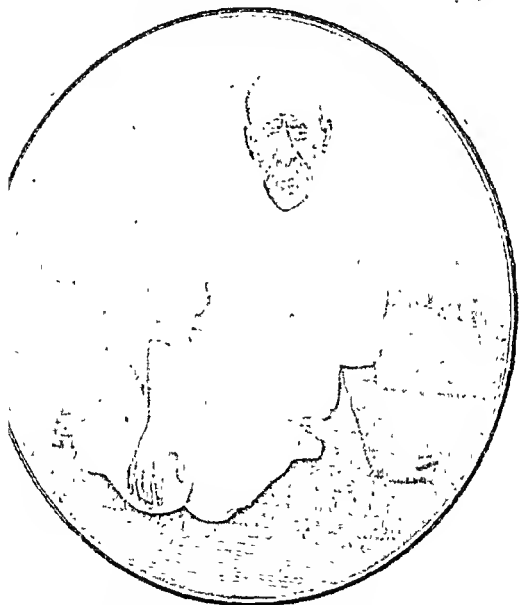

ॐ प्रस्थान ॐ

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

३१ एव न
३२ ८६

ॐ दे शाय नय नो नमः यत्ते नो नदि सयम्भु सभ दे.
ॐ दे इमरीया प्राप याया र्हेमि. नो दे नय रायभूताय दे .

અ તુ ક મ શિ ડા

પુસ્તક ૯	૧૯૯૬ • ફાલ્ગુન	પા. નં.
૧ ગિંદનાઃ અવલોકિતેશ્વર ન્દનાઝાવ ચીમનજ્ઞાન મહેતા	૨૩૧
૨ મેતાં ગુજરી (નાટક) : મંજુ	૩૧૬
૩ સામ્યવાદનાં મૂળતત્ત્વો : છવ્વણપાત્ર ક સાપાનેરીયા	૩૩૦
૪ / કાઠિયાવાડી બોલી ડાકગમ્ય રંગીનદામ માકડ	૩૪૨
૫ સમુદ્રને (કાવ્ય) મવામજ્ઞાન પડયા	૩૪૧
૬ યનનવન અને મનોવિજ્ઞાન સુનીનાન વર્ષમાન સાદ	૩૪
૭ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ [માણુ લેખમાળા]	૩૪૬
૮ પ્રવાસનાં નોંધ : ડા. સુમન્ત મહેતા	૩૫૦
૯ લોકકથા	૩૬૧
પ્રત્યાગ નાચઃ પ્રાદ્યાળ : દુર્ગાશંકર કે. ગાસ્ત્રી		
૧૦ પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર - ગ	૩૭૧
કવિતા અને સાહિત્ય વૉ ૪, રોમનો ઇતિહાસ, વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ, શ્રુત્યદ્રમી, ગોરક્ષા કવન, આગેડોની મત્તામદનો ઇતિહાસ, મુજગનનું પાટનગર અમદાવાદ.		
૧૧ અમંદિકાતા પત્રો : નવયાય મ. સાદ	૩૭૭
૧૨ નોંધ :	૩૮૧

લવાજમ • દિંદિમો ૩૧. ૫ પરદેશના ફા. ફા

૧૩૧૦ • રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક તથા સિદ્ધિલાલ ડામણાવ પરીખ.
પ્રકાશન ૧૯૭૬: ૯ મુદ્રામાર્ગ મોગરી • પ્રકાશન કાર્યાલય : પારસી અવિધારી ટ્રાસ્ટ, ખમાયા મોગરી, અમદા
મુદ્રા • ૧૯૭૬ વિશ્વનાથ પાઠક : આદિત્ય મુદ્રાલય, રાવપુર રોડ, અમદાવાદ.

॥ प्रस्थान ॥

पु० ८
अ० ६

। दृष्टिपूतं न्यसैत्पादम् ।

वैत्र
१८८६

तत्रीओ

राभनारायण विद्यनाथ पाडक

रसिकदास छोटालाल परीज

स्वा तं ज्ञ ह य
[इति] अष्टमोऽध्यायः

प्रस्थान कार्यालयः अमदावाद

અ તુ ક મ શિ કા

પુસ્તક ૯	૧૯૮૬ : ચેત્ર	અંક ૬
૧ યાત્રા (કાવ્ય) : રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૩૮૯	
૨ જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ : ...	૩૯૧	
૫. સુખસાલજી તથા ૫ બેચરમસજી		
૩ વિચાર-અંકમણ : કપાદિલાન્ત	૩૯૭	
૪ હિંદુસ્તાનના મુતરાંકિ કાપડનો ઉદ્ભવ : કેસવલાલ દિમતરામ કામદાર	૪૦૧	
૫ યુદ્ધના પત્રો : (૧) ડૉ. સુમન્ત મહેતા (૨) નમીનદાસ પારેખ ...	૪૦૫	
૬ આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ [ચાહુ લેખમાળા]	૪૦૯	
૭ સને ૧૯૨૯ ના યુજરાતો સાહિત્યનું દિગ્દર્શન ...	૪૧૩	
: રામનારાયણ વિ પાઠક		
૮ હિંદના દાકતરો પર નવો પ્રહાર : આવકૃષ્ણ અમરજી પાઠક ...	૪૪૮	
૯ અમેરિકાના પત્રો : નદલાલ ચ. શાવ	૪૫૩	
૧૦ જ્ઞાન્તિને માર્ગે ભારત : રેવન્ડ હોમ્સ	૪૫૬	
૧૧ નોંધ : ર. છા. ૫	૪૫૯	

૦૧

: લેખકોને :

‘પ્રસ્થાન’નો આવતો અંક ઓ-અંક ચરો તે માટે ગયા અંકમાં આગેલી થાદીમાથી દરકોષ પ્રજા ઉપર અથવા અનુકૂળ હોય એવા કામ તત્સંબધી વિષય ઉપર લેખ લખી મોકલવા ફરી રમરણ આપીએ છીએ.

—તત્રીએ

લવાજમ : હિંદમાં : ડા. ૫ પરદેશના ડા. ૬૧

તત્રીએ : રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક તથા સસિકલાલ છાટાલાલ પટ્ટીખ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેમુરભાઈ મીચી : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : પારસી અગિયારી રામે, ખમારા ચોકી, અમદાવાદ

મુદ્રક : ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ.

પ્ર સ્થા ન

પુ ૦ ૯

૧૯૮૬: કારતકથી ચૈત્ર

અં ૦ ૧ થી ૬

લેખાની અનુક્રમણિકા

અગમ્યવાદ (અગમ-નિગમવાદ) ૨૫૩	કવિતાસમૃદ્ધિ " ના લેખકે
અંબાલાલ પુરાણી	દષ્ટિભેદ : નગસિદરાવ બોળાનાથ ૩૦૧
અમેરિકાના પત્રો ૩૭૭, ૪૫૧	એક ખુલાસો : તંત્રી ૩૦૨
નદલાલ મ શાહ	ચીનમાં લોકશિક્ષણ ૧૧
અયો જરથુશ્તરનું દુલ તથા ગ્રામ ૧૩૨	નંદલાલ મ. શાહ
માનસંકર પિતાળરદાસ મહેતા	ચૈતન્ય વિધેનાં પદા ૧૭૫
આદ સૃષ્ટિઓ ૨૭૫	નર્મદાસંકર પંડ્યા
હાજીબાઈ ક. મની	છેલ્લું દર્શન (કાવ્ય) ૧૧
આપણી 'કવિતાસમૃદ્ધિ	રોપ
૪૦, ૧૨૩, ૨૦૯, ૨૬૭, ૩૫૦, ૪૦૯	જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો
એક દુર્દિન (વાર્તા) ૩૩	અને પ્રતિનો અર્થ ૩૯૧
ધૂમકેતુ	પં. સુખલાલજી તથા પં. જયરદાસજી
કાઠિયાવાડી બોલી ૧૮૮, ૨૬૧, ૩૪૦	દિગ્વિજયી ખાખાં જંધીસખાં ૧૧૩
ડોવરરામ રંગીલદાસ માક	(સચિત્ર)
દાનિતને ભાગે ભારત ૪૫૬	દેશવલાલ દિમતરામ કામદાર
રેવરન્ડ હોમસ	દેવી કે રાક્ષસો (નાટક) ૨૭૯
ગત વર્ષ અને નવું વર્ષ ૧	દિરેક્ટ
આશુ કિતિમોદનમેન	ધર્મરાજના પ્રશ્નો ૪૬
ગાંધીજી અને અશોજરતોરત ૨૭	ઉચેન્દનાથ બેઘાપાખ્યામ
જેઠાંગીર મણોજી દેસાઈ	ધુવાધાર અને લેહાધાર ૧૦૭
ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અને ૫૨	(સચિત્ર)
સાહિત્યવિષયક સ્નેહસંમેલનો	રામનારાયણ વિ. પાઠક
માટે આશયધોષક અધારણી	નવો રાજકીય પક્ષ ૬૭
આવશ્યકતા	સુમન્ત મહેતા
બળવંતરાય ક. હાકોર	નૃત્યકલા સંબંધી ગાંધીજીના
ચર્ચાપત્ર	વિચારો ૯
નીરક્ષીર વિવેચન કે ભદુરમનો દાવ-	નારાયણ મેરિથર ખરે
આઝાદીનો ખેલ ? : નગસિદરાવ ૮૦	નોંધ ૮૮, ૧૬૧, ૨૨૮,
બોળાનાથ તથા " આપણી	૩૧૪, ૩૮૫, ૪૫૯

પંકજને (કાવ્ય)	૨૬૬	લ'કમનાં કેટલાંક છૂંછવાયાં દૃશ્યો (સચિત્ર)	
હેમન્તકુમાર નીલકંઠ		ચેત-ચપ્રસાદ મો. ગિાનજી	
પ્રસપચંદિકા (કાવ્ય)	૭૨	વિજ્ઞાનઃ હિંદમાં તથા ગુજરાતમાં	૭૧
સુંદરજી ગો. બેટાઇ		કાન્તિવાલ જગનનાથ પંડ્યા	
પ્રવાસની નોંધ	૩૫૭	વિચાર ચંકમણ	
ડૉ. સુમન્ત મહેતા		રામનારાયણ વિ. પાટક	૩૯૭
પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર ૨૧૯, ૩૭૨		કથાદિવાન્ત	૧૨૭
લાટીની ગ્રીસી, ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો,		સમુદ્રને (કાવ્ય)	૩૪૪
સિહોરની દેખીકત, ઉમિયું, કૃષ્ણ- કાકી, હેલ્ડન યોજના, પ્રેમાવતાર		સવાઈલાલ પંડ્યા	
ચેતન્યદેવ, ૧૭ છાયાચિત્રો.		સને ૧૬૨૬ના ગુજરાતી માહિત્યનું	
કવિતા અને સાહિત્ય વૉ. ૪, રામનો		દિગ્દર્શન	૪૧૩
ઇતિહાસ, વિચારસ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ,		રામનારાયણ વિ. પાટક	
મૃદલવંશી, ઔરંગ઼ કદમ્બર, ખારડોલી		સામ્યવાદનાં મૂળતત્ત્વો	૩૩૨
સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ, ગુજરાતનું		જીવણલાલ ક. આંપાનેરીઆ	
પાઠનગર અગદાવાદ		સિંહનાદ અપલોકિતેશ્વર	૩૧૭
ફારસી સાહિત્ય	૧૪૩	નાનાલાલ ગ્રીમનાથ મહેતા	
નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા		“ ગુણધુગનાં સર્જન ”	૧૮૫
માટીમાંથી માણસ	૧૭	દુર્મોચકર કે. શાસ્ત્રી	
કથાણુજી વિ. મહેતા		સ્મૃતિખળ (કાવ્ય)	૧૨૨
નાં ગુજરી (નાટક)	૩૧૯	અતુરવાર્ધ ઉ. પટેલ	
સંજ્ઞા		સ્વૈરવિહાર	૮૩, ૨૧૨, ૩૦૯
ના (કાવ્ય)	૩૮૯	સ્વૈરવિહારી	
સ્વીન્ડનાથ હકુર		સોલંકી રાજા જયસિંહ (સિદ્ધરાજ)	૧૬૯
ડૉ. મત્રો	૪૦૫	મીરીસંકર હીરાચંદ ગોઝા	
ડૉ. સુમન્ત મહેતા		શીતળાની રસી અને સંરક્ષણ-	
નગીનનાથ પારેખ		શક્તિનો સિદ્ધાંત	૨૪૫
લાહોરમાં મહાસલા (સચિત્ર)	૧૯૩	ખામરૂખી અમરજી પાટક	
ગજેશ વાસુદેવ માલેકર		શાભનકુમાર (વાર્તા)	૯૭
લીલા (કાવ્ય)	૨૬૦	સંજ્ઞા	
અતુરવાર્ધ ઉ. પટેલ		અમજીવન અને મનોવિજ્ઞાન	૩૪૫
લોકચયો:		સુનીલાલ વર્ધમાન શાદ	
જળલપુર (સચિત્ર) : કૃષ્ણદેવ ભટ્ટ	૧૨૭	હિંદમાં ખાંડની પેદાશ કેમ વધી	૨૦
શાંતિ વિશેની માહિતી : મનસુખલાલ		શકે ?	
મ. ઝરેરી	૩૦૩	ંગરશી મગશી સંપત્ત	
પ્રભોરા નાગર આલ્મજી : દુર્મોચકર			
કે. શાસ્ત્રી	૩૬૪		

દે અને ખ્રિસ્તીઆ	૨૦૧	જ્ઞાનગોચરી	૧૫૩, ૨૯૩
પ્રાચીન વિ પાઠક		કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિ :	
હિંદુસ્તાનના સુતરાઉ કાપડોના		ધન્દુમતી દીવાન	૧૫૫
ઉદ્ભવ	૪૦૧	તમે જાણો છો ? : ઉપાસના	
દેશવલ્લભ દિગ્ગજરામ કામદાર		કામદાર	૧૫૮, ૨૯૫
હિંદના દાકરો પર નવો પ્રહાર	૪૨૮	નાની પ્રાયોગિક નાટ્યશાળા	૨૯૩
બાલકૃષ્ણ અમરેશ પાઠક		બાળકો અને માખાપ : પ્રા. વિ. પાઠક	૧૫૩
		દિદમા ઓરિજનલ્લી : 'પ્રવાસી' મોથી	૧૫૬
		હિંદની વાર્ષિક આવક : ગાંધીભાઈ જાની	૨૯૪

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અંબાલાલ પુરાણી	૨૫૩	ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાનજી	૧૨
અગમ્યવાદ (અગમ-નિગમવાદ)		લંડનમાં ફેટલાક છૂટાંછાયા દરેકો	
ઉચ્ચેન્દ્રનાથ બંદ્યોપાધ્યાય	૪૬	છાંડાલાલ કામદાર	૧૫૮, ૨૯૫
ધર્મરાજના પ્રેક્ષા		તમે જાણો છો ? (જ્ઞાનગોચરી)	
કલ્યાણજી વિ. મહેતા	૧૭	જીવણલાલ કે. ચાંપાનેરીઆ	૩૩૨
માત્રીમાંથી માણસ		સામ્યવાદના મૂળતત્ત્વો	
કથાદિલાન્ત	૩૬૭	જેહાંગીર માણેકજી ફેશાર્થ	૨૭
વિચાર-ચંક્રમણ		ગાંધીજી અને અશોભરતોરન	
કૃષ્ણદેવ ભટ્ટ	૧૪૭	ગાંધીભાઈ હં. જાની	
લોકચર્ચો જગજગુરુ (સમિત)		આઝ સંદેશો	૨૭૫
કાન્તિલાલ જગનલાલ પંડ્યા	૭૧	હિંદની વાર્ષિક આવક (જ્ઞાનગોચરી)	૨૬૪
વિજ્ઞાન : દિદમા તથા ગુજરાતમાં		ડૉંગરશી ધરમશી સંપત	
કેશવલાલ હિંદતરાંગ કામદાર	૧૧૩	દિદમા ખાડની પેદાશ કેમ વધી શકે ?	૨૦
શિવિજ્ઞાની ખાખાં જંઘીમખાં		ડાહરરાય રંગીલાલાસ મોંકડ	૧૮૮, ૨૬૧
(સમિત)		કાઠીઆવાડી બોલી	૩૪૦
હિંદુસ્તાનમાં સુતરાઉ કાપડોના ઉત્પાદન	૪૦૧	કિરેક	
ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર	૧૯૩	દેવી કે રાક્ષસી (નાટક)	૨૭૬
લાહોરમાં મદાસમા (સમિત)		દુર્ગાશંકર કે. રાસ્ત્રી	
ગોરીશંકર હીરાચંદ ઝોશી	૧૬૯	" સુવર્ણયુગનાં સર્જન "	૧૮૫
રોલંડી રામ જયસિદ (સિદ્ધરાજ)		પ્રજોરા નામર આઠાણુ	૩૬૪
ચતુરભાઈ ઉ. પટેલ	૧૨૨, ૨૬૦	ધૂમકેતુ	૩૩
સ્મૃતિબળ (કાવ્ય)		એક દુર્દિન (વાર્તા)	
લીલા (કાવ્ય)		નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા	૧૪૩
સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૪૪૫	કારસી સાહિત્ય	
અમજીવન અને મનોવિજ્ઞાન			

નર્મદાશંકર પંડ્યા	૧૭૬	૨. છો. પં.
ચૈતન્ય ત્રિપેના પદો		સ્વૈરવિદાર
નરસિંહરાવ લોળાનાથ	૩૦૧	નોંધ
(અર્ચાપત્ર)		સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર
દંડિબેદ : એક ખુશસો		યાત્રા (કાવ્ય)
નીરહીર વિવેચન કે મદુગરનો દાય-		રામનારાયણ વિ. પાઠક
માતાકીનો ખેડ ? ૮૦		વિચાર ચંદ્રમણ
નગીનદાસ પારેખ	૪૮૫	ધુમધાર અને બેઝાધાર (સચિત્ર)
સુદના પત્રો		સને ૧૯૨૯ ના ગુજરાતી સાહિત્ય
નારાયણ મેરિથર ખરે	૬	દિગ્દર્શન
દૃત્યકલા સંબંધી ગાંધીજીના વિચારો		રેવરન્ડ હોમસ
નહાનાલાલ અમનલાલ મહેતા	૩૧૭	શાન્તિને માર્ગે ભાગત
સિદનાદ અવતોડિનેશ્વર		શેષ
નંદલાલ મ. શાહ	૧૧, ૩૭૭, ૪૫૧	હેલ્થ દર્શન (કાવ્ય)
ગીનમાં લોકશિક્ષણ		સવાઈલાલ પંડ્યા
અમેરિકાના પત્રો		સમુદ્રને (કાવ્ય)
પ્રાણજીવન વિ. પાઠક	૨૦૧	મુકરેલાલ ઝા. બેટાઈ
રિદ અને શ્રિગાનીઆ		મલ્લખચંડિકા (કાવ્ય)
બેલવતરાય ક. ઠાકોર	૫૨	સુમન્ત મહેતા
ગુજરાતી માહિત્ય પરિષદ અને		નવો રાજકીય પક્ષ
સાહિત્ય વિવેચક સ્નેહ સંમેલનો		પ્રવાસની નોંધ
માટે આશયપોષક બંધારણની		સુદના પત્રો
આવશ્યકતા		
બાળુ કિર્તિમોહનસેન	૧	સુખલાલજી તથા પં. બેચરલાલજી
મત વર્ષ અને નવું વર્ષ		નૂતન જમાનાનાં લખવાના માધનો
બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક		અને પ્રતિનો અર્થ
શાંતજાની રસી અને સંગ્રહાણ શક્તિ-		સંજય
નો મિદાત	૨૪૫	શોભન કુમાર (વાતો)
દિદના દામતરો પર નવો પ્રદાર	૪૪૮	મેના ગુજરી (નાટક)
મનગુણલાલ મ. ઝવેરી		સ્વૈરવિદારી
લોકચર્ચા	૨૦૩	સ્વૈરવિદાર
માનશંકર ખિતાંબરદાસ મહેતા	૧૩૨	હેમન્તકુમાર નીલકંઠ
અનો જરૂરનનું કૃત તથા ગોત્ર		પંક્તિને (કાવ્ય)

अनन्ता श्रृंगार

देवगंधर्व

अनन्ता श्रृंगार न. १

卐 પ્રસ્થાન 卐

પૃસ્તાક ૬

કારતક : ૧૯૮૬

અંક ૧

ગત વર્ષ અને નવું વર્ષ

શ્રીયુત ક્ષિતિભોદનસેનનું એક પ્રવચન

[બાહ્ય ક્ષિતિભોદનસેન હિંદુ જગમ જ્ઞાનવીર છે. હિવાળીના તહેવારોમાં તેઓ અમદાવાદ આવી ચલ્યા ત્યાં મળલિસે ફલમુક્ષાના ઉપક્રમથી તેમણે પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં પ્રવચન કર્યું, તેનો આ ઉતારો શ્રાવ્ય તેવો ઉતારો છે. તેમની પ્રવચનશૈલી વિશ્વકેશુ રીતે રસવિહારી છે, અને વક્તાશ્રોતાના સાક્ષાત્ સબધ વિના તે લખાણથી તારણ કરી શકાય તેવી નથી. તેમના હારચના દુચ્છા દષ્ટાન્નો પણ એવાં જ લખાણમાં પૂરેપૂરાં ન હોય શકે તેવાં છે. છતાં આ ઉતારાથી વાચકને તેનું સ્વરૂપ કંઈક સમજી શકે એમ આશા છે.

તેમનાં હેટલાક વાંચી સમજવા એટલું નહતું જરૂરું છે કે તેમના પ્રવચન પહેલા પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં એના એ મોનાની એક બીજી સમા સરાએલો હતી. રા. વિ. પા.]

આજે તમારી પાસે કંઈ બોલવું તે શોકવાને વધારે યત્નવા જેવું છે. વળી હું વક્તા નથી. મને બોલસદના યુવકમંડળ તરફથી બોલવાનું આમન્ત્રણ થયું હતું. ત્યારે મેં કહેલું કે હું યુવક નથી. પણ આપણે ત્યાં એવા પણ યુવકો છે જેમને ઘેર બેચાર નાના યુવકો કે બાળકો રમના હોય. એ અર્થમાં હું પણ યુવક છું. યુવક થવામાં કાપડો છે. જેમ કેસોરમાં, પિંડીએમરી, કુરુ, મેલ, જાગર, પચ, ને.ડી. ચાંદે, નાલો, અણુલપ, પ્રપ્ત્ય હરીએ છીએ તેમ યમરાજની આંખ ચુકાવવા યુવક થવું સાચું છે.

મને કશું બોલવાની ક્ષમતા નહોતી. મારો અભ્યાસનો વિષય પુરાતન છે એ એક મોટી મુશ્કેલી છે. તેમાં પણ આ સમાજ મળલિસે ફલમુક્ષાન એટલું બધું બંધક નામ છે એવી મને ખબર હોત તો હું બોલવાની ના જ પાડત. બે છોકરાકેઈ આમમાં લગના હતા. તેમાં એક બીજાને ૩૨ બનાવેલો કે હું તો અંગ્રેજીમાં નાબો હતો. અને પછી

ટ્રાઇઅંગલ પેરેલેલોગ્રામ (triangle, parallelogram) એવી એવી માળા આપવા માંડી એટલે પેલો બીજો બી ગયો અને પણ એમ મોટાં નામોનો કામ લાગે છે.

ફિલસુફી મારો અખેય વિષય નથી. ફિલસુફી કેહી જીવંત વિષય ન ગણી શકાય. તે જીવંત સત્ય નથી પણ સત્યનો અંશ માત્ર છે. ત્યાં સુધી કોઈ વિષય જીવંતો હોય ત્યાં સુધી તેની ફિલસુફી ન ચર્ચા શકાય. મુએલાનું આદ્ય થાય, જીવતાનું ન થાય. માણસ વ્યવહાર છોડી સંન્યાસી થાય ત્યારે તેનું જીવંત આદ્ય થાય. શ્રીકૃત સીનાનાથ તત્ત્વજૂથએ શ્વાજોની ફિલસુફી ઉપર એક પુસ્તક લખ્યું. તે સંબંધી ગુરુદેવ (કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) સાથે વાત થતાં તેમણે કહ્યું. " કેમ શ્વાજો કોઈ મરી પરવાર્યું છે કે તેની ફિલસુફી ઉપર લખો છો ? "

ફિલસુફી ખડુ બારે વિષય છે. પરિપૂર્ણ સત્ય બારે નથી. સત્યનો અંશ હમેશા બારે છે. આ સંબંધી એક બાલિકાની જે વાત સ્ત્રીશ. એક માણસે બાલિકા પાસે જઈને કહ્યું: " મને થોડું સત્ય આપો. " બાલિકા કહ્યું: " લેવું હોય તો પૂર્ણ સત્ય લો, થોડું સત્ય બરદાસ્ત નહિ કરી શકો. " પછી એ બાલિકા પેલાને નદી કિનારે લઈ ગયો; અને એક હાડકામાં બે ત્રણ મણ પાણી ભરીને પેલા માણસના માથા પર મૂક્યું. પેલો માણસ ખૂબ મારવા લાગ્યો કે ખડુ બારે લાગે છે. પછી તેના માથા પરથી હાડકો લઈ લઈને કહ્યું: " પાણીમા ડૂબી જાઓ. " પેલાએ તેમ કહ્યું. પછી કહે: " બેલો હવે માથા પર કેટલું પાણી છે ? " પેલો કહે: " પાણી તો ધણું એ છે પણ હવે બાર લાગતો નથી. " તેમ સત્યને અલગ કરીને મૂકતા બાર લાગે પણ પૂર્ણ સત્યમાં ડૂબકી મારતાં બાર નથી લાગતો. સંત પંડિત હોતા નથી, સત્યને અલગ કરી તેનો બાર માથે વહતા નથી પણ સત્યમાં જ જીવન જીવે છે. માતા પુત્ર તરફ રોહ કરે છે, અને તે રોહમાં આત્મા પામે છે, પણ તે જ રોહનું પૃથક્કરણ કરવાનું તેને કહો તો નહિ કરી શકે હું પણ માથા પર હાડકો નથી લઈ શકતો પણ સતોના જીવનમાં મેં થોડી થોડી કુત્રકી મારી છે.

મને આજે વાર્તાલાપ કરવાનું કહેલું. શ્રોતામાથી કોઈ કંઈક પૂછે અને પછી તેના પર મારે વાર્તાલાપ કરવો એવી સૂચના હતી. પણ હું કોઈ કદપટ્ટા નથી કે જે પૂછે તેનો જવાબ આપી શકું. શું પૂછાશે તે જાણ્યા વિના તેને માટે તૈયાર પણ કેવી રીતે થઈ શકું ? એ તો ગર્ભસ્થ બાળકની સગાઈ કરવા જેવું છે. છોકરો આવશે કે છોકરી આવશે તે જાણ્યા વિના બેની સગાઈ કેવી રીતે થાય ? બંને છોકરી કે છોકરા થયા તો ? એટલે પ્રશ્નો પૂછાય તેના પર વાર્તાલાપ કરવાનું તો ન બેની શકે. બીજી બાજુ કોઈ પણ પ્રશ્ન વિના પણ વાંત ન કરી શકાય. હું પેટલાદમાં ગયો હતો. ત્યાં મારી પાસે કેટલા માણસો હાથ જોડીને બેઠા અને કહે કે અમને કંઈક કહો. મેં કહ્યું. " પૂછ્યા વિના શું કહું ? " એક બાલિકા કહ્યું છે કે પૂછ્યા વિના બેલવું તે તાડવટા ઉપર ચડવા જેવું છે. શાખાના આધાર વિના ચડાય કેવી રીતે ? હજી તાડ ઉપર તો ખાંચાને આધારે ચડાય, પણ આ તો તેલ લગાવીને લીસા કરેલા મલખમ ઉપર ચડવા જેવું છે. કોઈકે અગ્રેસર થઈને પૂછવું જોઈએ. અને કોઈ ચાનની કામધેનુ નથી હું મારા વિષય ઉપર બોલીશ.

શ્રીકૃત ગદુલાલ લાહરે અને કહેલું કે નવા વર્ષનો આરંભ છે માટે તે પર કંઈક

જોડાવું પણ હજી તો નવા વર્ષને બે દિવસની વાર છે. x વરસ પૂરું થયા પહેલા નવા વરસ ઉપર જોડાવું તે પણ જીવનાં શ્રાદ્ધ કરવા જેવું છે. પણ વર્ષ પૂરું થયા આખું છે એટલે ગત વર્ષ ઉપર કહીશ. એક વર્ષના અંત ઉપર ખીજું વર્ષ લાગે છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે આપણે એક વરસ આગળ વધ્યા છીએ કે નહિ?

એક વર્ષ ગયું છે, ખીજું વર્ષ આવે છે પણ કાલ એક જ છે. કાલ અખંડ છે, આપણે આપણી સમજને માટે તેના ખંડો કરીએ છીએ. કાલ એક જ સતત પરિવર્તનમાં આદ્યા કરે છે. પુરાતન કાલ નવા વર્ષમાં ફરી જન્મ લે છે. જેમાં વૃક્ષ શીતકાળમાં જૂનાં નિરુપયોગી પાંદડા ખેરવી નાખે છે અને વસંતમાં નવપદ્મવિત થાય છે તેમ. ઋગ્વેદમાં ઉપાને યુષ્મતી પુરાણી કહેલી છે. ઉપા, રાત્રિએ મરીને રાત્રિને આંતે ફરી પાછી જન્મે છે. તે પુરાતન છે પણ યુવતી છે. બન્ને વિરોધાભાસી વચ્ચેના તેને માટે મધ્યાર્થ છે. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે:

સનાતનમેનમાહુરતાવસ્યાત્ પુનર્જવઃ ।

અહોરાત્રે પ્રજાયેતે અન્યો અન્યસ્ય રૂપયોઃ ॥ +

દિવસ અને રાત્રિ અન્યોઅન્યથી જન્મે છે. દિનમાં મરીને રાત્રિ નવીન થાય છે. અને રાત્રિમાં મરીને દિન નવીન થાય છે. એમ બન્ને પ્રતિદિન નવીન થાય છે. જગતના નિયમો સનાતન છે. સનાતન મેનમાહુ. નિયમો સનાતન ન હોય તો બહુ ભયંકર પરિણામ આવે. એક દિવસ અગ્નિ ઉપર અનાજ પાકે અને ખીજે દિવસે પાણી ઉપર પાકે એમ કહી બનતું નથી. પણ સનાતન નિયમો નિત્ય નવીન થાય છે. પિતા સંતતિશ્ચ યદ્ધતિ ફરી જન્મ લે છે. બાળકો નવા છે, પણ પુરાતન પણ છે. માત્ર પુરાતનને જ માનવું અથવા માત્ર નવીનને જ માનવું એ બન્ને extreme views સત્યથી દૂર છે. વસન્તે જીર્ણ પશુઓ પરિહાર કર્યો છે એટલે વસન્ત કહી શકે છે કે મારો જન્મ નવો થયો છે. પણ આપણે એમ કહી શકીએ એમ છીએ? આપણી એવી સાધના છે? સાધના વિના મનુષ્ય એમ કહી શકતો નથી. માણસમાં સ્વ-અધીન પોતાની ઇચ્છાશક્તિ (free will) છે. તે સાધના વિના કશું સિદ્ધ કરી શકતો નથી. તંત્રમાં પશ્ચાચાર અને વીરાચાર એવા બે શબ્દો છે. તંત્રનો પ્રચાર આ બાબતુ કમ છે. તંત્ર એટલે મુરો અને વ્યભિચાર એમ જ અર્થોમાં માને છે. પણ તંત્રમાં ગભીર યાન રહેલું છે. તે ઘણાંજાનથી ભરેલું છે. પશ્ચાચાર એટલે પશુની પેઠે સાધના વિના જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેને અદ્યુ કરી લેવી તે. વીરાચાર એટલે પોતાની સાધનાથી ઉત્પન્ન કરવું તે. ઘણા માણસો કહે છે કે ભાઈ સુધારો (reform) એની મેળે યદ્ધ રહેશે. તે પશ્ચાચાર છે. કાલધર્મથી લેવું તે પશ્ચાચાર છે. જન્મ પછી દસ વીસ વરસ થાય અને ધૌરન આવે તે પશુનું ધૌરન છે. કુતરાને પણ એ ધૌરન આવે છે. સાધનાથી પ્રાપ્ત કરેલું ધૌરન તે વીરાચાર છે. એવું ધૌરન લાંબું રહે છે. દિજેન્દ્રનાથ હાકુર (બ્રહ્મદા) નેવું વરસે પણ યુવાન હતા. કેટલાક જુવાનો પણ જરાન-જીર્ણ હોય છે, philistine હોય છે, ધૌરન માટે લગત લગતા પણ માત્ર જીર્ણના જ દર્શાવે

x બ્યાખ્યાનનો દિવસ કાળચૈત્ત્યનો દિને.

+ આને સનાતન કહે છે, પણ તે આજે ફરીથી નવો થાય. એક ખીલના રૂપમાં રાત દિવસ જન્મ પામે છે. વૈદિક પાઠાલોકી પૃ. ૩૦૪.

છે. પૂર્વકાલમાં, અત્યારે યૌવનનો છે. તેવા વાર્ધક્યનો મદિમા હતો. પણ માત્ર વરસોથી વૃદ્ધ થયું તે પણ પશ્ચાત્તર હતો. ન તેન શુદ્ધો મળતિ યેનાસ્ય પલિતં શિરઃ. આ હિ યુગાપ્યધોયાનસ્તં વેવાઃ સ્થવિરં ચિદુઃ ॥ એ દષ્ટિએ તો યૌવન કરતાં વાર્ધક્ય પ્રાપ્ત કરનામાં કંઈકે જોડો પશ્ચાત્તર છે. કારણ કે વૃદ્ધ થવાને ૬૦ વરસ વેઠ કરવી પડે છે, અને યુવાન થવાને તો ૧૫-૧૬ વરસો જસ છે. નવીન કામ કરવાની શક્તિ તે યૌવન છે. તે તપસ્યાથી સાધ્ય છે. ગ્રામાનન્દનો શિષ્ય અને કળીરનો ગુરુભાઈ ભક્ત રવિદાસ એક જગાએ કહે છે—તે પ્રભાતમાં સમસ્ત પ્રકૃતિમાં નવો જન્મ. ઉત્સવ જુએ છે, પક્ષી ફૂલ પત્ર સર્વ નવપ્રાણથી આન્દોલિત જુએ છે. સર્વનો ઉત્સવ જુએ છે પણ મનુષ્યનો ? તે કહે છે :

નિત પ્રભાત મવતિમિર છૂટ્ટે, અંતર તિમિર છૂટ્ટ નાહોં ।

જ્ઞાનરૂપ પ્રેમરૂપ રવિ, પૈટહું અંતરમાહોં ॥

તિમિર ભરેલા અંતરથી અમે ઉત્સવ નથી કરી શકતા. હે ઈશ્વર, હે જ્ઞાનરૂપ પ્રેમરૂપ ઈશ્વર, તું અમારામાં પેસે તો અમે ઉત્સવ કરી શકીએ. માત્ર કાલને લાધે, પ્રકૃતિમાં પ્રભાત થયું છે તેને લાધે ઉત્સવ કરવો તે તો પશ્ચાત્તર છે. સિંહ કોઇએ મારેલો સિકાર નથી ખાતો, શિયાળ ખાય છે. તેમ વીર પરકૃત કાલને મદણ નથી કરતો. કુદરને આપેલ વરસોથી યુવાન થવું એમાં તે શું ? પ્રકૃતિનો ઉન્મિષ્ટ કાલ આટલો તે પશ્ચાત્તર છે. તપસ્યાથી શ્રુત્ય સુધી યૌવન રાખવું એ વીરાત્તર છે. વ્યાકરણમાં નિપાત + છે, વીરને શ્રુત્ય સુધી નિપાત નથી. પશુને માટે ઉત્સવ સદજ છે, વીરને નહિ. શુભાલપિંડ સુલભ છે, સિદ્ધપિંડ નહિ. જે કાલધર્મને પ્રધાન વસ્તુ માનીને તેને માથે લે છે તે મદાન વસ્તુનો અધિકારી નથી. જે પોતાના વીર્યથી પેદા કરે તે અધિકારી છે.

જંગળમાં બાહ્ય પહેલા એક કિશોર ધર્મ હતો. તેમના ઉપાસ્ય કિશોર-કિશોરી હતાં. ઓસ અને હિંદુ સંસ્કૃતિમાં આ એક મૂલ્યવત્ત વેદ છે. બંનેનાં પ્રતિમવિધાનમાં તે પ્રતીત થાય છે તે દાવેલે બતાવ્યું છે. ઓકો વાર્ધક્યપૂજક છે, તેમનો ન્યુપીટર ખરડો દાઢીવાળો છે. હિંદુઓનો કોઈ પણ દેવ વૃદ્ધ નથી. હિંદુદાસ્યવિશુદ્ધામાં યયઃ કૈશોર્યક યયઃ ॥ આપણે વાર્ધક્યના ઉપાસક નથી. ઓકોમાં જેમને મહેનત મજૂરી કરવી પડે છે તેવા વર્કન જેવા એક બે દેવો જુવાન છે, બાકી ખરડા છે. આપણાં દેવદેવીઓ યુવાન છે. એ યૌવન તપસ્યાસાધ્ય છે. આજ સારતર્વ ડેવળ ઇર્ષ્યુનાને ધર્મ માને છે. બાહ્ય લોક માને છે કે ત્રણ કાલમાં કશો વિરોધ નથી. પુરાતન નૂતન યર્ધને અવતરે છે. અતીતને વર્તમાનથી વિરોધ નથી. ગુરુ જૂનકાલનો પ્રતિનિધિ છે ; શિષ્ય અવિધ્યનો ; દીક્ષા વર્તમાનની. પ્રતિ મુદ્દર્ત ગુરુ શિષ્યને દીક્ષા આપે છે. દીક્ષા દાણિક નથી, તે નિત્યકાલ આપે છે. શાન્તિનિષેતનના પ્રોફેસર શ્રીમુત નેપાલચન્દ્ર રાય એકવાર એક બાહ્યને મળવા કેન્દુલી

● માથે પંજરાં આગ્યાયો વૃદ્ધ થવાનું નથી. જે જુવાન હતા અશ્વાસ કરે છે તેને દેવા સ્થવિર (વૃદ્ધ) કહે છે.

+ છ, દિ, ઘ, વગેરેને સરસ્વત વ્યાકરણમાં નિપાત કહે છે. વીરના સજધમાં નિપાત, એસે પહલી, પતન.

x જ્ઞાન દારવની વિશુદ્ધ પ્રમા; ૧૫-કિશોરવય.

અએલા. તેઓ બાહ્ય છે, સુધારક છે અને સુગ્રામીય લાવનાવાળા છે. તેમના મનમાં એમ કે
અમાઉલ શું જાણતો હતો? બાઉલનું નૃત્ય જોઈને તેઓ ચકિત થયા. તેમણે પૂછ્યું: “તમે
બગવાં વસ્ત્ર કેમ રાખતા નથી? તેણે માથું:

શિવરે રસ ના દેવે હિ

બાહરે હિરે રમ ખરે

ફેલે હિ અમૃત નામે

બાહરે તારે રમ કરે

જો અંદર રસ ન હોય તો બહારના રૂંધથી શું વળે? ફળની અંદર અમૃતરસ ન
હોય તો બહાર રંગ ચડાવવાથી શું તેમાં રસ થઈ જાય છે? નેપાળ બાણને બહુ આશ્ચર્ય
થયું. તેમણે ફરી પૂછ્યું: “તમારા ગુરુ કોણ?” તેણે ફરી માથું:

ગુરુ બસે કારે પ્રણામ કરજિ મન

તોર અધિક ગુરુ-પાધિક ગુરુ

ગુરુ અગણન

કારે પ્રણામ કરજિ મન

ગુરુ જે તોર મરણજાલા,

ગુરુ જે તોર બરણજાલા,

ગુરુ જે તોર હૃદયબધા,

જે હરાય હુનયાન

કારે પ્રણામ કરજિ મન

જીવનમાં જે જે વસ્તુ મળે છે, જે જે અરિયર છે, જે જે પધિક, એટલે આગ-
નુક છે તે સર્વ મારા ગુરુ છે. હું ગુરુ કહીને કોને પ્રણામ કરું? નેપાળબાણને લાગ્યું કે
આ વ્યવહારયોગ્ય (negotiable) આદર્શ નથી. તેણે પૂછ્યું: “ત્યારે તમારી દીક્ષા?”
તેણે ફરી માથું:

જે દિન જનમ સે દિન આમિ દીક્ષા પેચેહિ;

એક અક્ષરે મન માયેર બિડા પેચેહિ.

જન્મ લીધો ત્યારથી દીક્ષા ચાલે છે. દીક્ષા એટલે ગ્રેમ. જન્મ્યા ત્યારે ‘મા’ કહેતા
શીખ્યા તે જ દીક્ષાનો એકાક્ષરી મંત્ર છે. માનો ગ્રેમ પીતાં શીખ્યા ત્યારથી ચિક્ષા દીક્ષા
છે, અને તે જન્મબર ચાલે છે.

સાધનથી વીર લોકો વર્તમાનની દીક્ષાથી પુરાતનની સમૃદ્ધિ લે છે. પુરાતનની સમૃદ્ધિ
‘લેતાં છતાં તેની નિંદા કરવી તે કૃતપ્રતા છે. બંપાળામાં એક કહેવત છે ‘બાપેર કોલે બસે
બાપેર દાડી ઉપકાન.’ ‘બાપને ખેલે બેસીને બાપની દાદી ખેંચવી.’ ખોટાનાં છોકરાં બાપને કહે
છે કે મને તોડો અને પછી તેની દાદી ખેંચે છે.

૧. શીશુલ કિતિમોહન રોને ‘વિશ્વભારતી’ના નવમું ૧૯૨૯ની વર્ષમાં ૫, ૪૧૯-૪૨૩મા આજ
બાર વર્ષોનો અગ્રેજ અનુવાદ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:

Wouldst thou make obeisance, to thy guru my heart?

He is then at every step, on each side of thy
path—for numberless are thy gurus.

To which of them, then wouldst thou make, obeisance my heart?

The welcome offered to thee is thy guru, the
agony inflicted on thee is thy guru,

Every wrench at thy heart-strings is thy
guru, that maketh the tears flow.

ચૈતન્ય મહાપ્રભુજીના જન્મ સમયે નરોત્તમ કરીને એક મોટો ભક્ત હતો, તે સર્વયુગના સાર કવિયુગને નમસ્કાર કરે છે. જેમાં દરિનામનો આગમ છે તે યુગને કવિ કેમ કહેનાય ? કવિયુગને સાતયુગથી પણ મોટો માન્યો છે. આ પ્રમાણે ખરો વીર જ કહી શકે. દાદુનો શિષ્ય અને અકબરનો સમકાલીન રજીવ કહે છે:

સૂરા વિના સંસારકો, વિરખ્યા કધી ન જાય ।

રજવ કાયર કોટિ મિલિ, વાહર ધરે ન પાય ॥

સંસારની રચના માત્ર શરૂ લોકો વીર લોકો જ કરે છે. કાયર પુરુષ એક પગલું પણ ખદાર મૂકી શકતો નથી. નવીન રચના એ જ ખરું જીવન છે. હિંદુ પ્રાચીન અસ્તિત્વ આપણે શા ઉપરથી જાણીએ છીએ ? તેના પ્રાચીન જીવનનું પ્રમાણ તેની કલા, તેના ધર્મ, તેનું શિલ્પ, તેનું સાહિત્ય, તેની સાધના છે. કવિર ટાગોરને ઇટલીના ફિલસૂફ કોશી સાથે વાતચીત થઇ હતી. કોશી મોટો કલામીમાંસક છે. કોશી કહે છે : જે અમે સર્જીએ છીએ તે જ અમારા અસ્તિત્વનું એક માત્ર પ્રમાણ છે. આપણને જે મળે છે તેના સ્વીકારનું પ્રકાશન કરવું એ જ ઋણશોધન છે. પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય ભોગવીએ અને તેને પ્રકાશિત ન કરીએ તો પ્રકૃતિના ઋણી રહી જઈએ. કોઈના તરફથી કંઈ પણ લાભ મેળવ્યા પછી તેના ઉપકાર પણ ન માનીએ, તેને thanks પણ ન કહીએ, તો તેના ઋણી રહી જઈએ છીએ. આખા જમાનામા એવો એકાદ તપસ્વી પાડે છે જે જમાનાનું ઋણ ફેડે છે. બૌદ્ધ સંઘમા એવો રિવાજ હતો કે દસવીસ બિહુઓ કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં ભોજન કરે તો પછી તે બિહુઓમાંથી જે સૌથી મોટો હોય તે સર્વતરફથી અનુમોદન કરે. તેઓ પ્રધાન સન્માસીને અનુમોદક કહેતા. અનુમોદન ન કરીએ તો આપણે જીવના નથી. યુરુદેવે મને કોશીનો આ સિદ્ધાન્ત કહ્યો ત્યારે મેં તેમને રજીવજીના ત્રણ શ્લોકો સંજળાવ્યા:—

રૂપ લલ્યા તો જાણીએ જવ કહ્યુ રચી સકાવઃ

લલે નહિ મુને નહિ એસે હિ જીવન જાયા।

કોઈ લલે વાની ધુનિસું કોઈ વર્ણન ઔર લેલ

રીત રીત મેં લલિ સકે રીત મિત્ર વલ્લુ ઇફ ॥

ધ્યાન મારે કોઈ સંત જન સ્વરૂ જીવનમાંદો

× × ×સોતો દેલહ નાંદો ॥

દરેક બ્યક્તિ પોતાનો બાવ લેખથી કે પ્લન કે સ્પર એટલે સંગીતથી પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ સંત તો સમસ્ત જીવન જ બાવમય કરી નાંખે છે. પ્રકટીકરણ એ જ જીવન છે.

માત્ર બાકચિક્રોનું ખતેલું, બહારથી આવી મળતું ધીવન કે વાર્ધક્ય અમારે ન બેઈએ.

તથૈવ વાહારત્તવ નૃત્ય ગીતે

તારી એ બધી સંખદિ બસે તારી પાસે જ રહી.

૧૯૨૯ માં ડૉ. દશીએ પ્રશ્ન કર્યો કે ચીનની નિરક્ષરતા કેવી રીતે મરે ? ચીનમાં સાધારણ રીતે આપણા કરતાં નિરક્ષરતા ઓછી છે. ત્યાંનાં બૌદ્ધ મંદિરો શિશુયુતું કામ

× આ ત્રણ દુદાનો શુદ્ધ પાક મળી શક્યા નથી.

૨ છે. પણ જ્યાં મંદિરો ન હોય એવા ભાગમાં નિરક્ષરતા હતી અને તેને દૂર કરવાનો કામ ત્યાંના યુવકો સમીપ મુકાયો. યુવકોએ એ કામ ઉપાડી લીધું. અને તે પણ એક પણ પાઈનું ખર્ચ કરાવ્યા વિના અને જરા પણ પગાર લીધા વિના! તેમણે આખા ચીનની આર્થિક મોજણી કરી. આવી સંપૂર્ણ મોજણી આપણા દિલ્હીની કદી નથી થઈ. ચીનની મોજણીની મુખ્ય આક્રિસમાથી ચીનની આર્થિક સ્થિતિ સંબંધી ગ્રીણમાં ગ્રીણી માહિતી મળે છે. ચીનના યુવકોએ તપાસ કરી કે ચીનના દરેક ગામમાં કઈ કઈ વસ્તુની ખોટ છે. પછી ચીનના યુવકોએ તે તે ગામમાં તે તે વસ્તુની ફેરી કરવા માંડી. એ યુવક કિંવસે ફેરી કરે અને રાત્રે નિરાળ ચલાવે. એ રીતે ચીન જેવડા મોટા દેશની નિરક્ષરતા યોગ્ય સમયમાં ત્યાંના યુવાનોએ દૂર કરી.

જાપાનમાં શૂંકપ થયો ત્યારે ત્યાંના યુવતીસંઘે પણ અદ્વિજન વગેરે અને દક્ષનાથી કામ કર્યું હતું. જાપાનમાં યુવતીસંઘના ત્રણ જૌગોલિક વિભાગો છે. તેમાંના એકમાં શૂંકપ થયો. એક સાથે લાખ બે લાખ છોકરાં નિરાધાર થઈ ગયા. અધિકારીઓએ યુવતીસંઘને મુછડું કે તમે આમા શી મદદ કરી શકો તેમ છો. સંઘના દરેક વિભાગે પોતાની ઑફિસો મારફત કામ શરૂ કરી દીધું. ત્યાં એવો રિવાજ છે કે આપા પ્રસંગે તાર ટેલિફોનનો કળ્લે પણ એ સંઘને મળે યુવતીસંઘે બે જ કલાકમાં એ બધા બે લાખ જાગરોની વ્યવસ્થા કરી દીધી. આનું નામ તે તપશ્ચર્યોનું યોજન.

મારા ભાણજીથી વગેરે દંટાળતા હશે. એકવાર નવો જોડો કંપ્યા પછી જૂનો જોડો પણ કંપે છે.

દેહનું મૃત્યુ તે પશુમૃત્યુ છે, વિચારનું અને ભાવનું મૃત્યુ તે ખરું મૃત્યુ છે.

મરને માંહીં જીવના જીવનમેં જી નાહોં

રજવ માવ મેં જીવન ત્યજ, જીવન હોં મરી જાહોં ॥-

તો માત્ર શ્વાસ સેવા એ જ જીવન હોય તો ધમણ પંથુ જીવે છે.

સ હોદ્દકાર મક્તેવ શસત્રપિ ન જીવતિ ।

સત્યનું જીવન એ જ ખરું જીવન છે. સત્ય એટલે સત્યનો કોઈ પણ અંશ નહિ પણ સંપૂર્ણ સત્ય.

सय साँच मिले सो साँच है, ना मिले सो झूठ,

जन रजव साचो कहो, भावे रिसि भावै रूठ ॥

વળા રજવ કહે છે:

રજવ વસુધા વેદ સચ, વુલ શાલમ યુરાન,

પંડિત ફાજી વૈષદે, દફતર દુનિયાં જાન ॥

રજવ પોતે આમણુ દને. તે કહે છે કે આ વસુધા જ વેદ છે, આ દુનિયાં જ કુરાન છે. પંડિત અને કાશ્યો નકામા કુરાન અને પુરાણ વાંચનાનાં વ્યર્થ કાર્યો મારે છે, આ દુનિયાંને ખરું દક્ષતર જાણી સે વળા કહે છે:

+ આનાં પાઠનો શબ્દગાનો ખાતરી નથી.

સૃષ્ટિ શાસ્ત્ર હૈ સહો, વેત્તા કરે વલ્લાન,
રજ્જવ કાગજ વ્યા પદે, નિતર્હિ તાજા જ્ઞાન ॥

આ સૃષ્ટિ જ શાસ્ત્ર છે. જુદી જુદી ઋતુઓ એ તેના વસંત અંક, વર્ષો અંક વગેરે છે.

સાધનહારકો અંતર કાગજ, પ્રાન અક્ષર માહી
યહ પુસ્તક કોઈ વિરલા વાંચે, મર્મ શબ્દ ન સુનાહી ॥

સાધકના અંતરની અંદર કાગળ ઉપર પ્રાપ્તતા અક્ષરથી લખેલું જે શાસ્ત્ર તે તે
ઈ વાચતું નથી. મર્મનું સંગીત એ સોઢે સાંભળી શકતા નથી.

પ્રાન કોટિ વ્રહ્માંડમે, શલ્યકે અનંત વેદ,
વાહરા જોત બુઝાયકે મેદી પાવૈ મેદ ॥

કેરોડો માણસો મળાને જે વિરાટ જગત યાપ છે, તેમાં અનંત વેદ ઝળકી રમી છે.
બહારનો દીવો જુઝાવી દધને મર્મો તેનો મર્મ જાણે છે.

પ્રાન પુસ્તક દેવહુ હિંદુ મુસલમાન ।
સવમેં વિષા ફક દિ, પઢે મુપંદિત પ્રાણ ॥

હે હિંદુ, મુસલમાન ! પેલું અવન્ત શાસ્ત્ર વાંચી જુઓ; અખિત વિશ્વમાં એક જ
મહાવિદ્યા તમને મળશે, તે વાંચતાં જ અવન્ત જ્ઞાનથી તમે પંડિતપ્રાણી થઈ જશો.

કાગજ મૃત્યા અક્ષર પાઠક મિલે અનેક,
વેદ ઘટ ઘટ પ્રાણમયો, રજ્જવ વાંચક દેલ ॥

શુદ્ધ મૃત કાગળ ઉપર મૃત અક્ષરથી જે શાસ્ત્ર લખાયેલું છે તેના પાઠકો ધણા મળે
છે. પટપટમાં જે પ્રાણમય વેદ છે તે હે રજ્જવ, તું વાંચી જો. એ વાંચવાની દૃષ્ટિ જો મળે તો

સનાતનમેનમાહુ:

નું દર્શન યાપ.

વળા કહે છે

અરે મન સવહી અંધન રવાગ ।

મોચન મંત્ર સમક્ષિ ઊર અંદર

પૂરન દીક્ષા માગ ।

x

x

x

અપાર અનંતરસ ફરલે અનુમવ

ચંચન સચ દે વાગ ॥

વિશ્વાનિદેવ સચિતુર્ । દુરિતાનિ પરામુવ ।

યદ્મદં તન્ન આસુવ ॥

મીઠાઈ ખાઈને નવું વર્ષ પાળતું તે પચાસીયર છે. આપણે પ્રાર્થના કરીએ હે સચિતર!
અમારાં સર્વ દુરિતાને પરાસ કર. જે બદ છે તેને અમારા તરફ-પ્રેર.

નૃત્યકલા સંબંધી ગાંધીજીના વિચારો

[હજી ગાંધી મહિમહોત્સવાંકમાં 'ગાંધીજી અને કલા'ના લેખમાં લેખકે લખ્યું હતું કે કલા સંબંધી ગાંધીજીએ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ રીતે કલા ભવ્યામાં નથી, એટલામાં નૃત્ય સંબંધી અને કલારામ્ય સંબંધી તેમના વિચારો ભણવાનો આ દૂર લેખ પણ મળી આવતા તેને અમે સહર્ષ આવકાર આપીએ છીએ. અત્યારે આપણે ત્યાં સામાજિક સુધારાની હીલચાલ ફરી ભગ્નિમાં આવે છે ત્યારે નૃત્ય ગીત વગેરેના પ્રશ્નો આપણે ફરી વિચારવા પડશે તેમાં આ દૃષ્ટિએ મહત્વ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તંત્રો]

તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૯ ના દિવસે આશ્રમમાં આસામના કેટલાક નૃત્યાચાર્યો આવ્યા હતા. સાંજે છાત્રાલયના યોગાનમાં એ સર્જીનેનું, નૃત્ય થયું. આશ્રમના બધાં ભાઈ-બહેન તથા વિદ્યાર્થીઓ અને મહાત્માજી પોતે પણ તે અવસરે હાજર હતા. એવી આશા હતી કે સમારંજ પછી ગાંધીજી આ વિશે પોતાના કેટલાક વિચાર પ્રગટ કરશે પણ તે દિવસ તેમનો મોનવાર હોવાથી અને પછીના બે દિવસ સુધી બીજાં કામોને લઈને અવકાશ ન મળવાથી તેઓ પોતાના વિચાર પ્રગટ કરી શક્યા નહિ. છુપવારને દિવસે સાંજની પ્રાર્થના પછી એક આશ્રમવાસી ભાઈએ ગાંધીજીને પૂછ્યું:

"તે દિવસે આશ્રમમાં જે નૃત્ય થયું તે શું આપની દૃષ્ટિએ આશ્રમમાં થવું ઉચિત હતું? એમાં કલા હતી? સાર્વત્રિકતા હતી?"

ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નના જવાબમાં જે કાંઈ કહ્યું તેના આશય નીચે પ્રમાણે છે.

"મારા મત પ્રમાણે તે દિવસના નૃત્યમાં એવી કોઈ બાબત નહોતી કે જેથી તે આશ્રમ માટે ત્યાગ્ય ગણાય. આપણા લોકોમાં આજકાલ નૃત્યકલા માટે એક ખોટો ભાવ રેલા થયો છે આપણે એમ સમજીએ છીએ કે નાચવું ગાવું વગેરે કામ લક્ષ્મી-શ્રેણીનાં સ્ત્રી-પુરુષોનું છે. સભ્ય ગણાતો સમાજ આ કામોમાં ભાગ નથી લેતો. તેનું કારણ એ છે કે આપણા દેશમાં કેટલાંક વર્ગોના નાચવાની ક્રિયા સાથે કુશચરણનો સંબંધ જોડાઈ ગયો છે. આથી કેટલાક લોકો નૃત્યકલાનું નામ સાંભળીને પણ ભડકે છે. પરંતુ વાર્તાવિક્રમ ગીતે આ પ્રમાણે ભડકવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. સંગીત એ મનુષ્યજીવનની એક સુંદર અને મહત્વની આવશ્યકતા છે. આપણા દેશના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે કે સાદિત્ય સંગીત કલા આદિથી યજ્ઞ માણસ પૂંછડા અને શોંગડા વિનાનો પશુ છે. નૃત્યકલા પણ સંગીતનું એક અંગ છે અને બહુ મહત્વનું અંગ છે. નૃત્યકલા ચેતનની દબની એક અને બીજી કલા છે.

"જેવી રીતે સંગીતમાં તાલનું મહત્વ છે, તેવી રીતે નૃત્યકલામાં પણ તેટલું જ અથવા તેનાથી અધિક તાલનું મહત્વ છે. અને આપણા જીવનમાં તો તાલવ્યવસ્થા અથવા તાલિમનું બહુ મોટું મહત્વ છે. ઉચ્ચ અને પ્રમુખગીત જીવનને માટે તાલબદ્ધ ક્રિયાની ધણી જરૂર છે. નૃત્યકલા દ્વારા માણસ આ ગુણ શીખી શકે છે.

"બીજું, નૃત્યકલામાં શારીરિક વ્યાયામ વિકાસ અને અંગોના સુંદર દલનચલન અને સંગઠનને પણ પૂરેપૂરું રચાતું છે. નૃત્યકલા શીખનાર સ્ત્રી કે પુરુષના શરીરમાં એક પ્રકારનો મરોડ રચિત અને દૃઢતા આવે છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ માટે તો આ કલા ખેતરી લાભકારક છે. આજે આપણા દેશમાં અને સમાજમાં નૃત્યકલા તરફ લોકો ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને તેથી તેઓ પોતાનાં બાળકોને નાચતા અને ગાતા શીખવતાં કરે છે-રખેને

તેઓ પણ બજારી ન બની જાય એવી બીકથી. પણ મારા મન પ્રમાણે આ જાતનો ડર રાખવાની જરૂર નથી. મનુષ્યજીવનના સંપૂર્ણ વિકાસને માટે સંગીત અને તેના અંગરૂપ નૃત્યકલાનું જ્ઞાન પણ આરંભક છે.

“જાપાન જર્મની આદિ દેશોમાં નૃત્યકલાનો અદ્વિતીય વિકાસ થયો છે. તેમાંનાં સ્ત્રીપુરુષો તે દ્વારા નિર્દોષ આનંદ મેળવે છે અને પોતાનો વિકાસ પણ કરી લે છે. એ સાચી વાત છે કે બધી જગ્યાએ એમ થતું નથી. કેાઇ કેાઇ ઠેકાણે લોકો તેનો દુરુપયોગ પણ કરે છે. નૃત્યને વિષયવામના અને ભૌતિક સુખનું સાધન બનાવી લે છે અથવા બનાવી લીધું છે, પણ આપણને એની સાથે સબંધ નથી.”

- વચમાં એક ભાષણે પૂછ્યું: “જાણી, આપે તો પાછળી બ્રહ્મદેશની મુસાફરી દરમિયાન નાટક વગેરે જોવાનો નિષેધ કર્યો હતો અને આપને પોતાને પણ એવા એક પ્રસંગને લઇને ખેદ થયો હતો. નાટકમાં પણ નાચવા ગાવાનું તો હોય છે તો પછી નાટક જોવામા શો દોષ છે ?”

આ પર પછી ગાંધીજી એલ્યા: “હું ધંધાદારી નાટકવાળાઓનો વિરોધી છું. કેમકે તેમના કામમાં કલાનું અંગ બહુ ઓછું હોય છે અને દેખાવ બહોળો ગદ્યગદ્યામાં વગેરે વધારે અને મુખ્ય હોય છે. આથી જ તે આપણે માટે ત્યાજ્ય છે. આવાં દરેક જોઇને આપણા વિકાર આપણી વાસનાઓ ઉત્તેજિત થાય છે અને આપણે પતન તરફ ઢગીએ છીએ. આશ્રમમાં આપણે આ બધી બાબતોનું વિરોધી વાતાવરણ પેદા કરીએ છીએ, અને સાંસ્કૃતિકતા ઇન્દ્રિયનિબદ્ધ વગેરેની પ્રાપ્તિને માટે આપણો ભગીરથ પ્રયત્ન ચલાવીએ છીએ. આવી રીતિમા ધંધાદાર નાટક કંપનીઓનાં નાટક આપણે માટે ત્યાજ્ય જ હોવાં જોઇએ. પણ જે નાટકોનું ધ્યેય માચી કલાનું પ્રદર્શન, આનંદનો અનુભવ, અથવા સાંસ્કૃતિક મનોરંજન હોય છે તે નાટક આપણા આવકાર યોગ્ય છે, હોવું જોઇએ. ગર્ધ કલકત્તા મદાસમાના સમયે કલકત્તામા કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગુરનું પેરટ એક્સિસ નામનું નાટક ભજવવામાં આવ્યું હતું કવિ ટાગુર પોતે રંગભૂમિ ઉપર આવ્યા હતા. તે દિવસે જ્યારે કવિ ટાગુર પોતાની અનોખી ઢબે રંગભૂમિ ઉપર નાચતા હતા ત્યારે પ્રેક્ષકોમા અદ્વિતીય શાંતિ છવાઇ રહી હતી. બધા મંત્રમુગ્ધ થઇને તે અઢોકિક નૃત્યનો રસારવાદ કરતા હતા. ‘હું પોતે કવિના તે કલાપૂર્ણ નૃત્યને મંત્રમુગ્ધની જેમ જોતો હતો. આવું નૃત્ય શું ઉપેક્ષાની વસ્તુ થઈ શકે ? કવિ ટાગુરનું નૃત્ય જોઇને કોણ કહી શકે કે નાચ જોની વેળાએ મનુષ્યના મનમા વિકારી વિચાર ઉદ્ભવે છે, વાસનાઓ જાગે છે ? બહુ ચિંતોમણિ મીરાજાઈ જ્યારે પોતાના પ્રજ્ઞાની ભક્તિમા તદ્દનીન થતી હતી ત્યારે નાચી જાતી હતી. તેના તે નાચમા ઉચ્ચ કોર્ટની તદ્દનીનતા અને સાંસ્કૃતિકતા હતી,—કલા તો હતી જ. આ જાતની કલાનું ઘોતકે નૃત્ય ત્યાજ્ય અથવા ઉપેક્ષણીય થઇ શકતું નથી. આપણને પણ જે આ દૃષ્ટિએ કલાનો પરિચય હોય, આપણે પણ મીરાજાઈની માફક ભક્તિમાં તદ્દનીન થઈ નાચી શકતા હોઇએ-તો હું આપને બધાને જરૂર આમ્રદ કરીશ કે આવો, આવો, આપણે બધા નાચીએ, અને ખૂબ તાલબદ્ધ અને તદ્દનીન થઇ નાચીએ. આથી મારી દૃષ્ટિએ નૃત્યનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવું તેવું નથી. પણ તેને મર્યાદા છે. એ ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે નૃત્યકલાના નામથી આપણે ચાહુ પ્રવાહમા ન એચાર્જ જઇએ.”

નારાયણ મોદેન્દ્ર ખરે

ચીનમાં લોકશિક્ષણ

જગત આખા પર દૃષ્ટિ ફેરવતાં એવા બે ક્ષેત્રો મુલકો છે કે જેઓ એમની વિશાળ ક્ષમ છતાં ય જગતની દૃષ્ટિએ છુટ્કો છે, હીન છે, એમના પૂર્વજોની ભવ્ય સંસ્કૃતિ છતાં ય તેમની સામે સુધરેલા મુલકો એમના દ્વાર બંધ કરે છે કે રખેને એમનો ' ચેપ ' પોતાની પ્રજાને લાગી જાય ? એક જ જવાબ છે :

ચીન અને વિદુરતાન

આ ' ચેપ 'ને કોઈ બંદીનું નામ આપે છે, તો કોઈ પરાધીનતાનું નામ આપે છે, કોઈ તેને નહિ ઈર્ષ્યા યોગ્ય દરિદ્રાઈનું નામ આપે છે, તો કોઈ તેને અજ્ઞાન અથવા ભૂખમરાનું નામ આપે છે. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ પાંચ ગ્રહક્ષિણા પથ પૂરી ન ફરી વળી હોય ત્યાં આ દેશોમા ભૂખમરાનું, દુકાળનું, રેલસંકટનું, રોગચાળાનું અને એવી કોઈને કોઈ " દૈવી આપત્તિ "નું નામ સંભળાય છે. દુનિયામા બીજા નાના દેશો છે જેઓ લડાઈમાં નાંખવાઈ જાય છે પણ દસ વર્ષ પછી જુઓ તો પાછા તાજાને તાજા. દુનિયામાં બીજા નાના દેશો છે જ્યાં જવાળામુખી ફાટે છે અને ધરતીકંપો થાય છે છતાં યે પાંચ વરસ પછી જુઓ તો હતા તેવા ને તેવા. અને આ બે દેશોમાં સદાનો ભૂખમરો, સદાનો દુકાળ, સદાની માંદામાહેલી લડાઈ.

આનું કારણ શું ? આનું કારણ માત્ર ' દેવ ' છે કે બીજું પણ છે ખરું ? એમના મોટા ભાગની નિગ્રહરતા અથવા અજાણતા (illiteracy) આને માટે કેટલે અંશે જવાબદાર છે ? એક દેશ હજુ યે પરાધીન છે અને બીજો હજુ યે આપસઆપસની લડાઈમાં (Civil War) ગોથાં ખાય છે તે એની અજાણતાને લીધે કે ' દેવ 'ને લીધે ?

વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે મનુષ્યશરીરના સર્વ રોગોનું મૂળ જેમ કબજિયત છે તેમ પ્રજા શરીરના રોગોનું મૂળ પ્રજાનું અજ્ઞાન અથવા અજાણતા છે. દરેક પ્રજાનાયક સૌથી પ્રથમ પ્રજાનું અજ્ઞાન દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. લેનીન હો કે મુસોલોની હો, સુસ્તકા કમાલપાશા હો કે અમાતુલાખાન હો, જે હો તે, સૌથી પ્રથમ પ્રજાની કેળવણીનો પ્રયત્ન પહેલો હલ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ખેડૂત જેમ પ્રથમ પહેલી જમીનની ખેડ કરે છે તેમ આ પ્રજાનાયકો આમપ્રજાને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરે છે અને તે પછી જ પોતાનાં બીજા વેરે છે. કારણ કયો ખેડૂત નથી જાણતો કે અણખેડાયેલી જમીનમાં વેરેલા બીજા ભગી નીકળતાં નથી અને કદાચ કોઈ જગ્યાએ યોગ્ય ફળુગા ફૂટી નીકળે તો યે તેના પર દાણા તો કદિ યે બેસના નથી ?

આપણા દેશમા આપણા લોકનાયકોએ પરદેશી સરકાર પાસે લડી લડી આમપ્રજાને શિક્ષણ અપાવવા બગીરથ પ્રયાસ કર્યો છે, પણ તેનું પરિણામ જમાનાના વેગની દૃષ્ટિએ જોતાં યથા જ આવ્યું છે. આજે પણ એ લક્ષ્ય આજુ છે છતાં શિક્ષણના વેગની ગતિમા જાણવા ભેગ ફેરફાર થયો નથી. ૯૪ ટકા નિરક્ષર વસ્તિને જાણાવવાનો પ્રયત્ન મોટું ફાડીને

ભોગે છે, છતાં તેના જેમ અને તેમ જલદી ઉઠેલ લાવવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. કારણ કે ધણાના મનમાં એવો ઉઠેલ સ્વરાજની આવી મન્યાથી આપોઆપ આવી જશે એમ રહેલું છે. એ સાચું છે કે ખોટું, એની ચર્ચામાં ઉતર્યા સિવાય એટલું તો નિર્વિવાદ કહી શકાય કે આપણા જેવા દશામાં આને એ પ્રશ્ન હલ કરવાનો કેવી રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે તે આપણે માટે બેધમ્મ છે.

ચીનના આમર્શના શિક્ષણનો સવાલ પ્રથમ હાથ ધરનાર જેઠમ્સ યેન છે. હોંગકોંગ યુનિવર્સિટીના એ ગ્રેજ્યુએટ છે અને હાલની ચીનની રાષ્ટ્રીય લોકશિક્ષણ સંસ્થા (The Chinese National Association of the Mass Education Movement, 129, East 52 d Street, New York City U. S. A.) નો એ મુખ્ય સંચાલક (General Director) છે. “નિરક્ષરતા દાળો અને ચીનને માટે નવા શહેરી બનાવો” (“Eliminate illiteracy and make new citizens for China”) એ આ સંસ્થાનો મુદ્દાલેખ છે. આ આખી ચળવળનો ઇતિહાસ એના પોતાના જ શબ્દોમાં બને ત્યાં સુધી હું આપું છું જેથી આપણા દેશના નવજુવાનો એમાંથી પ્રેરણા મેળવે અને બંને દેશો વચ્ચેનું સામ્ય અનુભવે. મારા લેખનો આધાર મિ. યેન મારા પર મારી વિનંતિથી મોકલેલું સાહિત્ય છે અને Yale Reviewના શરદ અંકમાં (Winter, 1929) New Citizen's for China નામનો મિ. યેનનો લેખનો લેખ છે. તે વિષય પરલેના બીજા લેખો Asiatic ફેલોઆરીના અંકમાં અને Century Magazineના એપ્રિલ અંકમાં છે.

હવે મિ. યેનના જ શબ્દોમાં આ ચળવળનો ઇતિહાસ શરૂ કરું છું.

પહેલો પાઠ

આ ચળવળની શરૂઆત ફ્રાન્સમાં થઈ. લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોને દાગોળો બનાવવા અને રસ્તાઓ બાંધવા મળ્યો. નેહતા હતા અને એથી એમણે ચીનના ઉત્તર પ્રાંતો ચીલી અને શાનતુંગમાંથી ૨,૦૦,૦૦૦ મળ્યો. બરતી કર્યા. આ મળ્યો સાથે રહી સેવાનું કાર્ય, (welfare work) કરવા માટે સ્વયંસેવકોની માગણી થઈ અને બીજા ચીની વિદ્યાર્થીઓ સાથે હું પણ એ સ્વયંસેવક દળમાં જોડાયા. રાતદિવસ તેમની સાથે રહીને હું પહેલો પાઠ એ શીખ્યો કે મારા અભણ બાંધવાને બહુવાની છૂછા છે અને તેમનામાં બહુવાની શક્તિ પણ છે. આ પાઠ ચીનની કે અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાં રહીને હું કદિ ન શીખી શકત.

તેઓ બિચારાને ધર વારે ધડીએ યાદ આવતું પણ ઘેર, કાગળ લખતાં આવડતું નહિ. લડાઈમાં કોણ હાર્યું અને કોણ જીત્યું તે બહુવાની ધણી છૂછાં હતી પણ હાથ વાચતાં આવડતું નહિ. બુલોગના (Boulogne) ૫૦૦૦ ચીની મળ્યોની સેવા માટે મને નીમ્યો હતો અને આ પાંચે હજારની એ રિયાત હતી. મને તે અસહ્ય થઈ પડી. ફરકને જુદા કામગીરી લખી આપવા અવકાશ હતું.

આથી મેં ૨૫ થી ૫૦ વર્ષની વચ્ચેના ૪૦ મળ્યોનો એક અભ્યાસવર્ગ શરૂ કરી દીધો. આ મળ્યો બહુવાને અગ્રર-અને શક્તિશાળી બોધને જ પરસંદ કર્યા હતા. આથી થોડા વખતમાં તો એક વર્ગના અનેક વર્ગ થઈ ગયા.

અમારા દેશમાં બે જાતની ભાષાઓ છે : એક સાક્ષરી ભાષા જે ભાષામાં પુસ્તકો વગેરે લખાતાં હતાં અને બીજી ખડી ખોસી (Pai-Hua) જે ભાષામાં આમ લોકો વાતચિત

કરે છે અને ખેતનાનો વહેવાર ચલાવે છે તે. સાક્ષરી ભાષા પૂરેપૂરી શીખવા માટે આખો જન્મભરો જોઈએ એવી તે અટપટી છે અને ખડી ખોલીમાં બધા મળી ૪૦,૦૦૦ થી વધુ વધારે મૂળાક્ષરો છે. આને લીધે એક પ્રાન્તનો વતની બીજા પ્રાન્તના વતનીની ભાષા સમજી શકતો નથી.

આનો તોડ કાઢવા મેં જુદા જુદા વિષય પદનાં ચીની પુસ્તકો એકઠાં કર્યા અને ૪૦૦૦૦ મૂળાક્ષરોમાંથી જે સૌથી વિશેષ વપરાતા જણાયા તેવા ૧૩૦૦ મૂળાક્ષરો એ મજૂરોને શીખવવા મેં પસંદ કર્યા. આ પસંદગીની સામે સાક્ષરોએ ખૂબરાણ મચાવી. તેમને લાગ્યું કે ચીનની સંસ્કૃતિ એથી બધામાં આવી પડશે, પણ મેં તેમના મતની પરવા કરી નહિ. કારણકે આમવર્ગને કેમ કેળવવો એ પ્રશ્ન મારે મન ભાષાની (કે વ્યાકરણની) શુદ્ધિ કરનાં એ વધારે મહત્વનો હતો.

આથી ૧૯૧૭ ની સાલમાં અમે “New Tide Movement” શરૂ કરી અને બે વરસમાં તો અમે, અસંખ્ય પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને પાઠ્યપુસ્તકો એ ‘ખડી ખોલી’માં પ્રસિદ્ધ કરાવી શક્યા કે જે ભાષામાં પહેલાં એક પણ ‘શિષ્ટ’ પુસ્તક કે ચોપાનિયું પ્રસિદ્ધ થયું નહોતું. આજે તો ચોખ્ખુ દોષા જેવું દેખાય છે કે એ ‘ખડી ખોલી’ જ ચીનની રાષ્ટ્રીય ભાષા ધવા નિર્માણ છે.

આ ‘ખડી ખોલી’માં મેં ખારીસ જઈ મજૂરોને માટે એક ચોપાનિયું શરૂ કર્યું અને ભાષા શીખવાનું કામ વિદ્યાર્થી અને મજૂર સ્વયંસેવકોએ ઉપાડી લીધું. આ ચોપાનિયું મેં મજૂરોના દેશનો વાતો અને લડાઈનો વાતોથી ભર્યું અને એથી તે થોડી જ વારમાં લોકપ્રિય થઈ ગયું.

એક ચીની મજૂરે મને તે અરસામાં જે કાગળ લખ્યો એની મારા મન પર જાડી છાંપ પડી અને મેં મારું સમગ્ર જીવન મારા અગ્રણ્ય બાંધવોને બચાવવા પાછળ જ ગાળવાનો નિર્ણય કર્યો.

“ શુરુ થેન,

તમારું ચોપાનિયું વાચીને દુનિયા પરની તમામ ચીજો હું જાણતો થયો છું. પણ તમારું ચોપાનિયું ધણું સરલું છે. માત્ર એક સેન્ટાઈમ જ તમે લ્યો છો (સેન્ટાઈમ એ ક્રાન્સનું આપણી પાસ જેવું નાનામાં નાનું ચક્કણ છે). કદાચ એને લીધે તમારે એ ચોપાનિયું બંધ પણ કરવું પડે. આથી ક્રાન્સમાં ત્રણ વર્ષ મજૂરી કરી જે થોડીકણી રકમ મેં બચાવી છે તે ૧૫૦ ફેન્ક (૧ ફેન્ક ૧૦૦ સેન્ટાઈમની બરાબર છે; ૧ રૂપિયાના ૯ ફેન્ક.) આ સાથે મોકલું છું.”

મને ધણીવાર એ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે જે દેશે જગતને કાગળ બનાવવાની અને છાપવાની કળા સૌથી પ્રથમ બેટ કરી તે જ દેશમાં આજે આટલું બધું અગાન કેમ છે ?

આના બે જવાબો છે : એક, અમારો દેશ ૧૯૧૧ ની સાલના બળવા સુધી રાજ-ઓના હાથ નીચે રહેતો છે. આ ગળત્યોએ આમપ્રાપ્તને કેળવવી એને જરૂરી માન્યું નથી કે એને ઇચ્છવા યોગ્ય પણ ગર્યું નથી. ત્રીજી સદીના ચીન વંશના પહેલા રાજાએ

તો ખર્ચા પુસ્તકોને બાળી નાખવાનું ફરમાન કાઢેલું અને પોતે અક્ષરતાના કેવા ઘનુ છે તે પ્રતિદાસમા અમર કર્યું. (" Ignorance Policy. ")

ખીજ મુશ્કેલી સાક્ષરી ભાષા (Classical Language) અને ખડી બોલી (Pai-Hua) વચ્ચેની મારામારી છે. અમારી વસ્તિના પાંચ ભાગમાંથી ચાર ભાગ ખેડૂતો અને કારીગરો છે અને તેઓ સૌ આ ખડી બોલી બોલે છે અને વાપરે છે. અંગ્રેજ અને લેટિન વચ્ચે જેટલો તફાવત છે તેટલો આ બન્ને ભાષાઓ વચ્ચે છે. બિચારા ખેડૂતોને સાક્ષરી ભાષા શીખવા જેટલો સમય જ મળતો નથી, કારણ કે એ ભાષાની આંદોલની સમજતાં સાક્ષરને પણ આખો જન્મભરો જોષએ ત્યાં ખેડૂતોનું શું ગળું ? અને તો એના પેટનો ખાડો પૂરવાની ચિંતા પહેલી લાગેલી હોય છે (" filling a rice bowl ") અને એથી તે આ ગડમથલમાં પડી શકતો નથી.

આથી આનો તોડ કાઢવા અમે ખેડૂતોની જ બોલીમા પાઠ્યપુસ્તકો (Readers) પ્રસિદ્ધ કરવા માડ્યા છે. આને અમે એક હજાર મૂળાક્ષરી વાંચનમાળા (" Thousand Character Readers ") એવું નામ આપ્યું છે. ૪૦,૦૦૦ મૂળાક્ષરોમાંથી સૌથી વિશેષ વપરાતા ૧૦૦૦ મૂળાક્ષરો વીણીવીણી આમાં એકઠા કર્યા છે. દરેક વાંચનમાળામા ૨૪ પાઠ છે અને એવી ૪ વાંચનમાળાનો એક અભ્યાસક્રમ યોજ્યો છે. શહેરમા રહેનાર માટે, ગામડામા રહેનાર માટે અને સોલજર માટે એમ દરેકને માટે, ત્રણ જુદી જુદી માળા પ્રસિદ્ધ કરી છે અને એ ચાંગી ફિલ્મ પાર સેન્ટ (પાઠ આના) રાખી છે. પહેલી વર્ણમાળા. આમા ૧૦૦૦ મૂળાક્ષરો આપ્યા છે. ખીજ વાંચનમાળા (A. B. C. of the Phonetic Script) આમા વાચતા શીખવ્યું છે. ત્રીજ લેખનમાળા (People's Copy Book). આમા જુદા જુદા મૂળાક્ષરો અને તેના ટૂંકાક્ષરો વાંચતાં શીખવ્યું છે. ચોથી શબ્દમાળા. (People's Pocket Dictionary) આમા ૪૦૦૦ જુદા જુદા અક્ષરો અને શબ્દો એકઠા કર્યા છે અને તેના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સમજાવ્યા છે.

ગ્રીનમા છુનાન પ્રાતના મુખ્ય શહેર ચાંગચામા સને ૧૯૨૨ના માર્ચમાં આ પ્રયોગ ચક્ર કર્યો. શરૂ થતા વેલ જ વિરોધી દળે વિરોધ ઉઠાવ્યો કે વળી મજૂરવર્ગને લાચુવાની થી જરૂર ? સાક્ષરોએ વિરોધ કર્યો કે ખડી બોલી (Pai-Hua) એ તો વળી કાંઈ ભાષા કહેવાય ? મજૂરોને જો સુધારવા હોય તો તેમને ' શિષ્ટ ભાષા ' શીખવો, શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવો, શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ શીખવો માત્ર ૧૦૦૦ મૂળાક્ષર આવડ્યા એથી કાંઈ ભાષા આવડી કે ?

આ બન્ને ઇળના વિરોધ છતાં પે ૮૦ સ્વયંસેવક ઊભા થયા અને કેટલાક વેપારી-ઓની સહાયથી ધર્મોદાના મકાનો અને જાહેર મકાનો વાપરવાની છૂટ મેળવી ઘેરઘેર વિદ્યાર્થીઓ માટે ટેલ નાખી. એ દિવસ આમ ફરવાથી ૧૪૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં નામ નોંધાવ્યા. આમા કુમારો અને કુમારિકાઓ હતી તેમ જ મોટી વયના સ્ત્રીપુરુષો પણ હતાં. ચાર મહિના સુધી આ વિદ્યાર્થીઓને ખર્ચ માત્ર ચોપડીઓનું (પાઠ આના) અને અમારે ખર્ચ કાંઈ નહિ. કાંઈ ખજારગામથી સ્વયંસેવક તરીકે શીખવવા આવે તેને આ પાવી પડે તેટલું ખર્ચ વધારેમા વધારે.

* આપણી ગૂંજાતી જોણી જેવું લાગે છે !

૧૪૦૦માંથી ૧૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો અને મળ જોવાને ખાતર મવર્નર પોતે પરીક્ષા લેવા આગ્યે. ૧૨૫૦ માંથી ૯૬૭ વિદ્યાર્થીઓ ઉત્તીર્ણ થયા અને ગવર્નર પોતાને હાથે તેમને "Degree of Literate Citizen." બક્ષેલા શહેરીની પદવી અર્પણ કરી. આ પદવીવાળા વિદ્યાર્થીઓનું હાથમા પદવીપત્રક આપી શહેરના મુખ્ય મુખ્ય રસ્તેથી સરખસ કાઢ્યું અને ૬૦ વરસના છુદ્દાથી માંડીને ૧૦ વરસના બાળકને એ સરખસમા હારખંધ ચાલતાં જોઇને સૌ કોઇને આનન્દ થયો.

એ એક અનુપમ દ્રશ્ય હતું. ત્યારથી અબજુતાને નાબૂદ કરવાના ચીનમા ગણેશ મંડાયા. જૂના સાક્ષરો, દોકોએ અને અધિકારીઓ જેઓ અત્યાર સુધી આ ચળવળના વિરોધી હતા તેઓ આ દ્રશ્ય જોઈ ચળવળની મદદતા સમજી ગયા અને પોતાનો વિરોધ તજી દઈ તેમાં ઉલટભેર જોડાયા આથી ૧૯૨૫ ની સાલ સુધીમાં તો દૈનિકાખ વિદ્યાર્થીઓ માત્ર જુનાન પ્રાતમા જ દરેકરે પૂર ચડી ગયા.

પછી તો એ પ્રયોગ ખીખ પ્રાન્તોમાં અને શરૂ કરી દીધો. ઉત્તર ચીનના શાન્તુનમાં ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓથી શરૂઆત કરી અને પરીક્ષા લેવા માટે માત્ર પ્રધાનનાં પત્ની મેડમ સિયુંગ સી-લિંગને બોલાવ્યાં. પરીક્ષા લીધા પછી અને પદવીદાનનો રિધિ પૂરો થયા પછી મેડમના મન પર એટલી અસર થઈ કે તેમણે પોતાનું બાકીનું જીવન આ ચળવળની પાછળ અર્પણ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. પરિણામે આજે તેઓ આ લોકશિક્ષણની સંસ્થાના પ્રમુખ છે.

પછી તો આ ચળવળ પૂર્વમાં અને દક્ષિણમાં બધે કરી વળી. ૧૯૨૩ ના ઉનાળામાં પેકિંગમાં લોકશિક્ષણની પરિષદ બરી અને ૨૧ પ્રાંતોમાંથી ૫૦૦ પ્રતિનિધિઓએ તેમાં હાજરી આપી. આમાંથી ચીની લોકશિક્ષણની રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (Chinese National Association of the Mass Education Movement) નો ઉદ્ભવ થયો અને મેડમ સિયુંગ સી-લિંગ એના પ્રમુખ ચૂંટાયાં.

આ મધ્યસ્થ સંસ્થાની સ્થાપના પછી શહેરોમાં અને જિલ્લાઓમાં એની શાખાઓની સ્થાપના થઈ. આજે એવી ૬૦ શાખાઓ સ્થપાઈ છે અને તેહારા ૫૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે. આ ૫૦ લાખની સંખ્યામાં ચીની સોદજરોનો પણ સમાવેલ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ જુનાન છે. તેમનામાં ઉત્સાહ છે, ધૈર્ય છે અને અભ્યાસ કરવાની ચીવટ છે. આજથી ૧૦ વરસ પછી ચીનના ઇતિહાસને ધમ્નારા તે જુનાન છે કારણ કે તેમના જીવનમાં કેવળ સ્વાર્થ નથી, આદર્યને પણ સ્થાન છે.

આજે તેમના પર શાળામાં હાજરી આપવાની સખ્તાઈ નથી હતા તેમનો ઉત્સાહ એટલો બધો છે કે હાજરીપત્રક પૂરું પડતાં નથી. ચીનનો શિક્ષિત વર્ગ આ ચળવળની મદદતા હવે સમજી ગયો છે. તેને ખાતરી થઈ છે કે ચીનનું પ્રજાકીય તંત્ર (Republic) અબજુ પ્રજા વડે ન ચાલે. આથી એક લાખથી સવા લાખ જુવાનો સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવા આ વર્ગમાંથી બહાર પડ્યા છે. આને લીધે ચળવળને ખૂબ જ વેગ મળ્યો છે. જે કામ બેત્રણ પેઢીમાં ન થાય તે એક દશકામાં ઉકેલાઈ ગયું છે.

અત્યાર સુધી આ ચળવળે માત્ર સંખ્યાત્મક પર જ નજર રાખી છે, ગુણ (quality) ને જોતાં કંઈ છે. હવે તે કરવા માંડી છે અને ગુણ પર પણ નજર રાખવા માંડી

છે. એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે તે હવે જાડાણ પણી જોતાં શીખી છે. આ જાડાણ મેળવવા તેણે પેકિંગની પાસે આવેલા તિંગ સિયાન (જિલ્લો) માં પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે. એનો ઉદ્દેશ નવા રાજ્યતંત્રને અનુકૂળ શહેરી ઉત્પન્ન કરવાનો છે. અને એ માટે તેણે નવીન કાર્યક્રમ યોજ્યો છે.

ચીની બાપામાં કહેવત છે: “સિંહણની ગુફામાં ન પેસો ત્યાં સુધી સિંહના બચ્ચાં ન મળે.” (Unless you enter into the Cave of the Lion, you will not get the cubs.) આ ચળવળમાં કામ કરનારાઓની ખાતરી થઈ ગઈ છે કે ગામડાઓમાં જઈને ખેડૂનોની સાથે રહી તેમની માફક તમે કામ ન કરો ત્યાં સુધી કાંઈ શુકરવાર ન વળે. આથી આ બધા કામ કરનારાઓ ગામડાંઓમાં ખેડૂનોની માફક જ માટીના ઝુપડાઓ બાંધી રહ્યા છે *

ખૂબ તુલના કર્યા પછી અમને ચોખ્ખું માત્રમ પડ્યું છે કે શહેરો કરતાં ગામડાંનું વાતાવરણ લોકશિક્ષણ માટે વિશેષ અનુકૂળ છે. સીધી પ્રથમ તો આપણે ગામડાંના લોકોને અત્યાર સુધી રજગના મૂક્યા છે અને એથી શહેરી માણસો કરતાં તેઓ શિક્ષણની કદર વિશેષ જાણીથી કરે છે અને શીખવાની આગ્રહતા પણ વિશેષ બનાવે છે. બીજું, શહેરો જેટલા ગામડાંમાં પ્રલોભનો હોતા નથી. આથી ગામડાંના વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધારે નિયમિત અને હોસીસા હોય છે. ત્રીજું, ગામડાંમાં એક બીજાને સૌ ઓળખે છે અને એથી એકબીજાને મદદ કરવાનો તેમનામાં સદૃઢ સ્વભાવ (Community spirit) હોય છે. આ પરસ્પર મદદનો ગુણ આ ચળવળને માટે ખૂબ જ મદદરતો છે અને એ દૃષ્ટિએ પણ ગામડાં શહેરો કરતાં વિશેષ અનુકૂળ છે. (મૂળ અંગ્રેજી માટે જુઓ Yale Review, winter No 1929. પાનું ૨૭૨-૩) ઉત્તર ચીનમાં તો શિયાળામાં ખેડૂનો પાંચ-છ માસ નવરા હોય છે (“idle months”) અને એથી એ દિવસોમાં રોજના ચારથી છ કલાક શાળામાં આવતા તેમને જરા યે અડચણ આવતી નથી. મૂળે જ ખેડૂન કામડો છે અને એથી એ કામથી યાદની નથી.—મેટ્રોપોલી યાફે છે.

આથી આ લોકશિક્ષણની સરચા (People's School) ખેડૂનોની છે અને ખેડૂનો માટેની છે. એટલું જ નહિ પણ તે ખેડૂનો જ ચલાવે એ ઇષ્ટ હોવાથી તેનો શીખવવાનો અને ખર્ચનો બધો ભાર બની રાખે ત્યાં ત્યાં ખેડૂનોને માર્ગે જ તાજાં છે અને તેમણે દુકાળ અને લડાઈની સાલ હોવા છતાં યે હમને મુખે ઉવાડ્યો છે એ તેમની કદરવાની ખતાવે છે *

[અનુસંધાન પૃ. ૬૫]

* The members of the Mass Education Movement are firmly convinced that unless they go to the villages and live and work with the farmers, they cannot be of practical benefit to them. So all these workers are making their home in the villages, living in mud huts like those of the farmers.

• In order that the People's school may be an Institution not only of the farmers, and for the farmers but also by the farmers, the Mass Education Movement has from the very outset followed the principle of making every village, however poor, responsible for its own finances and—wherever there are literate members in the village—its own teachers.

માટીમાંથી માણસ

માટીનાં પૂતળામાં પ્રાણ પૂરી શાલિવાહને શક લોકોનાં ઘાડાં મારી દહાડ્યાં દતાં એવું વાંચવામા આવેલું અને આ યુગમાં ગાંધીજીના સ્પર્શથી માટી જેવા માણસોમાં પ્રાણ પ્રકટે છે એ નજરે નિહાળવાનું મળ્યું છે. જનાવ તાજે જ છે.

આરડાલી પછી અને જંગલથી છવાયેલા માંડવી તાલુકામાં પગપેસારો કર્યો છે. એ તાલુકામાં બે આશ્રમ સ્થાપ્યા છે : પૂના અને શકવાવ. પૂના તાપી તટે અને શકવાવ ડુંગરાઓ અને જંગલોની ગોદમાં.

તા. ૫ મી સપ્ટેમ્બરે અને પૂનાથી શકવાવ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં માઠણુઝર અને લાખગામ નામનાં જંગલના ગામોના કેટલાક વૈજ્ઞાણિકો સાથે થયા. તેમની સાથે એક નાની છોકરી હતી. ચોમાસા પછી મધ્યનિષેધ અને રૈટિયાપ્રવૃત્તિ વેગથી આગળ ધપાવવાનો વિચાર કરવા અને આગેવાન રાનીપરજ ભાઈઓની સલાહ બોલાવી હતી. પેલા ભાઈઓ પણ તેમા આવ્યા. સલાહને અંતે આખી ચર્ચા રસપૂર્વક સાંભળી રહેલી પેલી છોકરી તરફ મારુ ધ્યાન ખેંચાયું. ચર્ચા પૂરી થયા પછી તેની બિજળા ખાદીના જેવી લાગતી સાડી વિશે મેં પ્રશ્ન કર્યો :

“ કેમ બહેન ! આ તારી જ કાતેલી કે ? ”

“ નહિ રે, એ તો મીલની છે. ”

“ કેમ હજી મીલની ! રૈટિયો નથી લીધો શું ? ”

“ રૈટિયો તો છે, પણ હમણા બંધ થઈ ગયો છે. ”

“ રૂ ખૂટી ગયો છે શું ? તેમ હેલ તો નાનુભાઈ (આશ્રમના મુખી) પાસેથી ઉઠીનો લઈ જા. ”

“ રૂનો વાધો નથી. અમારે ગામઘર છોડીને લાખગામ આવી જવું પડ્યું છે. ”

હું ચમક્યો. શાકુકારે જમીન ઝુંટવી લીધી હશે એટલે સંગેવહાલે આસરો લેવો પડ્યો હશે એમ આની વિશેષ પૂછપરછ કરી. આખો કિસ્સો અંજનીના જ મોઢાનો રજુ કરીશ.

“ મારું નામ અંજની. જાતે ચોપરી. મારા બાપનું નામ કાળિયો. તે દેવીને વર્ષે મરી ગયેલા. મારો દાદો વીજળો પણ ચોડા દહાડા પછી એની પાછળ ગયો. હું, મારી દાદી, મારા બે નાંદલા કાકા-નકરો અને જગલો સાથે રહેતા. મારો એક ત્રીજો કાકો કંદારો રાજગાં (નાંદાના) જતો રહેલો. ત્યાં તે પરણેલો પણ બૂખે મરવા લાગ્યો એટલે તેની ભેરી સાથે માઠણુઝર આવ્યો. મારી દાદીએ તેને પાછો સંધર્યો. મારી દાદીનું નામ છીટલી. પહેલાં તો ઝિનું નામ હતું કાગડી, પણ દેવી આવી ત્યારે તે અને હું વર્ણ ગઈ. અને કાગડી નામ સારું નહિ તેથી તે બદલીને છીટલી રાખેલું. ”

“ બેએક વરસ ઉપર ગાંધી મહાત્મા શકવાવ આવેલા ત્યારે હું મારી દાદી સાથે એમના દર્શને આવેલી. એમનું બાપણ સાંભળેલું અને મહાત્માજીએ ધરણું કાઢી નાખવા કહ્યું એટલે અમારા ગામના હરજીભાઈ અને શકવાવના કાવલા ભાઈની દીકરીઓએ સલામાં જ ધરણું કાઢી નાખેલાં. મેં પણ કાઢી નાખવા ગાંધીવાળા પણ સલામાં ઉતારેલાં નહિ. ધેર જમને તરત કાઢી નાખેલાં. એ પછી મા રૈટિયો લાગ્યાં અને અને બન્ને કાંતતાં થયાં. મારી આ ચોળાનું કપડું અમારા કાનેલા સુતરનું છે. પહેલાં તો અમે મહિને પંદર

દહાડે નહાતાં, પણ વર્ણ ગયા પછી દરરોજ નાહીએ છીએ. નહાયા વિના ખાતાં કે રાંધતાં નથી. અને રોજ ભગવાનની પૂજા કરીએ છીએ.

“વળગ્યા ત્યારથી અમે સુખી થઈ ગયાં. પણ અમારા એ સુખમાં હમણું દવ લાગ્યો છે. મારો કાકો કંદારો અને તેની બેરી રાજભાઈ આવ્યાં. માએ દીકરો જાણી ધરમાં બાથો પણ તે વેરી થયો. તેણે અમારું ધર ગોળઈ કીધું. તે વર્જેલો નથી. ખાતો પીતો છે. પણ આજ સુધી માઝા રાખતો, ધરમાં લાવતો નહિ, બહાર કાઢું કરી આવતો. બેએક મહિના ઉપર એ લોકોએ જૂડ માર્યો. સર્જેલા લોકો જૂડનેા શિકાર મળે ત્યારે ગાંડા ગાંડા થઈ જાય છે. મારા એ કાકાના આવવા પછી તેણે બેઉ નાંદલા કાકાને પણ બજાડયા. હવે આ બધા મળીને અમને પળવવા લાગ્યા. તેઓ લઈ બેઠા કે અમારે પણ તેમની સાથે ખાવુંપીવું ને રેંટિયો જિયો મૂકવો. આખી હંદગી ખાવાપીવામા ગરેલી અને હવે મોટા ‘જામણાં’ થઈ ગયા. એ નહિ ચાલે. આવાં મહેણાં ધમકી સાથે સંભળાવવા લાગ્યા. પણ અમે મચક આપી નહિ. ગાંધી મહાત્મા આગળ દાથ જિયો કરેલો. તે કંઈ અમથો ?

“અમારી ડાપરીમાં બે ચૂલા છે: એક ચોખ્ખો, તે ઉપર હું અને દાદી રાંધી ખાઈએ; બીજો મેલો, તેના ઉપર પેલા લોકો રાંધે. અમે વર્જેલા લોકો સર્જેલાંનું રાંધેલું ખાતાં નથી. તેમ તેમના વાસણનું પાણી પણ પીતાં નથી. હવે પેલે દિવસે જૂડ મારીને મારો કાકો અમારી ડાપરીમા રાંધવા લાગ્યો. મારી માને અને મને કંપારી છૂટી, ઉઘટી થાય એવું થઈ આવ્યું અને જીવ ડહોવાઈ ગયો. ધરમાં રાંધીને ધર ગોળઈ નહિ કરવા અમે બહુ કહ્યું પણ કંદારો તો કેસ હતો. તે શેનો માને ? ઉઘટે તે ચીડાયો અને કહેવા લાગ્યો: “આ રાંધેલાંનું પાણી તમે લોકો રહેા છે. તે ભાગમા પણ ડાદીશ ને બધું અપવિતર કરીશ. તમારા દેવને પણ એનો ભોગ ચડાવીશ.” આથી અમે કંપી જાયાં. મારા કાકાએ જાકટા હતી અને ધર ગોળઈ કીધું એટલે તેઓ અમારા તરફ પણ એ ગંદી વસ્તુ ફેંકે એવી અમને ધારતી લાગી. વળા આ ગોળરા ધરમાં હવે મન માનતું નહોતું, એટલે મારી દાદીએ તરત જ લુગડા બાધ્યાં અને દેવની હાજી લઈ અમે ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા ગયાં. બે માધલ ઉપર લાખગામમાં મારી ફોઈને પરણાવેલી છે. મારો પ્રુવો લવો લરકરી વર્જેલો છે, અને રેંટિયો રાખે છે. એનું આખું ધર ચોકડું ચયેલું છે. એટલે અમે ત્યાં ગયાં અને આશરો લીધો. ભોંપમાફું, ડાપરી, દાણા અને ધરવખરી મૂકીને બે મહિનાથી અમારે ચાલી જવું પડ્યું; પણ ગાંધી મહાત્માના પ્રનાયે અમે અમારી ટેક મૂકી નથી. અમે લાખગામ જઈ રવાનાં તે મારા કાકાને ગમ્યું નહિ. તેણે મારા પ્રુઅને ધમકી આપી કે ડાસીને ને છોકરીને તે કેમ ધરમાં બાલી ? નાતજનમાં ને ગામમાં મારું ખોટું દેખાય છે. એને દાદી મૂક ને મારે ત્યાં મોકલી દે. નહિ તો જૂવા ભગન પાસે તારા ધરનાં બધાં માણસોને મારી નખાવીશ અને તારી ડાપરી પણ ફૂંકી મૂકીશ. મારો પ્રુઓ આથી જરા ગભરાયો પણ દાદીમા બીધી નહિ. તેણે કહ્યું: ‘એમ ડરે છે શેનો ? મરનારો ને જીવાડનારો તો રામજી છે. ગાંધી મહાત્માની કંઈ બાધ્યા પછી બીક કેવી ? હું બાઈ માણસ બીતી નથી ને તું મરદ થઈને કેમ ડરે છે ?”

થોડા સમય પહેલાં જેઓ બીકજી સસલ જોવાં હતાં અને એક રાજ બોલી શકતાં નહિ તેના આ પ્રનાયી સમ્રો અને ટેક મારે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનું મનોબળ બેઈ, હિમિયાગર ગાંધીજીના સંસર્ગથી કથીરમંથી કુંદન અને માટીમાથી મઈ બને છે એ વિશે કોને શંકા રહેશે ?

માટીમાંથી માણસ

વાંચનાર જાણીને રાજી થશે કે જે ડોસી અને તેની દીકરીનાં લાગ, ટેક અને તપ એ મહિનાની કસોટી પછી ફળ્યા છે. અગે બીજે દિવસે સવારમાં જ માકણુઝર જવાનું કરાવ્યું. લાખગામથી ડોસીને અને અંજનીને પણ આવી રહેવા સૂચના આપી. સહભાગ્યે, એ દિવસે ગામ લોકોએ “ ઉદરિપા દેવ ” ની ઉજવણી રાખેલી હતી એટલે વિના મહેનતે બધાનો મેળાપ થયો.

અમારો બોમિયો અમને જંગલના હોડા લાગમાં એક નિર્જન લાગતી ટેકરી ઉપર લઇ ગયો. ત્યાં ચ્હાનું માટણ અને કોપડું લઇને બધા બેઠા હતા. ગામનો પટેલ અને બીજા એ ત્રણ આગેવાનો વર્જેલા હતા એટલે ઉજવણીમાં ચ્હા અને કોપડું હતા, નહિતો દારૂટાડી અને મરથાંજકરાનો ભોગ ચઢાવાત. ગામનો બધા લોકો ધર દીકે એક એક આગેવાન માણસ ટોળે થયા હતા, પણ કહારો હજી આવ્યો નહતો, અને અમારે તો ખાસ કામ તેનું હતું. એટલે અડધાકે કલાક વાતચીતમાં ગાળ્યો. ત્યાં કંદારાભાઈ આવી પહોંચ્યા. તે અમારી સાચું તો જુએ જ નહિ. વાત કરે તે પણ આડું જોઈને અને જવાબ આપવો પડે તે પણ નહિ છૂટકે જ. એટલામાં ડોસી, અંજની અને સવો લશ્કરી આવી પહોંચ્યાં. ડોસીને જોઈને મારી આંખ ઠરી. ઉમરે વૃદ્ધ પણ તેના મોં ઉપર સાત વર્ષની તપશ્ચર્ચાનું તેજ ચમકતું હતું. અને પોતાના નિશ્ચય માટે મરી શીટવાની ખુમારી એની નિર્મળ આખોમાં તરવરતી હતી. એ ડોસીની ટેક અને ત્યાગમાંથી પ્રેરણા લઈ અમે ગામ લોકોના દીકને દલાવ્યાં. કસોટી પછી સહુ વહી દેવા અને આણું ગામ ચોકણું કરવા સંમત થયા. એક પછી એક માણસ જીડીને કોલ આપવા આવવા લાગ્યો અને દરેક વખતે મહાત્મા ગાંધીજીની અને રામચંદ્રદેવની જ્વગર્જનાથી એ એકાત ટેકરી ગાજી જીકવા લાગી. સહુથી છેલ્લે, અને તે પણ જરા સારી પેઠે મથાળ્યા પછી, કંદારાભાઈ પીગળ્યા અને અમારું મિશન સફળ થયું.

ડોસી પાછી માકણુઝર આવવા કબૂલ થઈ. પણ તે બોલી: “ હવે હું એ ગોમરા થઇ ગયેલા ધરમાં નહિ રહું. મને નવી છાપરી બાધી આપે તો જ આવું.” અમે એને સમજાવી કે આપણે ગરીબ માણસ કહેવાઈએ, નવી છાપરીની માગણી આપણને ન પાડવે. દેવો આવેલી ત્યારે જેમ ધર લોપી નાખેલાં અને હાલના કાઠી નોખેલા તેટલું કરીએ એટલે ધર પવિત્ર થઇ જાય.

ડોસી સમજી અને સંમત થઈ. પણ પાંચ સાન દહાડાં કંદારાના વર્જેલાપણાની ખાતરી ક્યાં પછી જ તેણે આવવાનું જણાવ્યું.

રાતીપરજનાં આવાં ટેકનાં, ત્યાગનાં, અને કટસલનનાં પ્રેરણા આપે એવાં અનેક દષ્ટાન્તો રજુ કરી શકાય એમ છે. આમના મુકાબલે આપણા સુધારકોને કર્યું વેઠવું નથી પડ્યું એમ જ લાગે છે. દારૂટાડી છોડી દેવાના ચુન્દા બદલ વર્જેલાનાં મુકાબાં, પરગામથી મદદ આવે ત્યાં સુધી હાથકાપાં વગર પડી રવાં છે, દીવોદેવના બંધ થયાં છે, માર ખાધો છે, અને પોલિસ પીઠાંવાળાઓ સાથે મળીને સર્જેલાઓએ ખોટા કેસો જીત્યા કરી એમની પારાવાર સતામણી કરી છે. જના ગાંધીસે રંગાઈને શ્રદ્ધાળુ અને પ્રાણવાન બનેલાં આ જંગલવાસી ભાઈબહેનોએ પોતાની ટેક છોડી નથી. એમનાં ટેક, ત્યાગ અને શ્રદ્ધા આજળ કોનાં મસ્તક નહિ નમે ? ગાંધીજીના આદર્શો જંગલોની ઝુંપડીમાં આજે ઝીંઝાઈ રહ્યા છે. દિલ્લી મુક્તિ માટે ગાંધીજીની પ્રેરણાથી એક જગજગત સક્તિ ઉત્પન્ન થઈ રહી છે.*

કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા

હિંદમાં ખાંડની પેદાશ કેમ વધી શકે ?

અગાઉના લેખમાં ખાંડનો ઇતિહાસ, જાવાની સુંદર ખેતી અને હમણાની હિંદની ખાંડ પેદા કરવાની સ્થિતિ સંબંધી વિગતવાર વિવેચન થયું છે. આપણો દેશ ખેતીમાં, ખાંડ પીલવાના વંત્રોના અભાવમા કેટલો પછાત છે, તે પણ એ જ લેખમાં દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જાવા ખાતે છ લાખ એકરની વાવણીમાં ત્રીસ લાખ ટન ઉપર ખાંડ પેદા થાય છે, અને આપણે ત્યાં ત્રીસ લાખ એકરની ખેતીમાં માત્ર પચીસ લાખ ટન ગોળ પેદા થાય છે, તે પણ દર્શાવ્યું છે તે ઉપરથી વાંચનારને સહેજે જિજ્ઞાસા થશે કે આપણે ત્યાં કયા કયા ઉપાયો લીધાથી ખાંડની ઉત્પત્તિ વધી શકે. હાલમા આપણે આપણને ખૂટતી ખાંડ માટે પરદેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. લગભગ દર લાખ ટન ખાંડ પરદેશમાંથી મંગાવી વીસ કરોડ ઉપરનું વાર્ષિક ખીસ ચૂકવવું પડે છે. આવડી વાર્ષિક નાણાની મોટી જાવકથી ઠાઈ પણ દેશની દરિદ્રતામા વધારો થાય નેમા અસભવ જેવું કાંઈ નથી. જે દેશે પૃથ્વીભરને ખાંડ પૂરી પાડવામા આગેવાની બેરેલો ભાગ હજારો વર્ષો સુધી લીધેલ, તે દેશ શું આવા વખતમા પોતાથી જનતો પ્રયત્ન કરી ખાંડ સંબંધી પરાધીનતામાંથી નહિ છૂટી શકે ? જો હિંદની પ્રજા કપડા અને ખાંડ વગેરે વસ્તુઓની આર્થિક ગુલામીમાથી છૂટવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે તો બિવિધમા તેને સ્વરાજ પચાવવામા મુશ્કેલી નડશે. યુરોપના કેટલાક દેશોએ અસંભવિત વસ્તુઓને મોટા પ્રયત્ને સંભવિત કરી બતાવી છે, તો શું હિંદુસ્થાનમાં જે વસ્તુ સહેજ પ્રયાસથી સંભવિત છે, તે કરવા જેટલું આજસ નહિ બિટી શકે ? માત્ર વ્યવસ્થાપૂર્વક એકતંત્ર નીચે કામ કરવાની જરૂર છે.

હિંદમાં હમણાં કયા કયા પ્રાંતોમાં શેરડીનું મોટું વાવેતર થાય છે:—

વાયવ્ય પ્રાંતમા લગભગ બે લાખ એકર ઉપર ખેતી થાય છે. મીરાત અને શેદિત્ર-ખંડ જિલ્લા એ શેરડીનું ઘર ગણાય છે. ત્યાં ઘણી જાતની શેરડીના અંકુરો વાવવામા આવે છે. ઋતુ અને હવાના ફેરફાર સાથે જુદી જુદી જાતની શેરડીઓનું વાવેતર થાય છે. આ પ્રદેશમા નહેરો ઘણી છે જેથી ઘણી શેરડી નહેરોના પાણીથી ઉગાડવામાં આવે છે. શારદા કેનાલ પ્રોજેક્ટ પૂરો થયે એક લાખ એકરમા શેરડીની પેદાશ વધારી શકાશે. સરેરાશ એકર દીઠ ગોળની પેદાશ એક ટનથી સહેજ ઓછી છે.

ખિહાર અને ઓરિસામા ત્રણ લાખ એકર શેરડીનું વાવેતર થાય છે. એકર દીઠ ૧.૪ ટન ગોળ થાય છે. ઓરિસા જિલ્લો શેરડી માટે લાયક નથી.

પંજાબ ખાતે ચાર લાખ એકરમા શેરડી વવાય છે અને એકરમા ૦.૧૧ ટન ગોળ નીપજે છે. સરહદના પ્રાંતમાં માત્ર ૩૨ હજાર એકર શેરડીનું વાવેતર થાય છે. આસામમા ૩૫ હજાર, બરમામાં ૧૪ હજાર, વવાય છે. મદ્રાસમાં એક લાખ એકર ઉપર વાવણી થાય છે. અને દર એકરે ૨.૧ ટન ગોળ થાય છે. મધ્ય પ્રાંતમાં ત્રીસ હજાર એકરની વાવણી દર વર્ષે થાય છે. દર એકરે ૧.૧૫ ટન ગોળની સરેરાશ આવે છે. ગુજર્ષ દિવાકામાં ૭૪૬૭૬ એકર શેરડી વવાય છે અને એકરની અદાજ પેદાશ ૨.૬ ટન આવે છે. બંગાલમાં ૨૧ લાખ એકરમાં વાવણી થાય છે. તેમા ગોળની એકર દીઠ સરેરાશ પેદાશ ૧.૦૮ ટન થાય છે.

ગુજરાત—

મુખ્ય ધલાકમાં કેકલુ અને દખલમાં શેરડી મોટા પ્રમાણમાં વાવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં શેરડીની ખેતી સાધારણ પ્રમાણમાં ચાલે છે. પરંતુ દક્ષિણની પેઠે ગુજરાતમાં નહેરો નહિ હોવાથી, ગુજરાતમાં શેરડીની ખેતી કુવાના પીત પાણીથી કરવામાં આવે છે. ગોળની ગુજરાતમાં સારી પેદાશ છે, પરંતુ લગભગ બધે ગોળ વસ્તીના ખાવામાં જ આવી જાય છે. બીજા પ્રાંતો ખાતે નિકાસ થતી નથી. પરદેશી સરતી ખાંડની આપાતથી ગોળનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં થતો છે. અને આકનો ઉપયોગ વધવાથી ખાંડ ધરાધર વપરાતી જાય છે. પરંતુ હજી ખેડુતવર્ગ ગોળનો ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં ઘણીજાણી શેરડી ફળ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. ગોળ માટે રસ પીલવા સારું લાકડાનાં યંત્રો હોય છે, પરંતુ તેમાંથી ૫૦ ટકા રસ પણ પૂરો મળતો નથી. ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લામાં શેરડીનું વાવેતર વધારે ચાલે છે. ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં ખાંડનો ઉપયોગ વધવાથી હવે બોધો ગોળ બનાવવો પરવડતો નથી. છતાં વાવવ્ય પ્રાંત કરતાં ત્રણ ગણો ગોળ ગુજરાતમાં એકરની સરેરાશ જોતરે છે. ગુજરાતમાં ખેતી—

શેરડીની ખેતી માટે નાના નાના જમીનના ટુકડાઓ વપરાય છે. પહેલે વર્ષે શેરડી, બીજે વર્ષે બાજરી, ત્રીજે વર્ષે રજકો, અને ચોથે વર્ષે પાછી શેરડી વાવવામાં આવે છે. આ ક્રમ પણ નિયમિત નથી. ગુજરાતમાં માટે ભાગે લાકડાના દળથી ખેતી કરવામાં આવે છે. દર બાર વાર ફળ ફેરવી જમીન પોચી કરે છે. સાતેક ફેરવી જમીનને એકદમ પોચી કરવામાં આવે છે. પછી કપારડા બાધી પાણી પાવા માટે ધોરીઆ બાધે છે. પછી શેરડીનાં માદળિયાં એકરો સાથે વાવવામાં આવે છે. દર એકરે ૧૬૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦ માદળિયાં વવાય છે.

વાવણી પછી જમીન નીંદી પોચી કરવામાં આવે છે. આથી રીતે બે ત્રણ વખત નીંદામણી કરવામાં આવે છે. એક શેરડીના પાકને ૩૫ થી ૪૦ નેટલા પાણીના પીત આવે છે. સુરતમાં ૩૦ થી ૪૦ ગાડા ખાતર (છાણુ વગેરે) એકર દીઠ અપાય છે. સુરતમાં વાવણી ઓક્ટોબરમાં શરૂ થઈ જાય છે. ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં જાનેવારીથી એપ્રિલ સુધી શેરડી વવાય છે. શેરડી ૧૨ થી ૧૪ મહિના ખેતરમાં રહેવા દેવામાં આવે છે.

ગુજરાત અને દખલમાં સારી શેરડી ચાલે છે. આખા બ્રિટિશ હિંદમાં ગોળની પેદાશમાં મુખ્ય ધલાકો ચીનીઆતો છે. ઘણી વખતે એક એકરમાંથી સામાન્યપણે ૫૦ ટન શેરડી મળે છે. પરંતુ એટલી પેદાશ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે મેળવવી ઘણી ખર્ચાળ થઈ પડે છે. દર એકરે રૂ. ૬૦૦) નેટલો ખર્ચો લાગે છે. સારી ખેતી અને પૂરતા ખાતરથી આવું પરિણામ લાવી શકાય છે. વધારે ખર્ચો ન આવે અને કરકસરથી કામ લેવાય તે માટે દક્ષિણમાં મી. નાઇટ મંજરી પદ્ધતિની ખેતી શોધી કાઢી છે તેથી સારો અચાવ ચાલે છે. મંજરી પદ્ધતિ

આ પદ્ધતિથી હાથમહેનતને રચણે જમીનની મહેનત દાખલ કરવામાં આવી છે. આગામી જમીનમાં ૨૫ ફીટ છેટે ચાસ પાડવામાં આવે છે. જ્યારે આ પદ્ધતિ મુજબ પાંચ ફીટ છેટે ચાસ પડાય છે અને પાણી પાવાની નીકા ૧૦૦ ફીટને આતરે રાખવામાં આવે છે. દૂર દૂર હોવાથી વેચેના ભાગમાં જમીનનો નીંદામણી કરવામાં ઉપયોગ કરી શકાય છે. જ્યારે શેરડીનાં માદળિયાં, દર એકરે વીસ દળરને બદલે માત્ર છ દળર વાવવા પડે

છે. કારણકે ચાસના અંતર વચ્ચે પુષ્કળ જગ્યા હોવાથી ગાડામાથી જ શેરડીનાં માદળિયાં વાવવામાં અડચણ પડતી નથી. હમણાં લગભગ ૩૫ પાણી ક્યારા ભરીને અપાય છે, પણ મંચરી પદ્ધતિ પ્રમાણે માત્ર ૩૦ પાણી જ વપરાય છે. કારણકે જૂની રીતે વગર જરૂરી જમીનને પણ સાથે પાણી પીવરાવી દેવું પડે છે. પરંતુ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે ખાસ રોપને જ લગતી જમીનને પાણી અપાય છે. ઉપરાંત જૂની રીતે એટલી જ જગ્યામાં ૨૦ હજાર રોપાને પાણી, પાઈ ઉછેરવા પડે છે. નવી રીત પ્રમાણે માત્ર ૭ હજાર રોપાને પાણી દેવું પડે છે. પૂરતી જગ્યા હોવાથી દરેક રોપો મજબૂત અને ઊંચો થાય છે. ગાંમાં ઊંડા હળથી જમીનને સારી રીતે ખેડવી જોઈએ છીએ.

જૂની રીત મુજબ દર એકરે ૬૦ થી ૮૦ ગાડાં છાણુ વગેરે ખાતર દેવાય છે. આખા ક્યારામાં ખાતર ફેલાવવાની રીત છે. પરંતુ મંચરી પદ્ધતિ મુજબ માત્ર ૧૨ ગાડા છાણુ ખાતર ખસ થાય છે. અને પરિણામ ધણું સારું આવે છે. આથી વધારે ખાતર આપવાથી ફળ સારું આવતું નથી. દર એકરે ૪૦ ટન શેરડી આ રીતે ચેદા થાય છે. આ રીતથી એકરે ૩. ૩૬૦ ખર્ચો આવે છે. પણ એ રીત નજરે જોઈને હોશિયાર ખેડૂતની દેખરેખ નીચે રાખવાથી મદણુ કરી શકાય છે.

ખેતીવાડી સંબંધી સુધારા

શેરડીને ગંધકના તેળખતું અને ખોળનું ખાતર અતુકળ આવે છે. એ અને ખીજાં અતુકળ ખાતરોના વિવેક સાથે ઉપયોગ ધણો ફાયદાકારક જણાયો છે. પરંતુ પરદેશી ખાતે કાચા દ્રવ્ય તરીકે એ વસ્તુઓની છૂટથી ચડત હોવાને લીધે ખેડૂતોને એ ખાતર મોંઘું મળે છે. અને એ ખાતરની મોટી અને પૂરતી સગવડ વગર સારો પાક થઈ શકે નહિ. છૂટથી ખાતર ખરીદવાના ખેડૂતો પાસે સાધન નથી. તે માત્ર સહકારી બેંકના સાધનથી જ પૂરું થઈ શકે. શેરડી માટે ઊંડા હળના ખેડણની જરૂર છે. મોટા વિસ્તારવાળા ખેતરોમાં લોદાનાં હળો અથવા મોટરહળો વાપરવાથી આર્થિક ફાયદો થાય છે. હમણાં કરતા વધારે છેટે વાવણી થવાની અગત્ય છે. તંદુરસ્ત રોગ વગરની રસદાર શેરડીના માદળિયા વાવવાં જોઈએ. અને જમીનને જે રીતે સત્ત્ર મળે તે રીતે જુદા જુદા પાકની વાર્ષિક ફેરબદલી થવી જોઈએ. દક્ષિણમાં સહકારી મંડળો યથાં જ્યાં થયાં છે. ગુજરાતમાં પણ એ પદ્ધતિ શેરડીના ખેડૂતોને ધણી લાભકારી જણાશે.

નાના નાના ખેતરોના ટુકડાઓની માલેફી ખેડૂતો ધરાવે છે. સૌ હજારો વર્ષો થયા આવી આવતી પદ્ધતિ પ્રમાણે ખેતી કરે છે. તેમાં નવા સુધારા થયા નથી. જૂની ધરેડ ઉપર ખેતી થયાં કરે છે. ગરીબ, કરજમાં દબાયેલો, પૂરતાં સાધન વગરનો, મોટા કુટુંબવાળો અને સાંસારિક બદીઓનો ભોગ યઈ પડેલો ખેડૂત ચિંતાઓથી જ ઘેરાયેલો રહે છે. એને સુધારણધારા વિચારવાનો નથી સમય કે નથી સાધન. એને બચાવવાનો મુખ્ય રસ્તો સહકારી મંડળો છે.

ગોળ

અકારમી સદીના અંત સુધી શેરડીના રસ કાઢવા માટે ધાણીનો ઉપયોગ થતો હતો. હવે ઘણેખરે ઠેકાણે શેરડી પીલવા બે રોલવાળી અથવા ત્રણ રોલવાળી મીલોનો ઉપયોગ થાય છે. ત્રણ રોલવાળી મીલ સારી ગણાય છે. પરંતુ આ મીલોમાં પીલવાની મોસમમાં

ખજાદો ઉપર ભારે દબાણ રહે છે. જેથી ખજાદો નાકૌન્ત બની જાય છે. ત્રણ રોલરની મીલમાં આઠ ઇંચના રોલર સારું કામ આપે છે. અને યોગ્ય વ્યવસ્થાસર ચલાવવાથી પરિણામમાં ૮૦ ટકા રસ મળે છે. પરંતુ નખાણાં દોરો સારું કામ આપી શકતાં નથી, જેથી ૬૦-૭૦ ટકા રસ ધણે ભાગે મેળવી શકાય છે, અને સરેરાશ ૫૦-૫૫ ટકાથી વધારે રસ મેળવી શકતો નથી.

મીલની પાસે જ રસ પકવવાની ભઠ્ઠી હોય છે ટીનના ડબ્બા ભરી રસને ભઠ્ઠી ઉપર લઈ જાય છે. માટી અને ઇંટનો પહોળો એટલો કરી અંદર બજતણ ખાજવાની જગ્યા રાખે છે અને વચમાં ગોળ બાકાં દવા માટે રાખે છે. ભઠ્ઠીના અગ્નિને સતેજ રાખવા ધમણનો ઉપયોગ પણ થાય છે. તેના ઉપર મોટો તાલકો રાખવામાં આવે છે. શેરડીનાં છોતા ખાજાને આગને જોસમા રાખે છે. થોડો થોડો સોડા રસમાં નાખે છે જેથી મેળ તરી આવે છે. તે કાઢી નાખે છે. ધીમે ધીમે રસ એકદમ ઘટો થાય છે એટલે ઉતારી લે છે. જમીનમાં લંબગોળ ખાડાઓમાં એ રસ ઢાળવામાં આવે છે. આ ગોળની બીલી તૈયાર થઈ, ગોળ ચોખ્ખો અને ભેગ વગરનો ખાવામાં બહુ સ્વાદિષ્ટ છે. દક્ષિણમાં કેલાપુર અને ઉત્તરમાં મીરતનો ગોળ વખણાય છે. પંજાબ અને બીજા ભાગોનો ગોળ કાળો અને ખાવામાં કડછો હોય છે. આ ગોળ બનાવવાની રીતથી પૂરતો રસ હાથ આવતો નથી અને જુની દબની ભઠ્ઠીમાં બજતણ ઘણું ખર્ચે છે અને પ્રજ્ઞા તાવડામાં રસનો બગાડ પણ થાય છે.

નાનાં ઑપ્રલ એન્જનોથી ચાલતી શેરડી પીલવાની ધાણીથી રસનો બગાડ થાય છે, અને ખજાદોનો મરો થાય છે. નવી જાતની ભઠ્ઠીથી પણ ગોળની બીર સારી મળે છે, પરંતુ ત્યાં શેરડીની સારી પેદાશ હોય ત્યાં જ આવા સુધારા માટે અવકાશ છે. પરંતુ ૧૨થી ૧૫ હજાર રૂપિયા ખર્ચનારા ખેડૂતો જવલે જ મળે છે એટલે સદેહરી તરવથી આવી યોજનાઓ પાર ઉતારી શકાય. ખીન અનુભવીએ આવી યોજનાથી દૂર રહેવું.

ગોળમાંથી ખાંડ બનાવનારી મીલો

અહીંની ખાંડની મીલો જાવાના પ્રમાણમાં નાની અને સારી વ્યવસ્થા વગરની હોય છે. તે સિવાય શેરડીનો પૂરતો ચાણુ જથ્થો પામી મળતો નથી. જાવા ખાતે ખાડનાં કારખાનાં વાળાએને પોતાની જમીનમાંથી જ મોટી રકમની શેરડી મળી રહે છે. પણ અત્રે તેવો જોગ નથી. લગભગ ૯૦ કારખાનાં હિંદમાં છે પરંતુ તેમાંથી કેટલે પણ પૂરતી શેરડી ચાણુ જથ્થામાં મળી શકતી નથી. ૫૦ ટકા કારખાનાંવાળાને ફે, ૩૦ ટકાને ફે અને ૨૦ ટકાને ફે શેરડી પોતાની જરૂરિયાતની સરેરાશ મળે છે. આથી ત્યાં સુધી સરકાર કાયદો ધડી જાવાની પેટે શેરડીની જમીનના ટુકડા ખેડૂતો પાસેથી કારખાનાંવાળાને ન અપાવે ત્યાં સુધી આ સવાલ અનિશ્ચિત જ રહેશે.

હિંદમાં સને ૧૯૨૫-૨૬ માં ૩૩ કારખાનાં ગોળમાંથી ખાંડ બનાવવા માટેનાં હતા. તેમાંથી ૧૦ વાયવ્ય પ્રાંતોમાં, ૩ બિહારમાં, ૪ મધ્યમાં, ૨ પંજાબમાં હતાં. તેમાં કુલ અગિયાર લાખ મણ ગોળમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવી હતી. જે જે પ્રાંતોમાં હલકો, કડછો ગોળ પુષ્કળ મળે છે તે પ્રાંતોમાં ગોળમાંથી ખાંડ બનાવવા માટે સારી સગવડ અસ્તિત્વમાં છે, પરંતુ જાવા ખાતેથી સસ્તી ખાંડ પુષ્કળ આવકાત થતી હોવાથી અત્રે ગોળમાંથી ખાંડ બનાવવી પોસાતી નથી જેથી ધીમે ધીમે આવી દેશી ખાંડની પેદાશ ઘટતી જાય છે:

છતાં ધણું દિંદીઓ ધાર્મિક માન્યતાને લીધે દેશી ખાંડ ખાપ છે જેથી વધારે કિંમત આપીને પણ દેશી ખાંડ ખરીદે છે. મીઠાશમાં દેશી ખાંડ વધારે છે પણ સ્વચ્છતામાં પછાત છે.

શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં

૧૯૨૬-૨૭ માં શેરડીમાંથી ખાંડ બનાવવા માટે છવીસ કારખાનાં અસ્તિત્વમાં હતાં. જેમાં ૧૧ મિહાર અને ઓરિસામાં, ૧૦ વાયવ્ય પ્રાંતમાં, ૨ મુંગઠ પ્રલાકામાં, ૨ મદાસમાં, ૧ બર્મામાં એ રીતે આવેલાં છે. ૧૯૨૬-૨૭ માં ૧૭,૧૬,૪૨૬ મણુ ખાંડ તૈયાર થઈ હતી. સને ૧૯૨૫-૨૬ માં ૬૨ ૧૦૦ મણુ શેરડીમાંથી ૮૦૦૫ મણુ ખાંડ મળી હતી પણ સને ૧૯૨૬-૨૭ માં ૮૦૪૯ ખાંડ મળી હતી

કારખાનાંઓમાં શેરડીનો ચાલુ જથ્થો નદિ ગળતો હોવાથી ધણી વખતે શેરડી ગોડાઉનોમાં ભરી રાખવી પડે છે, જેમાં સુકાવા વગેરેની નુકશાની જન્ય છે. જાવા ખાતે ચાલુ જથ્થામાં ટ્રામવેના ડળામાં લાવી પરખારી પીચવાના ચંત્રમાં મૂકાય છે, જ્યારે અહીં ગાંધમાં ભરી લાવવામાં આવે છે. તેથી ચાલુ શેરડી મેળવતા મુશ્કેલી નડે છે. તે સિવાય દિંદીમાં સંચાકામ અને કારખાનો જૂની ઢબે બાંધેલા હોય છે. જવા ખાતે શેરડીના રસ વગરનાં છાતરાથી પૂરતું બળતણ મળી રહે છે. પણ દિંદીના કારખાનાંમાં બીજા વધારાના બળતણની જરૂર રહે છે. ધણી કારખાનાની સાચાકામની ગોઠવણી બૂજભરેલી હોય છે. જાવા ખાતે શેરડીમાંથી ૯૫ ટકા ખાંડ મળે છે, જ્યારે દિંદીની મીલો માત્ર ૬૦૮૫ ટકા ખાંડ મેળવી શકે છે. તેનું કારણ દિંદીના કારખાનામાં નિયમિતતા, સ્વચ્છતા, બચવરા વગેરેની ખામી છે. તે સિવાય વધારે રસ ઢેગ મેળવવો તેની પણ પૂરતી સંભાળ રખાતી નથી. જાવાની મીલોની રચના, સાચાકામની ગોઠવણી, નવીન ટકનું સાચાકામ, હાથમહેનતને બદલે યંત્રોથી કામ ભેજું, રસાયનશાસ્ત્રીની મદદ, વગેરેના અવલોકનથી ઉપજ વધારી શકાય છે. જાવામાં સહેજ ઉપજ ઘટતાં તેનાં કારણો શોધી કાઢી તરત સુધારવા ઉપાય લેવાય છે.

કેવું કારખાનું બાંધવું જોઈએ ?

નહેરોનું પુષ્કળ પાણી મળી શકે તેવી જગીન શેરડીના વાવેતર માટે વાયવ્ય પ્રાંતમાં મળી શકે તેમ છે. પોતાની જ જગીન ઉપર ત્રીજા ભાગમાં શેરડી વાવવામાં આવે અને ટ્રામવેથી પરખારી કારખાનામાં લઈ જવામાં આવે તો જ આમાં ફતેદ મળે. દરરોજ ૧૦૦૦ ટન શેરડી પીચી શકે તેવા કારખાનાના ચત્રકામ અને મકાનો ઉપર ઓછામાં ઓછા પચીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય. ટ્રામવે, ખેતી, ચાલુ ખર્ચ માટે મૂડી વગેરેમાં ૧૦ લાખ બીજા જોઈએ. એ રીતે પાત્રીસ લાખ રૂપિયાની મૂડી હોય તો જ આવી મીલ બની ચર્ધ શકે. જાવાની મીલોનો અનુભવ, અને વેપારી જીદથી આવી મીલ ચલાવનાં જરૂર ફામદો થાય. અને સંયુક્ત તરવથી જ આવી મૂડી બની કરી શકાય.

ગોળના વૈધકીય ગુણો

ડાકરો ગોળના ગુણો જણાવતા નયો કારણે દિંદ સિવાય પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં ગોળને ઉપયોગ નથી. જાવામાંથી પણ વખતે હલકો ગોળ આવે છે, પરંતુ તેમાંથી અહીં સાકર બનાવવામાં આવે છે. ગોળના ગુણો આયુર્વેદ પ્રમાણે રચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોષક, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, રસાયન, લઘુ તથા તૃપ્ય છે. અને ધણું ઔષધો સાથે

વાપરવામાં આવે છે. જૂનો ગોળ વેદો ઘણો વંખાણે છે. તાવવાળા અને સુવાવડીને પણ ગોળ પથ્થ છે.

ખાંડના વૈદ્યકીય ગુણો

ડૉક્ટરો ખાંડના ગુણો માટે એકમત નથી. ઘણા ડૉક્ટરો ખાંડના વિશેષ ઉપયોગથી મધુમ્રમેહ તથા સંધીવાનાં દરદો થવાનું જણાવે છે. દાંતને માટે પણ ખાંડ સારી નથી. જ્યારે બીજા ડૉક્ટરો શરીરના બંધારણ માટે ખાંડને જરૂરિયાતની વસ્તુ તરીકે ગણે છે. પ્રાચીન યુરોપિયન વૈદ્યક્રમા ખાંડનો ઔષધની માત્રામાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. હમણાં મેટેરિયા મેડિકામાં તેવો ઉપયોગ થતો નથી. છતાં વિશેષ ઉપયોગ સારો નથી એ નિર્ણય છે. છતાં વાજબી વપરાશથી કાંઈ નુકસાન થતું નથી. ડૉ. રૉલ્ફ ચેમ્પરાન (દિવાડેશીઆ) જણાવે છે કે કેટલાક રોગો સામે ખાંડ સારું કામ કરે છે. બીટ (ગાજરની) ખાંડના ગુણો શેરડીની ખાંડ કરતાં હિતરતાં છે. હિંદનાં ઘણાખરાં મોટાં શહેરોમાં ખાંડમાથી સાકરનાં દેશી કારખાનાં રચપાયાં છે. એ કારખાનાંમાં બનાવટી ગોળ પણ મોટી રકમમાં તૈયાર કરાવાય છે. એ બનાવટી ગોળ દેખાવે રંગદાર, રસવાળો હોય છે, પણ વૈદ્યકીય ગુણોમાં અસહ્ય શેરડીના ગોળ જેવો શુદ્ધ અને દોષરહિત નથી.

દેશી ખાંડ

ગોળ જેમ હિંદનો ગૃહદેવો છે તે રીતે વાપવ્ય પ્રાતમાં હાથની ક્રિયાથી ખાંડ બનાવાય છે. ગોળનું પ્રયક્ષરણ કરી અને ઘણા વખત ગાળી અર્ધ સ્વેત અને અર્ધ પીળા રંગની ભૂકી જેવી ખાંડ તૈયાર કરે છે. તેમાં મેલ બધો નીકળતો નથી. અને સાકરનો બાગ ઘણો વ્યર્થ જાય છે. છતાં હાથબનાવટ હોવાથી એમાં શરીરને તંદુરસ્ત બનાવવાના ગુણો રજા છે એમ ઘણાઓની માન્યતા છે. છતાં આવી દેશી ખાંડની વેદાર થોડી જ થાય છે. વખતે હુમ્મ્યા કુકાનદારો એમાં પરદેશી ખાંડની ભેગવટ કરે છે. ચીનથી એક દાખોટાની ખાંડ આવે છે તેને નિર્દોષ ગણવાની માન્યતા આપણામાં છે. એ ખાંડ સ્વચ્છતા અને ચક્રચક્રટમાં અહીંની ખાંડ કરતા ચડિયાતી છે. પરંતુ તે પરદેશી ખાંડમાંથી બનાવવામાં આવતી હોય એવો શક છે. હિંદના સોડો છપ ટકા ગોળ તથા દેશી ખાંડ ખાય છે. પચીસ ટકા પરદેશી ખાંડની આયાત થાય છે. ગોળ હાંખા વખત મુધી સાચવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, તેથી હવે ધરોધર ખાંડ ખેતી ગઈ છે. કુલ ખપતના કે જેટલી ખાંડ આપણે બનાવીએ છીએ, જેથી ખાંડ સહેજે મોટી રકમ આવે છે.

આ પ્રમાણે દુનિયાની લગભગ અરધા બાગ જેટલી જમીન આપણે શેરડીના વાવેતરમાં ઉપયોગ લઈએ. બીજે કોઈ પણ એક દેશ આપણાં જેટલી જમીન શેરડીના વાવેતરમાં ભેતો નથી છતાં આપણે પોતાનું પૂરું કરી ચક્રતા નથી, પણ ઉત્કૃષ્ટ પરદેશીની દયા ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

સરકારની મુશુમ્તિ

સને ૧૯૧૧માં ઍન. પંડિત મહનમોહન માલવિયાએ આપણા ખાંડના ઉદ્યોગની હીન દયા ઉપર સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું ત્યારથી આ ઉદ્યોગ તરફથી આ વિષયને હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે, અને સને ૧૯૨૦માં ખાંડની કમિટીએ આખા સત્રાહને બારીકીથી તપાસી બાજા મુધારાવધારા સૂચવ્યા છે. પરંતુ સરકાર પાસે આર્થિક સંક્રમણ છે એ બહાના દેહળ

ખડુ થોડા સુધારાઓ અમલમાં લાવવામાં આવ્યા છે. શેરડીની જાતોમાં સુધારો કરવો અને ખનાવવાની પદ્ધતિમાં નવીનતા દાખલ કરવી એ બે ઉપાયો ખાંડકમિટીએ બતાવ્યા છે.

શેરડીની જાતો સુધારવી

શરૂઆતમાં જવાં, હવાના, કચુઆ ખાતેથી શેરડીનું બીજ લાવી તેના ઉપર પ્રયોગો શરૂ થયાં પરંતુ દિંદના હવાપાણીને પરદેશી જાતો અતુકૂળ થઈ નહિ. દિંદની શેરડી રસ આપવામાં ખડુ પઠાન છે પરંતુ અહીંની આબોહવા માટે ઘણી અતુકૂળ છે. તોફાન, વાવાઝોડાં અને વરસાદ વધારે આવે છે તે સામે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે અને કુદરતની વિચિત્રતા સામે ટકી શકે છે.

દિંદમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હવા, વરસાદ અને જમીન જુદી જુદી જાતનાં છે. જુદી જુદી જાતની શેરડી પ્રાંતપ્રાંતમાં જાગે છે. ક્યાંક પાતળા સોટા જેવી શેરડી જાગે છે. ક્યાંક જાંડી રસવાળી પોડા નાંખતી સરસ શેરડીનું વાવેતર થાય છે. શેરડીમાં આ રીતે સેંકડો જાતો છે. પસા અને કોષ્ઠમ્મતુરના સરકારી શેરડીના અનુભવીઓએ પ્રાંતપ્રાંતની શેરડીમાં જે જાતની જાતની શેરડીના બીજનું સંયોજન કરી તેમાંથી કંઈક પછુ રસવાળી જાત ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આવી સંકર જાતો ઘણી વખત સારું પરિણામ આપતી જણાઈ છે. કોષ્ઠમ્મતુર ખાતેના સરકારી ક્ષેત્રમાં સેંકડો જાતની સંકર શેરડી ઉગાડવામાં આવે છે અને તેમાંથી ચુદી ચુદી દરેકના ગુણદોષોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. શેરડીની નવીનતા એ છે કે એની પ્રથમાવસ્થામાં જાત ઓળખાઈ શકતી નથી. જ્યારે પાકે છે ત્યારે જ વર્ગીકરણ થઈ શકે છે. શેરડીના ઉત્તરમાં તેના વંશજ ગુણોનું શાસ્ત્રીય માપ હજી કાઢી શકાયું નથી કારણ કે વંશજ ગુણોમાં વારંવાર મોટો ફેરફાર થતો જાય છે.

કોષ્ઠમ્મતુરના શેરડીના સરકારી ક્ષેત્ર ઉપર શોધખોળનું કામ ઘણું થાય છે. શાસ્ત્રીય રીતે જાત જાત જુદી પાડી તેના ઉપર અખતરા કરવામાં આવે છે અને તેથી હાલમાં ૭૦,૦૦૦ એકરમાં સારી જાતની શેરડી ત્યાં વાવવામાં આવી છે. દેશી શેરડી કરતાં એ મિશ્ર જાતની શેરડી ૧૫૦ ટકા સુધી સારું પરિણામ આપે છે. એટલાજ વિસ્તારની ખેતીમાં ગયા વરસે નવી પદ્ધતિથી ૭૦ લાખ રૂપિયા વધુ ઉપજત્યા એમ અનુભવીઓ કહે છે. આવી જાતનાં સરકારી ક્ષેત્રો જુદા જુદા પ્રાંતોમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. શોધખોળનું કામ હવે બાલદશાને ઓળંગી ગયું છે એટલે આ શેરડીની સુધારણાથી દિંદમાં ખાંડ પૂરતી પેદા કરવાનો મોટો સવાલ નહીં થઈ જશે. પ્રાંતપ્રાંતમાં શાસ્ત્રીય શોધખોળના ક્ષેત્રોથી-શેરડીના સવાલ ઘણે દરજ્જે સંતોષકારક રીતે પાર જીતરશે કારણકે દિંદમાં અત્રેની આબોહવાને અતુકૂળ સારી જાતની રસદાર શેરડી ઉગાડી શકાશે એ હવે નહીં પૂરવાર થયું છે. બિહાર ખાતે ખેતીવાડીની સુધારણાથી જંગમના મોટા વિસ્તાર ઉપર સારી શેરડી (જેમાંથી જમણી પેદાશ મેળવી શકાઈ છે) ઉગાડી શકાઈ છે. અહીંની ટકાઉ અને કંઈક શેરડી સાથે રસદાર શેરડીના બીજને મિશ્ર કરવાથી સુંદર જાતો પેદા કરી શકાઈ છે. આ સૂત્ર આખા દિંદમાં પ્રાંતપ્રાંતમાં દાખલ કરવાનું માત્ર બાકી રહ્યું છે. જવામાં પણ મજબૂત શેરડી માટે દિંદથી બીજ મેળાવી મિશ્ર જાતની શેરડી પેદા કરવામાં આવી હતી. ત્યાં સને ૧૮૬૦માં એકર દીઠ ૧૧ ટન પેદાશ હતી. હાલમાં પાંચ ટન છે.

દિંદમાં બીજ સારું મળશે તો તેની સાથે પૂરતાં ખાતર, પાણીના સવાલનું એની મેળ

સંમાધાન થઈ જશે. હિંદી ખેડૂત ખેતીના કામમાં હમેશાં નિષ્ણાત હોય છે. પૂરતી અને સારી શેરડી મળશે તો સારા કારખાનાં પોતાની મેળે લોકેષ બાધવાની શરૂઆત કરશે. આવાં કારખાનાં બાધવા માટે હિંદમાં જુદે જુદે રંથળે સારાં સ્થાનો છે. તકલીફો થણી છે, પરંતુ તકલીફો દૂર કરવાનું મનુષ્યને માટે મુશ્કેલ નથી.

પ્રસા ખાતે ખાંડનું ખાતું બોલવામાં આવ્યું છે. બિહારના ખાંડના ઉદ્યોગને એ ખાતાના પ્રયત્નોથી ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું છે.

સાંચાકામ માટે તો પરદેશીઓને જ ખટાવવા રહ્યા. એ સવાલ દરેક સ્વદેશી લાગણીવાળાના હૃદયમાં કાંટા પેટે ખટકે છે. પરંતુ દાલના સંભોગમાં દુનિયા જે પ્રમાણે આગળ વધે છે તે મુજબ હિંદને પણ વધવું પડશે. આપણો દેશ ખાંડને પ્રથમ પેદા કરનાર હતો એ અભિમાનથી કાંઈ કાચદો નથી. તેમ દાનરો વળી મુઠ્ઠી પરદેશીને ખાંડ આ દેશ પૂરે પાડતી તેથી પણ સંતોષ વાળવા જેવું નથી. પરંતુ હમણાં દશ લાખ ટન ખાંડ પરદેશથી આવી દરેક હિંદીના રસોડાનો કગળો લઈ ખેડી છે, તે સવાલ નજર આગળ તરવરે છે. ખૂબ સસ્તી ખાંડ આવી આપણા ઉદ્યોગને પાપમાલ કરે એ અસહ્ય છે. એશ્વર્યવાન પુરુષ ધન ગુમાવી પારકા પારણે બીજા માટે તેવી સ્થિતિ યોગ્ય છે. પુષ્કળ સારી જમીન છે, સાંઈબીજ પણ મળ્યું છે, માત્ર સમષ્ટિગત વધારે પ્રપત્તની આવશ્યકતા છે. દર હંફવેટે સરકારી જગાત રૂ. ૪૫ છે. તેથી દેશી ખાંડના ઉદ્યોગને સાંઈ રક્ષણ મળે તેમ છે.

કંગરશી ધરમશી સપ્ત

ગાંધીજી અને અંશે જરતોશત

મહાત્મા ગાંધી જેવા એક આધુનિક સંત અને પવિત્રાત્મા જરતોશત જેવા એક પ્રાચીન જગદ્ગુરુની તુલના કરવી એ બાલદષ્ટિએ ધૂષ્ટતા લાગે, કિંતુ ઉભયનાં જીવન અને કવનમાં એટલું બધું સાદર્ય છે, કે ધર્મીમાં તો એમ યદ્ય જન્ય બન્નેનાં જીવન કે ગાંધીજી અંશે જરતોશતનો જ પુનરાવતાર છે કે કેમ? જેમ ગાંધીજીને “ચોતાની સરકાર” અને તેવી જ પૈશાચી નોકરસાદી સામે બંડ ઉઠાવવું પડે છે અને તેમનાથી હેરાનગતિ ખમવી પડે છે, તેમ જ પારસીઓના મંદાન પચગમજરના બાબતમાં પણ હતું. તેને પણ કુટ્ટ શક્તિઓ (જેને તે “ક્રીક”, “કરપ”, “આશમોમ” આદિ નામોથી સંબોધે છે તેઓ)ની સામે, બળતવારીથી યુદ્ધ આરંભવું પડ્યું હતું અને એવા જ એક યુદ્ધમાં તેનો પ્રાણ પણ ગયો હતો. ગાંધીજીના વિષયમાં પણ એવું બનવું અસંભવિત નથી. ગ્રારેલમાં જરતોશત સામે વૈમનસ્ય ધરાવવામાં એના સ્નેહીઓએ જ અમ્મ લાગ લીધો હતો, અને એના પિતાએ પણ એનો પરિચાગ કયો હતો; ગાંધીજીનાં પણ અનેક સંબંધીઓ એમની વિરુદ્ધ પડ્યા છે એ જગમણીતી વાત છે. અંશે જરતોશતને ત્રાસ આપવામાં એની જન્મશૂભિ “૨૫” ના હાકેમ દોરાંસજનનો

સુખ હાય હતો: મહાત્મા ગાંધીજીને પણ સરકારી અમલદારોથી ઝોછો ત્રાસ વેઠવો પડ્યો નથી. “ હિસ્તવદ ગાથા ” (યરન ૪૬-૬) આ અશો જરતોરત ક્રિયાદ ઉઠાવે છે કે: “ હે પ્રભુ ! મારા સ્નેહીઓ તેમ જ અનુયાયીઓ મને ત્યજ ગયા છે: હું ક્યાં જઈ અને શું કરું ? અતિનિષ્કરુણ દેશપતિઓ મને પ્રસન્ન કરતા નથી: ઓ અહુરમઝદ ! હું તને કેમ ખુશી કરી શકું ? ” ગાંધીજીના પણ લગભગ આવા જ શબ્દો છે: “ સત્યાગ્રહી તો ખરો મરદ બને છે. તેનાં મનમાંથી બીક ગઈ એટલે તે કોઈની ગુલામી કરે નહિ. આવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી તે એક પણ ગેરવાજબી વર્તણૂકને તાબે નહિ થાય. આવો સત્યાગ્રહી તે માત્ર સરકારની સામે જ નહિ પણ કોમની સામે પણ વાપરી શકાય. સરકાર અવળી ચાલે તેમ કોમ પણ વાકે રસ્તે જાય એવું ઘણી વેળા બને છે, તેવે વખતે સત્યાગ્રહી કોમની સાથે વાપરવો એ ફરજ છે. ” * ઉભયનાં જીવનમાં જે સામ્ય વિશેષે ધ્યાન ખેંચે છે તે આ છે “ ગાથા ” ઉપરથી દુગ્ગોચર થાય છે કે પારસી દેવદૂતના જન્મ પહેલાં સકળ બ્રહ્માંડમાં અવ્યવસ્થા પ્રસરી ગઈ હતી, ત્યારે જગતના આત્મા (જેને અવસ્તામાં “ ગેહશુ ઉર્વન ” અને લૅટીનમાં Anima Mundi કહે છે) તેણે જગતકર્તાને વિનંતિ કરી કહ્યું: “ એવા કેઈ સરદારને મોકલો કે જે સૃષ્ટિપટ પરથી અન્યાયનું નિકંદન કરી શાંતિ ફેલાવે. ” આ કામ પવિત્ર જરતોરતને સોંપવામાં આવ્યું તે જાણતાં જ વિશ્વનો આત્મા નારાજ થયો અને કહેવા લાગ્યો: “ આ નબળો પુરુષ આ કામ કેમ પાર પાડી શકશે ? ” પરંતુ તેને માહિતી નહોતી કે આ મહાપુરુષમાં કેટલું આત્મબળ હતું, અને જેવટે એનો જ વિજય થયો. આપણને ગાંધીજીનું વર્ણન આ પ્રમાણે મળે છે.—

“ A small weak man, with a lean face and tranquil brown eyes, and with spread-out big ears. He wears a white head-dress, coarse white cloth covers his body, and his feet are bare. ... His bodily appearance does not count at all..... This is the man who has stirred to action three hundred millions of men, shaken the British Empire, and inaugurated the most powerful moral movement since nearly two thousand years.”* અને આપણને સંપૂર્ણ આરા છે કે ગાંધીજીએ દેશમાં જે નવજીવન પ્રેર્યું છે, જે નવચેતન આણ્યું છે તેથી અંતમાં તો ભારતવર્ષને લાલ જ છે. એમણે પણ અંધાધુધીને ફટકો મારી સુખવસ્થા, બાતલાવ, સ્વદેશી અને શાંતિનો મહામંત્ર ફૂંક્યો છે.

બન્ને મહાત્માઓનું ઐહિક ધ્યેય ‘ પરમ સુખ ’ અને તેમનાં આરિયનું કેન્દ્રસ્થાન ‘ સત્ય ’ હોય એ સહેજે જણાય છે. સત્યના આગ્રહદ્વારા અનેકાનેક સંકટવિપત્તિઓ સહીને ચે હિતમોક્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરવું અને બીજાઓને કરાવવું એ જ સત્યાગ્રહી તેમનો ઉદ્દેશ જણાય છે. કિંતુ ઉભયનાં લક્ષ્યબિંદુમાં કેંક ભિન્નતા જોવાય છે. અશો જરતોરતનું મંતવ્ય એ જ કે સત્ય વિના બીજો

* જુઓ: “ મહાત્મા ગાંધીની વિચારસૂત્ર ” પૃ. ૧૬.

* see; “ Mahatma Gandhi,” by Romain Rolland, pp. 1-2.

ધર્મ જ નથી: “અશે” કહેતા સત્યાગ્રહ ઉપર જ તેના મહાન ધર્મનો પાયો નખાયો છે. “ઓ અદુરમઝદ! સત્યદારા હું તને ક્યારે પહોંચીશ?” એ જ તેની પ્રતિદિન પ્રાર્થના હતી. વંદીદાદમાં તો એવી કથા મળે છે કે “અંત્રમૈ-યુશ” કહેતાં શેતાને એને લલચાવ્યો કે તું સત્યાગ્રહનો ત્યાગ કરે તો હું તને રાખધિરાજ ખૂનાવું. પરંતુ જરતોરતે ઉત્તર દીધો: “મારાં હાડકાં, મારી શુદ્ધિ અને મારો અંતરાત્મા પણ ભુદો પડે તો મેં હું સત્યને પક્ષ છોડીશ નહિ!” પણ વસ્તુસ્થિતિ ગાંધીજીની બાબતમાં ભુદી હોવાથી એમણે વિભિન્ન ભાગે સત્યની પ્રતિક્ષા કરાવી. જેમ એમની ચળવળ પ્રગટીય છે તેમ જ એમનું ‘સત્ય’ પ્રગટીય બનતું થયું, અને મોક્ષ માર્ગ એમણે બતાવ્યો એમાં મેં પ્રગટ્યાણ અંતર્ભૂત થયું. એમનું ‘પરમ સુખ’ કિંવા પ્રગટીય મુક્તિ તે સ્વદેશી પ્રતની સ્થાપના: દેશમાં સધળે સ્વદેશીના જ લઘુકારા વાગે અને હિદીઓ જ હિંદનું તારણ કરી શકે એ એમનો મુદ્દાલેખ. બન્ને સંતોનું ધ્યેય લગલગ સમાન, કિંતુ માર્ગ ભુદા: એકમાં ધાર્મિક બાવના, બીજામાં સામાજિક. “અહુનવદ્ ગાયા” (હા. ૩૩-૬) માં પવિત્ર જરતોરત ભક્તિ કરતા કહે છે: “યે ઝુઓતા અપા એરેઝુશ્ હુયો મન્યેઉશ્ આ વહિરતાત્ કયા, અહ્યાત્ અપા મન-ધહા યા વેરેઝુધધાધ મન્તાવારુઝ્યા:”—ઓ અદુરમઝદ! હું તારો એક ભક્ત દોઈને સત્યાગ્રહદારા તેમ જ પવિત્ર મનથી હું તારી નિશાનિ વાદ કરું છું, કે જેના પ્રભાવે હું મારા ધ્યેયને પહોંચી શકું!” વળી મહાન્ત મોહનદાસ સત્યાગ્રહની બાપ્પા આપતાં કહે છે: “સત્યાગ્રહનો અર્થ વિચારતાં આપણને જણાશે કે તેની પહેલી શરત તો એ છે કે તે લક્ષ્યવાળાને સત્યનો આગ્રહ, સત્યનું બળ હોવું જોઈએ, એટલે તે માણસે માત્ર સત્ય ઉપર આધાર રાખવો જોઈએ...સત્યાગ્રહ શરીરબળ કરતાં વધારે તેજસ્વી છે તે તેની આગળ શરીરબળ એક તણખલા સરખું છે. શરીરબળમાં મુખ્ય વાત એ છે કે બળાઓ માણસ પોતાના શરીરની દરકાર ન કરતા રહ્યાં. ઝૂઝે છે, એટલે કે તે બીકણ નથી. સત્યાગ્રહી તો પોતાના શરીરને કંઈ જ નથી ગણવો. તેનામાં બીક તો પેસી જ ન શકે, તેથી જ તે બહારના હથિયાર ધારણ કરતો નથી, અને મોતનો ડર રાખ્યા વિના અંત લખી ઝૂઝે છે. એટલે સત્યાગ્રહીને પ્રથમ તો સત્યનું સેવન, અને સત્ય ઉપર આર્યા હોવાં ઘટે છે.”* આ પ્રમાણે સત્યની કસોટીએ પણ બન્ને સરખા બીતરે છે. બેઉએ સત્યને મારે કંઈ સજા અને અંતમાં બેઉ ચિરકાલ અજરામર થયા.

જેઓ સત્યનું આચરણ કરતા હોય તેમને ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ન હોય એવું તો બને જ નહિ. એ શ્રદ્ધાના પ્રતાપે જ તેઓ વિપત્તિઓ સામે ટકર ઝીંકી શકે છે. એ શ્રદ્ધાની ભે પરીક્ષતાં હોય તો કોઈનામાં પણ અડગ હિમ્મત અને દૃઢતા હોય નહિ. અશે જરતોરતને અદુરમઝદ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી: “...ગમે એવાં સંકટો આવી પડ્યાં તો મેં એમની એ શ્રદ્ધા ચક્ષિત થઈ નહિ. આયામાં (હા. ૩૧-૮) એઓ એક ઠેકાણે એ શ્રદ્ધા બ્યક્ત કરતાં કહે છે: “ઓ પ્રભુ! જ્યારથી મેં તને પિછાન્યો છે ત્યારથી હમેશાં સર્વોદ્દેષ, પરમસ્તુત્ય, કલ્યાણકારી, સત્યના મૂળ અને વિશ્વેશ્વર તરીકે હું તને જ ગણું છું!” જ્યારે ગાંધીજી કહે છે: “ઈશ્વર સર્વ શક્તિમાન છે, સંપૂર્ણ છે. તેની દયાનો, તેની ભલામનો, તેના આપનો પ્રાર

નથી. જો એમ હોય તો આપણે તેની પ્રજ્ઞ નીતિમાર્ગ છોડી જ કેમ શકીએ ? ” વર્ગે (વિચારસુધિ, પૃ. ૩૬૪). જરતોસ્તના વિચારો મૂર્તિપૂજની વિરુદ્ધમાં હતા, જ્યારે ગાંધીજીના વિચારો કંઈ પણ નિશ્ચિન જણાતા નથી. “An idol does not excite any feeling of veneration in me...Idol-worship is part of human nature, &c.” સત્યાગ્રહની સાથે એમણે બીજા પણ સિદ્ધાંતો મૂક્યા છે, જેવા કે: અહિંસા, અહાયર્ય, સંયમ, નિર્ભયતા, અસહકાર ઇત્યાદિ.

ગાંધીજીના અનેક મંતવ્યોમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. અહિંસા એટલે જીવની હાનિ કરવી નહિ, પછી તે મનુષ્ય હોય કે ચોપણ પ્રાણી હોય. અહિંસાનો

પ્રથમ સ્વાભાવિક આપણને ગૌરક્ષાની ‘યાદ’ આપે છે, અને ગાંધીજી અહિંસા પણ ગૌરક્ષાના દિમાયતી છે. ગાયોની કુરબાની અટકાવવાં એમણે

લગીરથી પ્રયત્નો આદર્યા છે અને ઇસ્લામી બંધુઓને પણ કામઘેતુનું સંરક્ષણ કરવાની વિનંતી કરી છે. એઓ એક ઠેકાણે લખે છે: “હું પોતે ગાયને પૂછું છું, એટલે કે માન આપું છું. ગાય એ હિંદુસ્થાનની રક્ષા કરનારી છે, કેમકે તેની પ્રજા ઉપર, હિંદુસ્થાન જે પેલીનો મુલક છે તેનો આધાર છે. સેંકડો રીતે ગાય એ ઉપયોગી પ્રાણી છે...હિંદુ સંસાર ગાય અને તેના વંશ ઉપર ભારે આત્માચાર કરી રહ્યો છે. તેનું પ્રસક્ષ પ્રમાણ આપણી ગાયોની હાલતી દર્શાવે છે. જોનું લોહી અને માંસ સ્વકાષ્ઠ ગયું છે, જેની મામડીમાંથી હાડકાં ચોખ્ખાં દેખાઈ આવે છે, જેને ખાવાનું પૂરું મળતું નથી, અને જેની ઉપર અસહ્ય બોલો નાખવામાં આવે છે અને પૂછું મરડી કે પરાણા મારીને જેને ચણાવવામાં આવે છે તેવા દમરો બળદોને જ્યારે હું જોઉં છું તે સમયે મારું હૃદય રડે છે, મારું શરીર ધ્રુજે છે.....”+ એ વિષયમાં અશો જરતોસ્તના પણ લગભગ સમાન વિચાર છે. “સ્પેન્તામદ ગાયા” (દા. ૪૮-૫) માં એઓ કહે છે: “ગવોઈ વેરેઝ્યાતાંમ તાંમ ને ખરે ચાર્ધનુયો,” અર્થાત્ ગાય દોરને માટે આપણે કાળજી રાખવી જોઈએ, કારણ કે તેઓ આપણા ખોરાકની વૃદ્ધિ કરનારા છે. વળી એ આપણી સર્વોત્તમ મિત્ર છે અને એમનાથી જ આપણને સામર્થ્ય મળે છે. વળી યજ્ઞદેના ૧૦ માહા-માં તો ગૌમાતાને પ્રજ્ઞામ કરવામાં આવે છે કે: “ગવે નેમ્ના, ગવે નેમ્ના, ગવે ઉચ્ચેમ્, ગવે વેરેચેમ્, ગવે ખરેતેમ, ગવે વસ્ત્રેમ,”—ગાય-ગોસ્પંદને નમસ્કાર ! તેમને માયાળુ શબ્દોથી બોલાવો, તેમને કૃતેહ હોજો ! તેમને પૂરતો ખોરાક મળજો ! તેમને માટે વસ્ત્ર હોજો ! ઇ. આ ઉપરથી જણાશે કે આવાં પ્રાણીની હિંસા કરવી એ પાપ છે. અહિંસા વિષે મહાત્માજીના વિચારો જાણવા જેવા છે: “આપણા શાસ્ત્રો એમ બોધ કરતાં જણાય છે કે જે માણસ અહિંસાનું સંપૂર્ણતાથી પાલન કરે છે તેની આગળ દુનિયા પાણી ભરે છે. તે પોતાની આસપાસનાં વાતાવરણ ઉપર એટલી બધી અસર કરે છે કે સાપ અને બીજાં ઝેરી જંતુઓ પણ તેને હેરાન કરતાં નથી.....અહિંસા, મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, રીતસર સમજવામાં આવે તો તે એકેક તેમ પારલૌકિક, સર્વ દુઃખોને મટાડવા માટે ચિંતામણિ રૂપ છે. તેનું અતિશય સેવન કરવું શક્ય નથી.” (વિચારસુધિ, પૃ. ૩૦, ૩૩) ગાંધીજીનું એવું કથન છે કે સત્યાગ્રહ કરવો,

+ x Young India, Oct. 6, 1921.

+ વિચારસુધિ, પા. ૧૩૦, ૧૩૪.

પણ તે અહિંસાત્મક હોવો જોઈએ. તેથી શત્રુને એ કોઈ પણ જાતની ઈજા ન થવી જોઈએ. આ સિદ્ધાંત કેંક વિચિત્ર લાગશે, પરંતુ તે એમનો દ્યાર્દ્રભાવ બતાવે છે, પરંતુ આવી રીતનાં વર્તનથી આ દુનિયામાં ફાવી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. જરતોસ્તનો તો સ્પષ્ટ આદેશ હતો કે: “કોઈએ પણ દુષ્ટોનું કહેવું સાંભળવું નહિ કારણ કે તેઓ જનસમાજને પીડા સમાન છે: એમનો તો અસ્ત્રશસ્ત્રથી જ વિધ્વંસ કરવો ઉચિત છે!” જરતોસ્તનો જમાનો યાદવાચયણનો હતો, એટલે એ આવી આગ દે એ સ્વાભાવિક છે. આ બાબતમાં ગાંધીજી અને જરતોસ્ત જુદા પડે છે. ગાંધીજી પણ જરતોસ્તના સંજોગોમાં જન્મ્યા હોત તો શું કરત. એ આપણાથી કહી શકાય નહિ, પરંતુ એ તો ચોક્કસ કે તે યુગમાં અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ અરથાને જ હતો. અસહકારનો સિદ્ધાંત મદાત્માજીએ જ દર્શ સ્થાપિત કર્યો નથી. એ તો સર્જનજૂનો છે: અશો જરતોસ્તે પણ પોતાના અનુયાયીઓને આદેશ દીધો હતો કે “ક્રીક”, “કરપ” અને “આશમોગ” સાથે કદિ એ સહકાર કરવો નહિ. વળી પારસીઓના પયગમ્બર અને હિંદુ સંત એક બાબતમાં અદ્ભુત સામ્ય ધરાવે છે: ઉભયમાંથી કોઈ પણ બળજબીથી પોતાના ક્તવા ફેલાવતા નથી. ગાંધીજીનું કહેવું છે કે મારામાંથી જેટલું સાદું લાગે તેટલું ગ્રહણ કરો. અશો જરતોસ્ત પોતાના એક ભાષણમાં કહે છે: “ઓ નજદીકથી તેમ જ દૂરથી આવનાર શ્રોતાઓ! હું જે કંઈ છું તે ધ્યાનથી સાંભળો અને તમારા મનમાં તોલ કરો, કે ખોટો ધર્મ સમગ્રવનાર તમોને વૃક્ષાનમા નહિ નાખે!” (હા ૪૫-૧), બ્યારે અન્યત્ર: “પૂરતો વિચાર કરી જે ધર્મ અનુકૂળ લાગે તે પ્રમાણે ચાલો.” (હા ૩૦-૨)

હિંદુ અને પારસી ઉભય મદાપુરુષો ઉદ્યોગી હાંદગી પસંદ કરતા લાગે છે. અશો જરતોસ્ત કહે છે: “ઓ ખુદા! જે પુરુષ ઉદ્યોગથી પોતાની હાંદગી શુભરે, તેમ જ જે ઉદ્યોગી ન હોય, એ બંનેને ઘટતો બદલો તું આપે છે.”

ઉદ્યોગ

(૩૧-૬). “ઓ પ્રભુ! તું ખેડૂતને આબાદી કરનાર તરીકે ગણે છે: કમીઈ કરનાર આજસુ માણસ. તારાથી ફાયદો બેતો:

નથી” (૩૧-૧૦). “જે શપ્સ જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે તે આદુરમઝદનો મિત્ર છે” (૫૦-૩). તત્સંબંધે ગાંધીજીનાં મનતરંગો આ પ્રમાણે દોડે છે: “આપણે હિંદુસ્તાનમાં ખેતી છોડીને સુંદરમાં સુંદર ધંધો મૂક્યો અને જે ધંધાને કબીરે દોષાવ્યો છે અને જેણે કબીરને જન્મ આપ્યો હતો તે ધંધાનો લગભગ નાશ થવા આવ્યો છે. એ સચ્ચેલા સ્વદેશી વ્રતનો અર્થ એ છે કે આપણે આ અધાર પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ, લગભગ નષ્ટ ચએલા ધંધાનો છલોદાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ અને કરોડો રૂપિયા જે અત્યારે હિંદુસ્તાનની બહાર ચાલ્યા જાય છે તેનો આપણે બચાવ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.” (વિચારસૂચિ, પૃ. ૩૯૧). જન્મે પવિત્રાત્માઓ ખેતીના ધંધાને ઉત્તેજે છે એ પણ એક સાદસ્ય! ઉભય વ્યક્તિ મદાન તત્ત્વચિન્તક છે, આત્મચાનમાં વિરૂદ્ધ ચયેલી છે, એટલું જ નહિ, પણ બંનેનાં હૃદયમાં કાવ્યપ્રવાહ ઉગળા મારી રહ્યો છે. અશો જરતોસ્તના “ગાથા” ઋગ્વેદનાં મંત્રોની જ દજ પર તાલ અને માપસર કવિતામય છે, અને એ બ્યારે મોટે અવાજે બજવામાં આવે છે ત્યારે વાનાવરણમાં વિચિત્ર પ્રકારનાં આદાસનો પથરાઈ રહે છે! ગાંધીજીના લેખો માટે શું કહેવું? એમણે એકે કાવ્ય ન લખ્યું હોય તેથી શું એમ કહેવાશે કે એઓ કવિ નથી? ના, જેમ આંગ્રેજ લેખક કાશીપ્રસન્ન ગવ પદ્યાત્મક અને

રસીકું લાગે છે તેમ જ ગાંધીજીના લેખો પણ ગદ્યરૂપમાં કાવ્ય જ છે કહીએ તો અતિશયોકિત ના કહેવાય. એમનાં પ્રત્યેક વાક્યનાં આદોલન - સંગીતના સૂરની જેમ નિયમબદ્ધ અને પ્રમાણસરનાં છે, એટલે એમની સહેલી અને સરળ ભાષા પ્રાસ વિનાનાં કાવ્યો જ ના હોય શું એમ લાગી જાય છે ! જરતોરતના ગાથામાં પણ અનુપ્રાસ જેવું કંઈ જ નથી. આ પ્રમાણે જન્મે મહાત્માઓમાં કેટલુંક મળતાપણું આપણે જોઈએ છીએ. અશો જરતોરત પયગમ્બર હતા: ગાંધી તેમ નથી, કારણ કે આજની દુનિયા પયગમ્બરને માનતી નથી. ગાંધીજીના નીચલા શબ્દો જરતોરતના જ વંદીતાદના શબ્દોનો જાણે પ્રતિધોષ છે:

" I would, at any rate, suffer every humiliation, every torture, absolute ostracism and death itself to prevent the movement from becoming violent, or a precursor of violence. "

જેહાંગીર માણેકજી દેશાઈ

પ્રલયચંડિકા

(૧)

(પૃથ્વી)

અધોર નભ વીંચતી, પ્રખર દૃષ્ટિથી, ઠારતી
ધરાતલ, અને મહા-અનિલશબ્દથી ત્રાડતી,
પ્રસારા કર કરમા ધરતો સૌ મહાવેગથી;
પ્રચંડ ધમસાણ આ કરતો કાલચંડી અહિં.

(૨)

અસંખ્ય મનુષ્યાલને સદય આત્મપીયૂષથી,
હતી સહજ પોષતી સસર સિન્ધુ સિન્ધુ સમી;
ભૂલી જનનિભાવ એ જર્નો વિરૂપિણી સર્પિણી;
અરે ! પ્રકૃતિમાહિં આ વિકૃતિ કેમ આજે યઈ ?

(૩)

ધસે પ્રલયચંડિકા, ધસમસાર એ કારમો,
ઠપક ધસડી જતો; મનુ જ છઠ્ઠે આ પડયો;
આમંદ જર્નો મદ: એ ગહનતામહી ધૂમતો,
સુદીન દગ લાગતો, પ્રલય માન એ ભાગતો.

મુંદરજી ગો. બેટાઈ

એક દુર્દિન

ગઈ રાત્રે જરા વરસાદ પડ્યો હતો ને એક બાડિયું કુતરું ચરચરતું ઓસરીમાં ચડી આવ્યું હતું એટલે એને સ્વાગત કરીને પગથિયા પાસે જરા એની 'આક્રિસ' જેવું કરી આપ્યું હતું અલગત, રાત્રે એણે એક, દોઢ, અઢી, સાડાત્રણ ને ચાર એમ પાંચેક વખત જ્યારે જ્યારે એના ઘાતિબંધુઓએ નૃત્ય ગાન કે સંગીત કર્યા ત્યારે સાથ પૂરાવ્યો હતો. અને ગીતાના પેલા પ્રસિદ્ધ શ્લોક યાં નિશ્ચયનું ખરું રહસ્ય સેવકને સમજાવી દીધું હતું. પણ પાંચ-સાડાપાંચ વાગે તો તેણે, બેરવીથી ગળું સાફ કરવા માટે કે ગમે તે કારણસર, અખૂટ વાદ્યપ્રવાદ ચલાવ્યો.

એટલે બેઠું જ પડ્યું. શ્રીમંત બીખારીને હસેલી કાઢે તેમ તેને ધરઆંગણેથી રવાના કર્યું. પણ લાક્ષ્મી બાડિયાભાઈને મારવા ધારેલી લાકડી, જો કે તે પોતે બાડિયા ઉપરાત કાણા પણ હતા છતાં, કોથળ જાણે કેમ, તેને વાગવાને બદલે પગથિયાના પથ્થરને વાગી. અઢી રૂપિયા ખરચીને છેક સીમલાથી લાવેલી લાકડી, ભાંગીને એ કકડા બની ગઈ, અને બે ગળાને એક થાય એ તો અચિત્ત વિરુદ્ધ હોવાથી હવે એની આશા છોડી. બેસથી એક કકડાને દૂર ફેંકી દીધો એનો 'તડંગ' સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો અને વેરવૃષ્ટિનો મોઘો આનંદ, જેવો ઋષિમુનિઓએ ઋગ્વેદમાં વર્ણવ્યો છે તેવો, કાષ્ઠક હૃદયમાં સ્ફુર્ણો-ન સ્ફુર્ણો તે પહેલાં 'આપરે!' બોલીને કપાળે હાથ દબને આવતો અમારો પટાવાળો જીવામા આવ્યો.

'અરે! તમને વાગ્યું?—બહુ વાગ્યું?'—એમ સવાલ કરીને નીચે ઊતરું છુ ત્યાં થી. બાડિયાભાઈ, તેમના ત્રણ મિત્રો વધારે પડતું સ્વાગત કરવાની તૈયારી કરે છે તે જોઈને, આંખ પાસેથી જ, જીભી પૂંછડીએ નાસતા પાછા આવ્યા ને પટાવાળાના પગમાં જ અટવાયા. લાકડીના હમણાંના જ મારને લીધે અવિશ્વાસુ જીવન ગાળવાની મનોહત્તિ હોવાથી 'એ કરડ્યું' કહીને તે કુહો, ને તેના હાથમાંથી નીચે પડેલ લોટાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો હવે તો બાડિયાને દેવા જ કે એમ વિચારીને જરાક લાકડીને પાછળ સંતાડી, 'તુ તુ' કહીને બાડિયાભાઈને મોળવ્યા ને તેમના તરફ જોરથી લાકડી ફેંકી; પણ બાડિયો ચાલાક નીવડ્યો ને ગાત્ર એકબે પગલા જ દૂર હડીને ધા ચૂકાવી દીધો; ને વ્યર્થ જતા ધા તરફ જરાક જોઈને મસ્કરી કરવા માટે પૂંછડી 'હવાવતો સામે જીભો રહ્યો. પણ ધા વ્યર્થ ન ગયો, અમારો પાડોશીનો કુતરો બાડિયાને જોઈને દોડ્યો આવતો હતો તેને જ વાગ્યો. ખીજ-વાટમાં ને ખીજવાટમાં બાડિયાને છોડીને પટાવાળાને કેટલું વાગ્યું છે તે જોવા તરફ હું વળ્યો.

સવારની આવી શરૂઆતનો શોક બુલંદા માટે સાત ન થયા ત્યાં તો બદાર નીકળી પડ્યો. વિંટોરિયા બાગમાં જવાનો વિચાર હતો, પણ પાછળથી તે ફેરવ્યો. બરાબર એનિસ-લિજ નજીક આવ્યો ત્યાં સામેથી શ્રીમુન નંદનંદન અને હંસહંસન બંને ચાલ્યા આવે. આ બંને ગૃહસ્થોની ખૂબીખામી જે ગણી તે એટલી જ કે જો તમને એટલે તો આસ્તા સાડાચાર કલાકનો મેળ રાખવાનો! 'શું સમજ્યા મારા ભાઈ! હોં શું સમજ્યા મારા

બાપ ? હૈં ' એમ કહેતા જાય, તમારા ખબરો ટાપણી લગાવતા જાય, ને વાત ઉપર વાત—
 પોતે રણપિંજળ ગાંધું છે, કવિતા કરી છે, દસ્તલિખિત માસિક કાઢવું છે, રહસ્ય રહેવું છે,
 પરણવું નથી વગેરે વગેરે,—બધી આકાશમાં રહેનારી ક્યેં જાય. એમનાથી બચવા એલિસ-
 સિંગ પામેથી જ નીચે સાબરમતી તરફ વળી ગયો. ત્રાંસી આંખે વખતે તેમને જોવાનો
 લાગ મળે એ ખરા હેતુથી, અને હમણા હમણાં લોકો ' કરા ' ' કરા ' બહુ કુટે છે માટે
 જરાક કસારગિક જાણવાની ખાતર, ત્યાં મંદિર પાસે એક બે પૂનળાં પડ્યાં છે તે જોવામાં
 યોગીવાર રોકાઈ ગયો. પણ દંજી તો પૂતળામાં હનુમાન છે કે ગણપતિ એ પૂરા ઓળખી
 ચક્ર તે પહેલા તો ખજા ઉપર ચિર પરિચિત ધબ્બો પડ્યો. ' અમે તમને જોયા હો મહેરમાન !
 એટલે અમે પાછળ જ આવી ચડ્યા ! ' પાછો ફરીને જોઈ હું તો જોના બધી ત્રાસીને,
 આ ધૂળ ખાઈ ગમેલા પથ્થરના પૂતળાનું ચરણ શોધેલું, તે જ શ્રીધુતો—નંદનંદન અને
 હંમદંમત—જોએલા !

' ભારતીય કરાના અવસેયો કેવી દુરીદશામાં છે એ જોવાનું છે સા'બ ! '

મી. હંસદંસન કળાનો શોખ ધરાવતા. ' બાપટો કરા ' એ એમનો ' સો ખ ' હતો.
 સામેના પૂનળાં તો છેલા પાંચ દસ વર્ષમાં કોઈએ ખનાવેલાં ને પછી વિસારે પડતાં,
 વધારે ધૂળ ખાધને ' પ્રાચીન કરાના અવસેય ' બની જાય તેવાં દેખાતાં હતા. ગૌન જ રહેવું
 એવું વિચારી ધી. દસદસનને જવાબ વાળ્યો નહિ.

' સા'બ, અમે તો તમારે ઘેર જ જતા હતા હો. '

' એ...મ ? '

પ્રથમ ઉપડાનાની સાથે જ થી હંસદંસન અને નંદનંદન પણ સાથે જ વળગ્યા.

' આજ તો નદીના પટમાંથી જવું છે. '

' હા, માસોને, એમથી માલ્યા જમ્મએ. '

' નદીતટનું સુંદર વર્ણન કાલે મારાથી અચાનક જ થઈ ગયું છે. '

' એ...મ ? '

આગળ વધીને એલિસસિંગ નીચેથી પસાર થઈ નદીના પટમાં ચડ્યા.

દલે તો બે આ લખ જાય તો ઘેર જમને નિરાંતે કોકો કે કોરી પી ' ટાઈમ્સ બ્રાફ
 ઇડિયા ' જેવું કોઈકે સારું વાંચીએ એ વિચાર મનમાં ઘોળાતો હતો એટલામાં
 નંદનંદન બોલ્યા:

' દલે અમને બન્નેને દુનિયા ઉપર કંટારો આવ્યો છે. આપટી ' માનસોંગ ' દસા જ
 દુનિયાથી લુટી: ટ ડન લુટી ! "

' એમ કે ? '

' હા, જુએને, દલે મને નોકરી મળતી નથી: વેપલાને તો હું ધિક્કારું છું: પરચુરણ
 ધંધામાં શું ? અને આપણને—શું સમજ્યા ?—આપણને સાચાને કોણ ઓરખે ? '

' એટલે તમારે દલે શું કરવું છે ? '

' મારે તો દલે સ્પર્તિમય જીવન ગાવું છે: અને કરા ને કવિનાની પાછર રવાર્પણ કરવું છે. '

' એમ ?—તમારી પામે શું છે...જીવનનિર્વોહનું શું ?—તમારા અભ્યાસનું શું ?—

અચકતો અચકતો આગળ વધું તે પહેલાં તો ' મારે એ જ વાન આપને કરવી છે,

મને ખસ, બહે કોઈ શ્રીમંત, કે પછી બહે રાજા, માત્ર પચીસ ત્રીસ—અથવા બહુ તો પચાસ રૂપિયા મહિને આપે તો હું ‘સાતિમય’ જીવન ‘ગાર’ અને ‘વરી’ ‘કરા’ ‘કવિટા’નો પણ ઉદાર થાય. સાતિ વિના કરા કવિટાનો ‘ઉદાર’ નથી જ.

‘સાતિ અસાતિ તો જાણે કીક, પણ તમારે કળા કવિતાનો ઉદાર કરવો હોય તો કાંઈ પૂર્વ તૈયારી—ચિંતન—અભ્યાસ—અનુભવ—કાંઈક મેળવવા ઘટે ના ?’

‘હાં. મારે આપને એ જ વાત કરવી છે. મને પ્રેરણા આવે છે.’

‘એ...મ ?’

હવે છૂટા થવાય તો સારું એમ વિચારી જરાક ફંટાયો એટલામાં નંદનંદન બોલ્યા:

‘આજે એ જ વાત કરવી છે.’

‘એમ કે ?’

‘આપને કયા જાણું છે ?’

‘મારે.....મારે.....’ કાંઈ હાથમા આવ્યું નહિ એટલે બોલી નાખ્યું. ‘દૂધેશ્વર.’

દૂધેશ્વર સ્મશાનઆશ છે ને કદાચ જવાને હજી વાર દશે એટલે બોલતાં બોલાર્ધ તો ગયું પણ તરત જ ઊમેર્યું: ‘મારે દૂધેશ્વર જાણુ કામ છે. આપણે પછી મળીએ તો ?’

સહભાગ્યે તેમણે કબૂલ કર્યું એટલે તેઓ ભદ્ર તરફ પાછા ફર્યા ને નદીના તટની સુંદરતા નીહાળતા આવ્યા ગયા.

ઘેર આવ્યો પણ નવા ઓસરી ઉપર પગ મૂકીને, ‘કરું છું—માટે મારે—’ એ શરૂઆત કરું છું ત્યાં ખુરશી ઉપરથી ઊભા થઈને ‘જે જે’ ‘ઓળખાણ પડે છે કે ?’ કહેતાક ને એક ગૃહસ્થ સામે જ ઉભેલા બેયા.

—‘હાં. આપણે ત્યાં મળેલા કા ?’

હસતે મોઝે જવાબ વાળીને પાસેની ખુરશી ખેંચી તે પર બેઠો. મનમાં ગડમથક હતી કે ને હમણા પૂછશે કે કયા તો ખબર જ નથી.

‘કયા ?’

‘કેમ વળા ? ત્યા...આ...પણે—કેવું—?’

‘જૂનાગઢ.’

‘હા, ત્યાં. એ વખતે તમે વીંછી ચલાવતા શ ?’

‘કેમ વળા ? પંચદાટડીમા કરસનજી મહારાજની વીંછી, તમે જમવા આવતા. પણ એ સમય ગયો હો. એ વખતના છોકરા ને એ ફેશન ને એવી રીતભાત ને એવી મોટાઈ ને—એમાંનું પા ટકો પણ હવે નથી.’

‘એમ કે ?’

‘એક દિવસ તમને સાબરે છે ભાઈ ?’

હવે આ અમરા કરસનજીભાઈ, જુનાગઢના વીંછીવાળા, દસ વર્ષ પહેલાંની—આ સેવક તંગ હાડતમાં માગી બીખીને લણતો તે વખતની વાત કાઢે, અને તેમા પણ એક દિવસની—એ તે યાદ ક્યારી હોય ?

સાચું જોઈને પૂછું પડ્યું: ‘કઈ ?’

‘કેમ વળા પેસી મણિ—અમારી દૂરની સગી—રસોઈ કરવા ન આવતી ! પણ દની બિચારી સારી હો, તમારું બાણું સૌંદર્ય વધુ સાચવતી. ને ભાઈશાંજ, તમારો સ્વભાવ તો ત્યારે

પણ એવો જ હો. વીચ છોકરાનું જૂથ તમે જાંધી લીધું એટલે અમારે ન છૂટકે સારું જ આપવું પડતું. પણ મણુકી તો-તમને ખબર છે નાં !'

'ના.'

'ભાગી ગય.'

'હૈ !'

'હા ને આંહી અમદાવાદમાં જ વાણિયાના ઘરમાં બેઠી છે. અમને તો પાછળથી ખબર પડી કે...'

'શું !'

'સા'બ, તે 'દિ ખબર નહિ હો—પણ એ તો જાણના દોષ છે નાં ! મણુકી—મતની—જો જો બકકતા નહિ હો—'

'ના !'

'વાધરથ !'

અંગ્રેજ દેશનું રાધેલું ને દેશી દેશનું પીરસેલું ખાધને રીઠું થઇ ગયેલ હૃદય કંઇ મૂલ્યું નહિ. કરસનજીએ કરવા ધારેલી અસર ન થઇ, એટલે એના આત્મવિશ્વાસ જરાક ડગ્યો. પણ તે આગળ વધ્યો :

'મારા મણુકી પાસે અઢીસો રૂપિયા સેણા હતા. તે મારી સગી ક્યાંથી આપવાની હતી ? પછી ભાઇ, આપણે તો, ખસે બીજા પણ ખર્ચો; જરાક લુગડેલતે મઠારી, થોડાક 'દિ ચૂલાના કામમાથી ખરાર કાઢી. 'ગમે તેમ વાને જરાક ઘોળી થઇ કે રૂપિયા પંદરસોમા આપી દીધી. ખાધુ પીધુ ને મળ કરી. ને તમારે પરતાપે પરણ્યો. છોકરાં ઈયા-ધર કર્યું મજબૂદીમા-ને બે પૈસા પાસે છે તે કીધુ જત્રા કરી આવીએ—કર્યું કારનું તો ઠીક, પણ જત્રાનું પુણ્ય કર્યું એટલું સાથે આવવાનું છે.'

ટેબલ ઉપર ચાના બે ખાલા આવીને પડ્યા. કરસનજીએ નિરાંતે ચાના ગામડાશાહી ધૂંટડા લેતાં લેતા પોતાની વાત આગળ ચલાવ્યે રાખી.

'તે તમે આહી શું કરો છો ?'

'આહી ચાનો વેપાર કરું છું.'

'એમ ? ત્યારે મારા સા'બ, આવી અમીરી આ પીએ છો. અમને ગામડાના માણસને તો શું કાંઇ આવી વાતનું જ્ઞાન છે ?'

જવાબ આપુ તે પહેલા તો, 'હલ્લો, મી. રાવ' કહેતો'કને એક જુવાન નેતરની સોરી જરા વાળતો વાળતો દેખાયો.

'ઓ-હો !-તમે ક્યાંથી મી સાંતિલાલ ?'

સાંતિલાલ મેટ્રિકમા સાથે હતા ને આજે આવી ચડ્યા એટલે થોડીઘણી નવાજૂની સાલજવા મળશે એમ વિચારી હસતે એએ તેના તરફ જોયું : 'હાં, કેમ છે ?'

'સાંજળું ના ? તમે સાંજળું ?' સાંતિલાલ આવતાવેત બોલ્યા. જાણે એ બોલવા માટે જ આવ્યા હોય.

'શું ?'

‘ફેફા દીધી’—શાંતિલાલે એક હોઠ જરા દબાવીને કાઠ પરાક્રમ કર્યું હોય તેવા અભિનય કરીને જવાબ વાળ્યો. એમના આવા પરાક્રમથી અસહ્ય રહેવા માટે જાતને નિંદુ છું ત્યાં તે ફરી બોલ્યા: ‘નહીં મંગતો—તુમકુ દુસરા નોકર, મીલેગા તો હમકુ કયું દુસરી નોકરી નહિ મિલેગી? ફેફા દીધી.’

ઠીક; ઓહો, સમજાયું. શાંતિલાલનું પરાક્રમ એ હતું કે શેકની નોકરી એમણે છોડી હતી.

‘પણ બન્યું શું?’

‘અરે, બીજું શું? ટક ટક, કય કય,—’

‘હા, મારા ભાઈ, ખરાબર છે—’ કરસનજીએ જાણ્યા વિના ટેકા પૂર્યો.

‘પ્રગબંધુ’ રાખ્દની સાથે ઓશરીમા ધમાકો થયો ને તે ઉપાડીને ટેબલ પર મૂકતાં શાંતિલાલ બોલ્યા:

‘મને ટકટક બિલકુલ પસંદ નથી. પહેલેથી જ.’

કાંઈક નવીન જાણવાના હેતુથી ર્યાનિક સમાચારના પાના ઉપર આંખ રાખીને હું ડોકું ધૂણાવતો ગયો.

‘હારતો, તમારો સ્વભાવ...’ ઉલ્લેખ ‘વ’ લંબાઈ ગયો કારણ કે ર્યાનિક સમાચારમા શાંતિલાલકાંઈ પર વિશ્વાસલગ્ન—રકમ ઉચાપતના આજની વાત હતી, અને તે ઉપર આખ્ર ચંબી ગઈ—

‘મારો સ્વભાવ બહુ જ સ્વતંત્ર છે. તમને ખબર નથી, પણ મારા કામમાં કાંઈ કબજા કરે તે મને પસંદ જ નથી.’

‘ખરાબર.’

વિશ્વાસલગ્ન શી રીતે કર્યો તેની હકીકત આવી હતી. ને શાંતિલાલને છૂટા કર્યો છે એવી નોટીસ પણ હતી. દમણ જ શાંતિલાલની હાજરીમા વાત મંહેર ન થઈ જાય માટે જાપાને ધરમા ફેફા હઈ શાંતિલાલ તરફ મેં જોયું. તેના મનમા કાંઈ જ ગડમથલ ન હતી: અથવા તો તે આવા ચારિત્ર પરના હુમલાથી પર હોય તેમ વાત કંઈ જતો હતો:

‘મારો સ્વભાવ ધણો કડક છે. તમને ખબર નથી પણ હું અનાજ વિના ચકાવી લઉં એવો માણસ છું.’

‘ખરાબર છે—’ કરસનજીએ ટેકા પૂર્યો,

કરસનજી આમ જાણ્યા વિના ટેકા પૂરતો હતો એટલે જરાક મનમાં ખીજ તો ચડી પણ એટલામાં તેની સામે જોતા લાગ્યું કે ઠા તો તે પણ શાંતિલાલને પામી ગયો છે અને હોંકારા પૂરીને તેને બનાવે જ છે અથવા તો જાનેમા એક જાતના સરખા શુણને લીધે, આવતી સદબજ જ મૈત્રી છે.

‘એટલે હું તો જાણુવા આવ્યો હતો કે હાલમા તમારી જાણમાં કોઈ એવી જગ્યા હોય તો—’

‘મારી જાણમાં...’

‘કામ ભલે ગમે તેટલું હોય. અને આપણે એક પાછા હરામની જોઈતી નથી. પ્રામાણિકતા તો આપણે મુદાલેજ છે’ શાંતિલાલે ટેબલ ઉપર જરાક હાથ પછાડીને પ્રામાણિકતાનો ખાસ ભાર સાથે ઉચ્ચાર કર્યો.

‘જરાજરા છે. એ તો તમારો સ્વભાવ પહેલેથી જ હું જાણું છું.’

‘બસ, એટલે તો તમે ધ્યાન રાખજો. તમને કંઈ કહેવું પડે જ નહિ. લ્યો, હસ્તો, સાહેબ-છ, મારે જરા આ તરફ ધ્યાન છે.’

આતિથાલ ત્વરાથી બેઠા થયા. સાથે સાથે કરસનજી પણ બેઠા થયા ને આતિથાલને પૂછવા લાગ્યા:

‘તમારે કંઈ તરફ જવું છે ?’

‘કેમ ?—’

‘આ સાથે સાથે ચાલ્યા જાય.’

‘હા, હા, ચાલો મળ આવરો.’

કેણ જાણે કેવી રીતે બન્ને એક બીજાને ઓળખી ગયા હોય તેમ લાગ્યું. કરસનજી પણ ‘હું કોરેજની જાત્રા કરીને પાછો ફરીશ ત્યારે આવીશ’ એમ કહીને તેની સાથે ચાલતો થયો. ‘પ્રજ્ઞાપ્રધુ’ ઘરમાંથી લઇને આતિથાલની પૂરી હકીકત વાચી કાઢી, પછી એમર્સનના નિબંધ કાઢીને ‘ચારિત્ર’ પર બે લીટી વાચી ત્યાં ‘મને જરાક શીખવું છે’ કહીને અમારા પાઠશાળા છોડીને સામે બેઠો રહ્યો.

‘શું ?’

‘આ ‘બેંક હોલ’ અમારી પરીક્ષામાં આવનાર છે. મારતરે કહ્યું છે. પણ એટલી નાની જગ્યામાં આટલા માણસો કેમ સમાયાં હશે ?’

‘કેમ વળા ? ઉપરાઉપરી ખડકમાં ! તમારા ઇતિહાસમાં લખ્યું નથી ?—’

‘ના ?’

‘કેમ, તમારો ઇતિહાસ કોઈ ડેપુટીએ, હેડમાસ્ટરે, કે રાવમાહેબે નથી બનાવ્યો ?’

છોકરો હસી પડ્યો. એટલું નાનું મગજ ને હૃદય પણ વાતાવરણમાંથી જ જાણે આ વાત શીખી ગયા હોય તેમ લાગ્યું.

‘સારે એ વાન-સાચી છે કે નહિ તેની ખાતરી નથી. ખોટી હોવાનો જ સંભવ વધારે છે.’

‘પણ પરીક્ષામાં શું લખવું ?—’

‘હા. પરીક્ષામાં તો તને પાસ થવાનો સંભવ લાગે તેમ લખવું.” છોકરો આ સાચી ને ખોટી વાત પર હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

*

બપોરે ત્રણ ન થયા ત્યાં કાકરિયે જ પહોંચવાનો વિચાર હતો. તે પ્રમાણે કાકરિયે જઈને ધામો નાખ્યો. એક ઝાડ નીચે નિરાતે બેસીને આજના દિવસના કેટલા બનાવો છે તે પર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો એટલામાં તો પાસે શોરબેંગર ચર્ચ પડ્યો સામેના એટલા પર બેસીને પત્તા રમતાં રમતાં બે ચાર જુવાનો લડી પડ્યા: દરેક પોતે સાચો છે ને બીજો ખોટો છે એમ કહીને સાચો કરવા બને તેટલી ખોટી ભાષા વાપરી રહ્યા હતા.

વાત વધી પડી. મૂળથી જ નજાળું મન આ ઉઝ તાપને વ્યર્થ સહન કરવાની ઉપાધિમાં પડ્યા ના પાડવું રહ્યું તે પહેલાં શરીર ત્યાં ખડું થયું:

‘કેમ ભાઈએ, અમરતા શીદ લડો છો ?’

‘હવે મીરટર તમને કોઇએ બોલાવ્યા નથી હો’—પોતાના પત્તાની રમતમાં જુગાર પણ છે એ જાનથી ઉઝાળીને એક જુવાને ખભો પકડીને હથથ્યાવ્યો.

‘પણ બાપ, નાહક શા માટે લડો છો? આપું શાંત રથળ—’

એ બાપણ આગળ ચાલે તે પહેલાં તો લડાઇનો રંગ જ જામ્યો.

ચાલતી પકડવામા જ ડહાપણ ને સલામતી છે એ જોઈને તરત રવાના થયા.

હવે? ચાલો, એ ભગવાન એ ના એ. ઘેર ચાલો.

ઘેર પહોંચતાં સાજ થઇ. ‘મેં નવ સુવાવડ કરી પણ મારી સાસુએ કોઇ દિવસ સામે જોયું નથી’—એવી એવી ધરની વાતો ટરતી સ્ત્રીઓ બદકાળીમાથી પાછી ફરી રહી હતી એક ઠેકાણે જાહુના જેવ યતા હતા. એકાદ ઠેકાણે બે છોકરાં ગળાં. તાણી તાણીને ગીતો ગાઇ રહ્યા હતા: ને તેમને સાબળીને પૈસો પણ નાખ્યા વિના માણસો આઘ્યા જતાં હતા. ધૂળ ધૂમાડાના ધૂમસ નીચે ઊતરતા હતા. વિજળીના દીવા પણ ઝાંખા લાગતા હતા. એકલો મુંગો ઘેર ચાલ્યો.

પૂરો ધરમાં પેઠો નથી ત્યાં ‘શાંબ, શાંબ’ એમ બે સલામો ભરતો કરસનજી સામે આવ્યો.

‘કા, આવી ગયા છો?’

‘હા. ને ફત્તેહ પણ કરી આવ્યો!’

‘શું?’

‘આ વીશ રૂપિયા ને ખાતું પીતું. આપણે ગોપીચંદ શેઠ છે નાં? તેનામાં શેઠ કહ્યું છે કે તમને ઝોળખતા હોય તેનું સર્ટિફિકેટ લાવજો. મનમા કીધું આપણે બાઈ પાસે લખાવી લેયું...’ સમજઈ ગયું. કરસનજીએ ગમે ત્યાં કોઇ ધર્માનુરાગી શેઠને ત્યાં રસોયાની નોકરી શોધી કાઢી હતી.

કાલનો વખત થયા પહેલાં જ બાઈયું આવીને જીભ કાઢીને જીવું જીવું વાતો સાબળવા લાગ્યું. આજના આખા દિવસની નાસીપાસી તેને જ આભારી છે, એમ વહેમી સ્વભાવ નહિ છતાં, વહેમ આવી ગયો.

‘એટલે તમે બે આકડા પાડી દે’જો.’ કરસનજી બોલ્યો. ‘બે જ આંકડા: એમ કે આ બાપ સારા સદગુણી છે એટલું જ.’

આ અંગ્રેજ ને દેશી બધા ઢેરા કરતાં હલકા એવા બ્રાહ્મણને ધર્મની રક્ષા માટે કોઇએ નોકર રાખ્યો, પણ હવે એને સર્ટિફિકેટ મારે આપવું કે કેમ?—વિશ્વાસભંગ—એ શબ્દની સાથે જ સવારના પ્રામાણિક ચાતિલાસ સાબળો.

નજર ચૂકાવવા ટેબલ ઉપરની પેન્સીલ આમ તેમ ફેરવ્યા કરી.

‘કેમ બાપ, આપણો નાં?’

‘હે.—હા—ના—પણ કરસનજીબાપ! તમારે તો મણિનો વર છે ને આહી? એની પાસેથી લેજો. મારાથી ન અપાય.’

‘હા. તોય ઠીક છે.’

જરાક મોટો પડેલો કરસનજી બેઠવાનાં જાનાં ગોતયા લાગ્યો.

‘તમારો વખત ચારી, ટ્રેડિંગમાં જવાનો. જમવું હોય તો—તૈયાર જ હશે.’

‘ના, જમીન તો નહિ, પણ જમરા સંતિશાલભાઈ પણ સાથે આવવાના છે.’
‘એમ ? ક્યાં ?’

‘જાત્રા કરવા. કોકોરજ—આવો રૂકો સાથ છે તો જમ આવીએ.’

તે ત્વરાથી જાણ્યો. ને ઉતાવળથી નમસ્કાર કરી રવાના થયો. દિવસને બંધ કરતો હોઈ તેમ મેં ખારણું ઠસાવ્યું. શેરીના એકાદ મિત્રને જવાબ આપવા બાંકિયું પણ દોડ્યું ગયું
‘હા—શ’ કહીને આરામખુરશીમા બુકાચું પણ હડકટમા આવેલ પ્યાલામાંથી પાણી ટળી પડ્યું ને આ દિવસનો હવે આ છેલ્લો જ ખનાવ થાય એવા હેતુથી આરામખુરશીમાંથી પરખાઈ ખાટલામા જ પડતું મૂકી માથે ઓઢી લીધું.

‘પેલા બધા આવ્યા હતા,’ થીમતીએ કહ્યું.

‘કાણુ ?’

‘પેલા હંસહંસનભાઈ—’

કાઈ જવાબ વાળ્યા વિના મુંગા મુંગા હાથની આરાધના રાફ કરી દીધી.

ધૂમકેતુ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧૦

બાપુરાવ હિંમતરાવ દેસાઈ :

સ્નેહનું સ્વપ્ન

અમતણા કુખમાર વહે કરી

ચરણપંક્તિ મંદ ન ચાલતા,

જરણી તટકુંજ સ્મૃતિ ભરી

નિરખતી સ્થિર તે હતી બાલિકા. ૧

ફરી ફરિસત-દુને ફિરોએ મંદ ચાલતો

ધેરી લીલી તરુકુને ડરો સ્વપ્નને ખેલતો. ૨

આધુ ધીમું તિમિર રમણ રેલવું ત્યાં છવાય,

તેને ધેરી ચણું હળું તેજ હડ સુહામ,

શોકાતિમા કુખનો કુખતી બાલિકા આન થાય,

જાણી, રથાનો પરિચિત બધા આજ બાપા જાણ્યા. ૩

પ્રાણેશના સ્નેહસંધ્યો વિરોધ,

ને અમુ લીનાં કોઈ કાળી રોક;

અસખ્ય આંખે નય સૌ જીવે તે,

બાલકાણાં નયન ચ દ્રશ્યુધા હલે છે. ૪.

શોકાતિમા બધું દૈક સહસા ગીતમા દ્રવે,

મુદ આર્તિતલા સ્ત્રોતો ભણે નર્તને રવે. ૫

પ્રિય ક્યાં હરો ?

જન, વન વિરો ?

ના, ના, નથી પ્રિય દશ દિરો

પ્રિયજ્યાણું હો ત્યા પ્લેયજ્ઞે મુજ સ્નેહપૂર્ણ પ્રણામ આ

ઓ-સ્નેહના સ્વપ્ના, કરી મુજ ભરેથી ના દૂર થા. ૬

વિલસતો અધિ સર્ખો અદ્રિકા

નર્તવો ચિકસિત લહરિકા

અધિ કુંજ, સ્નેહનો મુદ્રિકા-દૃષ્ટે મુકી તમ દેખા,

-કહેતે પ્રણુને-તે રહી છે કદયમાહિ અખડિત. ૭

ઓ જ્યોમ ! સૌ નેત્ર રહસ્યો લીજીવું

બ્રહ્માડના ઇતિહાસ, કાલ ? ઓ જાણુ ત

પ્રિયના વખ ડિત આત્મને કંઈ સાંભળના ઉડી આપને,

મુજ લીજમ અવિરત પ્રેમયોગની સાક્ષી સર્વે પૂરજો. ૮

પ્રિય ક્યાં હરો ?

નથી જન વિરો :

નથી જન-ગગનની દશ દિરો :

પ્રિયજ્યાણું હો ત્યા પ્લેયજ્ઞે મુજ બાલસ્નેહનો વદન

ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના, કરી મુજ ભરેથી ના દૂર થા. ૯

વિષય—કાવ્ય લાંબું છે. 'કાવ્યમાધુર્ય'માં આપું આપું છે. માનસુધા ગાસિકના ઇ. સ. ૧૯૦૦ના પહેલાં છ માસના એકઠા અંકમાં પ્રથમ બાર પડ્યું, ત્યાં કાવ્યને અંતે "૨૦-૧-૧૯૦૦-પુનઃશોધન ૨૮-૫-૧૯૦૦" એમ તારીખ નોંધેલી છે. કાવ્યનું વસ્તુ અસંભવદ્રષ્ટિ છે; કવિને ૧૯૦૦ લગીમાં લાપા અને પદમાધુર્ય ઉપર અસાધારણ હાથ બેસી ગયો, પણ સંવિધાનશક્તિ (constructive power) નહોતી ખીલી. પ્રેમી ચાલ્યો જાય છે; દરિયો ઝાળગી જાય છે. બાર વર્ષ પ્રીતમપ્રિયાએ સાથે માળેલાં તથાપિ એ ગયો તે ગયો, નહોં કાગળ, નહોં પત્તો. ફેટલાય વખત પછી (ફેટલા તે કાષ્ઠ ઠેકાણે જણાવ્યું નથી) પ્રિયા જે બાલી કુંજમાં એમના પ્રણયજીવનની સ્મૃતિઓ સોથી વધારે ભરેલી ત્યાં આવે છે. કુંજ દરિયા કાંઠે આવેલી છે. એક ઝરણું પણ કુંજમાં યમને દરિયામાં પડે છે. સંધ્યાકાળે આ કુંજમાં આવી થોડો વખત સ્મૃતિઓ જાગે તેમ તેમ બધે ફરી નાચિકા "પ્રિય ક્યાં હશે?" એ ગીત ગાય છે. તેના સ્વર કુંજથી બહુ આધે નહોં એવા 'તટકુહર' માં આવી ચડેલો કાષ્ઠ "વિશ્વઉદાસી થોગી" સાંભળે છે. અને તે આકર્ષાઈ કુંજમાં આ નાચિકા પાસે આવે છે. બંને થોડી વાતચિત કરે છે, ત્યાં નાચિકા, આ થોગીને ઝાળખી શકી નહોં, એ જ પોતાનો પ્રીતમ છે અને પોતાને શોધતો જ પાછો આવ્યો છે એ કશું જાણી શકી નહોં, ને દરિયામાં પડે છે. એટલે આ નાયક, પણ તેની પાછળ પડે છે અને "રનેહનું સ્વપ્ન" પૂરું થાય છે. છેલ્લી કહી અર્પણની છે. નાયક તો એ સ્ત્રી કાષ્ઠ તે ઝાળખી ગયો હતો, છતાં તેણે પોતાની ઝાળખાણ આપનાં વિલંબ થયો, અને નાચિકાએ ખીચારીના ધીરજ હેઠળ ખુદી ગયેલી ને પડતું મુક્યું, તે પણ અટકાવી શક્યો નહોં. પચાસ કડીમાની ધણી વાણી અને પછની મીઠાશી કાનમાં રમ્યા કરે એવી છે, તથાપિ કાવ્ય આપું અને એકંદરે ઉતરતી પ્રતિનું જ ગજવું પડે છે, એના વસ્તુની નિર્બલતા અને અસંભવિતતાને લધિ. એટલે કાવ્યનો આત્મા વાણીપ્રભાવ નહોં, લયમીઠાશ નહોં, સંગીત નહોં, કાવ્યનો આત્મા ગતિમાન સુલિષ્ટ અર્થપ્રવાહ અથવા કલામય વસ્તુ એ આપણે સિદ્ધાન્ત, આ દાખલો પણ વસ્તુની નળજાઈએ કાવ્યત્વની નળજાઈ દેખાડીને દલાવે છે.

અહીં ઉતાર્યો છે તેટલા ભાગનો વિષય "ઐનું સત" કહી શકાય. નાચિકા વિરહ વ્યથામાં વાંટ જોઈ જોઈને છેક આવી રહી છે, એ આ કુંજમાં આવી છે દરિયે પડવાને જ, અને એનું ગીત નાયકને છેલ્લેલું સંબોધન જ છે; તોપણ તેમાં શું છે ને શું નથી એ જુવો. એ ગીતને કવિ શોકપ્રેમભર્યા હૈડાનું ગીત કહે છે તે યોગ્ય છે. "મહારા અખંડ પ્રેમની સોક્ષી પૂરજો, વિરહાત્ત' અણેચને ઉડી સાંતવના પણ આવજો, અને મ્હારી રનેહપૂર્ણ વંદના એમને પહોંચાડજો." બસ એટલું જ : ઠપકા કટાક્ષ કે રોપનો એક પણ સુર અંદર નથી. માટે કહું છું કે આ વિભાગનો વિષય 'ઐનું સત એટલે સતીત્વ' છે, "થોગી" સાથેની વાતચિતમાના એના છેલ્લા બોલ જુવો :

"ભવભરે પ્રિય એ મળજે, પ્રેમો!
વિપુલા જલસિંધુ સુદર્શી આ,
"હાં હાં!" થોગી રહે તેરે
ને જો જોતાં રેલાં : થોગી,

અનુભ મોજ હવે ફળજે, વિશે!
ચરણમાં પ્રિયતા હઈ મૂળજે." ૧૦
કુંડી બાધા જલે ત્યાં;
વોરો, બખરો અંદિકા. ૧૧

છંદ—કડી ૧, ૧૦ : દ્રુતવિલંબિત. કડી ૨, ૫, ૧૧ : અતુષ્ટપ. કડી ૩ : મંદાકાંતા. કડી ૪ : ઉપગતિ જેમાં છેલ્લી પંક્તિ વસન્તતિલકાની છે (આવા ઉપગતિ પ્રથમ સંસ્કૃત કવિ માથે રચેલા, પણ સંસ્કૃત કવિતામાં મિશ્ર રચનાઓ વિરલ જ રહી.) કડી ૬, ૭, ૮, ૯ : મિશ્ર હરિગીત. ૨૮ માત્રા ૧૪ + ૧૪ એમ પ્રાસથી સાંધીને મુકવી, ૧૪ માત્રા ૭+૭ એમ પ્રાસથી સાંધીને મુકવી, ૧૪+૭=૨૧ માત્રાની પંક્તિઓ પ્રાસથી સાંધીને મુકવી, તાલસંક્રાંતિને વળગી રહેવું, આનંતર ઝડઝમક અને પ્રલંબાતા સ્વરો લયપોષક આણવા, અને લય પાછળ ઝેંચાઈ ન જવું, સાધન જ હોય તેને સાધ્ય થઈ જવા ન દેવું, એ સર્વ એક વાર કોઈ વિજયી પ્રયોગ કરી દેખાડે પછી રમત વાત થઈ જાય છે કેમકે સર્જન મટીને અનુકરણના વર્ગમાં આવી જાય છે; એક છંદમાં સિદ્ધ થયા પછી આવી શુકિત મળતા હોવા લાગુ પાડવી પણ મુશ્કેલ નથી; પરંતુ આવા વિજયી પ્રયોગ પ્રથમ ખેલા કરનારમાં સર્જકશક્તિ હોવી જોઈએ. ઈ. સ. ૧૮૦૦ ખેલાં મિશ્ર હરિગીત રચાયાનું જણવામાં નથી. એ નવી પદ્યરચનાનો સર્જક બાણરાવ હશે એમ લાગે છે. કાવ્ય પૂરું થતાં બહુ વાર લાગી ગઈ એમ તેમાં જ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે એટલે આ “ગીત” ૧૯૦૦ થી ત્રણમાર વધે બેઠું પણ રચાઈ હોય.

અર્થ—૧. વહો કરી : વહાથી કરીને. દુઃખે અતિમંદ એટલો જ ખેલી બે લીટીનો અર્થ છે. પણ આ પ્રેમ, આ કરુણ, આ માધુર્યધ્યાન અને આ શૈલી કિશોરવય અને નૃવજુવાનીનાં છે, તેમાં શબ્દો તેમનાં અવાજ માત્ર માટે પણ લેવાતા હોઈ વનુઓહું શબ્દ-બાહુલ્ય પણ હોય. સ્મૃતિલસરી : પ્રિયજન સાથે અહીં ફરેલી તેની સ્મૃતિઓથી બરેલી આ તટકુંજ.

૩. ચંદ્રતેજ તિમિરના પંચરાટને ધીમે ધીમે ઢકાવે છે, જ્યોત્સ્ના ધીમે ધીમે વધે છે, એમ કવિને કહેવું છે, તે એ સ્પષ્ટ કહી શક્યો નથી.

૪. બીનાં આંસુ કાળા કીકાને રોકે છે, ચાંદની એ આંસુ દહુવે છે.

૭. રેનેહની જે છાપ તમ સૌ સાક્ષી હતા ને પ્રભુએ આ હૃદયમાં છાપી તે આટઆટલે વર્ષે પ્રભુનો કશો પત્તો જ નથી તથાપિ હજી તાજ ને તાજ છે.

૯. બાલરેનેહીની : બાલસખાની, બાલ્યથી જેણે એક તું ઉપર જ મીઠા માંડેલી તેણીની.

સર્વત્ર કવિએ નાયિકા માટે બાલિકા (કડી ૧), (કડી ૩), બાલા (કડી ૪), (કડી ૧૧) એવા શબ્દ વાપર્યા છે. ઉપર હકીકત આપી છે તે ઉપરથી હરિયામાં પદ્યો સારે નાયિકાની ઉંમર “બાલા” કહેવાય એટલી તે નહોતી એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ “કવિતોચિત શબ્દો (poetic diction)” ની કેટલીક ખોટી રૂઢિઓ સંસ્કૃત કવિતામાંથી ઉતરી આવી છે, તેમાંની એક આ છે. કવિતોચિત બાણમાં બાલા=યુવતી. કવિઓ નવયૌવનાને અથવા કિશોર વયમાંથી યૌવનમાં આવતી નાયિકાને મુગ્ધા કહે છે. એટલે મુગ્ધાથી ખોટી તે બાલા ધર્તિ સિદ્ધ !

ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી:

જે! જે! જે! આ તુડી પડ્યો શો મેધ જોરથી,
નલકટિ પરથી પ્રસારી લાંબા ધારાકરને,
ધરતીને હટ બાઝી પડવા! અહો પવન પથ્થુ
વચમાં આવી સુ સુ સુ કરતો હટ આપડી ૪

ગજરાતી લઈ લેઈ આવમાં ધારાપટને
શો આ દોડે હા હા હા કરોને હસતો
હમ્ય સ્વરથી! અરે, મુઠી આ પાછો દેઈ
તેને ચાહ્યો અવર દિશામાં માતવિશ, ને ૮

મદ આપડું પડી ગયું, તે રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરત યાડી હાક્યું હળવે હળવે
પાછું પડી એ ભય ભૂમિભણી, ઈવતો રૂહેને,
ઈવતો રૂહેને અગણિત વર્ષા વિષે ઇ રસધરા! ૧૨

રનેહગમ્ ઇ ત્હારી પેટે, જોને, આને
જુવન સર્વ છે. અમીદૃષ્ટિ તે જપર કરી ઈ
રામ! રાય રતિ સઈ રે!
વિશ્વમા રતિ ધણી હઈ રે! ૧૬

પડી રહો એ મેધ એટલે શાં ખેચરના
ટાળે ટાળા સ્વતત્ર યાતા સ્વસ્તુષકેશ
અક વિષે ફરો ક્યોલથી કોલાહલ કરતા
આવે પાછા! હર્ષપ્રમત્ત બનીને આવે ૨૦

વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌંદર્ય

એકબીજાને અટીવાળે, હટે જપર ને
નીચે પાછાં! અકમાતે કરી રાસ રમી, ઝીંતે
ગાઈ મનોહર, આણી મુક્યું વદાવન આને
વિશ્વપદમા શું આ પાછું! અહો! મહેલે પથ્થુ રજ
જે ને! અધિક જ કૌતુકકર્ષિ યાય શું પેલું?
રનેહવિશ્વૃષ્ટિ કૃષ્ણમુકટ શિખોંકલાપકેરી
કમાન સુદર! આછી આછી દિવસ દીપસમ
પ્રથમ ભાસતી!

વધ્યો જ પ્રકાશ! વધ્યા વળી રંગ! ૨૮
વિવાસી બન્યા રતિમૂઢ કશકર સર્વતથા!
જલદોદરમાં પ્રસરી નવરૂપ મહે અતિસુદર;
નામ કહે જગ 'અમૃત આપ', મહેને પાણુ લાગતી
રનેહકમાન વીંટી સજ ભૂમિ અને નસને ઝર
લઈ લેતી સ્વગોળવિષે જમિની, મન જો! મન જો!
રતિ રંગ કરે ઇતરેતર શું બહુ આજ સહુ:
ગોલ, લાલ, પોંગો, વળિ આર ધીંગ, રમી એક બીજા
તણી સાથ રહ્યાં—કર અન્ધ જપર રવિ ખેસોં ફરે ૩૬
મુખ સમધરે હય, તે જ! ઇ તે મન જો, મન જો!
ફરિ જો! ફરિ જો! પથ્થુ એ વળી એ નિજ મૂલવિષે
રતિ માઢ ધરી—પ્રેક્ષુરનેહતાણી અકળિત લીલા
મન તેં પરખી, નિરખી પરખી ૪૦
હીંધ! હીંધ રતિ સઈ રે!
વિશ્વમા રતિ ધણી હઈ રે!

વિષય—કર્તાના રનેહમુદ્રા નામે કાવ્યના પમા ખંડમાં સાપ્તિકતા વિકસેલી નહો
એવું “જડ” ચિત્ત કુદરતની શોભા લક્ષ્મી સુદરતા આદિ ભોગસમૃદ્ધિથી રાએ છે, તેને જ
રનેહ વા રતિ માની લે છે, અને તે યોગજ્ઞ ફરીફરીને નિહાળતુ, એક એક અધિક સુદરતા
દર્શને દડ થતું, તેથી આનંદે છે અને તેને સ્તવે છે. એ આશરે ૧૭૫ પંક્તિના ખંડની
છેલ્લી ૪૨ અઢી ઉતારી છે.

છંદ—ગા. મા. ત્રિ. સંગીતલય કે પદ્યલયના રસિયા નહોતા. એમનો કાન જ કંઈક
તાલબહેરા હશે. ગમે ત્યાં એક ગુરુને રચાને બે લઘુ અને બે લઘુને રચાને એક ગુરુ મુકાય,
એવો એમણે નિયમ જ કયો હતો; એટલે એમના ગીતામાં ગીતાં પદ અને મધુરમાં મધુર
પદ ખરી જગાએ પથ્થુ ઠોકરાય છે. અને તોપણ ગુજરાતી કવિતામા લયમાધુર્યના ઉચ્ચમાં
ઉચ્ચાં શિખરો છે તેમા એકબે નવીન શિખરો એમણે સર કરી આપ્યાં છે.

એવું એક શિખર આ પંક્તિઓના કટાવબંધો છે; બહુવચન વાપરુ છું એટલા માટે
કે અહીં એક કટાવબંધ નથી, બે છે.

પંક્તિ ૨૮ મીના નવા પેરેઆકૃષ્ટી કટાવબંધ છે તેનું એકમ જગણ (લગાલ = ૧૬૧)

છે. પરંપરિત તોટક જેમ સગણી કટાવ છે (દાખલા લેએ જુવો કાન્તની 'વત્સલનાં નયનો' એ કૃતિ-પૂર્વોક્તાપ, પૃ. ૭૯); તેમ આ જગણી કટાવ છે.

પંક્તિ ૧ થી ૨૮ મી લગીની કટાવ ગણબંધ નથી, માત્રાબંધ છે, તેમાં એકમ આઠ માત્રાનું છે, અને ત્રણ ત્રણ એકમે એક પંક્તિ બાંધી છે. અને ઉપલી પંક્તિઓ ૨૪ માત્રાની આવી તો ૨૮મી પછીની (જગણી કટાવની) પંક્તિઓ પણ ૨૪થી ૨૬ માત્રાની બાંધી છે.

પરંપરિત તોટકમાં કહી બાંધવા માટે અનુકૂલ પ્રાસરચના વપરાય છે. ગદ્ય મા. ત્રિ. એ "રતિ સહુ રે! વિશ્વમાં રતિ ધણી હઈ રે!" એવો "ટક" વાપરીને અહીં કહીઓ બાંધી છે. આમાં તિ ગુરુ બનાવ્યો છે, છ લઘુ ગણ્યો છે, એથી એ અંશનું સંગીનમાધુર્ય કે લયમાધુર્ય એક સધાતું નથી. પણ એ અંશને જતો કરતાં આ પંક્તિઓ અંગેય અને પ્રાસ વગરની પણ લયમધુર છટ્ટી અર્થોત્તમારી પઘરચનાના ઉંચા નમૂના સહુ આપે છે. આ રચનાઓ સમગ્રાષ જ જણાતી નથી, તો તેની નકલ તો કેણુ કરે! અને આ કહીકત છંદઃશાસ્ત્રના સજીવન યાનપરિપાકમાં ગુજરાતી પંક્તિને અત્યારે કેટલામાં છે, તેનું અનુત્તર નિર્દેશન છે. રનેદમુદ્રાના ખંડ ૭૨ માં ("આંસુનો પડો") ની ૧લી કહી, અને ખંડ ૮૫ માં ("દૂર સ્થિતિજમાં સમુદ્રગર્જન") પણ માત્રામેળ કટાવબંધ છે.

કટાવના સામાન્ય લક્ષણો માટે જુવો રણપિંગલ, ભાગ ૧, પૃ. ૫૩૭-૫૩૯; અને વર્ણદંડક માટે પૃ. ૪૧૭-૩૮.

અર્થ-વર્ણતાં વાદળા વ્યોમચિખરે નથી હોતાં, નીચે ઉતરીને વર્ષે છે, નજરકંધેથી નહીં, નલકડિ પરથી. નૃસાંઈ, ધારાકર, ધારાપટ, એકગર્ભ (જહુમીહિ), કરાકર, કૌટુક-કથિ આદિ સમાસો-જેમાનો એક તો એક આખી લાટી જેટલો લાંબો છે (પંક્તિ ૨૬મી); માતરિશ્વ, સ્વસ્તુષ્મ, વિષ્ણુપદ, શિખી, અગ્નિપ્રાપ, વગેરે શબ્દો; અને એકાદ રથજે જરા કિલટ રચના; આવાં કારણોને લીધે આ કૃતિની ભાષાને અતિસંસ્કૃત કહેવી પડે છે.

રસધર, મેષ, વર્ષા-વર્ષાન્નતુ. વર્ષાદ જોરમાં પડે છે, પવન ખૂબ વાય છે, પછી બંને ધામા પડે છે, અને પડેલા રસના સ્પર્શથી જ સૃષ્ટિની દરેક મીઝ પોતે કેટલી તો રસાલુ-સુંદર છે તે પામે છદ્વિયો ઉપર હસાવવાને જાણે એક બીજા સાથે સરસાઈ કરી રહે છે.

વર્ષાદ થોમતાં, પવન મૈદ પડતાં અને તડો નીકળનાં પંખીઓ ખદાર આવે છે, હો છે, ખેસે છે, સેમ છે, કસોલ કરી મુકે છે. સ્વ-સુ-ખ, પોતાનું શોભીનું આકાશ માતરિશ્વ, ધરતી માનાના આસરપ પવન. આપટા રૂપી ખાસક ધરતી રૂપ માતાને વળગવા ધાત્રી રૂપ આકાશની કેડ ઉપરથી સરી પડે છે ત્યાં તેને માતાનો અતિનિકટ સ્વજન વચ્ચેથી ઉપાડી લઇ તેને ઉઠાજે છે, તેને ખેલવે છે, તેની સાથે તેની સામે દા દા દી દી કરે છે, વગેરે.

વિષ્ણુપદ, આકાશ. આકાશ પૃથ્વી પાતાલ ત્રણે "ત્રિ-કમ" વામનાવનારનાં પગલાં, પણ તેમાં આકાશ એનું ખાસ. ગીન રાસ વગેરે જુદાવનમાં તો દોષ, આ તો જાણે આખા આકાશને આ આનાંમત પંખીઓએ જુદાવન બનાવી મુક્યું.

પંક્તિ ૬; પંક્તિ ૨૮; રનેદમુદ્રામાં "ને રુમગ્રુષ રુમગ્રુમ" અને "વર્ષો પ્રકાશ" હાખું છે, તે બંને ઠેકાણે બૂલથી હાખું છે. એકબે ઠેકાણે વિરામચિહ્નો પણ અહીં દેરવાં છે. અને અરે ૪૦ મી લીટીમાં "નિરખી લઇ લઈ-" એટલું ૮ માત્રાનું એકમ, નિરુપયોગી જણાતાં જણીને-છાડી દીધું છે.

કૌટુંબિકાઈ અદ્વૈત જ્યાં પોતા તર્ક ખાસ આકર્ષે. સ્નેહવિષ્ણુ૩૫૦ કૃષ્ણ=વિષ્ણુ
=સ્નેહમૂર્તિ. સંસ્કૃત શૈલીના અંધભક્તો સમાસાદિ વડે રચાતા ઉક્તિવૈચિત્ર્યને બંધે વખાણે;
પણ જે ઉક્તિવૈચિત્ર્ય માત્ર વૈચિત્ર્ય, જે વડે અર્થગ્રાહ કરોય નહોં; સરલ અને સીધો
અર્થ આકર્ષકરી રીતે અને વધારે શબ્દો વડે અને ઓછા વપરાતા શબ્દો વડે જ કહેવાયો
હોય એવું ઉક્તિવૈચિત્ર્ય ગુણ ગણાય ખરું વારુ ? કૃષ્ણ ભગવાનના મુકુટમાનો શિખીકાપ
(ભોરપિંછસમૂહ): ઇંદ્રધનુ તે આ ભોરપિંછી કમાન. ઇંદ્રધનુ 'શી અજબસુંદર ચીજ છે
તે કહેવાને અજબ જેવું શબ્દબાહુલ્ય (verbosity) વાપરવું એ વર્ણનછટામાં અનુચિત તો
નથી એમ ઉમેરવું પણ જોઈએ.

કરકાર : કર (કિરણ)ના આકર, કિરણસંધ. કરાકર એ ચાર અક્ષરનું ચોસહું
મહારા કાનને તો કર્કશ (cacophonous) લાગે છે. રતિ=રસ, વારિ તેથી વિરુદ્ધ ગુણ
વાળા સૂર્યકિરણ માટે તે "રતિમૂઠ." તથાપિ આ કાણે તે પણ પોતાની પ્રકૃતિથી ઉલટું
આચરી જલદના ઉદરમા-વર્ષાધારાના બિંદુ બિંદુમાં પેસી જાય છે અને આ અતિ સુંદર
નવું રૂપ-મેષકમાન-જન્મે છે. આ કમાન જન્મે છે તે રતિ-રસ-જલના ત્રિશુવનવિજયનો
જ સાક્ષાત પુરાવો ! આજે સહુ રંગ એકબીજા સાથે બહુ રતિ કરે છે, રંગો પણ એક
બીજા સાથે "રંગે રમી રવા છે." પુરાણોમાં સૂર્ય દેવના ધોડાને સાત મુખ કહ્યાં છે
અને મેષના જલકણોમાં પ્રતિબિંબ પામતો સૂર્યકિરણોનો પ્રકાશ પણ સાત રંગમાં પૃથક્કૃત
ચર્મ જાય છે. એટલે હે મન, તું જો, તું જાણ, કે આ સાત રંગ તે જ સૂર્યના ધોડાનાં
સાત જુદાં જુદાં મુખ !

પણ એ સ્નેહમાન રતિ વધતાં—વર્ષા અને વાદળ ફરીને વધના-પોતાનાં મૂળમાં
પાછી ભળી ગઇ. કમાન દેખાઇ તે પણ રતિનો એક અવિભાવ; કમાન દેખાતી બંધ ચમ
ગઇ તે પણ રતિનો એક અવિભાવ. વિશ્વ રતિના આવા એક એકથી સુંદરતર અસંખ્ય
આવિર્ભાવોથી જ ભર્યું છે.

વર્ણવવાના બનાવોના વેગને પદપ્રવાહનો વેગ ઝીંધે છે અને પ્રતિબિંબે છે અને યથા
યોગ્ય વધારે ધટાડે છે. આખા આકાશમાં અને આખી દૃષ્ટિમર્જામાં મેષ અને વાયુ
અને સૂર્યની અન્યોન્ય કૃતિપ્રતિકૃતિઓ (actions and reactions) અને તેમાંથી
તત્ક્ષણ પ્રતિક્ષણની વનરપતિસૃષ્ટિ પંખીસૃષ્ટિ આદિની પ્રજ્વલિત, અથથ સર્વ જોનાર
ઝીલનાર સહાનુભૂતિથી ઉકેલનાર સાક્ષી મગજની. પોતાની દશાઓમા પલટા,—આ સર્વ વિરાટ
ચિત્ર વાણીની પીછી પલ્લવની મદદ વડે એવું તો આખા ઉપજાવી આપે છે, કે એમાં
દોષો છે (ઉપર સૂચવાઈ ગયા છે), એમાં રુચિર્ભંગ થાય એવા અંશો પણ છે, તથાપિ
સમગ્રે ભેતાં આપણી કવિતાસમૃદ્ધિમાં વર્ષાઋતુનો અદ્વૈત સૌદર્યનું એક ભવ્ય (અતિ
વિશાલ અને સમર્થ) આલેખન ઉમેરાય છે. ક્રાંતિકારક મોટી વૃદ્ધિના વર્ણન માટે માત્રા
મેળ કટાવબંધ વાપર્યો છે, તે પછીની ઉદાસભરી સામ્યતાના વર્ણન માટે એછા વેગવાળો
અને વધારે નિયમિત જળણી કટાવબંધ વાપર્યો છે, એ પદપલટાનું મોહક ઔચિત્ય પણ
આખું કાળ્ય ફરી ફરીને તપાસીને તથા તેના બે વિશાગને એકબીજા સાથે સરખાવી
સરખાવીને જોઇ લેવું. અર્થપ્રવાહની સાથે શબ્દસમૂહ અને પદના લયપ્રવાહનો મેળ, તે
જ કવિતાનો "પ્રસાદ." અસાધારણ ચત્કરી ઔચિત્ય તે પ્રસાદ. અને પ્રસાદથી આંખ
ફરે. સાંભળી કવિતાને જોયા કરે, જોયા જ કરે, તે જ કવિતા-અપ્સરાનો સત્યો પ્રેમી.

ધર્મરાજના પ્રશ્નો -

(આ લેખના લેખક શ્રી હરેન્દ્રનાથ ઘઘોપાધ્યાય બંગલગ વખતે બંગાળમાં જે વિશ્વવાદી ચળવળ ઊભી થઈ હતી તેના કર્તાદર્તામાંના એક છે. વિશ્વવાદીઓનાં મુખપત્ર 'યુગાંતર'ના તત્ત્વીયો ઉપરાધાપરી પકડાયા એટલે એ તત્ત્વીપદ એમને રિત પડેલું. એમની કલમ બહુ જ તેજ છતાં, મધુર છે. માર્મિક હાસ્ય એ એમની સૈદ્ધાંતિક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. દશ વર્ષ આદામાનની નકર્યાતના ભોગવી આગ્યા છતાં તેમના માર્મિક હાસ્યનો એકો લેશ પણ ફીણ થયો નથી. તેમનું લખેલું જેલખન અને કાળાપાણીની કથાને પાને પાને તેમના સચોટ કડાઘો વાચકને હસાવે છે. આદામાનથી આગ્યા પછી તેમની કલમ જ પી નથી. 'વિજ્ઞાન' 'આત્મશક્તિ' 'અમૃત ખજાર પત્રિકા' વગેરે સામયિકોમાં તેઓ નિયમિત કે અવારનવાર લખતા જ રહ્યા છે. તેઓ સ્વતંત્ર વિચારક હોઈ તેમના લખાણોમાં જે વેગ છે, તેની વાચકના ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી. તેમને અહિંસામાં બહુ શ્રદ્ધા નથી એ તો તેમના લખાણના નમુના તરીકે રજૂ કરેલા આ લેખ ઉપરથી પણ જણાઈ આવશે. એમનો વડુ પરિચય એમના લેખોદ્ધારા જ કરાવવા ધારણા રાખી છે. —અનુવાદક)

પેલે દહાડે સાળે આકાશમાં જોઈ છું તો આકાશમાં જાણે કાળાં વાદળાંઓની ભરતી ઉભરાય છે. ગગનચારી દેવતાઓ પોતપોતાનાં ઘરમાં ભરાઈને આગળા વારીને બેઠા છે; એક આગિયો સરખો મ ફરકતો નથી. ચારે કોર બધું શાંત શમશમાકાર છે. મને લાગ્યું કે આજે દેવલોકમાં કંઈ એક કાવતરું ચાલી રહ્યું છે. આકાશનાં આ અંધકારમય રૂપ તરફ મોં વકાસીને જોઈ રહ્યો હતો એવામાં પાણીનું એક મોટું ફોડું ફોડું ઠાણુ જાણે ક્યાંથી ફૂટી આવીને મારે નાકે તિલક કરી ગયું. તે દિવસે સાંજ પહેલાં જ અપ્રીયની સારી સરખી ગોળી ચઢાવી હતી. આવા ખરાબ વિનોદમાં ને વિનોદમાં રહેને નિશા ઊતરી જાય એ ખીકે હું બારી બંધ કરી દેતો હતો એવામાં પહેલાં તો ટપટપ અને પછીથી ઝમ ઝમ કરતો વરસાદ શરૂ થયો.

એક તો હાથમાં ઠાઈ કામકાજ નહિ, તેમાં વળી પ્લાસ્ટીક પણ પીપર ! એટલે ધર્મગચ્છાને મારે આ અવસર હીક છે એમ વિચારી દીવો જતા સંકેારી મહાભારત બોળા પાસે બેઠી લક બેઠો.

પુસ્તક બોલીને જોઈ છું તો વનપર્વની મધ્યમાં મહારાજ યુધિષ્ઠિર બારે વિપદમાં આવી પડ્યા છે. ધર્મરાજ પણ રૂપ ધારણ કરીને પ્રશ્ન ઉપર પ્રશ્ન પૂછીને બીચારાને અકળાવી રહ્યા છે. યુધિષ્ઠિરની ત્યારે તરસથી છાતી ફાટી જતી હતી, શાસ્ત્રચર્ચા કરવા જેવી મનઃસ્થિતિ તેમની લગારેય નહોતી : પણ કરે શું ! સરોવરને કિનારે જે જોયું તેથી તો તેમની આંખો જ ફાટી ગઈ ! જે શૂકાદરના ગર્જનથી પડાડ કંપી ઊઠતા તેના મોંમાંથી જરા ટુંકાર પણ નીકળતો નથી. તેઓ તો પોતાની બારો બારો યુદ્ધ ઉપર કાલ્પ લખેડોને સરોવરને કાઠે મોં ચઢાવીને પડ્યા હતા. સંવસાચી અર્જુનના હાથમાંથી ગાંડીવ એકદમ છટકી ગયું હતું. વ્રુણસદ્ગ પાશુપત અસ્ત્ર ઉપર એક મોટો ટેકો પૂર આરામથી બેઠીને આંખોં મીચી મંગીત આલાપી રહ્યો હતો. નકુલ સહદેવના આવાં બીજાંતોં કૂલ જેવાં મોં બિલકુલ કરમાઈ

ગયા હતાં. યાદાધરના પ્રાણ લાતુરનેહથી રાઈ જાકયા ! ધર્મરાજની પરીક્ષામાં નાપાસ થઈ ગયા એટલે શું આવા ચરતીરના જેવા ભાઈઓને છવથી મારી નાખવા !

સદાનુભૂતિથી કુલાષને મારાં હૃદયે ફાસ કરીને જેવો એક દીર્ઘ નિશ્વાસ ખેંચ્યો કે તરત જ દીવો પણ હોલવાઈ ગયો. ચન્ન શેવામાં સૂતા જવાને પણ મન સોભાય એમ નહોતું; વળી મન પણ ધર્મરાજના અવિચારથી જરા ખાટું થઈ ગયું હતું, એટલે ચૂપચાપ ભાં જ ખેંચી રહ્યો.

એકાએક મને થયું કે મારી પીઠ ઉપર જાણે ફાક કરતીકે આણક પડી, અને કાઠ જાણે ચોટલી પકડી તાણી તાણીને મારા ચરીરમાંથી મહા પ્રાણીને બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! હું ખૂંમ પાડવા ગયો; પણ ભોભાથી કુશોં અવાજ જ નીકળ્યો નહિ. મારું તો બચથી શરીર હંડુગાર બની ગયું. હું તો મનમાં ને મનમાં વિચારે કરું, — “ આ વળી કોને પડેલે પડ્યો ? ” એવામાં અવાજ આવ્યો, — “ ગભરાઈશ નહિ, ગભરાઈશ નહિ; તું મારો જ વિચાર કરતો હતો એટલે જરા તારી સાથે મુલાકાત કરવા આવ્યો છું. તું મુધિ-ધિરના ભાઈઓની ચિંતા કરી કરીને હેરાન થતો હતો પણ મેં તો એ પ્રશ્નો બહુવારને પૂછ્યા છે અને જેઓ સાચો ઉત્તર દઈ શક્યા નથી તેઓની બધાની જ સરખી દશા થઈ છે. ”

ત્યારે મને લાન આવ્યું; હું સમજ્યો કે આજ ત્યારે તો ધર્મરાજ, જરા હિંમત લાવીને મેં પૂછ્યું, — “ પણ ધર્મરાજ, શાસ્ત્રમાં તો એ વાત લખી નથી. ” ધર્મરાજ જરા હસીને બોલ્યા, — “ લખી તો છે; પણ એ બધાં શાસ્ત્રો સંસ્કૃતમાં લખેલાં નથી એટલે તમે લોકો માનતા નથી. હું સંસ્કૃત સિવાય બીજી ભાષા પણ જાણું છું એ વાતનો સ્વીકાર કરે તો શાસ્ત્રોના વેપાર કરનારાઓનો ધંધો બંધ પડી જાય ! વળી તે સિવાય બીજી એક વાત એમ છે કે હું બહુરૂપી છું, એટલે લોકો મને હંમેશાં ઓળખી શકતા નથી. ”

“ ઓહ ! એમ કે ? હું તો માનતો હતો કે આપ માત્ર આખલા રૂપે શુદ્ધ શિવને ખેંચતા ફર્યા કરો છો, અને કાઠ વાર વળી બમરૂપ ધરીને તળાવને કાંઠે એક પગે બેઠા રહીને પ્યાન ધરો છો. ”

ધર્મરાજ મારી ચોટલોને એક આચકો મારી બોલ્યા, — “ આટલી બધી અક્લ ન હોત તો તમે લોકો આમ જહાનનમમાં શાના જાત ! આ પેલે દહાડે ચદ્ર રૂપ ધરીને મેં રસિયાના ઝારને એ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા એ તમો સમજી શક્યા લાગતા નથી ? ”

મારું તો બચથી મોઢું જ ફાટી ગયું. ધર્મરાજ થરડે થડપણ બોલ્લેવિકે બની જઈને દેશેદેશમાં રક્તગંભા વહેવગવતા કરે છે એ વાતમાં મને બ્રાહ્મણનાં દીકરાને શી રીતે વિશ્વાસ ખેસે, બોલો ! પણ કંઈ પણ બોલવાની હિંમત ચાલી નહિ. ત્યારે પણ મારી ચોટલી તેમના હાથમાં હતી ! પણ ધર્મરાજ અંતર્ધર્મી ખરાને, એટલે ચટ દઈને મારા મનનો ભાવ સમજી લઈને બોલ્યા, — “ હું બોલ્લેવિકે કેલ્લેવિકે કરું જ થયો નથી. એ તો મારું યુરોપમાં આ યુગનું રૂપ માત્ર છે. એવો પણ દિવસ આવશે જ્યારે બોલ્લેવિકેને પણ વળી એ જ પ્રશ્નો પૂછીશ. ”

ધર્મરાજનો કાર્યક્રમ હું બરાબર સમજી શક્યો નહિ. બોલ્લેવિકેના વિચારથી મારા પેટમાં તો બારે ફાળ પડી હતી. શાંત, શાંત, સાત્ત્વિક બારતમાં એ વળી શું ? મેં સવિનય નિવેદન કર્યું, — “ મહારાજ, પરંતુ આખી પૂજામાં આટલાટલું લોહી, રેગડું એ શું સારું થયું ? ”

ધર્મરાજ મારી ચોટલીને ખીંજે એક જગેરે આવ્યો મારી બોલ્યા,—“આપુ, તમારા દેશનાં બાત કેળાં ઉપર જ ને મારે હવવાનું હોત, તો તો બગવાને મને અમર સરજ્યો હોવા છતાં આજ ક્યારનું ય મારે મરીને બૂત ચર્ધ જવું પડ્યું હોત. તમે મારા બકરપને જ એળખો છો એટલે બધા બગબગત બનીને મૂડી ચોખા ઉપર ફૂલ ચડાવીને જ કામ પતાવવા માગો છો. પણ હું મારું લેણું બ્યાજ સંદિન લેવામાં ચૂકું એમ નથી. તમને મરતાં ખીક લાગે મારે મને થોડી જ મારતા ખીક લાગવાની હતી. ઇન્કલુએન્ડા, મેક્સેરિયા, કોલેરા ઇત્યાદિથી મારું પોષણ ચર્ધ રહે છે.”

મને આનો બરાબર હિતર શોધ્યો જડતો નહોતો, એટલે ધર્મરાજને જરા શ્વેષ દરીને કહ્યું,—“જી, હું બૂલી ગયો હતો કે આપ દેવતાઓના ન્યાયાધીશ પણ છો અને જજ્ઞાદ પણ છો !”

પણ ધર્મરાજ કંઈ કરમાય એવી મૂર્ચિ નથી. તેમણે અમ્મત્તન વદને કહ્યું,—“ને એ બ્યવસ્થા કંઈ છેક જ ખરાબ છે એમ નથી. તમારા દેશમાં જજ સાહેબોને જ ને જજ્ઞાદનું કામ કરવું પડતું હોત તો આજ કરતા તેઓ વધુ સારા ન્યાય તોળતા.”

Executive અથવા શાસનવિભાગ અને Judicial અથવા ન્યાયવિભાગના ગોટાળામાં ઊંચ ગિતરવામાં કાંઈ લાભ નથી એ જોઈને મેં વાત બદલી નાખી અને પૂછ્યું,—“પ્રજાપાદે ! યુધિષ્ઠિર મદારાજની સાથે મુલાકાત થયા પછી અમારા દેશમાં ફરી આપ આવ્યા નહોતા ?”

ધર્મરાજ બોલ્યા,—“જો, કૃષ્ણારતારમાં બગવાન જ્યારે ક્ષત્રિયકુળને તલ્લન નિર્મૂલ કરી ગયા ત્યારે ખીલું તો શું પણ મારા મનમાં પણ જરા દુઃખ થયું હતું. કુરુકુળ અને યદુકુળ ગમે તેવાં પાછાં દતાં તોપણ તમારી મદદ આવા નમાસાં નહોતાં. જરા ભાંગેનો નિશો કરતાં પણ તે ભસે કરતાં; તેમનાં સિવર ગિવર એટલાં જલદી પાકી જતાં નહોતાં. આમ છતાં બગવાને પોતાને જ હાથે જ્યારે તેમને માથો ત્યારે આપણાથી કાંઈ બોલાય એમ રહ્યું નહિ.”

આમ દીને ધર્મરાજે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. થોડી વાર યાંત રહી ફરી બોલ્યા,—“જો, ત્યારથી મનના પરિતાપને લીધે યજ્ઞ દિવસ સુધી હું બારતવર્ષમાં આવ્યો નહોતો. ત્યારપછી જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે તો તે રાત્ર પણ નહોતા અને તે અયોધ્યા પણ નહોતી. ખંધુ ય બલ્હાઈ મધું હતું. મદાનેદ નામનો એક ધરડો મડાંખાઉ રાગ મનધનાં સિદાસન ઉપર બેઠો બેઠો અશીષ આઈને ઝોડાં ખાતો હતો, અને રાગપ્રસાસેવી બ્રાહ્મણો ખૂબ ચોટલી દલાવી દલાવીને યવની બરમમાં ઘી રેડતા દતા અને મદારાજની સ્તુતિ કરતા-દતા. બધાની ચોટલી ખેંચી ખેંચીને મેં તપાસી—બધી પારકા બાલની બનાવટી ચોટલીઓ હતી ! આવ્યો મારતાં જ નીકળ્યાં આવી ! ! માત્ર એક જ ચોટલી ખેંચી જોતાં લાગ્યું કે ના, આનું નામ તે ચોટલી; એકદમ મનજમાંથી જ ન બગી નીકળ્યાં હોય ! તે ચોટલીધરીને મેં પૂછ્યું,—“પંડિતજીનું નામ ?” બ્રાહ્મણ અને પત્રથી માયા સુધી તીવ્ર દષ્ટિએ નિદાગને બોલ્યા,—“ક્રીટિલ.” તેની દષ્ટિ મેં બારતવર્ષમાં બહુ જોઈ હોય એવું યાદ નથી. એનું નામ તે માણસ ! નમરકાર કરીને મેં તેમને પૂછ્યું,—“કેમ, પંડિતજી, આ ખતર છે ?”

કૌટિલ્યે કહ્યું,—“ જોઓ ક્ષત્રિયત્વ ગુમાવીને પણ પોતાને ક્ષત્રિય તરીકે ઓળખાવે છે તેઓ જ આજકાલ ભારતના રાજા છે. ”

મેં કહ્યું,—“ એમ, કેવું આશ્ચર્ય ! ”

કૌટિલ્ય ભારે ચાલાક. મને ઓળખી ગયા, અને બોલ્યા,—“ આશ્ચર્ય તે કેવું ! જેમની ચારે કોર અગ્નિ સળગી જાય છે, સિંહાસન જેમના ડોહી રજાં છે, તેઓ પણ માને છે કે અનતકાળ સુધી રાજ કરીશું ? ”

મેં પૂછ્યું,—“ ત્યારે આ રાજ્યમાં સુખી કેણુ ? ”

કૌટિલ્યે જરા દસીને જવાબ દીધો,—“ જોઓ પારકાના અનુગ્રહ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના પોતાને હાથે જ નિપજાવી શકે તેઓ જ સુખી. ”

પછી મેં હેલ્લો પ્રશ્ન પૂછ્યો,—“ તેનો માર્ગ શો ? ”

કૌટિલ્ય પણ જરા વિચારમાં પડી ગયા. આખરે બોલ્યા,—“ જીવો, મેં બહુ વિચાર કરી નેયો છે. નાનાં નાના રાજાઓનાં સામ્રાજ્યોથી એ કામ થવાનું નથી. જેમનો યદ્દ કદીને રાજ્યોએ ત્યાગ કર્યો છે, બ્રાહ્મણો જેમનો પડછયો પણ સહી શકતા નથી, તે યદ્દોને જ હું રાજા બનાવીશ, ક્ષત્રિયોના સિંહાસન ઉપર બેસાડીશ. દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનો એ જ એક માર્ગ છે. ”

તે દિવસે આ ચખ્છો સાંભળીને દેવતાઓ પણ બોલી જાય હતા,—“ ધન્ય, કૌટિલ્ય ધન્ય ! ”

કૌટિલ્યને આશીર્વાદ આપી પાછો થયો. મેં જોયું કે ભારતવર્ષમાં તે વખતે પણ બ્રાહ્મણોની ખોટ નહોતી.

ત્યાર પછી લાગે કાલે પાછો જ્યારે ચરણરજ દેવાને આવ્યો ત્યારે મેં જોયું તો ભારતના દરવાજા ઉપર દોઢ હાથ લાખી ઘાટીવાળો મદમ્મદ ધોરી ડોકિયા કરતો હતો. આ તરફ આવોને જોઈ છું તો રજપૂતો ખૂબ મોટી મોટી પાવડીઓ બાંધી, કપાળે સિંદુરના ચાંદના કરી, ધૂમ ધડાકા કરી ફૂદાફૂદ કરતા કરતા હતા. મેં ધાર્યું કે લડાઈની તૈયારી થતી હશે. જયચંદના રાજદરબારમાં જઈને મેં પૂછ્યું,—“ કેમ મહારાજ, ખબર શી છે ? ”

જયચંદ્રે કહ્યું,—“ મારી પુત્રીનો સ્વયંવર થવાનો છે. ”

મેં કહ્યું,—“ સાડું સાડું; તો તો પછી આપના જેવો સુખી પ્રીત્તે કેણુ ! ! ”

જયચંદ્રે બોલ્યો,—“ જુ હા, ખાસ કરીને પૃથ્વીરાજનું આવું અપમાન કરી શક્યો એથી જ હું સુખી છું. ”

“ અપમાન કરવાનો ઉપાય શો ? ”

“ પણ જીવોને, પૃથ્વીરાજની મૂર્તિ બનાવી દરવાજા આગળ દરવાજા તરીકે ગોઠવી દીધી છે. ”

મને ખરાબર મમળસુ કે ભારતનું આકાશ અંધકારથી છવાઈ રહ્યું છે. મને લોકો નિર્દય કહે છે, પરંતુ આ ભાતુદોહનાં બાવી પરિણામનો વિચાર કરતાં તે દિવસે મારી મે આંખમાં આસુ આવ્યાં હતાં.

ધર્મરાજ અત્યાર સુધી એકે સુરે બેઠે જ જતા હતા. અહીં જરા પ્રસંગ મળતાં મેં પૂછ્યું,—“ ચોથો પ્રશ્ન કાંઈ પૂછ્યો નહિ ? ”

ધર્મરાજ બોલ્યા,—“તે ક્યાં પૂછવો પડે એમ રહ્યું જ હતું ? ભાગવાન જેને મારે છે તેને કેવી રીતે આધર્યો કરી મૂકે છે તે હું જરાજર સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો. એના કરતાં વળી બીજું આશ્ચર્ય શું ?”

“મોગલ આદશાહના વખતમા કદી આવ્યા હતા કે ?”

“એક વાર આવ્યો હતો. ઔરંગઝેબ ત્યારે શુદ્ધ બાપના મૃત્યુની દામના કરતો કરતો દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ આગળ વધતો હતો. ‘હજરતશ’ની ધાર્મિકતા જોઈને જ હું સમજી ગયો કે મોગલ આદશાહના તખ્તને હાથ લાગી ચૂકી છે. તેમને પછી કોઈ પણ પ્રશ્ન પૂછવાની મને જરૂર જ લાગી નહિ. ત્યારે મોગલ દરબારમા એક મરાઠા યુવકની વાત જરા સાંભળવામાં આવતી હતી. મને પણ થયું કે બાઈસાહેબને એક વાર જોતો જાઉં. સલાદ્રિની તળેટીમા આવીને જોયું તો એક જાગ્યા બાંધાનો, વીરનાં લક્ષણવાળો, જાગ્યા કપાળવાળો, ગૌરવર્ણ પુરુષ કલ્પનાને જોઈ લવિષ્યનું ભારત ધરી રહ્યો હતો. અને મહાશક્તિ તેની મારફતે સમગ્ર મહારાષ્ટ્રને સંજીવિત કરી રહ્યાં હતા. હું સમજી ગયો કે આ જ શિવાજી. ઘણું દિવસે એક સાચા પુરુષને જોઈ મને પણ આનંદ થયો. મેં આશીર્વાદ આપીને તેને મારા ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા. શિવાજીએ કહ્યું,—“મહારાજ, સુઢીઘર તુઢોએ આવીને ભારતની ક્ષત્રિયશક્તિને પદાવનત કરી રાખી છે—એ ખબર. જેમને જોઈ તુઢો સિદ્ધાસન ઉપર બેઠા છે તેઓને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી કે સંઘર્ષદ્વય તો તેઓ જ દેશના અધીશ્વર થઈ શકે—એના કરતાં વળી બીજું આશ્ચર્ય કયું ? આ મોઢ જે લાગી શકે તે જ સુખી. હું મહારાષ્ટ્રની શક્તિ જાગ્રત કરીને તેમને સમસ્ત ભારતના માલિક બનાવીશ—એ મારો માર્ગ.”

આટલું કહીને ધર્મરાજ ધણીવાર સુધી મૂગા રહ્યા. આખરે મેં પૂછ્યું,—“શિવાજીની સાથે બીજી કશી વાત ન થઈ ?”

ધર્મરાજે કહ્યું,—“ના. મને જે બીક હતી તે જ સાચી નીવડી.”

“માર્ગની વાત સાંભળતા જ મારા મનમા વહેમ પેઢો હતો કે મરાઠાનું રાજ્ય સ્વપાશે પણ ટકશે નહિ. મરાઠાની તલવાર વીજળીની માફક એકવાર બધાની આંખને ગ્રામ લગાડી ફરી અધિકારમા ફૂલી જશે. જોતો નથી, આજ સુધી સારા ભારત ઉપર પ્રભુતા કરવાનો લોભ મરાઠાઓના મનમાથી ગયો નથી તે ?”

“ત્યાર પછી આ દેશમા આવ્યા નહિ હો ?”

“ના. હમણાં યે આવત નહિ. પણ ચિત્રગુપ્તે ચોપડા તપાસી દિસાજ કરીને કહ્યું કે ભારતવર્ષના પ્રાચિનચિત્રના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે એટલે જરા તમારી ખબર લેવા આવ્યો છું. વારું. તું જ મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપ જોઉં. કહે જોઉં, હમણાં ખબર શી છે ?”

ભયથી મારા તો હાથ પગ પેટમાં પેસી ગયા. મેં કહ્યું,—“માફ કરો, ધર્મરાજ; હું રાજ્ય મહારાજ નથી; તેમ જ રિદ્ધર્મ ગિલેના પ્રસાદથી મારે પ્રધાન થઈ જવાની પણ કોઈ સંભાવના નથી. હું તો બિલકુલ ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. આખરે આપની પરીક્ષામા નાપાસ થઈ આ ઘરડેઘડપણ બ્રાહ્મણને અનાથ કરું ત્યારે કે ?”

ધર્મરાજ હસીને બોલ્યા,—“તમે લોકો તે કાઈ જાણો છો તે-તમને મારું ?”

ત્યારે જરા હિંમત લાવી હું બોલ્યા-“હા, એ તો છે જ, અને તમે જ્યારે છોડવાના છો જ નહિ ત્યારે મારી વિદ્યા પણ સાંભળના જવ. આ દેશની મુખ્ય ખજાર એ છે કે મોટા મોટા લોકો કહે છે કે સભાઓમાં બિડા રહીને સુંદર અંગ્રેજીમાં બાપણો કરવાથી જ આનાજના અને કાપડના ભાવ એકદમ ઊતરી જશે, છોકરાંના તલ્લીના રોગ મરી જશે, કાળા અને ગોરા એક બીજાને ગળે વળગી નાચશે; મેંદેરિયા, ઈન્કિલુએન્સા વગેરે આધિવ્યાધિ પણ દૂર થઈ જશે. ટૂંકમાં ભારતમાં સત્યયુગ આવશે.”

ધર્મરાજ ખૂબ ખુશ થઈને બોલ્યા,-“સાખાથ, સાખાથ ! હવે બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ-સુખી કેણુ ?”

મેં કહ્યું,-“મહારાજ, એનો જવાબ બહુ સહેલો છે. આ દેશમાં સુખી માત્ર મારવાડી અને મોડરેટ.”

ત્યારે ત્રીજો પ્રશ્ન આવ્યો,-“આશ્ચર્ય શું ?”

“અમે આવી અક્કલે પણ હજી છત્રીએ ઊંચે એ જ મને તો સોધી મેહું આશ્ચર્ય લાગે છે.”

ધર્મરાજે સંપૂર્ણ સમતિ દર્શાવી માયું હલાવી પૂછ્યું,-“વારું, હવે માર્ગ શો ?”

હું ધર્મરાજને પગે બાગી પડી બોલ્યો,-“મહારાજ, એટલું મને માફ કરો. માર્ગ બતાવવા જતાં શું તું શું બોલી જવાશે. હવે મારાથી ચોટલી ઉમ્મરે મારું નહિ ખવાય. મારે તો રામ માટે તો ય મરવાનું છે, રાવણ મારે તો ય મરવાનું છે. જવાબ નહિ હઉં તો તમારે હાથે મરીશ. અને જો જવાબ દઈશ તો કાલે જ મને—”

“હા. હા. હા.” કરીને વિરાટ હાસ્ય કરી ધર્મરાજે મારી ચોટલી છોડી દીધી. છોડી દેતા જ હક કરતુંકને ટેબલ ઉપર મારું માયું ઠોકાયું.

x

x

x

“હા. હા. હા.”

એક છુ તો મારો છોકરો સામે બિડો રહીને હા હા કરીને હમે છે.

“બાપા, અત્યારમાં જ બેઠા બેઠા બિડો છો ? ખાવું નથી ?”

“ખાવાની વાત કશા કહે છે ? ધર્મરાજ આલ્યા અથા ?”

“તે વળી કેણુ ?”

“આ અત્યાર સુધી મારી ચોટલી પડીને બેઠા હતા તે-” કહીને જાડવા બંધ છું. તો માસમ પડ્યું કે ગૃહિણી જે દોરી ઉપર અંગૂઠો લાંબી મૂકતા હતાં તે દોરી દિવાલ ઉપર અડતી હતી અને તેનો એક છેડો મારી ચોટલી સાથે ગૂંચવાઈ ગયો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ અને સાહિત્યવિષયક સ્નેહ- સંમેલનો માટે આશયપોષક બંધારણની આવશ્યકતા

૧ ચેતવણી

પાંચપચાસ માણસોનો સહકાર કઈ ને કઈ બંધારણને માગી જ લે છે. એક જ રસતા ઉપર ખાલકો, સ્ત્રીપુરુષો, બાર ઉપાડીને જતાં મનુષ્ય, ગાડાં ઢોર ઘોડા કાથી સવારો, માડીઓ સારીઓ મોટરો વરઘોડા આદિ એક જ વખતે ચાલવાના હોય, તો સૌએ વત્તાઓજ નિયમ પાળવા જ પડે, એ દેખીતું છે. એક છાપરાં તળે પાંચ પંદર ન્હોનાં મ્હોટાં સાળાં માંદાં માણસ પોતપોતાના કામકાજ હારખવિનાજ જમણુનિદ્રા આદિ કરે, તે દરેક માણસ કઈ ને કઈ નિયમો પાળે તો જ બની શકે.

ઠેટલાંક બંધારણ તો ઉપલી ઠોઠ સત્તા નક્કી કરે છે અને પળાવે છે, તેવા દાખલામાં એ બંધારણમાં શા શા નિયમો છે તેટલું જ દરેકને જાણવું પડે છે. ધણાખરા બંધારણ બંધાર્થી રવીકારાઈ ગયા હોય અને ઠીક પળાતાં હોય, તે સહકારમાં સામેલ થનાર નવી વ્યક્તિએ દેખાદેખી અને થોડીધણી પૂછપરછ અને કઈંક શોધખોળ વડે જાણી લેવાં પડે છે. આવા દાખલામાં નવી વ્યક્તિએને વિશેષ તરદી પડતી નથી. પણ બંધારણ નવેસર શોજવાનું અને વગર-એકુકમીએ સૌનાં બુદ્ધિને અનુકૂલ કરી લેખને દાખલ કરવાનું એટલે પળાતું કરવાનું હોય, ત્યારે જીવનની એ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવાને આવતી દરેક વ્યક્તિને તેને લગતું બંધારણ ચર્ચવા ધડવા અને પળાતું કરાવવામાં પણ વત્તાઓછા ફાળો આપવો પડે. આરી ઘડલાગમા સક્રિય ભાગ લેવા ન હચ્છે એવી વ્યક્તિઓએ પણ ઓછામાં ઓછું આટલું તો જોવું જ પડે, જે આ પ્રવૃત્તિમાં આગેવાન વ્યક્તિઓ દ્વંદ છે, તે એ કે વધુ પક્ષોમાં વહેંચાયલી દેખાય તો દરેક પક્ષની મુખ્ય ગિરર શી શી છે, અને પોતે પોતાનો ટોક કયા પક્ષને તથા તેમાં કયા આગેવાનોને આપવો, એટલું તો એણે જાતેજ નક્કી કરી સેવું પડે છે. વળી બંધારણપ્રવૃત્તિ આવી રહી હોય, એનો અંત હજી આવેલો ન હોય, ત્યાં લગી એણે પોતાને સુપાત્ર જણાતા પક્ષ અને આગેવાનોને એક સરખો ટોક પણ આપ્યા કરવો પડે. સહકારી પ્રવૃત્તિએ અને સ્વતંત્ર પ્રગટીય મથને જ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અને સાહિત્યનો પ્રસાર હચ્છવો તો ખરો, પરંતુ બંધારણના પ્રશ્નો સુગાવું, તેની યુગવશોધી હારી જવું, તે સમજવાના પણ અખાડા કરવા, મત આપતા આવું મન તો ફક્ત પક્ષના લાભમાં ઉતરશે એટલું પણ ન જોવું, જુદા જુદા ઠરાવો ઉપર, જુદે જુદે પ્રસંગે, અને ચુંટણીઓમાં મત આપતાં મનસ્વીપણે વર્તવું, એમ જ પરિવર્તમાં રસ લેનારાનો મોટો ભાગ વર્તશે; ઝડ નિકાલ કરો, ઝડ અંત આણો, કે પછી આપણું સાચુ કામ કાઢી જોડિયે, આ વ્યર્થ પોંજણ અને અધડા પતાવો, ગમે તેવો મોળોપોડો વાળો દધને

શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને સંમેલનો માટે બંધારણની આવશ્યકતા પંચ

પણ ખુદાની ખાતર પતાવો, એ જ વલણ શુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનાર વર્તમાનપત્રો અને વ્યક્તિઓનો મોટો ભાગ પોતાના પૂરતાં બળથી આગળ કરશે, તો તો સારું બંધારણ -આશયોની સિદ્ધિ થવાની આશા પડે એવું બંધારણ, બંધાવાનું જ નથી.

૨—વરતુસ્થિતિ

હાલ એક બંધારણ છે. પણ તે સારું નથી એટલું જ નહીં પણ એટલું તો નહારું છે કે આપણું પ્રથમ કાર્ય તેને તોડવાનું છે. આ મત દૃઢ મુંબાઇની પરિષદમાં એ બંધારણને જનતા પણ સ્વીકારે છે એવો ખેલ ખેલવામાં આવ્યો, તે ક્ષણથી વારંવાર જાહેર કરતો આવ્યો છું.

મુંબાઇ પરિષદે પરિષદપ્રવૃત્તિને માથે મારેલા એ દુષ્ટ બંધારણના ગંભીર દોષો ગણાવું:-

(૧) એ બંધારણ પરિષદ અને પરિષદપ્રવૃત્તિને છેક નબળા અને અપંગ બનાવી દે છે.

(૨) એ બંધારણ પરિષદપ્રવૃત્તિ વડે જ મળતી અને પરિષદના આશયો માટે જ વાપરવાની મિલકત પરિષદના હાથમાંથી લઇ લેધને પરિષદમંડળ નામે નવી સંસ્થાને આપી દે છે.

(૩) એ બંધારણ એ નવી સંસ્થાને કાયદાની રૂએ આપી શકાય તે તમામ સત્તાઓ ઉપલી મિલકતને લગતી તેમ પરિષદપ્રવૃત્તિ માટેની તમામ, એ નવી સંસ્થાને જ આપી દે છે.

(૪) એ બંધારણ પરિષદમંડળના સભ્યોની સામાન્ય સભા અને તેની મધ્યસ્થ સમિતિને પણ શોભાનાં પૂતળાં જ બનાવી દઈ, પરિષદમંડળની કાર્યવાહક સમિતિ તે જ પરિષદમંડળ એ જ અર્થ નીકળે, બીજાને ન જ થઈ શકે, એવી સખ્ત અને મુત્સદ્દી કલમબંધી વડે મંડળની બધી સત્તા આ કાર્યવાહક સમિતિના ચરણકમલ આગળ જ દાસવી દે છે.

(૫) એ બંધારણ પ્રમાણે આ કાર્યવાહક સમિતિ આર્થનું સંકુચિત ટોળકી થઈ જાય છે, નિત્ય વ્યવહારમાં ઉપપ્રમુખ અને તેને અનુકૂળ એક મેત્રી એ બેના જ હાથમાં બધો ચે વહીવટ આવી રહે છે. તેમના કામકાજ ઉપર મંડળ કે તેની કોઈ સંસ્થાનો કે પરિષદનો હશે ચે અંકુશ બંધારણમાં નથી. વળી આવી અતિસંકુચિત ટોળકી જ મોખરે અને કતોરતા ભર્તાને રથાને દેખાયા કરે, ત્યાં પરિષદપ્રવૃત્તિ જેવી પ્રમુખીય પ્રવૃત્તિને માથે તો હિમ પડે, અને પરિષદપ્રવૃત્તિ નબળા પડતાં પરિષદમંડળ પણ ઉતરોત્તર નબળું પડે જ.

(૬) એ બંધારણ સુટણીપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે તો છે, પણ તે છેક જ અપ્રશસ્ત રીતે. દરેક વર્ગનું દરેક જાતનું પ્રતિનિધિત્વ આણીને સંસ્થાને પ્રમુખીય બનાવીયે છે, એવા દેખાડા તળે, અનેક ન્હાના ન્હાના જૂથ પાડી નાખીને તેમાં જ સુટણી થતી હોવાથી; વળી મતદારો (એક રથળે ભેગા થઈ ઉમેદવારોના જાહેર મુકાબલા પછી સુટણી કરે તેને બદલે) દપાત્રમાં મતપત્રિકાઓ નાખીને જ સુટણી કરતા હોવાથી, સ્વતંત્ર વજનદાર માણસો ઉમેદવાર તરીકે પહાર પડે અને એવા ઉમેદવારો સુટાય, એ લગભગ અસંભવિત બની જાય એવું આ બંધારણ છે.

(૭) અને વળી એ બંધારણ, પરિષદને નબળું પાડતું હોયને તેને અતિ ટુંકે ટુંકે અંતરે મેળવવાનું રાખી, પ્રમુખીય પ્રવૃત્તિને જોડકાથી રરમાન છુટે તે પ્રમાણે તે સમયે અને તે રથળે બોલાવી બોલાવીને આખી પ્રવૃત્તિમાંથી સ્વેચ્છાપુટ સજવનનાને હડાડી દે એવું વિધસંચારક અને ધાતક છે. મુંબાઇ પરિષદ વિશે મેં તાલેણે કહ્યું હતું.—“ પરિષદમાંથી પ્રસવેલું આ પરિષદ મંડળ-જાળક, ધાવણો નુંદુંવર પશોદા પ્રતિ વર્તે એમ નથી

વર્તતું, પૂતના તર્ફ વર્ત્યો હતો તેમ જ વર્તે છે." ૬૦ સં ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમા વાપરેલું એ રૂપક સાડા ત્રણ વર્ષના એ બંધારણના અનુભવ પછી આજે નવેમ્બર ૧૯૨૯ માં મળે તો જરા યે વધારે પડતું નથી લાગતું.

૩—બંધારણ સુધારણાસમિતિ અને આવતી પરિષદની તારીખ

નડિયાદ પરિષદે બંધારણ સુધારણા સમિતિ નીમી, પણ તેને મંત્રી નીમી આપ્યો નહીં અને પ્રમુખે કે સમિતિએ પોતે મંત્રી નીમી લીધેલો જાણવામાં નથી. વગર મંત્રીએ કામ શી રીતે ચાલે વારુ? સમિતિની છેલ્લી બેઠક મુબાઇમાં મળેલી, ત્યારે એક સભ્યે આપો ખરડો રજુ કરવાનું માથે લીધું, અને પછી તે મુજબ એમણે ખરડો અને તેમા કલમ રૂપે વ્યવસ્થિત સાંકળેલા સિદ્ધાંતોની ટુંકી યાદી બંને બેઠકલી આપ્યાં, પરંતુ એ ટુંકી યાદીની પણ જોઈતી નકલો ઠરે કે કરાવે કોણ? મંડળમંત્રી યથા એ હોવાની રૂએ પરિષદમંત્રીનું પદ પણ અપનાવવાને તૈયાર હતા, તેમાંના કોષ્ટકો પણ આ પરિષદ-મંત્રીનું સેવાકૃત્ય કર્ત્વ્ય કરાવ્યું હોત, તો?—તો આખરે એ ટુંકી યાદીની નકલો એક સેલિસિટરની ઓફિસમા થઈ, એ દલાવો બંધારણસુધારણાકમિટિને કયાથી મળત વારુ? એ નકલો સભ્યોમા વહેંચાઈ ગઈ છે અને આપો ખરડો પણ છપાય છે ખરો, એટલે મોટા ખાતાંઓની તુમારિયા પદ્ધતિએ વહેંચે ગોડો પણ સભ્યો અને બીજા-ઓના હાથમા આવશે ખરો.

આવા સંજોગોમા એક બાજુ દો દફતે કા આધા કોસને વેગે પ્રગતિ થઈ રહી છે, ત્યારે બીજી બાજુ વર્તમાનપત્રોમા અને બીજેથી નડિયાદને આવતી પરિષદ જરવાની તૈયારીઓ કરવા માટે જમાણ કરવામાં આવે, અને તગાદા કહેવા કે ક્યુ નામ આપવું વારુ? બંધારણ સમિતિને હાથે ક્ષણ તો આવતી પરિષદે તપાસીને ઘટતા ફેરફાર સાથે મંજૂર કરવાનું નવું બંધારણ, બહુમતિના નિવેદન (રિપોર્ટ) અને અલ્પમતિની તેમ કોઈક સભ્યની મતબેદ-દર્શક મિનિટો (minutes) સાથે, સત્તાવાર રીતે જાહેરમાં મુકાય, તે પછીજ નડિયાદી આગેવાનો આવતી પરિષદ મેળવવાની ખટપટ આદરી શકે એ દેખીતું છે. બંધારણસુધારણા-સમિતિનું કામ નાતાલમા પૂરું થશે એમ માનિયે, તો જાનેવારીમા નડિયાદના આગેવાનો આવતી પરિષદ માટેની તૈયારીના ગણેશ માઠી શકે. અને ગણેશ મંગલા પછી જ માસની અંદર પરિષદ અધિવેશનની તારીખો રાખી શકાય તો ખરી, પરંતુ જાનેવારીથી જ માંસે તો સખ્ત ઉન્હાળો અને ચોમાસું. ગયે એપ્રિલે બંધારણસમિતિનું નિવેદન પ્રજામાં જાહેર થઈ શક્ય હોત તો પરિષદ નડિયાદ મુકામે અક્ટોબર કે અક્ટોબરથી ડિસેમ્બર લગીમા મેળવી શકાત. પરંતુ ઉપર ચર્ચિત્વિત રજૂઆત સંજોગો લક્ષમાં લેતાં, આ ડિસેમ્બર લગી તો બંધારણસુધારણાસમિતિનું જ કામકાજ ચાલશે. ધારો કે બંધારણસુધારણા-સમિતિ પોતાનું કામ આ ડિસેમ્બરમા પણ પૂરું ન કરે, એપ્રિલ મે (૧૯૩૦)માં જ પૂર્ણ કરી શકે,—તો? તોપણ આવતું પરિષદઅધિવેશન અક્ટોબરથી ડિસેમ્બર (૧૯૩૦)ના ત્રણ માસમાંથી જે તારીખો સુગમ પડે તે તારીખોમા મળી શકે. ઇ. સ. ૧૯૩૦ના એપ્રિલ મે લગીમાં પણ જે સુધારણાસમિતિ પોતાનું જવાબદાર કામ પૂરું ના કરી શકે, તો તે આવતું અધિવેશન ૧૯૩૧ ઉપર જ જાય. બંધારણનો નવો ખરડો અને તે ઉપર સમિતિનું નિવેદન, સમિતિ સભ્યોમાંથી કોઈની મિનિટો વગેરે છપાઈને જાહેરમા ન આવે, ત્યાં લગી

આવતી પરિષદની તારીખ વિષે કશી ય વિચાર કરવો વ્યર્થ છે. એ બહાર પડી જાય-
અને આપણે સૌ આશા રાખીશું કે સમિતિ પોતાનું કાર્ય આ સાત્રની આખર લગીમાં
તો પૂરું કરશે જ, તો એક તર્ફ નવું અધિવેશન મેળવવાની ખટપટ આરંભાય, બીજી
તર્ફથી નવા બંધારણ વિષે સાહિત્યપરિષદ પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતા અનુભવી અને ધડાયલા,
તેમ તેમાં નવજીવાન લોકોનું બધું રેડવાને ઉત્સુક મજાજમાના પણ અગ્રણીઓ, સૌનાં
મંતવ્યો અને સૂચનાઓ જુદી જુદી દિશાઓથી મુકાબલામાં આવી જઈ જાહેર જાણ
સહાયો વગેરે દ્વારા ચર્ચા થઈને આખો વિષય પરિપાક દશામાં પણ આવે. આ પ્રમાણે
ડગડે ડગડે ઘટતી જાહેર ચર્ચાના તાપમાં બંધારણનું ઉદ્ધિયું નવ્વાણું ટકા રંધાઈ જાય
પછી પરિષદાધિવેશન મળે, તો જ તેમાં નિર્ણાયક કામ થઈ શકે; અને પરિષદપ્રવૃત્તિ
બંધારણનો ફાયદો ઉઠેલીને ક્રિયાત્મક પ્રવૃત્તિમાં નવે ઉમંગે વધી શકે લોકમતની
અસર કે બેપરવા દશામાં અગર કાચી તૈયારીએ બોલાવેલા અધિવેશનમાં તો ફરીને
હેલ્લા અધિવેશનમાં થયા હતા તેવા જ ખાશખાટા તુરા ભેરવાદ અને સાફ કટું અનુભવો
જ થવાના. અને વળી પરિષદપ્રવૃત્તિના સાચા હિતેચ્છુઓને હું સાફ સંભળાવી દેવાની
અગત્ય જોઈ છે, જે પરિષદનું બીજું અધિવેશન પણ બંધારણની ગંભીર અનિવાર્ય બાબતનો
નિર્ણાયક નિકાલ નહીં આણી શકે, ગોથા ખાશે કે લોથા વાળશે, તો આખી યે પરિષદ-
પ્રવૃત્તિ બાંગી જ પડશે. ગુજરાતપા આ અટપટા અને અરસિક અને લોકોને તદ્દન
અપરિચિત તથાપિ પચાવી લીધા વગર છૂટકો જ નહીં એવા વિષય માટે જાગૃતિ ફેલાવતાં
અને લોકમત ઢેળવતા ફેટલી વીંચી સો થાય છે તેનો મને નખસિખ સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો
છે, અને તે ઉપરથી જ આ ભવિષ્ય જાણું છું.

૪—બંધારણના મુદ્દા

ઉપર હાલના બંધારણના ગંભીર દોષ અત્યંત ટુંકામાં દર્શાવ્યા છે, એ ટીકાઓ
અર્થ પણ વાસ્તવિક અને સકારણ હોય, તો ખુલ્લું છે કે બંધારણસુધારણાસમિતિ
ધર ધર ચર્ચિત ફેરફાર અને વધવટ સૂચવીને તથા રંગરોગાનચૂનો આદિ જ
લગાડીને મુખ્ય મુદ્દે એને એ બંધારણ ચાલુ રાખવા ભલામણ કરશે, તો કશું જ સરવાતું
નથી. પોતાને સોંપવામાં આવેલું પ્રત્યક્ષિતનું મહત્કાર્ય પોતાની જવાબદારી સમજીને અને
પ્રભુએ પોતાપાં મુકેલો વિશ્વાસ સાચો ફરે એ પ્રમાણે કમિટિ પોતાનું કાર્ય કરવા માગશે,
તો તેને આખું બંધારણ નવેસર નવા પાયા ઉપર રચવું પડશે. તો કેાઈ પણ નવું બંધારણ
સ્વતંત્ર અને પ્રગતીય પરિષદપ્રવૃત્તિના આશયોનું પોષક નીવડે, તે માટે તેમાં કયા કયા
મુદ્દાને વળગ્યા વગર છૂટકો જ નથી, તે પણ મણાવું. માત્ર ખંડનાત્મક ચર્ચા બદલે
પસંદ જ નથી.

ક-પરિષદનું વર્ચસ્વ

કાયદેસર રજિસ્ટર થાય તે સંરચા જ મિલકતની માલેક; તો પરિષદને પોતાને જ
રજિસ્ટર કરવી પડે અને તેની રજિસ્ટર્ડ ઓફિસ સરકારી હદમાં જ રાખવી પડે. કાયદેસર
માલેક કામકાજ અને વહીવટને માટે તથા મિલકત સંરક્ષવા યોગ્ય કામ માટે યોગ્ય રીતે
ઉપયોગમાં લેવા અને તેને યોગ્ય રીતે વધારવાને કાજે પૂરતા અધિકાર સમિતિને સોંપે,
તો પણ એ સોંપણી બધી જ અધિકાર આપી દઈ પોતે ટિંગિયર બને એમ ન જ કરે,

જેટલી સત્તા સોંપે તે સોંપતાં પણ તે સમિતિ ઉપર પોતાના કાયદેસર અંકુશ પરિપદે રાખવા પડે, સમિતિના મુખ્ય અધિકારીઓમાંથી અર્ધ પરિપદે જ નીમી આપવા પડે. અથવા મિલકતના ટ્રસ્ટીઓ તો બધા એ પરિપદે જ નીમવા પડે.

સ-રજિસ્ટર્ડ પરિપદ

ગુજરાત બૃહદ્ગુજરાતની રચાથી સાહિત્યસભાઓ અને સંસ્થાઓનું ફેડરેશન (Federation).

અનિયમિત સમયે અને લાખે લાખે ગાળે જુદે જુદે સ્થળે તથા દર વખતે મોટે ભાગે જુદા સભ્યોવાળા અધિવેશનો (સેશન્સ sessions) લેવાય અને ત્રણ ચાર દિવસ ગાળ પાછા એ ત્રણ વર્ષ લગી મૂંઝા યદ્દ જાય, એ રૂપની સંસ્થાને રજિસ્ટર કરાવી જ શકાય નહીં. માટે રજિસ્ટર કરવાની પરિપદ-સંસ્થા આરંભથી પણ સો દોઢમો રચાથી સભ્યોની ક્રોડ (બેકબોન backbone) કે ન્યુક્લિયસ (nucleus) વાળી હોવી જોઈએ. આ રચાથી સંખ્યા તે

(૧) આગલી પરિપદના પ્રમુખો,

(૨) તદ્દાદવાન સભ્યો અને “આશ્રયદાતાઓ,”

ઉપરાંત (૩) જુદા જુદા સ્થળોની જામેલી સાહિત્યસંસ્થાઓના બંધારણો જૂથ (ફેડરેશન) દ્વારા ગણતા રહેતા આબિંદક સભ્યોની મોટી સંખ્યા વડે જ તે મેળવી શકે અને કાસકમે વધારી શકે. અને વળી દર અધિવેશને સભ્યો યાપ તેમાંથી જોઓ (ઉપસા ત્રણ વર્ગની ખંડારના) —

(૪) વિષયસમિતિ (અધિવેશનની સબજેક્ટસ કમિટિ subjects committee) મા આવે, તેઓ પણ પછીના અધિવેશન લગીના રચાથી પરિપદ સભ્ય બને* બેશક, આ (૪) થો વર્ગ અધિવેશને અધિવેશને ત્રીસપાત્રીસ જ સભ્ય આપી શકે (જુવો આગળ); વળી તેમાના કેટલાક પછીના અધિવેશનથી ખરી પણ જાય વર્ગ (૨) ના સભ્યોની સંખ્યાનો વધારો પણ દર બે ત્રણ વર્ષે જોયી તો કદીક મોટી સંખ્યામાં થવો જોઈએ: મેનીઓ આ વર્ગમા સભ્યો વધારતા રહેવાના કર્તવ્યને પોતાના મુખ્ય કર્તવ્યોમાનું એક ગણે તો.

ગ-હક્ક અને કર્તવ્યભાર રાઈટ (right) અને રથરી (duty).

ગુજરાત બૃહદ્ગુજરાતમાની વધતી જતી અને જળ પકડતી જતી સાહિત્યસભાઓ અને સંસ્થાઓના બંધારણી જૂથ (ફેડરેશન) નું રૂપ પરિપદસંસ્થાને આપવું, એ બે-ધારી

* સાહિત્ય સભાઓના સભ્ય નહીં એવા વર્ગ (૧) કે (૨) ના નહીં એવા શરૂક સભ્યો પણ આબિંદક લવાજમ ભરીને પરિપદસભ્ય થઈ શકે; પરિપદ સભ્યોનો આ વર્ગ તે ઉપરની ગણતરી પ્રમાણે વર્ગ (૧) માં. પરંતુ આબિંદક લવાજમી સભ્યો પૂરતી સંખ્યામાં મેળવવાનો અખતરો ગોધરે બંડોળ કમિટિ મળી હતી ત્યારથી આજ લગી આપણે કરી જોયો છે; અને એ તદ્દર્માં તેજ નથી. હું ખેલેથી ભવિષ્ય ભાખનો આગ્યો છું તેમ એ અખતરામા આપણે નથી જ કાળ્યા. સાહિત્ય સભાઓ અને સંસ્થાઓને પરિપદમા જોડવી અને દરેક ઉપર યોધામા યોધા દસ રચાથી સભ્ય આપ્યા કરવાની ફરજ નાખવી, — વર્ગ (૩) ના સભ્યોની ખીટી ઉપર ઝાડ ઉગાડવું એ જ માર્ગ છે. ‘મડળ,’ ‘મધ્યરથ સમા,’ ‘સન્માન્ય સત્તાસરો’ આદિ રચનાત્મક અને અવનવા જુદા કાગળ ઉપર મને તેટલા આકર્ષક લાગે, પરંતુ નકામા જ શિક્ષ થઈ ગયાં છે.

વાત છે, તેની બંને ધાર સાંચે પ્રથમથી પૂરેપૂરી સંમતી લેવી ધરે. રાષ્ટ્ર અને ડ્યૂટીને એક બીજાથી અલગ પાડી જ શકનાં નથી. પરિષદના અંગ થવાનો હક્ક મેળવવો સૈને ગમે છે. તે સાથેની અનિવાર્ય જવાબદારી પણ પોતાને માથે લીધા વગર પરિષદના અંગ થવાનો અર્થ જ નથી, એ ઘણા જાણી જાય છે. (૩) જ કે (૪) થા વર્ગના સભ્ય થવું એટલે પરિષદનું આબિદક લવાજમ ભરવું—ટ્રિપલમાં નોંધેલ (૫) મા વર્ગના સભ્યોની માફક જ. જે જે સાહિત્યસભા વા સંસ્થા પરિષદનું અંગ બને તે સંસ્થા લેખે પોતે જ સ્થાપી હોવી જોઈએ. તેના એકબે વર્ષના અહેવાલો, દિસાખ, સભ્યોની સત્તાવાર માહિતી, બંધારણ, આદિ જોઈને જ પરિષદનાં મંત્રીઓ તેને ફેરેશનમાં લેવાય કે કેમ તે ઠરાવી શકે. અને જે સંસ્થા આ મુજબ ફેરેશનમાં આવે, તે સંસ્થાએ પોતામાંથી ઓછામાં ઓછા દશને પરિષદને આબિદક લવાજમ ભરતા સ્થાપી સભ્ય લેખે આપવાની—એટલી ભરતી તો દર વર્ષે આપતા રહેવાની જવાબદારી માથે લેવી પડે. વળી જે કોઈ સાહિત્યસભા પરિષદમાં જોડાયા પછી આટલી ઓછામાં ઓછી ભરતી કરવામાં પણ પછાત પડી જાય, તેને ફેરેશનમાંથી પાછી કમી પણ કરવી પડે. હક્ક અને કર્તવ્યનો અભેદ, વર્ગ (૪) ના સભ્યોને પણ લાગુ પડે છે. અમુક અધિવેશન વખતે અધિવેશનસભ્ય લેખે આવ્યા હોય તેમાંથી જે વિષયકમિતિમાં મુકાવા ઇચ્છે, તે દરેકે પછીના અધિવેશન સુધીના. ગાળા માટે પરિષદનું આબિદક લવાજમ આપવાનું માથે લઈને પરિષદ સંસ્થાના નવા (વર્ગ ૪ ના) સ્થાપી સભ્ય લેખે જોડાવું પડે. આટલો પણ ભાર જે પોતાને માથે લેવા ન ઇચ્છે, તે વિષયકમિતિમાં પ્રતિનિધિ લેખે આપવાની ઉમેદવારી પણ ના જ કરે.

ઘ—રજિસ્ટર્ડ પરિષદની સલાઓ અને કાર્યવાહક સમિતિ

પરિષદના આ પાંચે વર્ગના સ્થાપી સભ્યો દર વર્ષે એક વાર તો સાધારણ સામાન્ય સભા ભરે. તેમાં મતાધિકાર (જાતે હાજરીથી કે પ્રેક્ષી દ્વારા ભોગવવાનો) સૌને સરખો. આ સામાન્ય સભા કાર્યવાહકસમિતિ (managing committee મેનેજિંગ કમિટી) સુટે, એટલે કે પરિષદાધિવેશનમાં આવતા અધિવેશન લગીના સમયને માટે સુટી આપેલા ઉપપ્રમુખ અને બે મંત્રીઓ સાથે મળીને કામકાજ અને વડીવટ કરવાને માટે બારંથી વીસ કાર્યવાહકો પસંદ કરે. આ કાર્યવાહકસમિતિ પછી પોતાની મેળે પોતામાંથી એક વર્ષ માટે બીજા બે મંત્રી (અને જરૂર જણાય તો એક ઉપપ્રમુખ) સુટી લે, કામકાજનું જુદા જુદા સ્વરૂપ ગ્રમાણે પેટાસમિતિઓ વગેરે રચે; જેમાંની કોઈ પણ ચાર કે પાંચથી મહોટી સંખ્યાની ના હોય, તથા કાર્યવાહક સમિતિના તરફે એવા "ઉમેરેલા પેટાસભ્યો" પણ (જરૂર જણાય તો) હોય, અર્થથી ઓછી સંખ્યા લગીના, એવી સાધારણ સામાન્ય સભામાં, બંધારણની જાણીતી પદ્ધતિએ, આગલા વર્ષનો અહેવાલ અને દિસાખ, મંજૂરી દીકા અને સૂચના માટે મુકાય, કાર્યવાહક કે કોઈ સભ્ય નવા ઠરાવ આણી શકે, અને આવતા વર્ષનું બજેટ પૂરતી વિગતો સાથે દીકા સૂચના અને મંજૂરી માટે રજુ થાય. ક્યા સંમેલનોમાં અસાધારણ સામાન્ય સભા ભરવી પડે, અને કયું જાતનું કામકાજ એવી

+ પરિષદાધિવેશન પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, બે મંત્રી, અને આ બારંથી વીસ મળીને આ કાર્યવાહક સમિતિ ૧૬ થી ૨૬ ની થાય.

સલામાં જ ચાલ, વગેરે ન્હાની મોટી બંધારણી બાબતો અને વહીવટી કાર્યો આ બંધારણ સામાન્ય સભા દ્વારા.

૬—અધિવેશનની વિષયસમિતિ

મતલબ કે પરિપક્વતા પોતાને રજિસ્ટર કરતાં જ ધણી ગુંચવણે બિડી બંધ છે, અને હું પ્રથમથી કહેતા આવ્યો છું તેમ કાર્પસ સભા ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટી આદિ આપણી બાંધીતી સંસ્થાઓને ધણે અંશે મળતું આવે એવું પરિપક્વ બંધારણ રચી શકાય છે. મુધરેલી દુનિયામાં સહકારી ઉમેક્રેડિક સંસ્થાઓ માટે બંધારણનો પ્રશસ્ત ઢાળો આ રૂપનો જ છે; અને સામાન્ય રીતે પ્રચલિત બીજાને અનુસરવા અને બનતાં લગી અપનાવવામાં આ મોટો લાભ સમાયો છે, કે તેમાંના મુખ્ય સિદ્ધિતો મૌને જ બાંધીતા હોવાથી સૌનું વર્તન આપોઆપ તેને અનુકૂળ રહે છે. આવી પરિપક્વતા અને આપણાં ઈ. સ. ૧૯૦૫ થી આજ્યા આવેલા પરિપક્વિત્વોના વચ્ચે અન્યોન્ય સંગ્રહ કેવા બાધેલા, આપણા આશયને પોષે, આપણે ઈચ્છી છે તે પ્રજાના સ્વેચ્છામયે જ આપણને પોષણ મળે અને આપણે પ્રગતિ સાધી શકીએ, એને માટે શું કરવું, એ એક જ સવાલ રહે છે.

અધિવેશનની વિષયસમિતિની રચના અને તેના અધિકારોના વિચાર જરા શાંત ચિત્તે કરીશું તો એ સવાલનો ઉકેલ પણ થઈ શકે એમ લાગે છે. એ વિષયસમિતિમાં આગલા પરિષદપ્રમુખો અને ચાલતી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો હોવાની રૂએ આવે. અત્યારે આગલા પરિષદપ્રમુખો ચાર છે, એટલે આ થયા વીશથી અઠાવીશઃ એટલા જ (વીશ કે અઠાવીશ નહીં પણ અધિવેશનમાં એથી ઓછા દાનર હોય તો દાનર હોય તેટલા) વર્ગ (૨) અને (૩)ના અધિવેશનમાં આવેલા સભ્યો પોતામાથી સુટે; આ સભ્યો બધા મળીને પણ ઉપલી સંખ્યાના ના આવ્યા હોય તો આ બારણેથી વિષયસમિતિમાં દાખલ થતી સંખ્યા એટલી ઓછી રહે, અને અધિવેશનમાં આવેલા અધિવેશન-સભ્યોમાંથી પણ પેટી સંખ્યા નેટલા સુટાય રચાનિક સભ્યોમાંથી આટલા, પરેશીઓમાંથી આટલા એમ મળીને, છેલ્લે અધિવેશનપ્રમુખ બીજા થોડાને ઉમેરે: ચારથી ઓછા નહીં આઠથી વધારે નહીં. વિષયસમિતિ જેમ મોટી તેમ ને કંઈ પણ કામ કરવામાં વધુ મુશ્કેલ ખાલ અને કામ મારું ન કરે એવો પણ એમ નહીં. હું તો વિષયસમિતિને પચાસ સાઠ કરતાં જેમ મોટી તેમ વધારે વધારે નબળા અને ઓછી ઓછી વળનદાર ગણું. રચના પછી અધિકાર ઉપર આવિયે. આવી રીતે રચાયેલી વિષયસમિતિમાં બધા જ અધિવેશન પ્રમુખે ઉમેરેલામાંથી કેાક કદાચ ન હોય તે અપવાદને અવગણતાં લગભગ બધા-રચાથી પરિપક્વો છે; અને પરિપક્વ અધિવેશન-વિષયસમિતિના દરાવો અમલમાં મુકવાને બનતું મયન કરે એવા માણસોને જ કાર્યવાહકો ભેગે સુટી શકે છે. વિષયસમિતિએ સુટેલા ઉપપ્રમુખ અને બે મંત્રી અધિવેશનપ્રમુખના ટેકાથી આવતા અધિવેશન લગી કાર્યવાહક સમિતિને અને પરિપક્વ સભાઓને પણ ઈચ્છ વજણ આપી શકે છે. છેવટ, વિષયસમિતિનો કેાક દરાવ-ધારો કે અધિવેશનની આખી બેઠકમાં ફરી બંધ, તો એવું પરિણામ પરિપક્વ રચાથી સ્પષ્ટ નહીં—માત્ર અધિવેશનસ્પષ્ટ—એવા માણસોના મતથી જ આવે; અથવા તો વિષયસમિતિના કેટલાક સભ્યોએ વિષયસમિતિમાંની ચર્ચા પછી પોતાના મત ફેરવ્યા હોય તેથી પણ આવે. વરત

વિષયસમિતિ વિરુદ્ધની બહુમતિનો આવો પ્રકાર હોવાથી, દેખીતું છે કે એવા અધિવેશન નહોતો પરિષદ પોતાના વહીવટમાં માત્ર લંબામણ એવો ગણે, ફરજિયાત ન ગણે, એમાં ખોટું પણ નથી.

આ દુંદી ચર્ચામાં મુખ્ય બાબતોને જ લીધી છે અને તે ઉપર પણ મત જ નોંધ્યા છે. એ દરેકનાં કારણ સામા પક્ષનાં મેતવ્યો સમર્થનો આદિના ખંડો સાથે સવિસ્તર સમજવાની જે કોઈ જિજ્ઞાસુને ઇચ્છા થાય, તે આ વિષયનું અનેક રીતે પૃથક્કરણ રજૂ કરતાં મહારા આગલાં લખાણો “પરિષદ પ્રવૃત્તિ વિભાગ ૨ ને” અને “વિભાગ ૩ ને” એ બેમાં મેં સંગ્રહણાં છે, તે જેવાની તરફી લઈને એવો જિજ્ઞાસુ પોતાને રહી જતી અનેક યુગ્મો ઉઠેલી શકે છે. સુદાની નહીં એવી માત્ર વિગતોને માટે મૂકેને આગ્રહ પણ નથી. અથવા તો એટલો જ છે કે એવી વિગતોને બંધારણી કક્ષામાં જેમ બને તેમ ઓછી જ રાખવી ધરે. જરૂરત પૂરવાર થતી બધ તોમ તેમ જ વિગતોને બંધારણમાં ઉમેરવી, આગળથી નહિ, એ પદ્ધતિ જ ઉત્તમ છે.

૫-સાહિત્યપ્રેમીઓનાં યદ્વચ્છા સ્નેહસંમેલનોમાં પણ બંધારણ

સુરત પાસે કુમસમાં થોડા દિવસ ઉપર તરુણ લેખકોનું કશા કાર્યક્રમ વિનાનું નિઃસંકાય સંમેલન થયું હતું. આ બતાવ સંબંધે જમણની વાનીઓ, મોટરો, લોરીઓ, સાઈકલો, વગેરેની દ્રઢીકત છપાઈ છે. તત્કાલ જાણીઓ પણ લેવાઈ અને કદાચ ચિતરાઈ દર્શી અને તેમાંની કેટલીક પણ છપાશે. પણ સાહિત્યવિષયક ચર્ચા, વિચારો, વાર્તાલાપ, વાંચન, અભિનય, નકલ, ટેકડી, કટાક્ષ, વકેત્વ, પ્રવચન, આદિની લ્હાણી થઈ દર્શી, તેને માટે વિખરાઈ જતા પહેલાં આ બેગા મળેલા સાજનાએ સંમેલનની એ મુખ્ય અને સજીવન પ્રવૃત્તિઓનો સત્તાવાર અહેવાલ આલેખી બહાર પાડવાનું કાર્ય કોઈ પણ એ બંધુઓને રીતસર દેવા કરીને ઝોંપું છે ખરું?

નિમંત્રણો મોકલવામાં ધોરણસર કામ લેવાયું હતું ખરું? તથાલકોમાંથી મુખ્ય પાત્ર કે પત્નીસ જણ રીતસર સલામા મળાને નિમંત્રણ મોકલવાનાં ધોરણ નહીં કરે, અને એ ધોરણો મુજબ અમલ કરવાનું યુગ્મવિધ્યું તથા ટીકા જ સાંભળવાને તૈયાર રહીને પણ કર્તવ્ય યુગ્મમતિ બજાવવાનું કાર્ય, ચોકખા દેવવધી બે પ્રતિષ્ઠિત વિશ્વાસપાત્રોને સોંપે, એવું “બંધારણ” બનજરૂરી લાગે છે શું?

ત્રીજી વાત. નિમંત્રણો જરા બહેલાં મોકલી દરેકને કંઈક નવીન પ્રસાદી-જાંબી કે દુંદી, ગદ્ય પદ્ય કે તૃતીયમ, આકાશ પાતાક કે પૃથ્વીની, ચાર દિવસ આગમ્ય મોકલવા પણ જણાવ્યું હોય, એવા વિષયોમાંથી બે ઉદારતા અને બેદુરંગી રસિકતા માટે પંકાયલા નરો પસંદ કરે તેવા ત્રણ ચાર ઉપર ખાસ ચર્ચા થાય, અને એ બધા વિષયો તથા સંમેલનનો સત્તાવાર અહેવાલ પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવે, માફકસર કાંમતે, તો એટલો વિશેષ લાલ ન થાય શું?

આવી જ વ્યવસ્થા દરેક વખતે જોઈએ એમ કહેવાનો આશય છે જ નહીં. કંઈક વ્યવસ્થા, અગમચેતી અને આશયપોષક નિયમન તો આવાં યદ્વચ્છા સંમેલનોમાં પણ જોઈએ, એટલું જ સૂચવવું છે; વળી એવીશે કલાક વિનોદન જ એના જેવું ચકેરનારું ભારેમાં ભારે નિયત કામકાજ પણ નથી, તો યદ્વચ્છા વિનોદન, સંગીત, વાર્તાલાપ વગેરે વિવિધતાઓને

માટે પેટ ભરાય એટલો સમય રાખીને પણ સાથે આહું વ્યવસ્થિત પણ કઈ ઉમેરાય, તો એ વિનોદનો પણ ઉત્કટાં વિશેષ આહવાદક અને ખરાં ને ?

બંધારણ શબ્દ સાંભળીને જ આરણ્યક વહેરાની જેમ ઝાઝ થાય એવા ઊર્મિશ્ર બંધુઓને છેવટ બે અધીન ખોલ કંઠી લઉં. બંધારણ એટલે બેઠી કે ચાખુક, કઠ્ઠી દવા કે જુલાબ, કે કઠોક ભતે જ સાહિત્યવિરોધી અને શુષ્ક, એવા-એવા ખપાલ-છેક જ ખોટા છે. ગુજરાતમા સારેમાટે પ્રસંગે નાતો જમે છે તે જ જુલુવા એટલે તેમાં બંધારણ પાળનાર નાતોના પક્ષિભોજન, અને ન પાળનાર, ને પાળી શકનાર, પાળનાની અગત્ય પણ ન સમજનાર, નિયમન માત્રને " જુલમ ", ગણનાર, સ્વતંત્રતાને નામે ઉત્કંઠાવધતાને સેવનાર નાતોના પક્ષિભોજનમા શા શા ફરક પડી જ ગય છે, તે તુર્ત ધ્યાનમાં આવશે. અથવા ઢાઈ પણ નહિર વ્યવહારમાં સ્વયંસેવકોને નામે ધુસણિયા વધતા જ ગય છે અને સાચા સ્વયંસેવકો તો હાંમે હોસે પાળે છે એવા નિયમન ઘટતાં જ ગય છે; તેના અનેક વાર જેવા અનુભવવા પડતા પરિણામો વિચારો, એ જ વક્તવ્ય છે. ઝાઝા માણસો મળીડળીને કરવાના ઢોઢપણ સંઘકાર્યને અંગે વિષયાનુરૂપ અગમચેતી વ્યવસ્થા અને સંયોજનશક્તિ આવશ્યક છે. સાંતો લાલ લેવાય, સૌ લાલ લઈ શકે તેમ તેમ, -જેમ જેમ માણસો સ્વયંભૂ રુચિ અને આદરથી સાદા પણ ઉપયોગી નિયમો પાળીને વર્તે તેમ તેમ, -શું ફરકને શું સૌને ઉમરો વિશેષ આનંદ આવે, કેમકે જે આશયથી હિલુક્ત થયા હોય, તેની સવિશેષ સિદ્ધિ આ રીતે જ પ્રાપ્ત થાય. અને આ સ્વયંસ્વીકૃત નિયમન, તેનું નામ જ બંધારણ. અથવા વધારે મ્હોટાં, વિશાલ, સ્થાયી દેશો વાંછી વધારે વધારે મોટી સંખ્યાનો, સૌની સ્વતંત્રતા સંરક્ષીને સદ્કાર ચિરંજીવી દ્વિયાત્મક પ્રગતિમય પ્રવૃત્તિઓમાં સંયોજવાને મથિયે, તેમ તેમ બંધારણ પ્રદા પણ ફાલવાનું જ.*

બલવંતરાય કંદ્યાણુરાય ઠાકોર

* એક સાનનાવિયાના બેસતા વર્ષના બંધને માટે લખેલો આ વિષય " પ્રસ્થાન " માસિકને પણ મોકલું હું, સાહિત્યસંકેતોના વર્ગ અને ખાસ વાંચિવિચારે એટલા માટે. વળી માસિકોના અંક લાંબા સમય મુથી સાચવવાને અને ધણીને વાચવાને માટે સુખમ પડે છે તથા મુદ્રણની શુદ્ધિ અને સફાઈમાં પણ ચરિયાના હોય છે. વડોદરા, તા. ૨૬-૧૦-૨૬

છેલ્લું દર્શન

ધમાલ ન કરો, જરાય નહિ નૈન લીનાં થયો,
 ઘડી બ ઘડી જે મળી, નયન વારિ ઘલો જરા,
 કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મળે જ સૌંદર્ય આ,
 સદા જગત જે વડે હતું હસન્તું માંગલ્ય કો.

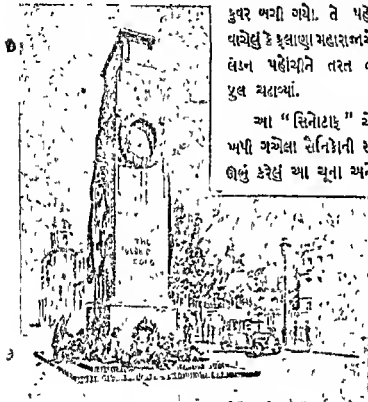
ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની,
 ધરો અગર દીપ ચંદન ગુલાલ ને કુંકુમ;
 ધરો કુસુમ શ્રીફલો, ન ફરી જીવને આ થવો,
 સુયોગ અણમૂલ મુંદર મુહાંગી માંગલ્યનો.

ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્ને ઠશું,
 રહ્યું વિકસતું જ અન્ત સુધી જેહ સૌંદર્ય, તે
 અખંડ જ લલો રહ્યું, હૃદયસ્થાન તેનું હવે
 ન સંસ્મરણ વા ન કે। સ્વજન એ કદી પૂરશે.

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ ! તુજ પાસ જૂઠાં થિયે,
 કહે, અધિક લવ્ય મંગલ નથી શું એ મુંદરી ?

લંડનનાં કેટલાંક છૂટાછવાયાં દરરો

થોડા વખત પહેલાં છાપાઓમાં વચ્ચે કે ઇટાલીના પાટવીકુંવર લંડન શહેરમાં "સિનોટાફ" ઉપર પુલ મૂકવા ગયો ત્યારે તેના ઉપર એક ઇટાલીના માણસે ગોળા છોડી કુવર ખગી ગયો. તે પહેલાં ઘણીવાર છાપાઓમાં વચ્ચે કે કુલાણા મહારાજાએ અને દીકણા મહારાજાએ લંડન પહોંચીને તરત જ "સિનોટાફ" ઉપર પુલ ચઢાવ્યાં.

આ "સિનોટાફ" એ શું? મહાન વિગ્રહમાં ખપી ગયેલા સૈનિકોની સામટી યાદ રાખવા સાર જાણું કરેલું આ ચૂના અને પત્થરનું સ્મરણચિન્હ

છે. હરેકજથ્થુ, ખાળક હો કે વૃદ્ધ, ગરીબ હો કે અમીર, તેની પાસેથી પસાર થતી વખતે માન આપતો હોય તેમ પોતાની ટોપી ઝીચકે છે. અગિયારમી નવેમ્બરના રોજ, દિવસે અગિયાર વાગે અહીં મોટી "ક્રિયા" થાય છે. રાખથી

Lest we forget
The Cenotaph,
Whitehall

રજે વીસરીએ
ધી સિનોટાફ,
વ્હાઈટહોલ

રક સર્વ અહીં ભેગા મળે છે અને જે ચિનિટ મૌન ધારી લાભા શ્રદ્ધે છે અને પાછી આ "સિનોટાફ" ઉપર પુલ ચઢાવે છે.

લડાઈના કટોકટીના મામલામાં જેમણે મોનાના પ્રાણ અપંજુ કર્યા તેમની આથી વધારે મુંદર યાદ બીજી કંઈ હોય?

પણ માણસ કેટલીક વખત કેટલો નિષ્ઠૂર બની શકે છે એની કાઈ દહ જ રહેતી નથી. આ નિષ્ઠૂરતા તેના શબ્દોમાં, તેના કાર્યમાં સર્વમાં નરી આવે છે.

વસ્તુ ગમે તેવી દુઃખદ હોય, ગમે તેવી દુઃસહ હોય, છતાં જો તે દરરોજ અનુભવાતી હોય તો તેની તીવ્રતા, તેની તીવ્રતા આપણને જણાતી નથી. આપણી આમડી આ દરરોજની ટેવથી એટલી જાડી થઈ જાય છે કે આ તીવ્રતા ધીમે ધીમે ઘસાઈ જાય છે. આથી વધારે નિષ્ઠૂરતા બીજી કંઈ હોઈ શકે!

આપણા દેશમાં ગરીબાઈથી, સ્વચ્છતા અને સુધડતાની લાગણીના અભાવથી, અને પરત્રતાની ટુર્જનાઓથી આપણે જેમ બેશરમ રીતે ટેવાઈ ગયા છીએ, રીડા થઈ ગયા છીએ, કાર્ક તેવી જ રીતે થોડા ધણા અંશમાં છર્જડના લોકો પણ પોતાના બેઠરકારીના પ્રભથી ટેવાયા છે.

લંડનમાં “ જન નિસાર ” કરનારા સૈનિકોના કીર્તિસ્તંભો ઊભા થયા છે, આખી પ્રજા તેમની પાદ તાજ રાખે છે-જીવંતી રાખે છે; ત્યારે લંડન પહેલાં જેઓ જીવનમાં સુરચાપિત હતા-સુખી હતા, અને લંડન પછી રજાગા મથા છે, જેઓને રજા આવવાને કાંઈ સાધન નથી, જેઓ બેઠરકારીના વખતમાં ડૂબી ગયા છે તેઓની લંડન દરમિયાનની સેવા આજ બૂલાઈ ગઈ છે, તેઓને આજ કોઈ ઓળખતું નથી, તેઓની સામે આજ કોઈ ખીટ માંડીને જેતું પણ નથી. લંડનમાં આ જીવતા-મુઆ જેવા માણસોની સેવા કાંઈ જેવી તેવી નહોતી છતાં આપી દીધી કડકડતી રીતે તેઓ તરછોડાઈ રવા છે.

એક વખત લંડનમાં રસ્તાના ફૂટપાથ (pavement) પર પગે ચાલતો હું જતો હતો. ત્યાં એકાએક મારું પગન ફૂટપાથ ઉપર ઊભા રહેલા એક ગરીબ માણસ તરફ ખેંચાઈ. ફૂટપાથના કડે-રાને અડેલી, અદબ-વાળાને તે ઊભો હતો. તેનાં કપડાં ફરેલાં હતા, ફાટનો કાલર દીધી બચવાને ગળેથી ઊંચો કરેલો હતો, માથા ઉપર ફાટી ગયેલી ટોપી હતી, નીચે પત્યરો ઉપર આ માણસે “ ઓક ” થી ચિત્રો દોર્યા હતાં. ચિત્રોની ખાલુમાં એણે લખ્યું હતું કે “ આ ચિત્રો મેં દોરેલાં છે. ના માનતા હો તો મારી પાસે ખીલું ચિત્ર દોરાવી ખાતરી કરી શો.”

વીસદાએલો

એના જિભા રહેવામા, એની અદ્યમ, એના ઉંચકેલા કેટના ફોલરમા, એની આખી પે છટામાં એક જાતની એરી શાંતિ હતી, એવી નિરાશામય બેદરકારી હતી, એવું ફર મોન હતું! સદાનુભૂતિ માગતી-ખેળતી-તેની આંખોમા કાંઈક અજબ આકર્ષણ હતું. આવી જ હતું તેનો તરફ આકર્ષણો. ભોવ ઉપર લખેલું વાચ્યા છતાં મેં તેને પૂછ્યું: “આ બધાં ચિત્રો તમે દોરેલાં છે?”

તેણે દા. પાટી.

મેં કહ્યું: “લોહિડ જ્યે.જેનું માથું દોરી આપશો?”

તેણે જવાબ આપ્યા વગર તરત જ હાથમાં “ચોટ” લઈ અડધી મિનિટમાં લોહિડ જ્યે.જેનું માથું દણદ દોરી આપ્યું: અને પાછો હતો તેમ અજબ વાળો, કંઠેરોને ચઢેલી જિભો રતો.

મને તેની સાથે વાતો કરવાનું મન થયું. મેં વાતો કરવી શરૂ કરી. તેણે પોતાની જીવનવાર્તા ટૂંકમા મને કહી અને નીચે ચિત્રોમાં ચિત્રોમાંથી ત્રણ ચિત્રો બતાવ્યાં. ત્રણ ચિત્રોની નીચે લખેલું હતું:—

1. Before the war. (લડાઈ પહેલાં)
2. During the war. (લડાઈ દરમિયાન)
3. After the war. (લડાઈ પછી)

લડાઈ પહેલાં તે કેવો સારો ચિત્રકાર ગણાતો, કેવું તેનું ચિત્રકાર્યાલય (studio) હતું અને કેવી તેની કમાણી હતી તથા તે કેવો સુખી હતો તે તેણે પહેલાં ચિત્રમાં આશ્વસ્ય હતું.

બીજા ચિત્રમાં, લડાઈ દરમિયાન પોતે કંઈ કંઈ જગ્યાઓ ભોગવી, આખરે કેમ આફ્રિકા ગયો તથા તેણે કેવી કેવી હાલતોના જોખમો સેવાઓ બજાવી હતી તે બતાવ્યું હતું.

અને ત્રીજા ચિત્રમાં, લડાઈમાં ગેરી “ગેસ” થી તે કેવો ફસાયો, કેવી રીતે તેમાંથી આખરે બચવા પામ્યો અને લડાઈ વાસ્તે નકામો ગયો તથા લડાઈ પછી તેના કેવા બૂરા હાલતવાળા થયા, આખરે કેવી ગરીબ રિયલિટીમાં તે આવી પડ્યો તથા તેને કોઈ કંઈ જોગબતું પણ નથી તેનું મુંઢર રીતે દર્શન કરાવ્યું હતું.

આ ત્રણ ચિત્રોમાં તે એણે પોતાની આખી પે વાતો એક નાનકડી કવિતાની જેમ કહી દીધી હતી. મેં તેને યથાશક્તિ કાંઈક આપ્યું. પહેલી જ વાર આવી સદૃશ્ય સદાનુભૂતિ અનુભવતો હોય તેમ તે ગળગળો થઈ ગયો. તેની આખમા ઝગઝગાવાં આવી ગયાં અને ફાટો કંઠે તેણે મારો ઉપકાર માન્યો.

હું મારે રસ્તે પડ્યો. રસ્તામાં વિચાર આવ્યો કે પેલા પત્થર અને ચૂનાના બનાવેલા નિર્જીવ સ્મારણચિહ્ન—“સિનોટાફ” ની કેવી પૂજા થાય છે? જ્યારે આવા જીવતાં સ્મારકોની કેવી કદાવી રિયલિટી છે? મનુષ્ય કેટલો બૂલટલો છે, કેટલો નિર્લય છે? દરરોજના સદવાસથી તે આ કદરણગ્રનક રિયલિટી તરફ કેટલો “ગાફિલ” બન્યો છે?

એક સમય એમ થયું કે લડાઈ પછી છઠ્ઠાની જનતા પાછો ભોગો ભોગવવા તરફ તો નથી વળી? જીવતી જાગતી પ્રજામા પણ આવા દરયો નજરે ચડે છે.

[૧૬ મા પૃષ્ઠનું અનુસંધાન]

આ રીતે વિદ્યાર્થીને માયા દીઠ માત્ર પુસ્તકોનું જ ખર્ચ આવે છે. આની કિંમત બધી મળીને પાંચ આના થાય છે. શિક્ષકો ગામમાં ભણેલા હોય તેમાંથી જ એક બેને શોધીને નીમવામાં આવે છે. બે ગામમાંથી કેણ ભણેલું ન મળે તો પાડોશના ગામમાંથી તેને ખોલાવવામાં આવે છે અથવા તો લોકશિક્ષણની સંસ્થાના કેઈ તેજસ્વી અને ઉત્સાહી વિદ્યાર્થીને એ કામ સોંપવામાં આવે છે. આવા બદાગામથી આવનાર શિક્ષકોને મહિને સવા રૂપિયાનું 'આ'નું ખર્ચ (" tea allowance ") આપવામાં આવે છે. શાળા મંદિરમાં, ધર્મશાળામાં, ખળાવાડમાં, પેલિસ રોશનમાં કે પ્રાથમિક શાળાના મકાનમાં કે કોઈના ખાનગી ઘરમાં ફાળજ સમયે ચલાવાય છે અને આથી મકાનભાડું ભરવું પડતું નથી. છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓની શાળા બૂના વહેમેને લીધે ખાનગી ઘરોની અંદર ચલાવાય છે.

આવી તિંગ સીયાન (સીયાન એટલે છદ્ધો) માં ૨૦૦ શાળાઓ ચાલુ થઈ છે અને તેમાં ૧૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ દાલ કલે છે વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર ૧૦ થી માઠીને ૫૬ વરસ સુધીની છે. ૧૦૦૦ ઉપર વિદ્યાર્થીઓ પડતી લખને બહાર પડી ગયા છે. તેમને મૂળાક્ષરના યાન ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્રનું અને ચહેરીને ઉપયોગી બીજા (civic) વિષયોનું પણ યાન આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે જેથી તેઓ સુંદર ચહેરી થાય એટલું જ નહિ પણ સ્વાવલંબી અને સ્વાધીન ચહેરી થાય.

અત્યાર સુધી ખેતીવાડીનું યાન કૌશલની ચાર દિશાઓની અંદર જ આપવામાં આવતું. એ યાન માત્ર પુસ્તકિયા યાન જ હતું. ખેતરોમાં ખેતી કરનારને કામ લાગે તેવું નહોતું. (Agricultural education has been mainly a subject for theoretical teaching within the walls of a college, rather than for practical application on a farm.) ગરીબ ખેડૂતો મોખાં પરદેશી ઓળરો ખરીદી ચક્રે તેમ નહોતું અને ખરીદે તો તેમની ટૂકડો જમીનમાં તે કામ લાગે તેમ નહોતાં, આથી આ કામ માટે આક નિષ્ણતો (specialists) અમે નીમ્યા છે. દરેક યોતયોતાના વિષયમાં એકા છે, અને ખેડૂને તાત્કાલિક ફાયદો કેમ થાય તે પર જ તેમની નજર છે. ઝાડઉંઢેર, દોરડેર, બીયાંની પસંદગી, ખેતીવાડીનાં ઓળરોની પસંદગી, ખાતરની પસંદગી, ખેતીની જવાનનો નાચ, બાગાવન અને ખેતીવાડીનો કિશવત એ એમના વિષયો છે એક દાખલો આપું. ઉત્તર ચીનમાં રેંટથી પાણી સોંચવાનો રિવાજ છે. આ રેંટ બે માણસો ચલાવે છે. વિજળીની મોટરથી ૫૨૫ ચૂકો હોય તો તે અપાટાબંધ કામ આપે પણ અમે તે દાખલ કરતા નથી, કારણકે ચીની ખેડૂનના ખિરસામાં એ મોટરને ખરીદવા જેટલા પૈસા નથી. આથી અમે અમારી બધી શોધ એ રેંટ બે માણસને બદલે એક માણસથી કેમ ચાલે એની પાછળ લગાડી છે.

કેઈ કહેશે કે એક અભણ ખેડૂત યોડું પાંચનાં શીખ્યો કે કામગ લખના શીખ્યો એથી શું વળ્યું ? અમે તેને લખનાંવાચનાં જ શીખવના નથી પણ ચીનના પ્રજાકીય

* એ ખોટું તો એને દુરસ્ત કરવા માટે ઉત્તરને ચોધવા જવાના પણ પૈસા નથી.

તંત્રો તે કેવી રીતે સમજાવો અને પ્રગતિશીલ શહેરી અને તે પણ શીખવીએ છીએ. આથી અમારો મુદ્દાલેખ છે : “ નવા શહેરી બનાવો. ” (“ Make new citizens. ”)

સૈકાઓ થયાં અમારાં ગામો સ્વાધીન અને પ્રજાતંત્રવાદી (democratic and self-governing) છે. ગામના મોટરાઓ (elders) એ ગામની પંચાયત (village republic). આ રીત સ્થાનિક સ્વરાજને માટે યોગ્ય હશે પણ એ એટલી જડી સ્થાનિક છે કે એમા સ્થાપત્ય રહેનારની દૃષ્ટિ ગામની બહાર દોડતી જ નથી. (Such a system of family and clan may be an efficient organ of local government for a small Community, but it is so strictly local that it does not stimulate its members to look beyond the village.) જે ચીનને આધુનિક પ્રજાકીય તંત્ર (modern democracy) બનવું હોય તો એના ગામડાંઓમાં રહેનારની દૃષ્ટિ વિશાળ બનાવવી જોઈએ અને તેમને ગામ બહારના વિષયોમાં રસ લેતા કરવા જોઈએ. આથી આ જૂની સંસ્થામાં રહેલા સદંશોને ખીલવી તેનો આખા રાષ્ટ્રને લાભ મળે તેવી બ્યવસ્થા અમે કરી રહ્યા છીએ.

આને માટે અમે મેળાઓ અને હરિશ્ચંદ્રોની યોજના ગોઠવી છે. ખેડૂતોને આવી હરિશ્ચંદ્રોમાં ખૂબ રસ પડે છે. અમે તેવે વખતે નાટકો પણ ભજવી બનાવીએ છીએ. અમારા વિદ્યાર્થીઓએ “આધળાનું ગાડું” (“ The Handicaps of an Illiterate Farmer. ”) એક મંદિરના મેળા વખતે ભજવેલું ત્યારે દૂર દૂરના ગામેથી ૪૦૦૦ ખેડૂતો તે જોવા આવેલા.

અમારા ચતુર્વર્ણ સમાજમાંથી ખેડૂત યાને કણ્ઠમાં ઉત્તમ શહેરીનાં તમામ લક્ષણો છે. તેને જરૂર છે માત્ર કેળવણીની, વિકાસની. (What he needs is an opportunity for development and expression) એ તક એને મળશે ત્યારે અમારું ૪૦૦૦ વર્ષનું જૂનું અખડખજ ચીન એક આધુનિક પ્રજાકીય તંત્રમાં બદલાઈ જશે.

હિંદુસ્તાનના ખેડૂતને આ તક કયારે મળશે ? એનો જવાબ હિંદુસ્તાનના નવજુવાનોના હાથમાં છે.

નવો રાજકીય પક્ષ

આપણી રાજકીય પ્રગતિમાં એક ચીજ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવાની જરૂર છે કે દેશમાં બહુ થવાનો સંભવ હોય એવો અસંતોષ ફેલાઈ રહે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર આપણને કાંઈ જ આપશે નહિ. સરકાર મજૂરપક્ષનું બનેલું હોય કે કન્ગ્રેસવોટનું હોય તેમાં લગભગ કાંઈ જ ફેર થતો નથી, કારણ કે મુખ્ય પ્રશ્ન સ્વર્ણનો છે. દાવમાં જ એક બ્રિટિશ પેપરે ખુલ્લી રીતે જણાવી દીધું છે કે બ્રિટિશ જુવાનોને માટે જો ઇચ્છા અને ઇરાદો બંધ થાય અને થોડા વખતમાં દિંદને સ્વરાજ્ય અપાય તો એ જુવાનોને ધંપો શી રીતે મળશે ? હિંદમાં સ્વરાજ્ય સ્થપાય તો બ્રિટિશ માલને ઉપાડ શી રીતે થશે ? અને આપણે એટલી જ ચોખ્ખી વાત કરી દેવાની છે કે જ્યાં સુધી આ દેશને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ન મળે ત્યાં સુધી આપણી લડતનો જીરવો નરમ પડવાનો નથી. સાર્થનાતક સ્વરાજ્યનું નામ આપીને તદ્દન નમાલી અને ખર્ચાળ યોજનાઓ હિંદીઓ આગળ રજૂ થાય તેથી આજનો જુવાનવર્ગ હવે છેતરાવાનો નથી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે આપણી પ્રજા "કમજોર લેકીન ગુરસા ખોત" એ પ્રમાણે ખોટા ધમપણા મારે તેમા શો કાયદો ? તેથી કાંઈ બ્રિટિશ પ્રજા શોડી છેતરાવાની હતી. આ હકીકતના સમર્થનમાં એમ કહેવાય છે કે મહાસમિતિની એ મહિનાની સભામાં દરાવ પસાર થયેલો કે આખા દેશમાંથી ઓછામાં ઓછા ૫૮૭,૬૦૮ સભાસદો નેધવા, અને જે સમિતિ દરાવેલી સંખ્યા નોધી શકે નહિ તેને રદ કરવી. જો પ્રત્યેક તપાસ કરીએ તો ૨૧ પ્રાંતોમાંથી માત્ર અજમેર, આસામ, બિહાર, દિલ્હી, મધ્યપ્રાંત, મરાઠી મધ્યપ્રાંત, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એટલામાં જ જોડતી સંખ્યા નોધાઈ છે, જો કે કુલ સંખ્યા ૪,૪૮,૪૧૬ થઈ છે. આ હકીકત ખરી છે પણ સભાસદો કેવી રીતે નોધાય છે તેનો વિચાર કરીએ તો આ સંખ્યા વધે કે ઓછી ચાલ તેની બહુ કિંમત આંધી ન શકાય. જેવી રીતે ખોરસદ કે બારડોલીમાં સત્યાગ્રહ થયો ત્યારે પ્રજા કામ કરવાને તથા કુખ્ય સહન કરવાને તૈયાર થઈ હતી તેના પરથી પ્રજાનું બળ માપી શકાય. તેવી રીતે આજે બલે દિલ્હી, મુરઝીમો માહોમાંહે લડના હોય તો પણ જ્યારે દેશની લડન જાગે ત્યારે તેમની શક્તિ કેવી થાય છે તે તપાસીને તેમના ઐક્યનું માપ કાઢી શકાય.

હવે આપણે દેશની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીયું તો ચોખ્ખું જણાશે કે આખા દેશમાં ભારે અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો છે. સાધન કમિશનનો ચુકાદો દાવમાં થવાનો નથી. મદાસલા એ ગાંધીજીની સૂચના પ્રમાણે અથવા તેમણે સૂચવેલી સમાધાની પ્રમાણે ૧૯૨૬ની આખરે અહિંસાત્મક અસહકારનો વિચાર કરવાની છે. એમની મૂળ સૂચના ૧૯૩૦ની આખરે સુધી રાડ જોવાની હતી. અમુક મુદત આપીને કામ કરાવી લેવામાં કાયદો છે અને નુકસાન પણ છે. અમુક પદ્ધતિએ બેતણું વાર સાફ પરિણામ આવ્યું હોય તેથી એમ માની લેવું કે એ પદ્ધતિ હમેશાં કામ લાગશે એ અનુભવની વિરુદ્ધ છે. એટલે એ મુદત આપવાની પદ્ધતિની જુવાનવર્ગ હવે પૂર્ણ કરવા

તૈયાર નથી. એટલે અમુક તારીખને એવી પવિત્ર (Sacrosanct) ગણવાને તૈયાર નથી. તેવી જ રીતે સાંરચાનિક સ્વરાજ્ય અને સ્વતંત્રતા એ બંને શબ્દો ગૂંચવણ કરે એવા છે. ન્યા સુધી એ બંને સ્થિતિમાં પ્રગ્નને કયા કયા દહ્મો મળે છે અને સત્તા કેના હાથમાં જાય છે તેનો આપણે વિગતવાર અને સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી એ લડાઈમાં જીવાનવર્ગને રસ નથી. સ્વતંત્રતામાં બે સત્તા સુદીવદોના હાથમાં જવાની હોય અગર માત્ર શિક્ષિતવર્ગના હાથમાં જવાની હોય, રૂઢિચુસ્ત છુદ્દાઓના હાથમાં જવાની હોય, કેાઈ રાજકીય સંપ્રદાયના હાથમાં જવાની હોય તો તેમને એવું સ્વરાજ્ય જોઈતું નથી. આજના પક્ષો જમીનવિનાના ખેતી કરનારાનું દ્વિત વિચારવા તૈયાર નથી (દા. ત. ખારડોલી તાલુકાના રાનીપરજ દુબળાઓને) અસ્પૃશ્યતા માટે લડવાને તૈયાર નથી, દેશી રાજાઓને પંપાળવા માગે છે, તેની સાથે-જીવાનવર્ગ સંમત નથી. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં લોકમાન્ય દીળક એમ દહેતા હતા કે હાલમા સામાજિક સુધારાનો પ્રશ્ન હાથમાં ન લેા અને આજે અસહકારી દહેવાતો પક્ષ દેશી રાજાઓની પીઠ ધાખડી રહ્યો છે. ખરી દહીકત એવી છે કે જે વર્ષ ૧૯૧૬-૨૦ મા સખત લડત આપી તે યાકી ગયો છે, તેનામાં લડવાનું બળ નથી, તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાની ગાદી સાચવી રાખવી છે, તે વિનીતપક્ષ તરફ દળવા માંડ્યો છે, તેને માત્ર અદિસાના મત્રો લાગુવા છે અને અગે બહુ વિચારશીલ, ન્યાયી, તોળી તોળીને કામ કરનારા છીએ એવો ડોળ કરવો છે. એમનામાં લડવાની શક્તિ દશે પથુ વૃત્તિ નથી, અર્થાત્, તે ધરડા થઈ ગયા છે. ન્યારે એમણે રાજકીય લડતમાં જાગ લીધો ત્યારે બહુ યે સભાઓ બરીને ઠરાવો કયો, દેશને ઉશ્કેર્યો અને પ્રચારકામ કર્યું, આ બધું આવશ્યક હતું, પથુ હવે એ જ લોકો એવા મોટા થઈ ગયા છે કે તેમને સભાઓમાં અને પરિપદોમાં વિશ્વાસ નથી. તેમને નવા સંનિકો પેદા કરવા નથી. લાગણી ઉશ્કેરવામાં પાપ જુએ છે. લાગણી ઉશ્કેરીને હજારો વિદ્યાર્થીઓને અસહકાર કરાવી સાત-આઠ વિદ્યાર્થીઓ સ્થાપ્યા પછી હવે લાગણી ઉશ્કેર્યા વિના એક કામ કરવાની શીખામણ આપે છે. એમના હુકમ પ્રમાણે આખા દેશનું તંત્ર ચાલે અને જીવાનવર્ગે મૂગે મોઢે હુકમનો અમલ કરવાનું રહ્યું. આવી માનસિક સંકુચિતતા ચોખ્ખે ચોખ્ખી આજના આગેવાનોમાં આવેલી નેવાય છે. એમણે કબજ કરેલી સંરચાઓ અને તીજેરીનો એકદુશ્યુ વહીવટ કરવો છે. મુંબઈમાં જે નવો મજૂરપક્ષ લેલો થયો છે તેને ધખો મારવાના (barr) બહુ યે પ્રયત્ન થયા, અને આજે સુવદસધો અને મંડળો રચપાય છે તે કદર અસહકારીઓને આવકારદાયક હોવાને જલ્દે આંખમાં રેત જાય એવી રીતે ખુચે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ આખા દેશમાં નેવામાં આવે છે અને ખાસ કરીને ન્યાં અસહકારીઓનું વિશેષ જોસ હતું ત્યાં વધારે પ્રમાણમા અનુભવ ય છે.

આપણી રાષ્ટ્રીય મહન ધણા વર્ગો સુધી ચાલશે એ પ્રગ્નજનોને બહુ સ્પષ્ટ રીતે સમજતી દેવાની જરૂર છે. ન્યારે દેશમા આત્મભોગની વૃત્તિ એાછી ટેળવાઈ હતી ત્યારે એટલે ૧૦ વર્ષ પહેલાં એમ દહેવામા આવ્યું હતું કે આપણે ખાર મહિનામા સ્વરાજ્ય ભેગવી શકીએ. એને માટે અમુક યરનેાનું પાલન કરવાનું હતું પણ તે પાલન ૩૧ કરોડ માણસો ન કરી શકે એ અન્યન સ્પષ્ટ હતું. લોકમાનસને બદલવાને માટે એ આચાજરહું વચન ઉપયોગી હતું એમ આપણે સ્વીકારીએ પણ આજે એટલી જ સ્પષ્ટતાથી પ્રગ્નને

કહેવાની જરૂર છે કે આપણી લડત ઘણા લાંબા વખત સુધી ચાલશે અને તેને માટે આપણે ભારે વ્યવસ્થિત ગોઠવણો કરવી પડશે. એક વર્ષ કે બહુ થોડા સમયમાં સ્વરાજ્ય મળી જશે એવી ખોટી આશા આપવામાં હવે ફાટો નથી. જે હાલની મજૂર સરકાર સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના નામથી આપણે આશા રાખીએ છીએ તેના કરતાં પણ વધારે સત્તા દિંદને આપે તો પણ આપણે સ્વરાજ્ય મેળવતા નથી, એ બાબત બહુ ચોખ્ખી થવાની જરૂર છે. ત્યાં સુધી બહુ લશ્કર, જરૂરી નોકા સૈન્ય, બંધી આસપાસની સરકારો સાથે સમજૂતી અને સંધીઓ કરવાની સત્તા, આપણા વેપારઉદ્યોગ ખીલવવા માટે જે ઉપાયો લેવા પડે તે કોઈ પણ અંકુશ વિના કરવાની સત્તા અને દરેક પ્રકારની આતરિક વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા (દેશી રાજ્યો સહિત) આપણે ન મેળવીએ ત્યાં સુધીનું સ્વરાજ્ય બહુ કિમતી નથી. પણ છેક નજીકનો વિચાર કરતાં પણ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં જે બ્રિટિશ પોલાદો પંજે, સિવિલ અને લશ્કરી સર્વિસ ચાલુ રાખવાના હોય તો એ સ્વરાજ્યનો શો અર્થ? અને જે પ્રકારનું સ્વરાજ્ય આપણે ઉપર ખતાવ્યું તે સ્વરાજ્ય અદિસાના મંત્રો ઉચ્ચારવાથી આવવાનું નથી. અહીં અહિંસા એ શબ્દને પ્રેમના-વિશ્વપ્રેમના અર્થમાં વાપરે છું.

વિનીત ચર્ચ ગયેલા અસહકારીઓએ એક બીજી ગંભીર ભૂત કરી છે. અમે હિંસાત્મક લડતમાં માનતા નથી એવી જૂમરાણુ છાપરે ચઢીને કરવામાં દુનિયનો એક પણ. માથુસ છેતરાયો નથી. ખારડોલીની લડત અહિંસાત્મક હતી એમ કહેવામાં પણ બહુ અર્થ નથી. ખારડોલીની પ્રજા હિંસાત્મક થાત તો આપણે નવાઈ પામત. ખેડાની પ્રજા હિંસાત્મક ત્યાગ કરે ત્યારે આપણે સમજીએ કે હિંદી પ્રજા અહિંસાત્મક થતી જાય છે. આપણે આજે અહિંસાત્મક છીએ કારણ કે આપણામાં લડવાનું બળ નથી. બ્રિટિશ સરકાર પાસે એટલી બધી હિંસા કરવાની સામગ્રી છે કે આપણે અદિસાનું પાલન કરવું પડે છે એ દલીલ બાબલાની છે. મોગલ સામ્રાજ્ય ફેલાઈ રહ્યું હતું તે વખતે શિવાજી લડ્યો તેમાં ખરી મદદનગી હતી, તેમાં પુરુષાર્થ હતો. હું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એમ ચોખ્ખું માનું છું કે દુષ્ટતાથી દુષ્ટતાનો નાશ થતો નથી, પ્રેમથી પ્રેમ મેળવી શકાય છે, અને દુષ્ટતા શરમાઈને શમી જાય છે. તે છતાં હિંદોશના એકત્રીસ કરોડ માથુસો પાસેથી આશા રાખવી કે ચઢને ઠોકે નહિ, એ બ્યાજખી નથી અને છાપરે ચઢીને અહિંસાવાદી હોવાનો દાવો જાજાહેર કરવો તેમાં હડાપણુ નથી અને બ્રિટિશ પ્રજા તેમજ ખોટા લાલ લે છે. વ્યવહારની અંદર હડકાવમાં કુતરાને મારી નાખવાં પડે છે, સાપને મારવો પડે છે અને પુનઃ કરનારને ફાંસીએ લટકાવવો પડે છે; એટલે અહિંસાની વાણી વાતો કરીને પોતાને, આપણી પ્રજાને કે સરકારને છેતરવાનો પ્રયત્ન થાય એ ઠીક નથી. તેમાં તો પ્રજાનું બળ ઘટે છે, પ્રજા હતાય ચક્ર જાય છે.

આવી રીતે આદર્શો અને લડતના માર્ગો વિશે લુના અને નવા જમાના વચ્ચે મતભેદ જાણ્યો છે અને જેવી રીતે ખૂબ અભ્યાસ કરીને લાખાં લાખાં ભાષણો કરનાર વિનીતપક્ષ લાગણીથી દોરાઈ જતા ઉદામપક્ષ તરફ તિરસ્કાર અને દયાની દૃષ્ટિથી જોતો હતો, તેવી જ રીતે હાલનો ગાંધીપક્ષ અથવા દંદર અસહકારી “કહેવાતો” પક્ષ તે આજના જુવાન વર્ગ, સ્વતંત્રપક્ષ, મજૂરપક્ષ, કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષ, યુવક સંઘો વગેરે તરફ એટલા જ તિરસ્કાર અને અવિશ્વાસથી જુએ છે, અને જેવી રીતે અસહકારીઓ ફાવી ગયા તેવી જ રીતે આજનો પક્ષ પણ ફાવી જશે.

નવાયુગની લડત

આપણી લડતના બે શસ્ત્રો ગાંધીયુગમાંથી મળેલાં છે. સરકારની સાથે અસહકાર અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અને જ્યાં વાતાવરણ તૈયાર હોય ત્યાં, અમુક કાપડાનો સવિનય ભંગ એ બંને જગ્યાં શસ્ત્રો છે. આપણે એટલું પણ જાણીએ છીએ કે છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમિયાન એ શસ્ત્રોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેની તાલીમ પણ પ્રગતિ મળી છે. દશ વર્ષ પહેલાં જેટલા જુવાનો સ્વતંત્રતાના પરામાં હોમાવવા તૈયાર થયેલા તેના કરતાં આજે વધારે મોટી સંખ્યા તૈયાર છે. આપણી વ્યવસ્થા શક્તિ પણ ઘણી વધી છે અને રેલસંકેટ નિવારણ તથા બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે આપણને તેનું બરાબર જ્ઞાન થયું છે. તેથી આપણી આત્મશ્રદ્ધામાં ખૂબ વધારો થયો છે. હવેના અસહકારમાં સખ્તાઈ વધારે યશ એ પણ જોખમું છે, તેમાં સામાજિક અહિંસકારનો વધારો ઉપયોગ થવાનો સંભવ છે. પણ અસહકાર અજીવિત બનશે એ સ્પષ્ટ છે. દારુનિયેધનું કામ સર્જન થયું હોય કે નહિ તો પણ તેમાંથી ખૂબ શીખવાનું મળ્યું છે, એટલે હવે ખરો પ્રશ્ન તો લડતની વ્યૂહરચના કરવાનો રહ્યો. સૈન્ય ઊભું કરવું, તેને તાલીમ આપવી, અને તેની પાસેથી કામ લેવા માટે વ્યવસ્થા કરવી એ બધી ગોઠવણ કરવાનું હવે ઉપાડી લેવાનું છે. સૈનિકો જુદા જુદા કામોમાં રોકાય ગયા છે, દિંદી સેવાદળ પણ તૈયાર થતું જાય છે પણ તેની સંખ્યા હજી જૂન છે; તેથી જેમ મહાસભાના સભ્યો નોંધાય છે તેમ સૈનિકો નોંધવા પડશે. આજે આપણી મહાસભાનું મુખ્ય કાર્યક્રમ જેમણે તેવી સારી રીતે રચાયું નથી, જે કાર્યક્રમમાંથી ૨૧ ફેબ્રુઆરી અને ૨૧ પ્રાંતોમાં રહેલી વિવિધ વિવિધ વૃત્તિ અને શક્તિઓવાળી પ્રજાનું કામ કરવાનું છે તેમાં અતિકુશળ કાપડી મંત્રીઓ હોવા જેમણે. બરે મહાસભાના મંત્રીઓ ચોડે ચોડે વર્ષે બદલાય પણ કાર્યક્રમનો રક્ષા તો કાપડમનો હોય. દરેક પ્રાંતમાં આવું જ એક કાર્યક્રમ હોય, તેનો દરેક તાલુકા સાથેનો જીવંત સંબંધ હોય, પ્રમુખ જ્યારે એક દોરી એકે ત્યારે સાત લાખ ગામડાંઓમાં અમુક દીક્ષાલાય થાય એવી વ્યવસ્થા આપણે કરવાની છે. ટૂંકમાં, જે વ્યવસ્થાશક્તિ વડે અંગ્રેજ સરકાર આપણા પર રાજ્ય કરી રહી છે તે વ્યવસ્થાશક્તિ સંપૂર્ણ રીતે કેળવીને આપણે લડત આપવાની છે.

આજનો જુવાનવર્ગ આવી વ્યવસ્થા, આવી તાલીમ માગી રહ્યો છે અને આગેવાનોને તો મુત્સદ્દીગીરી કરવી છે. બ્રિટિશ સરકાર જોલાવે તો ગોળમેજી પરિપદમાં જવું કે ન જવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન નથી, પણ દરેક દિંદીએ સમજી લેવાનું છે કે જે રાજ્યપદ્ધતિથી કમિશનનું કામ થવાનું છે તેમાં બાર અઢાર મહિના વીતી જશે. જે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિને માટે આપણે હાલથી જ ઝુંબેશ નહિ ઉપાડીએ તો આપણામાં આંતરવિચાર જામશે, આપણામાં ફાટફુટ પડશે. આપણા દેદીઓ જેલમાં દુઃખ ખમી રહ્યા છે, આપણા ઘરનીર યોદ્ધાઓ રાજકીય આરોપોને લીધે કાયદેસર કામ કરતા અટકી પડ્યા છે. એ બધી કુચ્છાઈ જાયવા છતાં આપણે સરકારના શિમતથી લટ બની જઈએ તો ખરેખરા મૂર્ખ ગણાઈશું. મર સેતલવાડ અથવા દળવી જેવા વિનીત માણસો એવા શિમતથી કૃતકૃત્ય થઈ જાય પણ જો મીસીસ નામકું પણ તેમાં જણી જાય તો નવો જુવાનવર્ગ તેમની આગેવાની નહિ સ્વીકારે.

આ ટોચકીના પ્રસંગે નવી નવી ચચી ખડી યશે પણ બધી વાતોની પછવાડે સત્ય એટલું જ છે કે મજૂર સરકારની ઇચ્છા દર્શો તો પણ બ્રિટિશ પ્રજા સારા સુધારા આપી શકશે નહિ અને તેની સાથે સાથે આપણે સમજી લેવાનું છે કે સુધારા મેળવવાનો આધાર આપણા બગ પર છે: આપણા માનસિકજન, આધ્યાત્મિકજન અને શારીરિકજન પર છે.

શુભંત મહેતા

વિજ્ઞાન વિભાગ

વિજ્ઞાન: હિંદમાં તથા ગુજરાતમાં

૧

વિજ્ઞાનનો જન્મ તો માનવીની જીવિતી સાથે જ થયો મળાય. એટલે એનો જન્મકાળ તથા જન્મસ્થાન એ તો કલ્પનાનો જ વિષય થાય.

જે જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓના વધતા ઓછા વિશ્વાસપાત્ર અહેવાલો આજ આપણી પાસે છે ને ઇજિપ્ત જેવા દેશની સંસ્કૃતિના તો હવે વધુ સુઘ્રમ થતા જાય છે તે સર્વ ઉપરથી એ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે માનવી જીવનની ઉપર વિજ્ઞાનની અસર તે કાળે પણ બહુ ગંભીર હતી.

તેમ છતાં અરાદમી સદીમાં આ વિજ્ઞાનનો પોતાનો નવીન અવતાર કહીએ તેવો જે વિકાસ થયો તેની અસર એટલી સચોટ, વ્યાપક તથા મૌલિક થઇ છે કે વર્તમાનકાળના આખા જગતનું સ્વરૂપ એને જ હાથે પકડાઈ ગયું છે. તે દિવસથી આજ લગીમાં વિજ્ઞાને માનવજીવનનું જે પરિવર્તન કરી દીધું છે તે જેવું ક્રાન્તિકારક છે તેવું જ તે અત્યંતિત દંતુ: તેની સાથે જ એ પરિવર્તન અત્યારના માનવીના જીવનમાં જાણે સ્વાભાવિક જેવું થઇ પડ્યું છે, એટલે તે પહેલાંનું વાસ્તવિક જીવન કલ્પના એસતાં જ આપણને તે પૂર્વકાળના માનવીને માટે દયા તથા કાષ્ઠિક દુઃખકાર જેવું થાય છે.

૨

આ પરિવર્તનનું સ્વરૂપ તથા વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ બહુ આછી રીતે આલેખવા યત્ન કરીએ. અરાદમી સદીએ વિજ્ઞાનનું તાત્વિક રૂપ ઘડ્યું. એની લાક્ષણિક પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિના પાયા ચણ્યા. સાયકોધન એ વૈજ્ઞાનિકનો આદર્ય થયો ને તેમ યનાં એણે અપૂર્વ ગીરવ તથા ઉમ સત્વશાલીનતા પ્રકટાવ્યા. વિજ્ઞાન એ શાસ્ત્ર થયું: એટલું જ નહિ પણ અનેક શાસ્ત્રોની માતા થઇ.

આગણીસમી સદી તો “વિસ્મયકારક સદી” તરીકે પૂરી થઇ. તદ્દન અકલ્પિત ને અસંભવિત-મનભરી શક્તિ માનવીના હાથમાં આવી. નવી શોધો, નવા સિદ્ધાન્તો, નવી યંત્ર-રચના થઇ અને માનવજીવને નવો વિકાસ દીધો. ગતિ વધી, પ્રવાસ વધ્યો. આગગાડી, રેલિંગર, ટપાલ, તાર, ઇલેક્ટ્રિક પૃથ્વીની આખી સપાટી—જળની તેમજ જમીનની—ઉપર નવો જ રંગ આવ્યો, જાણે નવો જીવન-સંચાર ક્યો. અમાપ તથા છેડા વગરની ગુણતી ધરતી હવે મર્યાદાવાળી થઇ એટલું જ નહિ પણ નાની સરખી થઇ પડી. ખગોળવિજ્ઞાની સમજ આવતી ગઇ તેમ આવડી એટી પૃથ્વીની લઘુતા સમજાઈ: તેમ જ પૃથ્વીના પોતાના કોઈક સમગ્ર અવસોદનથી એક દેશનું-એક આકાશનું મિથ્યાભિમાન એસરી જવા

લાગ્યું. માનવતાનું લાન વધારે સત્યરૂપમાં થયું. તેમ બીજી પાસથી સાદસ વધ્યું. રસાયનાદિ શાસ્ત્રોએ સંપત્તિ વધારી. પરાક્રમ વધ્યું. દરેક વસ્તુ હવે મોટા પાયા ઉપર ખનવા લાગો પ્રાકૃત જીવનમાં ઉદ્ભવપાલક થઇ તો આ-તરજીવન પણ અસ્પૃશ્ય કયાંથી રહે ? વિજ્ઞાનની નવી શક્તિની સામે પુરાણો ધણી શક્તિઓ આવીને ઊભી રહીઃ કેાઇ કેાઇ વિજ્ઞાનને જોઇને જ હઠી ગઇ; કેાઇ કેાઇ, ધર્મ જેવી, ખૂબ આઘડી. ખ્રિસ્તી ધર્મ એ અઘડામણીમાથી વિશુદ્ધ થયો, પોતાનું સત્યસ્વરૂપ વિશેષ સમજતો થયો. અસત્યની ઉપર એની જેટલી રચના થઇ હતી તે તૂટવા લાગી. તત્ત્વચિન્તને પણ વિજ્ઞાનની ગણતરી કરવા માડી, વિજ્ઞાનનાં ધણાં ફોનોનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો અને વિજ્ઞાનને ખાસ આદરનું સ્થાન આપ્યું. સંક્ષેપમાં, ઓગણીસમી સદી પુરી થઇ ત્યારે કેટલાકને એમ જ લાગ્યું કે માનવ જાતિને જે જે ચમત્કારો જોવાના હતા તેમાંના ઘણાજારા થઇ રહ્યા છે, અને હવે વિશેષ જાનવાનું નહિ જેવું જ રહ્યું છે.

પણ વીસમી સદીએ તો પોતાના શિશુ-કાળમાં જ ખતાવી આપ્યું કે આ લાભ છે અને માનવ-શક્તિની તથા વિજ્ઞાન-સિદ્ધિની આડી દિવાલો કાં તો છે જ નહિ, અથવા તો હોય તો તે હજી બહુ દૂર છે. ઓગણીસમી સદી કોયલા તથા વરાળની શક્તિઓની હતી, તથા વિજ્ઞાનો તો જન્મ જ જાગે થયો હતો. પણ વીસમીનું હજી તો પહેલું ચરણ પૂર્ણ થાય છે એટલામાં વિજ્ઞાણીએ તથા નવા પ્રકટેશ રેડિયોએ આખા જગતને ખગલગારી નાખ્યું. એ ખતેની સાથે વિજ્ઞાનની અન્ય અનેક શાખાઓ-જેમાંની કેટલીક તદ્દન નવીન હતી-નેઓએ જાન તથા સંપત્તિ, પરાક્રમ તથા સુંખસગવડ એ સર્વનો નવો જ યુગ પ્રવર્તાવ્યો છે. મોટર, સબમેરિન, હવાઇ ઝાઝ એ સૌએ તથા એમના વંશ-વિરનારે માનવીના પાદનના ખ્યાલ જ બદલાવી નાખ્યા, વાયરલેસ તથા રેડિયોએ આખી પૃથ્વીને એકઠી સાંધી લેવા માંડી. નવી નવી સગવડો, નવી નવી જરૂરિયાતો, નવા નવા વિનોદો તથા નવી નવી સિદ્ધિઓએ આપણી ઉપર એવું આક્રમણ કર્યું છે કે એના ઘસારાથી આપણામાના કેટલાક તો સાવ ગભરાઇ ગયા છે. હજી તો “પાસેરામાં પહેજો પૂછી” પણ નથી. માનવી હજી તો બાળક દશમાં જ છે. “હજી તો માનવજાત જોડીયામાં પડે પડે આંખો ઉઘાડી જોનાં તથા કાંઇક સમજતા જ શીખ્યું છે” એમ ડૉ. સર જેમ્સ જીન આપણને કહે છે.

ખેતીનો આરભ એ પણ વિજ્ઞાનનો બીજો જન્મ છે. એ ખેતીને અંગે આજ અનેક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો વધ્યાં છે, અને એ સર્વ શાસ્ત્રોએ ખેતીને એવી વિકસાવી છે તથા હજી વિકસાવ્યાં જાય છે કે જમીનમાંથી આપણે હવે કેટલાકજાણું વધારે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, ખરાબ જમીનને સારી ફળદ્રુપ કરીએ છીએ, અને વરસાદ આદિ આગન્તુક બળોના મનસ્વીપણામાંથી પણ કેટલેક અંશે ઊગરી સ્વતંત્ર થઇ શકીએ છીએ. ઉલોગો, વ્યાપાર, કળાઓ અને રાજ્યરચનાઓ એ સર્વમાં વિજ્ઞાનનું આધિપત્ય પૂરેપૂર્ણ જાયું છે. મુદ્રમાં વિજ્ઞાન જ પરમ-આજ્ય સિદ્ધ થયેલ છે, તો શાન્તિમાં વળી એની સુવાસન તથા શક્તિ એથી હજારગણી છે.

પણ માત્ર જીવનવ્યવહારની ઉપર જ અસર કરી વિજ્ઞાન અટક્યું નથી. માનવીની રહેણીકરણી, આચારવિચાર, લાગણીઓ, લાવનાઓ, કલ્પના, દષ્ટિ-એ સોની ઉપર વધારે ને વધારે ઘેરી અસર એણે કરવા માંડી છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની ઉપર જે પ્રજાળ પ્રકાશ નાખી એની શુદ્ધિનું કાર્ય એણે આરંભ્યું છે, તેનું જ મોઢવહેલે સર્વ ધર્મો તથા સંપ્રદાયોનું પણ

યશે, અને ધર્મ-ધર્મતાથી તથા ધર્મ-અજ્ઞાનથી કલ્પેલો જગતમાં મચી રહ્યા છે તેઓના ઉપર શાન્તિકારક પ્રભાવ પડશે. તત્ત્વચિન્તનમાં માનવજીવનના તથા પાર્થિવ-જીવનના ખરેખરા મૌલિક પ્રશ્નોની તપાસમાં એના સેવકો આજ ગુંથાયા છે. "From known to the unknown" એ ન્યાયે જડપદાર્થો, જીવતાંના રચૂળ દેહો, પરમાણુઓ: પરમાણુના ય પરમ-આણુ સમાન વિદ્યુદ્દણુ-“ઇલેક્ટ્રૉન”-થી માંડીને પૃથ્વીઓ-અદનક્ષત્રો-તારાઓ-સૂર્યમંડળો-વિશ્વો-તથા બ્રહ્માંડો લગીની પર્યેયણુ એણે હાથમાં લીધી છે. હવે જડચેતનના સંગમના કાયડામાં તે ઊતરી પડ્યું છે. જડચેતન, પદાર્થ-શક્તિ એ દ્વન્દ્વના ઉપરાત દિશ્ તથા કાળ એ એના ય પોતાની શોધમાં પહેલીવાર વિજ્ઞાને સમાવેશ કરવા માંડ્યો છે. પ્રકાશ-વિદ્યુત્ ઉષ્ણતા-ગતિ-ધ્વનિ-ગુરુત્વાકર્ષણ એ સર્વ શક્તિમા રચૂલ-જડને શમાવી દઈ, હવે એ સર્વ શક્તિઓની પણ એક સર્વગ્રાહી વ્યાખ્યા શોધવા સર્વ રૂપો ને સર્વ ચેતનાઓનું પણ જે મૌલિક ચેતન હોય તેને શોધવા વિજ્ઞાન તૈયાર થયું છે. આવા વિજ્ઞાનાર્થીઓના એક સમર્થ અગ્રણી સર ઑલિવર લૉન્જ આજ કહે છે કે—

“Meanwhile, matter and energy have merged into one another: both are treated geometrically as if they were properties of space, or rather of the greater generalisation called space-time: there is beginning a great unification which in spite of present complexity seems likely to lead to an ultimate simplification. ... We must transcend matter and its relative motions, and must formulate the properties of the fundamental entity which fills space and endures in time.”

ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં લખ્ય-અલખના ભેદ તથા સંબંધ વિજ્ઞાને શાસ્ત્રીય રીતે હાથમાં લેવા માડ્યા છે.

૩

આ વિજ્ઞાનમાં આપણા દેશનો-ભરતખંડનો-કાંઈ ફાળો છે ?

પ્રાચીન હિંદનું વિજ્ઞાનના વિકાસમાં સમર્પણ જેવું તેવું નહોતું. જો કે હજી એની પૂરી તપાસ થઈ નથી એટલે એનું ખરેખર માપ કાઢી શકાય એમ નથી, તો પણ આપણા ઉન્નતિકાળમાં, છેક સત્તરમી અઠારમી સદી લગી, કળા-હુલર-ઉદ્યોગોદિ અનેક માગેંએ, વિજ્ઞાનના વ્યાવહારિક પ્રદેશમાં આપણા દેશે પુષ્કળ સમર્પણ કર્યું હતું તે વિષે સન્દેહ નથી. તે કાળ લગી અન્ય દેશોની નજરે હિંદ લગભગ સુવર્ણભૂમિ જેવી—El Dorado—હતી. પણ આજે તે સ્થિતિ રહી નથી. આજે તો હિંદ બહારનો પ્રકાશ ઝીલે છે, બહારથી આવતાં વિજ્ઞાન-ફળોને સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ પણ એ વિદેશી વસ્તુઓની ઉપર જ હવે હિંદનું જીવનચક્ર ધણે અંશે આધાર રાખતું થયું છે. આપણી કળા, આપણું કૌશલ્ય, આપણું જ્ઞાન-સર્વ લગભગ મૃતપ્રાય થઈ ગયું છે : સ્વતંત્રતાની સાથે આપણે વિજ્ઞાન પણ ખોયું છે. આજે આપણે વિદેશી કાપડનો બહિષ્કાર, કે બહિષ્કારની વાતો, કરી શકીએ છીએ; રાજકીય અસહકાર, કે અસહકારની ચળવળ, કરી શકીએ છીએ; પણ અન્ય દેશોએ આપેલાં વિજ્ઞાનફળોને, નથી આપણે તરછાદી શક્તા કે નથી સ્વયમેવ એનું રચાન લેવા

અન્યને ઉત્પન્ન કરી શકતા. મોટામાં મોટા અસહકારીઓ તથા ચૂરતમાં ચૂરત “સ્વદેશી” ના ભક્તો આજે ટ્રેન, મોટર, તાર, ધડિયાળ, ફાઉન્ટેન-પેન આદિ દ્વન્દ્વો વસ્તુઓની આખતમાં પરાધીન જ છે. આપણા પ્રાકૃત જીવનની કેટલી ચીજો આપણે બહારથી જ લેવી પડે છે, એ વાત સર્વવિદિત છે.

આ પ્રશ્ન સ્વાભિમાનની દૃષ્ટિએ ગમે તે રીતે જોવાય. અત્યારે એ જ જોવાનું છે કે આ સર્વ વિજ્ઞાન-ફળોમા આપણે આપણા પોતાના નિર્વાહ પૂરતું ય હજી કરી શકતા નથી તો જગતને કાઈક અર્પણ કરીએ એ વાત તો ક્યા રહી ?

જો વ્યવહારપ્રદેશમાં આપણા દેશનું સમર્પણ આવું છે તો સંશોધન-પ્રદેશમાં, વિજ્ઞાનના ખરા સ્વરૂપના પ્રદેશમાં, શી સ્થિતિ છે ?

આમા પણ આપણા ઋષિ-મુનિઓએ, “દષ્ટાઓ” એ, દેખેલાં તથા કહેલાં જીવન-સત્યો તરફ આપણો પક્ષપાત હોય. એના વારસો આપણે આજના વિજ્ઞાનની તરફ, આ પ્રદેશમાં તો, જરા સિરસ્કારથી જોવા લલચાઈએ. “હજી તમારા વિજ્ઞાનને બહુ ફાફાં મારવાં બાકી છે.” “હજી આપણને પહોંચવાની વિજ્ઞાનને બહુ વાર છે.” એ સંતોષની લાગણી પ્રકટ કે અપ્રકટ રૂપમા પણ હજી છે.

આ લાગણીની ઉપર એક જ ટીકા ચઢી શકે. સત્યાસત્યનો નિર્ણય આખરે થશે. વિજ્ઞાન સંપૂર્ણતાનો દાવો કરી શકે જ નહિ: એના તો હજી પ્રારંભિક પ્રયાસો છે એમ એ પોતે કહે છે. પણ આપણો સ્વસંતોષ આપણી પોતાની સિદ્ધિની ઉપર નથી રચાયો, એ વિશ્વ-જૂનાં સત્યો નથી આપણે-આજ કાલના ભારતવાસીએ-રચાયાં, કે નથી આપણે એમને વિજ્ઞાનની સામે કસીને સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં. કદાચિત આપણે એમને જીરવ્યાં પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ આપણી દશા આજે એવી કંગાલ ને હારમારપદ છે કે પશ્ચિમના વિજ્ઞાનીઓ આપણા એ જૂના સત્યો સ્વીકારે એનો માત્ર વાટ જોતા આપણે બેસી રહીએ છીએ: આપણી શ્રદ્ધા કા તો આંધળી છે, અથવા એવી ડગમગી રહી છે કે વિજ્ઞાનને જે ઉવટે ન્યાય કરવાનું કામ પણ સોપી દઈએ છીએ.

આ પ્રશ્ન બાજુએ મૂકી, મૂળ વાત હાથમાં લઈએ. વિજ્ઞાનનાં જે વ્યાવહારિક ફળોએ જગત-પરિવર્તન કર્યું છે તે ફળોના ઉત્પાદક, મહાન વિધાયકોમા એડિસન, સ્વૉન, માર્કોની ઇત્યાદિ જેવામાં-રચાન લઈ શકે એવો કોઈ ભારતવાસી આજ નથી. એટલું જ નહિ પણ ન્યૂટન, આઈન્સ્ટાઈન, એડિંગ્ટન, લૉન્ડ ઇત્યાદિ જેવા મૌલિક સિદ્ધાન્ત-દર્શકોમાં રચાન લઈ શકે એવો પણ કોઈ નથી.

છતાં, આ ધ્યાનિકારક કચન પછી, એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આથી ભવિષ્ય નિરાશાજનક છે એવું ક્ષમ સમજવાનું નથી. આપણે બીજા દેશોની બહુ પછાડી છીએ, પણ આપણે ય પગ ઢિપાડવા માંડ્યા છે. બહુ જ ધીમા છીએ, છતા હવે સંશોધન-વિષયમાં તદ્દન ગતિશૂન્ય નથી. વચલી દીર્ઘ નિદ્રાનો ખ્યાલ કરીએ તો હવે ગતિનો આરંભ સ્પષ્ટ છે.

રામાનુજમ્, રાય, બોસ, રામન તથા મેધનાદ શાહ-એ ધંચમૂર્તિ આપણને વિજ્ઞાન કૃતિની તદ્દન શૂન્યતામાંથી બચાવી લે છે. આ પાચમાથી માત્ર ચારને જ લન્ડનની રૉયલ સોસાયટીના ફેલો તરીકે સ્વીકારવાનું માન મળ્યું છે. એથી વિશેષ મોટાં ઘણા વૈજ્ઞાનિક

સન્માનો છે: તેમાંનાં એક બે જ માત્ર બે જણાને-એસ તથા રામનને મળ્યાં છે: મોટામાં મોટાં સન્માનોમાં ગણાતું નોબેલ-પારિતોષિક વિજ્ઞાન માટે હજી કોઈને મળ્યું નથી.

એટલું જ નહિ પણ આ પાંચમાના પ્રથમ, રામાનુજમ્, તો અત્યારે માત્ર યશ-શરીર જ હવે છે. યશ-શરીર અદ્ભૂત છે, જગતના મોટા ગણિતશાસ્ત્રીઓ આજે રામાનુજમ્ના અધૂરા કાર્યને સમજવામાં, એની કપરીની ટૂંકી મોઢો ઉકેલવામાં, તથા એની પ્રતિભાનો વિશેષ પાર પામવામાં અંધારા છે. છતાં રામાનુજમ્ હવે રહ્યા નથી: હવે વિશેષ કરી શકે એમ નથી.

તે પ્રમાણે રાય, આજે આચાર્ય રાયના નામથી વિશેષ જાણીતા થયેલા ડૉ. સર પ્રદુષ્ઠ ચન્દ્ર રાય, હવે વિજ્ઞાન-પ્રદેશમાંથી નિવૃત્ત બેવા છે. દિલ્લી બહારના જગતે એમની કદર, આ પાંચમા સૌથી ઓછી કરી છે: તો દિલ્લી પોતે સૌથી વધારે પ્રેમ એમની ઉપર ઠાલવ્યો છે. પ્રાચીન દિલ્લા રસાયનની દ્રવ્ય; બેંગાલ કેમિકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિમિટેડ, જેથી અદ્ભૂત વૃત્તાન્તવાળી ઔદ્યોગિક રચના; બંગાળમાં રસાયનના અભ્યાસની તેમજ સંશોધનની સ્થાપના-એ આ દિલ્લી રસાયનશાસ્ત્રીઓના પિતામહ સમાન. આચાર્ય રાયની મુખ્ય વિજ્ઞાન-કૃતિ છે.

ત્રીજા એસ સીત્તેરથીય વધારે વર્ષની ઉંમરે હજી પ્રવૃત્ત છે. એમને જેમ આરંભમાં અવગણના મળી તેમ હવે વિશેષ આદર-સત્કાર મળે છે. પૂર્વાવસ્થાના ભૌતિકશાસ્ત્રી આજે વનસ્પતિ-જીવનના પ્રદેશને અજવાળા રહ્યા છે અને જડ-એતનના સંગમને સમજવામાં જીવન-સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યા છે. એમના પત્રો પ્રથમ દરજ્જે, તે પછી એમના પ્રયોગો તથા એમની વક્તૃતા, ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા છે. જે અનુમાનો સત્ય તરીકે સ્થાપવા તે મથી રહ્યા છે તેઓએ પુષ્કળ વિરોધ પ્રકટાવ્યો છે-હજી પણ તે સ્વીકારાયાં છે એમ કહેવાય નહિ. પણ જો તે સ્વીકારાય તો જગતના વિજ્ઞાનીઓમાં એમનું સ્થાન જિયું રહેશે એ ચોક્કસ છે. પણ તે માટે ઘણો કાળ તથા ઘણી વધારે પર્વણા જોઈશે.

રામન તથા શાહ-બે જ બાકી રહ્યા. તેઓ જ અત્યારે દેશની ખરેખરી આરા છે. બન્ને હજી જીવનની પૂરી શક્તિવાળા છે. બન્નેના નામ દિલ્લી બહાર સારી પેઠે જાણીતા છે. બંને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ, છતાં રામન વિશેષ પ્રયોગશીલ અને શાહ મનનશીલ. બન્નેએ કેટલુંક મહત્ત્વનું કાર્ય નાની વયમાં કરી બતાવ્યું છે. બન્નેએ પર્વણ-પરંપરાઓ આ દેશમાં તેમજ યુરોપ-અમેરિકામાં જન્માવી છે. પહેલો વૈજ્ઞાનિક નોબેલ-પારિતોષિક મેળવનાર રામન થાય તો આશ્ચર્ય નથી.

આ મહારથીઓની પાછળ, તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે, ધૂમનારા અન્ય રથીઓ, ઘોડેસ્વાર, પાયદળ આદિ પણ છે. ઇન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસની બેઠકો બતાવી આપે છે કે આ સંખ્યા વધતી જાય છે. કેટલીક વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના કેન્દ્રો બંધવાન થતા જાય છે તથા નવા પ્રકેટે છે. યુનિવર્સિટીઓએ આનો સંવેગ ઝીલવા માડ્યો છે: ઝીલીને વધારે સમૃદ્ધ કરવા માંડ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક પત્રો વધવા માંડ્યાં છે.

આમ જગતમાં અતિશય પછાડે હોવા છતાં જીવન-સંચાર સ્પષ્ટ છે. દિલ્લી વિજ્ઞાન-ક્ષેત્રમાં પણ માંડવા માંડ્યા છે.

અને ગુજરાતે ?

દૃષ્ટિને ગુજરાતની તરફ સંકેતી લેતાં વિશેષ ગ્રંથાનિ જીવજે છે. જગતના વિજ્ઞાનમાં હિંદે પ્રવેશ માત્ર કર્યો છે, એટલો જ થોડો પ્રવેશ હિંદના થોડા વિજ્ઞાનમાં ગુજરાતનો હશે !

ઉપરનો પંચમૂર્તિઓમાં એક પણ ગુજરાતી નથી.

ગજજરનું નામ યાદ આવે જ. છતાં સમગ્ર વિચાર કરીએ તો આ પંચમૂર્તિમાંના એકની ખરાબર પણ ગજજરની ઉજ્જવળતા આવતી નથી. મહત્ત્વની કૃત્તિઓ, તેથી વધારે મહત્ત્વની આશાઓ, અને એવડી મોટી નિષ્ફળતાઓ : એ સર્વ એક સામટા નેત્ર સમક્ષ જિભા રહે છે. એવા એવા ગજજર પણ આજ નથી.

છે માત્ર એક જ જણ. પણ એમને નથી યુનિવર્સિટીએ સન્માન્યા કે નથી રાજ્યે. તે ખોસતી વયના શ્રી જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી : વનસ્પતિશાસ્ત્રના ખરા ધુરધર, હિંદની વનસ્પતિના વ્યાવહારિક તેમજ શાસ્ત્રીય જ્ઞાતા. ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રાચીન અસ્થિ-અવશેષના સર્વમાન્ય આશ્ન-પુરુષ સર આર્થર કીય. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સે ઓક્સફર્ડની બ્રિટિશ એસોસિયેશનમાં બે વર્ષ ઉપર કહ્યું હતું : “કોઈનેય જમીનમાંથી આવેલ અસ્થિ-અવશેષ મળી આવે તો એને એમજ યાચ કે લાવ, સર આર્થર કીયને તે મોકલું.” એવું વનસ્પતિની બાબતમાં જયકૃષ્ણભાઈનું ગુજરાતમાં છે. કચ્છરાજ્યે આજે એમની કદર કરી છે અને એમની સેવાનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. બાકી ગુજરાત, મુખ્યાર્થની યુનિવર્સિટી, યુનિવર્સિટીની વનસ્પતિના પદ્ધતિથી ઇલાદિએ કશું કર્યું નથી. મારી ખાતરી છે કે કોઈ પણ અન્ય દેશમાં જયકૃષ્ણભાઈ હોત તો યુનિવર્સિટી તરફથી ડૉક્ટર આવ સાયન્સની પદવી તો એમને, સન્માનચિહ્ન તરીકે, ક્યારની મળી હોત. હજી પણ મુંબાઈની યુનિવર્સિટી આ ઉપર વિચાર કરી શકે.

સન ૧૯૨૪ માં ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના વિજ્ઞાન-વિભાગને અધ્યક્ષસ્થાનેથી ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું અવલોકન કરતાં માત્ર બે જ વસ્તુઓ મને ગણવા જેવી જાણી હતી : (૧) જયકૃષ્ણભાઈનું વનસ્પતિ-ખાગ-આદિનું મહત્કાર્ય. (૨) પુરાતત્ત્વ-મંદિરનું પ્રાચીનશાસ્ત્ર વિષયક સંશોધન. આ બીજું કાર્ય, જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યાજ્ઞાઓની વેટાળાયા જેવી પ્રવૃત્તિમાંનું લગભગ એક જ સુફળ હતું, તે આજે માત્ર સ્મરણાવશેષ રહ્યું છે. પુરાતત્ત્વ-મંદિરનો અન્ત થયા પછી આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કમમાં કોઈ પણ સત્ત્વ રહ્યું છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

ગુજરાતે વિજ્ઞાનને શો ફળો આપ્યો છે તે શોધી કાઢવું પણ મુશ્કેલ છે. એવાં કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ અથવા સભા કોઈ પણ આજે નથી : જયકૃષ્ણભાઈના એક અપવાદ સિવાય.

માત્ર કેટલાક પ્રયાસો, અથવા પ્રયાસોના આરંભમાત્ર, નોંધવા પૂરતા મળી આવે એમ છે. અને તેઓ હજી જીવંત રથાન પામી શકે એવાં ગણાય નહિ. ગુજરાતની ખેતી, ગુજરાતના ઉદ્યોગો, ગુજરાતની કળાઓ, ગુજરાતનાં નદી-પર્વત-સમુદ્રતટો, ગુજરાતનાં જળાશયો, ગુજરાતનાં વન જળ તથા ટુલો અને ઔપચિઓ, ગુજરાતના પક્ષીઓ પશુઓ જન્તુઓ તથા ખાસ કરીને ઢોર : એ સર્વ આજે વૈજ્ઞાનિક પર્ચેષણની રાહ નોંધને બેઠા છે, તેઓને સંતોષે એવું કોઈ પણ આજે થતું હોય એમ કહી શકાય નહિ; તો પણ જેમ

અધ્યારમ્ભમાથી ઘણું ક્ષણ થાય છે તેમ આજે કેટલાક આરબો આશા આપનાર તરીકે ગણી શકાય એવા છે.

ગુજરાતમાં સંશોધન કરનારા જૂજ છે તેમ સંશોધનના કેન્દ્ર પણ હજી જન્મ્યાં નથી. સુંબાર્ધની યુનિવર્સિટીએ એમ. એસસી. ની પદવીને માટે, પરીક્ષાને બદલે અન્વેષણે સ્વીકારવા માંડ્યા છે એટલે મુખ્યત્વે રસાયનમાં, ને બહુ ગૌણ અંશે ભૌતિક-પ્રાણી-વનસ્પતિ-શાસ્ત્રોમાં, વિદ્યાર્થીઓ અન્વેષણની તાલિમ લેવા લાગ્યા છે, તેમાં ગુજરાતીઓનો ભાગ સારો છે. ઘણા બેંગલોર તથા સુંબાર્ધ, ને કેઈ વડોદરામાં રહીને આ પ્રમાણે યુનિવર્સિટી-શિક્ષણને અગે શોધખોળના કામમાં ભિતરે છે. આમાં ગુજરાતનું રાજનગર અમદાવાદ સુરત છે. સર ચીનભાઈએ સાયન્સ કૉલેજને માટે મોટી સખાવત કરી, એ એક કાર્ય ઉપરાંત ખીલુ કાઢ પણ મોટું કામ વિજ્ઞાનને માટે તથા ઉચ્ચતર શિક્ષણને માટે ય, અમદાવાદે કર્યું હોય એમ દેખાતું નથી.

આ ઉપરાંત સામાન્ય રીતે ય આજના યુવક-ગણનું વિજ્ઞાનના અભ્યાસ તરફ વલણ વધ્યું છે. સુંબાર્ધની યુનિવર્સિટીએ મોટી મોટી ય પોતાની એક ગંભીર જૂલ સુધારી અને મેટ્રિકમાં વિજ્ઞાનને ફરજિયાત પરીક્ષા-વિષય તરીકે સ્થાપ્યું એની અસર ઘણી થઈ છે. તે તથા એવાં ખીજાં કારણોને લીધે એક પચીસીમાં વિજ્ઞાન ભણનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સુંબાર્ધ યુનિવર્સિટીમાં કેટલા ગણી વધી પડી છે.

વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ તથેથી જેમ પ્રસાર પામ્યું તેમ ઉપરથી પણ ઉચ્ચતર થયું. વિજ્ઞાનના વિશેષ અભ્યાસ માટે કેટલાય તરણ ગુજરાતી બન્યુંઓ આજે વિજ્ઞાન-તીથે સમાન વિદેશી સ્થળોમાં જવા લાગ્યા છે. પહેલા લગભગ “આર”ને માટે જ, યા તો દેશાટન અર્થે, ગુજરાતીઓ જતા : આજે તે ઉપરાંત વિજ્ઞાનાદિનો અભ્યાસ એ મોટું લક્ષ્ય થઈ પડ્યું છે. જુદા જુદા દેશોમાં પણ જવા લાગ્યા છે એ વધારે સાઈ છે, જો કે હજી ઇટલિ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, કેનેડા, જાપાન તુર્કસ્થાન-આદિ અન્ય દેશોમાં ય ઓપણા ભાઈઓ જાય એ આવશ્યક છે. તેમ વિજ્ઞાનની આજે કેટલીય શાખાઓ છે, ને તે શાખાઓના સંબંધમાં કેટલાય વ્યાવહારિક પ્રદેશો ખાસ જ્ઞાન તથા અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે. ત્યાં જ્યાં જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સર્વોત્તમ રીતે ખીલ્યું હોય ત્યાં ત્યાં આપણા ભાઈઓએ પહોંચવું જોઈએ. ગુજરાતને ખાતર તેમ જ ભારતમાતને ખાતર વિજ્ઞાનનું ધન સર્વ સ્થળેથી બેજી કરવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનવૃક્ષ સજીવ નહિ હોય તો સ્વરાજ પણ જાડું કામનું નથી. સ્વરાજ જેમ વિજ્ઞાનવૃક્ષને ઉછેરશે તેમ સ્વરાજ પોતે વધારે સંસિદ્ધ તથા સત્ત્વશાલી થશે.

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનની ખામી તો ગુજરાતને નીચું જોવારવે એવી છે. બંગાળા, પંજાબ, મદ્રાસ, માઇસોર, સંયુક્ત પ્રાંત, એ સૌ ગુજરાતની બહુ આગળ છે.

આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનની સલા કે મંડળ પણ નથી : જ્યાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસકે બેજા મળે, વિજ્ઞાનની શોધખોળો અર્થે, પોતાની પર્વેષણા રજી કરે અને ખીજની સાંભળે.

કોઈકે આ દૃષ્ટિથી, અને વિશેષ અસ્પષ્ટતાના ઓળખાણના લાભને માટે તેમ જ ગુજરાતી ભાષામાં તથા ગુજરાતની પ્રજામાં વિજ્ઞાનને અવનારવાને માટે, આજથી નવ વર્ષ ઉપર, સન ૧૯૨૦ માં, એક વિજ્ઞાન-સમિતિની રચના, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદની છઠી

બેઠકને અંગે, અમદાવાદમાં ચર્ચા હતી. આ સમિતિને હાથે કાંઈક ઉપયોગી કાર્ય થયું પણ છે. તેમ એને ધણી મુશ્કેલીઓ પણ નડી છે, એટલે એની સ્થિતિ, કાર્યકરશક્તિ ને વિકાસ એ સૌ હજી લવિષ્યના ઉપર આધાર રાખે છે.

ગત વર્ષ નડિયાદની સાહિત્યપરિષદમાં વિજ્ઞાનવિભાગની બેઠકમાં પાછો ઉત્સાહ આવ્યો હતો તથા ગુજરાતી વિજ્ઞાનમંડળની સ્થાપનાની સૂચનાઓ તથા માગણીઓ થઈ હતી. એવું મંડળ બહુ ઉપયોગી થાય અને એને માટે કાર્યક્ષેત્ર તો ઘણું જ મોટું છે.

સદ્ભાગ્યે આપણી સાહિત્ય-સંસ્થાઓમાં સૌથી વધારે વૃદ્ધ તથા સમૃદ્ધ એવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ પ્રદેશમાં વિશેષ રસ લેવાનું નક્કી કર્યું છે. “ગુજરાતી-સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર એ વિષયોમાના ગમે તે એક વિષય”ના અભ્યાસ તથા સંશોધનને માટે રૂ. ૨૦૦)નું પારિતોષિક બહેર કર્યું છે. એ ઉપરાંત વિજ્ઞાન-વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના ધકવા માડી છે એ બહુ આશાજનક છે.

આવો જ એક સ્વતંત્ર તથા ખાનગી પ્રયાસ, વિજ્ઞાનના અભ્યાસના ઉત્તેજનને અર્થે, બાઈ પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહે, ઇનામી નિબંધોની માગણી કરીને, કર્યો છે.

તરુણ ગુજરાત, વિજ્ઞાનોત્સુક તથા વિજ્ઞાન-અભ્યાસી ગુજરાત, આ સર્વ પ્રયાસોનો ઉચિત સત્કાર કરે એ ઇચ્છ છે.

ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને વિષે બોધતાં, સન ૧૯૨૪ માં, સાહિત્યપરિષદમાં, તેમ જ “નવચેતન”ના (૧૯૨૪ એપ્રિલના) અંકમાં, ગુજરાતી પત્રકારોને મેં અપીલ કરી હતી કે તેઓ વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વ સમજે તથા સામયિક તથા દૈનિક પત્રોમાં વિજ્ઞાનને નિયમિત તથા યોગ્ય સ્થાન હમેશા આપ્યાં કરે. સાહિત્યની તેમજ પત્રકારોની અસર પ્રગળવનની ઉપર ધણી યાદ છે. ગુજરાતી પ્રજાના માનસની અંદર વિજ્ઞાનને ઉતારવામાં ગુજરાતી પત્રકારોની મદદ અનિવાર્ય આવશ્યકતા જેવી છે.

“નવચેતન” તથા “સૌરાષ્ટ્ર” એ બંને પત્રોએ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના માનસને ધકવામાં જે કર્યું છે તેથી લાગ્યે જ કોઈ અગત હશે. આ બંને પત્રો બે વિજ્ઞાનથી અલગ ન રહે અને વિજ્ઞાનને પણ સ્વીકારે, તો તેઓની પોતાની કથાઓ કર શક્તિ બહુ વૃદ્ધિ પામશે.

તેમ છતાં અન્ય પત્રો વધતેઓછે અંશે વિજ્ઞાનને સમાજવા લાગ્યાં જણાય છે. આજથી પંદર વર્ષ ઉપર, પાંચ વર્ષ ઉપર પણ, જે સ્થિતિ હતી તે કરતાં આજે પ્રગતિના સ્પષ્ટ ચિહ્નો છે.

સર્વ પત્રો તથા પત્રકારોનો વિજ્ઞાન સાથેનો સંબંધ વર્ણવવો એ અત્ર અસ્થાને છે. પણ પ્રથમના કરતાં પ્રગતિ જણાય છે એમ જે ઉપર કહ્યું છે તેનો કાંઈક પૂરાવો આપવો યોગ્ય છે.

આજે ય કેટલાક વિદ્વાન તથા પ્રતિષ્ઠિત પત્રકારો વિજ્ઞાનથી પોતાના પત્રને અસ્પૃષ્ટ રાખી શકે છે, અને રાખવા ઇચ્છે છે. તેઓનાથી તદ્દન ઉલટા પ્રકારનું ઉદાહરણ આનંદ-ચંદ્રકરભાઈનું છે. ખરે, જે પત્રોએ વિજ્ઞાનની હમેશાં તથા પ્રથમથી જ કાંઈક યોગ્ય સમજણ પ્રકટ કરી છે તથા પોતાના સામાયિક સાહિત્યના ક્ષણમાં વિજ્ઞાનને અચૂક સ્થાન આપ્યાં કર્યું છે તે પત્રોમાં “વસન્ત” સહેલાઈથી અગ્રસ્થાન લઈ શકે. એનો આખા પૂરાવો

કોઇ પણ દિવસે “વસન્ત”ની કાષ્ઠક હાયમાં ભેતાં મળી આવશે. “વસન્ત”ના વચની સાથે આનંદસંકરભાઈની આ શુભચિન્તા પણ પરિપાક પામી છે. એમના માનસની અસાધારણ ઉત્કૃષ્ટતા મને વિજ્ઞાન તરફના એમના રસમાં પણ લાગી છે.

મારા અનુભવથી હું ખોલું તો “વસન્ત”ની પછી લાઇમ હાઇમહમદના “વીંસમી સદી” ને તથા રમણધિરામના તે કાળના “સમાલોચક” ને મૂકું. સન ૧૯૧૬થી-૨૦ લગી, ત્રણ ચાર વર્ષ લગી, આ બન્ને પત્રોએ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યને ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવામાં જે તત્પરતા તથા આદર બતાવ્યા છે તે આજે પણ અસાધારણ છે અને હમેશાં ધન્યવાદને પાત્ર રહેશે.

સન ૧૯૨૩માં હું ઈંગ્લેન્ડથી પાછો આવ્યો ત્યારે મને આ વિષયમાં નિરાશા થયેલી. તે વખતે અનેક નવાં પત્રો નીકળી ચુક્યાં. પણ વિજ્ઞાનની આવશ્યકતા કોઇએ બરાબર જોયેલી નહિ. અને તેથી જ “વિજ્ઞાન તથા પત્રકારો” એ શીર્ષકથી મારે ગુજરાતી પત્રકારોને (“નવચેતન”માં) અપીલ કરવી પડેલી.

હવે નવામાના ધણુઓએ વિજ્ઞાનને રચાન આપવા માંડ્યું છે. જૂનાં પત્રોમાં ય સારો ફેરફાર થયો છે. આ સર્વ પત્રોમાં અલગત લોકભોજ્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય જ હોય; સંશોધનાત્મકની તો આશા રખાય જ નહિ. તેમ ધણે સ્થળે લેખોમાં અનૌચિત્ય, તરજુમીઆપણું ઇસાઈ દેખાય તો તે પણ સ્વાભાવિક છે. ધીરે ધીરે એ ખામીઓ પૂરાવી જોઇએ.

“ગુજરાતી”, “નવચેતન”, “શારદા” એ ત્રણેના પ્રયાસ જાણીતા છે. “શુભ-ચંદ્રી” “સાહિત્ય” આદિ પ્રસંગોપાત્ત વિજ્ઞાનલેખો પ્રકટ કરે છે. દીવાળીના તથા એવા ખાસ અંકોમાં હવે જૂજ પણ વિજ્ઞાન-લેખો હોવાના તો જરા. બાળપત્રો તથા બાળ-સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનની છાંટ ધાર્યો પ્રમાણે વધારે આગળ પડતી હોય છે જ અને તે ઉચિત છે. “સ્ત્રીબોધ”માં કેટલાક સમય થયા વિમળાજીને સેતલવાડ સુધક લેખો લખી વિજ્ઞાનને સરળ કરવાને યત્ન કરી રહ્યા છે.

“કુમાર”નું કાર્ય બેશક જાંચી જૂમિકા ઉપર, આ દૃષ્ટિથી જોતાં પણ માલૂમ પડે છે. સચિત્ર, ઉપયોગી, પ્રેરક વિજ્ઞાન એમાં દરેક દે છે. કેટલાકને કેમેરા-સ્ટપ-વિટોમિન જેવા વ્યાવહારિક લેખો ખાસ આકર્ષતા હશે, તો ગુજરાતના પક્ષીઓનાં મોહક વર્ણન બીજાઓને લોભાવતા હશે, તો વૈજ્ઞાનિક ચરિત્રોની સમૃદ્ધિ મૌની ઉપર પ્રભાવ નાખતી હશે. ખરે, રૂઢિલાઈ તથા અચુભાઈનું કાર્ય આ દૃષ્ટિએ પણ ઘણું સરસ છે.

આ કક્ષામાં જે તવાં પત્રોએ-ગંભીર તથા પ્રતિષ્ઠિત પત્રોએ, તાજેતર ઉમેરો કર્યો છે. એક તો “કૌમુદી”: સાહિત્યનો સકુચિત અર્થ, જાંચી જૂમિકાની ઉપર જિભા રહીને પણ લાઇ વિજયરાયે કર્યો તથા કેટલાક કાળ લગી એને ચૂસ્તપણે વળગી રહ્યા; પણ આજે “કૌમુદી” પણ દરેક અંકમાં વિજ્ઞાન-ખંડ રાખવા સજ્જ થયેલ છે. એટલું જ નહિ પણ વિજ્ઞાન આવા ઉચ્ચ તંત્રીને જાણ્યો પછી, તંત્રીના ભાઈની પાસે કલમ પકડાવી એમને વિજ્ઞાન-લેખો લખતા કર્યો. મારી ખાતરી છે કે ભાઈ વિજયરાયને આ ફેરફાર કર્યોના પસ્તાવો નહિ થાય: બાઈ ભદ્રમુખને પણ નહિ થાય!

અને બીજું પત્ર તે “પ્રસ્થાન.” “પ્રસ્થાન”ની દૃષ્ટિ સાહિત્યના પ્રદેશના કરતા વિશાળ જ હતી. કહો કે એણે સાહિત્યનો સાકડો અર્થ કર્યો નથી, પણ વિશાળમાં વિશાળ

અર્થ કરી ઉચ્ચતા જાળવી રાખવા યત્ન કર્યો છે. સાહિત્યને રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં એક સમજ સાધન ગણનાર લાઈ રામનારાયણ વિદ્યાનને જૂલ્યા નહોતા. પણ હવેથી વધારે આગળ જઈ "પ્રસ્થાન"નું એક નિયમિત અંગ એને જનાવવા તેઓ તૈયાર થયા છે. "નવા વર્ષ"ની એમની આ યોજના બહુ સરળ થાઓ એમ જ હું ઇચ્છી શકું.

આમ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્યની પ્રતિ ગુજરાતનો પ્રયાસ આગળ વધે છે. આરંભમાં દોષો ધણા દેખાય તો તેથી ગભરાવાનું કાર્ષ્ણિક નથી. સારા વૈજ્ઞાનિક લેખો તથા વ્યાખ્યાનો માટે ગુજરાતમાં સાધનો પાકે પાયે બંધાય એ વિજ્ઞાન-પ્રસારને માટે અતિ આવશ્યક છે.

આ બહુ જ સંક્ષિપ્ત રેખા છે. પણ એમાં આશાનાં જે કિરણો મને આત્મારે દેખાય છે તે બીજાઓને ય દેખાય, અને તે આગળ વધીને પૂરા પ્રકાશ આપણા પ્રાન્તની ઉપર તેમ જ આપણા આખા દેશની ઉપર પ્રસારે એ જ શુભેચ્છા છે.

કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા

ચ ચ ય ય

નીરક્ષીર વિવેચન કે જાદુગરનો હાથચાલાકીનો ખેલ ?

‘પ્રસ્થાન’ના ગ્રાવણ સં. ૧૯૮૫ના અંકમાં “આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ”ના લેખમાં ‘હૃદયવીણા’ના અર્પણકાવ્યમાં આવેલા એક વિધાન ઉપર આક્ષેપ કરાયો છે. સંગીત તે આત્મા કવિતા તે દેહ એમ એ અર્પણમાના (કવિત્વ દર્શનથી કરેલા)-વિધાનને “હૃદ્ !” ઉદ્ગારથી વધાવીને અસત્ય દરાવ્યું છે. અને ખરે, એ લેખમાં ઊતારેલી પંક્તિઓ પૂર્વાપર-દર્શન વિના વાચનાર પણ એ ‘હૃદ્’દાર દરનાર જોડે સંમત થાય તો નવાઈ નહિ. એ પંક્તિઓ આ:—

‘વિરમતાં જાન વિરમોં ચતુ જય,
મધુરતા એ નવ સાર્વર્તી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર,
વિનશ્વર કેમ કર્યા કરતાર ?
કવિત-પદ મુજ ટકરો કઈ કાળ,
જાન દુ-જ સમસે સમતાં વાર !
વિનશ્વર આત્મા સ્થાયિ શરીર;
તેઈ અન્યાય થયો દુ અપીર.

અલગત, ખલેક ટાઇપમાં મૂકેલું ઉપાન્ત્ય પંક્તિનું વિધાન એક આંખથી જ નોનારને ‘હૃદ્’ દેવગાવે, પણ બીજી આંખ જાણીને એ વિધાનના-આધારજૂત વચનો એ જ

કાવ્યમાં અન્યત્ર છે તે જોનારને જુદું જ દર્શન થશે, અને આ જાદુગરી હાથચાલાકી કરનાર વિવેચકની હાથચાલાકી માટે જરૂર આશ્ચર્યચક્ર સંમાન ઉત્પન્ન થશે. એ વચનો આ :

(૧) “ અને મુજ કવિત પદો શમ રૂપ
તજ જ સજીવ થયા રસકૂપ
ફૂફોને ગાન મત્ર ને વાર
રેણું તહે મોથી ગમોની ધાર:
લહી નવજીવન દિવ્ય ગગનમય
કવિત પદ કાન્તિ ધરો રહ્યા રમ્ય ”

(૨) “ અર્પુ તુજને બન્ધુ ! આ કવિત કુસુમ ગણુ મેલાન;
સજીવની શક્તિથી ખીલવજો રેહી “મધુરુ ગાન. ”

આ વચનોના પાયા ઉપર કવિત્વકલ્પના સ્થાપિત છે તે સુમુખરોને આપોઆપ પ્રત્યક્ષ થશે. પ્રયોગિત સંગીતનો કવિતા જોડેનો સંબંધ હોવો છે કે સંગીતથી કવિત્વપદોમાં અપૂર્વ અર્થતત્ત્વ પૂરાય છે અને તે દૃષ્ટિએ જ—સંગીત તે આત્મા અને અન્યથા શબ્દરૂપ રહેતાં કવિત્વપદ તે શરીર—એમ કવિત્વ કલ્પનાનું અપૂર્વ દર્શન પ્રગટ થાય છે. આ કવિત્વ કલ્પનાનો ખાસ અંશ અંક (૧) વાળા ઉતારાની હેઠીએ પંક્તિઓમાં સૂચવાયો છે. અન્યથા શબ્દરૂપ કવિત્વપદોના નવજીવનમાં—સંગીત શક્તિએ અપેક્ષા નવજીવનમાં—વાણી અને અર્થની, પ્રત્યક્ દૃષ્ટિએ, રચૂલ ભૂમિકાથી અતિ ઉચ્ચસ્થિત સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં સંગીત તે આત્મા અને કવિત્વપદ તે શરીર એમ વિરલ સંબંધ સ્થપાયો ખતાવ્યો છે. કવિતા—રૂઢિઓની જડતાનું સેવન પ્રસ્તુત લેખક અનિષ્ટ જ ગણે છે, “સજીવન કલ્પના—શક્તિ પોતાના વક્તવ્યને માટે નવી નવી રચનાઓ જ પસંદ કરે,” “જૂના ટાળની, જૂની ટાળની, જૂના ખીખા પ્રમાણેની અને મોટે ભાગે જૂના શબ્દ ચોસલાં વાપરી વાપરીને ” રચાતી કવિતામાં કવિ તા બાગ્યે જ હોય, એમ ઉત્તમ દર્શન પણ એ લેખક કરે છે; * તો પછી “ અર્થપ્રવાહ જ આત્મા, શબ્દો, લય, સંગીત એ સર્વ મળાને આત્માનું શરીર ” એ જૂની રૂઢિ, જૂના ખીખાનું જ સેવન કરાવવાનો આગ્રહ રાખનાર પ્રસ્તુત વિવેચકની તુલનાપદ્ધતિ માટે શું કહેવું ?

સાંટાકુંઢ }
તા. ૫-૯-૨૬ }

નરસિંહરાવ લોળાનાથ

* *

તંત્રી મહાશય,

ટીકા અને તેને મ્હારે જે પ્રત્યુત્તર દેવો હોય તે બંને સાથે છાપવાના આશયથી ત્હમે ઉપલી ટીકા મ્હને છાપતા પહેલા ખતાવી એ રીત સારી છે, અને ખીજ તંત્રીઓએ પણ પાળવા જેવી છે.

અર્થોત્કૃષ્ટ “સંગીતથી કવિત્વપદોમાં અપૂર્વ અર્થતત્ત્વ પૂરાય છે”; અર્થના કેટલાક સૂક્ષ્મ અંશો—ભાવની ઉડાઈ અને ધનતાના માપ વગેરે, શબ્દોનું વાહન બહુ રચૂલ પડી ન દેખાડી શકે તે, અર્થોત્કૃષ્ટ સંગીતનું વાહન શ્રોતાના હૃદય ઉપર વધારે સોધી રીતે અને વધારે સ્વોદતાથી સોંચે છે એ સ્વીકારું છું, બેચક.

* એ જ લેખમાં પૃ. ૨૪૬ મે મહાત્માના કાળથી ચર્ચાના અતિમ ભાગમાં આ મતદર્શન છે.

પણ આ સેવા એકલું સંગીત જ કરી શકે એ નથી સ્વીકારતો, (૧) બોલનારના કંઠની મીઠાશ, (૨) વાણીમાધુર્ય એટલે શબ્દપ્રવાહનો પોતાનો સ્વ, (૩) અને વાણી છંદો-બદ્ધ હોય તો છંદનું લયમાધુર્ય, એ પણ આ કેવલ શબ્દાર્થથી નથી પગાતા એવા અર્થના સૂક્ષ્માંશો દર્શાવી શકે છે, સંગીતની પેઠે જ સીધી રીતે અને સચોટતાથી. વળી (૪) સહૃદય બોલનાર પોતાની ઉચ્ચારણાનો પ્રવાહ અર્થગાના રસ આદિને અનુકૂળ વહેવડાવવાની કલામાં ટેવાયલો હોય છે, તો બોલનારની એ “દલક” પણ આ સેવા બમણી લે છે. સંગીતને બધો જરા આપી દેનારાઓને આ મૃદુચ્છરણુ બેટ કરું છું, અને ઢાલો કરું છું, કે સંગીતને જે બધો જરા આપો છો તેમાનો ફેટલોક ભાગ તો ખરી રીતે આ સાથી-તત્ત્વોના હક્કનો છે. અને તો પણ મ્હારી જે મૂલ મિકર, તે તો જરાયે નળણી પડ્યા વિના નિશ્ચલ અને અનિત ભૂખી જ રહે છે. આ સર્વ વાદનો અગર એમાનું કોઈ એક વિશિષ્ટ વાદન તે આત્મા ? કે આ પાચે વડે ઉચ્ચારાતો અર્થ ?

અર્થ જ આત્મા : (૧) બોલનારના કંઠની મીઠાશ, (૨) બોલનારની દલક, (૩) સ્વ મીઠાશ, (૪) પદ્યમીઠાશ, અને (૫) સંગીત મીઠાશ: એ પાચે વાદનો ઉપર ચઢીને અસર ઉપગમનાર શબ્દો અથવા વાણી, તે તો માત્ર દેહ. અર્થરૂપ આત્મામાં અમરતા હોય વા જે કંઈ ચિરંજીવના હોય તેના બળે અને તેટલા જ માપની અમરતા વા ચિરંજીવતા એ આત્માના દેહની: તેથી વધારે લેશ પણ નહીં.

માટે જ “વિનશ્વર આત્મા રચાધિ શરીર” — એ કોટિને પુનરપિ છટકાર જ ધટે છે.

અને એટલું જ ઉમેરવાની તક લઈ છું જે મ્હારો છટકાર માત્ર આ જોડી કોટિને જોડી દેખાડવા પૂરતો જ લેવો; એ કોટિના કર્તા પ્રતિ એ કે કોઈ પણ પ્રકારનો વા લેશ પણ અવિનય એમા સમગ્રી લેવાનો મ્હને અન્યાય કરવો નહીં.

વિ. “આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ”ના લેખક

* “દલક”માં અથવા દલકનો સારો નેવોના તેજ, જીતિ, આદિ, તેમ મુખ, કર, અને અંગોપાંગોના તમામ “અભિનય” પણ સેવા-માણસ કેટલો નિખાલસ છે, કેટલો મહત્તમ છે, વગેરે વગેરે તે બોલતો હોય છે તે અર્થના સૂક્ષ્મ અને ઉત્તમ અંશો, આપણે શ્રોતા તેના માત્ર શબ્દો કરતાં તેના દેખાવ અભિનય આદિ વડે જ સાચા ગ્રહણ કરીએ છિયે. શબ્દો ગમે તેટલા હમ દોષ તથાપિ વક્તાની “છટા” ઉપરથી આપણે ફેટલી થે વાર એ શબ્દોથી ઉલટો જ અર્થ લઈએ છિયે, આપણે ગાંઠ વાળી દઈએ છ કે આ માણસ તો નરમ ચાલિતો છે, ઉશ્કેરવાને બોલે છે, પણ નેના લેખે માલવગરનો નિવડવાનો, વગેરે. આવા દાખલાઓમાં વક્તાના ચારિત્રનું કથન એ જ અર્થનો સૂક્ષ્મ અને ક્ષુદ્ર અંશ છે, અને વક્તાની તે જાણી દેવાનો અનિશ્ચા છતાં પણ શ્રોતા તે જાણી લે છે.

સ્વૈરવિહાર

આજકાલ ગુજરાતીઓ ઘણા મુસાફરીએ જાય છે. મુસાફરીએ જાય તેને પહેલાં ભાતું આપવાનો અને સાચવીને જવાનું 'કાગળ પતર' લખવાનું કહેવાનો રિવાજ હતો તેને બદલે હવે તેને શું શું જોવું તેની સલાહ આપવાનો રિવાજ છે. મારે પણ મુસાફરીને સલાહ આપવાની છે.

માણસ મુસાફરીએ જાય છે ત્યારે એકદમ નિરીક્ષક બની જાય છે. અરે મુસાફરીનો સંકલ્પ કરે ત્યારથી જ ગાડીમાં કે બસમાં કે ટ્રામમાં બેઠો હોય તેને પણ જોવા માટે છે. પરદેશ કે પરબ્રાન્તમાં જાય ત્યારે ત્યાનો પહેરવેશ, ખોરાક, રીતરિવાજ, પ્રાણી, ઝાડપાલો અને પથરા પણ જોવા માટે છે. 'આ કંચુ ઝાડ કહેવાય,' 'આ કંચું પક્ષી કહેવાય' એમ રઘુવંશના દિલીપની પેઠે (?) રસ્તે મળતા માણસોને પૂછે છે અને જો ભોમભોમે પેલો માણસ તે ન જાણતો હોય તો તરત અનુમાન કરી લે છે કે 'આ બાજુના માણસ ઘણા જ અજિઝાસુ અને જડ છે. રસ્તા ઉપરનાં ઝાડ કે પક્ષીનાં નામો પણ જાણતાં નથી !'—પછી ભલે એ ઝાડ કે પક્ષી પોતાના વતનમાં પણ થતાં હોય અને તેની બાધસા-હેબને ખબર જ ન હોય !

પરોપદેશે પાંડિત્યમ્ની પેઠે પરદેશે પાંડિત્યમ્ એ પણ માણસનો સ્વભાવ થઈ ગયો લાગે છે. મારા હાથમાં જગતના કાવદા હોય તો, જ્યાં સુધી સ્પર્શ પરદેશની ભાવના છે ત્યાં સુધી પરદેશની મુસાફરી જ અટકાવી દઉં. મિસ મેથોએ હિંદમાં બધું ખરાબ જોયું તેનું મને એટલું એક જ કારણ પૂરતું લાગે છે કે તે પરદેશમાં નિરીક્ષણ કરવાની સુધ્ધિ નીકળી હતી.

ઘણાં કામો સુધ્ધિપૂર્વક કરવાયી બગડે છે તે હજી લોકો જાણતા નથી. મારા નાના ભત્રીજાને ખાતી વખતે હું કહેતો કે "જરાબર ચાવીને ખા". એમ કહું કે તરતજ તે ચાવતો હોય તે કોળિયો ઉતારી જઈ એકદમ ખાલી દાંત ભીંસવા માડતો, અને એવા જોરથી ભીંસતો કે આખું શરીર ધ્રૂણ થઈ જાય. ઘણા માણસોને "વિચારીને ચાવવાની" શિખામણ એટલી બધી દાડ બેસી ગઈ હોય છે કે વાચતી વખતે બહુ જ ગંભીર થઈ જાય. શબ્દે શબ્દ નહિ પણ આસપાસનું બધું વાતાવરણ ગંભીર નહિ પણ શન્ય કરી મૂકે. ઘણા-ઓને રમાઈવસની કેરેક્ટરનું કે સરસ્વતીચંદ્રનું લમેશ એક જ પાતું જરાબર ધ્યાનપૂર્વક મેં વાચતા જોયા છે. મને જરાબર ખાતી છે કે જેમ મારો ભત્રીજો દાંત દાખતો હતો ત્યારે તેનું મોં તદ્દન ખાલી જ હતું, તેમજ આ લોકો બહુ જ ગંભીર દેખાય છે તે વખતે તેમનું મન તદ્દન ખાલી, વિચારશન્ય હોય છે. બહુ ધ્યાન રાખવાના પ્રયત્નમાં જ તેમનું બધું ધ્યાન ચાલ્યું જાય છે અને વાચનના વિષય ઉપર નેઓ જરા પણ ધ્યાન આપી શકતા નથી. તેના કરતાં રમતા રમતા વાચે છે તેઓ વધારે સારું સમજે છે.

આવા પરદેશ ફરનારાઓને શિખામણમાં કેાઈ અંગ્રેજ પ્રાઈમરમાં વાંચેલું કાવ્ય ભેટ કરે છું. તે કાવ્યનો મૂળ અર્થ શેા હશે તે તો હું જાણુતો નથી પણ અંગ્રેજ કાવ્યોનો પણ મને અત્યુક્ત અર્થ કરવાનો મારો હક છે. અંગ્રેજ હીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

There was a naughty boy,
And a naughty boy was he.
He ran away to Scotland,
There he found
That the ground
Was as hard,
That a yard
Was as long,
That a song
Was as merry,
That a cherry
Was as red;
And he wandered; વગેરે વગેરે.

આવાં કાવ્યોમાંથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ શું શીખતા હશે તે મને જરા પણ સમજતું નથી. પણ તેનો નીચે ગુજરાતીમાં અર્થ, જરા સ્વૈરવિહારી અર્થ કરું છું, તે તો સંપૂર્ણ અર્થમય છે તેમાં મને શંકા નથી.

(કુંડળિયા)

એક દુકાની છોકરો, ગયો પારકે દેસ,
ત્યા પોતાના :દેસથી, હવે ન કાંઈ વિશેષ.
હવે ન કાંઈ વિરોધ, ભોય પણ એવોજ કઠણ,
ભરીને ભેતા મયો એટલો લાખો ગજ પણ,
કાન દહને સુવડું ગીત પણ એવું મધુરું,
સૂડે ઠોલું હવું લાલ પણ એવું બીજું;
કહે કવિ સ્વૈરવિહારી, સામજો સજ્જન કહાણી,
ભટક્યો તોય વિદેસ છાકરો એક દુકાની.

આ કુંડળિયામાં મેં એક નવું પ્રસ્થાન કર્યું છે. કુંડળિયો સાધારણ રીતે છ પંક્તિનો હોય છે. આ આઠનો છે. હવે આ કાવ્યમાં 'કઠણ' અને 'પણ' એ પ્રાસમાં અંત્ય સ્વર કેવો છે, એ પ્રાસ સારો ગણાય કે ખોટો, એ સંબંધી, "આપણી કવિતાસમૃદ્ધિના અગાત લેખક" અને શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈ ભલે ચર્ચા કરે; પણ તે ચર્ચાની એક સરત : ચર્ચા શરુ કર્યા પહેલાં સ્વૈરવિહારી કવિ છે એટલું જાનેએ સ્વીકારવું જોઈએ-ભલેને દલપતરામ-ભાઈની શાળાનો. એ શાળાથી મને જરા પણ શરમ નથી આવતી. અમુક પ્રકારની કવિતા માટે એ જ યોગ્ય શૈલી છે.

અને એક બીજી વિનંતી. બહા યદ્યપિ જાનેએ મારા, કર્ણની પરીક્ષા ન કરવી.

મહેતાશ્રયે પણ એ કાન ઉપર હમેશાં રહેમ રાખી છે. મારા કાન સંગીતદેવીએ કે સરસ્વતીએ વીંધ્યા છે એવો મારો કદી દાવો નથી. બાકી મારા કાવ્યનું જે કરવું હોય તે કરો. તેને ભાસના નાટકની પેઠે કે શુદ્ધાદ્યની કથાની પેઠે અગ્નિમાં નાંખી જુઓ. તેને પાણીમાં બોળી જુઓ, શસ્ત્રથી કાપી જુઓ અને દવામાં ઉકાડી જુઓ.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

તિલક મહારાજ કહે છે કે કોઈ પણ વસ્તુનું સાત્ત્વીય પૃથક્કરણ કરવાના આ ચાર ઉપાયો છે. તે ચારેય ઉપાય કાવ્ય ઉપર કરી જુઓ. કૃપા કરી કથુંબ મારા ઉપર નાંદ, પછી ભલે મારો આત્મા ગીતામાં કલા પ્રમાણે અન્નદેહ, અદાદેહ, અકલેદેહ, અને અશોધ્ય હોય અને કાવ્યનો આત્મા એવો ન હોય, અથવા કાવ્યને આત્મા જ ન હોય !

હવે મારે શરમાયા વિના હું કવિ છું એમ જાહેર કરવું છે. અસહના લોકો શરમાજ હતા, ખડું જ વિવેકી અને નમ્ર હતા, તોપણ પોતાનું નામ કવિ તરીકે, પોતે કવિ નથી એમ કહીને પણ લખતા. આપણે શા માટે એમ ન કરવું ? શરમ અને નમ્રતાને સદૃશ્ય નહિ ગણનાર આ અતિમાનુષી જગતો એમ કરતાં શા માટે શરમાય છે ? આ તરુણ-લેખકમિલનમા ગયા પછી મને હવે બીજો ઉપાય જ નથી લાગતો. બધા કવિઓ અને લેખકો એમ આશા રાખે કે આ સાહિત્ય સંસ્થાઓ, પહેલા રાજ્યો રાજકવિઓ સ્થાપતા હતા તેમ, આપણને કવિપદ કે લેખકપદ આપશે તેને બદલે આ મિલનમાં બધાએ ભેગા થઈ ઉક્તિ મને સંભળાવ્યું કે હું જરા પણ કવિ જેવા કેખતો નથી ! અરે ભાઈ આવી ખખર હોત તો ત્યાસુધી ધક્કો ન ખાત !

બધા પ્રશ્નો પૂછવા માડ્યા છે : 'તરુણલેખકમિલન' કેવું થયું ? પણ આમાં પૂછવું શું અને આનો જવાબ શો દેવો તે અને સમજાવું નથી. જેવા અમે હતા, તેવું અમારું મિલન હતું. જેટલું અમારું જીવન ઉત્તત, તેટલું અમારું સાહિત્ય ઉત્તત, જેટલું અમારા જીવનમાં સાહિત્ય તેટલું અમારા મિલનમાં સાહિત્ય. સંસ્કૃતમાં કહેવત છે કે કોઈ પોતાના ખલા ઉપર ચઢીને મોટું ન થઈ શકે. હા બનીઈ શોએ એકવાર કહેલું કે હું શેક્સપિયર કરતા મોટો છું ' કેમ કેવી રીતે ? ' તો કહે 'કારણકે હું શેક્સપિયરના અલ્પ ઉપર ચઢેલો છું.' આપણા પહેલાના જમાનાના સાહિત્યકારો એમ કોઈને પોતાના ખલાપર ચઢવા દે કે કેમ તે હું નથી જાણતો. અને અત્યારનો લેખક એમ ચઢવા જાય ખરો કે કેમ તે હું નથી જાણતો. અત્યારના કેટલાક લેખકો બનીઈ શો કરતા પણ એમ પારકી જિયાઈ ન લે એટલા અભિમાની છે. કેટલાક એમ બીજાપર ચઢી બેઠા પછી સિન્દ્યાદના ખલાપર વાદરો ચઢી બેઠો હતો એમ પછી ત્યાથી ઉતરે જ નહિ એવા છે અને કેટલાક એમ બીજાથી મળેલો જિયાઈને પોતાની જ ગણાવવા આગ્રહ રાખ્યા કરે એવા છે. અરજી. એમ તો દુનિયામાં અનેક પ્રકારના માણસો છે તેવા સાહિત્યમાં પણ રહેવાના. પણ એક વાત આ તરુણ મિલનના તપક્ષમાં હું કરી શકું તેમ છું. આ મિલન, મળનારાની સરેરાશ કરતાં વધારે દલકું નહોતું. કેટલાક મિલનો એવા છે કે ત્યા મેળાવડાની ભૂમિકા સરેરાશ કરતાં પણ દલકી કે નીચી થઈ જાય. બધી નાતની પંચાતો એવી છે. આપણને એમ થાય કે આવા સારા માણસો

નાતમા બેસીને આવું કરે છે ? વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે વાદળા બધા ભેગાં થાય છે ત્યારે તેમનું ઉષ્મામાપ બધાં વાદળાની સરેરાશથી પણ નીચે ઉતરે છે. તેમ સાક્ષરો ભેગા થાય છે ત્યારે તેમના સ્વભાવોનું મિશ્રણ દરેકના સ્વભાવ કરતા પણ વધારે નીચે ઉતરે છે. અને તેથી 'પછી વિજ્ઞાની અને કડાકા સાથે વરસાદ પડી સાહિત્યભૂમિને કચરાળા કરે છે. આવાં સાહિત્ય-માત્રકાથી કોઈ પાક થતો હોય એમ હું નથી માનતો. ઉલટું, પછી ઝડપી વરસાદ મોડો આવે છે, ચાલુ પાકને નુકસાન થાય છે, ખજાના પહેલો ખાલ ખગડે છે. કાન્તજયન્તી ઉપર શ્રીયુત ન્દાનાલાલ કવિ ભાવનગર ભાષણ કરવા ગયા. ત્યાં કોઈ ઇંડા ખાનગરી વાત કરી. તેમા નામ ઠામ પાછું ન આપ્યું. એટલે ઘણા શ્રોતા અને વાચનારા પોતાને ફવતા દરકોષ સાક્ષર ઉપર એ આક્ષેપ છે એમ સમજ્યા. મને ખરું પૂછો, તો જેને વિશે એ લખ્યું છે તે સાક્ષર પણ નથી, અને વિદ્યમાન પણ નથી. કેટલીક વાત શ્રી બલવંતરાય દંડોરને લક્ષીને કરી હતી તેથી તેના જવાબ તેમણે આપ્યો. [ખન્નેના લેખોનું એકંદર ફળ શું ? તમે કાન્ત વિશે શું વધારે જાણી શક્યા ? હા ખન્ને વાદ્યો વિશે ઠંધક સાચું બોલું જાણી શક્યા હશે. સદગત રમણભાઈએ તોછડાઈની કળા ઉપર લખેલું. પણ એ કળા હજી સૌથી સારી રીતે આપણા સાક્ષરોએ સાચવી રાખી છે. 'તરણુલેખકમિલન' એવી રીતે પોતાની વ્યક્તિઓની સરેરાશ કરતા હલકું નહોતું પડ્યું. તેમાં જનારી વ્યક્તિઓ અસારે સિદ્ધસ્ત લેખક નહિ હોય તો ભવિષ્યમાં થશે, બધી નહિ તો કેટલીક તો થશે. અને થોડા સાચા લેખકો સાથે બીજાઓની સારી પિંજાન કે ગૈત્રી થશે તોપણ હું તો મિલનને સફળ ગણીશ. અને આવતું મિલન આ કરતાં વધારે સારું કરશે એમ માનું છું.

હું ઘણા માસથી રાહ જોઈ છું કે યુવકો સુધરેલાં લગ્ન કરનારને અભિનંદન આપે છે ત્યારે એક યુવકે ખરેખર બહાદુર પગલું લીધું છે તેને અભિનંદન આપે છે કે નહિ ? હજી સુધી કોઈએ આપ્યું નથી. હું પૂછું તો પણ કોઈ કહી શકશે નહિ કે એ યુવક કોણ ? જે કે તે જગપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. યુવકો ધરડા વરનાં લગ્નો અટકાવે છે, એક જીવતા બીજા સ્ત્રી સાથે ચતા લગ્નો અટકાવે છે, નાતના ખારમાના જમણા અટકાવે છે, પણ એ મને બહુ મોટું પરાક્રમ લાગતું નથી. આવાં કામો યુવકોએ કરવા જોઈએ. કરે છે તે ઠીક કરે છે પણ હું એને ખરેખરું બંડ કહી શકું નહિ. ખરું બંડ તો કૃષ્ણમૂર્તિનું.

તેને 'અવતાર' તરીકે ગીસિસ બીસન્ટે જોળખાવ્યો, તે 'અવતાર' થાય તેટલા માટે ગ્રીસી કેસિસ સુધી લઈને તેનું વાલીપણ લીધું, તેને 'અવતારને' અનુકૂળ કેળવણી આપી, અને તેને 'અવતાર' તરીકે માનનારનું એક મંડળ-આપણા હિંદમા જલ્લે સંપ્રદાયોની અવતારોની અને ધર્માનુયાયીઓની ખોટ હોય તેમ-એક નવો સંપ્રદાય બાંધ્યો અને તેનું નામ પાડ્યું "Order of the Star in East." અને કંઠી કે જતોઈ કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ રહે તેવું તેનું પ્રતીક કર્યું એક લટકતા લોકેટ જેવો પંચખુણિયો તારો. આટલું બધું થયા પછી, એ અવતાર તરીકે મનાયા પછી, તેણે ચૂંતે એ સંપ્રદાય તોડી નાખ્યો. જે સંપ્રદાય પોતાનું ગૌરવ કરતેહિય તેને જ તોડવો, એના જેવું બહાદુરીવાળું બીજું બંડ નથી. આજણુ આજણુ તરીકેની સામાજિક ઉચ્ચના છોડી દે, તો હું માનું કે તેણે બંડ કર્યું.

પણ એથી પણ મોટું બંડ હું ક્યારે ગણું કે ન્યારે કૃષ્ણમૂર્તિ કહે કે હું અવતાર નથી, હું તો સામાન્ય માણસ છું ત્યારે. અને તે દિવસે એ મારે મન ખરેખર પૂન્ય ખનશે,

માણસ માણસ સિવાયનું બીજું કંઈ બનવું હોદી દબને ત્યારે માણસ જ બનશે ત્યારે જ તે ખરેખર પૂન્ય થશે. આપણે માણસ મટીને કાષ્ટ પાલુ બનવા મંથીએ છીએ ત્યારે પતિત થઈએ છીએ માણસ મટી અતિમનુષ્ય (Superman) બનવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ ત્યારે જ આપણે અમાનુષ્ય બનીએ છીએ. કોઈએ કહ્યું છે કે એક ગણિતશાસ્ત્રી વધ્યો એટલે એક માણસ ઓઠો થયો સમજવો. પણ હું તો કહું છું મોટા પૈસાદાર થવું, મોટા રાજા થવું, મોટા ક્રિકેટર થવું, મોટા મુગોલોની થવું એટલે માણસ મટવું. મને તો આ બધા વેપારો માયા સાટે પાઘડી લીધા જેવા લાગે છે.

પણ કૃષ્ણમૂર્તિના તોડવાથી એ સંપ્રદાય એમ તૂટવાનો નથી. હિંદ એટલું બધું ધર્મિક છે કે ઈશ્વર દિંદને છોડીને નાસી જાય-અત્યારે તો નામી ગયો જ છે-પણ હિંદ ઈશ્વરને અને ધર્મને છોડે નહિ તુર્કસ્તાને ખલીફની જગા અને ખિલાફત કાઢી નાખ્યા પણ હિંદની ખિલાફત કમિટી દંડ આપ્યા કરે છે. તેમ કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે સંપ્રદાય તોડે પણ સંપ્રદાય પોતે કૃષ્ણમૂર્તિને વળગી રહે તો મને જરા પણ નવાઈ ન લાગે. ગાંધીજી કહે છે કે હું માણસ છું, મહાત્મા નથી, -દેવ નથી, પણ માણસો તેમને મહાત્મા અને દેવ જ ગાનવા કિત્તુક છે. હિંદમાં બીજા દેશો કરતા વધારે સાધુસંતો છે તેનું કારણ ખરેખરા સાધુ કે સત પુરુષો અત્યારે આપણે ત્યાં છે એમ નથી, પણ આપણે વધારે સાધુસંતો જોઈએ છીએ—છે તેથી એ દશ ગણા સાધુ સંતો, નાગાબાવાઓ હોય ત્યારે જ આપણી શ્રદ્ધાની ભૂખ લાગે છે, માટે આપણે ત્યાં ફરીર ખાવાની એટલો મોટી સખ્યા છે. માગ અને પૂરણી demand and supplyનો નિપમ અહીં ખરાબ લાગુ પડે છે. જેમ રાજા અને સામાન્ય મનુષ્યમા કશો જ ફરક હોતો નથી, પરંતુ આપણી પાસે રાજા નહોય તો હાથણી પાસે કળશ ઢોળાવીને પણ કોઈને આપણે રાજા કરીએ છીએ, તેમ હિંદમાં એક પણ ખરો સાધુ કે સંત નહોય તોપણ આપણે આપણી શ્રદ્ધાનો કગરા ઢોળાને ગમે તેને સાધુ કે સંત બનાવવાના: લટના બોપાળામાં જેમ 'લટ' ને.મારી મારીને વેદ બનાવ્યો હતો, તેમ ગમે તેવા માણસને પૂજા પૂજીને સાધુ કે મહાત્મા કે અવતાર બનાવવાના —વેલો ના પાડે છતાં! એવા એક અવતારી પુરુષને મેં જોયા પણ છે-ચરોતરમાં. તેઓને પૂછીએ કે 'તમે અવતારી પુરુષ છો?' ત્યારે તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે : "તે વિના મને બધા પૂજતા હશે!" બધા પૂજે છે માટે તે પોતે પણ માને છે. આપણને સંતોનો લાલ લાગ્યો છે. સોલિયા હોય ત્યાં ધુતારા કટો ભૂખ્યા મુવા સાજાયા છે?

નોંધ

સચિત્ર પ્રસ્થાન

આ અંકથી પ્રસ્થાન સચિત્ર બહાર પડશે. ઉચ્ચ ચિત્રકલાના નમૂના આપવા અને તેનું વિવેચન કરવું એ પણ પ્રસ્થાનનો એક આદ્ય હેતુ હતો, અને તેને માટે જરા પણ અનુકૂળતા મળતા અમે ચિત્રો આપવાં શરુ કર્યા છે.

આ કામમાં અમે આપણા ચિત્રકારોનો સહકાર માગીએ છીએ. તેઓ પોતાની કાષ્ઠ પણ મૌલિક કૃતિ પ્રગટ કરવા ઇચ્છા કરશે તો તેને યોગ્ય રીતે પ્રગટ કરવાની વ્યવસ્થા થશે. તેમ જ કલાવિવેચકોને પણ ચિત્રકલાની કૃતિઓ ઉપર વિવેચન લખી મોકલવા અમારી વિનંતિ છે.

આ કામમાં ફોટોગ્રાફીના શોખીનો પણ પ્રસ્થાનને પુષ્કળ મદદ આપી શકશે. ગુજરાતના અને હિંદના મુંદર કુદરતી દર્યો, કે મંદિરો કે ઘરો કે બીજાં મુંદર રચાપત્યકામો, કે સુતારી કે શિંદપ કે કોતરણી અને એવી રીઝરીના કામો કે મુંદર ઘડતરના કે ગાટના નમૂનાઓ, એ કે એવી બીજી હાથ-કલાનાં કામોના ફોટાઓ તેઓ મોકલશે તો પ્રસ્થાનમાં તેને પ્રગટ કરવાને અમે જાનતું કરીશું.

પણ આ કામ ખરચાળ છે. અમે અમારી આર્થિક મરકેલીઓ અને મૂઝવણો વાચક વર્ગ આગળ રજુ કરવા નથી ઇચ્છતા. પણ એટલું જણાવીશું કે આ નવા માદરના ખર્ચને પહેંચી વળવા પૂરતી નવી ધરાઈ નાંદ થાય તો ચાલુ વરસને અંને આ અખતરો અમે મંથ કરીશું.

૨૧.

* *

ગુજરાત સમાજ સેવામંડળ પરિષદ

ગયા સપ્ટેમ્બર મંદિનાની આખરે આ પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવામાં આવી હતી.

શ્રી. અમૃતલાલ દંકર તેના પ્રમુખ હતા. પહેલે દિવસે ત્રણ લાંબાં ભાષણો થયાં અને ત્યાર પછી જે ખર્ચ અગત્યનું કામ હતું તે હુંકે સમયમાં પતાવી દીધું અને બીજે દિવસે નક્કી કરેલા દરારો પસાર થયા. મંત્રીના નિવેદનમાં, સ્વાગતસમિતિ અધ્યક્ષના ભાષણમાં અને પ્રમુખના ભાષણમાં ઘણાં જે બાબતોનું ખિટપેપણ થયું. ખર્ચ જોતા મંત્રીના નિવેદનની જરા જે જરૂર નહોતી. રાત્રે ભોજન થયું તેમાં જેવી સાદાઈ હોવી જોઈએ તેવી સચવાઈ નહોતી.

તે છતાં કાઢ્યાવાડ, ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત બાદ કરીએ તો—એટલે મધ્ય ગુજરાતના સમાજસેવકો ઠીક સંખ્યામાં એકઠા થયા હતા અને આ પરિષદમાંથી સાંઈ પરિણામ આવી શકે, એમ છે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેને એમના ભાષણમાં એક મુંદર સૂચના કરી હતી : “આપણા પ્રાંતમાં સેવા કરવાની સંસ્થાઓ ઘણીખરી થા સંકાથી જૂની નથી અને હાલ એ લગભગ સર્વ તેના મૂળ રચાયકોને હોય જ ચાલે છે. તેના કાર્યકર્તાઓ પોતાનો પૂર્ણ સમય તેમાં આપે છે અને સંસ્થાને સર્વથા આબાદ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમણે એક વાત ખ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે કે પોતાની સાથોસાથમાં પોતાના જેવા જ કાર્યકર્તાઓ જીભા કરવા જેમ અને તેમ વધારે માણુમેને તાલીમ આપી કામ ઉપાડી લેવાને શક્તિમાન કરવા એ કાર્ય કરનારની બહુ મોટી ફરજ છે, કારણ કે તેમ થાય તો જ સંસ્થા સદાકાળ સફળતાથી ચાલે.” ઉચ્ચ ભાવનાવાળા જુવાન દેશસેવકો જોઈતી સંખ્યામાં આવો સાથ આપવાને તૈયાર નહોતા એ થોડે અંશે શ્રી. વિદ્યાબહેન જૂઝી ગયાં છે પણ અસહકારના

યુગ પછી એ અડચણ મોટે ભાગે દૂર થઈ છે એટલે તેમની સૂચના અમે પ્રગ્ન સમક્ષ ફરી રજુ કરીએ છીએ.

ગુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે જુદાજુદા પ્રકારની સંસ્થાઓ રચાયા કરે છે અને એ સર્વે સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર અને સંગઠન થાય તો વધારે ઉત્તમ પરિણામ આવે એ વિચાર ચોમરે ફેલાઈ રહ્યો છે. આ પરિપક્વતા પ્રમુખ શ્રી. અમૃતલાલ દક્ષરે એમના બાપણના છેવટના ભાગમાં કહ્યું છે કે, “સેવાકાર્ય પુરસદની વખતે કરવાનું ક્ષેત્ર હવે રહ્યું નથી. સમાજ-સેવકમાં પણ એક ખાસ્સો મોટો વર્ગ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં કામ કરનાર હોવા 'જોઈએ. તેમને કેળવવાને માટે, તેમને દોરવાને માટે અને તેમના વેતનની વ્યવસ્થા કરવાને માટે મધ્યવર્તી મંડળ હોવું જોઈએ.”

આ સૂચનાનો અર્થ એક જ હોઈ શકે કે જેવી રીતે પુનામાં દિલ્લેસેવક સમાજ છે અને લાહોરમાં પ્રજાસેવક સમાજ છે તેવી એક સંસ્થા ગુજરાતને માટે સ્થાપવી. પરિપક્વતા જે ઠરાવો પસાર થયા તેમાં ઠરાવ ૧૩ મેં નીચે પ્રમાણે છે :—

“આખા પ્રાંતમાં સમાજસેવાનું કામ સારી રીતે અને યોજનાપૂર્વક ચાલ શકે અને જુદીજુદી સંસ્થાઓ સાથે એકત્ર જોડાઈ સદકાર કરવાનું બની શકે તે માટે ‘ગુજરાત સેવા મંડળ’ સ્થાપવા અને તેનું બંધારણ વગેરે ધરી કાઢવા એક કમિટી નીમે છે.”

આનું મંડળ આજીવન સેવકોનું જ હોઈ શકે. જે બાંધઓ પોનાના ધપામાં સવારથી બપોર ગાળે છે અને દરરોજ એક બે કલાક તથા તહેવારના દિવસોએ થોડો વધારે સમય આપી શકે છે તે દેશની સારી સેવા કરે છે એમાં જરાયે શંકા ન હોય; પણ આ મંડળ એવા ગૃહસ્થોનું ન બની શકે. ત્યાં સુધી આજીવન સભ્યો ન મળે ત્યાં સુધી એવા

બાંધઓને પણ લેવા જ પડશે. પણ આપણે તો અમૃતલાલ દક્ષર, ઈન્દુલાલ, ચીતળાયા, વિલાપીઠના અધ્યાપકો અને શિક્ષકો, સ્વરાજ્ય આશ્રમોના સેવકોના જેવા સ્થાયી કાર્ય-કર્તાઓનું લઈકર કરવાનું છે. જેવી રીતે અત્યજ્ઞેદારને માટે તથા બીજાની મેચા માટે મંડળો છે તેવી રીતે સામાજિક સેવાના બધા પ્રશ્નોનો વ્યવસ્થિત રીતે ઉકેલ કરે અને કરાવે, જુદી જુદી સંસ્થાઓ વચ્ચે સહકાર જોડવી આપે, સંસ્થાઓની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ કરે, યોગ્ય માણસો મેળવી આપે, પ્રગ્નમાં સેવાધર્મનો પ્રચાર કરી શકે એવા અનુભવી માણસોનું મંડળ ચકું જોઈએ. એવા સેવકો ગુજરાતમાં નથી એમ અમે માનતા નથી

આનું મંડળ અમદાવાદમાં સ્થપાય અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે અન્ય સ્થળે તેની શાખા સ્થાપે. આવા મંડળના બધા સેવકો સાથે રહે તો તે આશ્રમ સમાજસેવાનું કેન્દ્રસ્થાન બની રહેશે. ત્યાં નવા શિષ્યોને કેળવવાના વર્ગો લઈ શકાય, ત્યાં દરેક જાતની માહિતી મેળવી શકાય એવી ઓફિસ (Information bureau) હોય, ત્યાં સામાજિક સેવાને લગતા પુસ્તકો, નિવેદનોને સારા પુસ્તકાલય હોય અને ત્યાંથી જ સેવાકાર્યની સંસ્થાઓની ટીપ (ડિરેક્ટરી) તૈયાર થઈ શકે.

સામાજિક સેવાના કાર્યમાં એક મોટી સુરીજત નડે છે તે આવા મધ્યસ્થ મંડળને લીધે જ દૂર કરી શકાય એમ છે. આજે ગુજરાતમાં (કાઠિયાવાડ સહિત) અનેક આરોગ્યવર્ધક સભાઓ છે. તેને પ્રચારકાર્ય માટે જે નકશા, પોસ્ટરો, મેંચક લેન્ટનેની તકતીઓ, સિનેમા વગેરે જોઈએ તે યુરોપીય અથવા ઘોડા દિવડીમાં બનાવેલા સાધનો મળે છે પણ આપણા રીતરિવાજોને અનુકૂળ સાધન મળતા નથી. તેથી જ રીતે દારૂનિવેવના પ્રચારને માટે પણ પોસ્ટરો, ચિત્રો, સ્લાઇડઝ જોઈએ

તેવા મળી શકતાં નથી. કોઈ પણ એક સંસ્થા આવી ચીજ તૈયાર કરાવે તો બહુ અસલ ખર્ચ થઈ જાય તેથી સરેલો માર્ગ એ જ છે કે આપું મધ્યસ્થ મંડળ આવા સાધન તૈયાર કરાવે અને પગતર કિંમતે વેચે અથવા યોગ્ય લાભે તો જુજ ભાડે સંસ્થાઓને આપે. આપણા લોકો દહીં પોસ્ટર્સ વગેરેની કિંમત અને આવશ્યકતા બરાબર સમજ્યા નથી પણ રંગિયા, જર્મની, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં આમવર્ગની કેળવણી માટે અને પ્રજામત કેળવવા માટે પોસ્ટર્સ, શીલ્પ, સ્ત્રાપ્તઓ ઘણો બહેલો ઉપયોગ થાય છે.

આવી રીતે સંસ્થાઓનો સદકાર થશે અને માહિતી માટે વ્યવસ્થા થશે એટલે એક શાસિક પણ કાઢવું પડશે, પણ એ બધી વિગતોની ચર્ચા હાલ કરવી નકામી છે.

આ પરિપદમાં ૧૬ કરાવે પસાર થયા તેનો બરાબર અમલ કરવો હોય તો યોગ્ય માણસો વિના થઈ નહિ શકે. આ પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે, સમિતિઓ મેળવવા માટે, પ્રજામત કેળવવા માટે, સભાઓ બોલાવવા માટે સતત પ્રયાસ કરવાનો છે. અને બીજા કામમાં શોધાયા દેશહિતચિંતકો બહુ મદદ નહિ કરી શકે તેથી જે જીવાન કાર્યકર્તાઓ પોતાનું જીવન આ ક્ષેત્રમાં ગાળવા ઇચ્છતા હોય તેવા લાયક ભાઈઓને યોગ્ય વેતને રાખી લેવા જોઈએ. આ જ કામમાં રૂબારૂ રહે એવા સેવા જોઈએ. તેમનાથી બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં ન પડાય, આજે જે સામાજિક સેવાનાં કામો થાય છે તે પાણેરામાં પહેલી પુણી જેવા છે અને હજી તો સેંકડો સંસ્થાઓ મારફત કામ કરવાનું બાકી છે.

જે સેવામંડળની સ્થાપના થાય તે માત્ર એક બે કારકુનેને કેઈ મંડળની ઔદિસમાં બેસાડવાથી નહિ માર્ફ શકે. એ મંડળની પછવાડે મહાન આદર્શ અને મહાન યોજના હોવાં

જોઈએ. તે નહિ હોય તો ચીંગડાં મારવા જેવું કામ થશે. જે યોજનાપૂર્વક કામ ઉપાડી લેવાશે તો ગુજરાત સેવક મંડળની સ્થાપના થશે. ગુજરાતીઓએ વિચાર કરવાનો સ્તો કે તેમને શું જોઈએ છે અને તે મેળવવાની ટેટલી શક્તિ છે.

સુ. મ.

૪૬

આપણા રાજ્યો

જેવી રીતે હિંદુમુસ્લીમ સમાધાનીનો પ્રશ્ન ખૂબ મદસ્તવનો થયો છે તેવી રીતે હિંદી રાજ્યોનો સવાલ પણ હિંદી સ્વરાજને માટે ઘણો મદસ્તવનો છે. હિંદુમુસ્લીમ સમાધાની ન થાય તો સ્વરાજ આગળ ધકેલાશે અને હિંદીપ્રજા અને હિંદીરાજ્યો વચ્ચે સમાધાની અગર સમજૂતી ન થાય તો હિંદી સ્વરાજમાં ફાટફુટ પડશે; કારણ કે કેટલાંક દેશી રાજ્યો હિંદી રાજ્યની સાથે કુલગુંથણી હોવાને લીધે કાપદાનો અમલ કરાવવો બહુ મુશ્કેલ અથવા અશક્ય થઈ પડે.

બટલર કમિટિએ ખૂંટી કહ્યું છે કે રાજ્યોની માગણી નોખી નોખી છે. રાજ્યોની મુખ્ય માગણીઓ બે હતી: (૧) તેમના રાજ્યવદીવટમાં દખલગીરી ન થાય અને (૨) બ્રિટિશ સરકાર કેટલાક કરો વસુલ કરે છે તેમાંથી તેમને હક્કસર દિરસો મળે. ગાદીવાસ ગાદીએ બેસે તેમાં બ્રિટિશ સરકાર દખલગીરી ન કરે, તેમાં સરકારની સંમતિની જરૂર ન હોય અને એકંદરે રાજ્યો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે (પોતાનાં રાજ્ય માત્રમાં) એવું સરકાર બહેર કરે. પણાંયે રાજ્યો શરતો અને સનદોની રાહે પોતે સ્વતંત્ર હોવાનો દાવો કરતા હતા અને જ્યારે ત્રણુચાર રાજ્યોને ગાદી પરથી ઉઠાવી મૂક્યા ત્યારે સ્વતંત્રતાની માગણી પેશ કરવામાં આવી છે. આ માગણી જરાયે ન્યાયસર નથી એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર

હોય. ગાદીને માટે માહોમાહે લડાઈ થાય ત્યારે છુના જમાનાની માફક આજે પણ લશ્કરો લઈને તેનો નિકાલ કરી શકાશે ? રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે ગંભીર મતભેદ થાય ત્યારે તેમની વચ્ચે સલાહ કરાવવાની, તપાસ કરવાની, અને છેવટેના ચુકાદો આપવાની સત્તા હિંદી સરકારને છે, અને હોવી જ જોઈએ. રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચે તકરાર થાય ત્યારે પણ છેવટે તેા હિંદી સરકાર (હિંદી લશ્કરના બળને લીધે) ન્યાય આપે છે.

આપણી શુદ્ધામી અવદશા અને નિર્જનતાને લીધે આપણું માનસ કેવું અધોગતિએ પહોંચ્યું છે કે હિંદી સરકારમાં અંગ્રેજ લોકોને બદલે હિંદીઓ આવશે તેથી હિંદી રાજ્યો ગભરાયા છે અને હવે હિંદી સરકારને નહિ પણ બ્રિટિશ તાબાને ધણી કરવા ઈચ્છે છે, ગવર્નર જનરલ-ઇન-કાઉન્સિલ નહિ પણ વાઈસરોય એમનો ધણી થાય એવી એમની માગણી છે. આ અધમ દશા સમગ્ર રાકાય એવી છે. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં ડોઈ ઉત્તમ ખારિટર રોકવો હોય અગર કામેલ દાકતર બોલાવવો હોય તેા તે ગોરો જ હોવો જોઈએ એવી માન્યતા હતી. એ બધું બદલાઈ ગયું છે પણ આપણા રાજ્યો ખિચાર પડાત અને અસંસ્કારી હોવાને લીધે પચીસ વર્ષના વિચારોને સેવે છે.

રાજ્યોને હિંદી પ્રજા વિષે એવી બીક ન રહે કે સ્વરાજના કારભારમાં તેમને ન્યાય નહિ મળે તેટલા માટે આપણા વિચારો રપટ રીતે જણાવી દેવાની જરૂર છે, અને હિંદી પ્રજામાં તેમ જ રાજ્યોની પ્રજામાં એ બાબતોમાં બહુ મતભેદ ન હોવો જોઈએ. જેમ જેમ દેશની પરિસ્થિતિ બદલાય છે તેમ તેમ થોડા પણ ફેરફાર થયા જ કરશે તે છતાં જેવી રીતે નાની કામો અમલદાન ઈચ્છે છે તેવી જ રીતે દેશી રાજ્યો પણ પોતાના

હક્ક વિષે મમત્વ રાખે અને અલખદાન માગે તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. આપણે એમ કહી શકીએ કે,

(૧) રાજ્યોને જરૂરમૂળથી ઉમેડી નાખવાની વાતો કેવળ ગલત છે. તેમના માનમરતબા જમાનાને અનુકૂળ રીતે સચવાઈ રહેશે.

(૨) હિંદી સરકાર અને હિંદી રાજ્યો વચ્ચે મતભેદ થાય ત્યારે તેનો નિકાલ કરવા માટે પ્રતિનિધિવાળી ખાસ સંસ્થા નીમવી પડશે.

(૩) દેશી રાજ્યોનો સર્વસામાન્ય હિંદી પ્રશ્નોના નિકાલમાં હાથ રહેશે, તેમ જ આવક ખર્ચમા ભાગ મળશે.

(૪) દેશી રાજ્યો તેમની પ્રજાના સરદાર અથવા પ્રતિનિધિ તરીકે આવશે.

બટલર કમિટી અને તેવી બીજી કમિટીઓ આ મહાન પ્રશ્નોના નિકાલ કરે એ બનવા જેવું નથી. હિંદી પ્રજા અને હિંદી રાજ્યો વિષે એમણે ખૂબ ચર્ચા, તકરાર કરીને નિકાલ કરવાનો છે. રાજ્યો અને તેમની પ્રજા વચ્ચેનો જે સંબંધ છે તેનો નિર્ણય રાજ્ય પ્રજા કરી લેશે. આજે હિંદી સરકાર પાસે અપીલ કરવી પડે છે કારણ કે આપણામાં પરસ્પર અત્રદ્ધા છે. વખત વખતનું કામ કરે છે એટલે સમયને અનુકૂળ જે વિચારો આપણા દેશમાં પ્રસરી રહ્યા છે તેના બળથી અને તેને અનુસરીને જ ચોખવટ થઈ જશે. આપણુદી અને લુલમનો અંત આવવો જ જોઈએ. બનવાનોગ છે કે કાયદાનો લુલમ આવશે પણ વ્યક્તિનો લુલમ ટકી શકે એમ નથી. એટલે આપણે રાજ્યો વિષે રાજ્યનીતિ ચોક્કસ કરી નાખવી જોઈએ. રાજ્યો તરફથી બોલનારા અને આગળ પડતા પતિવાળા, નિકમોર, જમતગર અને કાસ્તીરના મહારાજાઓ અને કચ્છના મહારાજા વિષે એટલું જરૂર કહી શકાય કે તેમના રાજ્યોમાં ભારે ગેરવડીવટ છે અને પ્રગતિના ચિહ્નો અત્યંત

થોડાં જોવામાં આવે છે. રાજ્યવહીવટની કસોટી પ્રગ્નને જોણવા લખવાની ફેટલી છૂટ છે તેના પરથી માપી શકાય અને આ ઉપર ગણતરી રાજ્યોમા પ્રગ્નને જોણવા લખવાની છૂટ બ્રિટિશ દિલ્હના જેવી નથી એ સો ટકા ખરું છે. બિઝનેસના મહારાજા ગમે તેટલાં લાંબા લાંટી બાપણો કરે પણ જગત તે માનવાની ના પાડે તેમા નવાઇ નથી. દેશી રાજ્યોમાથી રાજ્યો નીકળી જશે કે નિયમબદ્ધ રાજ્યપદ ભોગવતા પ્રમુખ થશે એ પ્રશ્નની ચર્ચા હાલ કરવી નથી, પણ એક હકીકત સાચી છે કે હવે આપણુદી અને જોડુકમી કોઇ સંખી રહેવાનુ નથી.

સુ. મ.

* *

અફઘાનિસ્તાન

અફઘાનિસ્તાનના રાજ્યની રિયતિ જુના વખતમા સ્વીટ્ઝરલૅન્ડની હતી તેવી વિષમ છે. આસપાસના મોટાં રાજ્યો તેના થોડો કાષ્ઠક ભાગ વખતોવખત પમાવી પાડવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રદેશ ધણી પહોડી છે, ગામડાં નાના અને ફરફર વસેલા હોય છે તેથી તેની પ્રગ્નમાં રાષ્ટ્રીય એકમની બાવના બરાબર ખીલી શકતી નથી. રાષ્ટ્રને બદલે જુદીજુદી કોમો (tribes) નું એકમ થાય છે, અને તેથી જ્યારે આસપાસના મોટા રાજ્યોને અફઘાનોની પ્રગતિ ખૂંચે છે ત્યારે એ તાવફાઓને ઉત્કેરીને માહોમાહે લડાવી મારે છે. આવી જાતની ઉત્કેરણી કોરટમાં પુરવાર કરવી મુશ્કેલ હોય છે પણ આવી દુષ્ટનીતિ છેક આજુકાના વખતથી તે આજ સુધી ચાલતી આવી છે.

અફઘાનિસ્તાનના નશીબમા શાન્તિ નથી કારણ કે જ્યારથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને રૂશિયાના હાઉની ખીટ લાગી ત્યારથી એ દેશમાં હમર જાતની ખટપટ ચાલી રહી છે. એ ખટપટને અંગે અનેક અમીરોને ગાદી છોડીને

નાસી જવું પડ્યું છે, અનેક અમીરઝાદાઓ હિંદુસ્તાનમાં રાજદેદી તરીકે રહે છે અને અનેક નવા અમીરો ગાદી પર ચઢી બેસે છે.

એશિયાઇ પ્રગ્ન જ્યાં સુધી કુસંપ અને અજાનમાં દટાઇ રહી હતી ત્યારે આવી ઉચ્ચ પાથરને લીધે લડાવનાર પ્રગ્ન કાંઇ કાંઇ લાભો મેળવી લેતી હતી, પણ હવે એશિયાઇ પ્રગ્ન જગત યદ્ય છે તેથી તે હિતાહિત સમજે છે. અફઘાનિસ્તાનમા નવું બળ આવ્યું તેને લીધે દરેક દિશામાં સુધારા અને પ્રગતિ કરવાનું મહાન કાર્ય તેના પ્રગ્નજનોએ ઉપાડી લીધુ. નવા અમીર અમાનુલ્લાહે પરદેશની મુસાફરી કરી. તેને અપૂર્વ માન મળ્યું તેને લીધે ખીજી યુરોપીય પ્રગ્નમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. પ્રગતિને માટે નાણું જોઇએ તે તેણે પરદેશી લોન તરીકે મેળવ્યું. યોગ્ય પરદેશી માણસોને સુંદી કાઢીને પોતાની પ્રગ્નમા શિક્ષણ, લશ્કરી તાલીમ, આરોગ્ય, રચાનિક સ્વરાજ્ય વગેરે અનેક દિશામાં મેળવણી આપવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી ગમે તે કારણને લઇને મુલ્કાઓ ઉત્કેરાયા, અમુક તાવફાઓએ બંક ઉઠાવ્યું અને રાજ અમાનુલ્લાહને દેશપટો લેવો પડ્યો; પણ કોઇએ નહિ ધારેલું તેવી રીતે એક ખીજા અફઘાન ગૃહસ્થ નાદીરખાને બંકજોરોને દરાવ્યા અને એ અમીર નાદીરખાન પ્રગતિનો ઝુડો નીચે નહિ પડવા દે એવી આશા રહે છે.

આપણા દેશમાં પણ જ્યારે જ્યારે એકમ અને પ્રગતિનાં ચિહ્નો જણાય છે ત્યારે એક-દમ અચાનક કુસંપ અને કલેપનું વાતાવરણ જમીને તોફાન થાય છે તે કેવળ આકસ્મિક નથી એ દરેક હિંદી સમજે છે. દેશની લડતમાં આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા કેટલાક નેતાઓ બ્રિટિશ સરકાર આગળ પીગોળા જાય છે તે પણ આકસ્મિક નથી. આપણે હમેશા આવા ફેરફારો માટે ચેતતા રહેવાનું છે અને દરેક સત્તા-

ધીશ જ્યારે હારવાની શરૂઆત થાય છે ત્યારે સામ દામ દંડ અને બેઠથી પ્રત્યજ્ઞ નખાવું કરવાનો પ્રયત્ન કરશે એ અનિવાર્ય સમજી લેવું.

યુરોપની પ્રજા આખી દુનિયાને કબજા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. ધણે અંશે તેને સફળતા મળી. એક વખત તો એવું લાગ્યું કે ગોરી પ્રજા સિવાયની બધી પ્રજા માત્ર શુદ્ધ ધર્મ જશે અને ગોરી પ્રજાની શુભાશગીરી કરવામાં તેનું જીવન સાર્યક થશે. પણ ઇશ્વરી સંકેત ભુલો જ જણાય છે અને તુર્કિથી માંડી ને તે ચીન સુધી અને ઉત્તર ક્યુબી શીજ સુધી બધે નવચેતનનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં છે. અફઘાનિસ્તાનને યુરોપ બનાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો એ સ્વાભાવિક છે પણ યુરોપ અને એશિયા એ બન્નેની સંસ્કૃતિનું સમન્વય થતું ગય છે. ભુના રીતરિવાજોના કિલ્લા જમીનદોરત થતા ગય છે, મુસ્લિમો અને ધર્મશુરુઓ વિદ્વાન દરવેશ અથવા ઋષિમુનિ જેવા હશે અને ઉચ્ચ પ્રગતિવાન સંસ્કારોનો પ્રચાર કરશે તો જ તેમને જીવવાનો હક્ક છે. શાસ્ત્રો અને શરીરના નવાં રચાતા ગય છે અને તે રચનામાં ભુના ક્ષાપણ તથા અતુભવનો ઉપયોગ યથા રહ્યો છે, પણ જે નિયમો હજાર કે બે હજાર વરસ પર અતુકૂળ હતા તે અનંત કાળને માટે બંધનકારક હોવા બેઘએ એવી દલીલને આજની પ્રજા હસી કાઢશે.

અફઘાનિસ્તાનની પ્રગતિ અટકાવવા માટે, તેનું રાષ્ટ્રીય બળ દબાવવા માટે, તેની પ્રજાને છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે જે પ્રયત્નો થાય છે તે હવે બહુ સફળ થવાના નથી અને જે ખાડો ખોદે તે પડે એવી સ્થિતિ થવાનો સંભવ છે એટલે જો કોઈ દુટ રાક્ષસી પ્રજા ખીજ પ્રજાને લડાવી મારવાનાં કાવતરાં કરશે તો તેનો હિસાબ લેવારો. આજ સુધી મજેલી દમીકત પરથી એમ જણાય છે કે અફઘાન પ્રજાને ધણું શીખવાનું મળ્યું છે અને ફરીથી ઉત્પત્તિને પંથે ફરશે.

પદ્મવ્રત યથેશ અમાનુસ્તાહખાને સંદેશો મોકલશે છે કે તેને ગાદી કે તાજની કોંઈ કિંમત નથી એ બલ્લાતા જમાનાનું સાચું ચિહ્ન છે. રાજ થવું તે વધારે કપરી સેવા કરવા માટે હોય, પ્રમુખપદ કે મંત્રીપદ એ માનને માટે નથી પણ ભારે સેવા કરવા માટેનું સ્થાન છે. પ્રજાના કે સમાજના પૈસા મરજીમાં આવે તેમ વેડફી નાખવા માટે નહિ પણ સમાજ કે પ્રજાની સેવામાં જીવન ગાળવા માટે નેતૃત આપવામાં આવે છે. આપણા દિંદો રાજાઓ આ સાચ વહેલા સમજી ગય.

સુ. મ.

૪૫

વોઈસરોયનું જાહેરનામું

વોઈસરોયનું જાહેરનામું આ માસમા રાજકીય વાતાવરણને વધારેમાં વધારે ક્ષુબ્ધ કરનાર બનાવ છે.

મિસિસ બીસન્ટ ઇંગ્લેન્ડથી આવ્યાં ત્યારે તેમણે દિંદને કિનારે ઉતરતાં જ જણાવ્યું કે મન્દૂર સરકાર દિંદને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની છે અને તે સંબંધી પોતાની નીતિની જાહેરાત એક જ સમયે દિંદમાં વોઈસરોય અને ઇંગ્લેન્ડમાં દિંદી વઝીર મિ. વેન્જુડ બેન કરવાના છે. પણ આ પ્રમાણે બની શક્યું નથી. એમ મનાય છે કે કોનઝરવેટિવ પક્ષના નેતા મિ. બોલ્ડવિને મન્દૂર સરકારની આ નીતિને પોતાની સંમતિ આપેલી પણ પછી પોતાના પક્ષના દળાણથી તે સંમતિ તેમણે પાછી ખેંચી લીધી અને તેથી ઇંગ્લેન્ડમાં મિ. વેન્જુડ બેન એ પ્રમાણે જાહેર કરી શક્યા નહિ.

પણ હોર્ડ ઇર્લિને દિંદમાં આવીને તા. ૩૧ મી ઑક્ટોબરે ખાસ ગેઝેટદાર એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે. તેમા મહત્વની વાત એ છે કે તેમાં દિંદનો સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મેળવવાનો હક નામદાર વોઈસરોય, સરકારની

સંમતિથી સ્વીકારે છે. ૧૯૧૭ માં હિંદની જે બંધારણપૂર્વકની પ્રગતિ આલેખાઈ હતી તેનું અંતિમ ધ્યેય સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય છે અને તે સમયના વચનનો અનર્થ કરવાનો સર માદકમ હેલીએ જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અયથાર્થ છે એમ જાહેર કર્યું છે. તે ઉપરાંત નામદાર વોઇસરોય શહેનશાહી સરકારના અધિકારીઓની સાથે બ્રિટિશ હિન્દના અને દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ એટલે રાહિન્ડ ટેબલ કોનફરન્સ બરવાનું જાહેર કરે છે. આ પરિષદનો પ્રસંગ સર જોન સાઈમનના એક પત્રથી ઉપરિચિત થયો છે. સર જોન સાઈમનને કમિશનમાં કામ કરતાં જણાયું છે કે પોતાનું કમિશન પાર્લમેન્ટ પાસે જે રિપોર્ટ રજૂ કરશે તે પછી આવી એક પરિષદની જરૂર રહેશે, કારણ કે બ્રિટિશ હિન્દ અને દેશી રાજ્યોનો સંબંધ કેવો બાધવો એ પોતાના કમિશનના અધિકારમાં આવતું નથી.

આ જાહેર નિવેદનથી હિન્દની રાજકીય પ્રગતિની સ્થિતિ કેવી યથા તે જરા જોઈએ. સાઈમન કમિશન નીમાયું તેમાં ઠાઈ પણ દિલ્હીને સ્થાન તહોતું. તેથી હિંદે તે કમિશનનો બહિષ્કાર કર્યો. આ બહિષ્કારમાં હિંદના મહત્ત્વ ધરાવતા સર્વ રાજકીય મંડળો અને પક્ષો જોડાયા. તે જ બહિષ્કારના વિરોધના પરિણામે સર્વપક્ષ પરિષદ બરાધ અને તેણે નહેરુ રિપોર્ટ ધડયો અને તેમાં સમગ્ર હિંદને માટે જોઈતું સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ નક્કી કર્યું તે પછી બરાએલી હેલ્લી મહાસભાએ એ રિપોર્ટ મંજૂર રાખ્યો અને એક વરસમાં સરકાર તરફથી સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ન મળે તો આવતા ડિસેમ્બરમાં લાહોરમાં બરા-નારી મહાસભામાં હિંદને માટે સ્વાતંત્ર્ય એટલે ઇન્ડિપેન્ડન્સ જાહેર કરવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે નામદાર વોઇસરોયના નિવેદનથી આપણને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળવા

જેવું ઇંછ થયું છે કે જેથી આવતી મહાસભામાં સ્વતંત્રતાના જૂના ઠરાવનો ફરી વિચાર કરવો પડે?

નામદાર વોઇસરોયના નિવેદનમાં સૌથી પહેલો હુમિનિયન સ્ટેટસ એટલે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ શબ્દ વપરાયો છે, જો કે એ શબ્દ-પ્રયોગની સામે પણ ઇંગ્લેન્ડના કેટલાક રાજ-નીતિજ્ઞોને વાધો છે. પણ એ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ક્યારે મળવાનું? જે ગોળમેજી પરિષદ બરવાનું નામદાર વોઇસરોય જાહેર કર્યું તે પરિષદ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના બંધારણની અને તેને અમલમાં મૂકવાના કાર્ય-ક્રમની ચર્ચા કરશે, કે માત્ર સાંસ્થાનિક સ્વરાજ ક્યારે આપવું તેની જ ચર્ચા કરશે? જે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવું કે નહિ એ પણ હજી પ્રશ્ન જ રહેતો હોય તો સાઈમન કમિશન નીમાયું તે પહેલાં આપણે જ્યાં હતા ત્યાં ને ત્યાં રહ્યા ગણાઈએ. આવી સ્થિતિ સ્વીકારીએ તો કલકત્તા મહાસભાના સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની એક વરસની અવધિનો ઠરાવ આપણે આપણે હાથે રદ કર્યો ગણાય.

નામદાર વોઇસરોયનું જાહેરનામું બહાર પડવાને વખતે દિલ્હીમાં શ્રીયુત વિશ્વજીભાઈના બોલાવવાથી ગાંધીજી, સર તેજબહાદુર સમુ, શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરુ, શ્રીયુત જવાહીરલાલ નહેરુ, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરેની સભા બરાધ. આ સભાએ ચર્ચા કર્યા પછી એક જાહેરાત બહાર પાડી છે. તેમાં હિંદનું મન સંપાદન કરવા બ્રિટિશ સરકારે કરેલા પ્રયત્નની કદર કરી છે અને તેની સાથે સહકાર કરવા ખુશી જતાવી છે. પણ તેઓ સહકાર આપી શકે તે માટે નીચે પ્રમાણે કરવું અગત્યનું છે એમ ઠરાવ્યું છે: (૧) વાતાવરણને શાંત કરવાને વધારે સગલાવ વાળી નીતિ અપત્યાર કરવી જોઈએ; (૨) રાજકીય કેદીઓને માફી મળવી જોઈએ; (૩) બાગળ પડતી રાજકીય સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓને પરિષદમાં સ્થાન મળવું જોઈએ

અને ખાસ કરીને તેમાં દિંદની મદાસલાના સભ્યોની બહુમતી જોઈએ. આ માગણી ઉપરાંત સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંબંધી રહી ગયેલી અસ્પષ્ટતાનું નિવારણ કરવા જણાવ્યું છે કે પરિપદ, સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ક્યારે આપવું તેની ચર્ચા કરવા નહિ પણ દિંદને માટે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ ઘડવા મળવાની છે એમ અને સમજાવે છીએ. આ ઉપરાંત સર્વત્ર વધારે વધારે દિંદનો મેળ કરનારી નીતિ અમલમાં ચૂકવાનું જણાવ્યું છે.

નામદાર વોઈસરોયનું નિવેદન બહાર પડ્યા પછી થોડા દિવસો તો દિંદ આખાનું વાતાવરણ ઘણું ઉત્સાહી હતું. પણ નામદાર વોઈસરોયે ઉપરની શરતો સંબંધી તથા સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની સમગ્રજી સંબંધી કંઈ જ પ્રયત્નર વાળ્યો નથી. દરમિયાન વોઈસરોયના આ જાહેરનામા સંબંધી ખાસ સભામાં અને આમની સભામાં જે ચર્ચા થઈ તેથી દિંદની પ્રજાનું મન ધીરે ધીરે વધારે ને વધારે અવિશ્વાસુ બનતું જાય છે.

ખાસની સભામાં લોર્ડ રેડિંગે વોઈસરોયના જાહેરનામા સામે એવો વાધો લીધો હતો કે સાધમન કમિશનનો રીપોર્ટ બહાર પડ્યા પહેલાં કુમિનિયન રોટસ એવા શબ્દો વાપરી ચકાવ નહિ. તેમણે એવી માગણી કરી કે કુમિનિયન રોટસ એ માત્ર અંતિમ ખોષ છે એવો જ વોઈસરોયના જાહેરનામાનો અર્થ થાય છે એમ જાહેર કરવું જોઈએ. તેના જવાબમાં લોર્ડ પારમુરે જણાવ્યું કે ૧૯૧૭ ના જાહેરનામાના અર્થ સંબંધી દિંદમાં શંકા ન રહે માટે વોઈસરોયનું જાહેરનામું જરૂરનું હતું. કુમિનિયન રોટસ ક્યારે અપાય એ સવાલ તો સાધમન કમિશનના રિપોર્ટ પછી સરકાર ગાળમેજી પરિપદમાં નહીં થઈ શકે. દિંદના નેનાએને સહકાર મેળવવા વોઈસરોયની જાહેરનામી જરૂર હતી અને સાધમન કમિશન આવી લખાપટ્ટીમાં લાગ લેવા ઇચ્છતું નથી તેથી તેની સંમતિ મેળવવા

આમા પ્રયત્ન કર્યો નથી. આ ચર્ચાને અંતે લોર્ડ રેડિંગે ચોતાનો વાધો પાછો ખેંચી લીધો હતો.

આમની સભામાં કોનઝરવેટિવ પક્ષના નેતા મિ. બોલ્ડવિને પણ એ જ વાધો લીધો હતો કે સાધમન કમિશનના રિપોર્ટ પહેલાં કુમિનિયન રોટસ આપવા વિશે જાહેરનામી કાઢી શકાય નહિ. લોર્ડ બર્કનહેડે પણ આ ચર્ચામાં લાગ લીધો હતો. આખી દુનિયામાં સૌથી મોટા પગારવાળા દિંદનો સેવા કર્યો પછી આ સેવકોથી ઇંગ્લેન્ડમાં રજા રજા પણ દિંદની સેવા કર્યો વિના રહેવાનું નથી!

બીજી ચર્ચામાંથી એટલું જરૂર નિબળ થાય છે કે નામદાર વોઈસરોયના જાહેરનામાથી દિંદને કંઈ નવું નથી મળ્યું. પણ સાથે સાથે એ પણ સમજવું જોઈએ કે સાધમન કમિશનના રિપોર્ટ પહેલાં મજૂર સરકાર કંઈ નવું આપવાની જાહેરનામી કરી પણ ન શકે. કોનઝરવેટિવ પક્ષના નેતા, શિષ્ટ સાહિત્યના પંડિત તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા મિ. બોલ્ડવિને આમની સભામાં, દિંદ અને યુરોપની પ્રજાઓ ભૂજાળના અને વિચારના બિન્ન બિન્ન પ્રદેશોમાં પ્રચલન કરીને ગયેલી પણ અસલ એક જ આર્થકીયની બે શાખાઓ છે અને તેમને આટલાં વરસે મેળથી રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે વગેરે કહ્યું તે દર્શાવે છે કે તેઓ કદાચ દિંદને માટે સાચી લાગણી ધરાવના હોય, પણ તેમના પક્ષને માટે એટલો વિશ્વાસ પડી શકતો નથી. મિ. વેન્નુડ બેને, લોર્ડ બર્કનહેડને કંઈ કે તમે વેપાર કરો છો તે કરી, રાજકારણમાં તમારે પડવાની જરૂર નથી, અને સર બ્લોર્જ લોહડને એક સુદીઠર માણુનોના પ્રતિનિધિ રહી ઉપદાસ કર્યો, વગેરેથી એમ લાગે કે દિંદી વચીરને દિંદને માટે કંઈક કરવાની સાચી લાગણી છે. પણ એ લાગણી છતાં તેઓ કાંઈ જ ન કરી શકે એ સંભવિત છે. આજ સુધી પ્રિટિશ સરકારમાં દિંદને માટે

સાચી લાગણી ધરાવનાર કોઈ જ નથી થયું એમ તો છે જ નહિ. એવી લાગણી ધરાવનારાની આપણે અંગત કદર કરવી જોઈએ, પણ એવા પુરુષો ઉપરનો વિશ્વાસ કદાચ આપણી રાજકીય પ્રગતિને વિધાતકે નીકળે. એ સર્વ સાચી લાગણી છતાં પણ વધારેમાં વધારે મજૂર સરકાર એટલું જ કરી શકે કે દિંદને સારથાનિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાને પાર્લમેન્ટ પાસે બિન લાવે અને તે પ્રશ્ન ઉપર ફેટલેમંટ ન થાય તો રાજીનામું આપે-જો કે એટલું બધું મજૂર સરકાર કરશે એવી આશા વધારે પડતી છે. પણ સિબરલ પક્ષે આપણે સ્વરાજ આપવાની બાબતને યોતાના પક્ષનો પ્રશ્ન ગણ્યો તે પછી પણ આપણે કેટલે વરસે સ્વરાજ મળ્યું? અને તે સિબરલોએ આપ્યું એમ નહિ પણ બંધ કર્યું ત્યારે મળ્યું એ યાદ રાખવાનું છે. એટલે મજૂર સરકારને કંઈ પણ આપવું હશે તો પણ દિંદના સાચા બળની પ્રતીતિ ઈંગ્લેન્ડની પાર્લમેન્ટને થશે તો જ કંઈ પણ મળી શકશે.

એટલે આધારની રીયલિટી એ છે કે આપણી પાસે સારથાનિક સ્વરાજ્યનું વચન સરકાર

આપેલું નથી. આપણે તો માત્ર મજૂર સરકારની નેમ કરવાની શુદ્ધ દાનત ઉપર આધાર રાખી ગોળમેજી પરિષદમાં સહકાર કરવાનો પ્રશ્ન છે. એટલો એ પ્રયત્ન પણ કરી જોવો જોઈએ એમ અમારું માનવું છે. એટલા સહકાર પછી પણ બ્રિટન દિંદની માગણી પૂરી નહિ પાડે તો પછી દિંદ વધારે એક દિલ્લીથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા યોતાનો રસ્તો યોતે કરી લેશે. પણ એટલો વિશ્વાસ મજૂર સરકાર ઉપર ક્યારે રાખી શકીએ કે એ સરકાર આપણી માગણી મુજબ રાજકીય ક્ષેત્રોને છૂટા કરે ત્યારે. આટલી માગણી તો નહીં છે. ૧૯૨૧ માં અસહકારની શરુઆતમાં લોર્ડ રેડિંગે ગોળમેજી પરિષદ બરવા મરજી બતાવી ત્યારે પણ આટલું કરવા તો તેઓ રાજ દત્તા જ. આપણા પત્રોમાં પોચામાં પોચા ઇન્ડિયન ડેલી મેલે પણ આટલો તો આમલ ક્યો છે. અને એટલું પણ થોડા દિવસમાં ન થાય તો મહાસભાએ સાધન કમિશનની ચેર એ ગોળમેજી પરિષદનો પણ બદલો કરવો જોઈએ અને સરકારના સહકાર વિના યોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો માર્ગ તેણે શોધી કાઢી તેમાં પ્રયાણ શરુ કરવું જોઈએ.

ચિત્ર-પરિચય

આ ચિત્ર સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજીના ગુકાના એક ચિત્રની શ્રી. રવિશંકર રાવલે કરેલી પ્રતિકૃતિ છે. શ્રી. રાવલે મૂળની બધી રેખાઓ અને બધા લાવો આમાં ઉતાર્યા છે એ વિશે શંકા નથી.

ચિત્રના શિલ્પમાં વિવિધ પ્રકારની ગતિઓ કેમ બતાવવી એ એક કૃત પ્રશ્ન છે. તેમાંએ ખાસ કરી જીડવાની ગતિ-ઉડ્ડયન-કેમ બતાવવા છે એ શિલ્પના ઇતિહાસમાં બહુવા જોવા મળે છે. હાલેસ સાહેબ કહે છે કે આ વિષયમાં ભારતીય શિલ્પીઓની વિશેષતા છે. યૂરપમાં મધ્યકાળમાં જ્યારે જીડતા દેવદૂતો બતાવવાનો પ્રશ્ન બોલો થયો ત્યારે તે કાલના શિલ્પીઓએ પાખો ચિતરી ઉડ્ડયન સૂચવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હાલેસ સાહેબ કહે છે કે ભારતીય શિલ્પીઓએ જ પાખોની મદદ વિના કેવળ અંગોના સન્નિવેશથી જ ઉડ્ડયન બતાવવાનો સમર્થ-સફળ-પ્રયત્ન કર્યો છે. આ હજીકત કેટલી સાચી છે તે આ ચિત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પીઓ આ ઉડ્ડયનનો સન્નિવેશ શી રીતે કર્યો શક્યા તે એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. ખીજી ગતિઓમાં તો કુદરતની મદદ મળે પણ જીડતી માણસ જેવી આકૃતિ કેવી રીતે બતાવવી એ શિલ્પીઓ માટે ઘણા અધરો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હશે. પ્રતિબા અને સમાધિ ક્લામાં શું કરી શકે છે તેનું આ સુભગ ઉદાહરણ છે.

આ ચિત્ર અમને પ્રકટ કરવા આપ્યું તે માટે અમે શ્રી. રાવલના આભારી છીએ.

માતાની માડની માથે લઇને ગરબ(મા નૃત્ય
(જુલો પૃ ૧૩૧)

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૯

ભાગશર : ૧૯૮૬

અંક ૨

શોભનકુમાર

શુક્રતીર્થથી થોડેક દૂર ઉપરવાસ નર્મદાની ઊંચી બેઝા ઉપર એક બંગલો હતો. તેની પાછળ જરા દૂર એક ધર્મશાળા હતી. એક એકાન્ત રમણમાં ઝાડીમાં એક ઝુપડી હતી.

“ હવે વરસાદ નહિ પડે. ચાલો આપણે આંગણમાં બેસીએ ” સુબેખાએ કહ્યું; અને નોકરને ખુરશીઓ આંગણમાં મુકવાનું કહેવા જતી હતી ત્યાં શોભનકુમાર અને બીજાઓએ પોતપોતાની ખુરશી ઊંચકી આંગણમાં મુકી દીધી. ખુરશી મુકતાં મુકતાં ચર્ચાના વેગમાં શોભનકુમારે કહ્યું :

“ તો મી. ગણેશ, હું તમને કહું છું કે આપણા પ્રાચીનોએ સ્ત્રીઓ વિષે જે કાંઈ કહ્યું છે તે મને વ્યાજબી લાગે છે. હું તમારા ગાંધી ઉપર દીકા કરું છું ત્યારે તમે મને હંમેશા એમ કહેા છો કે ગાંધીના વિચારોને હું ગમે ત્યાંથી ઊપાડી દીકા કરું છું. તો મારે તમને પણ એ જ કહેવાનું છે કે તમે લોકો પણ પ્રાચીનોના સ્ત્રીઓ વિષેના વિચારો ઉપર પણ તે ક્યા પ્રસંગમાં આવે છે તેનો વિચાર કર્યા વિના જ દીકા કરો છો ! ”

શોભનકુમાર ખુરશી પાછળ ઊભા ઊભા જાયે ખુરશીને નેરથી ઊંચકીને ફેંકવાની હોય એ રીતે તેની પીઠ પકડી બોલતા હતા. ગણેશલાલ ખુરશી ઉપર બેસવા જતા હતા પણ શોભનકુમારે બોલવાનું ચરૂ કર્યું એટલે તે ખુરશી આગળ ઊભા ઊભા સાંભળના હતા.

સુબેખાએ કહ્યું : “ મોટા ભાઈ, સ્ત્રીઓ વિષેના આ તમારા વિચારમાં ખુરશીઓનો હાથીઆર તરીકે ઉપયોગ થવાનો છે ? અંહી આ ન્હાનકડી સૂરત ઠોઝેસ તો થવાની નથીને ! ”

શોભનકુમાર સ્મિત કરીને ખુરશી ઉપર બેઠા અને ગણેશલાલ પણ બેઠા.

“ એટલે કે નારી નરકની ખાણ છે, ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ઇત્યાદિનું તમે સમર્થન કરવા તૈયાર છો ? ”

શોભનકુમાર જવાબ આપવા જતા હતા તે ધ્યાનમાં લીધા વિના ગણેશલાલે આગળ ચલાવ્યું :

“ તમે યૂરોપમાં બાર વર્ષ રહી આવ્યા ત્યાંથી આ શીખી આવ્યા હશે ! પણ તમે જે વેપારી રહ્યા તેને યૂરોપની સાચી સંસ્કૃતિની શી ખબર પડે ! તમે ક્યાં જ્ઞાન મેળવવા ગયા હતા ? તમે તો પૈસા પડાવવા ગયા હતા — ”

મી. ગણેશનો વાક્યપ્રવાહ ચાલતો હતો ત્યાં શોભનકુમાર ખંડખડાટ હસી પડ્યા. તેમને હસતા જોઇ આભુઆભુના માથુસો હસવા લાગ્યા. અને ગણેશલાલ પણ પ્રવાહમાં ખેંચાઈ હસવા લાગ્યા.

શોભનકુમારની ઉમ્મર ચાલીશની આભુઆભુ હતી. વિદુર થયા પછી તેઓ યૂરપની પેઢીએ કામ કરતા હતા. હાલમાં તેઓ વેપારમાંથી નિવૃત્ત થઈ જીવનને સાર્યક કેમ બનાવવું તેના વિચાર કરતા હતા. એમને પોતાને વેપારમાંથી નિવૃત્ત થવું હતું પણ જૂના સમયના વેપારના સાથીઓ એ વાત માનતા ન હતા; અને આ તો શોભનશેઠને એક તરફ છે એમ ગણુતા હતા. તેઓ હંમેશા તેમની પાસે સવાર સાંજ આવી ધર્મની, હંમેયોગીઓની અને મહાત્માઓની ખબર લાવતા અને ધર્મની વાતમાંથી અર્થની વાતમાં સરી પડતા. કેમકે નવા ધંધાની યોજના ધડવાની હોય, કેમકે અચુક રકમ ઉછીની જોઈતી હોય, તો કેમકે કેફેડી સ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાની સલાહ જોઈતી હોય. શોભનશેઠને આ બધી બાબતોનો બહુ જ કંટાળો હતો અને છતાં ટેવને લમ્બને દરેકની વાત હસતા મ્હોડે સાંભળતા. પણ આવા લોકોને નસાડી મુકવાની એમણે એક સરસ યુક્તિ શોધી કઢાડી હતી. તેઓ સવાર સાંજ તેમના ઓળખીતાઓમાંથી જેઓ જાહેર જીવનમાં કે કેળવણીમાં કે જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાં રસ લેતા હોય તેવા જુવાનીઆઓને બોલાવતા, અને વેપારી મિત્રોની મંડળી જામે કે આ જુવાનીઆઓ સાથે એવી ચર્ચા શરૂ કરતા કે પેલા વેપારીઓને કંટાળો આવે અને ચર્ચામાં મગ્ન થએલા શેઠની તરફેણમાં કાંઈ પણ સમજ્યા વિના હસી પોતાને વાત કરવાની હવે તક નથી એ જાણી રળ લેતા. શોભનશેઠ હસતા મ્હોડે તેમને વિદાય આપતા. આ એકાન્ત સ્થળે પણ તે બંધુઓ આવી પહોંચ્યા હતા. આ સ્ત્રીઓ વિષેની ચર્ચામાં શોભનશેઠના પક્ષમાં દરખા પછી તેઓને કાઈ કરવાનું ન હોવાથી તેઓ આભુઆભુના સ્થળે જોવા વિદાય થયા.

શોભનકુમાર, ગણેશલાલ અને સુલેખા માત્ર ત્યાં રહ્યાં.

ગણેશલાલ લગભગ પચીસથી ત્રીસ વર્ષની વયનો જુવાન દેખાતો હતો. એક એક બી. હતો, કુંવારો હતો, વકીલાત શરૂ કરી હતી છતાં ખાદી પહેરવાની હિંમત રાખતો હતો. એ ગાંધીજીના બધા વિચારો માનતા હતા અને જે વિચારોને પોતે અમલમાં નહોતો મુકી શકતા તેના વિષે વધારે આગ્રહ રાખતા અને પછી પોતાની નબળાઈ, કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ ઇત્યાદિ રજુ કરી પોતાના અને બીજાના મનનું સમાધાન કરી લેતા. જેમ કેટલાક ન્યાતજ્ઞતામાં માની, કેટલાક પોતાના સંપ્રદાયમાં મમતા બતાવી, કેટલાક બીજા ઉપડેલા કેળવાએલાઓથી પોતાને જુદા બતાવવા માટે પોતાની સ્ત્રીને જૂની મર્યાદાઓ પાળવાનો ખાસ ઉપદેશ આપી પોતાની વકીલાત જમાવી શકે છે તેમ બીજા કેટલાક ખાદી પહેરી, ગાંધીના માથુસ કહેવાઈ, ગાંધીજીને અભિપ્રેત સુધારાના વિચારમાં શ્રદ્ધા બતાવી પણ

શોભનકુમાર

પકીલાત જમાવી શકે છે. શાસ્ત્રમા ધર્મ અને મોક્ષ પરમ પુરુષાર્થ મનાયા હશે પણ વ્યવહારમા તો અર્થ અને કામ જ પરમ પુરુષાર્થ દેખાય છે—એટલે કે ધર્મની અને મોક્ષની ભાવનાઓનો અભાવ છે એમ નહિ પણ ધર્મ અને મોક્ષ, અર્થ અને કામનાં સાધન થાય છે. ચાર્વાક-લોકાયત મતનો આચાર્ય કેટલો ડાહ્યો હતો !

મી. ગણેશની વકીલાતે તેમની હિંમરના પ્રમાણમા સારી જાગૃતી હતી. તેમની નાતમાં કન્યાની અછત હોવાથી અને તેમનું કુળ દલકું ગણાતું હોવાથી તેમને કન્યા મળી ન હતી. પણ આજકાલ મોટી હિંમરે લગ્ન થવું એ સુધરેલા કુટુંબનું ચિન્હ ગણાતું હોવાથી પોતાની કુંવારી રીયતિનો મી. ગણેશલાલ તે રીતે નિર્દેશ કરતા. અત્યારે તેઓ પૈસા ટકાથી એટલા સ્વતંત્ર થયા હતા કે લાગ આવે તો કોઈ વિધવા સાથે પણ લગ્ન કરે ! જો કોઈ કુમારિકા તેમને વરે તો તે વધારે ઇષ્ટ ખરું જ. પણ તેઓ ઘણીવાર કહેતા કે ‘કમળપત્ત સુધારકો પણ નાતીલાઓ કરતા વધારે સક્રિય છે. તેઓ તેમની નાત-વાળાઓને જ કન્યાઓ આપે છે એટલું જ નહિ પણ વધારામાં વિલાયત જઈ આવેલો હોય એવી માગણી કરે છે.’ અને પછી રિમત કરતા. પોતાને સ્ત્રીઓ વિષે, દરેક કુંવારાને હોય છે તેવા, ઘણો આદર હતો.

સ્ત્રીઓ વિષે શોભનશેઠના આવા વિચારો જાણી મી. ગણેશ ખરેખર ચકિત થયા હતા. ગ્રાહિત માણસોના મધ્ય પછી તે વધારે છૂટથી બોલવા લાગ્યા. ગણેશલાલનો અને શોભનકુમારનો સંબંધ ઘણો સારો હતો. શોભનકુમારને ગણેશલાલની છુદ્ધિ અને ચારિત્ર માટે માન હતું. તેના તરફ તે ન્હાના ભાઈ જેવી લાગણી રાખતા.

“સાચી વાત છે ભાઈ” શોભનકુમારે કહ્યું “તમારી માફક હું ગ્રેજ્યુએટ થયો નથી, તમારા જેટલું અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત પણ હું બણ્યો નથી. સંસ્કૃત તો મને મુદ્દલ આવડતું નથી. છતાં મારા બાર વર્ષના યુરપના અનુભવ પછી કહું છું કે હિન્દુસ્થાનની જૂની વાતો સાચી છે.”

“શું સાચી છે ?” ગણેશલાલે ચીકાકોને કહ્યું “ગાંધીજી ઇચ્છે છે એ અર્થમા વર્ણ-વ્યવસ્થા સાચી હશે પણ એવી વર્ણવ્યવસ્થા કયારે હતી ? પણ સ્ત્રીઓ વિષે ગાંધીજીના વિચાર જાણો છો ? હું ધારું છું યુરોપમાં પણ કોઈ એટલા આગળ પડતા વિચાર ધારણ નહિ કરતું હોય, અને તમે યુરોપમા—”

મી. ગણેશ વાતવાતમા ગાંધીજીનું નામ લેતા હતા એ શોભનકુમારને ન ગમ્યું.

“મી. ગણેશ, તમને ગાંધી વિષે ઘણું માન છે તે હું જાણું છું. પણ તમે મારો અભિપ્રાય જાણો છો. હું માનું છું તમારા ગાંધીમા કોઈ પણ વિષય ઉપર વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની શક્તિ નથી. હું માનું છું તે જ્ઞાનદરિદ્ર છે, તેમનામા અનુભવમાથી કોઈ પણ પાઠ લેવાની શક્તિ નથી ! હિન્દુસ્થાનને સત્યથી અને અહિંસાથી સ્વરાજ્ય અપાવવાની જે માણસ વાત કરે છે તે માણસને માનનારા હિન્દુસ્થાનમાં આટલા બધા છે તે જોઈ મને ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. હું સત્ય અને અહિંસામા માનું છું. હું સ્વરાજ્યમાં માનું છું. તમે કદાપિ જાણતા નહિ હો પણ યુરપમાં સ્ત્રી હું જે કોઈ કમાયો છું તેના પોણા ભાગ ક્ષીટીક સસ્તનતને ઉધી કરવાના પ્રયત્ન કરનારાઓમા મેં ખચ્યો છે. ટિપ્પક સ્વરાજ્ય-ફળામાં એક પૈસો પણ ન આપી જો કે મેં તમને ચિડવ્યા ! પણ મને હવે સ્વરાજ્યની

ચળવળમાં રસ નથી, અને તમારા ગાંધીની રીતભાતમાં તો હું મુદ્દલ માનતો નથી. તે ભલા માણસ છે. પણ આપણે ગાંધી વિષે ચર્ચા નથી કરતા. કૃપા કરી તમે જે ચર્ચામાં ગાંધીનું નામ ન લાવો તો સારું. સ્વતંત્ર રીતે સ્ત્રીઓ તરફ ધુરુષોના વચણ વિશે આપણે વાતો કરીએ. અને હું કહું છું કે પ્રાચીન વિચારકોએ સ્ત્રીઓ તરફ જે મનોવૃત્તિ કેળવવા પ્રયત્નો કર્યા છે તે ચોખ્ખા છે.”

આ સાંભળી સુલેખાનું મ્હોડું લાલચોળ થઇ ગયું : “મોટા ભાઇને ભાગીના મરી ગયા પછી બધી સ્ત્રીઓ ખરાબ જ લાગી છે. મોટા ભાઇને સ્ત્રીમતિ ઉપર દ્રેષ છે. તમે મી. ગણેશ, શા માટે એમની સાથે એ વિષયની ચર્ચા કરો છો !”

ફરીથી શોભનકુમારને ખડખડાટ હસવું આવ્યું. મી. ગણેશને શોભનકુમારનું ખડખડાટ હસવું બહુ વિચિત્ર લાગતું !

“શોભનભાઈ અવિનય માફ કરજો. સુલેખાબહેન જરા અંદર જશો—” ગણેશલાલ શોભનકુમારને કાંઈ ખાસ કહેવા માગતા હોય એ રીતે બોલ્યા.

શોભનકુમાર હસતા હસતા બોલવા લાગ્યા : “બોલો બોલો મી. ગણેશ. હું સ્ત્રીઓની લાગણીઓ સાચવવામાં માનતો નથી ; કેમ નહિ સુલેખા ?”

સુલેખાએ કહ્યું : “નહિ ! નહિતો મારે ફરી પરણવાની વાત તમે તમારા મ્હોડે મને કરો !”

સુલેખાની ઉમ્મર લગભગ પચીસ-છવીસ વર્ષની લાગતી હતી. લગભગ ચૌદ વર્ષની ઉમ્મરે તે વિધવા થઇ હતી. ત્યાર પછી તે ભાઇના ઘેર જ રહેતી હતી. તે વિધવા થઇ ત્યાર પછી એકાદ વર્ષે શોભનકુમાર વિધુર થએલા બહેને પોતાની એક સુમિત્રા નામની સખી સાથે ભાઇનો ફરી સંબંધ બાધવા પ્રયત્ન કરેલો, ત્યારે શોભનકુમારે સ્વભાવ પ્રમાણે હસતાં હસતાં કહેલું કે—“બહેન, તું મારાથી નહાની છું. તું ફરીથી પરણ ત્યાર પછી જ હું પરણવાનો વિચાર કરી શકું ને ?” આથી તે ફાળે સુલેખાનું મન ખૂબ ફુલાયેલું પણ ભાઇની ભલમનસાઈ જાણતી હોવાથી તેના ઉપર બહુ વખત રોષ રાખી રાખી ન હતી. પછી તો ભાઈ પામે એક બેવાર યુરપ પણ ગએલી.

શોભનકુમારને સુલેખાનું આ મ્હેણું સાંભળી કાંઈ મોડું લાગ્યું નહિ પણ તે જરા ગભીર થઇ ગયા. ભાઇનું ગંભીર મ્હોડું જોઇ બહેનને થયું કે કુળી દીકરા આ હસતા ભાઇને આતું ન કહેવાય !

“મી. ગણેશ ન્હા લેશો કે ? પેલા વેપારીઓ સાથે ન્હા પીતા મને કંટાળો આવે છે એટલે મેં ન મંગાવી. સુલેખા જરા અંદર જઈ એટલી ગોઠવણ કરી આવ. મારા માટે ત્રણ પ્યાલા ઓછામાં ઓછા” શોભનકુમારે મ્હેરાની રેખાઓ સિયિલ કરતાં કરતાં કહ્યું.

સુલેખા અંદર ગઇ.

“શોભનભાઈ, તમને એમ નથી લાગતું કે તમે જે જાતનું યુરોપમાં જીવન ગાળ્યું છે તેનું આ બધું પરિણામ છે. હું કોલેજમાં હતો અને તમે વયમાં એકવાર દિદુરયાન આવેલા અને જે વાતો કરેલી તે ઉપરથી તે સમયે તો મને આકર્ષણ થએલું; પણ ગાંધી-જીના વિચારો સેવ્યા પછી હવે મને લાગે છે કે તમે જે સિયિલ જીવન યુરોપમાં ગાળ્યું છે તેને લઇને જ તમારામાં આવ્યા ઉધા અભિપ્રાયો આવ્યા છે.” ગણેશલાલે એકાન્તનો લાભ લઈ પોતાના મનમાં હતું તે કહી દીધું. કદા પછી તેને પણ એમ લાગ્યું કે પોતે એ ન બોલ્યો હોત તો સારું !

“ મી. ગણેશ તમે મારા કરતા વધારે વિદ્વાન છો. હું વેપારી માણસ છું. તમે કહો છો એ સાચું હશે. પણ તમે મારા જીવન વિષે શું કલ્પના કરી છે ? હા-હું માંસ ખાતો હતો. મેં તમને પણ ખાવાની ભલામણ કરેલી. અને હું માનું છું કે જેમને સ્વરાજ્ય લેવામાં રસ હોય તેમણે માંસ ખાવું જોઈએ. હું હવે ખાતો નથી. કારણ હવે મને વહેંદારની કોષ પણ બાળતમાં રસ રહ્યો નથી. સ્વરાજ્યને હું વહેંદારની બાબત ગણું છું. અને આધ્યાત્મિક અને એવા વિશેષણો લગાડી ગાંધીએ અધિકારી જીવનમાંનાં મનનાં પાણી ડોળા નાંખ્યા છે. તમે કદાપિ એમ માનતા હશે કે માંસ ખાવાથી મારી મનોવૃત્તિઓ સાત્ત્વિક રહી નથી એટલે હું તમારા ગાંધીના વિચારો ન સમજી શકું ? ” શોભનકુમારે હસવા માંડ્યું.

“ શોભનભાઈ માફ કરજો. માસની વાત ખરી, પણ હું તેનો ઉલ્લેખ નથી કરતો. આપણા ગામના પેરીસ અને બેલ્જિયમમાં રહેતા બીજા માણસોએ ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાથેના તમારા વહેંદારો વિષે જે વાતો કરી છે તે ઉપરથી કહું છું. હું માનું છું કે હાલની તમારા મનની સ્થિતિ અતિભોગનું પરિણામ છે ”-ગણેશલાલ અગ્રિય સત્ય કથનના દુષ્પદ પ્રસંગને ઉચિત અભિનયો કરતા બોલ્યા.

“ ઓહો ! ક્યારનું તમારા મનમાં એ છે ? હીક હીક ! હા, હા, તમે કહો છો એ વાત સાચી હશે.....પણ તમને હું એક વાત કહું ! સ્ત્રીના જીવનની શરીરને સ્પર્શ કરે મને બાર વર્ષ ઉપર થઈ ગયા. મારી પત્નીના શબ્દને દાઢ દેતા - આજે જે મુરખાઈ લાગે છે પણ તે સમયે શું હતું તેની ખબર નથી - તેના કપાળ ઉપર મેં એક યુગ્મન મસાણીઓની સલામાં જાહેર રીતે કર્યું હતું; - ત્યાર પછી કોઈ સ્ત્રીને અડવાની જામિં થઈ આવી હોય એમ મને યાદ નથી. એટલે કે હું જિતેન્દ્રિય છું, કે મારામાં કામની લાગણીઓનો અભાવ છે છે કે એવું કશું કૃપા કરી માની ન લેશો. એ સાચી વાત છે કે આપણા દેશમાં અને યુરોપમાં મારી શ્રીમંત સ્થિતિ અને ખરયાળ ટેવને લઈને સુંદરમાં સુંદર કહેવાય એવી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં હું આવ્યો છું. મને એમના વિષે પ્રાથમિક આકર્ષણ પણ થતું હતું કોઈ સતો હોવાનો દાવો કરતો નથી. હું સ્ત્રીસૌન્દર્યથી આકર્ષાતો છું...અરે પણ ગાંધીના અતુ-યાથી આગળ હું ક્યા આવી વાત કરૂં છું ? તમારી વિચારસૂરણીવાળા માણસને તો એ સમજાય પણ નહિ કે સ્ત્રીસૌન્દર્યથી આકર્ષાતો વળી મારા જેવો માણસ સ્ત્રીને કામરસ ન કરવાનો દાવો ક્યાથી કરી શકે ? ”

“ હું એમ કહું છું એમ નથી એ તો તમારા યુરોપના ચિત્રશાસ્ત્રીઓ અને કામ-શાસ્ત્રીઓ કહે છે. તમે તો કુડનો મત જાણુતા હશો. એ તો માણસની બધી લાગણીઓનું મૂળ કામમાં જ જુલે છે ” ગણેશલાલ વિદ્વતાથી શોભનકુમારને મ્હાત કરતા હોય એમ બોલ્યા.

શોભનકુમારને વળી ખડખડાટ હસવું આવવા લાગ્યું. એના હાસ્યથી જ ગણેશલાલને પોતે જાણે હારી ગયો હોય એમ લાગ્યું.

“ તમે ક્રૌર્ષ્ટ વગેરેને જાણો છો !...હું તમારા જેટલો વિદ્વાન નથી પણ મારે ધંધાના અંગે ફ્રેંચ, જર્મન, આદિ ભાષાઓ જાણવી પડી છે; અને અમારે ધંધો દિવસમાં બે ત્રણ કલાકથી વધારે નહિ એટલે બાકીનો વખત વાંચવામાં કે સુંદર કહેવાતી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં જ ગાળવાનો હોય ! મેં ક્રૌર્ષ્ટ-વગેરેને મૂળમાં વાંચ્યા છે. મને અંગ્રેજી બરાબર નથી આવડતું. પણ કોન્ડીનન્ટના લેખકોનો અંગ્રેજીમાં કયું બર થઈ જાય છે એવી ફરીઆદ

ત્યાંના કેટલાક લેખકો તરફથી સાબળી છે. વાર્ડે પણ હું તમને કહું. હું માનું છું કે આ બધાને કોઈ પણ પારમાર્થિક વસ્તુનું જ્ઞાન નથી. વાર્ડે પણ એ વાત જવા દેખ્યે!... અરે પણ સુલેખાને મ્હોં લઈ આવતાં આટલી બધી વાર કેમ થઈ? કોઈ મળવા આવ્યું હશે!”

ગણેશલાલ શોભનકુમારની છૂટથી બોલવાની રીત અને વિચિત્ર વિચારો જોઈ જરા ચકિત થઈ ગયા હતા. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના વિદ્વાન ગણાતા ગૂજરાતના કેટલાક લેખકોને અનુસરી તેમણે પૂર્વનું સાઈ અને પશ્ચિમનું સાઈ ભેગી કરી એક આદર્શ સંસ્કૃતિ ધરી હતી તે, પોતાને અબણ જણાવતા આ માણસની નિખાલસ વાતચીત આગળ જણે ગોટાઈ જતી હોય તેમ તેમને લાસવા લાગ્યું. અને એમાંએ “સુંદર કહેવાતી સ્ત્રીઓ” એ શબ્દોથી શોભનકુમારનો શો અભિપ્રાય હશે એ જાણવાની એમને જિજ્ઞાસા થઈ.

“એ તો બધું ઠીક! પણ શોભનભાઈ, ‘સુંદર કહેવાતી સ્ત્રીઓ’ થી તમે શું કહેવા માગો છો! મને લાગે છે યુરોપની પાઉડર આદિ કૃત્રિમ ઉપાયોથી રૂપાળા લાગતી સ્ત્રીઓની તમે વાત કરતા હશે?”—ગણેશલાલે પુછ્યું.

શોભનકુમારે રિમત કરી કહ્યું. “તમને ખાદીવાળાઓને પણ સુંદર સ્ત્રી વિષે જિજ્ઞાસા તો હોય છે! આલો એ પણ ઠીક છે. તમારામાં સુંદર સ્ત્રીમાં રસ લેવા જેટલી હજી માણસાઈ રહી છે એટલે મને આશ્ચર્ય છે કે થોડા સમયમાં જ આજી રાજકીય ગોટાળામાંથી પણ તમે બહાર નીકળી શકશો. સુંદર સ્ત્રી! આ વિષે મારા અનુભવો અને અભિપ્રાયો તમને વિશ્લેષણ લાગશે. પણ યુરોપની સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા ખાતર દહીં દહીં કે મારી કપ્પનાને એમના પાઉડર આદિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી...અરે પણ મ્હોં કેમ ન આવી? એ સુલેખા બહેન!” “બહેન—” નો ‘એ’ લંબાવી શોભનકુમાર બોલ્યા. બહેન હસતાં હસતા બહાર આવ્યા અને મ્હોં આવે છે એમ આશ્વાસન આપી પોતે પોતાની સખી સુમિત્રાની સાથે અંદર મ્હોં પીશે એમ જણાવી ધરના ગયા.

લાઈ બહેનનો આટલો સરસ સંબંધ અને શોભનકુમારના સ્ત્રીઓ વિષેના આવા વિશ્લેષણ વિચારોનો મેળ ગણેશલાલને કરવો કદાચ થઈ પડ્યો.

ચોમાસાના દિવસનો નમતો ખેડાર હતો. વરસાદ વરસી ગયો હતો છતાં વાદળો બહાર બેસનારને છાયો આપે જતા હતાં; અને છતાંએ આલુબાલુની ધાસ ઉપર પડેલા જલ-ખિન્દુઓને મૂર્ચના તેજથી વિવિધ રંગલીલા કરવામાં અન્તરાય નહોતો આવતો.

મ્હોં આવી. વચમાં મેજ ઉપર ડ્રાઈલી વગેરે ચુકાયાં. શોભનકુમારનું સુખ વિચારમૂક હતું, આંખ ધાસ ઉપરના જલખિન્દુઓની રંગલીલા જોતી હતી, અને હાથ મ્હોં બનાવતા હતા. મ્હોંનો ખાસો ગણેશલાલ આગળ ધરી કહ્યું: “છો, મ્હોં પીનાં પીનાં સ્ત્રીસૌન્દર્યની વાત કરવી ઠીક પડશે!”

ગણેશલાલે હસતાં હસતા કહ્યું: “વાર્ડે, તમારી સૌન્દર્યશીમાસા ચલાવો.”

શોભનકુમારે કહ્યું: “માફ કરજો. એવો અવગણ શબ્દો મને વાપરના આવડતા નથી. શુરની કૃપાથી હું તે બધા સમગ્ર શકું છું. તમને ખજાર નહિ હોય પણ શુરને મળ્યા પહેલાં મને શુજરાતી બોલવામાં બધું તકવીફ પડતી.”

ગણેશલાલે મ્હોંનો ખાસો મેજ ઉપર સુક્રો. “મને તમારા શુર શુરમાં શ્રદ્ધા નથી. મારે તો તમારા અનુભવો જાણવા છે.” ખાસો હાથમાં લઈ મ્હોં પીવા મારી.

શોભનકુમારે એક ખાલો ખાલી કરી બીજો લયો અને ગણેશલાલને લેવા આગ્રહ કર્યો પણ તેમણે ના પાડી.

“વાઈ મી. ગણેશ. તમને ગાંધી ઉપર જેવી શ્રદ્ધા છે એવી મને મારા ગુરુ ઉપર છે. પણ એ વાત જવા દઉં. તમે મુંદર રહેશો કેને કહેા ?” શોભનકુમાર પોતાના વિશ્વદ્ધ પણ શબ્દમા મુકેલા કદિન એવા અનુભવને વાચ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા બોલ્યા.

“એ વિષે મારે કંઈ નવું કહેવાનું નથી. મુંદર રહેશો અને કદ્રૂયો રહેશો પછી તે સ્ત્રીના હોય કે પુરુષનો તે રહેલાઈથી અને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે” ગણેશલાલે કહ્યું.

“એ તમારી વાત સાચી. સૌન્દર્ય કાષ્ઠ એકલા સ્ત્રીના રહેવામાં હોતું નથી. પણ તમને કોઈ દિવસ એવો અનુભવ નથી થયો કે અમુક સ્ત્રીના રહેવા પ્રથમ નજરે એકદમ આકર્ષક લાગે અને જેમ જેમ તેના તરફ વધારે જોતા જઈએ તેમ તેમ લુગ્ધા ઉત્પન્ન થતી જાય ? મારો લગભગ એવો અનુભવ છે, અને માટે જ પ્રાચીનોને અનુસરી હું કહું છું કે સ્ત્રીમા કશું આકર્ષક નથી—સ્ત્રીના કારણે માણસે જીવનના વધારે સાચી રીતે આકર્ષક ધ્યેયોને જગાડ્યાં ન જોઈએ. મોક્ષ મેળવેલા એ એક એવું ધ્યેય છે એમ પ્રાચીનો માનતા અને હું પણ માનું છું. સ્ત્રી પ્રથમ દષ્ટિપાતે આકર્ષક માણસને એવું ધ્યેય જુલાવી દે છે, અને પછી સ્ત્રી તરફ ધીમે ધીમે અણુગમે થાય છે અને છેવટે લુગ્ધા થાય છે પણ એટલી વારમા તો પેલું ધ્યેય જુલાઈ ગયું હોય છે. અને માણસ ખડાવરા જેવો—આ મારી માફક, ફુનીઆના જંગમમા ભટક્યા રે છે.

‘અહા હું એકલો ફુનીયા—બીયાબામા સુતો ભટકું.’

‘અમારા ગુરુના એક શિષ્ય બોલતા હતા તેની માફક.’ શોભનકુમારે બીજો ખાલો ખાલી કર્યો અને ત્રીજો લયો.

“મી. ગણેશ, હેલા, હું દારૂની ખાટલીઓ ખાલી કરતો હવે રહાની છીટલીઓ ખાલી કરું છું. ગુરુની ઈચ્છાથી દારૂની ખાટલી બંધ થઈ તેમ રહાની છીટલી પણ બંધ થશે. પણ તમને એ આશ્ચર્ય લાગશે કે માસ અને મદિરા સેવ્યા છતાં ત્રીજા ‘મમ્મા’ માનિનીમા હું કેમ લુબ્ધ ન થઈ શક્યો ? મારી મુશીબત સમજાવું ! હું કોઈ એક મુંદર સ્ત્રી જોઉં—તે હંમેશા યુવતિ હોય એવું કાષ્ઠ નહિ—કાંઈ યુવતિઓ જ મુંદર દેખાય છે એમ નથી ! હું બહુ રહેલાઈથી તેના સમાગમમાં આવી શકતો. વધારે પરિચય થતાં, સ્ત્રીનો ઠીક દેખાવવાનો પ્રયત્ન થિથિલ થતા, તે વાત કરતી હોય અને ઓચિત્તી મારી નજર તેના રહેણ ઉપર પડે, અને કોઈ ન સમજાય એવા કારણથી અણુગમે પેદા થાય ! મોટા ભાગે આટલાથી જ હું સંબંધ ઓઠો કરી નાખતો. પણ ઘણી વાર તો એક જ મુલાકાતમાં સંબંધ પૂરો થતો. બહુ આકર્ષમાળ રહેતું હોય ! પણ અકસ્માત ડોક ફેર અને એકદમ કદ્રૂયું લાગવા માટે. પણ એક સ્ત્રી દિન્દુરયાનમાં મેં એવી જોઈ કે જેનું મુખ ઘાટીલું હતું, જે પ્રેક્ષાઈલમા પણ ઘાટીલી લાગતી પણ તેના આખા રહેણ ઉપર એક એવી મૂર્ખતા હતી કે આપણને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ ! અને હું તમને કહું કે જેમ જેમ સ્ત્રીઓના વિષે મારું મન વધારે નિખાલસ થતું ગયું તેમ તેમ જાત જાતની સ્ત્રીઓનું નિરીક્ષણ કરવાની મને ટેવ પડતી ગઈ. કોઈકવાર મને લાગતું કે હું ચોરી કરું છું, પણ જે લોકોને વેપાર કરવાની ટેવ હોય છે તેઓ સાધારણ રીતે આવા વેદિઆવેગથી ગભરાતા નથી. તમારા વર્ણનોનું પણ એમ જ દશે—હું ધાઈ છું. ગાંધીના અનુયાયી હોવા છતાં તમારામાં માણસાઈ છે તેનું કારણ મને એ લાગે છે કે તમે વકીલાત કરો છો.”

શોભનકુમારે ત્રીજો પ્યાલો ક્યારનો એ પૂરો કર્યો હતો, અને કિટલીમાં વધારે મ્હા હશે એમ ધારી તે પ્યાલો ઉપર ધરી, પણ થોડાં દીપાં જ પડ્યાં એટલે ઢાંકણું ઉઘાડ્યું તો મ્હાના ફોતરાં પ્યાલામાં પડ્યા. આથી શોભનકુમારને ખૂબ દસવું આવ્યું.

ગણેશલાલને શોભનકુમારની વાત સાંભળી બહુ જ આશ્ચર્ય થયું. ખરેખર શોભનકુમાર વિચિત્ર માણસ હતો ! પ્રથમ તો ગણેશલાલને લાગ્યું કે શોભનકુમાર બદમાસ માણસ છે. પણ જે બદમાસ હોય છે તેઓ આટલી નિખાલસતાથી સ્ત્રીઓ વિશે વાત કરી શકતા નથી. પણ તેના દીવ્ય શોભનકુમાર પાસેથી સ્ત્રીઓ વિશે વધારે જાણવાની ઇચ્છા થઈ. આ વિચારના મૂળમાં કામવાસનાનો ગૂઢ રીતે અનુભવ ગણેશલાલને થયો; પણ જ્યોતે પોતાની વાસનાઓને કૃત્રિમ રીતે દાબી દેવાની ટેવ હોય છે તેઓ કોઈ દિવસ સરખ થઈ શકતા નથી.

“શોભનભાઈ, તમારી આ વાતો સાંભળી મને ઘણું દુઃખ થાય છે. તમે સ્ત્રીઓ તરફ આવી દૃષ્ટિ રાખો છો એમ જણ્યા પછી કોઈ પણ મુદ્દરથી માણસ કે સારી સ્ત્રી તમારી સાથે વાત પણ શા માટે કરે એ મને સમજતું નથી. તમારા અભિપ્રાયો દલકી સ્ત્રીઓના સહવાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે—” છેવટનું વાક્ય બોલતાં ગણેશલાલ પોતાની જાતને ગુસ્સામાં લાવી શક્યા હતા.

શોભનકુમારે પોતાનું હસવું રોકવાનો બર્થ પ્રયત્ન કર્યો.

“તમારો સ્વભાવ મી. ગણેશ સ્ત્રીઓ જેવા લાગે છે. સ્ત્રીઓ જ્યારે ગુસ્સો કરે છે ત્યારે અમે તુરત જ ગુસ્સાનું કારણ સમજી જઈએ છીએ. તમે એમ કહોને કે તમારે એ જાણવું હું કે મારી આવી દૃષ્ટિ જેને તમે મહીન ગણો છો—તેવી દૃષ્ટિ હોવા છતાં પણ હું શી રીતે સારી સ્ત્રીઓના સમાગમમાં આવી શકું છું ! તમારે એ કળા જાણવી છે ખરું ને ?”—શોભનકુમારને ઘણું હસવું આવ્યું અને ગણેશલાલ આંખો ખની ગયો.

“વાઈ સાંભળો. હું જ્યારે એમ કહું છું કે કોઈપણ સ્ત્રી સુંદર નથી ત્યારે એનો એ અર્થ છે કે સ્ત્રીની કિંમત એની સુંદરતાથી કરવો એ ખોટી છે. કોઈ પુરુષ કદરો હોય અને છતાં જેમ આપણે તેને માન આપી શકીએ છીએ—ત્યાં કરજો પણ તમે તમારા ગ્રાધીના અનેક ગુણોમાં સુંદરતાનો ગુણ પણ નહિ જણતા હો અને છતાં તમે બધા માન આપો છો. એ રીતે સ્ત્રી સુંદર હોય કે ન હોય તેનો વિચાર ક્યો વિના આપણે તેની સાથે બેઠ્ઠદાર ન કરી શકીએ ? હું ખાતરીથી કહી શકું છું કે મારા સંબંધમાં આવેલી કોઈપણ સ્ત્રીને તેની બીજી યોગ્યતા પ્રમાણે તેને માન આપવામાં મેં કદી ખૂબ કરી નથી. પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે સ્ત્રીઓ પોતાના શરીરથી જ પોતાની કિંમત કરાવવા ઇચ્છે છે, નહિ તો શય્યાગાર પાછળ આટલો બધો બર્થ પ્રયત્ન કરે ! તમને ગુસ્સો થયે છે ત્યારે કહું છું કે કેટલીએ સખ્ય દેખાતી સ્ત્રીઓને અસખ્ય થની અટકાવીને મેં એમને એમના આત્માનું ભાન કરાવ્યું છે. તમે કદાપિ એમ માનતા હશે કે પુરો જ અસખ્ય હોય છે, અને સ્ત્રીઓને ફસાવે છે. પણ સ્ત્રીઓને પોતાને ફસાઈ જવાની કેટલી ઇચ્છા હોય છે તે મારા જેવા જ જાણ છે. પણ તમારે તો મારી પાસે—પેલો એક શબ્દ વાપરોને—‘સૌન્દર્યમીમાંસા’ જાણવી છે. વાઈ સૌન્દર્ય એ કોઈ જડ વસ્તુ નથી. પણ તે એક સનન ચાલતી ક્રિયા છે. કોઈ એક સ્ત્રીના અવયવો પાટીલાં હોય, ગ્રામ મારા આધારવાળું હોય—સ્ત્રીના રૂપમાં રંગને બહુ સ્થાન ન હોતું જોઈએ—પણ તે ફક્ત

એટલું જ નથી હોતું. કોઈ એક સુંદર મૂર્તિને સુંદર કલા પછી સુંદર જ કહીશું. સુંદર મૂર્તિઓ જોવી હોય તો તમારે પેરીસનું મ્યુઝીઅમ જોવું જોઈએ. પણ સ્ત્રી કોઈ જડ મૂર્તિ નથી. તેનો ચહેરો તેના આત્માનો સ્વચ્છ છે. સ્ત્રીઓને ન્હાનપણથી કાવકા રહેવાનો પાઠ આપવામા આવે છે એટલે દરેક સ્ત્રી પ્રથમ દષ્ટિપાતે આકર્ષક લાગે છે. પણ તમે જેમ જેમ વધારે નિખાલસ થાઓ તેમ તેમ તેમના આત્માના પરિવર્તનો તેમના મુખ ઉપર જોતા જાઓ છો. ત્યારે જ ઘણી વાર કોઈ ન સમજાય એવી રીતે સુંદરમા સુંદર મોહાડું પણ નાસી જવાનું મન કરાવે એવી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આનાથી ઉઠતી એક વાત કરવા માયું છું. ફ્રેંચ ભાષાનો સારી રીતે ઉચ્ચાર શીખવા માટે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ જ સાગમા સારું કામ આપે છે. હું ઘણી વાર જોને જ્યાં મારા મિત્રો સૌન્દર્ય વિનાની ગણતા એવી સ્ત્રી પસંદ કરતો. અને તમે માનશો-એ જ્યારે ફ્રેન્ચ બોલે ત્યારે મને તેના પગે પડવાનું મન થતું. અને અમે જ્યારે કોઈ ચાલુ વિષયની ચર્ચા કરતા ત્યારે તેના મુખ ઉપર સુદ્ધિના પ્રસાદનું જે તેજ દેખાતું તેથી ખરેખર તે સુંદર લાગતી. પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ પોતાના શરીરથી જ જીવતો હોવાથી યોદ્ધીક સુદ્ધિશાળી અને ખરેખર જીવન્ત આત્માવાળા સ્ત્રીઓ પણ એ પ્રવાહમા ખેંચાય છે; અને દર્પણમાં પોતાનું પુરુષોને અનાકર્ષક મોહાડું જોઈ નીસાસા નાખે છે-અને એ બાળતનુ રમરમ પુરુષો સાથેના બેબેદારમાં તેઓ કદાપિ દૂર કરી શકતા નથી. મારા જેવા સ્ત્રીપૂજારી સાથેના બેબેદારમાં પણ તેઓ એ વિસરી શકતા નથી. ”

“ તમે તમારી જાતને સ્ત્રીપૂજારી માનો છો એ તમારા અવ્યવસ્થિત મગજની નીચાની છે. યોગ્ય સમય પહેલા જ તમે કશું હતું કે તમે પ્રાચીનોના સ્ત્રીવિચાર સાથે સંમત છો. ” ગણેશલાલે પોતાને કાઢી પણ ન સમજાયાથી આવેશમા આવી કહ્યું.

સુશેખા અને સુમિત્રા એટલા ઉપર દેખાયા. શોભનકુમારે બોલ્યો યહ કહ્યું: “ આવો સુમિત્રા જોઈને. ” સુશેખા, એમને કેમ એટલી વારમા જવા દે છે ? કે મારા સ્ત્રીઓ વિષેના વિચારો તમે ધરમાથી સાલજતા હતા ? ”

સુશેખાએ કહ્યું. “ અમને તમારા સ્ત્રીઓ વિષેના વિચારોની મુદ્દત કિંમત નથી. પણ આ સુમિત્રા જોઈને આપણા ગામથી આવ્યા છે અને આપણા ઘેર એક દિવસ પણ રહેવાની ના પાડે છે. સ્ત્રી વિષેના તમે ઘાટા પાડીને જગજગદેર કરેલા તમારા વિચારો તે સાબળતા હોય એમ દેખાતું હતું. ”

સુમિત્રાએ કહ્યું: “ તમે છેવટે તો તમારી જાતને સ્ત્રીના પૂજારી તરીકે જાહેર કરી ! ” પણ એ શબ્દો પૂરા કરતા તેવું મોહાડું જરા પડી ગયું. તે સુશેખા અને ગણેશલાલના ખ્યાનમા આચ્છં.

“ હું પુ. જો કે હું માત્ર હું કે આ દુનિયામા એક પૂજનએ બીજી પૂજનના વચમાં ન આવવું જોઈએ. પણ તમે ત્યાં એટલા ઉપર કેમ બેઠાં છે ? અહીં ખુરશીઓ ખાલી છે. કે સ્ત્રીદેવીની સાથે ન બેસવાનો તમે નિશ્ચય કર્યો છે ? પણ આ મી. ગણેશલાલ તો ખરેખરા સ્ત્રીપૂજક છે. તે સ્ત્રીઓ સ્ત્રીઓ છે માટે એમનો કોઈ પણ દોષ જોવા તૈયાર નથી. ”

“ મેં ક્યારે એમ કહ્યું છે ? હું તો તમને એમ કહું છું કે તમે સ્ત્રીઓ તરફ જે દષ્ટિથી જુઓ છો એ તિરસ્કાર કરવા યોગ્ય છે ” ગણેશલાલે કહ્યું.

“ હવે તમારી ચર્ચા બંધ થાય તો સારું ? કેાષ્ટ પણ સ્ત્રી તમારા અભિપ્રાયની પરવા કરતી નથી, છતાં શા માટે તમે ચુંકે ઉઠાડો છો ? એ જ બતાવે છે કે તમે કેાષ્ટ પણ રીતે સ્ત્રીઓની મહેરબાનીમાં આવવા ધ્વંષિ છો ? ” સુલેખાએ સૂઝ ચડાવી કહ્યું.

“ એ આ મી. ગણેશલાલ જેવા સ્ત્રીભક્તનો હેતુ હશે ! પણ સુલેખા, એમાં તારું નાક તું ચું કરવા આમ ચડાવે છે ? હવે જો હું એમ કહું કે સુલેખા જેવી સુંદરી પણ ન્યારે નાક આવી રીતે ચડાવે છે ત્યારે કદાપી લાગે છે તો મી. ગણેશલાલ કહેશે કે મારી દાંષ્ટ દૂષિત છે—” શોભનકુમારે ગંભીરતાથી બોલવાનો અભિનય કર્યો જેથી બધાને હસવું આવ્યું.

સુલેખા અને સુમિત્રા ખુશીઓ ઉપર ગોઠવાઈ ગયાં હતાં.

“ કેમ સુમિત્રા બહેન અમારા ઘરની મહેમાનગીરી પસંદ નથી ? એકલા આવ્યા છો કે બાપુ સાથે છે ? ” શોભનકુમારે પુછ્યું.

“ ના, હું એકલી આવી છું. બાપુજી જે ગુરુની ભક્તિ કરે છે તેના તમેએ શિષ્ય થયા છો ને ? આટલી બધી નાસ્તિકતામાંથી આટલી બધી આસ્તિકતા શી રીતે આવી ? ” સુમિત્રા મ્હોંડાની રેખાઓ જે રડવાનું રૂપ ધારણ કરવા પ્રયત્ન કરતી હતી તેને સંયમમાં રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા બોલી.

જવાબમાં શોભનકુમારે ફક્ત એમનું સહજ હાસ્ય હરવા.

ગણેશલાલે સુલેખાને કહ્યું : “ સુલેખાબહેન આ ચું ગુરુનું ધર્મીગ તમારા ભાઈને વળગ્યું છે ? બધા પાખંડી છે ! ”

“ ફક્ત તમારો ગાંધી એકલો પાખંડી નથી ! તમે બધા ગાંધીના અનુયાયીઓ કેટલા અસહિષ્ણુ છો ? ” શોભનકુમારે કહ્યું : “ સુમિત્રા બહેન અહીંઆ કેમ આવવું થયું ? ”

“ તમારા ગુરુને મળવા ” સુલેખાએ કહ્યું. “ પણ એમને તમારા ગુરુમાં શ્રદ્ધા નથી. એ તો એમના બાપુના કહેવાથી મળવા આવ્યા છે. ”

“ તો પછી તમે શા માટે અહીં રહેતા નથી ? સમિચ્છાનંદ પ્રભુ અહીં આવવાના છે. એમની પાસે રહેવા માટે તો આ વેરાન જેવા રમળમાં જે ગાફાન કરાવ્યું છે. તમે એમના પરિચયમાં આવશો તો જરૂર એ મહાત્માને પીછાનશે. એમણે અનેક આત્માઓને શાન્તિ આપી છે. ફક્ત આ મ્દારી બહેનને કેાઈ મહાત્માની જરૂર પડતી નથી ! ” શોભનકુમારે કહ્યું.

“ મારો આત્મા શાન્ત છે. મારે કેાઈ મહાત્માની જરૂર નથી. હું, પુરુષ ક્યારે સુંદર દેખાય છે અને ક્યારે નથી દેખાતો એની શીઘ્રસુશી કહોળતી નથી ! ” સુલેખાએ કટોરતાથી કહ્યું.

શોભનકુમારનું મ્હોંડું પડી ગયું : “ તમે શા માટે ચોરીથી અમારી વાતો સાંભળતા હતા ? ”—શોભનકુમારે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ દસાચું નહિ. બહેનને ખરેખર મારું લાગ્યું છે એ સમજતાં શોભનકુમારે દસી ચક્ષુ નહિ. બહેનના વાક્યોનો મર્મ પણ એમને મુજબવા લાગ્યો.

પોતે સ્ત્રીના સંગથી મુક્ત રહ્યા દત્તા અને છતાં અચાન્ત દત્તા, પોતે સ્ત્રીના સૌન્દર્યથી આકર્ષીતા અને એ સૌન્દર્યમાં રહેજ વિકાર થતાં જુગુપ્સા પામતા, પોતે વિકારતી લાગણી

વિના ઓસૌન્દર્ય જોઈ શકતા—આ બધા વચ્ચે કાંઈક વિલક્ષણ સંબંધ બહેનના વાક્યોથી એમના મનમાં સ્પુરવા લાગ્યો. ઓસૌન્દર્ય તરફની આ દૃષ્ટિ અને આ અસાન્નિત વચ્ચે કાંઈક સંબંધ ગૂઢ રીતે દેખાવા લાગ્યો.

ભાઈનું મોહું પડી ગયેલું જોઈ બહેનને વળી પચાત્તાપ થયો. સુમિત્રા તો આંખ જ ઊંચી નહોતી કરતી. અને મી. ગણેશલાલ જડની માકક આ બધું જોતા હતા.

“ભાઈ, સુમિત્રા બહેનને આપણા ઘેર રહેવાની હા પડાવો, આપણું ઘર હોય અને એમનાથી ધર્મશાળામાં રહેવાય ?”—સુલેખાએ પ્રસંગ બદલવા માંડ્યો.

“ધર્મશાળા પણ તમારા ભાઈની જ બંધાવેલી છે ને ? અને રસોડુંએ તમારા ખર્ચે જ ચાલે છે, એટલે હું ત્યાં રહું તોયે તમારા ઘેર જ છું ને ? ત્યાંથી ગુરુનું ધામ નજદીક પડે અને પિતાજીનો પત્ર એકાન્તમાં આપવાનો છે તે આપી શકાય” સુમિત્રાએ આનાકાની કરી.

“ના ના એમ શા માટે કરો છો ? આજ રાતના ગુરુજી અહીં પધારવાના છે. સુલેખા બહેન ! એમના માટે ઓરડો સાફસુક કર્યો છે ને ? પેલા લિપણુવાળા ઓરડામાં પધારાવવાના છે” શોભનકુમારે સહજ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી કહ્યું.

“તમારા ગુરુની પધરમણી ચવાની હોય અને મારાથી કાંઈ જીલુપ રખાય ?” સુલેખાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“તમે મી. ગણેશલાલ રહેશેને ? તમારે કાંઈ પુછવું હોય તો પુછજો” શોભનકુમારે કહ્યું.

મી. ગણેશલાલ હસ્યા. “હું તો કોટમાં રજાઓ છે એટલે નર્મદા કઠિ રહેલ કરવા આવ્યો છું. શુકલતીર્થ સુધી આવ્યો હતો અને તમારે નિમન્ત્રણ હતું એટલે ચંદુ કે ચાલો તમને મળી લઉં. મને કાંઈ ગુરુને મળવાની ઇચ્છા નથી. વળી અસીમની મોટર લઇને આવ્યો છું એટલે જલદી પાછા જવું જોઈએ.”

“તમારે ગુરુને નહિ મળવું હોય તો કોઈ દબાણ નહિ કરે ! હું પોતે ગુરુ પાસે બેસી રહેતી નથી. પણ તમે આમ આવીને ચાલ્યા જાઓ એ ઠીક નહિ. શૌરને કહો—તે જશે. આવતી કાલે અમારી મોટરમાં ભર્ય પહોંચતાં કરીશું” સુલેખાએ ગૃહસ્થાપને છાન્ને એવો આગ્રહ કર્યો. ગણેશલાલથી ના ન કહેવાઈ અને શૌરને જવાની આજ્ઞા કરી દીધી.

૨

ચોમાસાની ચાંદની રાતોએ કવિઓનું જેટલું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ તેટલું ખેંચ્યું નથી. સાધારણ રીતે આકાશમાં ધનધોર વાદળા હોય એટલે ચોમાસામાં અધારીઆ—અજવાળીઆને લોકો સરખા માની ચોમાસાની ચાંદની રાતનું વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય જોવાની કોઈને અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ ગમે તે કારણથી—

“રજની મહિ સખી ધણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઉંધ જાય ચાલી”

અને પ્રિયતમાનો વદનસુધાકર પણ જોને જોવાનો ન હોય તે કોઈક વાર પથારી

છોરી અગારી કે છમગા આવી આલુખાલુ દષ્ટિ નાંખે તો તે કોઇ અલૌકિક સૌન્દર્યનો બોક્તા થાય છે.

શોભનકુમાર અગારીમા આટા મારતા હતા. ઝીણી ઝીણી ફેરંમ પાડતી હતી. ચંદ્ર-સ્થાનેથી વાદળો ખસી ગયા હતા અને જાણે પોતાના વિવિધ રૂપ ચંદ્રતેજથી જગતને જતાવવા ઇચ્છતા હોય એમ ગોઠવાઇ ગયા હતા. મદભર નર્મદા વેગથી ધસતી હતી. જલ-ગિદ્ગિદ્ગાથી અંકિત થએલા ધાસ અને વૃક્ષોનાં પાદડા ઉપર ફિરજોની એક લીલા ચાલતી હતી, અને બીજી નર્મદાના પ્રવાહ ઉપર ચાલતી હતી.

શુરુએ શોભનકુમારને ચિત્તનદીના પ્રવાહનું નિરીક્ષણ કરવાનું કહ્યું હતું. શુરુએ મૂચવ્યું હતું કે ચિત્તનદી 'હિલ્લપોતવાહિની' છે, દરવાજા થાય એમ પણ વહે છે અને પાપ થાય એમ પણ વહે છે. શુરુનો આદેશ દેવો કે શોભનકુમારે પોતાની ચિત્તનદીની દિશા પારખવી.

શોભનકુમારની દષ્ટિ આકાશ તરફ હતી. ચંદ્રના તેજથી દિવસે દેખાય તેના કરતા જુદી જાનના વાદળો દેખાતા હતા. કોઇ દોષના આકારો પ્રકાશમાં અતિશય ભયંકર લાગતા હતા. શોભનકુમારને હૃદયની શુદ્ધિઓમાંથી નીકળેલા જૂન જેવા તે લાગતા હતા. પરીભર દષ્ટિ રેવાના પ્રવાહ ઉપર પડી: "આ પ્રવાહે કેવું 'કલ્યાણ' કર્યું હશે અને કેવું 'પાપ' કર્યું હશે." શોભનકુમારને પોતાની ચિત્તનદી કાંઈક રેવા જેવી આગમ્ય લાગી.

શુરુની પાસે રાત્રે જાગ્ર મળ્યા હતા. સુમિત્રાના પિતાનો પત્ર શુરુએ એકાન્તમાં વાંચ્યો હતો. શ્રી ગણેશલાલની ઇચ્છા જોવા તો શુરુને મળવાની ન હતી પણ આ 'ધર્મોગ' જેવાની ઇચ્છાથી અને શુરુ ખરેખર કોઇ વિચારશીલ પુરુષ હોય તો શોભનકુમારની આખી "સૌન્દર્યભીમાસા" રજુ કરવાની હતી. સુલેખા શુરુની બધી સગવડ સાચવી, શુરુને નમસ્કાર કરી એક બદારી આગળથી રેવાનું નિરીક્ષણ કરતી હતી. પત્ર આપીને આમુ જરી આખે સુમિત્રા પણ સુલેખા પાસે આવી હતી. સુમિત્રાને પત્રમાં શું હતું તેની ખબર ન હતી, પણ પત્ર વાચતા શુરુની આખના ચમકારાથી કાંઈક સમજી હતી. એમાં એક જાતનો અર્થ હતો. શુરુએ પત્ર વાંચી સુમિત્રાને એક સવાલ પૂછ્યો હતો: "કેમ સુમિત્રા કુતારાજ રહેવું છે ને?" સુમિત્રા ઉત્તર આપ્યા વિના આમુ જરી આખે સુલેખા પાસે આવી હતી. સુલેખા આમુનો અર્થ જાણતી હતી.

સુમિત્રાના ગયા પછી શોભનકુમાર અને ગણેશલાલ સન્નિવેદનને મળ્યા હતા. ગણેશલાલ ઉપર શુરુના 'યોગાભ્યાસ પ્રજલ થઈ ગા યોગ્યતામાં દેરેલા' આકારની છાપ પડી હતી. એ શોભનકુમારની "સૌન્દર્યભીમાસા" અને છતાં "ઔઓની મુગ" સમજી શક્યા નહતા; પોતે જોવા થએલી વાતચીતમાં જરા મૂર્ખ જેવો દેખાયો હતો તે બાવ પણ વેર લેતા ઇચ્છતો હતો. અને તેથી તેમણે શોભનકુમારની સમક્ષ શુરુ આગળ આખી "સૌન્દર્યભીમાસા" રજુ કરી હતી. શોભનકુમારને એક રીતે ધ્યાનિત થતી હતી. કારણ આ વિષય શુરુ આગળ પોતે કદાપિ રજુ ન કરી શકત; અને શુરુ આગળ પોતાનું આખું મન વ્યક્ત કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. આખો અંતેવાલ સાંભળી શુરુને ધણું જ દમનું આવ્યું. શુરુના અને શિષ્યના દારણમાં ગણેશલાલને અમુક સમાનતા યાગી.

ગણેશલાલ સુવા ગયા પછી શુરુએ શોભનકુમારને પોતાનું ચિત્ત તપાસવાની આજ્ઞા કરી હતી; અને જો મૃત થયેલી પત્ની રજા આપે તો ફરી પરણવાનો વિચાર કરવા સૂચના કરી હતી.

શોભનકુમાર અગાસીમા આઠા મારતા હતા ત્યારે સુલેખા સુમિત્રાને છાતી સરસી ચોંપી આશ્વાસન આપતી હતી. બાઈએ પોતાને અનેક વાર ફરી લમ કરવાનું કહ્યું હતું પોતાનું સ્વાતન્ત્ર્ય જતું કરવાની તેને કદી ઇચ્છા થઈ ન હતી એ પણ તેણે સુમિત્રાને સંમગ્નવ્યું; વળા બાઈને સ્ત્રીઓની કેવી સજ છે તે પણ યાદ કરાવ્યું; જો કે સાથે સાથે બાઈની પ્રથમ પત્ની તરફની વફાદારીની પણ પ્રશંસા કરી. બાઈની અશાન્તિ અને સૌન્દર્ય-મોહાસાનો સંઘર્ષ પોતે કરી આપ્યો હતો પણ તેના સ્વરૂપનો સુલેખાને ખ્યાલ ન હતો. સુમિત્રા આમ અઢવાળીશ વર્ષ ટોંમાર સેવ્યા પછી સોળ વર્ષની ઉંમરે જોને પરણવાની ઇચ્છા થયેલી તે પુરવઠે પરણવાની વાત તો નહોતી કરતી, કદાપિ વિચાર પણ નહોતી કરતી છતાં તેના દીલનું દુઃખ અદમ્ય હતું-એ સુલેખા સમજતી હતી. હસતા બાઈનું દુઃખ પણ અદમ્ય હતું તે પણ જાણતી હતી. છતાં બાઈને સુમિત્રા ઉપર ખાંસ લાવ ન હતો એમ પણ તે જાણતી હતી. બાઈના દુઃખનો અર્થ સુલેખા મૃત પત્નીનો શોક માનતી; જો કે બાઈને ફરી પરણાવવા તેણે પ્રયત્નો કરેલા અને ત્યારે નિષ્ફળ મળ્યું ત્યારે એક ન્યાતીલી બાઈને તેણે કહેલું કે 'ભાભી પાછા આવતાર લે તો બાઈ પરણે.' સતી માટે જુરતાં ભગવાન શંકર જેવા તેને બાઈ લાગતા હતા.

સુમિત્રામા બાઈ તરફ મમતા ઉત્પન્ન કરવામા પોતે જવાબદાર હતી તેનું સુલેખાને સ્મરણ હતું.

અત્યારે આખું ઘર શાન્ત હતું. ફક્ત એક ખંડમાથી મળવા આવેલા વેપારી મંડળમાથી કેટલાકના નસકોરાં સંભળાતા હતા !

'ચિત્તનદી નામ ઉભયતોવાહિની' -એ શુરુએ ઉચ્ચારેલું સંસ્કૃત વાક્ય શોભનકુમાર હાથે હાથે યાદ કરતા અગાસીમા ચિત્તનદીના વેગને સૂચવતા આઠા મારતા હતા.

ચંદ્ર ઉપર એક વાદળું આવી ગયું કિનારા પાસેના પાણી ઉપર કંઈક પડ્યું. જીની થયેલી ભેખડ ઉપરથી એક ટેપું પડ્યું હતું 'શોભનકુમાર એક ચાલલીને અટકેલી જિંદગી રહ્યા. શોભનકુમારને ખબર નહોતી પડતી કે તેની ચિત્તનદી કદમાણુવાહિની છે કે પાપવાહિની છે. શુરુએ શા માટે એને ફરી પરણવાની સૂચના કરી? એને પુત્રનો અભિલાષ ન હતો- પોતાના જેવાનો વંશ ન ચાલે એમા જ એને ઔચિત્ય લાગતું હતું. પોતે કામવેદનાને નષ્ટ કરી ચક્રયો છે ?-એનો વિચાર થતા લાગ્યો. મૃત પત્નીનું દર્શન થયું. ચિત્તમા એક જાતની શાન્તિ થઈ, જોને અનેકવાર મસ્કરીમા કહેલું 'ભાભી પાછા આવે તો સ્ત્રીઓને માળો દેવી મુકી દે.' -એ સ્મરણમાં આવ્યું. પણ જોને કાંઈ સમજતી ન હતી. ભાભી સાથે લગ્ન થયા ત્યારે ભાઈનામા વિવેકશુદ્ધિ જાગી ન હતી. ભાભીનો અવસાન પછી બાઈને સ્ત્રીનું જીવનમા સ્થાન સમજાયું હતું જેમ બીજાં સૌન્દર્યો વિનાહનું સ્થાન છે તેમ સ્ત્રી હતી. સૌન્દર્યનો ભોગ સૂક્ષ્મ છે. એટલે જગતના જેમ બીજાં સૌન્દર્યોને પોતપોતાનામાં સ્થાનમા રહેવા દેઈ ભોગવાય છે તેમ સ્ત્રીઓને પણ પોતપોતાના સ્થાનમાં

રહેલા દેઈ તેમના સૌન્દર્યનો આશ્વાસ લેવો. પણ એ એક કાયડો હતો કે દેશ પરદેશની બધી સુંદરીઓ તરફ થોડા જ સમયમાં તેને કાચી અણુગમે થતો ? સુંદર મૂર્તિ હંમેશાં સુંદર લાગતી, સુંદર ચિત્ર હંમેશાં સુંદર લાગતું. સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડના સુંદર દરયા હંમેશાં સુંદર લાગતા—નર્મદાતટ હંમેશાં આકર્ષક લાગતો—ફક્ત સૌન્દર્ય જ ધડી ભર આશ્વાસ આપતું. એકવાર પોતાની અસ્વસ્થતા મૂરપના માનસ વેદોને પણ જાણવેલી—પણ તેમનો ઉત્તર સાંભળી તે લોકો તરફ અણુગમે થએલો. પણ ગુરુએ શા માટે ફરી પરણવાની સૂચના કરે છે ? માનસ વેદોએ કામવાસના તૃપ્ત કરવાની સલાહ આપેલી અને છતાં ચિત્તનદીના કહેળા પાણીમાં કુખડી માર્યો પછી પણ કોઈ સ્ત્રીને કામરપર્શ કરવાની ઊર્મિ થતી ન હતી. ગુરુ એને પરમાત્માના માર્ગે લેઈ જવાને બદલે શા માટે સંસારકીટ થવાની સૂચના આપતા હશે ? ગુરુ ઉપર અશ્રદ્ધા થઈ. પણ ગુરુનું મુખ યાદ આવ્યું અને અશ્રદ્ધા ટળી ગઈ. મૃત પત્નીનું સ્મરણ થયું. એનામાં અનેક દોષો જોવા પ્રયત્ન કર્યો.... “પણ એ મરી શા માટે ગઈ” —એમ કહીને મુંઝી વાળી જોરથી હજનની ચાંભલી ઉપર પછાડી. વાગ્યું એટલે યોગનિદ્રામાંથી જાગી વળી આઠા મારવા માડ્યા. આકાશ તરફ દષ્ટિ નાંખી. વાદળાઓ ધડીક ભર ચંદ્રને કંઠી હોય એમ જળા આગળ આવવા હેતા અને તે બહાર નીકળવા જાય એટલે ધક્કો મારી અંદર કઠાડી મુકતાં. શોભનકુમાર એ દશ ધડી ભર જોઈ રહ્યા; અંતર્મુખ દષ્ટિ બંદિમુખ કરી. પણ આંખ આકાશ તરફ રહી અને દર્શન ચિત્તનું કરવા લાગી. “મારો આત્મા આ ચંદ્રની માફક વાદળાઓથી મુક્ત થતા હજી છે પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી. ગુરુને કહીશ કે બંદીવાન છું, આપ મુક્ત કરો ત્યારે થઈશ ” શોભનકુમાર અગાશીમાંથી નીચે જીતપો. બહેનના ખડમા થઈ પોતાના ખેડગા જવાનું હતું. સુમિત્રા અને સુલેખા બંને એક બીજાને ડાલી સરસા આપીને સુધ ગયા હતાં. સુમિત્રા ઉંધમાં ડસડાં ખાતી હતી; સુલેખા એ જ રિથતિમાં એની પીઠ ઉપર હાથ ફેરવ્યા કરતી હતી.

૩

ધરના આગળના આંગણમાં વેપારી—મિત્રે સાથે શોભનકુમાર ખડા પીતા હતા.

“ શેઠ સાહેબ બહુ સારો વિચાર કર્યો. એમ એકલા તે ક્યાં સુધી રહેવાય ? સુમિત્રા બહેનનું કુંવારા રહેતું એ ક્યું ” એક વેપારી—મિત્રે કહ્યું.

“ આપે લગ્નક્રિયા ખાનગીમાં જ કાઢપણ ધામધૂમ વિના કરવાનો નિશ્ચય કર્યો એ બહુ સાફ કર્યું ” બીજા જરા સુધરેલા વેપારીમિત્રે કહ્યું. તે સુધરેલા હતા અને નવીન લગ્નના હતા તેની મુખ્ય નિશાની એ હતી કે તે મૂછો રાખતા ન હતા.

શોભનકુમાર હસતું મ્હોડું રાખી મ્હાના ખાલા ખાલી કરતા હતા.

સુલેખાએ સુમિત્રાને પોતાને હાથે ફોથી શણગારી લાઇ પાસે મ્હાતી બીજી કીટલી લઈ ચોક્કલી, અને પોતે પાછળ હસતી હસતી આવી. મી. ગણેશલાલ સુલેખાના હસતા મ્હોંડા તરફ જોઈ રહ્યા હતા—અને તેની સાથે એકાન્ત મળે એમ ઇચ્છતા હતા.

સુમિત્રાને જોઈ શોભનકુમારથી બોલી જવાયું: “અરે આ તો જાણે વધેરવા લઈ જતા હો એમ સુમિત્રાને ફૂલ પહેરાવ્યાં છે ?”

બધા લોકો આ વાક્ય સાંભળી અકિત થયા. કેટલાક વેપારી મિત્રો એમ સમજ્યા કે શોભન શેઠ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે બધાને હસાવવા આમ બોલે છે એમ ધારી હસવા લાગ્યા.

સુમિત્રા ચંબી ગઈ. બધાં પુલ ફેંટી દીધા; અને કીટલી લઈ સ્વસ્થતાથી શોભન-કુમારની પાસેની ખુરશીમા બેઠી. સુલેખા પ્રથમતો ચીડાઈ ગઈ પણ પછીથી શાન્ત થઈ મી. ગણેશલાલ પાસે બેઠી.

ગણેશલાલે સાન્નિધ્યનો લાભ લેઈ કહ્યું : “ સુલેખા જરા એકાન્તમાં ગળશે ? લાઈ વિષે થોડુંક કહેવું છે. ”

“ ખુશીથી ” સુલેખા ઊભી થઈ ચાલવા લાગી. ગણેશલાલ પણ પાછળ પાછળ ચાલ્યા. મ્હા પૂરી થઈ, વેપારી મિત્રો આલુખાલુની જગાએ જોવાનું કામ પૂર્ણ કરવા બહાર નીકળ્યા.

“ સુમિત્રા ! ” શોભનકુમારે કહ્યું.

‘ હ ’ સુમિત્રાએ જવાબ આપ્યો.

“ મારા જોવાને પરણવામાં તમે શા સુખની—શી શાન્તિની આશા રાખો છો ? ગુરુ કહે છે આપણા કનથી બન્નેને શાન્તિ થશે. પણ મને એ સમજાતું નથી. ગુરુની આશા હતી એટલે મેં હા પાડી છે ”—શોભનકુમારે કહ્યું.

“ મને શાન્તિ થઈ છે. તમે દીલ ઉપરથી એક વાદળ ખસી ગયું હોય એમ મને લાગે છે. હું સુદર નથી એટલે આપને મારા તરફ અણગમે નહિ થાય ”—સુમિત્રાએ સ્વસ્થતાથી કહ્યું.

શોભનકુમાર મૂક રહ્યા.

મી. ગણેશલાલ અંદરથી ચીડાએલા મ્હોડે બહાર આવ્યા. એમના ગાલ ઉપર જરા ધૂળ હતી.

શોભનકુમાર એના સામું જોઈ રહ્યા.

“ શોભનકુમાર હું તમને મળવા આવ્યો હતો. તમારી બહેનની સપાટ ખાવા નહિ ? હું પુનર્લગ્નમાં માતું છું, તમે માનો છો, તમારી બહેન માને છે. મેં માગણી કરી તેમા શું અત્યંતિ કર્યું કે મને સપાટ મારી ? ”—પારકા ઘરમાં બતાવી શકાય એટલો ગુસ્સો બતાવી મી. ગણેશલાલ બોલ્યા.

સુલેખા અંદરથી આવી. “ માફ કરજો મી. ગણેશલાલ ! તમે જૂઠું બોલો છો. મેં સપાટ તમે માગણી કરી એટલા માટે નથી મારી. પણ તમે મને એકાન્તમાં લાઈ વિષે વાત કરવા લઈ ગયા—અને થોડીક અસંજદ વાતો કરી પછી માગણી કરી માટે સપાટ મારી. તમે સીધી રીતે પૂછ્યું હોત તો હું સીધી રીતે ના પાડત.”

શોભનકુમારે ગણેશલાલને શાન્ત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વ્યર્થ ગયો. “ મારા લગ્નમા હાજરી નહિ આપો ? ” શોભનકુમારે કહ્યું.

ગણેશલાલે ના પાડી.

“મારી ઠાઠડી ઉચકવા દાગર નહિ રહો ?” શોભનકુમારે કહ્યું.

મણેશલાલ શોભનકુમારના મુખ સામું જોઈ રહ્યો. કોઈ અગમ્ય આકર્ષણથી તેણે રહેવા દા પાડી. આ! બધું શું થવાનું છે ? —એ આકર્ષણ હતું.

૪

શોભનકુમાર સંધ્યા સમયે સામીપાર રેવાના કાંઠે ફરતા હતા.

“પરણું ? શા માટે નહિ ?” એ શબ્દો બળપડતા હતા.

“સુલેખા વિધવા છે. એ શાન્ત છે. એ અન્યને પરણવા ઇચ્છતી નથી. હું પણ અન્યને પરણવા ઇચ્છતો નથી. છતાં હું શા માટે અશાન્ત છું ?” —વિચારવમળમા પડેલા શોભનકુમાર રેવાના વમળ જોતા જોતા ચાલતા હતા.

એક જાગી ભેખડ આવી. શોભનકુમાર તેની ઉપર પ્રયત્નપૂર્વક ચડ્યા. સામેપાર ભેખડ ઉપર બંગલો હતો. વચમા રેવા હતાં. શોભનકુમારનું મુખ પશ્ચિમ તરફ હતું.

“સુમિત્રાને શાન્તિ મળશે. પણ માઈ શું થશે ? ગુરુને શા માટે એમ લાગ્યું કે સુમિત્રાને પરણવાથી મને પણ શાન્તિ થશે. હું અશાન્ત છું તેનું મૂળ કામવાસના—અનુષ્ઠ કામવાસના છે એમ ગુરુ માને છે. તે વાત સાચી હશે ! પણ મારી કામવાસના ગમે તે સ્ત્રીના સંગથી તૃપ્ત થશે અને હું શાન્ત થઈશ એમ ગુરુએ શા માટે માન્યું ?...તે દિવસે સુલોચનાના બોલ પણ મૃત્યુએ પૂરા થવા ન દીધા. મારી તકરાર મૃત્યુ સાથે છે ! મારે સુલોચના જોઈએ છે ! એ વિગ્રમ અન્ય સ્ત્રી સાથે શક્ય છે !.....બિચારી સુમિત્રા ! આરે પણ મારે તો સુલોચના જોઈએ” શોભનકુમારે આવેશથી કહ્યું. “મૃત્યુ ! સુલોચના નહિ આપે ? —નહિ આપે ?

ભેખડ ઉપર જિભા જિભા શોભનકુમાર થોડીક વાર શન્ય નગરે આથમતા સૂર્યના તેજથી સળગતી ચિતા સમા લાગતા વાદળા તરફ જોઈ રહ્યા. તે ધીમા અવાજે બોલ્યા : “સુલોચના બળે છે—” અને બળે તેના કપાળ ઉપર ચુપન કરવા જતા હોય એમ નમ્યા. જિભા ચર્ષ વિગ્રહણ અટકાવ્યું હતું.

મૃત્યુ સાથે જાય જરવામા કોણ કશું છે ? કા તો માણસ જાન મુમારે કે કાં તો વશ થાય !

帝皇祖太元

帝名熊本真姓奇授溫氏蒙古人父於幹那河底德
日與成國四十年夏定西域是稱大琨會全主沒衛王
已濟嗣位大吐之選與全地及病革謂左右曰金指
亦在漢門以解破若微近於宋宋金世仇必能討我
則下丘唐節
急左微兵產
飯人馬反敵
亂而崩在紅
法大敵運兵武

直搗大梁全
問然千里赴
破之必矣言
二十二年殄
壽六十六

直隸大梁公
問然千里赴
秋之必矣言
二十二年
卷六十六

[illegible]

God in Heaven. The Kha Khan, the Power of God
on Earth The seal of the Emperor of Mankind.

—THE SEAL OF GENGHIS KHAN

— જલિમખાનની મહોર ઉપરનો લેખ.

દિગ્વિજયી ખાખાં જંઘીસખાં

અથવા

સાવલૌભ મોગલાઈની ભમિકા

“ The manner in which he moved large bodies of men over vast distances without an apparent effort, the judgment he showed in the conduct of several wars in countries far apart from each other, his strategy in unknown regions, always on the alert, yet never allowing hesitation or over caution to interfere with his enterprises, the sieges he brought to a successful termination, his brilliant victories, a succession of “ Sons of Austerlity ” all combined, make up the picture of a career to which Europe can offer nothing that will surpass, if indeed she has anything to bear comparison with it.”

History of China by Demetries Boulgar, P. 100

“ Indeed it is difficult to measure him by ordinary standards. When he marched with his horde, it was degrees of latitude and longitude instead of miles ; cities in his path were obliterated, and rivers diverted from their courses ; deserts, were peopled with the fleeing and dying, and when he had passed, wolves and ravens often were the sole living things in once populous lands..... If this devastation, this arresting of human progress, had been the whole of his story, Genghis Khan would have no more than a second Attila, or Aloric—a formidable warrior without a purpose. But the Scourge was also the Perfect Warrior and Master of Thrones and Crowns. ... A nomad, a hunter and a herder of beasts, outgenerated the powers of three empires ; a barbarian who had never seen a city and did not know the use of writing drew up a code of laws for fifty peoples. ... So utterly did Genghiz Khan made himself master from Armenia to Korea, from Tibet to the Volga that his son entered

upon his heritage without protest, and his grandson Kubilai Khan still ruled half the world." **Ganghiz Khan, the Emperor of All men** by Harold Lamb (1927)

માણસ કાળધર્મને વશ છે; તે બાળકમાંથી યુવાન થાય છે, ને યુવાનમાંથી વૃદ્ધ થાય છે; તેવી જ રીતે રાષ્ટ્રોનાં ને પ્રજાઓનાં જીવનો પણ કાળધર્મને વશ રહે છે; રાષ્ટ્રો ઉત્થ પામે છે, પૂર બળમાં તપે છે અને પછી તેમનો નાશ થાય છે. માન પૂર બળમાં તપતી માણસની, રાષ્ટ્રની ને પ્રજાની યુવાવસ્થા અર્ધ જની જાય છે અને જૂતકાળનો કે લવિષ્ય-કાળનો જરા પણ વિચાર કરતી નથી. યુરોપ અને એશિયા, એ બે ખંડોને આ વિચાર બરાબર લાગુ પડે છે. યુરોપના સમાજો ને યુરોપના રાષ્ટ્રો એશિયામાંથી ફૂટ્યા હતાં; એશિયાના અનેક નરવીરાઓ યુરોપમાં રાજ્યના અધિકારો ભોગવ્યા છે અને યુરોપની ધાર્મિક યોજના તો એશિયાથી જ જન્મી છે. એશિયાનો યુરોપ ઉપરનો અધિકાર યુગોના યુગો સુધી ચાલ્યો હતો; ઇતિહાસ તેની ગણના માત્ર હજારો વર્ષોની કરી શકે છે; છતાં અત્યારે એશિયા યુરોપ પાસે 'પાદાક્ષત યથ ગયું છે, અને યુરોપ પોતાનો એ પરાધીન યુગ બૂકી ગયું છે. માત્ર થોડાંક સંકલ્પો સુધી રોમ શહેર પ્રવર્તોવેલ ચક્રને યુરોપ અત્યારે પાદ કરી, એશિયાનું માથું નીચું નમાવે છે અને અંદારમાં સૈકાની અધવચ્ચી શરૂ થએલી એશિયાની તાબેદારીથી યુરોપ તેને કાયમની નાલાસીના પાક પડાવી રહ્યું છે. એશિયાની ધણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ આગળ સીકરની, સીકરની ને નેપોલિયનની સવારીઓને દુનિયાના અજબ સેનાપતિઓની સવારીઓ સાથે સરખાવવામાં આવે છે અને તે ત્રણેયને અપ્રતિમ ભડવીરો અથવા મહારથીઓની પંક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે. ઇતિહાસ કાંઈ યુરોપિયનોએ જ પહેલો લખવા માડ્યો નહોતો. ચીનમાં તે કળા ધણી જૂના વખતથી જાણીતી હતી; આરબો ને મુસલમાનો તો ઇતિહાસનું લેખન મુંદર રીતે કરી શક્યા હતા; પણ તે ઇતિહાસોની સાધારણ રીતે ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે અને ખીજના શ્રમ ઉપર જીવનારી તાબેદાર એશિયાની પ્રજાઓ અત્યારે માડ માંડ પોતાનું જીવન બરાબર ઉઠેલતી જાય છે.

છતાં એશિયાના સરદારોએ યુરોપમાં પ્રવર્તોવેલો નવો યુગ દબે જાણીતો થવા માડ્યો છે. ગિયનના “ ડિક્લાઇન ઓફ ડોલ ઓફ ધિ રોમન એમ્પાઇર ” માં લંઘીજખાં અને તીમૂરલંગ, એ બંનેના ઉત્પાનોનાં મુંદર ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. ને તે આલેખનો વાંચતાં વાંચનારને લંઘીજખાં ને તીમૂરલંગ, બને વિશે વિશેષ જાણવાનું રહેજે મન થઈ આવે છે. પણ હિન્દુસ્તાનમાં વિદ્યાર્થીઓની કુતૂહલ દશાને થોડાં માર્ગે લઇ જનારાં સાધનો ધણાં ઓછા છે તેથી તેવી વૃત્તિ થોડા વખત પછી સમી જાય છે અને કૌતેજ છોડ્યા પછી એવી વૃત્તિનો ઉદય તો ધણો ઓછો સંભવે છે. મુમલમાની રિયાસતનો વિમતવાર અભ્યાસ કરતી વેળા અફઘાનોની સત્તનતને અનેક વાર “ તોખા ” પકડાવનાર મોત્સો વિશે આપણે બહુ વિસ્મય પામીએ છીએ, પણ શાદઝાદા/મદમુદના માર્યા જવાના બનાવથી ને પોતાની કેદથી ખિન્ન થએલા દવિ ખુશરૂએ કરેલા મોગલોના ભયંકર વર્ણનથી આપણને તેમની સામે એટલી બધી ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે કે તેમને વિશે વિશેષ જાણવાની જે વૃત્તિ થઈ હોય છે તે પણ તરત સમી જાય છે; છતાં જ્યારે એ લોકોની એક શાખા મોત્સો બાજરની સરદારી નીચે આપણે ત્યાં રાજ્ય રચાવે છે અને

પછી મૌવેવંશની, મુમવંશના મહારાજાઓની ને હર્ષવર્ધનની જાહોજલાલીને પણ ભુલાવનારી મોગલાઈની છવંત જાહોજલાલી જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે તે જ લોકોના જંગલી વાસને ને તેમના જંગી વડવાઓને એકદમ વિસારે પાડી દઈએ છીએ.

આવી જ કુટુંબવૃત્તિ મને એક વાર થઈ આવી હતી. બાબર “બાબરનામા” માં એક સ્થળે કહે છે કે—“મારા વડવાઓ અને મારા કુટુંબનાં તમામ માણસો ખાખાં જંઘીસખાના કાયદાઓનો કદિ પણ ભંગ કરતા નહિ અને એ પરંપરા ઘણા વખતથી અમારા કુટુંબમાં ચાલી આવતી મેં સાબળી હતી.” આટલું વાચતાં ઇતિહાસના ગમે તે અધ્યાપકને સહેજે પ્રશ્ન થાય કે—જંગલી જંઘીસખાંના કાયદાઓ કેવા ? ગિબને તો તે ક્યાય આપ્યા નથી. “તખ્ત઼ાત ઇ. નાસિરિક” ના કર્તાએ એ વિંગે ક્યાય ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ફિરિયા ને અબુલફ઼ઝલ તો એ વિષે ચૂપ રહ્યા છે ! મોગલોનો ઇતિહાસ લખનાર હોવર્થ એ વિશે ખૂબ લખતો નથી. આ કાયદાઓ ભારે વળા કેવા ? એ વિશે વધારે જાણવા કેનાવે—Kennaway નું જંઘીસખા ઉપરનું જૂનું પુસ્તક મેં એક વાર હાથમાં લીધું પણ તેમાં એ ઉપર વિચાર કરેલો જોવામાં આવ્યો નહિ. પછી ઘણા વર્ષોના ગાળા પછી હમણા જ અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ અને મહિના મહિનાને આંતરે જેની છ આવૃત્તિઓ નીકળી ગઈ છે એવા તે જ વિષય ઉપર લખાયેલું એક તદ્દન નવીન પુસ્તક મળી જતા એ વિષય ઉપર વિગતવાર માહિતી મળી શકી. એ વિષય ઉપર રફુરેલા વિચારો અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા હોવર્થના મોગલોના ઇતિહાસ ઉપરના પ્રથમ વિભાગમાં એક મોગલ સરદાર કુટુંબખા વિષે નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે—

Kutala Khan's voice is compared to the thunder in the mountains, his hands were strong like bear's paws, and with them he could break a man in two, as easily as an arrow may be broken. He would lie naked near an immense brazier in the winter, heedless of the cinders and sharks that fell on his body, and on awakening would mistake the burns merely for the bites of insects. He ate a sheep a day, and drank immense quantities of Kermis (Fermented mare's milk.)

ગોખીના ટેકરાઓમાં આવી મોગલ જાતિના જંઘીસખાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૧૬૨ માં થયો હતો. તેનું મૂળ નામ તેમુઝ હતું. તેર વર્ષની ઉંમરે તો તેનો બાપ પેશુકાઇ મરી ગયો એટલે મોગલોની સરદારી તેને શિર આવી પડી. એ મોગલો બાબરના કે તીમુરલંગના વડવાઓ જેવા મુસલમાનો નહોતા. તેમની આસપાસ તાતાર જાતિના, ઉઝ્બેક જાતિના ને કિરાત જાતિના લોકો રહેતા. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા. થોડા વખત થયાં ઉઝ્બેક જાતિનાં લોકોમાં ખ્રિસ્તી પથ પણ દાખલ થયો હતો, પણ મોગલો મુસલમાનો સાથે હલુ પરિચયમાં આવ્યાં નહોતા અને બૌદ્ધ સંપ્રદાય તરફ તેઓ ઉપેક્ષા ધરાવતા. તેમની દક્ષિણે ને તિબેટની ઉપર હૈય લોકો વસતા હતા. આ બધા સાથે મોગલો હમેશાં લડ્યા કરતા. તાતાર લોકોના પ્રદેશની દક્ષિણે ચીનનો વિશાળ પ્રદેશ પ્રસરી રહ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે આ લોકો

ચીન ઉપર ધસી જતા ત્યારે તેમની સામે જ ઊભી કરવામાં આવેલી ૭ ૭ મજબુત ઘોડાઓ એકી સાથે ટોડપા જાય તેવી ધીંગાં ને પહોળા કાગરાવાળા દીવાલો તેમને તે દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નાશ કરતાં અટકાવતી.

યુવાન તેમજ તેના માતૃ ભાગ્યોની નહિ પણ આ તમામ મધ્ય એશિયાના લોકોની સરદારી લેવી હતી, અને આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં જહુ મુશીબત નડે એમ હતું પણ નહિ. આ લોકોની સંખ્યા તો ઘણી ઓછી હતી; તેઓ સંસ્કારે જરાં પણ ઊંચા નહોતા. રહેવા માટે માટીના કે પથ્થરનાં મોટાં ઘરો બાંધવાનું પણ તેમને પોવાતુ નહિ. લોહના અથવા વાસના મોટા જડા ઘોડાઓ ખોદી તેમના ઉપર જાંડું કપડું વીંટાડી તેમનાં ગાઝ તેઓ ખનાવતા ને એવા ગાઝને જળદો કે ઘોડા જોડી ગાઝમાં જ પોતાનો બધો સરસામાન સઘરી આપ્યા પ્રદેશમાં ભટક્યા કરતા, ઘેટાંના ચામડાના વસ્ત્રો પહેરતા, ઘોડીઓનું ને ખંડીનું ને ગાંડરનું દૂધ પીતા, શિકાર ખેલતા, ને જનાવરોનું કાચું માસ ખાઈ પોતાનો નિર્વાહ કરતા.

તેર વર્ષની ઉંમરે તેમજ તેના જ વંશજોમાં બાપર રાજ્યાદિ થયો હતો અને તેને પણ કુટુંબીઓની અને પાડોશી રાજ્યકર્તાઓ-ખાસ કરીને કૈયાનીખાં ઉઝમેજ તરફથી શોષાવું પડ્યું હતું, તેમજ તેને પણ એવા અનેક કડવા અનુભવો મળ્યા હતા. ગોખીના ઉત્તર પ્રદેશમાં તાઈડજૂત નામના લોકોના સરદાર તાર જોડતાઈ નામના મોંગલે તેમજ તે પોતાના પ્રદેશમાંથી હાકી કાઢ્યો તેમજ તેની સ્ત્રીના કુટુંબીઓ સારી સત્તા ધરાવતા હતા; કિરાત લોકોનો સરદાર ટોમ્સખા તો તેના બાપનો સ્નેહી થતો હતો; પણ બાળ તેમજ પાછી મદદથી પોતાનું વતન પાછું મેળવવું નહોતું, તે ઘણી કુનેદથી અને અપાર હિંમતથી શત્રુઓના પંજમાંથી છટકી ગયો ને પોતાને ઘેર સહીસહામત પહોંચી ગયો. જશવંતરાવ હોલકર એકવાર માત્ર સાત ઘોડેસવારોનો સરદાર હતો; તેમાંથી આપખળે તે સીત્તેર હજાર ઘોડેસવારોનો ઘણી થયો; અંગ્રેજ સરદાર મૉન્સનની ઠેક આપ્યા મુદ્દી તેણે પૂઠ લીધી હતી; તેમ તેમજ ત્યારે ઘેર ગયો ત્યારે તેની પાસે માત્ર આઠ ઘોડાઓ જ હતા; એ જ તેમજ પાછળથી જંઘીસખા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો, ને તેનું લશ્કર ઓછામાં ઓછું અઢી લાખ ઘોડેસવારો જેટલું થઈ ગયું.

તેમજ હવે જુવાન થયો હતો. નાનપણમાં પરણેલી સ્ત્રીને તેણે હવે ઘેર આણી; પણ નાનપણની અભિલાષાઓ સિદ્ધ કરવામાં તેના પુરુષકાર જરા પણ શિથિલ થયો નહિ. મોંગલ લોકોમાં એ વેળા બૌદ્ધ શ્રમણોનું ધર્મ જોર હતું. તેમજ તેની નાની ઉંમરથી અને તેની વધતી જતી સત્તાથી આ શ્રમણોના એક આગેવાને તેના સામે ખટપટ કરી. સામાન્ય સંયોગોમાં તો તેમજ એ જાદગીકર ધાર્મિક વિષયોમાં તટસ્થતા બતાવી; ઇસ્લામના ખ્રિસ્તી પંથના, બૌદ્ધ સંપ્રદાયના, અને કૉન્ફુસિયસના સંપ્રદાયના ધર્મચારોને તે કાષ્ટવાર મનાવતો નહિ; પોતાના તમામ મુલકોમાં તેણે ધર્મમાં તટસ્થતાની ઘોષણા પ્રવર્તવી હતી; ધર્મચુરો પાસેથી તેના અમલદારો કેઈ કરવેરા પણ વસુલ કરી શકતા નહિ; છતાં આ વખતે તો પોતાની સત્તા સામે જ બૌદ્ધ શ્રમણે પ્રપંચ રચ્યો હતો; તેથી તેમજ તેનું “કાટકું” કાઢી નાંખ્યું અને પોતાના આખા કુટુંબને એના કારસ્તાનથી મુક્ત કર્યું. મોંગલોએ હવે તેને રાજાના તમામ અધિકારો આપ્યા.

પણ તેમુજને માત્ર રાજ્યસત્તા જોઈતી નહોતી; તે માત્ર પૈસાનો ભૂખ્યો નહોતો. તેને તો મધ્યમ એશિયામા “પુર્વ”માં ને “ઝોરઝઝો”મા ફરતા મોગલોને ઉગુડો, તાર્તારો અને તુર્કો એ બધાને એકત્ર કરવા હતા. આ લાવના તેના પોતાના મનમા સદજ ઉત્પન્ન થવા પામી હતી. કોઈ બૌદ્ધ શ્રમણે એ લાવના તેનામાં ઉત્પન્ન કરી નહોતી. “મહારાષ્ટ્ર ધર્મ”નો શિવાજી મહારાજ પાસે રામદાસ ખાવાનો મંત્ર જેમ પહોંચી ગયો હતો, તેમ તેમુજને કોઈ “મોગલધર્મ”નો મંત્ર પહોંચી ગયો નહોતો. એ મંત્ર તો સ્વર્ગભૂ તેનામા આવી વસ્યો હતો અને એ મંત્ર તેણે બરાબર ને આખા જગતને વિરમય પમાડે તેમ સાધ્યો.

મોગલોને મધ્ય એશિયામા સાર્વજનિક કરવા એ તેમુજનો પહેલો મંત્ર હતો; તેનો ખીન્ને મત્ર સ્વાર્થ કહી શકાય. તેને ચક્રવર્તી થવું હતું; તેને માત્ર નરેન્દ્ર થવું નહોતું; “નરેન્દ્રો” ના પણ ઈન્દ્ર યવાની “તાલાવેલી” તેના મનમાં હવે જાગી હતી-તેનો જીવનકથાકાર કહે છે તેમ- He was obsessed by a hunger for men to serve him. He measured strength not in terms of political power, or of wealth, his conception of strength was, man-power. When he praised his horses, he said that they had crashed hard stones into gravel, overturned cliffs, and stopped the rush of deep waters. તેમુજના પ્રાર્થનામા તો જનતા ઉપર આધિપત્ય મેળવવાની અભિલાષાઓ જ ઉચ્ચાર પામતી.

તેમુજ કાંઈ સરકારી નહોતો. સરકારી રાજ ઈન્દ્રની સત્તા લેવા માટે સરકારી “ખદાનાઓ” ગોતે છે. તેમુજ એવી કૌટિલ્યવિદ્યામા સમજતો નહિ. પ્રાચીન આર્ય રાજાઓ અશ્વમેધ ધોડાને પરદેશમા મોકલી દેતા અને જે રાજાઓ તે ધોડાને અપમાન પહોંચાડતા તે રાજાઓ સામે તેઓ લડાઈ કરતા ને પોતાનું ચક્રવર્તીપણુ તેમના ઉપર સાબીત કરતા. તેમુજનો પણ કાષ્ટક આવ્યો જ ક્રમ હતો. પોતાના પાડોશી રાજ્યકર્તાઓને કે સરદારોને તે મૈત્રીના સંદેશ મોકલતો; જે તેઓ તે સંદેશાઓ ન સ્વીકારે તો તેમની સામે તે પોતાના મોગલો સાથે ચડી જતો ને તેમનો સદનર ઉચ્છેદ કરતો. તેમુજમાં શત્રુ પ્રત્યે લેશ માત્ર દયાલાવ નહોતો. કિરાતોના સરદાર, પોતાના બાપના જ રનેલી અને એક વાર ચીન સામેની તાર્તારોની લડાઈના સાથી તો ધરલખાનો ને તેના કુટુંબનો તેણે આવી રીતે જ ઉચ્છેદ કયો. મોગલોનું સ્વામિત્વ અથવા ચક્રવર્તિત્વ એટલે શત્રુઓનો નિઃશેષ ઉચ્છેદ; તેમાં સામેતોની સંરચાને જરા પણ સ્થાન નહોતું.

આ કિરાતો ઉપર તેમુજનો વિજય થયો ત્યારે તેમની રાજધાની કારકિરમ તેના હાથમાં આવી. એ શહેર હવે નવી મોંગલ સત્તાની રાજધાની બન્યું. કિરાતોમાં કેટલાએક ખ્રિસ્તી અને બૌદ્ધ હતા તેથી તેમુજના દરબારમાં આ લોકો રહેવા લાગ્યા અને મોગલો, બૌદ્ધો ને ખ્રિસ્તીઓના પરિચયમાં આવ્યા. ઉગુડો અને કિરાતો તેમુજની સરદારી નીચે આવ્યા એટલે તેમણે એક સામાન્ય સભા-કુસલતાઈ-ખોલાવી અને તે સભાની એકમતિથી તેમુજ જંઘીસખા ખાખાં બન્યો. એક લાખ “પુર્વ”ઓ હવે તેમુજ મોંગલની આસપાસ વીંટાઈ રહ્યા. મધ્ય એશિયામા એક પ્રચંડ સત્તાનો ઉદય થયો. આ લોકોના વહીવટ માટે તેમના નવા ચક્રવર્તીએ તેમના જ સમાજને અનુકૂળ ધર્મશાસ્ત્ર રચ્યું, એ ધર્મશાસ્ત્ર ઠેક ઇ. સ. ૧૮૫૮ની સાલ સુધી આપણા જ મોગલ શહેનશાહો ઝોજાવત્તા પ્રમાણમાં પાળતા આવ્યા.

આ ધર્મશાસ્ત્ર એકદમ પ્રાથમિક સંસ્કૃતિવાળું અને સાદું હતું, કારણ કે તેનું પાલન કરવા વાળા લોકો એકદમ પ્રાથમિક સંસ્કૃતિમાં હતા. તેના સખ્ત વહીવટથી મધ્ય એશિયાના આતરકલહો થોડા વખત માટે તો બંધ રહ્યા. ધર્મસંહિબદ્ધતા એ તો તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ કહી શકાય. બાબરવંશી આપણા મોગલ શહેનશાહો ઔરંગઝેબના અપવાદ સિવાય ધર્મીય નહોતા તે આ ધર્મશાસ્ત્રના કાનુનનું એક પરિણામ કહી શકાય. જંધીસખાના મોટા સામ્રાજ્યમાં ધર્મને નામે ક્યાય પણ સતામણી ન થતી. એના સામ્રાજ્યમાં મધ્ય એશિયા, કેશિયા, ઇરાન, આફઘાનિસ્તાન, ઇરાક, તે બદ્દશાન આવી ગયાં હતાં. એના સરદારોએ તે પુત્રોએ રશિયા, પોલૅન્ડ, હંગરિ, ઓસ્ટ્રિયા, ક્રિમિયા, સિરિયા, ચીન, તે મલાયા છતી લીધાં. એ બધા પ્રદેશોમાં મોગલ પાદશાહો પોતાનો ધર્મ પાળતા એટલે કે એકેશ્વરવાદમાં માનતા; પણ બૌદ્ધો, પારસીઓ, શિયાઓ, સુન્નીઓ, ખ્રિસ્તી ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયના માણસો તે હિંદુઓ સૌ સૌનો ધર્મ પાળી શકતા. એ ધર્મશાસ્ત્રમાં વ્યભિચાર, ચોરી, લોડાખાણ, બીકણુ-પાણું, ખોટી જુખાનીના ગુન્હાઓને દેહાતદંડ થતો. પણ જંધીસખાનું ધર્મશાસ્ત્ર બીજા વિષયો પરત્વે ઘણું નિષ્કુર હતું. એ નિષ્કુરતાના દષ્ટાંતો આપણને તેના વંશજોમાં પણ મળ્યા આવે છે. જંધીસખા પોતાના લસ્કરને તાલીમ આપવા માટે દર શિયાળામાં શિકારની મોટી યોજનાઓ કરતો. આ યોજના માટે તેના ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેણે નિયમ રાખેલા. શત્રુઓને કોઈ દિવસ અભયદાન ન આપવું તે પણ તેનો એક ખાસ નિયમ હતો. પરિણામે બૌદ્ધ અને ખ્રિસ્તી સાધુઓની વિનંતિઓને પણ તુચ્છકારી તે લાખો માણસોના સંહાર કરાવતો. જેમ ગયા મહાયુદ્ધના બંને પક્ષકારો લડાયક શહેરીઓમાં અને બીજા લડાયક શહેરીઓમાં બેદલવા સમજતા નહિ અને બધાંને એક ગણી તેમને બૂખ્યે મારવામાં કે ઝંસથી કે બાબી તેમનો નાશ કરવામાં મહા પાપ ન ગણતા તેમ જંધીસખાં પણ કિલ્લા બહાર લડતા લસ્કરને ને કિલ્લાની અંદર રહેતી જનતાને, બધાંને એક સરખા ગણતો ને બધાંનો એક જ રીતે વધ કરવાનો હુકમ કરતા જરા પણ અચકાતો નહિ. આ જ સ્વભાવ તેના વંશજોમાં ઊતરી આવ્યો ને અકબર જેવા સમજી પાદશાહો પણ આપણા દેશમાં એવી જનતા માણસોના ભયંકર શિકાર ખેલતા-અકબરનો ત્રીસ હજાર ચિતોડવાસીઓનો વધ કોઈ પણ પક્ષપાતી ક્ષમા પાત્ર ગણશે નહિ. પણ જંધીસખાની આ નિષ્કુરતા શત્રુપક્ષી હતી. પોતાના સરદારો, પુત્રો, પૌત્રો, સ્ત્રીઓ અને સિપાઇઓ તરફ તે દયાઈ રહેતો-એ નિષ્કુરતા હિન્દની મોંગલ નિષ્કુરતા માફક કુટુંબગ્રોહી નહોતી.

પોતાના મોગલોને “મોંગલધર્મ” માં ગોઠવી હવે જંધીસખાએ મનના મનોરથો સાધવા ઉપાયો લીધા. ચીન ઉપર ત્રણ જળમરી સવારીઓ કરી તેના પાદશાહને તેણે રાજ-ધાનીમાથી નસાટી મૂક્યો. આ સવારીઓથી જંધીસખાને એક ખાસ લાભ મળ્યો. અનેક ચીની સરદારોએ ને બૌદ્ધ અધ્યાત્મીઓએ તેનો “આશરો” લીધો. તેમાં યે લિચ્છુ ચુત્સાઇ નામનો એક બૌદ્ધ ચીની ખાખાનો ને તેના મરણ પછી તેના પુત્ર ઓગોતાઇ પાદશાહનો માનીતો મંત્રી થઇ ગયો. તેની મદદથી અરધી દુનિયાનું રાજ્ય આ બે અકબરોએ અલાવતા.

જંધીસખાં રોગર મોગલ હતા. તેના આચાર પણ સર્વોચ્ચ મોંગલ આચાર હતા. પરાજિત સંસ્કૃતિનો ચેપ તેની “મોમલકાઈ” ને જરા પણ લાગતો નહિ. તે ચીનમાં ગયો પણ બૌદ્ધ થયો નહિ. તે ખ્વારિઝ્મના મહારાજ્ય ઉપર ફરી વળ્યો પણ સુન્ની મુસલમાન

ખન્યો નહિ. તે ધરાન ઉપર ચડી આવ્યો. પણ શીઘ્રાપંથનો રંગ તેને લાગ્યો નહિ. તે સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. આવ્યો પણ ક્રોધ દિંદુ સંન્યાસી તેને મળી શક્યો નહિ. બીજા મહારથીઓ આવા નહોતા. સિકંદર જ્યાં ગયો ત્યાં ગ્રીક યાજ્ઞાઓ વસાવતો ગયો ને ઉપરાંત ત્યાંની સંસ્કૃતિને સમજવા તે પ્રયાસ કરતો ગયો. આપણે ત્યાં જ તેણે એક કલાણ (Calanos) નામના સાધુની મુલાકાત લીધેલી. સીઝરે તો રોમની સંસ્થાઓ બધે દાખલ કરી. ખાખરે દિંદી હતી દિંદીને જ રાજધાની કરી. તેર વર્ષના અકબરે દિંદી ફરી હતી દિંદમાં દિંદી સંસ્કૃતિને યોગ્ય આપ્યું; પણ જંઘીસખાં ન રહ્યો. ચીનમાં કે ધરાનમાં, કે અફઘાનિસ્તાનમાં. મોટા મોટા મુલતાનોને દરાવી, અનેક ક્રાંતિક્ષેત્રોએ તોડી, લાખો માણસોનો સંહાર કરી, ફળદ્રુપ પ્રદેશોને વેરાન કરી નાખી, તે પાછો સ્વદેશ આવ્યો ગયો. તે કારકિર્મીમાં પોતાના “પુર્વ” અને “ઝોરઝો” વચ્ચે રહી ઘેટાના ચામડાની દોરીદાર ટોપી પહેરી, ઘોડીનું દૂધ પી, ને કાચું પાકું માંસ ખાઈ, હજારે ગાઉ દૂર કામ કરતા સરદારોને હુકમ આપતો. ધરાદાપૂર્વક તેણે અનેક સંસ્કૃતિઓનો સંહાર કર્યો, પણ એક પણ સંસ્કૃતિને તેણે ધરાદાપૂર્વક પોતાના પ્રદેશમાં વસાવી નહિ. તેના હવનનું ખોચ તો તેના જ શબ્દોમાં To crush your enemies, to see them fall at their feet, to take their horses and goods and to hear the lamentations of their women, that is best-એ હતું.

જંઘીસખાંનો આ હવનક્રમ હવે ઇસ્લામને પીડવા લાગ્યો. કારકિર્મીની પાસે જ શાહ અલાઉદ્દીન ખ્વારિઝમ, ધરાન અને અફઘાનિસ્તાન ઉપર હુકમ ચલાવતો હતો. શાહે ખાખાના વકીલોની ને વેપારીઓની જેઅબ્દી કરી એટલે આખું મોગલ ધણુ તેના મુલક ઉપર ત્રુટી પડ્યું. જોખારા ને સમરકંદનાં બધા શહેરો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. શાહનો પુત્ર જલાલુદ્દીન ધરાનમાં ને પછી અફઘાનિસ્તાનમાં નાસી આવ્યો. જંઘીઝખાંએ કોઈ શત્રુને છોડ્યો નહોતો. તે પણ પાછળ પડ્યો. ખાખમાન, હિરાત, ગઝની ને બીજાં અનેક ગામો જમીનદોસ્ત થઈ ગયા. સુલતાન જલાલુદ્દીન સિંધુ નદી ઉપર આવી ચડ્યો. એક તરફ સિંધુ નદીના ધુધવાટ કરતા ધસતા પાણી, બીજી તરફ વીસદ્રુટ જંગી તેની જેખડો; પાછળ અઢી ગાઉ છેટે ખાખાંના મોગલ ઘોડેસવારોની ચિચિયારીઓ સંભળાય, પણ જલાલ ભડ હતો, એકદમ તેણે સિંધુનાં પાણીમાં પડતું મૂક્યું. જેતજેતામાં સામા કાઠા ઉપર ખાખાં પોતે આવી ચડ્યો અનેક મોગલ ઘોડેસ્વારો ને તીરંખાંને જલાલ પાછળ પાણીમાં તરવા લાગ્યા; પણ જલાલ સામે કાઠે જઈ પૂગ્યો મોંગલો તેને પકડી શક્યા નહિ. તેઓએ લાહોર ને પેશાવર ખાળી મૂક્યા. જલાલે દિંદીના સુલતાન ઇલ્તમશની મદદ માગી, પણ કાબેલ સુલતાને “સળગતી” માથે લેવા ના પાડી. મોંગલોથી પંજખતો ઉનાળો સહન થઈ શક્યો નહિ એટલે તેઓ પણ પાછા ફર્યા ને હિન્દ બચી ગયું. ખાખા જલાલની બહાદુરીથી બહુ ચક્રિત થઈ ગયો ને બોલી હુક્યો કે-ધન્ય છે એના માતપિતાને. જ્યારે ખાખાં પોતે સીકંદર, હાનિખાલ, સીઝર ને નેપોલિયન પણ ન કરી શક્યા તેવું કાર્ય કર્યું જતો હતો ત્યારે તેના સરદારો ને પુત્રો-ઝોરખોનો-બીજા પ્રદેશોને વટાવ્યે જતા હતા. સુખોતાઈ નામના સરદારે કુર્દિસ્તાન, નર્મીર્ગિયા, રસિયા, ને દિમિયામાં મોગલ

ધોડાઓને ચરતા કરી દીધા. આ મોંગલોએ ચીની અમેલદારોની મદદથી જીવેલા પ્રદેશોની બ્રૂગોળ નોંધી લીધી અને ખાખ્ખાંના મરણ પછી પુનઃ તેમણે તે પ્રદેશો ઉપર ધસારો કરી રશિયામાં ને દ્વિમિયામાં કાયમ રાજ્યો સ્થાપ્યાં, લોકોનાં વસતિપત્રો લીધાં, અને ખ્રિસ્તી ધર્મોનાં દેવળોને ધસ્લામના ત્રાસથી બચાવ્યાં. તેઓ ઠેક વેનિસ સુધી પહોંચી ગયા હતા! આવી રીતે કોશિયાથી તે ઠેક ઇજિપ્તની સરહદ સુધી ને વોલ્ગા નદીથી તે ઠેક સિંધુ નદી સુધી ખાખાએ ને તેના સરદારોએ મોંગલોને રાજ્યકર્તા કર્યા.

જંઘીસખાના મનોરથો હવે બર આવી ગયા હતા; તેનો જીવનક્રમ હવે ખલાસ થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૨૨૭ ની સાલમાં તે ચીનમાં સવારી દરમિયાન મરણ પામ્યો.

ઉપર ધણી વાર જંઘીસખાને બીજા વિજેતાઓ-જહાનગુશાહઓની સાથે મૂકવામાં આવ્યો છે. જંઘીસખાએ ધરાદાપૂર્વક કોઈ સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરી નહિ. એ દૃષ્ટિએ તે યુગસર્જક થઈ શક્યો નથી તે વાત ખરી છે; પણ બીજી અપેક્ષાએ એને હાથે નહિ તો તેના કૃત્યથી નવીન યુગનું સર્જન તો થયું એ ચોક્કસ છે. જંઘીસખાં અગાઉ યુરોપ મધ્ય એશિયાથી ને ચીનથી અજાણ્યું હતું જંઘીસખાના સરદારો યુરોપમાં ગયા ને ત્યાં તેમણે નાનાં મોટા રાજ્યો સ્થાપ્યા. તેથી જંઘીસખાના મૃત્યુ પછી યુરોપનો ને મધ્ય એશિયાનો તથા ચીનનો સંબંધ નવેસર ઘડાયો ને કાર્પિની તથા રજુકિવસ જેવા ખ્રિસ્તી સાધુઓ ને એલચીઓ મધ્ય એશિયામાં જવા લાગ્યા. તેમના પછી માર્કોપોલોએ એ બાબતમાં સૌથી વિશેષ કાર્તિ મેળવી અને માર્કો પોલો પછી બીજા અનેક યુરોપિયનો ઠેક ચીન સુધી મુસાફરી કરવા લાગ્યા. પરિણામે, પૂર્વ ને પશ્ચિમનો સંબંધ નવો થયો ને પરસ્પર સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન વધવા માંડ્યું.

જંઘીસખાએ ને તેના સરદારોએ તથા પુત્રોએ મોંગોલોને એશિયામાં સાર્વભૌમ બનાવ્યા. ચીનના મોંગલ પાદશાહો બૌદ્ધ થયા; ઇરાનના ઇસ્લામીઓના વંશજો શિયાઈઓ થયા; ને જ્વારિઝમના મોંગલ ખાનો સુન્ની પંથીઓ બન્યા. પણ તે ધર્માતર ધણાં વર્ષો પછી થયું. દરમિયાન એશિયાના ને યુરોપના આ મોંગલ રાજ્યકર્તાઓએ ધર્મને નામે થતી સત્તામણી બધ કરાવી ને ખ્રિસ્તીઓને ધસ્લામના ઝનુનથી બચાવ્યા. પ્રથમ મોંગલ રાજ્યકર્તાઓ ઠંડક રાજ્યકર્તાઓ હતા. તેમણે પરાજિત પ્રજાના આતરકલહો નિવાર્યાં, એકચક્રી રાજ્યો સ્થાપ્યા, ને મધ્ય યુગની યુરોપીય પ્રજાએ ને સામ્રાજ્યભાવના ફીખવી. રશિયાના સામ્રાજ્યનો ઉદય ખ્રિસ્તી રાજાઓના વખતમાં થયો પણ તેની બુમિ-કાની સ્થાપના તેના મોંગલ રાજ્યકર્તાઓના ગમલમાં મડાણી હતી. બોખારા, સમરકંદ, ઇરાન, અફઘાનિસ્તાન, ને ઇરાકમાં ધસ્લામની સત્તા ધણાં વર્ષો સુધી ઝાળી ચર્ચાઈ. અરબી સાહિત્યનો ને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિનો પ્રચાર એટલે અંશે ઓછો થઈ ગયો ને તેથી પશ્ચિમે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ ને રાજ્યો ને પૂર્વે દિન્દી ને ચીની રાજ્યો ને ઇરાણી ને તુર્કી ખટપટોથી વિશ્રામ મળ્યો. જેરુસલેમ માટે ચાલતા ધર્મયુદ્ધો-Crusades હવે બંધ થયા. ચીનમાં ને તિબેટમાં બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના પોષણ માટે વિશેષ વ્યવકાશ મળ્યો. મોંગલ ખાનોએ યોજેલા ઘોરી ઝાક રસ્તાઓ વાટે અનેક લોકો પૂર્વ પશ્ચિમમાં ભમવા લાગ્યા ને લુદી લુદી સંસ્કૃતિઓને ઓળખવા માંડ્યા. મોંગલો રાજ્યકર્તા થયા તેની પાંચ સતાતન અસર રહી ગઈ. જંઘીઝખાંએ પોતાની નજીક આવેલા તુર્કોને પશ્ચિમમાં નસાવી મુક્યા હતા તે ધર્મ

હવે એશિયા માધનોરમા દાખલ થયા, ફરી સ્તબ્ધ કળગે-ફરી તેમણે રોમના મહારાજ્યના અવશેષને ઉઘાડી મૂક્યો ને યૂરોપમાં મુસ્લીમ ને તુર્ક સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરી. જંધીસખાએ એકવાર અરધી ફુનિયા પોતાને તાથે ફરી ફની તે વાત મોંગલો કદી ચૂપી ગયા નહિ. એ સામ્રાજ્યભાવના, એ વિશ્વવ્યાપી હત્યાકાંડો, અને એ મોગલ ધોડેસવારોની અતુલિત ક્ષમાગે તેમના કુટુંબોમા ને રાજવસોમા ધરગથ્ય વાતો યદ્દ પડી. તીમૂરલંગે પાછો કાષ્ટક જંધીસખા જેવો જ જંગ મચાવ્યો. ને તે પછી બાબરે ને અકબરે દિન્દમા સામ્રાજ્યો કર્યા. માતૃપક્ષે જંધીસખાનો વંશજ બાબર ને બાબરનો વડો તીમૂર-લંગ, બંનેની છડી સતારીઓ જંધીસખાની પેલેલી ભાવનાની બાગકીઓ કહી શકાય.

યુદ્ધકળામા પણ જંધીસખાના મોંઘલ ધોડાઓએ મોટું પરિવર્તન કરી નાખ્યું. ખ્રિસ્તી રાજાઓ તો તેની કળાથી અજાણ જ યદ્દ ગયા. જંધીસખાની ધોડેસવારોની પદ-ટોતેએ તેમના ને અલ્પકિંદીન શાદના પાવડોના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. બસો ચારસો ધોડેસવારોને આગળ કરી દેવા ને તેમની પાસેથી દુશ્મનોની ને તેમના પ્રદેશોની બજાર મેળવી લેવી, પછી એ ચાર હજાર ધોડેસવારોને દુશ્મનોની સાથે હડવા મોકલવા, ને તેમની પાછળ મુખ્ય લશ્કરને ચોળવું, ખરે વખતે દુશ્મનોને ચોમેર ઘેરી લઇ તેમનો દાંદ વાળવો, એ કળા જંધીસખાએ શાહુ કરી ને તે જ કળાનું અનુકરણ તીમૂરે ને પછી બાબરે કરી અફઘાનિસ્તાનમાં ને દિન્દમા વિજય મેળવ્યો.

આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ જંધીસખાં એક દષ્ટિએ કાયમ અસરો મૂકતો ગયો. અફઘાનિસ્તાનમા પડાવ નાખી મોગલ સરદારો તેના પછી આપણી વાપવ્ય સરહદ ઉપર ઠેક તીમૂરના વખત સુધી ચડી આવતા. દિલ્હીશ્વર બક્ષબક્ષના દરબારમા મોગલો બીકના માથો એશિયાના અનેક મુસલમાનો રાજાઓ ને સરદારો આવી ભરાયા અને દિલ્હી તે વખતે નાસેલી મુસ્લીમ સંસ્કૃતિનું ધામ યદ્દ પડ્યું. દિલ્હીશ્વરો મોગલો સામે ઠેક બીજા (તથક્ક વંશના) મહમુદ સુધી હડવા. કવિ બાણકદે કનોજના હર્ષવર્ધનના પિના થાણે-શ્વરના પ્રભાકરવર્ધનને હર્ષચરિતમા “હણુ હરિણ કેસરી” કહ્યો છે. દિલ્હીશ્વરો પણ તેરમા સૈકાથી તે ઠેક પંદરમા સૈકા સુધી મોગલો સામે કેસરી રૂપ હતા. બે સુલતાનોએ મોંગલોને આ પાર આવતા અટકાવ્યા ન હોત તો તેઓ દિલ્હી મુસ્લીમ ને ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિને એકદમ તોડી પાડત; કદાચ કાળક્રમે તેઓ આર્ય બની જાત; પણ થોડી સુદત માટે તો તેઓ દિન્દમે ખેદાનમોદાન બનાવી દેત. તે જ લોકોએ દિલ્હીના સુલતાનોનાં મોટા મોટાં લશ્કરોને પંજાબમા રોટી રાખ્યાં ને ને કારણથી રજપુતોને ને દક્ષિણનાં હિંદુ રાજ્યોને કાંઈક આરામ આપ્યો-તેમને અભાવે દિલ્હીની મુસ્લીમ સત્તા દિન્દમા એકદમ પ્રસરી શકત અને સાથે આર્ય સંસ્કૃતિને વહેલી હાની ચક્ર શકત. છતા જોમ ઈ. સ. ૭૧૨યા મંડાએલી મુસ્લીમ સત્તારીઓએ હિન્દુ રાજાઓને પસેટકે, માથુસે ને ધોરને લસવી નાખ્યા ને પાચસો વર્ષે પણ હેવટે હિન્દુઓને મુસ્લીમ સત્તા પાસે નમવું પડ્યું તેમ ઈ. સ. ૧૨૧૬ માં મંડાએલી આ મોગલ સવારીઓએ દિલ્હીના સુલતાનોની સત્તાને ધીમે ધીમે ચકવી દીધી ને હેવટે ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં અકબરે તે સત્તાને “મોમલાક” ને નામે આપણે ત્યાં કાયમનો વાસ અપાવ્યો. કેટલાક દિલ્હીના સુલતાનોએ આ મોગલોને

તેમની જ રીતે હંદાવ્યા. બધાબધ, અલાઉદ્દીન ખીલજી, ને મહમુદ (તઘલખ) ગાંડો, એ ત્રણ સુલતાનો મોગલોને યજ્ઞના જ્વનવરેલી ગાફક કાપી નાખતા તે સામે આપણને તિરસ્કાર ઉપજે છે એ ખરું છે પણ મોગલો પોતે શત્રુઓ સાથે એથી પણ વધારે નિષ્કુરપણે વર્તતા એ જો આપણે સ્મરણમા રાખીએ તો તે ત્રણ સુલતાનોનો આ મોગલોનો વધ એટલો બધો તિરસ્કારપાત્ર ગણાશે નહિ. જંઘીસખા, તીમૂર, ને તેમના સરદારો પ્રાચીન કાળના આપણા દેશના “ મિહિરધુલો ” હતા. દિલ્હીના સુલતાનો શુભ મહારાજાઓ જેવા કે હર્ષવર્ધન જેવા એકચક્રી અધીશ્વરો નહોતા; તેથી જ મોગલો છેવટે ફાવી ગયા. આપણા દેશના સંગીન બગાવ માટે એક પ્રતાપી, પ્રૌઢ, લક્ષ્મીનાન, ને પ્રજાપ્રિય મધ્યવર્તી સત્તાની જરૂર છે તે એ ઉપરથી ફલિત થાય છે. જંઘીસખાના જીવનપ્રયાસને આપણા દેશના ઇતિહાસના સંબંધની આ બાબ આપણા કે મોગલોના ઇતિહાસકારો તપાસતાં સર્વથા ચૂકી ગયા છે એ શોકની વાત છે. આવી રીતે અજાણ્યતા પણ ચોક્કસ આવાં મોટાં પરિવર્તનો ને ઉત્પાતોનો ઉપજવનાર અરધો જંગલી જંઘીસખા હંમેશા જગતના ઇતિહાસમા જીવું સ્થાન લેશે ને ઇતિહાસને વ્યક્તિપ્રધાન ગણનાર અંગ્રેજ લેખક કાલોઈલના મંતવ્ય માટે “ ઓમ્ ફતિ દ્રૂમઃ ” એમ આપણી પાસે ઉચ્ચાર કઢાવશે.

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

સ્મૃતિબળ :

વિશાળ રસબોધમાં સ્મરણ માત્ર તહોરું ઝગે,
અનેક સ્મૃતિ અન્ય એ સ્મરણ મધ્ય ડૂળી જતી;
ડુખ્યો હું બ્યવહારમાં ફરજ એ દિશે દોરતી,
તથાપિ તુજ આત્મમાં વિલીન આત્મ મહારો, સખિ.
રહું સતત ના કને રહી શકું સદા આંખણે ?
ધર્મ જીવન : પાળવો જીવનધર્મ, વીરાંગને,
વિયોગ સહવો, સખિ, લરજીવાની માંહી લખ્યો;
અધીન રહી દૈવને વિમુખ ના થવું કર્મથી
વિદેશ વસું દૂર, ઉર પણ એક તહારી સ્મૃતિ,
અને તુજ છળી સજેલ મુજ કલ્પના રંગથી
લઈ ફરું વિશાળ લોભ નવચેતનાથી લયો,
સદૈવ પણ પ્રાર્થું તહાય,— ‘ પ્રભુ, દેવીશું મેળવો ’.
પ્રિયે સહૌ વિયોગકાલ કસણી—કસેલાં ઉરે,
ચડીશું લવજંગમાં ઘની મહારથીઓ રુઝાં.

ચતુરભાઈ ઉ. પટેલ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧૨

દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા :

દયા

નિર્મલ જ્ઞતિ નિરતર ધારી, નિર્મલ ઊપર પ્રાંત,
ગર્વ તજી મન રાખ વિચારી, ચિત્ત ધરીને પુનિત:

ચિત્ત ધરીને પુનિત રહ્યારું,

ધર્મનું કાર્ય ગણી અતિ પ્યારું,

કોય તજી યદને અધિકારી,

નિર્મલ જ્ઞતિ નિરતર ધારી: રે રે માનવન્ત !

પરમેશ્વરના છે સહુ પ્રાણી, રાજે સરખો રહેમ,
આપણુ સર્વ સહોદર સાથી, કરવો છાને પ્રેમ
કરવો છાને પ્રેમ સદાનો,

નિત્ય ધટે અવકાશ દયાનો,

સખ ધરી કર હૃદય—હૃદય,

પરમેશ્વરના છે સહુ પ્રાણી: રે રે માનવન્ત !

હિ સા કોઈ વખત નહિ કરવી, મોયો સહુનો દેહ,
એક નહોં ઉપભવી રોકે, તવ રાને દેવો છેદ

રાને દેવો છેદ લગારે,

પૃથ્વીમાત મરે નહિ બારે,

સ્થાવર જંગમમા રતિ ધરતી,

હિ સા કોઈ વખત નહિ કરવી: રે રે માનવન્ત !

ચેટ ભરાવા પાપ કરો છો, તૃષ્ણાનો નહિ પાર,
આપણુ પેટે હોય બધાને પુત્ર અને પરિવાર:

પુત્ર અને પરિવાર વિકારે

જીવ સકલ તરફડિયાં મારે;

તેહ અકારણ કેમ દમો છો ?

ચેટ ભરાવા પાપ કરો છો: રે રે માનવન્ત !

લેશ ભવિષ્ય વિચારી રહેજે, નહિતર પડશે માર,
સાર વિચારી દયા મને ધરો રમરતા સરજનહાર:

રમરતાં સરજનહાર દયાળુ,

કરતા અતર રિનગ્ધ સુવાળુ,

આયુષ્ જનહિતમા વું વહેજે,

લેશ ભવિષ્ય વિચારી રહેજે: રે રે માનવન્ત !

નાતમ બાગ પ્રકુલ સુદાગી ખેંચે જગનું ધ્યાન;
દવ પડતાં બળશે, નહિ રહેશે: કિંચિત નામનિશાન:

કિંચિત નામ નિશાન ભુસારો,

પાસ જઈ કોઈ વાર ન પારો,

ત્યાગ કરે પશુ પક્ષિ અમાગી,

નાતમ બાગ પ્રકુલ સુદાગી: રે રે માનવન્ત !

સાધન છે તવ હુન્ન વિદારો, રેત મળે નહિ ઘાજ,
ધૈર્ય ધરી થાવા તવ દેરો સોનુ—સુગંધ—વિશેષ:

સોનું સુગંધ વિશેષ જણાવો,

મેળવો શક્તિ દયા વસ્ત્રાનો,

મહેલ તને વળિ ગાળ પ્રદારો:

સાધન છે તવ હુન્ન વિદારો: રે રે માણસન્ત !

હુન્ન અને સુખના નદ વહે છે, ગંગા યમુના સાથ,
પાકારે કાણુ વાર ન ભરો હોય ઉપર ભે દાય:

હોય ઉપર ભે દાય સુકર્મે

કષ્ટ કરો નહિ, રહો શુભ ધર્મે

સુખ હેતાં જન સુખ પામે છે:

હુન્ન અને સુખના નદ વહે છે રે રે માનવન્ત !

વિષય—પરોપકાર અથવા પર-સેવા, દયા, અહિંસા આદિનો બોધ. નિષ્કામ સદા-ચરણની ઉચ્ચ ભાવનાને જોએ વળજે છે તેમાંના કેટલાક 'સુખની કામના હોય તો સુખ મેળવનાની ખાતર તેના મૂલ્ય રૂપ સદાચરણ આગળથી જામે કરાવો.' એ પ્રકારના બોધથી સુગાય છે, અરે તેને નિદે પણ છે,—આ તો ચેકબો સ્વાર્થબોધ છે, એને નીતિબોધ સો રીતે ગણાય વારુ, આ સ્વાર્થબોધ, જો નીતિબોધ, તો પછી અનીતિબોધ કેવોક હશે,—

વગેરે દીકાથી તેને દહુવા પણ મળે છે. આણું વિચાર વલણ પોતે જ રીકાપાત્ર છે, એક નહીં બે રીતે.

(૧) નિષ્કામ સદાચરણની ઉચ્ચ ભાવના કેટલા થોડાને સાધ્ય છે! નિષ્કામતા, નિઃસ્વાર્થતા, નિર્મમતા આદિ શબ્દો બોલી નાખવા સહેલ છે, પણ એ મનોદશાની સિદ્ધિ અત્યંત વિરલ જોવામા આવે છે. સંસાર વ્યવહારનું વાતાવરણ જેમાં આપણે સૌ વ્યક્તિઓ શાસન લઇએ છિયે, જીવન જીવિયે છિયે, દિવસ નિર્મમિયે છિયે, તે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એમા રહીને સાચી નિષ્કામતાસિદ્ધિ કેમ વિરલ મહાપુરુષ જ મેળવી શકે. લાખ વ્યક્તિએ એકજે જ એવી પાકતી દશે. બીજાએ વાતો ટોચે ગમે તે, પરંતુ દિલનાં ઉડાણોમાં અને આચરણની દસોટીએ, સ્વાર્થને જ “કુદરતી ધર્મ” કે અપરિહાર્ય પ્રકૃતિ લેખે વળગનારી જણાય છે. તો તેવાઓને એટલે માણસ બતાવના ધણા મોટા ભાગને બોધ કરતા વ્યવહારુ પદ્ધતિ સ્વીકારીને “યતો અન્યથુ તેદદુ, વાછો અન્યથા જેદુ,” એ મનઃક્રમના વિનિમય સિદ્ધાન્ત કે “સોનેરી ચૂર (Golden Rule) ને આધારે નીતિબોધ કરવામાં આવે, તે જ હૃદયસિદ્ધિ મેળવી શકે.

(૨) અને વળી આર્યધર્મ અને આર્યદિલસુષીના કિસમતનો મદિમા નથી ગાયો; કંમના સિદ્ધાન્તને તેમ પુરુષપ્રવલ્તે (આજની એકઠે એકથી માંડીને નવેસર કરવાના) ક્રિયામાણ આચરણને એક સરખો મદિમા આપેલો છે; સંચિત અને પ્રારબ્ધ ગમે તેટલાં પ્રતિકૂલ હોય તથાપિ પુરુષપ્રવલ્તે તે સર્વને પ્રજલીને નરનો નારાયણ બની શકે છે, એવા સંખ્યાના વ્યાસથી માંડીને અનેકાનેક મહાજનોએ ઉપનિષદોમાં ને ઇન્દિયામાં પુરાણોમાં ને લોકકથામાં, સંસ્કારધટનામાં અને વ્રતવ્યવસ્થામાં, વેદોક્ત સંસ્કારોમાં ને નાટકાદિ ખિન્ન વજામાં પણ ક્યાં જ કરેલા છે. કર્મનો સિદ્ધાન્ત જ સરકૃતિમા આ રૂપે આવેખવામા આવેલો છે, તેમા ઉચામા ઉચો પરમાર્થ જ સાચો સ્વાર્થ, અર્થાત બીજાનું રૂપ ક્યાં કે પુરુષ-પ્રવલ્તાનુરૂપ ક્યાં, એ પ્રમાણે બોધ કરવામા આવે તેને સદામ સ્વાર્થ કે બળશ નીતિ બોધમેષે નોંધવામા થોડાધણાં તો અન્યાય નિર્મલશ યાય છે.

છઠ—કુઝળિયાના દાખલામા દહેવાઈ ગયું છે તેમ આવી પ્રાસ વજા અને પુનરુત્થિ વડે મરિકી પદ્મચનાઓમાં દરેક દરી “મુક્તક” જોઇએ. શબ્દશબ્દ અર્થવન જોઇએ, પંક્તિએ પંક્તિ એાવવાળી જોઇએ, વજાજો વજાજો ચોટદાર જોઇએ. કનોએ આ કવિતા ૧૫ દરીની લખા છે તેમાંથી અવી આઠ જ લીધી છે, પણ એ આઠે મુક્તકો છે એવો દાવો કાણુ કરી શકશે? દલખનપિમળમાં ચંદ્રાવળાના ઉદાહરણ લેખે વદવાન વર્ણનની સાત દરી આપી છે, તેવી પણ આ આઠ દરીઓ નથી જણાતી. રણુહોડણાઈ, ચંદ્રાવળા નામને નવું જણાવે છે, જૂનું નામ ચંદ્રાવલી કે ચંદ્રાલી હોવાનું કહે છે, પણ વળી ઉમેરે છે કે ચંદ્રાવલી (ચંદ્રાલી)મા કુઝળી વાળવાનો નિયમ નવી; તો પછી કુઝળી વળી દોષ તેવી દરીને ચંદ્રાવળા જ કહેવી થયે. ચંદ્રાવળા એટલે ચંદ્રાકુલની દોડ વૃક્ષ અને દુદાના બે ઉત્તરાર્ધની આર્ધ વૃક્ષ. એટલે પ્દેલી વૃક્ષમા બે પૂર્વાર્ધ ચંદ્રાકુલના (માત્રા ૧૬=૮+૪ને યુગ) અને બે ઉત્તરાર્ધ દુદાના (માત્રા ૧૧=૬+૪વજા). આમ પ્દેલી વૃક્ષ યતાં, નેની બીજી લીટીના ઉત્તરાર્ધમાં ૫ માત્રા ઉમેરીને બીજી વૃક્ષની પ્દેલી લીટી રચવી, તથા મેલી ચંદ્રાકુલની બીજી ત્રણ લીટી ઉમેરી લેવી, જેમાંની છેલ્લી, પ્દેલી વૃક્ષની પ્દેલી પંક્તિના પૂર્વાર્ધની

પુનરુક્તિ હોવી જોઈએ, કે કુંડળી પૂરેપૂરી વળે. અને આવી રચનામાં પ્લેલી તૂકમાં દુહાનો લય પણ આવ્યો હોવાથી કહી પૂરી થતા લય પ્રવાહમાં કંઈક અપૂર્ણતા લાગે છે, એટલે અહીં ઉતારેલા દાખલામાં દોહતરામે દરેક કહીને અંતે “રે રે માણસજાત !” એ ૧૧ માત્રાનું (દુહાના ઉત્તરાર્ધનું) નવું ચરણ ઉમેરેલું છે, તે લયપ્રવાહની સંપૂર્તિની દૃષ્ટિએ એમણે કીક સુધારો કર્યો છે. (લોકપ્રિય ધ્રુવાખ્યાનમાં “જે જે વૈકુંઠરાય” એ ટેક દરેક કહીએ આવે છે તે ઉપરથી પણ એમને આ સુએકું હોય).

અર્થ--૧. રાખ વિચારો તો શો અર્થ કે થી જરૂર? ને લધુ અને પુનિતમાં નિ શુરુ કર્યો છે એ પણ કીક નથી. આ પ્લેલી કહીનો અનવય તાણીને જ કરવો પડે છે.

૨. આ કહી અને છેલ્લી કહી સારી છે.

૩ સ્થાવરજંગમ એટલે વનસ્પતિસૃષ્ટિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ એમ લેતાનું હશે. પણ વનસ્પતિસૃષ્ટિની ચીજોને ઉપયોગમાં લેવી તે પણ જો દિસા તો તો પછી આ બોધ ખાતપાત માટેના જૈન નિયમો કરતાં ય આકરો પડી જાય. પૃથ્વીમાત ભારે મરવાની છે શું?—એ વક્રોક્તિ છે અહિંસા ધર્મ જેમ વધારે સ્વીકારશે તેમ પૃથ્વી ઉપરની વસતી વધતી જ જશે,—ભલે ને વધે!

૪. આ કહીમાં પમી લીટી જરા નજળી છે. સૌને તૃપ્ત્યા છે, સૌને પેદ છે, સૌને કુટુંબપરિવાર છે, સૌ વિકારવશ છે, તો પછી જે કોઈ પાપ કરી મેસે તે આમાથી કોઈ એક અગર બીજા બહતું પરિણામ હોવાથી, એવા પાપને માટે પાપીને દમમાં “અકારણ” હરે છે. ખરેખર? લોકરક્ષાની ખાતર પાપીને સજાની નીતિ પોતામાં સમાવી ન રાકે એવી અહિંસાભાવના ખયાલી અવ્યવહારુ અતિરેકી અને ખડનપોગ્ય જ છે.

૫ તારા પોતાના ભવિષ્યનો લેશ=થોડો તો વિચાર કરજે. સ્નિગ્ધ-હેતાળ.

૮. હુ ખનેા નદ તે-ગંગા? નુખનેા નદ તે-ચયુના? કમને વળગિયે તો એમ જ લેવું પડે, પણ ઉલટો કમ પણ લેવાય. કંઈ કરેા નહિ, બીજને કંઈ આ પો નહિ એવો અર્થ હશે.

૧૩

રા. રા. જન્મશંકર મહાશંકર યુગ :

દુખિયારાં

વા સુધિયે દુખિયાની, બહાલા,

ખનુ ખનિયે—ખનુ ખનિયે રેડડ, બેલી ખનિયે રેડડ,
દુખિયારે સભાગિયે ! ટેક.

એક જ જાતનીનાં નામા,

એક જ શિરછા છવાય,

૨૬ લાંકુનાં રખવાળાડડ

લઘ્યે રે ડડ, હુ કે હુલાવિયે રડડ—ધા૦ ૧

બેલડિયાં બાદા બરોબર,

રહેવા સરન્ધા જ રહેાઈ,

હુએ દુખિયારા આળાંડડ અંતર

આપિયે રેડડ, હો હયાળી દહ્યે રેડડ—ધા૦ ૨

દુખિયાંનાં ફેડી બન્ધન,

રચિયે ઉર આગણુ નન્દન,

દીનને દ્વારે દયાસાડડ જર

રેલિયે રેડડ, આમુ આપિયે રેડડ—ધા૦ ૩

દુનિયાના દેવ મદાયક,

દીનના તો સન્તન રોવક,

૨૬ને પગલે પ્રભુલીલાડડ

ન્યાગિયે રેડડ, પ્રભુને ભાગિયે રેડડ—ધા૦ ૪

સંપાદી મિત્રદસ લલિયે,
દેવેશને હલે ચાલિયે :

વિભુની વ્હાલવના રૂઝડડ જ્યોતિ

વહિયે રેડડ, પ્રાણ ઉન્નજિયે રેડડ—ધા૦ ૫

વિષય—દુષ્કારા પ્રતિ બન્ધુત્વની કરજનો બોધ. બોધપ્રધાન કવિના આવા વિષયમા બહુ અસરકારક નથી, સંગીત ઘણી નધારે અસર કરી શકે છે, એ દેખાઇ આવે તેટલા સારુ દોલતરામની કૃતિ પછી તુર્ત આને મુખી છે.

છંદ—આ પદ્યરચના નથી, પદ છે, એટલે એની રચનાનું સંતોષકારક પૃથક્કરણ સુરાનુપૂર્વા (તેમાના તાલ અને આરોહાવરોહ)ના પૃથક્કરણ વડે જ થાય; માત્ર માત્રા-સંખ્યા અને તાલના સ્થાન બતાવીને યાદી શકે નહીં. આ સુત્રક્રમા વિવરણમા પદ્યરચનાના પૃથક્કરણ વિષે ખાસ ધ્યાન આપેલું હોવાથી સંગીતકાવ્ય રચાયું હોય તે રચના—“પદ”—પદ્યરચના નથી સુરાનુપૂર્વા છે. એમ આખે પણ દીસી આવે તેટલા માટે સંગીતમા જ્યાં સ્વર પ્રલબ્ધ છે, ત્યાં ડ ડ એટલે ગુરુસ્વરના ચિહ્ન મુક્યા છે. પણ આ પ્રમાણે ઊપવું સરલ નથી, તેમ સામાન્ય રીતે એવી ચીવટ ઉપયોગી પણ નથી, એટલે આવાં ચિહ્ન એકબે કાબલામા જ મુક્યા છે.

રા. રા. નરસિંહરાવના કાળકામાં લખતા લખતા મૂલવાધુ છે કે સંગીત વિચારપ્રવાહ નથી, વિચારપ્રવાહ સંગીતને આવરયક નથી, તે આપણા લોકપ્રિય પદ ભજન આદિમાં જોઇ શકાય એમ છે. ઘણાખરા પદોમા વિચાર અને વિચારપ્રવાહની એક મિદુથી બીજાં મિદુ મુખી ગતિ છેક ઓછા હોય છે, કમબગ ના હોયને, તોપણ દોષ નથી; પુનરુક્તિઓ, ધુન, લાગણીભરી ખાસી સુરાવટ આદિ વિશેષ હોય, એ પણ દોષ નથી; ઉમિને છેક ઉડાણો યગી ખેંચાયાવામા વિજયી નીવડે તો ગુણ લેખે પણ પરિભ્રમે છે.

અર્થ—ધા નિસાસા, અસલ પીડાને લીધે આત્મજુનાં નીકળી પડના ઉન્ન વિવાદમય શ્વાસ.

૧. કવિ. બન્ધુત્વની કરજ આખી માણસજાત સમજન્ધે પ્રબોધવાને બદલે એક દેશનાં સત્તાનોમા જ પ્રબોધે છે તે કીક નથી. પ્રચુરપ “શિરછત્ર” = પિતાનું છાત્ર = રક્ષણ આખી માણસજાત માથે છે. રખવાળાં—ટ્રસ્ટીશિપ, ગાર્ડિયનશિપ, પ્રોટેક્ટરશિપ. હુલાવિયે બાલકને રમાડિયે અને આનંદ આપિયે રિયે તેમ. લાડવેયો શબ્દ છે.

૨. મૂલમા બીજી પંક્તિમા શું છાપી છેડે પ્રશ્નચિહ્ન છે; આથી પંક્તિ બર્ધ થતી હોવાથી એ શું ફેરવી જ લખ્યું છે. હમારા સંગીતજોખી કવિતાભોગીને શબ્દાર્થની જાહેરવા હોતી નથી. પણ એમને શ્રુતિલાલિલની કષ્ટક ખરવા ખરી, તો તે દૃષ્ટિએ જુઓ કે ત્રણ સકાર વચ્ચે ચોથો સકાર શી રીતે આવે લાગે! પછી દેટલાકને સ્-સ્-સ્-સ્-સ્-સ્-ની પરંપરા ખાસ મદ્દ અને ગીદી લાગે છે (દા. ત. જુઓગોપાળરાવ ગોખલેનું કાંઈ પણ અંગ્રેજ ભાષા), એવા રુચિભેદ પણ દોષ છે ખરા.

આપણાં અંતર માથે ચાંપિયે; હુદયળી, આપણા દેશનો આધાર એ દુષ્કારાને આપિયે.

૩. આ કહીમા વિચરશીલ માણસને એક ઉપર એક વાધા નડે છે. બન્ધન, ગુલામી; એ જ હુનિયામા હુઃખનું મુખ્ય કે મોહું કારણ છે શું? પદ્મિપ રૂપ બન્ધનેનો

અર્થ લઈ શકાય, તો તે એટલો ખોટો નથી ; પણ કવિના મગજમા નહોં તે વાંચનારે ગાઠનું ઉમેરવાની રીત પ્રશસ્ત નથી. વારુ, દુષ્પિયારાના દુ.ખ ફેડાયા એટલે ખસ-નન્દન વન (ઇદ્રનું સ્વર્ગ) રચાઈ જવાનું ! શ્રી વામનાવતારને પણ ત્રણ ડગલાં ભરવા પડેજાં, ત્યારે હિમિલ ગુજરાતીઓ તો એક ડગલે જ અમરાપુરી સર કરે છે ! વાચનારા અને સાંભળનારા પણ લેખકના જેવા જ હિમિલ, એટલે તેને બિચારાને એતલે કોણ, કે આ સંગીત લેખે સુંદર દરે પણ શબ્દોમા અર્થ ગ્રહણ થાય એવો તો નથી જણાતો, એટલે આ કવિતા તો નથી.

૪. આ કવિને લાડલેલા શબ્દ ત્રિય છે. “હુલાવિયે” ઉપર આવી ગયો ; અહીં “સન્તન” છે. સન્ત શબ્દના બહુ વચન માટે એ સન્તન વાપરે છે સન્તનિયા પણ વાપરે છે. સન્તનું બહુ વચન સન્તો છોડીને આવા લાડ-મચડેલાં રૂપ કોઈ ખાન રચાને જ ચોગ્ય જણાય ; જ્યાં ત્યાં વાપરવાની રેવ દાસીપાન કંટો જ લેખાય. દુનિયામાં જે સેવાધર્મી, જે પરગજુ, જે સહાયક, જે દીનદયાળુ, તે તો સન્ત, તે તો દેવ. રંકમાં રંક-જીવનોમા પ્રભુ દર્શન પમાય છે. સાધુ પુરુષો પરગજુ જીવન ગાળે છે તેમને આવાં પ્રભુ-દર્શનનો મોટો લાભ થાય છે.

૫. આપણે અને દુષ્પિયારા એક થઈ જઈએ : એક જ સંધ લેખે જીવન ગાળિયે : સૌના હૈયા દરેકને ઉલ્લાસ થાય એમ કરીએ. મંજિરાના વાતાવરણમાં “હૈયાને હેલે ચડિયે” એ સ્થિતિ કઈ નન્દનવનના સુખની સ્થિતિ લાગતી હોય તો બલે. માત્ર લાગણી-પ્રવાહને વૈષ્ણવ પંથથી ખદાર કોઈ ઠેકાણે આમ મહત્ત્વ અપાતું નથી. ર્વાદ્રિનાય ઠાકુરની એક નવલકથામાં આવી માત્ર લાગણીમય ભક્તિ માનનારા એક પંથની સારી તપાસણી છે.

વિચાર ચંક્રમાળુ

શરદ્દત્સવો

ગુજરાતમાં ચએલી નવી જાગૃતિ જેમ સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમા દેખા દે છે તેમજ કલામા પણ તે પ્રકટ થાય છે. અ-સરકારી નિશાળોના મેળાવડા જુઓ, કે યુવક સંઘોના ઉત્સવો જુઓ, જાત્રાધવનાં કે અખાડાનાં સામાયિક સંમેલનો જુઓ, કે બાલમંડલીઓના કાર્યક્રમો જુઓ, કે નવજાતના ચરણ જુઓ સર્વત્ર નવાન રીતિને માટે લોકમાનસ પ્રયત્ન કરતું જણાશે.

આ પ્રયત્નોને હું કલાના જ ગણુ છું. પહેલા કલા ધર્મનું અંગ હતી અને ધર્મને પોષવાને ધર્મને નિમિત્તે જ ચતી, તેને અદલે હવે ધર્મથી સ્વતંત્ર થઈ વિહરે છે. આપણી નવી જાગૃતિ ધર્મમા પ્રગટ નથી થઈ કે નહિ થાય એમ મારું કહેવું નથી, પણ હવે ધર્મ વધારે સ્વદેશ સ્વરૂપ લેશે, હાલ બાલ આચારોમા ગણાતો ધર્મ ખરો ધર્મ નહિ ગણાય અને સમસ્ત જીવનમા વધારે સ્વદેશ રીતે વ્યાપશે. હાલ ઘુસ્ત તો આ બાલાચારનો ધર્મ નાશ પામશે-

પામવો જોઈએ, એટલે પુનર્જન્મ ધર્મશ્રેણીમાં પ્રવેશની આપણને હાથ તુરત જ મળ્યા
એ બનવા જોગ છે.

કલાના નવા પ્રયત્નોમાં ગુજરાતના ધ્વનિક વર્ગે આગળ પડતો ભાગ લેવા માડ્યો છે
એ આપણા સમાજનું એક સુચિહ છે. એ કલા ધ્વનિક વર્ગ જાતે સિદ્ધ કરવા માગે છે
તેટલે જ અગે તેણે કલાવિદોને પોષવાનું પણ રાખ્યું જોઈએ. જૂના જમાનામાં કલાવિદોને
રાગકૃત્રો પોષતા, તેને જલ્દી આ પ્રગમમતાના જમાનામાં તે કામ ધ્વનિકોએ કર્યું જોઈએ.

એક બીજું પણ સુચિહ એ છે કે ધ્વનિકો એ કલા પોતે શાખીને કે તેનું પ્રદર્શન
એકર એકર ધ્વનિકોમાં કરીને સ્તોષ નથી માનતા પણ આગ વર્ગ પણ તેના આનંદના
ભાગીદાર બને એમ ઇચ્છે છે અને આમ વર્ગ આગળ વગર સંકોચે, વગર આડંબરે તેને
રજુ કરે છે. બધા વર્ગોને બેગા થવાનું કલા જેવું અપૂર્ણ અને આનંદાપી બીજું એક
ક્ષેત્ર નથી પણ કલાના આ નવા પ્રયત્નો સૌથી વધારે સંભાળ રાખવા જેવા છે, સાચા
જુસ્સાથી જે દંઢ કઢીએ તેથી કાવ્ય થતું નથી, ખરા આનંદથી જે કાંઈ અવાજ કરીએ
તેથી સંગીત થતું નથી. ખરી અપૂર્ણતા રીતે અંગોનાં જે દંઢ ચક્ષુવચન કે અભિનય કરીએ
તેથી નૃત્ય થતું નથી. કલા સાચી ચાચ છે તે બલે કાંઈ કઢી શકતું નહિ હોય, પણ માત્ર
નિર્દોષતા, આનંદ, અપૂર્ણતા, સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વેચ્છાવિહારથી કલા થતી નથી. એ બધાં
કલામાં જરૂરના છે, પણ એ એકલાથી કલા થતી નથી. અને કલા અને અકલા એ બે
તફાવત જુદી વસ્તુઓ છે.

વળી જૂની કલામાં કલાક્ષતિને ટાકનાર જે એક તત્ત્વ હતું તે હાલ નથી. પહેલાં
સ્ત્રીઓ ગરબા ગાતી હતી તેમાં કલાય કલા નહિ હોય (મને તો જો કે જૂના ગરબામાં
દગેશા કલા જણાઈ છે, અને નવામાં જૂના જેટલું જલ્દ અને સ્વાતંત્ર્ય અને ઉદ્દેશસ દજ
જણાયા નથી) પણ તેમાં તેગની વૃત્તિ ધર્મની હતી અને તે વસ્તુને કલાની નહિ પણ
ધર્મની વૃત્તિથી આપણે જોઈ શકતા. તેમાં કલાની ખોડ કાઢવી અપ્રાસંગિક હતું. હાલ તો
આ બધા ગરબા કે નાટકો કે નૃત્યો કેવળ કલાના જ છે, તેને ધર્મવૃત્તિની માદાઈ કે
નિર્દોષતા કે અજ્ઞાનતાનું સમર્થન અલગ છે. જૂના કાલમાં કૃષ્ણરાધા દેવી પાત્રો દના
તેમની એટલા ભાવો આપણે માનુષ દષ્ટિએ નહોતા ઉદ્દેશતા, અને તેમની કામચેષ્ટામાં
પણ આપણે જીવ અને ઇશ્વરનું રૂપ જોતા. પણ અત્યારની રંગભૂમિ ઉપરનાં કૃષ્ણરાધાને
આવા એક પણ દેવી અર્થનો લાભ મળી શકે તેમ નથી. અજ્ઞાન કોઓ કૃષ્ણરાધાના
વિદારો સ્થૂલ કે જુલુપ્સાકારક રીતે વર્ણવે અને તેમાં આશ્વાસ લે, તો આપણે અજ્ઞાનતાને
કારણે તેને માફ કરી શકતા. એવા અજ્ઞાનમાં પણ પોતાની રીતે તેઓ ધર્મવૃત્તિ અનુભવે
છે તેની કદર કરતા, અત્યારની રંગભૂમિ ઉપર પાડ લેનારની એટલી સ્થૂલતાને આપણે
આવા એકેય કારણે નિર્વાર કરી શકીએ તેમ નથી. જોનાર વર્ગ જરૂર કદે કે તેમનામાં
જ્ઞાન ન હોય, ભાવ પ્રકટીકરણની સૂક્ષ્મતા ન હોય, કલાને આવરણક નાનુકતા ન હોય,
તો તેમણે કલામાં દરનક્ષેપ કરવો ન જોઈએ.

x

x

x

બીજી એક બાબત યાદ રાખવાની એ છે કે એક કલાની વસ્તુ બીજી કલામાં એ
ને એ સ્વરૂપમાં ન લઈ જાય શકાય. દાખલા તરીકે ગ્રામ્ય કાવ્યમાં શૃંગારમાં જેટલું ખુલ્લું

વર્ણન થઈ શકે તેટલું ચિત્રમાં ન કરી શકાય, અને ચિત્રમાં કરી શકાય નેટલું રંગભૂમિ ઉપર ન કરી શકાય. દરેક કલાને શિષ્ટતાની સુરચિની અને ઔચિત્યની પોતપોતાની મર્યાદા હોય છે. શૃંગારમાં ઘણી છૂટ લેનારા આપણા કવિઓએ પણ તખ્તા ઉપર ચુપન ન કરાવાય એ સમય સ્વીકાર્યો છે. એક કલામાં જે અનુચિત ન લાગે તે ખીજીમાં લાગે છે. દયારામની

રથામ રત્ન સમીપે ન જાવું
મારે આજ થકી—રથામ૦
મરકત મણિ ને મેઘ દૃષ્ટે ન લોક
જાણુ વત્યાક ન ખાવું—
મારે આજ થકી—રથામ૦

એ પંક્તિઓને તખ્તા ઉપર ઉતારતી વખતે કોઈ ગોપી ધરમાંથી વંત્યાક ફેંટી દેતી ખતાવીએ તેથી મૂળ રસની નિષ્પત્તિ નહિ થાય. જે, શ્રાવ્ય કવિતામાં નિર્વાહ છે ને તખ્તા ઉપર જુગુપ્સાકારક થશે. કૃષ્ણની બાલચેષ્ટામાં ગોપીઓનું વસ્ત્રાદરણ શ્રાવ્ય કાવ્યમાં પણ ઘણાં અનુચિત અને અમર્યાદ લાગે છે, પણ શ્રાવ્ય કાવ્યમાં પરમાત્મા અને જીવના સંબંધના આરોપણથી તે કલાની કૃતિ ખની શકે છે. પણ તેનું વર્ણન જેટલું ખુદ્ધ છે તેટલું ખુદ્ધ તેને ચિત્રમાં ન નિરૂપી શકાય અને ચિત્ર જેટલું તખ્તા ઉપર ન નિરૂપી શકાય. એ ભાગવતકાર પોને જ નાટક લખતો હોત નો એ દશ્ય ઉડાવી દેત અથવા તેને જુદી જ રીતે તખ્તા ઉપર નિરૂપત. દયારામ પોતે નાટક લખતો હોત તો રાધાકૃષ્ણનાં વિદારમાંથી જુદી જ રીતે વસ્તુની પરિવર્તી કરત. અતિ કુશળ કલાકારવિદ જ આમ એક કલાની કૃતિનું ખીજી કલામાં અવતરણ કરી શકે છે. આપણા નવા પ્રયત્નોમાં કલાનો આ સૂક્ષ્મ વિવેક આપણે ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ.

બાલસાહિત્યના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે જૂના પરંપરાગત બાલસાહિત્યમાં ઘણું એવું છે જે બાલકની ગૂઢ અપ્રકટ કામવૃત્તિને ઉત્તેજવાની અસર કરે છે. ખદ્દુ નિર્દોષ દેખાતી થોડી પંક્તિઓ લખ્યો.

હું તો છાણું વીણવા ગયતી રે દબો દબો વાંછીડો
મા મને વાંછીડે ચટકાવી રે દબો દબો વાંછીડો

પછી આ વાંછીના દંશવાળા બાઈ સસરાને બોલાવે છે અને વાંછી નથી હિતરનો,... છેવટે પરણ્યો આવે છે ત્યારે વાંછી હિતરે છે. અહીં નામિકા વાંછી કરડવાનું બોલું બદાનું કાઢે છે અને એ નિમિત્તે પતિને મળે છે ત્યારે ઝેર ઉતર્યોનો ઢોંગ કરે છે. એનો વ્યંગ્યાર્થ એટલેથી અટકતો નથી. સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં વાંછીનો અર્થ જ કામદશ છે. એ ગીત બોલતી વખતે જે અભિનય કરે છે તે બધા આ જ અર્થના અભિનયો છે: અને આ ગીતમાંથી પરણ્યો આવે છે તે છેવટની પંક્તિ કાઢી નાખો તોપણ એ અંકિત કાવ્યનો પણ વ્યંગ્યાર્થ ફરતો નથી. બાળકોને કામોત્તેજક અભિનયોથી વારવાં જોઈએ એમ આપણે માનતા હોઈએ તો આનું કાવ્ય એમની પાસે ન મૂકવું જોઈએ.

ઘણા કાવ્યોમાં આ પ્રમાણે શૃંગારનું સૂચન હોય છે.

ચંદન તલાવડી રોડી કાનુડે.
 વનમા વદાસો દાતણ મંગાવે
 " " નાવણ મંગાવે
 " " ભોજન મંગાવે
 " " પોદણ મંગાવે

આ સર્વ મામણીમા છેલ્લી પોદણની મામણી જ આખા કામમાં મુખ્ય છે. વનમાં દાતણ મળવું દુર્લભ નથી. અને આખા કામનું ગમે તે કરો તોપણ તેનો મુખ્ય શુંભારત્મક વ્યવહાર્ય કદી ખસવાનો નથી.

આ ભજવનારા બાળકો નિર્દોષ છે એ જવાબ નથી, એ તો ઉલટું વધારે ખરાબ છે. પ્રથમ તો જો ભજવનારાં બાળકો આ શુંભારત્મ્યન ન સમજતાં હોય તો તેમને આવો પાઠ ભજવવા જ ન આવે એ જોઈએ. ભાવને પ્રત્યક્ષ કર્યા વિના જે કંઈ ભજવાય તે કલા જ નથી. પણ સમજનારા પાત્રોને આવી પંક્તિઓ અસર કરે તે કરતાં વધારે ખરાબ અસર નહિ સમજનારા બાળકો ઉપર થાય છે. આવા કાવ્યોથી બાળકો જરૂર precocious અકાલપક્વ થાય જ. કામવૃત્તિના સંસ્કારો બાળકોમાં આદિથી જ હોય છે અને જરા પણ સૂચન મળતા તે એકદમ ઉદ્વિગ્ધ થાય છે. પત્રીસેક વરસ ઉપર આપણાં ઘરોમા નાનાં બાળકો પાસે તેમને પરણાવવાની વાતો કરવામાં ઠેઈ કંઈ બોલું માનતું નહોતું. બાળકનાં દાહરડાંમા પણ તેમને પરણાવવાની વાતો આવતી. હવે આપણે બાળકોને આવા સંસ્કારથી મુક્ત રાખવા માગીએ છીએ, અને બાળકોને આવી વૃત્તિ જેમ મોટી ઉદ્ભવે તેમ ઠીક એમ માનીએ છીએ. પણ એ જ વૃત્તિને વધારે સૂક્ષ્મ રીતે ઉત્તેજનારા કાવ્યો કે તેથી પણ વધારે ખરાબ કાવ્યોના તખ્તા ઉપરના નિરૂપણો કરીએ તો જૂની ભૂલને વધારે ખરાબ રૂપે આપણે તાણ કરીએ છીએ. આપણે નવા પ્રયોગો કરવા જોઈએ, તે વિના પ્રગતિ નથી, પણ તે પ્રયોગોની અસર શી થાય છે તેની પૂરી સંભાળ પણ રાખવી જોઈએ.

x

x

x

આપણો સમાજ ગરબીરસિક કે રાસરસિક થતો જાય છે. આપણે સૌંદર્યનાં નવાં નવાં રૂપો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ત્યારે રાસના કેટલાક જૂના સ્વરૂપો આપણે બરાબર સમજીને જોવા જોઈએ.

રાસરસિકોને દાહરડામા સ્ત્રીઓ જે ગરબી લે છે તે જોવાની મારી ખાસ વિનંતી છે. તેમની રીત બધી રીતે જુદી છે. તેઓ દીવાળાંએ અને દેવદેવાળાંએ માતાની માંડવી રાખે છે. કેટલાક કુટુંબો ઉપર માંડવી રાખવાનો લાગો હોય છે. આ દિવસો પણ અતુલ્ય છે કારણ કે આ દિવસો પહેલાં આપણા શરદુત્સવો પૂરા થયા હોય છે. એટલે આ ગરબી જોવાને ચાલુ ગરબાના કાર્યક્રમો છોડી દેવા નહિ પડે. ગુજરાતમા ઊંચી ગણાતી કોમોમાં જે ગરબીઓ ગવાય છે, અને ગરબીઓ ગાવાની જે રીત છે, તેના જે રાગો છે, અથવા ગુજરાત-કાશિયાવાડની રીતમાં જરા ફેરફાર કરી જે નવો રીતે અત્યારે શિક્ષિત વર્ગ ગરબી લે છે તેનાથી આમની ગરબીઓ, રીત, વગેરે સર્વ વિન્ન છે. ગુજરાતમાં દાહરડાંએ ઘણી ખરી જગ્યાએ પહેલા રાત્રી કરના એમ મનાય છે. મને તે સાચું દરો એમ લાગે છે. પુરુષોમાં એ પ્રાચીન જાહોજલાલીના વિકૃત અવશેષ તરીકે માત્ર ખૂની સ્વભાવ અને આગમન

પણુ જે જ રહ્યા છે. પણ તેમની સ્ત્રીઓએ જે ગરબી સાચવી રાખી છે તે ખરેખર તેમના પ્રાચીન સંજ્ઞાઓનો અસલ અણુમૂલ્ય અવશેષ છે. તેમનો કપાળી રાગ તો બીજી કોઇ વર્ણની સ્ત્રીઓ બાગ્યે જ કાઢી શકશે. પણ તેમનાં ગીતાની હલક પણ જુદી જ છે. તેના આરાદ-અવરોદ અને ગાવાની રીત, પંકિત પૂરી કરવાની રીત, નવી યક્તિ ઉપાડવાની રીત સર્વ મને ખીન્ન કરતાં લિંગ જણાયાં છે. જ્યારે આ સ્ત્રીઓ તેમનો પોતાનો પહેરવેય પહેરી (હવે ધીમે ધીમે નવો જન્મનો એને છોડતો જાય છે) અડોઅડ રહી, ધીમે પગલે, તાળીનો અવાજ કર્યા વગર, બરાબર જોળ નહિ પણ હારબંધ ગૌરવથી ફરતાં ગાય છે ત્યારે અનુપમ દ્રશ્ય થાય છે. ગીતનું વસ્તુ પણ તેમના જીવનમાધી લીધેલું એટલે કે સામાન્ય રાસમા નહિ ગવાતું એવું હોય છે. અને એકના એક જિંદગી સરે રાતની રાત ગાતા તેઓ જરા પણ યાકતા નથી. તેઓ હીચ લે છે તે આપણા મેળાવાની પેઠે લોડાથી નહિ, પણ ગાગરથી અને કોઇ વાર હાડાથી પણ લે છે. (આપણી કેટલીક બીજી વસ્ત્રો પણ ગાગર અને હાડાથી હીચ લે છે.) હીચ લેતી વખતે હાથને છુટા ગોળ ફેરવે છે. વચમાં પુરુષ એ હીચને અનુકૂળ ટોચ વગાડતો હોય છે. તે પણ આ દ્રશ્ય અને તાલને વધ યથ રવૈરનૃત્ય કરે છે. મને ઘણી વાર લાગ્યું છે કે વલ્લભે 'શણુધારનો ગરબો' લખ્યો છે, તેમા માતા પોતે રાસ લીધાનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તેની નિકટમા નિકટનું દ્રશ્ય આ ઠાકરડાના ગરબામાં મળે છે. તેમની રાસ લેવાની સામાન્ય એક બે રીતો જ હોય છે. એક અડોઅડ રહી ફરવાની અને બીજી એક તાળી કે ત્રણ તાળીના રાસડાની છૂટાં ફરવાની સામાન્ય રીત. પણ આ ઉપરાંત તેઓ કોઈ કોઈ વાર નૃત્યના અદ્ભુત પ્રકારો કરી બતાવે છે તે આપણા નૃત્યના નવા પ્રયોગોમા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. કોઈ કોઈ વાર તો એ નૃત્ય એટલું જોસભેર ચાલે છે કે તેને માટે 'ત્રુમુલ' સિવાય બીજો શબ્દ મને જડતો નથી વળી એ એવડી મોટી માથોડાથી જિંદગી માંડવી એક બાઈ માથા પર લઈ ધીમા ઠમકાથી કુંડાળાની વચ્ચે ફેરે છે ત્યારે જાણે રણ જત્યા પછી કોઈ દેવી વિજય-નૃત્ય કરતી હોય તેવું દેખાય છે. એ માંડવીનો ભાર તો દીકે પણ એ નીચેથી સાકડી અને વચમા પહોળી માથોડા ઉપરની માંડવીને માથા પર સમતોલ રાખવી એ જ બહુ ભારે વાત છે. આ લેડોને જોઈતું ધી દૂધ ખાવા નથી મળતું, પણ ધર્મિક્ષાના આ સ્વરૂપો હજી સુધી તેઓ ઉત્સાહથી સાચવી રહ્યાં છે.

માંડવી વોળાવવાને છેલ્લે દિવસે નૃત્યમાં વધારે વૈવિધ્ય જણાય છે. એક બીજો રિવાજ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવો છે. કુંડાળાની વચ્ચે ચાર બાઈઓ (ધણેભાગે બે દીકરીઓ અને બે વહુઓ. બધા રસોમાં દીકરીઓ અને વહુઓ વચ્ચે હરીફાઈ હોય છે અને એ હરીફાઈના ગીતો પણ છે) સામેલાથી અને મુખડાથી વિચિત્ર નૃત્ય કરે છે તે કોઈ પ્રાદ્ય-કાલીન અનિક્ષિત નૃત્યના ટકી રહેલાં અવશેષ જેવું દેખાય છે. તર્ક થાય છે કે આ આખો શરદુત્સવ, મૂળ, વરી વાદીને ઘેર લઈ આવ્યાના ઉત્સાહનો તો નહિ હોય ?

હું આ કલાનાં જૂનાં સ્વરૂપો જોવાની ભલામણ કરું છું પણ તેની સાથે જ એક બે ચેતવણી આપવાની પણ જરૂર છે. આપણા આખા જીવનમાં જે અવ્યવસ્થા છે તે

• આ અંકનું પહેલું ચિત્ર જુઓ.

× શ્રીયુત મિયાણીએ સોરઠી સાહિત્યનો સમૃદ્ધ કર્યો તેનો આનો પણ યથા જરૂરનો છે.

અવ્યવસ્થા આ ગરબીની આસપાસ બધે જ છે. માત્ર જ્યારે ગરબી બરાબર ચલે ત્યારે જ તેની કક્ષા જોવા મળે, અને ત્યાં સુધી જોનારે અપૂર્ણ ધીરજથી બધી અવ્યવસ્થા સહન કરવી જોઈએ. ગરબીઓ ક્યારે ચલે તે કોઈ જ કહી શકે નહિ. અને બીજું એ કે ફોટો-ગ્રાફી કે ફિલ્મો લેનારા બેગા યવાથી ગાનારાં ચીંટાવાનો એક બાજુ ભય છે તેટલો જ તેઓ સ્વભાવથી કૃત્રિમ થઈ જવાનો પણ ભય છે. પ્રાચીન સાહિત્યના સંશોધનમાં જેવી ધૂળધોવાની ધીરજ જોઈએ તેવી જ ધીરજ ઉપરાંત આમાં ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. પણ તે સર્વ છતાં આપણી શોકકલાનો ખરો વિકાસ કરવાનો એક જ ઉપાય આનો અભ્યાસ કરવો એ છે.

રામનારાયણ વિ. પાઠક

સુધારો : પૃ. ૧૨૮ લીટી ૨ જ ને બદલે ન
 " " ૩૧ નિર્વાર " નિર્વાદ

અષો જરથુશ્તનું કુલ તથા ગોત્ર* (વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી પંડતો પ્રકાશ)

પારસીઓના મહાન ધર્મગુરુ મહાત્મા જરથુશ્તના સમય, કુલ, ગોત્ર, પ્રવૃત્તિ-આદિ વિષયોમાં પ્રાચીન કાલના ઇતર ધર્મગુરુઓની જેમ સત્ય ઇતિહાસના અભાવે વિદ્વાનોમાં બહુ મતભેદ હોય, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જોવું નથી. છતાં તેઓનો ઉપદેશાત્મક અક્ષરરેહ અઘાવધિ સુરક્ષિત ઝગદળા રહેલો છે. તે ઉપરથી તેઓના અનુયાયીઓએ તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોએ તેઓ વિષે જે કંઈ ઉલ્લેખો કર્યા છે, તે ઉપરથી જેમ એક મહાશયના ખંડેરમાંથી મળી આવતા અવશેષો ઉપરથી પુરાણવસ્તુવેત્તાઓ તે અવશેષોને સંગત આકૃતિમાં ગોઠવીને મહાશયનું સ્વરૂપ ખૂંડું કરે છે, તેમ કંઈક તર્કગત ઇતિહાસ ખડો કરવામાં આવે છે. છતાં તેવા ઇતિહાસાભાસથી યથાર્થ ઇતિહાસની આખી ઘવા જેટલો પણ સંતોષ થઈ શકતો નથી. એ તો નિર્વિવાદ છે કે-મહાત્મા જરથુશ્તનો અવતાર પૂર્વજના પશ્ચિમ પ્રદેશોની પ્રાચીન ઉદાર કરવાને માટે વૈદિક સંદિતાઓના ઉત્તરકાલમાં થયો હતો. તેઓની ધર્મોપદેશાત્મક ગાથાઓની સાથે વૈદિક સાહિત્યની સરખામણી કરતાં તેઓનાં કુલ, ગોત્ર, નિવાસસ્થાન અને સમયનાં પણ સંભાવિત અનુમાનો થઈ શકે છે. આ રચે તેવો કંઈક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તેવા પ્રકારનો પ્રયાસ પ્રથમ જ હોવાથી, કદાચ પરંપરાને પ્રમાણ માનનારા પંડિતોને તે સ્વીકાર ન થઈ પડે! તોપણ અતઃપર તે દિશામાં વિશેષ અન્વેષણ કરનાર કોઈ ઉત્સાહી અભ્યાસીને આ પ્રયાસ માર્ગદર્શક થઈ પડશે, તો લેખકને કંઈ ઓછો સંતોષ થશે નહિ.

પારસીઓના ધર્મગ્રંથોમાં અવસ્તાના ગ્રંથો પ્રાચીનતમ મનાય છે. તે અવસ્તાના ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ ભાગો યજુરને, વિરપરદ, અને વંદીદાદ પૈકી ધર્મસિદ્ધાન્તોની મૌલિકતા ઉપરથી

* આ લેખકથી લખાએલા 'અદુનવર નામનો સર્જનલક્ષનો મંત્ર' એ નામના એક અપ્રસિદ્ધ લેખનું એક પ્રકરણ.

તેમ જ ભાષાની રચના ઉપરથી યજ્ઞને ભાગ સૌથી વધારે પ્રાચીન છે, એમ સ્વીકાર્યો વિના આવે તેમ નથી. ઉપલબ્ધ યજ્ઞનેમાં જે અનુક્રમે પ્રકરણો ગોઠવેલાં જેવામાં આવે છે, તેનો ઉદ્દેશ ગમે તે હોય, પરંતુ અદનવર્ધિતિ-આદિ પાંચ સુપ્રસિદ્ધ ગાથાઓમાં પ્રકરણો જરથુસ્તધર્મના પાઠાર્થ હોવાથી અને જરથુસ્ત પોતે જ તે ગાથાઓદ્વારા જનતાને ઉપદેશ કરેલો હોવાથી, તે ગાથાઓ સૌથી પ્રાચીનતમ છે, તેમા મતભેદ યત્નાનું કંઈ કારણ નથી.

ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે તે ગાથાઓનો રચનાકાલ કયારે હોવો જોઈએ ? ગાથાઓ ભલે ઈશ્વરપ્રેરિત કે ઈશ્વરપ્રેરિત હોય છતાં એ તો નિર્વિવાદ છે કે-ગાથાઓ પ્રસિદ્ધ કરનાર જરથુસ્ત પોતે જ હતા. વૈદિક સાહિત્યમાથી જરથુસ્તનો સંબંધ વૈદિક ઋષિઓ સાથે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન શ્રીયુત અવિનાશચંદ્ર દાસે કર્યો છે. જરથુસ્ત એટલે જરત્ (=વૃદ્ધ) ત્વષ્ટૃ-એવું સમીકરણ સાધીને, તેમણે ઈંદ્રના કંટર વિરોધી ત્વષ્ટૃને જરથુસ્તનો પૂર્વજ દર્શાવવાનો પરમ પ્રયત્ન કર્યો છે.^૧ પરંતુ ત્વષ્ટૃ અને તેના પુત્રો વિશ્વરૂપ, વૃત્ર વગેરેની સાથે ઈંદ્રને વિગ્રહ થયા પછી થલે કાલે જરથુસ્તનો આવિર્ભાવ થયો છે, એમાં કંઈ શંકા નથી. છતાં મુળ પૂર્વજને નહિ, પણ ત્યાર પછી અનેક પેઢીઓએ યજ્ઞ ગયેલા તેના વંશજને જરત્ (વૃદ્ધ) કહેવાનું શું કારણ છે, તેનો તેઓએ ખુલાસો કર્યો નથી. જરથુસ્તની પૂર્વના અને પછીના ઈરાની આર્યો વેરેશ્વર (વૃત્ર) એટલે વૃત્રોને હણનારને સાધુદેવોના વર્ણમાં મૂકીને પૂજતા હતા. જરથુસ્તના પૂર્વજો વૃત્રો હોત તો તે વેરેશ્વરનની પૂજ્યદેવમાં ગણના શી રીતે થઈ શકત ? વસ્તુતઃ વૃત્રો અનાર્થ હતા, તેથી તેઓનો પિતા ત્વષ્ટા પણ અનાર્થ હતો. વૈદિક આર્યોના જેટલે અંશે તેઓ યજ્ઞ હતા, તેટલે જ અંશે ઈરાની આર્યોના પણ હતા. જરથુસ્તને તેઓ સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હતો.^૨

પ્રોફેસર હાફે જરથુસ્તનો સંબંધ અથર્વા ઋષિ સાથે દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.^૩ જરથુસ્ત પોતે જ સ્પેન્તામાઈન્યુ ગાયમા કહ્યું છે કે-તેઓ પોતે એક સંઓખ્યાન છે (યજ્ઞને દા. ૪૮. પરિ. ૯); એટલું જ નહિ પણ તે જ ગાથા (દા. ૪૮-૧૨)માં તેમ જ ઉત્તરવર્ધિત ગાથા (દા. ૪૬-૩)મા સંઓખ્યાન્તોની, પોતાના પૂર્વગામી ધર્મગામી તરીકે પ્રશંસા કરી છે. વહિરતો ઈસ્ત ગાયમામાં જરથુસ્તની પુત્રી પોહિરિયરતનો જામારપ (યામાશ્વ) સાથે સંબંધ કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. (યજ્ઞને દા. ૫૩-૩); તેમ જ તે જ પ્રકરણ (પરિ. ૨) મા કર્તવિસ્તારપ (કવિવિદ્યાશ્વ), ફેરાઓસ (પ્રશસ્ત) અને જામારપ (યામાશ્વ)ને સંઓખ્યાન્તનો ધર્મ શીખનારા તથા જરથુસ્તનો ધર્મ સ્વીકારનારા કહ્યા છે. અર્થાત્ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તધર્મના સ્થાપક જિસસ ક્રીસ્ટની પૂર્વે જુદા જાખિસ્ટે તે ધર્મનાં બીજો રાખ્યાં હતાં, તે પ્રમાણે આ સંઓખ્યાન્તો પણ જરથુસ્તની પૂર્વે મઝ્દઘર્મના બીજો રાખેલા હતા. પરંતુ આ સંઓખ્યાન્તો

૧ Rig Vedic India by Avinash Chandra Dasa p. 161-167.

૨ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર તારાપોરવાલાએ જરથુસ્તની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત હ્રિતિ (=રેશની) અને ઝ્પ્ (=પ્રકારાનું) થાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન ઝગઝ (=ધર્મવાન) એ જે શબ્દો ઉપરથી સાધી છે, તે કલ્પના ખરેખર બહુ રમણીય છે. (જુઓ, ભાવનગર દક્ષિણમૂર્તિ ભવન તરફથી તેઓનો લખેલો 'અરો જરથુસ્ત' નામનો લેખ, પૃ. ૪.

૩ Essays on the Religion of the Parsis, 2nd Ed, p. p. 294-95.

અનેક દેવાને માનતા હતા; જરથુસ્તે તેમાં સુધારો કરી એકેશ્વરની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપન કરી.^૫ આ સમ્યોધ્યાન્તો કાણુ હતા? ગ્રેફેસર હાઉગ કહે છે કે તેઓ અશિયાજક ધર્માચાર્યો હતા, તેથી અથર્વા ઋષિના કુલના હતા. જરથુસ્તે પોતે પોતાને સમ્યોધ્યાન્ત કહ્યો છે, તેથી તેઓ પણ તે જ કુલના હતા.^૬

સમ્યોધ્યાન્ત શબ્દ સુ ધાતુમાથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, સુ ધાતુનું તે બવિધ્યકૃન્ત રૂપ છે (કાંગકૃત અવસ્તાનો શબ્દકોષ, પૃ. ૫૧૭). વિદ્વદ્વ્ય કાંગાએ સુ ધાતુનો અર્થ 'કાયદો કરવો' એવો કરીને, સમ્યોધ્યાન્તનો અર્થ કાયદો કરનાર ધર્મોપદેશક કયો છે (તે જ પૃ. ૫૨૭). પરંતુ સુ ધાતુનો મૂલ અર્થ 'સોમવક્ષીને કચરીને તેમાંથી રસ કાઢી, સોમધાન કરવો' એવો થાય છે. વૈદિક કાલમાં સોમધાન કરનારાઓ અશિયાજકો હતા, તે ખરું છે, પરંતુ સમ્યોધ્યાન્ત (સં. સોષ્યન્ એકવચન, સોષ્યન્તઃ બહુવચન) શબ્દનો યૌગિક અર્થ તો સોમધાનકો જ થઈ શકે છે. અથર્વાઓ જેમ અશિયાજકો હતા, તેમ સમ્યોધ્યાન્તો પણ હતા; તે જ પ્રમાણે અંમિરાઓ અને ભુગુઓ પણ અશિયાજકો તેમ જ સોમધાનકો હતા. ત્યારે એમ છે, ત્યારે જરથુસ્તના પૂર્વજો અથર્વાઓ જ શા માટે હતા, તેનો ગ્રેફેસર હાઉગે કંઈ પણ આધાર દર્શાવ્યો નથી.

ત્યારે આ સમ્યોધ્યાન્તો કયા કુલના હતા? જરથુસ્તની પોતાની જ વંશાવલિ ઉપરથી તે પ્રશ્ન ઉપર યથેદ પ્રકાશ પડી શકે છે.

પોતાનું કુલ રિપતામ અથવા રિપતમનું છે, એમ જરથુસ્ત પોતે જ ગાયાઓમાં અનેક સ્થળોએ કહ્યું છે; પોતાની પુત્રીને રિપતામી અને પોતાના પિત્રાઈભાઈ મધ્યોમાઓઈને રિપતમ કહેલ છે (યજુસ્ને હા. ૫૩-૩ તથા ૫૧-૧૯). આ રિપતામ અથવા રિપતમ શબ્દ આવરિનક રિપત્ અથવા સંસ્કૃત શ્વિત્ ધાતુ ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે; તેનો અર્થ 'સંદેહ, ગૌર, નિર્મળ, નિષ્કલંક, નિષ્પાપ' એવો થાય છે. (કાંગકૃત અવસ્તાનો શબ્દકોષ, પૃ. ૫૪૬). વૈદિક સાહિત્યમાં પણ શ્વિત્ ધાતુ ઉપરથી શ્વિતાન અથવા શ્વિત્ત શબ્દ વપરાયો છે. તેનો અર્થ પણ રિપતામ અથવા રિપતમ જેવો જ થાય છે (આપેકૃત સંસ્કૃત શબ્દકોષ, પૃ. ૧૦૬૪) અર્થાત્ રિપતામ અથવા રિપતમ વૈદિક શ્વિતાન અથવા શ્વિત્ત શબ્દનું રૂપાન્તર માત્ર છે; તે જ ધાતુ ઉપરથી તદ્વર્ચનાયક શ્વેત શબ્દ પણ વ્યુત્પન્ન થયો છે.

રિપતમ જરથુસ્તની દસ પેઢીઓના નામો નીચે પ્રમાણે આપેલા છે : ૧. જરથુસ્ત, ૨. તેઓના પિતા પૌરશરપ (પૌરુષાશ્વ), ૩. પછતિરરપ (પ્રતિ-અશ્વ), ૪. અર્જર્વરપ (ઓર્વોશ્વ), ૫. દએયદરપ (સેયદશ્વ), ૬. ચદયુશ્ (ચદયુ), ૭. પછતિરરપ (પ્રતિ-અશ્વ), ૮. હરદરન (હારિદ્રવેય), ૯. હરદાર (હારિદ્રવ), અને ૧૦ રિપતમ. (કાંગકૃત અવસ્તાનો શબ્દકોષ, પૃ. ૫૬૩)

તે દસ નામો પૈકી આઠ નામો અરપાન્ત એટલે અશ્વાન્ત છે. પાછળ કહેવામાં

૫ Essays on the Religion of the Parsis p. 301.

૬ તે જ પૃ. ૨૬૪-૫.

૭ દસાન્તસા દત્તતી શ્વેત્યાગાત્ (ડપા)જુઁવેદ ૧-૧૧૩-૨.

અર્થ—પોતાના ડગદગરા સૂર્યરૂપ ગાલકની સાથે જ્યોતિષ્મની રૂબ ડવા આદિ પોદોમી છે. (નુઓ નિધતુ ૧-૮, નિકેત ૨-૨૦). અહીંમાં વપરાએલ શ્વેત શબ્દ શ્વિત્ ધાતુ ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે.

આવ્યું છે, કે અહુનવર મંત્રની રચનાના કાલમા મઝદ શબ્દના લાવમા કૃષ્ણયજુર્વેદીય શ્વેતાશ્વતરોપનિષદના સિદ્ધાન્તનું પૂરેપૂરું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદના કતી અથવા પ્રોક્તા શ્વેતાશ્વતર ઋષિ હતા, એમ તે જ ઉપનિષદ (અ. ૬, મં. ૨૧)મા કહેવામાં આવ્યું છે. આ શ્વેતાશ્વતર શબ્દથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઋષિનું મૂલ નામ અશ્વતર હતું, અને તેના કુલનું નામ શ્વેત હતું; કેમકે છંદોગ્યોપનિષદમા (અ. ૫, ખં. ૧, મં. ૧)માં પણ શુદિલઋષિના પિતાનું નામ આશ્વતરાશ્વ કહેવામાં આવ્યું છે. આ આશ્વતરાશ્વઋષિ પણ શ્વેત કુલના અને કૃષ્ણ યજુર્વેદની શાખાના અનુયાયી હશે એમ અનુમાન થાય છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની કુલ ૮૬ શાખાઓ છે, તે પૈકી ચરક નામની એક મુખ્ય શાખા છે. તે ચરકની પણ ૧૨ ઉપ-શાખાઓ છે, તે ઉપશાખાઓમા શ્વેતાશ્વતર અને મૈત્રાયણી શાખાનાં નામો પણ જોવામા આવે છે. મૈત્રાયણી શાખાની વળી સાત ઉપશાખાઓ છે, જેમા એક હારિદ્રવેય નામની છે. જરથુસ્તની આદમી પેઢીના એક પૂર્વજનું નામ હરદરન છે, તે હરદરન અને આ હારિદ્રવેય એક જ હશે, એવી દ્રઢપના થઈ શકે છે. તે ઉપરથી જરથુસ્તના પૂર્વજો શ્વેત કુલના અને કૃષ્ણ યજુર્વેદના અનુયાયીઓ હશે એમ અનુમાન થાય છે. કૃષ્ણયજુર્વેદની સંહિતામાં મંત્રો અને તેની વ્યાખ્યારૂપ બ્રાહ્મણ વાક્યોનું મિશ્રણ જોવામા આવે છે, બીજી કોઈ સંહિતામાં તેવું મિશ્રણ જોવામાં આવતું નથી. યજુરને નામના અવરતાના મૂલગ્રંથમાં પણ ગાથા વગેરે મંત્રોનું અને તેની વ્યાખ્યારૂપ વાક્યોનું તેવું જ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જરથુસ્તે અથવા તેઓના અનુયાયીઓએ યજુરને ગ્રંથ રચવામા કૃષ્ણયજુર્વેદ સંહિતાનું અનુકરણ કર્યું હશે. જરથુસ્તના શિલ્પ અથવા શ્વેત કુલના બ્રાહ્મણો કૃષ્ણયજુર્વેદના અનુયાયીઓ હતા, એ તો સિદ્ધ થયું. પરંતુ શિલ્પ અથવા શ્વેત કુલ કયા કયા ગોત્રમાથી ઊતરી આવ્યું હતું, તે જાણવાનું બાકી રહે છે. નિર્ણયસિદ્ધિ નામના ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથના વિવાદપ્રકરણ (પરિષ્કેદ ૩) માં બ્રાહ્મણોના સર્વ ગોત્રો તથા પ્રવરોના નામો આપ્યા છે. તેમા મૂલગોત્રકર ભુગુઋષિના ૧ વત્સ, ૨ વિદ, ૩ આર્દ્રિષેણ, ૪ યસ્ક, ૫ મિધયુવા, ૬ વૈન્ય અને ૭ શુનક-એ સાત ગણો (સમવાયો અથવા જન્યાઓ) ગણાવ્યા છે. તે પૈકી વૈન્યગણના વંશજોને શ્વેત કહેવામાં આવ્યા છે. શ્વેતનો અર્થ શ્વેતના જેવો જ થાય છે, તેથી તે સ્થલે શ્વેતનો શ્વેતના પર્ચીય તરીકે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે (આપ્ટે કૃત સંસ્કૃત શબ્દકોષ, પૃ. ૧૦૫૮). તે સમવાયના મૂલ પુરુષ વૈન્યના પિતાનું નામ વેન હતુ. તે વેન ઋષિએ ઋગ્વેદના નવમા મંડલનું ૮૫ મું સૂક્ત તથા દશમા મંડલનું ૧૨૩ મું સૂક્ત-એમ બે સૂક્તો રચ્યા છે. નવમા મંડલના ૮૫ માં સૂક્તમા વેન ઋષિએ સોમયાગની સ્તુતિ ગાઈ છે. તે ઉપરથી શ્વેત અથવા શ્વેતકુલના બ્રાહ્મણો સોમયાગ કરનારા હતા, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેઓ સોમયાગ કરનારા હોવાથી ધરાની આર્યોએ તેઓને સઓબ્યન્તો (સોબ્યન્તઃ) કહ્યા હોય, એમ જણાય છે. એટલું જ નહિ પણ હઓમયસ્ત-સોમયજન રચાપન કરનાર મૂલ પુરુષ અને પછી તેના મુખ્ય અનુયાયીઓનાં નામો આપ્યા છે; તેમા મૂલ પુરુષ વીવર્હાઓ (વિવસ્વાન્)ને સૌથી પ્રથમ સોમયજન દાખલ કરનાર કહ્યો છે; તેના મુખ્ય અનુયાયીઓમાં અદ્ય (આપ્ય)

અને શિત (ત્રિત) નાં નામો ગણ્યાવ્યાં છે. તે સોમયાજકોના છેવટના પુરુષ તરીકે જરથુસ્તના પોતાના પિતાથી પૌકિરશરપ (પૌરુષાશ્વ) નું નામ પણ આપ્યું છે. (યજ્ઞને દા. ૯ પરિ. ૪-૧૩). તેજ પ્રકરણના બીજા શ્લોકમાં તો સોમદેવતાએ જરથુસ્તે કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે-જરથુસ્તના સધળા પૂર્વજ સંઓધ્યાન્તો સોમયાજકો હતા તે જ પ્રમાણે જરથુસ્ત પણ સોમયજન શરૂ રાખ્યું.૯

ઉપર્યુક્ત ચર્ચામાંથી નિમ્નલિખિત અનુમાનો સ્પષ્ટ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે.

- ૧ જરથુસ્તનું કુલ રિપતમ એટલે વેદિક શિલ્પ અથવા શ્વેત અથવા શ્વેત નામનું હતું.
- ૨ તેઓની વંશાવલિમાં અશ્વાન્ત નામો જોવામાં આવે છે તેથી, તેમ જ વેદિક શ્વેતકુલના ઋષિ અશ્વતર કૃષ્ણયજુર્વેદના અધ્યાથી હતા તેથી, તેમજ દારિદ્રવેદાદિ બીજાં પણ સમાન નામો હોવાથી, તથા કૃષ્ણયજુર્વેદની પેઠે યજ્ઞનેમાં પણ મંત્રો અને તેઓની વ્યાખ્યાઓનું મિશ્રણ હોવાથી, જરથુસ્તના પૂર્વજો કૃષ્ણયજુર્વેદના અનુયાયીઓ હતા.
- ૩ ભૂગુજોત્રના વૈન્યગણના વંશજો પણ શ્વેત અથવા શ્વેતકુલના હતા, તેથી જરથુસ્તનું જોત્ર ભાર્ગવ હતું.
- ૪ આ વૈન્યગણના બ્રાહ્મણો સોમયાજકો હતા. જરથુસ્ત પોતે તેમ જ તેઓના પૂર્વજો સંઓધ્યાન્તો (સોધ્યન્તઃ) હતા. હઓમ યસ્ત (= સોમષ્ટ = સોમયાગ) નામની ગાથામાં તે સધળા સંઓધ્યાન્તોને સોમયાજકો કહ્યા છે. તે ઉપરથી પણ જરથુસ્તનું જોત્ર ભાર્ગવ હતું, એમ અનુમાન થઈ શકે છે.

માનશંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

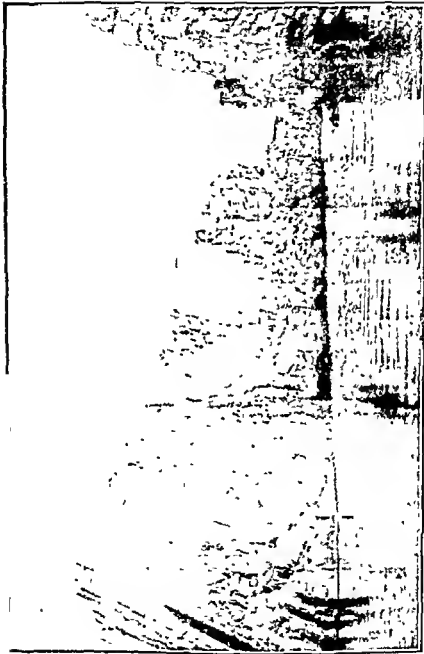
૯ અઝેમ્ અહિં જરથુસ્ત ! આ મામ્ આસહુદ્ધ રિપતમ !

હદં ઇસ્મિ જરથુસ્ત ! આ મામ્ યાવસ્ય શિલ્પ !

અવિ મામ્ રતોઓમહનિ, રતુધિ ! સંઓધ્યાન્તો સ્તવાન્ ॥

અપિ મામ્ સ્તોમાનિ સ્તુદિ ! સોધ્યન્તઃ ઇસુવન્ ॥

અર્થ—હે જરથુસ્ત ! હું સોમ છું. હે રિપતમે ! તું મને પ્રાપ્ત કર ! જે પ્રમાણે તારા પૂર્વજ સંઓધ્યાન્તોએ મારી રતુનિ ગાઇ છે, તેમ તું પણ રતોત્રો રચી, મારી રતુનિ કર !

નગેમદમરના ખડકેા વચ્ચે વહેતી નર્મદા

(કુમારનાં સંલગ્નપત્રી)

ધ્રુવાધાર અને ભેડાઘાટ

એક યાત્રા

[નર્મદાના ગીર અદ્ભુત છે. અંદર આસપાસના ખરક છે.....

જળજપુરથી પત્ર, તા. ૧-૮-૦૬.

હું જનારસથી ફરી નર્મદાતીરે ચઢને ચઢ તા. ૧૪મીએ અહીં કુશલતાથી પહોંચ્યો છું.....

જળજપુરથી જાર માઈલ દૂર નર્મદાતીરે ભૂગતીર્થ છે, જે હાલ ભેડાઘાટ કહેવાય છે. ત્યાં નદીમાં સજેમનમરના ખરક છે. આસપાસની કુદરત એટલી રમણીય અને બગ્ચ છે, કે મને તો એ બધો દેખાવ હજી દોઢ વિરલ રવરનની માફક નજરે તર્યા કરે છે. ખુબ અગામી પણ એ સૌંદર્ય મેં જોયું નથી.

લાવનમરથી પત્ર, તા. ૧૭-૮-૦૬

મણિભાઈની પત્રધારા, પ્રસ્થાન પુ. ૪, પૃ. ૧૩૨.]

ધણુ! વખતથી નર્મદાનું આ સૌંદર્યતીર્થ જોવાની ઇચ્છા હતી. પહેલાં આપણે ધાર્મિક તીર્થોની યાત્રા કરતા, અને તે તીર્થો હમેશાં મુંદર કુદરત અને કલાનાં ધામે હતાં, પણ હવે આપણે માત્ર સૌંદર્યપાન કરવા જ યાત્રા કરીએ છીએ. જેમ માતાના ગરબામાંથી ધર્મભાવના નીકળી જઈ હવે માન કલાભાવનાથી તે થાય છે તેમ. માટે હું તો આ ધામને ધાર્મિક તીર્થને બદલે સૌંદર્યતીર્થ જ કહીશ.

યોગ એવો હતો કે હું જળજપુરમાં આસો સુદ ખારસથી પૂનમ સુધીનો સમય માળા શકું. મેં આ યોગ જ પસંદ કર્યો. તેથી અર્મદાવાદના શરદુત્સવના ગરવા જોવાનું ગુમાવવું પડે એ વિચાર આવ્યો, પણ સાંડોદરા નાગરોના ગરબા જોઈ સંતોષ વાળ્યો. ભૂગતીર્થ ઉપર કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ મોટો મેળો ભરાય છે. પણ એ હજારો માણસોના મેળામાં એક માણસને ભાગે એ દશ્યો માફ એક લક્ષણ આવે-મારા જોવાને ભાગે તો એટલું જ ન આવે, અને મારે તો તે સવાંગ જોવાં હતાં. વળી ચોમાસાથી દૂર જઈએ તેમ તેમ નર્મદાનું પાણી ઘટતું જાય, અને પાણીનો ધોધ પાતળો પડતો જાય. આ જધા વિચારો ઉપરથી આસોની પૂર્ણિમા ઉપર જવાનું જ નક્કી કર્યું.

ધ્રુવાધાર અને ભેડાઘાટ સિવાય જળજપુરમાં બીજાં રથળો પણ જોવા જોવા છે. તેમાં બીજાં સામાન્ય છે, પણ મહનમદાલ વખત કાઢીને જોવા જોવા છે. વસ્તીથી દૂર એક ટેકરી ઉપર મોટી શિલા ઉપર એ આવેશો છે. મદાલ જાડી લીંતોનું ઊંચું ઊભણીનું બે માળનું મકાન છે. આસપાસના ખંડેરો ઉપરથી તે પહેલાં રાજમહેલ હતો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. રચનામાં બહુ ઉચ્ચ રચાપત્યકલાનો તે નમૂનો ન ગણાય પણ તે શુદ્ધ હિંદુસ્થાપત્યનો સાદો નમૂનો છે અને તેના અંગો બહુ જ સપ્રભાણ છે. જગાની પસંદગી લસકરી બચાવની દૃષ્ટિએ કરેલી છે, અને અત્યારે ત્યાંથી આસપાસના પ્રદેશનું દૃશ્ય ધણું જ રમણીય લાગે છે. ગેઝેટિયરમાં લખ્યું છે કે જળજપુર પાસે આવેલાં ગદાના રાજા મહનસિંહે ૧૧૦૦ ની આસપાસ તે બધાંવેલું છે.

ધુંવાધાર અને બેડાઘાટ જળપુરથી આશરે ૧૨ માઇલને અંતરે છે. સામાન્ય રીતે યુરોપિયનો અને પ્રાન્તના ગવર્નરને જનાના આ સ્થળો હોવાથી સડક સારી છે. ત્યાં રહેવાને માટે ડાક બંગલો અને એક ધર્મશાળા પણ છે.

મેં જળપુર જવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે મારા કેટલાક મિત્રોએ ત્યાં ચોસઠ જોગણીની જગા જોવાને ખાસ ભાર દેખને સૂચના કરેલી. ઉજ્જૈનમાં ચોસઠ જોગણીનું એક મંદિર મને ખતાવવામાં આવ્યું હતું, પણ ત્યાં માત્ર આકાર વિનાના સિંહર ચઢાવેલા પથરા જ છે અને દીવા ત્રિશળ વગેરે માતાના પ્રતીકો છે. તે સિવાય ત્યાં કશું જોવા જેવું મને લાગ્યું નહોતું. પણ આ સ્થળ તો ખરેખર જોવા જેવું છે. ધુંવાધાર જતા રસ્તામાં જરા જાગે પગથિયાં ચડી આ જોવા જવાય છે. એક ચોરસ જગામાં વચમાં ગૌરીશંકર મહાદેવનું દહેરું છે. તેની આસપાસના ચોરસ ચોકમાં કેરે ફરતી પડાળામાં આ જોગણીઓની મૂર્તિઓ આવેલી છે. ચોસઠ કહેવાય છે પણ મૂર્તિઓની સંખ્યા ૮૪ છે અને તેમાં જોગણીઓ સિવાયની પણ મૂર્તિઓ હોવાનો સંભવ છે. એક ગણેશની મૂર્તિ તો મેં જોઈ છે. આ મૂર્તિઓ ૧૨મા સૈકાની છે. લગભગ દરેકની નીચે બંગાળી અક્ષરે નામ લખેલું છે. હું માત્ર 'શ્રી ગણેશઃ' અને 'શ્રી બ્રહ્મા' એ નામો ઉકેલી શક્યો.

આ પ્રદેશમાં એક સમયે શક્તિપૂર્ણનું ઘણું માદાત્મ્ય દરે જોમ જણાય છે. જળપુરની નજીકમાં તિગવા કે તિગોવા (Tigwan, Tigowa) નામના નાના ગામમાં એક

કંકાવી દેવીનું મુંદર પ્રાચીન મંદિર છે. તેના દ્વારમાં ખારસાખ ઉપર ગંગા યમુનાની અજન્તાની સૌથીની મુંદર મૂર્તિઓ છે. તેનાં ચિત્રો જળપુર સંબંધી ગ્રેટેટિયરમાં આપેલા છે. આ પુસ્તકને લેખક જોગણીને અર્થ દેવીની પરિચારિકા કરે છે. પણ મને લાગે છે કે તે બધાં શક્તિનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. આપણામાં ઉપાસ્ય દેવને મુખ્ય પૂજન-સ્થાને મૂકી, બીજા દેવોને ગૌણ સ્થાને મૂકવાની રીત છે. વિષ્ણુના એક અવતારને મુખ્ય સ્થાને મૂકી બીજા અવતારને ગૌણ સ્થાને મૂકવાનો, અથવા જૈનોમાં એક તીર્થંકરને મુખ્ય સ્થાને મૂકી બીજાને ગૌણ સ્થાને મૂકવાનો રિવાજ છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ એક ઉમાને મુખ્ય સ્થાને મૂકી, દેવીના બીજાં સ્વરૂપોને ફરતા મૂક્યા હોય એમ જણાય છે. મહેશ્વર મદાપોગી ગણાય છે અને તેથી દેવી કે શક્તિને થોગિની કે જોગણી કહી હોય એ સંભવિત છે. વળી આપણામાં

ગૌરીશંકરની મૂર્તિ (કુમારના સૈવન્યથી)

અને તેથી દેવી કે શક્તિને થોગિની કે જોગણી કહી હોય એ સંભવિત છે. વળી આપણામાં

જેમ યોગના તેમજ વિદ્યાકલાના પ્રલપસથાન રૂપ પણ ઉમામહેશ્વર જ ગણાય છે. વિદ્યાકલા ૬૪ ગણાય છે તેથી તો આ જોગણીની સંખ્યા ૬૪ નહિ-ગણાઈ હોય ? ચૈતન્ય-શક્તિ અને વિદ્યાકલાને એક જ ગણવામાં અદ્વૈત સ્વારસ્ય રહેલું છે.

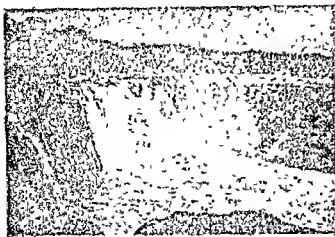
દરેક મૂર્તિ શિલ્પનો મુંદર નમૂનો છે. દરેક મૂર્તિ શાસ્ત્ર અને પુરાણમાં વર્ણવેલા દેવી-ઓનાં વર્ણન પ્રમાણે કરી જણાય છે એટલે શિલ્પસમયને અનુસરે છે પણ કોઈ જગાએ સમયથી કલા નિર્ભળ થઈ નથી. દેવીઓના વાહન હથિવાર વગેરે જુદાં જુદાં હતાં. અને તે પણ શિલ્પ સમયને અનુસરતા હતાં. દાખલા તરીકે જાનકીનું વાહન મગર સાથે મગર જેવો નહિ, પણ શિલ્પાનુકૂળ પ્રતીક જેવો હતો છતાં તેથી સાદર્શની જરૂર મૂર્તિ આપતી નહોતી. રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરતી દેવીની પણ મૂર્તિ સોમ્ય જ હતી. બધી મૂર્તિઓમાં દેવી-સુલભ લાવણ્ય હતું. છતાં મૂર્તિઓનો ઉદ્ધાવ પૂરેપૂરો અસરકારક હતો. ધક્કાતરની સદાઈ, અંગોનો વળાંકો, પ્રમાણસૌહર્ય, અગપ્રત્યયોનો સંબંધ બધું મને તો પૂર્ણતાએ પહોંચેલું લાગ્યું. મને કંઈ મૂર્તિઓનો ખાસ અભ્યાસ નથી. પણ જે કાંઈ મેં જોયું છે તેથી મારા મન પર એવી દૃઢ અમર થઈ છે કે આખા હિંદમાં હિંદુ દેવ દેવીઓનાં મૂર્તિવિધાનની એક જ પરંપરા હતી. મોઢેરામાં મેં એક અર્ધ ઉપસેરી મૂર્તિ જોઈ, ત્યારે મને થયું કે આ વામનવારનું દરચ દરજે. તે પત્રી ઇરાગમાં એવી જ મૂર્તિ જોઈ ત્યારે મને મારી કંપના ખરી હોવાની ખાત્રી થઈ. મોઢેરાની મૂર્તિ ઘણી નાની હતી, ઇલેરાની પ્રચંડ દૃઢ હતી. પણ તે દૃઢતા બેદ બાદ કરતા, મોઢેરાની મૂર્તિમાં એક પગલામાં આકાશને પાદાકાન્ત કરવા વામનના પગનો તેના શરીર સાથે જે ખૂણો થાય છે, (વાસ્તવિક રીતે પગ એટલે ખૂણે ઊંચો જવો અશક્ય છે.) તે જ ખૂણો ઇલેરામાં થયો હતો. આ બધી દેવીઓનું મૂર્તિવિધાન તો એક જ શિલ્પપરંપરાનું હતું, પણ ઉપર જણાવી તે બીજી મૂર્તિઓ જોના આ મૂર્તિવિધાનની પણ લાંબા કાળની મોટા પ્રદેશ પર વિસ્તરેલી પરંપરા હોવી જોઈએ એમ જણાય છે.

સામેશ્વરના ખટકા વચ્ચે તર્જણ
(કુમારના સોમનથી)

આપણી મૂર્તિઓનો ખડુ આરીકાદેથી અભ્યાસ થયો જોઈએ. તેથી આપણા પ્રાચીન

સમાજની સ્થિતિ અને કલા ઉપર પુષ્કળ પ્રકાર પડશે. ઘણાં મંદિરોમાં જેમકે આશુ,

ધુવાધાર

ચુધ તેના અભ્યાસ થવો ઘટે છે. તેથી કેટલોક ઇતિહાસ, અને લોકોએ કરેલા દેશાન્તરગમનો પણ જાણી શકાય. આ મૂર્તિઓ અને સિંહ, તેના મૂર્તિવિધાનના ગ્રન્થો, અને દેવોના ચર્ચનો ત્રણેયને ભેગા કરીને નહિ જોઈએ ત્યાંસુધી ત્રણેય અર્થહીન કે આખા અર્થવાળા જ રહેશે. અને આ સર્વ સત્વર થવું જોઈએ. આજસુધી મૂર્તિભંગે ઓછો નાશ કર્યો નથી. આ જોગણીઓની જાધી મૂર્તિઓ ખડુ જ કૂર રીતે ખડિત થયેલી છે. ભાગ્યે એકાઠ મૂર્તિ પણ આખી દર્શો. હવે એવો નાગ તો કદાચ ન યાય પણ સમયનો ઘસારો પણ ઓછો નથી ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ દરેક વિગતમાં લિન્ડુ સ્થાપત્યનો વિરલ નમૂનો છે. તેમાં અનેક મૂર્તિઓ છે, અખંડિત છે, તેની નીચે નામ પણ છે, પણ આત્યારે તે પુષ્કળ ઘસાએથી લાગે છે. અને સમય જતા તેના નામો પણ કદાચ નહિ ઉઠે. નામો ઉઠેલશે તોપણ તેને લગતાં પુસ્તકો નાશ પામતા જાય છે. એ કીર્તિસ્તંભમાં જોએલી કેટલીક મૂર્તિઓ ખીજે જોઈ નથી. ત્યાં દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ઉપરાંત તેથી ઉતરતી કોટિની દિવ્યચોનિઓની મૂર્તિઓ છે. ખીજું કાંઈ ન થઈ શકે તો છેવટે દરેક મૂર્તિનો ફેટો તો લઈ જ લેવો જોઈએ.

ત્યાંથી ધુવાધાર જોવા ગયો. નર્મદાનો ધોધ દૂરથી સંભળાય છે ધોધના પછડાવાથી ભડતી ઝરમર દૂરથી ધુમાડા જેવી દેખાય છે. તેથી જ આ જગાને ધુવાધાર કહે છે પાસે જતાં દરેક વધારે આકર્ષક થાય છે. ધોધની ઉપરવાસ પાણી શાન્ત દેખાય છે. ધોધ પાસે આવતા એકદમ જાણે ઘેલછાથી કૂદતાં આવે છે. જે ખડક ઉપરથી પાણી પડે છે તે કંઈક જોળ છે. પડતાં પાણી નીચે પછડાય છે, અને પડતાં પડતાં સામસામા અથડાય છે એટલો ભાગ બધો આવો એક જ સતત અવાજમાં રૂળી ગયેલો રહે છે. કાંઈ કાંઈ વાર સૂર્ય અને જોનારનું સ્થાન અનુકૂળ હોય તો પાણીની ઝરમરમાં મેઘધનુષ્યો પૂરાએલા દેખાય છે. પણ મારે નસીબે સૂર્ય એવે સ્થલે નહોતો. જઈ શકાય ત્યાં સુધી ગયો, અને કાંદા પર ફરી

તારગા, લડીસિંહની વાલી વગેરેમાં ઉપાસ્ય દેવ સિવાયની મંદિરના અલંકારની મૂર્તિઓ જુદા જુદા અભિનયો વ્યક્ત કરે છે. ઘણી જગાએ આવી મૂર્તિઓમાં જીવનનાં અને વ્યવહારનાં દર્શનો રજૂ કરેલા હોય છે. આપણા પ્રાચીન પહેરવેશ અલંકારો દેશસાધના વગેરેની હોયોનો અભ્યાસ કરવાને આ એક જ સાધન રહ્યું છે. આ બધાના અંતરખર ચિત્રો

● અસક્રપાને ૧૫૧૪ માં રાણી દુર્ગાવતી ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે આ મૂર્તિઓ ખડિત થઈ મનુષ્ય છે. - જોગણિયર

શકાય એટલું દુર્યો પણ મને એ રંગો દેખાયા નહિ. બેસવાની જગા એવી છે કે ત્યાંથી પાણી નીચે પડતા નેઈ શકાય છે. જ્યાં પાણી પડે છે ત્યાં કોઈ બેસવાની જગા હોય અને પાણીને ઉપરથી પડતા નેઈ શકીએ તો દરમિયાન જરૂર વધારે લગ્ય લાગે. રાતની નીરવતામાં આ પાણીના સતત અવાજથી, આંદની રાતે પ્રકાશ અને ઘેરા પાણીની ગૂંથણીથી એ રમત અપૂર્વ ચર્ચ રહે છે અને રમણમાંથી કદી ખસે નહિ એવા સંસ્કારો પાડે છે. અધારી રાતે પણ આ દરમિયાન જ અસર કરે. પણ બધું કહ્યા પછી એક વાત કહેવી પડે છે. આ દરમિયાન બળ છે, વેગ છે, પ્રભાવ છે, પણ ને સંધ્યું એટલું લગ્ય નથી કે કદપનાનો પરાભાવ કરી શકે.

હેડાઘાટનું સૌંદર્ય તેથી બુદ્ધિ જ પ્રકારનું છે. આ ધોધની હેડવાસ બેએક માઇલ દૂરથી હોદીમાં બેસી ઉપરવાસ સવાક માઇલ દૂરી શકાય છે. આ આખો માર્ગ નર્મદા બહુ વિચિત્ર રમણીય ભાગર દેખાય છે. પાણી એટલામાં અદીસો ત્રણસો ફીટ ઊંડા છે. બે બાજુ આસ-માતી, સફેદ, પીળા આરસની અનિયમિત ઊંચાઈની બેખડો ભભી ઝૂકી રહેલી દેખાય છે. ક્યાંક ક્યાંક કાળા આરસ પણ છે બેખડ પાણીથી ઊંચામાં ઊંચી ૧૦૫ ફીટ છે. સાખરમતીના અને મહીના વાદ્યા આથી પણ વધારે ઊંચાં કે ઊંડા છે, કેટલાંક બેવા બેવા છે, પણ તે ઊંચાઈ કે ઊંડાઈની છાપ આના જેવી પડતી નથી. ધૂળનું સૂકું વાદું, અને આરસપહાણમાં વહેતી નર્મદા બહુ જ ભિન્ન છે.

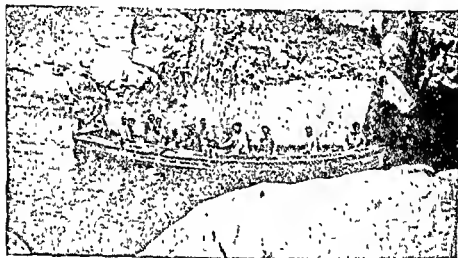
આખું દરમિયાન જાણના આદિથી નદી અને ખડકો વચ્ચે ચાલતા યુદ્ધની પ્રતીતિ કરાવે છે. ખડકો, પોતાને ચીરીને જતી નદી ઉપર, લાચાર છતાં ભયંકર, નદીના વેગથી ઢળીને ઘસી પડેલા છતાં અડગ, અને કાલના અને પાણીના જખમો અને ઉઝરડા સભારી રાખતા અને ખુદી રીતે દેખાડતા, હજી પણ જાણે નદી સાથે સમાધાન ન થયું હોય અને તેનું યદન ન ખમાડું હોય તેમ, હાથો છતાં પોતાની દદતા અને ઉચ્ચતાનું ભાન જરા પણ કમી ન થયું હોય તેમ, નર્મદા ઉપર વિકરાળ મોટા, અતડા બિર્ધ જમૂમી રહ્યા છે. અને નદી પણ જાણે પોતાની ભાગર પરિસ્થિતિ સમજતી હોય તેમ, જરા પણ અવાજ ક્યાં વિના એ ખડકોમાંથી છાનીમાની આડોઅવળો પોતાની રસ્તો શોધતી, નાની વચમાં મોટા શત્રુ સામે થવાનું આવી પડ્યું હોય તેમ નાજુક પણ ગેશીર ચાલી જાય છે. અભાવ્યા માથુસને પાણી વડે છે એમ પણ ન લાગે. વચમાં તો એક જગાએ જાણે નર્મદાને

બેખડધારા અંગળ (કુમારના સૌજન્યથી)

ખડકોએ ઘેરી લીધી હોય તેવું જણાય છે. ચારે બાજુ અનિયમિત ખડકો ફરી વળેલા જણાય છે. હોડી વિચિત્ર રસ્તો લેતી આગળ ચાલે છે. એક જગ્યાએ નદી માંડ ૩૦-૪૦ ફીટ પહોળી છે. તેને ખંડરૂદ્ધ કહે છે. ભરૂચ આગળ જોએલી તે આ જ નદી એમ ધરી ભર લાગે પણ નહિ. પછી આગળ નાનો ઘોધ આવે છે એટલે હોડી આગળ ચાલી શકતી નથી. ધુવાધારનો ઘોધ ત્યાંથી જોઇ શકાતો નથી. આ જ ભેડાઘાટ.

આ ભેડાઘાટ દિવસે અને રાત્રે એમ બન્ને વળત જોવા જોવા છે. તેમાં પ્રથમ, દિવસે જોઈ પછી રાત્રે જોવાની હું ભલામણ કરું. હું જે રાત્રે ફર્યો તે ચાંદની રાત હતી છતાં ચન્દ્રના અજવાળાથી પણ એ પથ્થરોમાં જરા પણ કુમાર આવી નહોતી. પથ્થરો અને ખડકો એવા ને એવા સરોપ જણાતા હતા. x તેની ભયંકરતા નવું રૂપ ધારણ કરતી હતી. દિવસે જે સ્ટુટ હતું તે રાત્રે અસ્પષ્ટ દેખાઇ તેની ભયંકરતાની વ્યંજના વધતી હતી. આ સુંદર ભયંકરતા અનેક વાર જોવાનું મન ચાય એવી છે. ધુવાધાર કરતાં આ દૃશ્યે મારા મન પર વધારે જાડી અસર કરી છે.

ભેડાઘાટ

વળતા હોડી વધારે વેગથી પાછી આવે છે. કંઇક નવીનતાને લીધે, અને કંઇક હોડી ધીમી ચાલતી હોવાને લીધે, જતા જ જોવાની વધારે મગ્ન આવે છે.

ભેડાઘાટનો અર્થ શા એ સંબંધી ગેઝેટિયરના લેખકે તર્ક કર્યો છે કે ભેડા એટલે નદી-એનો સંગમ. ત્યાં નર્મદાને બાણગંગા નામની નાની નદી મળે છે એ ખરું છે અને સંગમ પવિત્ર મનાતો હોવાથી ત્યાં તીર્થ વિકાસ પામ્યું છે એ પણ ખરું. પણ જમલપુરમાં તો ભેડાનો અર્થ પથ્થર ચાય છે. ત્યાંના લોકોને જમલપુરના વખાણ કરીએ ત્યારે તેઓ વિવેકમાં કહે છે: “અહીં તે શું છે? માત્ર ભેડા (પથ્થર) છે.”

ભેડાઘાટ જોવા પછી ચોડીવાર બીજું દિવસમાં ન ચોટે એવું એ દૃશ્ય છે. એટલે પછી ગાડીમાં કે મોટરમાં બેસીને પાછો ગયો એવી મામુલી વાતથી આ લેખ પૂરો કરવો પડે. પણ સહભાગ્યે હજી એક સુંદર વસ્તુના—ભેડાઘાટથી તફાવત લિનન રીતે સુંદર વસ્તુના—

x કદાચ ચંદ્ર માયા પર હોય તો ભૂદી અસર થાય.

ઉદ્દેશ્યથી આ લેખ પૂરો કરી શકીશ. હું ત્યાં ગયો તે વખતે સડકનું સમારકામ ચાલતું હતું. સાંજ પડી હતી. બધાં મજૂરો ઘર તરફ પાછાં ફરતાં હતાં. તેમાં એક મજૂરની ચોદેક વરસની છોકરી માથા પર તમારું લઘુ જતી હતી. તેના તમારામાં એક મુદર ગોરું નાનું તંદુરસ્ત જરા ફાંદવાળું બાળક બેઠું હતું. પોતાના વિચિત્ર વાહનથી તેને જરા પણ ભય કોતુક કે આશ્ચર્ય થતું લાગતું નહોતું. સડકનો એક બાજુના ઝાડમાંથી આવતા સાજના કાબરચીતરા કુમળા તડકામાં તેનું ગોરું અંગ વધારે તેજસ્વી અને લાલ દેખાતું હતું. દસ્ય ખરેખર કોઈ ચિતારાની પોંછીને જસ આપે તેવું હતું. મારી પહેલા અને પછી બીજા ધણાએ, મદનમહાલ, ધુવાધર, બેડાધાર, ચોસક લોગણી વગેરે જોઈ હશે અને જોશે, મારાથી ભિન્ન કે વધારે ઉન્નત સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી જોઈ હશે અને જોશે, પણ મને ખાતો છે કે આ દસ્ય તો માત્ર મારે જ લાગે આવ્યું છે. મારી સૌંદર્યયાત્રામાં બધા સાથે આ દસ્ય પણ હમેશ મારા હૃદયમાં અંકિત રહેશે

રામનારાયણ વિ. પાઠક

—*—

કારસી સાહિત્ય

એ ઉમદા સાહિત્યની દિલચસ્પ વાનગીઓ

૧

શેત્રજની બાજી

શાહજહાનને શેત્રજની રમતનો 'જો શોખ. એક દિવસ એ મરાનના શાહજાદા સાથે રમવા બેઠો. જો શાહ હારે તો એણે પોતાના જનનખાનાની એક રૂપની બાદી કુંવરને આપવી એ શરત હતી. રમત શરૂ થઈ. બાજી પર બાજી ચાલવા લાગી કુંવર એ રમતમાં કસાબાજ હતા. એણે શાહને હરાવ્યો. રાત્ર અમુક ધ્યાન આગળ ચાલવામાં ગુચવાયો. પોતાની હાર એણે ચોકળા જોઈ લીધી. શરત મુજબ એ જનનખાનામાં ગયો. જહાંન, હેરાત, ફના અને દિવારામ એ નામની એની ચાર બાદીઓ રૂપમાં અકેકથી ચઢિયાતી હતી. કઈ બાદી કુંવરને આપવી ? શાહ વિચારમાં પડ્યો. એણે બાંદીઓને શરતની વાત કહી અને પૂછ્યું કે તમારામાંથી મારે કોને આપવી. જહાંનને જવાબ આપ્યો:

૫ ખાદશાહે જહાંની

જહાન કે દર મહેલ

કે બાદશાહે જહાંન શ

જહાન જકાર આયદ

શાહે સલામત ! તું જહાંન એટલે દુનિયાનો શાહનશાહ છે. હાથમાંથી 'જહાંન'ને જવા ન દે; કારણ કે જહાંનના શાહને જહાંન વિના ચાલી શકશે નહિ.

આમ શબ્દની ચતુરાઈ દાખવી જહાન તો છૂટી ગઈ.

આ પછી હયાતે હેયું ખોટું :

જહાન ખુશ અરત
વ લયકેન હયાત મીળાયદ;
ગર હયાત ન બાસદ
જહાન એ દાર આયદ

ખુદાવિદ ! જહાન એટલે દુનિયા, એ ખુશાલીભરી છે એ ખુ પશુ તેમાં હયાત એટલે જીવનની જરૂર છે. હયાતી ન હોય તો જહાન શા કામની ?

‘ખરાખર છે’ શાહે કહ્યું અને હેશન દારીએ પોતાની હૈયાની મેળવી લીધી.

ત્રીજી દારી ફના ખોલી :

જહાન વ હયાત
દગોહ ખીવકા અરત
તદબ ફન ફનારા
કે આખર ફના અરત

જહાપનાહ ! જહાન અને હયાત એ બધા ખેવકા હોય છે. તું ફનાની તતબ કર, કારણ આખર તો ફના જ તારી સાથ આવશે.

આમ ત્રણે બાંદી પોતાના નામ મુજબ દ્વીઅર્થી કવિત્વશક્તિ દાખવી છૂટી થઈ ગઈ. છેક્ષી રહી દિલારામ. એણે તરત જવાબ આપવાને બદલે શાહ શેતરંજની રમત કેમ રમ્યો અને છેક્ષા ક્યા અટક્યો એ ખરાખર શાહને પૂછી લીધું. શાહ કયું પાઠું ચલાવવામાં શુશ્વતાો હતો એ બાણી લીધા પછી એ બે ગી :

શાહ, દો રખ ખી દેહ
વ દિલારામ રા મ દેહ
ખોલો પ્યાદેહ ખીગ કુન
વ અરે કીરત વ માત

અએ શાહ ! બે કિક્ષા આપી દે. દિલારામને ન આપ યાને દિલનો આરામ બોલો ન કર. બેચેન ના બાન, હાથીના પ્યાદાને આગળ કર અને ઘોડાના પ્યાદાને ભારી લે.

શાહજહાનની આખ ચમકી એ ખુશી થયો. દોડ્યો, ફરી બાજ રમવા બેઠો અને જત્યો. દિલારામને એણે ધનામ આપ્યું.

૨

મન સુઝમ

ધરાનના શાહને પોતાના ઠાવ્યોથી એક કવિએ ખૂબ રીઝવ્યો. એ મોડી રાતે ઘરે જ્યા બેસ્યો ત્યારે શાહે પોતાના નોકરને મીણુચત્તી સળગાવી તેના ઘર સુધી પહોંચાડી આવવા કહ્યું. એ શમેઅદન સોનાનું હતું. ઘરે પહોંચતા કવિએ શમેઅદન નોકરના હાથમાંથી લઈ લીધું અને કહ્યું કે સવાર સુધી બસે એ અહીં રહ્યું.

બીજો દિવસે શાહે એની માગણી કરી ત્યારે કવિએ નીચલી લીટીઓ લખી મોકલી:

ગમજ ખુદ મોખત બહારી

સબેહુર,

વ એમરૂ ગર લેકન રા તદબદ શાહ ફ મન,

મન સુઝમ

મંદ્ર રાત્રે આંસુઓ ખાળી મીઠુબત્તી પોતે બગી ગઇ. આજે રાત્રી શમે મંદાન મારી પાસે, માગે છે. હું શું કરું ? આજ તો હું જ બગી રહ્યા છું.

-૩

શુનાહે બખ્તે મન અસ્ત

પોતાને થયેલા બારે અન્યાયથી રંછા થયેલો કવિ ફિરદોસી મસ્જિદમાં આવ્યો, ગમગીન થઇ બેઠો. ૩૦-૩૦ વર્ષની મહેનત શું પાણીમાં ગઇ ? શાહ મહમૂદ, તે મને આ ફળ આપ્યું ? એ અફસોસ કરવા લાગ્યો અને છેવટે મસ્જિદની દિવાલ ઉપર નીચે મુજબ, લખીને ચાલતો થયો :

ખુશસ્તદ દરગહે મહમૂદે જામુલી દર્શાસ્ત,
એ શુનહ દર્યા કાનુ રા કરોનહ પચદા નીસ્ત;
સુ યુતહા ફરમુ વ અન્દરન નહીદમુ દુર
શુનાહે બખ્તે મન અસ્ત; દન શુનાહે દર્યા નીસ્ત.

મહમૂદ જામુલીની દરબાર તો મહાસાગર છે. એ સાગરની તો હદ જ નથી. મેં એ દરિયામાં ડૂબકી મારી કે મોતી મળે. મોતી મને મેંઓ નહિ. દરિયાનો તે શો વાક કાઢે એમાં ? નમીજ જ વાકું મારું ત્યારે !

૪

બરખતી શું દાયગાને તિફલે નાલાન

સારંગીને નર્સ સાથે કવિ ખાકાનીએ સરખાવી છે. એ કહે છે કે સારંગી એ જાણે રડતું છોકરું પોતાના હાથમા લઇ જતી નર્સ, જેના સહેજ અડકવાથી તે બોધમાંથી બગી બેઠે છે. ફારસી મુદર લીટીએ આ રહી :

બરખતી શું દાયગાને તિફલે નાલાન દર બધલ,
તિફલે રા અજ ખાલુ દસ્તે દાયગાન અન્દીખતેલ

૫

કજૂ ખસ્તદ ગરતી દેલે મહુમાન

ધરાનના એક શાહની અતિ રૂપવંતી પત્ની હતી. એનું નામ સોદાબે. કવિ ફિરદોસી એની ખૂબસુરતીનું વર્ણન આ મુજબ કરે છે :

શું આમદ બનજુનીકે કાલસે શાહ
દેહારથિ આન ખલુ ચેહરેહ સેખાદ
જ હકદલ ખર આમદ ચંચી માહેનખ
શું આરાસ્તદ શાહ બર ગાહે નખ
જ મુરકદ સેયદ કરદેહ બર શુલ્નેગાર
ફેર હરતલ બર ધાયેયલ શુરવાર
દો શાકુતો રખશાન દો નરગેસ્-દેફમુ
સુલ્તને દો અબર શું સીમીન કલમુ
દો અબર બચાન-દે ચાચી કમાન
કજૂ ખસ્તદ ગરતી દેલે મહુમાન.

દિલ્લોલાવનારી સોદાએ લરકર સાથે કાઠિસ પાસે આવી ત્યારે આકાશમાં જાણે નવો ચંદ્રમા ઝીંચો હોય અને નવો શાદ શંખગાર સહિત તપ્ત પર બેઠો હોય એવો દેખાવ ત્યાં થઇ રહ્યો. એના ગુલાબી ગાલો સાથે કરતુર જેવા વાળ રમત કરી રહ્યા હતા. કાનોતી શોભા એણે પહેરેલાં લોળિયાથી દીપી રહી હતી. એના ઓછ લાલ પાકુત જેવા હતા. એની બે આંખો-જાણે મરત નરગેસ' અને એનાં લવાંતી ગોળાકાર તો જાણે ચાંદીની કલમ ! એવી વળેલી કમાન સમ ભાવાં બોધને તો પુરુષોનાં દિલ ધાયલ થઇ જતાં.

૬ ગોફતી વરા ઝાહરેહ આમદ રફીફ

એક ચંદ્રમુખીને જોઇને કવિ આમ વર્ણન કરે છે :

લખાન અહ તબરફદ જાહાન અહ રાકર
દહાનશ મુશ્કસ બહરશે બોહર;
સેતારહ નેહાન કરેહ લીરે અકીફ
૬ ગોફતી વરા ઝાહરેહ આમદ રફીફ

એના હોઠ તો જાણે સાકર, એની જીભ તો જાણે ખાંડ ! એનું મોં જળકતાં મોતી અને ગોહરથી ભરેલું હતું. એનાં પરવાળાં નીચે ઝીણી દીકી જોઈ ? જાણે શુકનો તારો એનો મિત્ર થઇ એની પાસે બેઠો છે !

૭

અમમા ન દાનમ દેલ કુળરત

અએ કે મી પુરસી અહ મન
આન માહ રા મન્નલ કુળરત,
મન્નલે બે દર દેલ અરત
અમમા ન દાનમ દેલ કુળરત

તું મને પૂછે કે તે ચંદ્રમુખી લલનાનું રંગાન કયા છે ? જાણે કે તે મારા હૃદયમા છે. અફસોસ તો એ કે મારું હૃદય કયા છે તે જ હું જાણતો નથી

૮

૯ માંદી ખર જમીન

પ્રિયાના સૌન્દર્યનું વર્ણન કરતા એક ફારસી કવિ લખે છે :

હુરને મેહ રા બા ૬ સન્જદમ
બ મીઝાન અહ કમીન,
પદ્મદ મેહ ખર ફલદ રફે
૯ માંદી ખર જમીન.

પ્રિયે ! તારાં સૌન્દર્યને ચંદ્રના સૌન્દર્ય સાથે મેં છપી રીતે તોલ્લી જોયું. આશ્ચર્ય ! ચંદ્રનું સૌન્દર્ય હલકું જણાયું-તેનું પદ્મ આકાશે ચઢ્યું. તારું પદ્મ તો તારા સૌન્દર્યના ભારે જમીન ઉપર જ રહ્યું.

નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાચકને અને ગૂંજરાતના જીવનમાં રસ લેનારા સ્ત્રી પુરુષોને અમે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના રથાનના લોકજીવનની સમ્પ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમનો સહકાર આપે. એમાંથી બહુવાચીય અને ચાકસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

જખલપુર

જખલપુર, ૧૩ : ૧૧ : ૨૬

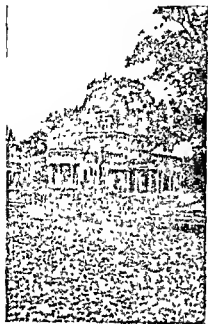
સ્નેહી....

જખલપુરની લોકચર્યા લેખરૂપે બરાબર સંજ્ઞા કદાચ નહિ લખી શકું તેવી બીક છે એટલે આ પત્રમાં જ લખું છું.

લખતાં દીક્ષ યદ્ય તેનું કારણ તમને જણાવવું આવશ્યક છે. બીજા પ્રાન્તોની માફક આ પ્રાન્તે (સી. પી.) પથ વડી સરકારની સંચાલના અનુસરી જેલસુધારા સમિતિ નીમી. સમિતિ કેવળ બિનસરકારી સભ્યોની હતી અને મને તેમાં નિમંત્રણ હતું. હોમ મેંજર રા. તામ્મે સાહેબ (જેઓ કામચલાઉ ગવર્નર નિમણા છે) ના પ્રમુખપદે સમિતિ ગઢ સાતમી તારીખે મળી. અમે સૂચવેલા મુખ્ય સુધારા નીચે વર્ણવું છું :—

- (૧) સજ્જ યથેલા કેદીઓ તથા જેમના ઉપર કામ ચાલતું હોય તેવા કાચી જેલના કેદીઓના બે વિભાગ રાખવા: ખાસવર્ગ અને આમર્ગ. વર્ણમેદ સાવ કાઢી નાખવો.
- (૨) આ વર્ગીકરણ કેસ ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટ કરે. વર્ગીકરણનું ધોરણ પાઠનાં ત્રણ મુદ્દાઓ જઈને વિચારવા (ક) ચુંદાનો પ્રકાર ; (વ) સંજ્ઞા ; (ક) ચુંદાગારનું સમાજમાં રથાન. વર્ગીકરણ અન્યાયી જણાય તો તેની ઉપર અપીલ થઈ શકે.
- (૩) ખાસવર્ગના કેદીઓ નાગપુર, જખલપુર અને દમોમાં ગોઠવવા તેમની રહેવાની વ્યવસ્થા આમર્ગથી નિરાળી રાખવી. તેમને બોયરામાં રાખા નહિ ખાટલો-મચ્છર-દાની-ચાદર ઇં બાલ યુરોપિયન કેદીને અપાય છે તેમ આપવું. ખોગક પથ યુરોપિયન કેદીને જે ધોરણે અપાય છે તે ધોરણે આપવો. ખોરાકની અત્યાધી સગવડ રાખવી. તે લોકોને હાલથી મજૂરી જેવી કે ચક્રી પીસરી, ત્રાણી પીસરી, ગીદી તોડતી ઇં આપવી નહિ. ચોરાક વધુ સભ્ય બનાવવો.
- ઉપરાંત પોતાના ઘરનો વગર સંઘેષે ખોરાક, પોતાને ખર્ચે રંધાવા લાવી શકે. સરકારને અનુકૂળ હોય તેવું દૈનિક, તથા પોતાના કપડા પહેરવા લાવી શકે.
- (૪) કાચા કેદીને પોતાને ખર્ચે અથ્થ પ્રાન્તમાં અત્યારે સારી એવી છૂટો છે. ખાસવર્ગને હવેથી, લગભગ અધીજ વ્યાજબી માગણીઓ સ્વીકારી શકાય તેવી અમે સૂચના કરી છે. સજ્જ યથેલા કેદીના ખાસવર્ગની છૂટો તો તેમને મળે જ, ઉપરાંત વાંચન લેખનની સગવડ ઇં છૂટો સૂચવેલ છે.

(૫) સગ્ન થએલા ખાસવર્ગના કેદીને પખવાડિયે એક પત્ર, અને પખવાડિયે એક મુલા-

દેવતાલ

કાતની સગવડ આપવી. વળી “સરકાર એક” “સરકાર દો”ની સંક્રામ કરવાની હીણી રીતમાંથી ખાસવર્ગને મુક્ત કરવાનું સૂચવ્યું છે.

આંતરોદને વચ, યજ્ઞ યુતો કરતા કેદીઓને (આમાં રાજકીય યુનેગાર, આવી જ બધા), ખાસ-વર્ગમાં જ રાખવા એ સૂચના કેવળ લઘુમતિમાં જ રહી. લઘુમતિમાં મધ્ય પ્રાન્તના જૂતપૂર્વ સમર્થ પ્રધાન રા. રાધવેન્દ્રરાવ, સિવનીવાળા યુજરાતી ખેડાવાળા રા. મહેતા અને ત્રીજે હું. એકદરે સરકારે ઘણું સ્વીકાર્યું કહેવાય, જે બરાબર અમલ થાય તો.

પણ આ વિષય વિશે અત્યારે વધુ નહિ લખું. મધ્ય પ્રાન્તના રાજ્યપ્રકરણ વિશે જે બોલ લખીશ. ૧૯૨૦-૨૧ અને નાગપુર ઝડપી, લડતો વખતે, ત્રાપરે ગણાતા પ્રાન્તનું

રાજકીય વાતાવરણ પ્રથમ જેટલું નિર્મળ હતું તેટલું જ. અત્યારે કલુષિત ગણાય. મિનિસ્ટ્રી (ministry) આ પ્રાન્તમાં બહુ જ લઘુજીવી રહેતી આવી છે, અને અહીંનું રાજકારણ આખા પ્રાન્તના હિતની દૃષ્ટિએ નહિ પણ અંગત દૃષ્ટિએ જ રચાય છે. મહાસભાની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આ પ્રાન્ત હાલ બહુ જ પાછળ ગણાય. વળી આ પ્રાન્ત હિંદીઓ, દક્ષિણીઓના મળાને થયો છે, એટલે પ્રાન્તીય દૃષ્ટિ દરતી જ નથી. હાલમાં જ યુનિવર્સિટી કેદની* સુંદણી યજ્ઞ, તેની ત્રીસ ખેડકામાં દક્ષિણીઓ જ ધણા વધારે પ્રમાણમાં, કારણ તેનું કેન્દ્ર રથળ નાગપુર—અને નાગપુર એટલે મહારાષ્ટ્રનું અગ્ર. એક મારા હિંદીમિત્ર જે સહેજે યુનિવર્સિટી કેદમાં આવી શકે તેવા વગવાળા છે તેને પૂછ્યું કે “તમે બહાર કેમ નથી પડતા?” તેણે જવાબ આપ્યો કે “હુઓને, બધા જ મહારાષ્ટ્રીય હોય ત્યાં આપણે શું કરી શકીએ? જખલપુરમાં યુનિવર્સિટી થવા ઘો પછી બહાર પડીશું.” પણ જખલપુર* યુનિવર્સિટી માટે આગ્રહ નાગપુર કેદમાં જમતે, જ યજ્ઞ શકે એ વાત એમને ગળે ન જ ઊતરી.

આપણા યુજરાતીઓ તો રાજકારણથી બંધ હજી સુધી અસહકાર જ આવ્યા છે. નાગપુરમાં આગળ પડતા યુજરાતીઓ હાલમાં હીકીક છે, પણ લગભગ બધા જ સરકારી નોકરો. અત્રેનું બૃહદ્ યુજરાત મુખ્યત્વે વેપારીઓનું બનેલું છે. અને રથાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ હીકીક ભાગ લે છે. યુજરાતીઓના અહીં જે વિભાગ ગણાય એક તો હજી સુધી યુજરાત સાથે જ સંબંધ રાખતા હોય તેવા અને બીજા ધણા વર્ષોથી અત્રે આવી વસીય હોય તે બીજા વર્ગમાં ખેડવાળા બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે છે. સિવની (Seoni) વાળા, ઉપર

* ગુબાઈમાં સુંદાયેલી બહુમતિવાળી યુનિવર્સિટીનો સભાને જમ સેનેટ કહે છે, તેમ મધ્ય પ્રાન્તમાં કોર્ટ કહે છે.

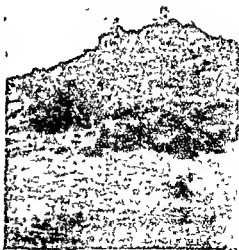
x સિવની મધ્ય પ્રાન્તનું મધ્યમ કક્ષાનું શહેર છે.

હું ઉલ્લેખ કરી ગયો તે, રા. મહેતા વજીવ જેવા જૂજ અપવાદો બાદ કરતા, બીજા વર્ગના ગુજરાતીઓ સાધારણ સ્થિતિમાં છે. આશ્ચર્યકાનું મુખ્ય સાધન ધણાખરાનું નોકરી છે અને તેઓ મધ્યપ્રાન્તમાં છુટાઠવાયા વિખરાએલા છે. આપણી સાથે ગુજરાતી તેઓ બોલે ત્યારે વર્ણોજ્ઞની સાચવી રાખેલ મૂડી સાચવી-સાચવીને વાપરતા હોય તેમ ચોકસ જણાઈ આવે. બાકી એમના કાયમી વ્યવહારની ભાષા તો હવે હિંદી જ. અહીંના પ્રાન્તીય લોકો કરતાં ગુજરાતી—પછી જૂનો કે નવો—ચપલ તો ખરો જ.

પ્રથમ વર્ગના ગુજરાતીઓ લગભગ બધા વેપારી, અને સારી આર્થિક સ્થિતિના પણ અમુક અપવાદો બાદ કરતાં કેળવણી અને તર્જન્ય સરકારનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું. અનાજ અને કાપડમાં ગુજરાતી (કચ્છી તથા કાઠિયાવાડના મેમણ વધુ પ્રમાણમાં), લોખંડમાં વહોરા (ગુજરાતી), અને બાધકામના ઠેકેદારો, લાકડાનાં વેપારીઓ પણ ગુજરાતી જ. પારસીઓનો પણ ગુજરાતીમાં સમાવેશ થાય પણ હું તેમને જુદા લખું છું કારણ મને ત્યાં હોય પણ તેઓ તેમનું કોમીતત્ત્વ જળજ્યા વગર રહેતા જ નથી. એક જ દાખલો આપું. જળપુરમાં મુખ્ય ત્રણ કલ્પ : (૧) કેરોનેશન કલ્પ, તેમાં હિંદુ-મુસલમાન-ઈસાઈ મને તે સભ્ય થઈ શકે; (૨) નર્મદા કલ્પ, માત્ર-પુરોધિયનો માટે; અને (૩) પારસી કલ્પ, અલગત પારસીઓ જ માટે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનારાના (ખેડવાળ ગણતા) અને આસરે બસો ધર હશે. પણ ગુજરાતી નિરાળ હજી સુધી નહોતી. આ માટે અમે બેત્રણ યુવકોએ ખંત કરી. પરિણામે અહીંના લરકરી ઠેકેદાર, ટ્રાગ્રાવાળા દાના શેઠ રા સા. હરજીવનદાસે રાણા માટે

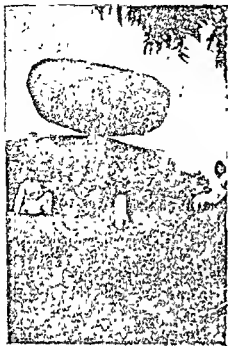
મંકાન આપ્યું, મ્યુનિસિપાલિટીએ મંકત જમીન આપી, અને શેઠ મંગળદાસ ગીર-ધરદાસ, કે જેમણે આ અમારી ખંતને વધાવી લઈ અમને પ્રથમથી જ બળ આપેલું, તેમણે કલ્પ અને લાયબેરી માટે મંકાન આપ્યું બેઉ મંકાન લગભગ તૈયાર છે અને રાણા, લાયબેરી, કલ્પ વગેરેનું ઉધ્ધાટન એકાદ માસમાં થશે. શેઠ મંગળદાસના નેતૃત્વમાં જ અમે ગયે વર્ષે અને ગુજરાતી મંડળ સ્થાપ્યું રાણા ઈન્ તેની પ્રવૃત્તિનાં ઝંગ ગણાય. બારડોલી ફાળો, લાલાજી ફાળો, ખાદી ફાળો ઇત્યાદિમાં જળજ-પુરના પ્રમાણમાં અમારો હિસ્સો હંમેશાં સારો, અને પહેલો જ રહ્યો છે. ગુજરાતીઓના હાથમાનો એક ધીકનો વેપાર તો હું ગણાવવો જૂઝી જ ગયો—તે ખીડીનો.

ખીચનદારી શ્રી મદી

તમાકુ ગુજરાતની અને પાંડાં આજુબાજુનાં નર્મદાના જંગલનાં. આ વેપાર મુખ્યત્વે પાટીદારોના

હાથમા છે અને અહીંની બીટીઓ મધ્ય પ્રાન્ત, સંયુક્ત પ્રાન્ત અને ઉત્તર હિંદમાં ખૂબ

તોળાતો પત્થર

ગણાય. અહીંની ચોકણી—આપણાં જૈરાઓ ખાપ છે તેવા છુતકાને મળતી—માંથી Fire bricks, Fire clay, ઘડા, પાઇપો છ-૭ તેઓ બનાવે છે અને ગુંબાજી-અમદાવાદ-કરાંચી-દમણજીમા મોકલે છે. આમાં પણ માલની કિંમત કરતાં રેલ્વેનર વધારે પડે છે, અને ઉદ્યોગ બરાબર ફાવતો નથી.

આપણે રેલ્વેવહીવટ આપણા ઉદ્યોગોને અનુકૂળ હોવાને બદલે પ્રતિકૂળ છે. શી વિધિ ?

અહીંનું રાજકારણ હાલ તો સત્ત્વહીન છે તે અગાઉ કહી ગયો. ૧૯૨૦-૨૧ ના જીવાળના મહાસભીઓ પાછા જૂની ધરેકમાં પડી ગયા છે. ચાલુ માસની આખરે અમારા પ્રાન્તના ગવર્નરને હોદ્દો હાથ ધરશે તે સ. શ્રીપદ બલવન્ત તામ્બેનો જ દાખલો આપ્યું. ૧૯૧૭-૨૦માં એઓથી પ્રાન્તીય મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ, અને પ્રાન્તીય ધારાસભાના સભ્ય ચુંટાયા. ૧૯૨૦-૨૩ મા મહાસભાના ઠરાવને અનુસરી એઓ ધારાસભાની બદલારેલ્યા. ધારાસભા બિદિષ્ઠારને ઠરાવ રદ કરવામા તેમણે સારો ભાગ લીધો હતો. ૧૯૨૪-૨૫મા તેઓ સ્વરાજ્યરૂટ તરીકે ધારાસભામા ચુંટાયા—અને સ્વરાજ્યવાદીઓના ટેકાથી ધારાસભાના પ્રમુખ ચુંટાયા. ૧૯૨૫ના ડિસેમ્બરમાં એમણે હોમ મેમ્બર (Home member) નો સરકારી હોદ્દો સ્વીકાર્યો—અને આ હોદ્દો સ્વીકારી તેમણે મહાસભાવાદીઓને દગો દીધો એમ કોંગ્રેસ પક્ષ હજીયે માનતો આવ્યો છે.

જળલપુરમાંયે ૧૯૨૦-૨૧ ના આગેવાનો આજે નિઃસત્ત્વ થઈ ગયા છે. નવા આગેવાનોમા ખા. શેક ગોવિંદલાલ અગ્રવણી છે, અને હાલની મધ્ય પ્રાન્ત દિન્દી મહાસભાની પ્રતિષ્ઠિઓ, જેવી તેવી પણ, તેઓ જ ચલાવે છે, એમનો એક કિસ્સો કહ્યું. થોડા માસ પર એઓ ગ્વારીધાટને રસ્તે પોતાની મોટરમા જતા હતા. ધાટની આ તરફ પોતાની મોટર

વપરાય છે. આ વેપારના પ્રણેતા અમદાવાદના પાટીદાર શેક મોહનલાલ. રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિના આ જમાનામાં આ વ્યાપાર હજી જૂને ચીલે જ ચાલે છે. જૂના ચીસાના કાયદા કાયમ રાખતા, નવા સુધારાને ઘણો અવકાશ છે, ને કાંઈ માથે લે તો. મધ્ય પ્રાન્તના બીજા બે ઉદ્યોગો મેંગેનીઝ અને પૉટરીઝ.

ગોદીઆની ચાલુઆણ મેંગેનીઝ પુષ્કળ નીકળે છે. હાલ આ ઉદ્યોગ બહુ જ નખલો પડી ગયો છે તેને માટે હિંદની રેલ્વે પદ્ધતિ જવાબદાર ગણાય. મેંગેનીઝ ખાણના માલિકો ગોરા છે છતાં રેલ્વેનર એટલું વ્યાકરું છે કે આપણે ફાની જ ન શકીએ. વિદેશીઓનો માલ જૂજ નૂરથી નીરમ (Ballast) તરીકે આવે, અને તેનું ભાડું ઘણું જ ઓછું.

પૉટરીઝ તો જળંકપુરનો ખાસ ઉદ્યોગ

હતી. ઘાટના કાચા પૂલ ઉપર કોઈ ખેડુ ગાડું જાડી લાવતો હતો. સામા યાત્રુથી-એટલે કે ગાડાંની પાછળ મિલિટરીના એક અમલદાર કેપ્ટન હેરિસ મોટરમાં આવતા હતા. પૂલ ઉપર એકી સાથે બે વાદન જઈ શકે તેમ નહોતું એટલે કપ્તાન સાહેબ જુ'ગજું વગાડી ગાડાવાળા ખેડુને ઉતાવળે હાંકવા સૂચવતા હતા. ખેડુ બળદનાં પુછડાં જિભેળી અને તેટલી ગતિ વધારતો હતો, પણ બળદની ગતિ બહુ બહુ વધીને ઘોડાનો વેગ પકડે, ન્યારે કપ્તાન સાહેબનો વેગ તો મોટરનો હતો. બળદના વેગ કરતા કપ્તાન સાહેબના મિશનનો વેગ પણ વધારે હતો. એઆ રીતે જ્યાં મોટરમાંથી જીતરો અને ખેડુને બેથાર તમાચા લગાવી દીધા. રા. ગોવિન્દદાસ શેઠે આ જોયું, મોટર થોભાવી અને કપ્તાન પાસે જઈ તેમને સભ્ય થવા વીનવ્યું, અને સભ્યતાના પુરાવા રૂપે ખેડુની માશી માગી લઈ પતાવવા સૂચવ્યું. કપ્તાન સાહેબ તો વધુ ગુસ્સે થયા, અને રા. ગોવિન્દદાસથી આ સહું ન ગયું. મોટરમાં મડમો હતી, એટલે બેસએની ઓયમ બેસી ગાળો ન દેવા, અને નીચે જીતરી પોતાની સાથે દંડ કરી લેવા કપ્તાનને રા. ગોવિન્દદાસે આજ્ઞા આપ્યું. આજુઆજુનું ખૂબ માણસ એકંડું થઈ ગયું હતું. રા. ગોવિન્દદાસ શેઠે તે રાત્રી ગોડુજીદાસના પૌત્ર એમને તો સૌ ઓળખે. એમને ધસારે કપ્તાન સાથે ઓખવટ કરી લેવા ધણી માણસો તૈયાર થઈ ગયા, પણ રા. ગોવિન્દદાસે બધાને વાચાં. કપ્તાન મુઝાયો. સાગે કાણુ હતું તેનું આખું આખું એને ભાન થતું લાગ્યું. કંધક જીદીનો. મોટરમાંથી નીચે ન જીતરો. ગોવિન્દદાસે તેનું સીરનાયું લપ, જવા દીધા. કાર્ટમાં કેપ્ટન હેરિસ ઉપર ગાડાખેડુ અને શેઠ ગોવિન્દદાસે દાવો માંડ્યો. એફિસર વર્ગ વચ્ચે પકડ્યો. પતાવટ થઈ. કપ્તાન સાહેબે ખેડુની માશી માગી, હસ્તધુનન કર્યું અને રા. ગોવિન્દદાસ કહે તે તુકસાની ખેડુને આપવા કબૂલ થયા.

ગરીબાટ ઉપરથી બેડાઘાટ, ધુઆધાર, ચોસઠ જંગલો, મદન મહેલ ઇત્યેત્યાનું નર્મદાનું-પ્રતિસૌન્દર્ય યાદ આવે છે, સાથે જ યાદ આવે છે વીસ વર્ષ પૂર્વે અહીં આવેલા મારા પૂજ્ય વડિલ કાન્ત.....

" કૌમુદી " ૧૯૮૨ ના આઘાટ જંકમ્મ રા. ધૂમકેતુએ આ સ્થળોનું મુંદર કલાદસ ન આલેખ્યું છે, એટલે હું કશું લખવા નથી માગતો, અને ઈચ્છું છું કે તમારું દર્શન, તમારી રીતે જ, તમે આલેખો.

રા. ધૂમકેતુના લાવનામય દર્શનનો ઉલ્લેખ કરું છું એટલે એમના લેખમાં એકાદ દકીકત ખોટી નોંધાઈ ગઈ છે તે પણ જનારી દઉં. મલય પુરન્દીના ચન્દન કાષ્ટનાં ઈન્ધનને ન્યાયે એમણે ગરીબ લોકોના ઝુંપડા પણ સંગેમરમરના નિહાળ્યાં. મેં ધુઆધારદિનું અને ત્યાં જવાના માર્ગોનું જુદી જુદી ઋતુઓમાં, જુદા જુદા પ્રદેશમાં અનેકવાર નિરીક્ષણ કર્યું છે: પણ હજી સુધી, એકે આરસનું ઝુંપડું, જોળતાં યે, મળ્યું નથી. અલગત, શુભ-જ્યોત્સ્નામાં દૂધ જેવાં દીપતા, ધોળેલાં ઘર આ રસ્તે અનેક છે. પણ સુભગ જ્યોત્સ્ના અને ઉદાસભર્ય કવિમાનસ ગમે તે કલ્પના સુલભ કરી શકે! બેડાઘાટનું આદનીનું સૌન્દર્ય અવશ્ય અદ્ભુત છે, પણ આ મનોરમ પ્રકૃતિચિત્રની રેખાએ રેખા અવલોકવા-પ્રીત્તવા-માટે તો લારકરનાં ઓજસનો આશરો લેવો જ ધરે. એજન જેવા અસિત આરસને કાદવ માનીને રા. ધૂમકેતુને ગ્લાની થયેલી. દિવાકરનાં તેજ મા છાયામાં એ જ આરસનો ચમકાર જોઈ એમની ગ્લાની હવે યા આશ્ચર્યમાં પરિણમત...

પણ પત્ર લાખો થાય છે એટલે વધુ નહિ લખું. નીચેના ફોટાઓ મોકલું છું, બીજા
લગુ તૈયાર નથી .

૧ ભોજાવાટ.

૨ દેવનાથ (તળાવની આંધર લીલોતરી પથરાએલી છે તે શીંગોડા).

૩ મદનમહાલ જતા રસ્તામા આવતો તોળાતો પત્થર.

૪ ચોસઠ બેગળીના મંદિરમા વચ્ચેના દેવાલયમાની પાર્વતી પરમેશ્વરની મૂર્તિ.

૫ ધુઆધાર.

૬ પીસનહારી કી મઢી (એક ગરીબ બાપએ દળણાં દળાને બંધાવેલ જેન દેવાલય).

આ દેવાલય દિગમ્બરીનું છે. અહીં દિગમ્બરીનાં આસરે બસો ઘર છે. અને હાલમાં
સાતેક મુનિઓ આતુર્ભાસ ગાળવા અહીં રહેલા છે. આ મુનિઓ દિગમ્બર સ્વરૂપે ભિક્ષાએ
શહેરમા નીકળે છે ત્યારે નીચુ જોઇને જ મૌન રાખી ચાલે છે. ભિક્ષાએ જતાં પહેલા
તેઓ અમુક સંકલ્પ કરીને નીકળે છે, એ સંકલ્પ કોઇને કહેતા નથી, અને જો એ સંકલ્પ
પુરો થયો તેઓ માને તો જ ભિક્ષા સ્વીકારે છે. કહે છે કે કેટલીક વાર દિવસોના દિવસો
નિરાહાર તેઓને નીકળી જાય છે. જે દિવસ ભિક્ષા લેવાનો વિચાર હોય તે દિવસ કાંઈ
ઉપર હાથ રાખી ચાલે છે. કાંધેથી હાથ જિતરે તો ગિરિશ્વા સ્વીકારી સમજાવી. એમના
અનુયાયીઓ, મુનિશ્રી નીકળે ત્યારે, કુમારિકાને હાથમા કલશ રાખી રસ્તા ઉપર જીભી
રાખે છે. આ નિમંત્રણનો પ્રકાર થયો. મુનિશ્રી બાળા પાસે જાય છે, અને સંકલ્પની શરતો
જાણી લાગે તો જ હાથ કાંધેથી જિતારે છે; નહિ તો બીજા ઘર તરફ, નીચી દૃષ્ટિથી અને
મૌન ધારીને જ ચાલવા માટે છે. દેવમંદિરના ચિત્ર ઉપરથી દેવના આચાર્યો સંબંધે થોડું
જાણ્યું ગયું તે માટે ક્ષમા આહ્વાન,

સ્નેહાધીન

કૃષ્ણદેવ હરજીવન લક્ષ્મી

જય સત્ ચિત

જ્ઞાનગોચરી

૧ બાળકો અને માખાપો

ગર્નાઈ શૌએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે એક રેશન ઉપર ટ્રેનને ઉપડવાનો વખત થયો ત્યાં એક બાઈએ ગાર્ડને જમ્ને કહ્યું: “ગાર્ડ, મહેરબાની કરી ટ્રેનને અકસ્માત ન થાય તેમ સહીસત્રામત રીતે લઇ જાઓ, કારણ મારાં ત્રણ સુંદર બાળકો બેઠાં છે.” અને ગર્નાઈ શૌ કહે છે: “બહુ પ્રેમળ માતા એક સાપરૂપ છે.”

આપણે ત્યાં જન્મતા બદ્ધાતો આવે છે, જૂના અવિશકત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓને ધરતું કામકાજ-પાણી ભરવું, ઢળવું, ઢોરડાંખરવું કામ કરવું, જાણ વસોવવી, માખણ-ઘી કાઢવું, વગેરે એટલું રહેતું કે કુટુંબના છોકરાઓને એની ગેળે જોઈએ તેટલું સ્વાતંત્ર્ય મળી રહેતું. હવેના જમાનામાં મધ્યમ વર્ગના કુટુંબની સ્ત્રીઓને એમના વર નોકરી કે ધંધે બંધાર જાય ત્યારે કશું જ કંઈ કરવાનું હોતું નથી. તેઓ કાં તો નકામાં ખુસ્તકો વાંચવામાં અથવા નાનાં બાળકોનાં લાડ લડાવવામાં પોતાનો વખત ગાળે છે.

વી. બી. નામના લેખક ‘મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન’માં લખે છે:—

“ગૃહ શરદ્ગતિમાં બાળકોના ચિત્તશાસ્ત્ર ઉપર એટલીઆ બેબીઝ કલબમાં ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું; અને એ વિષય ઉપર અપાએશા ડૉ. ડબ્લ્યુ. એ. પોટસનાં વ્યાખ્યાનો હમણાં જ પૂરા થયાં છે. બાળકોના મનના વિકાસને મુખ્ય ચાર મુદ્દાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો.

- (૧) જન્મથી ત્રણ વર્ષ સુધી એના મનોભાવોને પોષે એવી જરૂરિયાતો;
- (૨) ત્રણથી સાત વર્ષ સુધી એની શુદ્ધિ અને સમજવશક્તિનો વિકાસ;
- (૩) અયોગ્ય કે કાઠી નાખવા લાયક ટેવો, અને તેને કેમ નાખવું કરવી; અને
- (૪) તેની સાહજિક વૃત્તિઓ (natural instincts) નું નિયમન.

કલબનાં ઘણાંખરાં સલાસદોષોએ બહારના ધંધાદારી જીવન સાથે લગ્નની જવાબદારીઓ માથે લીધેલી છે. બાળકો તરફની તેમની દરજ્જા જગવવા જતાં તેમને જે મુશ્કેલીઓ લાગતી તે વિશે બોલતાં ડૉ. પોટસે કેટલીએ વાર કહ્યું કે માતાની તમામ લાગણીઓ તેમ જ શક્તિનું બાળક જ એક કેન્દ્રરૂપ થઇ રહે તે ઈચ્છાપોગ્ય નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે અત્યંત હાનિકારક છે. જેઓ એમ માનતા હોય કે સ્ત્રીઓને બાળકોના ઉછેર સિવાય બીજા કશા ધંધામાં પડવાની જરૂર જ નથી, તેમણે આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રના નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

(૧) માતાની એક મોટામાં મોટી દરજ્જા બાળકને પોતાથી દૂર રહેતાં અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવતાં શીખવાડવાની જરૂર છે. બાળકો તરફ બહુ જખરો સ્નેહ એક મોટા વિઘ્નરૂપ નીવડે છે. પોતાની માતા સિવાય મદાવી લેવાનો શુણ્ણ બાળકમાં જેમ અને તેમ વહેલો ખીલવો જોઈએ. પછી લલે એ પોતાની માતાને એક મુરખી તરીકે ગણે.

(૨) બાળકના સ્વાભાવિક વિકાસને માટે જો કેાઇ પણ પરિસ્થિતિ સૌથી વધારે જરૂરની હોય તો તે મા અને બાપ વચ્ચેની એકદિલી છે; અને જો બન્ને પોતપોતાનું સ્વતંત્ર જીવન ગાળતા હોય તો જ આવી એકદિલી તે બન્ને વચ્ચે ઉદ્ભવી શકે.

(૩) માતાએ પોતાની સમગ્ર જાત કે વખત બાળકને આપવાં જોઇએ નહિ. તેણે પોતાની જે કંઇ શક્તિ હોય તેનો હાસ ન થવા દેતાં યોગ્ય માર્ગે તેનો વિકાસ કરવો જોઇએ.

(૪) બાળકને ઘરમા તેમ જ શાળામા બીજાં બાળકોની સોજતની જરૂર છે, અને તે હિપરાત તેને પોતાનાં માબાપની મૈત્રીની જરૂર છે. મા અને બાપે બાળકની સાથે રમવામાં પોતાના કામ તરફ બેદરકાર રહેવું ન જોઇએ; કારણ માબાપ પોતાના કામ પર જાય એ વસ્તુ જોવાની પણ એને ખાસ જરૂર છે, જેથી એ એમ સમજી શકે કે તે પોને માબાપનો આખો ધ્યાન લઇ શકે તેમ નથી.

(૫) સુરખ્ખી મિત્રો કે સાથીની જેમ માબાપે બાળક તરફ વર્તવું જોઇએ. માબાપે બાળકની કક્ષા પર નીચે જનરી બાળક સાથે વર્તવું જોઇએ નહિ. કેટલાંએક માબાપો તો પોતાનાં બાળકો સાથે મોટા માણસની જેમ વર્તી શકતાં જ નથી. આ પરિસ્થિતિ બાળકો તેમ જ માબાપ બન્નેને બહુ જ હીણાં કરનારી છે.

(૬) પોતાની લાગણીઓ જેમ બદલાય તેમ માબાપોએ પોતાનાં બાળકો તરફ બદલાવું ન જોઇએ. એટલે કે પોતાને ગુરસો ચડે માટે મારવું, પોતાને પ્રેમ થાય ત્યારે લાડ લડાવવાં વગેરે. આ હિપચત પોતે છોકરો કે છોકરીની ઈચ્છા કરી હોય તેનાથી વિરુદ્ધ બાળકની જાતિ છે એ વાત બાળકને કેાઇ પણ કાળે સૂચનથી પણ જાણવા દેવી ન જોઇએ. દાખલા તરીકે, ધણાં માબાપો પોતાને છોકરીની ઈચ્છા હોય, અને પછી છોકરો આવે, તો તે છોકરાને છોકરીના નામથી કે નારી જાતિમાં સંબોધન કરે છે.

(૭) બાળકોને જો ખાતરી હશે કે પોતાની અવિચારી ભૂલો માટે તેમને અયોગ્ય કપકા આપવામા નહિ આવે, તો તેઓ હંમેશાં શ્રદ્ધા રાખી માબાપને બધું કહેશે.

(૮) બાળક આડું ચડું હોય ત્યારે તેને ઘણીવાર માત્ર આરામની જરૂર હોય છે. એક શિક્ષા તરીકે નહિ પણ એક શારીરિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવા તેને સુવાડી આરામ આપવો જોઇએ.

(૯) જુદું બોલવા માટે બાળકોને બહુ શિક્ષા કરવી ન જોઇએ, કારણ ઘણીવાર શું બન્યું છે, અને તેઓની શી ઈચ્છાઓ છે એ બે વચ્ચેનો ભેદ બાળકો સમજી શકતાં નથી. પરીઓની વાતોઓ વગેરે બહુ કહેવાથી હકીકત અને વાતો વચ્ચે બાળકોનાં મનમાં ગોટાળો થાય છે. તેથી તે પણ બહુ કહેવી ન જોઇએ.

નાખડ કરવા જેવી ટેવો માટે બાળકો કરતાં માબાપ ઘણીવાર વધારે જવાબદાર હોય છે એમ ડૉ. પોટસે જણાવ્યું હતું. બાળકના ઉછેરમાં પિતાએ પણ માતાને સહકાર આપવાની જરૂર છે એમ જો કે ત્યાં જણાવવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ બાળકોને માટે જેમ માતાએને લાપણો અપાય છે તેમ બેબીઝ કલબમાં પિતાઓને લાપણુ આપવા શરૂ થશે કે કેમ તે જણાવું નથી.

૨ કેળવણીની વર્તમાન સ્થિતિ

ગુજરાત પ્રાંતિક મહિલા પરિષદનાં પ્રમુખસ્થાનેથી સૌ. ઇન્દુમતી દીવાને આપેલા લાખણુમાંથી નીચેનો મહત્વનો લાગ આપીએ છીએ :

...આ દષ્ટિએ જોતાં આપણે આપણા સામુદાયિક અને વ્યક્તિમત પ્રયત્નો તપાસીએ. આપણે ત્યાં સ્ત્રી અને પુરુષોનો સામાન્ય કેળવણીની સ્થિતિ કેટલી દયાગ્રામ્ય છે તે સરકારી આંકડા ઉપરથી જ સમગ્ર તેવું છે. તેથી આપ સમક્ષ તે રજુ કરું છું.

મુખ્ય ઇલાકાનો જે હાલ અંગ્રેજ સરકારની સીધી હકુમત નીચે છે તે હાલની વસ્તી, ૧,૮૨,૬૧,૬૨૬ ની છે. જેમાંથી ૨૩ ટકા શહેરોમાં રહે છે, અને ૭૭ ટકા ગામડાંઓમાં રહે છે. આખી વસ્તીમાં માત્ર ૨ ટકા સરકારી અને ખાનગી નોકરોદ્વારા અથવા તો વકીલાત, એન્જનીયરીંગ, ડોક્ટરી ધંધા વગેરેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે. છતાં પણ વિચિત્ર વાત એ છે કે આખી કેળવણીની પદ્ધતિ જાણે માત્ર અ. જે ટકા વસ્તીને માટે જ હોય એવી રીતે ચોજવામાં આવી છે.

મુખ્ય ઇલાકાના આ ધંધામાં પડેલાઓના આંકડાઓ રસિક હોવાથી જણાવવા જેવા છે.

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
ડોક્ટરો ...	૧૧,૦૦૧	૩૩૯
વકીલો અથવા ન્યાયખાતાના સરકારી નોકરો	૬,૬૭૪	૧૪૨
આર્કિટેક્ટસ, ઇન્જનેરો અથવા વ્યાપારી	૬,૦૨૩	૨૬૬
પેટ્રીઓના વ્યવસ્થાપકો અને માલિકો }		
શિક્ષકો ...	૩૧,૪૮૧	૪,૩૩૯
સરકારી નોકરીમાં તેમ જ ખાનગી	૧,૧૬,૩૯૦	૭,૨૯૩
પેટ્રીઓના હક્કા દરજ્જાના કારકૂનો }		
વ્યાપારી પેટ્રીઓ, કારખાનાઓ વગેરેના	૨૦,૦૦૦ (આસરે)	૩૦૦ (આસરે)
વ્યવસ્થાપકો કે પેટ્રી દરજ્જાના સરકારી		
કે પેટ્રીઓના કે કારખાનાઓના અમલદારો }		

આથી ઉલટું જોતીના ધંધામાંથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારાંઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—

પુરુષો	સ્ત્રીઓ
૩૬,૭૨,૮૫૮	૧૭,૯૩,૮૪૬

આટલી જોટી વસ્તીવાળા ધંધાદારીઓની કેળવણી માટે સરકારે તેમ જ પ્રજાએ શું શું કર્યું છે ? ગામે ગામે એમને માટે ચોખ કેળવણીની વ્યવસ્થા ન થાય ત્યાં સુધી તેમની પાસેથી કંઈ સેવાનો સરકારને શો હક્ક છે ?

માત્ર સ્વભાષાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પરીક્ષા એટલે વનોડ્યુલર કાર્પનિશના આંકડાઓ આ પ્રમાણે છે:—

	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
૧૯૨૮ની સાલની પરીક્ષામાં એકલા	૧૩,૭૫૮	૧,૬૧૭
પરીક્ષામાં પાસની સંખ્યા	૬,૨૯૨	૬૫૦

એટલે પુરુષોની સંખ્યા કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા લગભગ દસમા ભાગની છે.

પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમજ કૌલેજો બધે મળી આશરે દશ લાખ વિદ્યાર્થી બહો છે, તેમાંના માત્ર ૮ લાખ ૪૦ હજાર પ્રાથમિક શાળાના ઉપલા ધોરણોમાં, માધ્યમિક શાળાઓમાં તથા કૌલેજોમાં બહો છે.

એકંદર વસ્તીમાંથી ૧૫ ટકા બહો શિક્ષે એવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં માત્ર ૬ ટકા બહો છે-એટલે માત્ર $\frac{1}{3}$ ભાગ બહો છે અને $\frac{2}{3}$ બચ્યા વિના જ રહે છે. તેમાં સ્ત્રીઓ તો બહુ જ ઓછી બહો છે. સ્ત્રીઓની વસ્તીમાંથી ૨ ટકા બહો છે. એટલે ૧૫ છોકરીઓ જેમણે બહુવું નોંધ્યું તેમાંથી માત્ર બે જ બહો છે, ૧૩ તદ્દન નિરક્ષર રહે છે. આખા ઇલાકામાંથી માત્ર ૨,૩૬,૪૯૩ કન્યાઓ બહો છે. બહુતી છોકરીઓમાંથી મોટા ભાગે તો પ્રાથમિક શાળાઓના નીચલાં ધોરણોમાં જ બહો છે.

૦.૨ ટકા છોકરીઓ કૌલેજોમાં બહો છે.

૬.૫ ટકા છોકરીઓ પ્રાથમિક શાળાઓનાં ઉપલાં ધોરણોમાં તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં બહો છે.

૯૨ ટકા છોકરીઓ પ્રાથમિક શાળાઓના પહેલાં ધોરણોમાં બહો છે.

૧.૩ ટકા છોકરીઓ ખાસ શાળાઓ જેવી કે હુન્નરશાળાઓ, શિક્ષિકાઓ માટેની ટ્રેનિંગ કૌલેજો, નર્સિંગશાળાઓ વગેરેમાં બહો છે.

આ ઉપરથી ૨૫૪ સાબીત થાય છે કે જેને આપણે ડેળવણી કહીએ તેવી ડેળવણી લેનારી છોકરીઓની સંખ્યા નહિ જેવી જ છે.

સરકારી રિપોર્ટમાંથી કેમવાર આકાશ્યો પણ જાણવા જેવા છે.

હિન્દુઓ ૮ ટકા

મુસલમાનો ૧૦.૫ ટકા

પારસીઓ ૨૧.૨ ટકા

દેશી ખ્રિસ્તીઓ ૧૦.૫ ટકા

આ ઉપરથી ખીજ કેમના કરતાં હિન્દુઓ પછાત છે, એ સાબીત થાય છે. છતાં પણ સરકાર તરફથી એવી દલીલો કરવામાં આવે છે કે હિન્દુઓ ડેળવણીમાં આગળ છે તેથી ખીજ કેમને ડેળવણીમાં ઉત્તેજન મળવું નોંધ્યું. જ્યારે ખરી વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી તદ્દન ઉલટી જ છે. અને પ્રજાએ સરકારની આ વારંવાર બદલાતી બેદનીતિ ધ્યાનમાં રાખવી નોંધ્યું.

*

૩ હિન્દમાં સ્ત્રીકળવણી

મુખ્ય ઇલાકાની સ્ત્રીકળવણીની સ્થિતિ ઉપરના આકાશ્ય દર્શાવે છે જ્યારે હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાં આવે સ્ત્રીકળવણીનો પ્રચાર કેટલા પ્રમાણમાં થયે રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ આપતા આકાશ્યો સુપ્રસિદ્ધ બંગાળીપત્ર 'પ્રવાસી'માં આવ્યા છે. ૧૯૨૪-૨૫, ૧૯૨૫-૨૬, ૧૯૨૬-૨૭ એ ત્રણ વર્ષોમાં મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળ, સુક્તપ્રાંત અને પંજાબમાં મુખ્ય મુખ્ય પરીક્ષાઓમાં કેટલી કન્યાઓ પાસ થયે છે તેના આકાશ્ય નીચે આપવામાં આવ્યા છે. ૧૯૨૬-૨૭ પછીના આકાશ્ય હજી લેગા પ્રસિદ્ધ થયા નથી.

એન્ડ્રુસ અને સૂક્ષ્મકાંડનલ

૧૯૨૪-૨૫ ૨૫-૨૬ ૨૬-૨૭

મદારા	૩૩૮	૩૮૪	૩૮૩
મુંબઈ	૧૮૨	૧૨૧	૧૭૫
બંગાળ	૧૪૩	૧૩૧	૧૫૭
યુક્તપ્રાંત	૬૧	૫૨	૮૨
પંજાબ	૬૮	૯૫	૬૦

આઈ-એ

મ.	૧૨૩	૮૨	૧૧૦
મું.	૪૪	૫૭	૩૫
બં.	૫૧	૬૭	૭૮
યુ.	૧૭	૨૫	૪૩
પં.	૨૬	૨૩	૧૯

આઈ-એસ, સી

મ.	—	—	—
મું.	૧૬	૧૨	૧૨
બં.	૭	૮	૧૦
યુ.	૫	૪	૦
પં.	૧૮	૧૫	૧૩

બી. એ. (ઝોનર્સ)

મ.	૩	૫	૮
મું.	૧૨	૨૮	૩૪
બં.	૮	૧૫	૧૫
યુ.	૦	૧	૦
પં.	૨	૨	૩

બી. એ. (સાધારણ)

મ.	૬૬	૪૬	૫૪
મું.	૫	૩	૧૭
બં.	૩૪	૪૦	૨૮
યુ.	૧૪	૧૭	૧૧
પં.	૧૪	૧૦	૯

બી-એસ, સી (સાધારણ)

મું.	૨	૧	૩
બં.	૦	૧	૧
યુ.	૧	૬	૦

એમ. એ.

મ.	૧	૪	૪
મું.	૩	૪	૫
બં.	૦	૩	૪
યુ.	૪	૬	૭
પં.	૩	૦	૧

એમ. એસ.-સી

મું.	૦	૦	૨
યુ.	૧	૦	૨
મું.	૦	૦	૨
યુ.	૧	૧	૧

એમ. બી.

મ.	૦	૦	૧
મું.	૧૨	૯	૧૩
બં.	૧	૦	૧
પં.	૬	૭	૩

ડિ. ટિ. એમ.

બં.	૧	૨	૩
-----	---	---	---

લાઈન્સન્સેડ પ્રિન મેડસિન

મ.	૨	૦	૧
----	---	---	---

બ્રિટિ. એલટિ. બિધ.

મ.	૩૫	૩૩	૩૬
મું.	૩	૩	૭
બં.	૧૦	૧૪	૧૫
યુ.	૦	૨	૦
પં.	૦	૨	૪

લાઈસન્સ, ડિપ્લોમા કે સર્ટિફિકેટ ઇન ટિચિંગ

મ.	૧૧૭	૧૦૮	૧૪૨
મું.	૧૫	૧૦	૧૯
બં.	૫	૬	૫
યુ.	૩૭	૮	૪૨
પં.	૨૧	૧૭	૧૧

('ગ્રેવાસી' માંથી)

૪ તમે જાણો છો ?

બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાષ્ટ્રોની આવક તથા દોલત

નીચેના આકાશ પરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે ઘણી પ્રજાઓ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં શ્રીમંત છે, ત્યારે દિંદિ ગરીબાઈમાં સળડ્યા કરે છે. સરકારી ગણતરી પ્રમાણે એક દિંદિની વાર્ષિક સરેરાશ આવક માત્ર ૨ પૌંડ છે. એક સુરોપિયન દાર માટે પણ વર્ષે આ રકમ કરતા વધારે રકમ ખર્ચે છે. દિંદિની જોશમાં એક કેદીનું આત્મવચનું વાર્ષિક સરેરાશ ખર્ચ ૩ પૌંડનું હોવાની ગણતરી કરવામાં આવી છે. ગરીબ દિંદિ જો કેદીનું જીવન જીવે અને પોતાની જરૂરિયાત આત્મવચનમાં જ પૂરી ગણે તો પણ તેની આત્મારની ૨ પૌંડની આવકમાં તે તેમ કરી શકે નહિ. એક દિંદિની સરેરાશ દોલત ૯ પૌં. ૧૦ શિ. ૦ પે. છે. ઇંગ્લાંડમાં ગરીબ માણસ માટે વાર્ષિક જે ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેના કરતાં ઉપશી રકમ અર્ધા પણ નથી. દિંદિની દોલતની વિગત વહેંચણી, તથા ધીનદિંદિ અધિકારીઓના ગંભીર પમારને અંગે દિંદિના કરોડો મનુષ્યોની સરેરાશ આથી પણ ઓછી દોલત હોય છે. ઉપરના સંજોગોમાં, અસંખ્ય લોકોને રહેવાને ઘર, પહેરવાને કપડાં તથા પૂરતો ખોરાક ન મળે તો નવાઈ ન ગણાય. ખ્રિસ્તી ધર્મના એક પાઠશીએ ઠીક જ કહ્યું છે કે “આ લોકોને જે તજી દિવે એક કે બે ટંક ભોજન મળે છે.”

૧ આવક તથા દોલત

વસ્તીના પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રોની માથાદીઠ સરેરાશ દોલત તથા આવકનું નીચેનું પાંચ દિંદિની નિઃસહાય સ્થિતિનું સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન કરાવશે.

રાષ્ટ્રનું નામ	સરેરાશ વાર્ષિક આવક પૌંડમાં	સરેરાશ દોલત પૌંડમાં	રાષ્ટ્રનું નામ	સરેરાશ વાર્ષિક આવક પૌંડમાં	સરેરાશ દોલત પૌંડમાં
આર્જેન્ટાઈન	૨૪	૧૪૦	રુમાનિયા	—	૯૫
ઓસ્ટ્રેલિયા	૪૦	૩૭૦	રુશિયા	૧૧.૫	૬૦
ઓસ્ટ્રિયા	૧૫.૫	૧૦૫	સર્વિયા	—	૮૫
બેલ્જિયમ	૨૮	૧૭૦	સ્વેડન	૧૬.૫	૧૦૫
ડેન્માર્ક	૩૨.૫	૨૩૦	સ્વીડન	૨૨	૧૪૦
ફ્રાન્સ	૨૭.૮	૨૪૦	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૯	૧૫૦
જર્મની	૩૧	૧૬૦	યુનાઈટેડ કિંગડમ	૪૦	૩૦૦
ગ્રીસ	—	૯૫	યુનાઈટેડ સ્ટેટસ		
હાવાઈ	૧૨.૨	૯૫	અમેરિકાના	૪૦	૨૧૦
નેધરલેન્ડ	૨૨.૬	૨૪૦	હિન્દુસ્તાન	૨	૯૫

૨ ખેતી

દિંદિના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. વસ્તીના ૭૦ ટકા કરતાં વધારે લોકો તેનાથી ગુજરાન ચલાવે છે. જમીનની સંભાળ ન લેવાથી, કળકુપના પટ્ટી ગઈ છે. યુનાઈટેડ કિંગડમમાં એક એકરની પેદાશ ૩૪ ભુલ્લ છે ત્યારે દિંદિમાં પૂરા ૧૫ પણ નથી. આનું મુખ્ય કારણ યોગ્ય ખાતર પૂરું પાડવાની ખેડૂતની અસક્તિ છે. ખેતીનાં નર્થ

સાધનોના ઉપયોગ કવચિત્ થાય છે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિમાં જેવી જ્યાં મુખ્ય સાધન ગણાય છે તે દિશામાં ખેતીના આ હાથહવાસ છે. આકાશના વળતમાં જમીન અત્યાર કરતાં ક્યાં વે વધારે કસવાળી હતી.

એક એક જમીનમાં અનાજની કેટલી વેદાદ્ય જુદા જુદા દેશોમાં થાય છે તે નીચેના આંકડાઓથી જણાશે:—

યુનાઇટેડ કિંગડમ	૩૫ યુસલ. ઇટલી	૧૨ યુસલ
ફ્રાન્સ	૨૦ „ રશિયા	૧૨ „
જર્મની	૧૮ „ હિન્દુસ્તાન	૧૦ „
આસ્ટ્રિયા	૧૯ „	

૩ મહેસુલ

જુદા જુદા દેશોની વસ્તીના માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક મહેસુલ કેટલી છે તે નીચેના પત્રક ઉપરથી જણાશે. ગરીબ દિશ ઉપર કરના અમલ જોખ્ખે લાદેલો હોય, માથાદીક સરેરાશ વાર્ષિક થોડા શિલિંગ સરકારી તીજેરીમાં ભરી શકે છે તે જ વસ્તુ તેની ગરીબીનો પુરાવો છે. વડોદરાના લોકો ઉપર બ્રિટિશ દિશ કરતાં કોઈ રીતે વધારે કર ન હોવાથી જોવાની રકમ ભરી શકે છે તે નોંધવું ઉપયોગી થઈ પડશે.

દેશ	મહેસુલ	દેશ	મહેસુલ
	પા. શિ. પે.		પા. શિ. પે.
આસ્ટ્રિયા	૪-૬-૦	રશિયા	૧-૧૬-૦
બેલ્જિયમ	૪-૮-૦	સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧-૧૭-૦
ફ્રાન્સ	૪-૧૫-૦	ટુર્કી	૧-૧૧-૦
જર્મની	૨-૮-૦	ઉત્તરઆર્ધ	૬-૧૬-૦
ઇટલી	૩-૫-૦	યુનાઇટેડ કિંગડમ	૪-૨-૦
જાપાન	૧-૩-૦	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨-૧૫-૦
નોર્વે	૩-૦-૦	વડોદરા	૦-૧૨-૬
		હિન્દુસ્તાન	૦-૫-૦

૪ હુન્નરઉદ્યોગ

હિંદી હુન્નરઉદ્યોગની ખીલવણીમાં ખૂબ અવકાશ છે. ઇરાન જેવા ઓછા સુધરેલા દેશો પણ આપણા કરતા આગળ છે. સામાન્ય વાચકને આ વસ્તુનો ખ્યાલ આપવા એટલું કહેવું પૂરતું થશે કે ઇંગ્લેન્ડમાં દર માથા દીક આયાતનિકાશ ૪૫૦ શિલિંગ છે, ત્યારે દિશમાં ૨૦ શિલિંગ કરતાં પણ ઓછી છે. દિશની નિકાશ મુખ્યત્વે કાચો માલ છે, આયાન તૈયાર થયેલ માલ છે. ખીલ દેશોના ઉદ્યોગ માટે મહેનત કરીને દિશે કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવો પડે છે. હમેશનાં ઉપયોગના તૈયાર માલ માટે તેને ખીલ દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે. હિંદ આગળના વખતમાં દરેક દેશને માલ પૂરો પાડતું. તેની હરીફાઈમાં કોઈ દેશ જીતે રહી શકતો નહિ, પણ, અત્યારે તે વસ્તુચિંતિ પલટાઈ ગઈ છે.

૫ રાષ્ટ્રોનો વેપાર

નીચેના આંકડાઓમાં ધરવપરાશ માટે આવેલી વસ્તુઓનો તથા ઘેર તૈયાર કરાવી નિકાશ કરેલ વસ્તુઓનો રાખાવેલ થાય છે.

દેશ	કુલ વેપાર	વસ્તીના માયાદિદ	ક્રાન્સ	૫૬,૬૦,૦૦,૦૦૦	૧૪-૩-૦
	પાઉન્ડમાં	પૌ. શિ. પે.	જર્મની	૮૭,૬૦,૦૦,૦૦૦	૧૩-૬-૦
ન્યૂઝીલેન્ડ	૩,૯૦,૦૦,૦૦૦	૩૫-૯-૦	ઇટાલી	૨૨,૨૦,૦૦,૦૦૦	૬-૭-૦
સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ	૧૨,૬૦,૦૦,૦૦૦	૩૩-૩-૦	ટ્યુનિસ	૧,૦૫,૦૦,૦૦૦	૫-૧૭-૦
ઑસ્ટ્રેલિયા	૧૪,૭૦,૦૦,૦૦૦	૨૯-૮-૦	ઇજિપ્ત	૫,૭૦,૦૦,૦૦૦	૫-૧-૦
દેનેક	૧૭,૫૦,૦૦,૦૦૦	૨૪-૩-૦	તુર્કિસ્તાન	૮,૮૦,૦૦,૦૦૦	૨-૧૬-૦
નાઇટરોડોર	૧,૦૩,૨૦,૦૦,૦૦૦	૨૨-૧૬-૦	રશિયા	૨૬,૮૦,૦૦,૦૦૦	૧-૧૩-૦
આર્જેન્ટાઇન	૧૪,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૯-૦-૦	ઇરાન	૧,૬૦,૦૦,૦૦૦	૧-૧૨-૦
ઉરુગ્વાય	૧,૭૦,૦૦,૦૦૦	૧૫-૯-૦	હિન્દુસ્થાન	૨૮,૯૦,૦૦,૦૦૦	૦-૧૮-૦

આ લેખમાં વાચકની સમક્ષ દિલ્હી અધ્યક્ષ આર્થિક સ્થિતિ બતાવનારા આંકડા મુકવામાં આવ્યા છે. આ સ્થિતિને અંગે લોકોની થોડી સંખ્યા અત્યંત દારિદ્રમાં છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે લાખો લોકો ભૂખમરણને અંગે મરણને શરણુ યામ છે. બ્રિટિશ સરકારની છત્રછાયા નીચે જ ૪૦ વર્ષના ગાળામાં દિલ્હીમાં ત્રણ કરોડ લોકો ભૂખમરાથી મરી ગયા છે. અલ્પાહારથી ઉત્પન્ન થતાં દરદેને અંગે ખીળાં કેટલાં મૃત્યુ પામ્યાં તેની સંખ્યા મળી શકતી નથી.

ખીજ બાળુએ ૧૯મી સદીની શરૂઆત તરફ દૃષ્ટિ નાખતાં આપણને આબાદી દેખાય છે. અંગ્રેજ લેખકોના લખાણ પછી આ વાતની પ્રતીતિ પૂરે છે.

ઇતિહાસકાર રૉબર્ટસન ૧૮૧૭માં લખે છે કે—

“ બધા યુગમાં સોનું અને રૂપું ખાસ કરીને રૂપું-દિલ્હીમાંથી બહાર મોકલવામાં આવતા. હુનિયાના ખીજ કોષ પ્રદેશ જીવનની જરૂરિયાત માટે કે મોજશોખની વસ્તુઓ માટે પરદેશી પર દિલ્હી જેટલો ઓછો આધાર, લાગ્યે જ ‘રાખવો’ પડતો દશે અનુકૂળ હવાપાણી, કુળદ્રુપ જમીન અને અક્કલ હુશિયારીથી લોકો ‘જે છિએ તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આને અંગે તેની સાથેનો વેપાર એકધારે ચાલ્યો છે અને કળા અથવા કુદરતના નમૂનાને બદલે કૌંમતી ધાતુઓ આપવામાં આવી છે.”

ખીજે લેખક વૉલ્ટર હેમિલ્ટન અર્ધ સત્તાવાર રીતે ૧૮૨૮ના ઇસ્ટ ઇન્ડિયન એક્ઝીક્યુટિવમાં લખે છે:

“ બંગાળના હક્કદાર છેલ્લા બે વાઙસંશયો, જાહરખાન અને શુઆખાનનાં ચાંચીસ વર્ષની સત્તા દરમિયાન દેશ ખૂબ આબાદ હતા. જો કે દિલ્હી ખાતે વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયા મોકલવામાં આવતા તો પણ લોકોને કરનો ખીજે જળીતો નહિ. અસાવરીખાને રાજ્ય ઝુંટાવી લીધા પછી પણ જમીનદારો એટલા શ્રીમંત હતા કે મરાઠાઓને હાંધી કાઢવામાં થયેલ ખર્ચ માટે એકે રૂપિયા એક કરોડ, અને ખીજે પચાસલાખ આપ્યા હતા.”

દિલ્હી ભૂતકાળની તથા વર્તમાનકાળની સ્થિતિ વચ્ચે આવો દેખીતો ફેર છે.

કામદાર મહાસભા પરિષદ

હમણાં નાગપુરમાં કામદાર મહાસભાની પરિષદ ધંડિત જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપદે ભરાઈ હતી તેમાં સખત મતભેદને લીધે ફાટ-ફૂટ થઈને એ પક્ષ છૂટા પડ્યા છે. આજના જમાનામાં આવી ફાટફૂટ થાય તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી બ્રિટિશ સરકારે મજૂરની રિયલિટી અવલોકન કરવા માટે જે વિદેશી કમિશન નીમ્યું છે તેની સાથે સહકાર કરવા કે કેમ એ પ્રશ્ન વિષે મતભેદ હતો. દીવાન ચમનલાલ, જોશી અને જળણે એ ત્રણે ભાષ-જોએ કામદાર મહાસભાને સંગઠિત કરવા માટે પુષ્કળ મહેનત લીધી છે. જોશી અને જળણે પૂરેપૂરા વિનીત પક્ષના છે અને દીવાન ચમન-લાલ તેમનાથી કાંઈક વધારે તેજ છે પણ એકંદરે એ બધાનું માનસ સફેદપોથી એટલે 'છુરજવા' વર્ગના જેવું છે. એ પક્ષના આગે-વાનો સરકાર પાસેથી થોડા કાંઈક ટુકડા મેળ-વીને ખુશ થાય એવા છે. સામી તરફથી જી. આઈ. પી. રેલ્વે અને ગીરણી કામગર પક્ષના આગેવાનો વિદેશી કમિશનનો બહિષ્કાર કર-વાના મતના છે. ચમનલાલ અને જોશી જાને આ કમિશનમાં જોડાયા છે એટલે ચોતાના બચાવને માટે ખૂબ આગ્રહ કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરિષદની પહેલા વ્યવસ્થાપક સમિતિની સભા મળી હતી તેમાં આ પ્રશ્નોની પ્રાથમિક ચર્ચા થઈ તે વખતે ઘણા અંગત આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા એ સારું ને કહેવાય, અને તેમાં દીવાન ચમનલાલ મુખ્ય ગુનેહગાર હતા. વ્યવસ્થાપક મંડળમાં પસાર થયેલા ઠરાવો પરિષદમાં પસાર થાય છે જ એવું નથી તે છતાં વિનીતપક્ષે છુટાછેડા કર્યો તે બતાવી આપે છે કે તેમનામાં ટક્કર ઝીલવાની અને હાર સહન કરવાની હિમત નહોતી.

આ પરિષદમાં ૫૧ કામદાર મંડળોને મેત આપવાનો અધિકાર મળ્યો હતો અને તેમાં ૧,૮૯,૪૩૬ કામદાર સભ્યો છે. એકંદરે ૯૩૮ મતદાર હતા તેમાંથી એક મંડળની ગેરહાજ-રીને લીધે ૯૩૩ કામદારોની હાજરી હતી. જે પક્ષ છૂટો પડી ગયો તેમાં ૯૬,૬૩૯ સભ્યો અને ૪૭૮ મતના પ્રતિનિધિ હતા અને બાકીના ૯૧,૭૯૭ સભ્યોવાળાં મંડળોને ૪૪૫ મત હતા. એટલે છૂટા પડનાર પક્ષને વધુમતી હતી. એમ કહેવાય છે કે આ જે પક્ષો વચ્ચે તીવ્ર મત-ભેદ હતો તેમની વચ્ચેના લગભગ ૨૦૦ મત એવા હતા કે જેમણે ચોતાનો મત પહેલેથી બાધી દીધો નહોતો. એટલે ધંડિત જવાહરલાલ કહે છે તે સાચું છે કે વિનીતપક્ષે છૂટા પડવામાં અત્યંત ઉતાવળ કરી હતી.

વળી સામા પક્ષને ખાડામાં ઉતારી પાડ-વાના જે પ્રયત્નો થયા હતા તે નીચ પ્રકારના હતા. દાખલા તરીકે એશિયાઈ સંઘ (અખિલ પાસિફિક કામદાર સંઘ) સાથે જોડાવાની દર-ખાસ્ત વિનીતપક્ષને કબૂલ નહોતી તે છતાં સામા પક્ષને ખાડામાં ઉતારવા ખાતર દીવાન ચમનલાલે એ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો અને મધ્યપક્ષ પાસે ટેકો અપાવવાના પ્રયત્નો કર્યો. ધંડિત જવાહરલાલ જેવા નિષ્પક્ષ આગેવાનને પણ આ બાબત ટીકા કરવી પડી છે. એ ખાડો કયો છે તે જણી લેવાની જરૂર છે. વિનીતપક્ષની જાહમતી હતી તે છતાં તે ચેતી ગયો છે કે હવે તેમના જૂના વિચારને લાખા વખત સુધી કામદારો 'સ્વીકાર'શ નહિ. તેથી તેમણે સરકારની જોય શોધવા માંડી છે. લંલાલ-પક્ષને મોરકો સાથે સંબંધ છે એવી ચીસો પાડીને ચોતે સરકારના વહોલા થવાનો અને સામાપક્ષને રાજદ્રેહી ચીતરવાનો પ્રયત્ન અત્યંત નિંધ ગણાય. આવી રીતે છેલ્લાં હજાર વર્ષમાં

ધણાગે પ્રગટાઈ, આ દેશમાં થયા છે. વિનિત-
પક્ષની વર્તણૂકને માટે રાખત ફિટકાર કય્થ
વિના છૂટકો નથી. જોશી અને બખ્તે બન્ને
હિંદ સેવક સમાજના આજીવન સભ્યો છે, તે આ
કામદાર મહાસભાના મંત્રી તથા મદદનીશ મંત્રી
હતા. દેશભક્ત બાખ્તેએ “રાજકીય મિશન-
રીઓ” નો સવ કરવા માટે હિંદ સેવક સમા-
જની સ્થાપના કરી અને તેમના અવગતને
પંદર વર્ષ થયાં નથી સાર પહેલાં એ સમાજના
ધણા સભ્યો સરકારની ગ્રાંથ શોધવાની
નબળાઈ બતાવી રહ્યા છે.

લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપણે ત્યાં કામ-
દારોના મહાજનો હજી થોડા વર્ષો થયા
સ્થાપાયાં છે. તેમને જાગૃત કરનાર તથા સજ-
કન કરનારા આગેવાનો ધણાખરા શુદ્ધિજીવી
માણસો છે. કામદારોનું પૂરેપૂરું સજકન થઈ
જાય સારે પહેલાં યૂરોપના જહાજ વિચારોનો
ફેલાવો પણ થઈ રહ્યો છે. આપણા રાજકીય
તથા ખીજા સામાજિક પ્રશ્નોમાં પણ તેમ જ
થયું છે. ન્યાતોના લાખો તડોમાથી છૂટા થયા
પહેલાં ન્યાતજનતા પણ વિરોધ થઈ રહ્યો
છે, સ્ત્રીઓમાંથી પડદો ગયો નથી અને સ્ત્રીઓને
જેળવણી મળી નથી ત્યાર પહેલાં દરેક પ્રદેશમાં
સમાન હક્કોની માગણી થઈ રહી છે. આ
વસ્તુસ્થિતિ આપણા વિચિત્ર સંયોગમાં અનિ-
વાર્ય છે. દરેક દિશામાં ભાગફેડ અને રચના
થઈ રહ્યાં છે. કામદાર પક્ષને યૂરોપના કામ-
દારોની ભાંડે રાજકીય સત્તા હસ્તગત કરવાનો
શોખ થાય તેમાં નવાઈ નથી.

સારે હવે કામદાર મહાસભાનું શું થશે
એ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. એ મહાસભાના
નવા પ્રમુખ શ્રી. સુભાષ બોઝ છે અને તેમણે
સમાધાની કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા છે.
જે આગેવાનો તદ્દન મવાળ છે તે છૂટા રહે
એ ઇચ્છવા જેવું છે. જેવી રીતે રાજકીય
મહાસભામાંથી વિનિતો છૂટા પડીને સરકારની

ગુલામી અને ખુશામત કરે છે તે પ્રમાણે જોશી
બખ્તેની પાર્ટી છૂટી રહે તેમાં જ ફાયદો છે;
પણ ખીજા આગેવાનોએ કામદાર મહાસભામાં
પાછા આવી જવું જોઈએ. બિહટલી કમિશનનો
પ્રશ્ન હવે પૂરો થઈ ગયો છે. જો એશિયાઈ
મહાસંઘની સાથે જોડાવાથી કાંઈ ફાયદો થતો
હોય તો તેમાં જોડાવું જ જોઈએ, પણ જો
એ સંબંધ સરકારને ધમકી આપવાને માટે
હોય તો તેમાં કાંઈ માત્ર નથી. બ્રિટિશ સર-
કાર એવી ધમકીઓથી ડરી જાય એવી નથી.
અને માનીએ છીએ કે પંડિત જવાહરલાલ
નહેરુનું બાપણ જહુ વિચારવા લાયક છે.

સુ. મ.

* *

રાજકીય અને કામદાર મહાસભાઓ

કામદાર સંઘીએ રાજકારણ એટલે રાજ-
કીય મહાસભામાં ભાગ લેવો કે કેમ એ પણ
મહત્વનો પ્રશ્ન છે. કામદાર પક્ષના કેટલાક
આગેવાનો એમ માને છે કે આજની રાજકીય
મહાસભા સફેદપોષી માણસોની બનેલી છે
અને કામદાર પક્ષને એમને હાથે ન્યાય મળે
એ શક્ય નથી. કામદારપક્ષ સમાજની આખી
આર્થિક વ્યવસ્થા બાંધી નાખવા ઇચ્છે છે,
પણ રાજકીયપક્ષના સફેદપોષીઓ એવા વિચ-
વને અતુભોદન નહિ આપે. ખીજા આગેવાનો
એમ કહે છે કે આજે જે પ્રકારની ક્રાંતિ રશિ-
યામાં થઈ છે તેવી દરેક દેશમાં થવી જોઈએ
એવો નિયમ નથી અને યૂરોપ અમેરિકાના
ખીજા બધા ભાગોમાં આ પ્રકારની ક્રાંતિ થઈ
નથી. તેથી રાજકીય મહાસભામાં કામદારો
તથા ખેડૂતોએ મોટી સંખ્યામાં હાજર થવું અને
અમજીવી ગનુબોના હક્કને માટે ઝુંબેશ ઉપા-
ડવી. આજે તો એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે
કે જવાહરલાલ નહેરુ અને સુભાષ બોઝ જેના
કામદાર મહાસભાના આગેવાનો રાજકીય
મહાસભાના નેતા થઈ ગયા છે અને સ્વાતંત્ર્ય-
પક્ષનું વજણ સામાજિક પુનર્વિદ્યનાની દિશામાં

છે જેમાં અમલવીઓના હાથમા ધણી રાજ-
કીય સત્તા જશે. આ બંને ચળવળો એકઠી
થવાની નથી પણ હાલમા તો રાજકીય સમાને
કામદારપક્ષનો ટેકો મળે એ દરેક રીતે ઇચ્છવા
જેવું છે.

સુ. મ.

* *

અમદાવાદ મનૂર મહાજન

અમદાવાદમા જે મનૂર મહાજન છે તે
કામદાર મહાસભામાં દાખલ થયું નથી તે સૌ
કોઈ જાણે છે. આ મહાજનની ઉત્પત્તિ તથા
વિસ્તાર કરવામાં ગાંધીજી ઘણો રસ લે છે,
અને એમના વ્યક્તિત્વને લીધે મિલમાલેકો
સાથેના અમલ સમાધાનીથી ચુકવાય છે. ત્યારે
મિલના ધંધાની તેજ ઓછી થઈ હતી ત્યારે
૧૯૨૨ ની સાલમા મિલમાલેકોએ કામદારોના
પગાર ઘટાડી દીધા હતા. તે વખતે મિલમનૂ-
રોએ હડતાલ પાડી હતી પણ તેમનું બળ
ઓછું હતું અને ગાંધીજી જેવમા હતા તેથી
મિલમાલેકો ફાવી ગયા હતા. તે વખતે જે
ઘટાડો પગારમાં થયો હતો તે ત્યાંથી હતો કે
કેમ એ પ્રશ્નની ચર્ચા હવે કરવામા આવે નથી,
પણ અમદાવાદની મિલોની આર્થિક સ્થિતિ
સુધરી છે અને મુંબઈની હડતાલોએ પણ
અમદાવાદના વેપારને તેજ આપી છે તે જોતા
૧૯૨૨ માં થયેલા ઘટાડાને રદ કરવાનો પ્રશ્ન
મિલમનૂરોએ જાણે કયો હતો. તે બાબતમા
લાખ્યા વાદવિવાદ થયા પછી શેઠ મંગળદાસ તથા
ગાંધીજી લવાઈ નીમ્યા હતા. એ બંને એક-
મત થઈ શક્યા નહિ એટલે સામાન્ય રીતે
કામદાર મહાજને વિચાર કરવાનો રહ્યો કે
મિલમાલેકોનો નિર્ણય સ્વીકારવો અગર હડતાલ
પાડવી. પણ ગાંધીજીની દલીલ અને મિલ-
માલેકોની સભ્યતાને લીધે તેમણે થી. કૃષ્ણલાલ
ઝવેરીને સરખંચ તરીકે નીમવાનું કારણ અને
મિલોના નફા તથા મિલમનૂરોની આર્થિક

જરૂરિયાત વગેરેનો જોડો વિચાર કર્યો બાદ
સરખંચે ૧૫ના ને બદલે ૮ ટકા હાંતવાના
ખાતામાં અને ૫ ટકા ખીમમા વધારવાનું
કારણ્ય છે. આ કારણને મિલમનૂરોએ તેમજ
મિલમાલેકોએ સ્વીકાર્યો છે. આટલા વધારાને
લીધે મિલમનૂરોને દર વર્ષે ૧૮ લાખ રૂપિયા વધારે
મળશે એવી ગણતરી થઈ છે. આટલી મોટી
લડત એક પણ હડતાલના વિના સમાપ્ત જાય
તેને માટે બન્ને પક્ષને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

પણ મિલમનૂરોએ સમજી લેવાની જરૂર
છે કે તેમણે પોતાનું સંધ્યજી વધારે કેળવવું
જોઈએ અને પોતાના પગ પર જીભા રહેવાની
ટેવ પાડવી જોઈએ. જે દિવસે ગાંધીજી વચમા
પડી શકે એવી વસ્તુસ્થિતિ નહિ હોય ત્યારે
મહાજન શું કરશે ? મોટા ઝાડની ઓથમા
જંગલ છોડવા સંપૂર્ણ રીતે ખીલી શકતા નથી.
ખીમના બળ પર જીવવાની આશા રાખનાર
દુમેશાં નબળાં રહે છે. તેથી મનૂર મહાજન
તથા મનૂરના હિતચિંતક કાર્યકર્તાઓએ આ
વાત લક્ષમા રાખીને મનૂર મહાજનની ખીલ-
વણી કરવાની છે. આજના આગેવાનો નહિ
કરે તો નવા આગેવાનો જરૂર કરશે.

સુ. મ.

* *

કોમી સુવક મંડળો

અમે કોમસંસ્થાના પક્ષના નથી, છતાં
કોમી મંડળોની આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ.
હાલમા આવા મંડળો ધણી કોમમા અને ધણી
નાતોમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આવાં મંડળો
નાતોનું અસ્તિત્વ વધારે દૃઢ અને જડ કર-
વાને નથી, પણ નાતો તથા કોમોની અંદરનાં
અનિષ્ટોની સામે લડવાને છે. નાતની સામા-
જિક બદલોની સામે આ મંડળોએ મોરચો
માંડવો જોઈએ, જરા પણ શરમ વિના તે
બદલો બહાર પાડવી જોઈએ અને વિનયનું
ઉલ્લંઘન કર્યા સિવાય બને તેટલા ઉપાયોથી
તેનો નાશ કરવો જોઈએ.

આવા મંડળોએ શહેર કે તાલુકાના સામાન્ય યુવક મંડળની સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ કે જેથી કેન્દ્રસત્તાની મંત્રણા સલાહ અને જરૂર પડે ત્યાં કુમકનો તેમને લાભ મળી શકે. દરેક નાતમા અને દરેક ગામમાં આવાં મંડળો થઈ જવા જોઈએ. યુવક મંડળો જે જે ઠરાવો કરે તેમાંના શક્ય હોય તે ઠરાવો તે જ યુવકો પોતપોતાની નાતમા સ્વતંત્ર મંડળો કરીને કે ખીજ કોઈ રીતે અમલમાં મૂકે તો કામ ધણું સારું થાય.

આ સંબંધી વિચાર કરતા ધણાને એક પ્રશ્ન થયો હશે કે હિંદુ સિવાયની આપણી ખીજ કોમોના યુવકો પોતાની કોમમા કેમ કાઈ કામ કરતા નથી? યુવક મંડળોમાં પણ મુસલમાનો, વોરા, ખોજ, પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ ધણાં જોઈએ લાગે છે. આપણા જુવાનો કોમી અભિમાન કે આગ્રહને લીધે આમ વેગળા રહેતા હશે એમ તો મનાય તેમ નથી. સદ્લાગ્યે કોમી અભિમાનનું ઝેર જુવાન વર્ગમા નથી. ત્યારે શું આપણા વોરા, ખોજ, ખીજ મુસલમાન કોમો, પારસીઓ,

ખ્રિસ્તીઓ વગેરેને પોતાની કોમમાં કાઈ કામ ન જ લાગતું નથી? તેમનામા સામાજિક કુરિવાજો, ખોટા ખર્ચો, ધર્મને નામે થતા જુલમો કે અત્યાચારો કે ધાર્મિક અધિકારીઓનાં ગેરલાજબી દબાણો જેવું કશું જ નથી? સ્વતંત્ર દેશમાં પણ સામાજિક અને ધાર્મિક કુરિવાજો હોય છે તો અનેક સેકાઓથી પતિત અને પરંત્ર રહેલા હિંદુ જેવા દેશમાં કાઈ પણ કોમ ખદી કે કુરિવાજ વિનાની હોય એમ અમે માનતા નથી. પણ અમારે આથી વધારે લખવાનું નથી. પોતાની ખદી ચોધી કાઢી તેની સામે લડવાનું કામ દરેક કામનું છે, અને તેને જહારથી જાહેર રીતે તેનું લાન કરાવવું પડે તે પહેલાં દરેક કોમ પોતાની જોગે પ્રગતિ કરવા પ્રયત્ન કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. યુજ્જ્વાલમા

અને આખા હિંદમાં નવજીવન આવ્યું છે તે એમ સખણું ખેતી રહેશે એમ અમે માનતા નથી.

* *

યુવક સંઘો

યુવક સંઘો વિશે અતિ ઉપર રૂપે જ અભિપ્રાયો પ્રવર્તે એવું કંઈક નિર્માણ લાગે છે. અસહકારની શરુઆતમાં મહાત્માજીએ યુવકો સંબંધી ધણીવાર પ્રશ્નસાનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં અને એ શોધાં વરસો યુવકોની ધણી જ પ્રશંસા થઈ. હવે તેથી ઉત્કટ યુવકોને ખડું કામ કરવાની દાનત નથી, તેમને માત્ર તમાશા જોઈએ છીએ, સોંધી રીતે નેતા બનવું છે, એવા આક્ષેપો તેમના પર આવવા માંડ્યા છે.

યુવકોએ કશું જ કામ કર્યું નથી એમ તો કેમ કહેવાય? પણ યુવકોએ એ વિચારવાનું છે કે તેમના સંઘોમાં જે ચર્ચાઓ ચાલે છે તેમાં કામ કરવા વિશેની કેટલી છે અને માત્ર તમાશા જેવી કેટલી છે? ખીજું એ વિચારવાનું છે કે યુવકો પોતે પોતાની પ્રવૃત્તિ વિશે શું માને છે? એવા ધણા યુવકો છે જેઓ પોતે જ સંઘની પ્રવૃત્તિને તમાશા જેવી માને છે, સંઘમાં ખરું કામ કરનારા આગળ પડીને કામ નથી કરી શકતા અને ધાંધલિયા કાવી ન્નય છે એમ માને છે. યુવકોને પોતાને પોતાના સંઘો અને પોતાનાં મંડળો માટે માન છે? પોતાના ઠરાવો પોતે પાળે છે? જહારના અભિપ્રાયો ખોટાખરા ગમે તેવા હોય પણ તેમને પોતાને જ પોતા વિશે માન નહિ હોય તો ખીજને કદી થવાનું નથી.

ખીજું યુવકોએ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણા દેશમાં તાલિમની મુખ્ય ખોટ છે અને તે ખોટ તેમનામા પણ છે. અત્યાર સુધી કોલેજોમા જે તાલિમ મળતી હતી તે હવે સરકારી કોલેજોમાં મળવાની આશા જ નથી, જ્યાંસુધી સરકાર પોતાના કૌભાંધી આપણું માન પાછું જીતી ન શકે ત્યાંસુધી

એટલે સુવકો માટે સૌથી મોટી જરૂર તાલિમ કેળવવાની છે. બધા સત્કાર્યોની ઈચ્છા અને તેને માટે સહન કરવાની અને ત્યાગ કરવાની તૈયારી છતાં તાલિમ વિના કર્યું જ થઈ શકવાનું નથી. અને તેમનામાં તાલિમ કેટલી છે તે સુવકસંધો સાથે સંબંધ ધરાવનાર દરેક સુવક, કદી શકશે. સંધના દર્શનમાત્રથી તેની તાલિમ દેખાઈ આવે છે. તાલિમ કદી છૂપી રહી શકતી નથી. અને તાલિમ નહિ સંધે ત્યાં સુધી જાહેર પ્રગમતને તેઓ મેળવી શકશે નહિ.

સામાન્ય રીતે ત્રીસ વરસે જમાનો બદલાય છે. પણ આપણે ત્યાં દર પાંચ વરસે બદલાતો જણાય છે. જમાનાનો બેદ એકદમ તીવ્ર પડ્યા માટે છે. તેમા જૂના જમાનાના માણસો સુવકસંધને દોરતા નથી એમ વાકે કાઢવાને બદલે, સંધ તેમની સાથે મેળવ્યા કરે, સંધયોગ્ય કામ નહીં કરે, અને લાગી છુટીઓમા તે કરે એ ઈષ્ટ નથી? છતાં જૂના નેતાઓનું કામ તેમને ગમે નહિ, તો જૂના જમાનાની તથા ક્યાં વિના પોતાને મનામનું કામ કરવા માટે. હિંદુસ્તાનમાં કામને તોડે નથી, કામ કરનારને અવકાશને તોડે નથી.

૨૧.

સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ

સ્ત્રીઓ અને સુવકો-દેસનું ભાવિ મડવાનાં સંબંધ સાધનો-જન્મેમાં પૂજા જ નેમ આવ્યું દેખાય છે. છેલ્લા ચાર વર્ષમા શિક્ષિત સ્ત્રીઓ અને સુવકો દેશની પરિસ્થિતિ - સારી પેઠે સમજી ગયાં છે. અને જે કાર્ય આજ સુધી નહોતું થતું તે કરવાને તત્પર થઈ ગયાં છે. કુલોડાના ધા માયાં વગર લાકડાં કપાય જ નહિ. હજાર વિચાર કરી કરીને, ગણતરીઓ ગણી ગણીને સમાજમાં કે રાજકારણમાં પ્રગતિ કરી શકાય નહિ. વિપ્લવ વગર નથી સૃષ્ટિ સરળ થઈ. સુવકો અને સ્ત્રીઓથી જ આ સિદ્ધિ

થઈ શકે. દેશનાં સહભાગ્ય છે કે કસોટીની વખતે ખરો શક્તિનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. સ્ત્રીઓની ચળવળમા માત્ર સ્ત્રીઓના જ પ્રશ્નોનો સમાવેશ નથી થતો-સમસ્ત રાષ્ટ્રનું દિત તેમા સમાવેશું છે. સ્ત્રીઓએ એટલું તો સમજી જ લેવું જોઈએ કે પોતાના પ્રયાસ વગર રાષ્ટ્રનો ઉભતિમાં જે હજાર આડખીલીઓ નડી રહી છે તેનો નાશ થવાનો નથી. અત્યાર સુધી રાષ્ટ્રની પુનરુત્થાનમા સ્ત્રીઓએ નહિ જેવો ભાગ લીધેલો છે, અને તેને લીધે કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ નથી. શિક્ષિત સ્ત્રીઓ હવે પોતાની જવાબદારી કેટલેક અંશે સમજતી થઈ છે અને પુરુષો તરફથી તેમને સહાનુભૂતિ મળતી થઈ છે. છેલ્લા ચાર વર્ષથી સ્ત્રીઓની સતત માગણી અને પ્રયાસને અંતે, બાળશક્તિ, સંમતિ વ્યવના કાપડા પસાર થયા છે. સ્ત્રીઓના વારસા હંફ માટે મૈથુર અને વડોદરા રાજ્યમા કમિટીઓ નીમાઈ છે, ખિરીસ હિન્દુસ્થાનમાં પણ એ વિશેનો ઉદાપોદ થઈ રહ્યો છે. સૈદ્ધા. ઓથી સ્ત્રીઓને જે અન્યાય થઈ રહ્યા છે, જે અન્યાયો સ્ત્રીઓ મૂંગે મોઢે મદન કરતાં આવી છે, અને જેના પરિણામે જ જિન્દગી પ્રગતિ નિર્મોલ્ય થતી ચાલી છે તે અન્યાયો દૂર કરવાને સ્ત્રીઓ જ દટિબદ્ધ થઈ છે એ થોડા આનંદની વાત નથી. અખિલ ભારતવર્ષીય મહિલા પરિષદ સ્ત્રીઓ અને બાલકોનાં દિતનો વિચાર કરે છે. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ, સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય, સ્ત્રીઓની આર્થિક પરાધીનતા આ સર્વ વસ્તુઓનો વિચાર દેશની શિક્ષિત સ્ત્રીઓએ એકત્ર થઈને કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અજ્ઞાત, પ્રશ્નો એટલા ગુંચવાયલા છે કે ત્રણ વર્ષમાં તો કાંઈ સંગીન પરિણામ દિષ્ટિગોચર થાય નહિ-એટલું જ કે કયા કયા વિષયો હાથમાં લેવાના છે એ વસ્તુ દવે સાફ સાફ સમજાઈ ગઈ છે. રોગ પરણાય ત્યારે તેની દવા સહેલાઈથી થાય.

અખિલ ભારત મહિલા પરિષદને અંગે

ભરાએલી ગુજરાત પ્રાન્તિક પરિપદ હમણા જ અમદાવાદમાં ભરાઈ હતી. તેમાં પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ઇન્દુભતિ દીવાને આખા ચે પ્રશ્નની સમાલોચના બહુ સારી રીતે કરી હતી. તેમાં એક વાત ખૂબ બાર દબને કહી હતી તે એ હતી કે “સ્ત્રીઓનું માનસ બદલાવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓમાં જે હલકાપણની-ઉતારતાપણની ભાવના-inferiority complex-આવી ગઈ છે તે દૂર થવી જોઈએ, અને તેને માટે વિશાળ શિક્ષણ અને આર્થિક સ્વતંત્રતા એ જ ઉપાય છે. બાળશિક્ષા, અનેક પત્ની કરવાનો રિવાજ, પડાનો રિવાજ, વિધવાઓની પરાધીનતા, અનાથ સ્ત્રીઓની અધમ રિયતિ, એ સર્વ આ બે ઉપાયથી નાબૂદ થઈ શકે તેમ છે. સ્ત્રીઓની રિયતિ સુધારવા, તેમની ખરી રિયતિનું જ્ઞાન કરાવવા, સ્ત્રીસમુદાયો એકઠા કરી સતત વ્યાખ્યાનો, ચિત્રો, સિનેમા, નાટકો વગેરે રજૂ કરવા, “કલાદાર સ્ત્રીજીવનમાં આનંદ અને ઉત્સાહ આવશે તો પછી તેમને આ નવા કામોમાં રસ પડશે. જેમને અક્ષરજ્ઞાન નથી તેમને પણ આ રીતે જ જ્ઞાન આપી શકાશે. મજૂર વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પણ કેળવણીનો ફેલાવો કેવી રીતે થાય તે જોવાનું છે, તેમના કામના કલાક ઓછા કરીને તેમના સામાન્ય જ્ઞાનમાં વધારો કરવાનો છે. તેમની પાસેથી કામ લેનાર શેઠીઆઓએ તેમની કેળવણી અને વિનોદનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઈએ. વળી સ્ત્રીઓના વ્યાવહારિક હક્કો સમજાવવા જોઈએ. સ્ત્રીઓને પોતાની આર્થિક દુર્દશા સમજાવવી, તેમને કમ્પાતી કરવી, લક્ષમાં સ્ત્રીપુરુષની જવાબદારી સરખા છે તેનું જ્ઞાન કરાવવું, બાળકોની સાથે વૃદ્ધોને પણ અટકાવવા, હોટેલીની મરજીવિરુદ્ધ લગ્ન થવા દેવા નહિ, સ્ત્રીશિક્ષકો, નર્સો, કામદાર વર્ગની સ્ત્રીઓ વગેરેની ઉપરી અમલદારો મારફતે અત્યારે જે દુર્દશા થાય છે તેને દૂર કરવા પ્રયત્નો કરવા, સ્ત્રી કેળવણીની સંસ્થાઓનો

કચળો લેવો. ઇત્યાદિ પરિપદમાં જે દારાવો પસાર થયા હતા, તેમાં મહત્વના દારાવો આ સંબંધી જ હતા. સદગત ભાષ અમૃતલાલ દાણીના આકાશ વ્યવસાનની પરિષદે નોંધ લીધી એ તો યોગ્ય જ હતું. સૂરત, ભાવનગરની સ્ત્રી કેળવણીમાં આજ જે સ્પષ્ટ પ્રગતિ જોવામાં આવે છે તે માટે એ બન્ને શહેરો તેમનાં ઝાણી છે જ—વળી પોતાની પત્નીને સ્ત્રી કેળવણીના મિશન માટે તૈયાર કરી છે તે કંઈ નાનીચની વસ્તુ નથી.

બાળકોની સાથે વૃદ્ધો તથા બીજાં કન્જેક્ટ સંબંધી દરમિયાન થયો હોત તો વધારે યોગ્ય થાત. સ્ત્રીઓને માટે અળખા રક્ષણ ગૃહની જરૂર હોત તો જમાનામાં ઘણી જ માલુમ પડે છે. આ મંડળ આ સંગીન કાર્ય ઉપર એ બહુ જ ઇચ્છુ છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં સો એ સો ટકા ટ્રેન્ડ શિક્ષકો જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત ઠોકરા ઠોકરીને સરકાર પાસે સ્વીકારાવવાની જરૂર છે. શ્રી. કાન્તા બહેને - યોગ્ય જ કહ્યું હતું કે એન્જીનિયર, દાકતર, જજ, ખેરિસ્ટર, કલેક્ટર, એ કાંઈ જગ્યાએ અનટ્રેઇન્ડ માણસો કામમાં નથી આવતા, અથવા અનટ્રેઇન્ડ રાખીને કાપ-કૂપની કાતરે મૂકાતી નથી; પણ કેળવણીમાં જ અનટ્રેઇન્ડ માણસો નીભી શકે છે અને કાપકૂપ કરાવ છે. પ્રમુખ બહેને કહ્યું હતું કે ઈરિયો પૂરવા માટે સરકાર પાસે પૈસા છે અને કેળવણી માટે નથી. કરોડોનું લસ્કરી ખર્ચ કરવાના પૈસા છે, અને ગામડાંની ૭૭ ટકા વસ્તીને કેળવણી આપવા માટે નથી. મોજશોખના સાધનો ઉપર જયારે કર નાખવામાં આવ્યો, ત્યારે તે પૈસા કેળવણીમાં ખર્ચવાનું વચન આપ્યું હતું, પણ તે પળાયું નથી; જયારે કમિશ્નરો પાછળ લાગે રૂપિયા, વેડફાય છે. પૈસા નથી એ નહિ પણ કેળવણી આપવી નથી, તે આપવાની સરકારને ઇચ્છા નથી.

આ પ્રમાણે પ્રમુખ બહેને તેમ જ અન્ય સ્ત્રીઓએ, સાદા સાદા વિચાર જણાવ્યા હતા.

આમ સ્ત્રીઓમાં આ સંબંધી વિચાર કરાવીને આ વસ્તુની ચળવળ કરવાનો આરંભ તો થયો. પણ હવે શું? વરસાબર ખૂબ મહેનત કરીને સ્ત્રીઓને ખૂબ જાગૃત કરવી, અસંતોષ ફેલાવવા અને રચનાત્મક કાર્ય કરી ખર્તાવવું-પુનર્જીવન પામેલા સ્ત્રી મંડળનું આ કર્તવ્ય છે. જે સ્ત્રીઓને હિંદીને પુનર્ધટનાના કરાવો થાય છે તે સ્ત્રીઓનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ કરીને તેમને જાગૃત કરવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવનાર જોઈએ છે. અમદાવાદમાંથી માત્ર બાર બહેનો જો આ કામ ઉપાદી લે-ખૂબ જ આનંદ રાખીને કરે તો ગુજરાતનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય. અમદાવાદ ગુજરાતનું પાટનગર છે. ગુજરાતનાં મોટાં ગામોમાં જઈને આ બહેનોએ જાગૃતિ લાવવી જોઈએ અને ગુજરાતી સ્ત્રી મંડળનું નામ સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ. બહેનો એકવાર જાગશે તો પછી કોઈ બાકી નહિ રહે !

ઉલ્લા દોદ મહિનાથી છાયા ઉધારીએ છીએ તો રાજને રાજ કોઈ કોઈ રથને સ્ત્રીઓની પરિપદોના અહેવાલ તજરે પડે છે. ભારત મહિલા મંડળે જે ખીલું કાઢ્યું ન કર્યું હોય તો આટલું તો કર્યું જ છે: દરેક દરેક મોટા શહેરમાં સ્ત્રીઓ એકઠી થાય છે અને પોતાના પર વીતતા અન્યાય રજૂ કરે છે-અને તેની સામે લડત ચલાવવાના ઉપાય સૂચવે છે. કરાચી, સક્કર, હૈદરાબાદ, વડોદરા, મુંબઈ, પટણા, કલકત્તા, મન્દોર, લાહોર, દિલ્લી, નાગપુર, લખનૌ, ખનારસ, અમદાવાદ, પૂના, મદાસ, બેંગ્લોર, પાલઘટ (મથખાર), તીનવેલી (તામીલ નાડુ) ઇત્યાદિ અનેક સ્થાને સ્ત્રીઓની પરિપદો થઈ. મુંબઈમાં ભારતનારી અખિલ ભારત સ્ત્રી પરિષદને માટે પ્રતિનિધિઓ મુંબઈમાં અને સ્ત્રીઓની ખરી સ્થિતિનો વિચાર કરાયો. દરેક દરેક રથજેથી એક જ સૂર સળગાય છે કે સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં ખૂબ વધારો થવો જોઈએ;

સ્ત્રીઓની બંધકર નિરક્ષરતા. દૂર થવી જ જોઈએ; સમાજે સ્ત્રીઓ ઉપર જે અન્યાય કર્યો છે અને હજી કરે જાય છે તેની સામે ખંડ-ઉઠાવવું જોઈએ; સ્ત્રીપુરુષ બંને માટે એક જ પ્રકારના કાયદા-હોવા જોઈએ; નીતિનું ધોરણ એક જ હોવું જોઈએ; આર્થિક સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ; વારસાના હક્ક મળવા જોઈએ; સમાજમાંથી બાળકમ, વૃદ્ધકમ, દરજિયાત કમન, અનેકપત્ની કરવાનો રિવાજ, વિધવા ઉપર થતા લુલ્લમો, પરવિક્રમ, કન્યાવિક્રમ, લગ્ન મરણનાં ખોટાં ખરચો-આ સહુ નાશ થવું જ જોઈએ. આ દરેક રચનાના અહેવાલ વાંચીને તેમ જ સ્ત્રીઓના ઉદ્દગરો જાણીને ખરે જ ખૂબ હર્ષ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં કેટલી દિમિત આવી છે? જૂઠા જૂઠા સંકોચ જતા રહી છે-રપટ્ટે રપટ્ટ વાત કહેતાં કોઈ અચકતા નથી. આ પ્રકારનું નિરૂપણ આવે એ જ એક શુભ ચિન્હ છે. સ્ત્રીઓને કેવી કેળવણી જોઈએ, પોતાના બાળકોને કેવા પ્રકારના પાતાવરણમાં ઉછેરવા જોઈએ, કેવી પરિસ્થિતિમાં લગ્ન થવાં જોઈએ, છૂટાછેડા કરવા જોઈએ: એ બધી પોતાની વાતોનો નિરૂપણ પોતે જ તોડ લાવવાનો સ્ત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો જણાય છે. સ્ત્રીશક્તિ ખરે જ પ્રગટવા મંડી છે-અને એની તરવારના ખેલમાં બધા જ વિધોનો સંકાર યશે અને ભારતમાં તો પૂર્ણ તેજના અંમારથી પ્રકાશશે. કેટલું સુરમ્ય લાગે !

શારદા મહેતા

ગુજરાતના પ્રખર વનસ્પતિશાસ્ત્રી

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો સ્વર્ગવાસ

ડિસેમ્બર (૧૯૨૯)ની ત્રીજી તારીખે કચ્છ-જુજમાં આ વૃદ્ધ વનસ્પતિશાસ્ત્રીનો ૬૬ પડી ગયો. 'પ્રસ્થાન'ના ગયા અંકમાં જ ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના પ્રવેશની વાત કરતા આપણા પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનોપાસક શ્રી. કમ્નિતલાલ જગનલાલ પંડ્યાએ-વૈજ્ઞાનિક સંશોધન વિષયમાં ભારત-વર્ષની ખાસ મુલ્યે ગણાવી, તેમાંની કેટલી ગુજરાતી નથી એ માટે એ: 'દર્શન'ના પાંચી, " છે માત્ર એક જ જણ પણ એમને નથી.

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૯

પાન: ૧૯૮૬

અંક ૩

સોલંકી રાજ જયસિંહ (:સિદ્ધરાજ)

[આગલા બે દાખાં ગાંઠે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૮ પૃ. ૧૪૬, ૨૨૫.]

૩

પરાક્રમ, ઉદારતા, ધર્મપરાયણતા વગેરે ગુણોને લીધે જયસિંહને તેની પ્રજા ખૂબ ચાહતી હતી. તેનું નામ ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોમાં હજી સુધી પ્રસિદ્ધ છે. જો કે તે તેના પૂર્વજોની જેમ કદાચ રોમ દનો તો પણ ખીજા ભારતીય ધર્મો અને સંપ્રદાયો તરફ તે ઉદારતા અને આદરની દૃષ્ટિથી જોતો. તે રાત્રે શ્રમ વધે જયસિંહની નગરચર્ચા કરીને લોકોની સાચી દયા જાણી લેતો અને પછી લોકપ્રિયતા તેમને બોલાવીને, તેમને કાંઈ પણ પૂછ્યા સિવાય, તેમનું સુખદુઃખ કહી રેતો. આથી લોકોને વિશ્વાસ પડી ગયો હતો કે તે ઠાઠ દેવતાનો અવતાર છે જેથી ખીજના મનની વાત પણ જાણી લે છે.

૧. કેટલાક જૈન મંથકારોએ એ ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે જયસિંહને જૈન ધર્મ પર ખૂબ મજા હતી. પરંતુ કેટલાક પ્રમાણ એવા મળ્યા છે તેથી એ ક્યન વિશ્વાસપાત્ર નથી એમ કહી શકાય છે; કારણકે પ્રબુધધિતામુખિગાર પોતે જૈનધર્મના આચાર્ય હોવા છતાં પણ સ્પષ્ટ લખે છે કે: "સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહામલ્લ નામનું સિવાલય બંધાવ્યું. -જેમ માલવામાં મહાભાદના મહિરમાં જે સમયે જ્વળ ચઢાવવામાં આવતો તે સમયે કોઈ જૈન મંદિર પર જ્વળ રાખવામાં આવતો નહિ તેમ જ હજી સિવાલય પર જ્વળ ચઢાવતી વખતે ખીજાં બધાં જૈન મંદિરોના જ્વળ ઉતારવામાં આવ્યા હતા." (પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૫૦.)

લગભગ દિ. સન ૧૦૭ (૪૦ સં ૧૨૧૧) માં મુહમ્મદ ઊરીએ નમે-ઉલ્-દિકાયત નામનું પુસ્તક લખ્યું, જેમાં મુસલમાનો તરફના જયસિંહના વ્યવહારના સંબંધમાં તે લખે છે:

“ગુજરાતના રાજ્યમાં ખંભાત નામે નગરમાં અગ્નિપૂજક અને સુન્ની મુસલમાન રહે છે. ત્યાં એક મસજિદ હતી, જે અગ્નિપૂજકોએ કાઢિશે. દ્વારા બાળા મૂકાવી. આ દંગામાં ૮૦ મુસલમાન માર્યા ગયા. કેવળ એવી નામના એક ખતીબ (ખુતબા પઠવાવાળો) મુસલમાન બચી ગયો. તેણે અનહિલવાડ જઈ પોકાર કર્યો પણ કોઈએ તેના પોકાર તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ, એટલે શિકારના સમયે જંગલમાં રાખને મળીને ખંભાતની બધી હકીકત રજુ કરી. આથી બરાબર તપાસ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને તેણે પોતાના પ્રધાનને કહ્યું: ‘હું ત્રણ દિવસ સુધી જનાનખાનામાં જ રહીશ, ત્યાં સુધી તમે રાજ્યનું કામ સલાજીશો.’ આમ કહીને જયસિંહ પોતાની સાંઠણી પર સવાર થયા અને એક દિવસ તથા એક રાતમાં ખંભાત પહોંચ્યા. અહીં છાની રીતે તપાસ કરતાં તેમને માલૂમ પડ્યું કે ખરેખર મુસલમાનોને સતાવવામાં આવ્યા હતા અને માર્યા ગયા હતા. આ પ્રમાણે ખતીબ અહીંના ખ્યાનની સચ્ચાઈ સંબંધી ખાતરી કરીને તે ત્રીજે દિવસે રાત્રે પાછા આવી ગયા. બીજે દિવસે દરબારમાં ફરિયાદીઓએ અરજ કરવાના સમયે ‘અરજી’ કરવાની ખતીબને આજ્ઞા કરી. ખતીબની બયાન પૂરી થતા કાઢિશેનું એક ટાળું તેને ધરાવવા અને તેની હકીકત જૂઠી સાબીત કરવા માટેનું હતું. પણ જયસિંહે તેમને કહ્યું કે આ અઘડો ધાર્મિક હતો, તેથી કોઈનો પણ વિશ્વાસ ન કરતા સાચી ખાતરી મેળવવા હું જાતે ખંભાત ગયો હતો. અને મને માલૂમ પડ્યું છે કે ખરેખર મુસલમાનો તરફ લુલ્લમ વર્તવાવામાં આવ્યો છે. રાજ્યમાં અર્થ પ્રજા સુખ અને શાન્તિનો સમાન રીતે ઉપભોગ કરી શકે એવી પ્રજાપાલનની સુવ્યવસ્થા કરવી એ મારું કર્તવ્ય છે. આમ કહીને બ્રાહ્મણો તથા અગ્નિપૂજકોમાંના દરેક સમુદાયના જે પ્રધાનનેતાઓને ઉચિત દંડ કરવાની આજ્ઞા આપી.”

જયસિંહ વિદ્યાપ્રેમી હતો અને તેથી વિદ્વાનોનું સન્માન કરતો હતો. તેથી અનેક

એ જ અન્યકાર લખે છે: “સિદ્ધરાજ માલવાથી પાછા ફરીને શીનગર રોકાયો. ત્યાંનાં મંદિરો પર ખજા ચઢાવેલા જોઈ તેણે બ્રાહ્મણોને ખૂણું: ‘આ કોનાં મંદિર છે?’ બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો: ‘નિન, બ્રહ્મા આદિના.’ આથી રાજાએ ગુરસે યઇને કહ્યું: ‘મેં ગુજરાતમાં જૈન મંદિરો પર ખજા ચઢાવવાની મના કરી છે તો પણ અહીં તે ઉપર કેમ ખજા ચઢાવવામાં આવ્યા છે?’” (પ્ર. ચિં. ૫. ૧૫૧) જે જયસિંહની મનોવૃત્તિ જૈન ધર્મ તરફ વાંકી હતી તે તે આ પ્રમાણે કરી ન કહેત. તે દેમયંદ્રનું ખૂબ સન્માન કરતા હતા તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ તેનું કારણ તો દેમયંદ્રની વિદ્વતા હતી, નહિ કે રાજાની નિનભક્તિ. દેમયંદ્રે જયસિંહના સમયમાં જ જૈન ગ્રંથોની રચના કરી હતી તેના પ્રારબભા નિનદેવની રદ્ધતિ કરી નથી એનું પણ કંઈ કારણ હોઈ જોઈએ.

વિદ્વાનો એની સલામા રહેતા હતા અને 'કેટલાં વે વિદ્વાનોએ એના સમયમાં સુદર સુદર
અન્યો લખ્યા હતા. પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાચાર્ય હેમચંદ્રે અનેક અન્યો
જયસિંહનો લખ્યા અને જયસિંહની યાદગારમાં પોતાના વ્યાકરણનું
વિદ્યાતુરાગ નામ 'સિદ્ધહેમા' રાખ્યું. સિદ્ધરાજના દરબારના મુખ્ય કવિ
શ્રીપાલ^૩ પંડિતે 'વિરોચનપરાજય,^૪ નામનો અન્ય તથા દુર્લભ
રાજમેરુ, રુદ્રમહાલય,^૫ વડનગરનો કિલ્લો,^૬ તથા સહસ્ત્રલિંગની^૭ પ્રશસ્તિઓ રચી.

વાગ્જાટ કવિ, જેનું લોકપ્રસિદ્ધ નામ 'બાહ્ય-હતું, તેણે 'વાગ્જાટલોકાર' તથા જમ-મગલાચાર્યેષ્ઠ 'કવિશિક્ષા' નામના અન્યે તેના સાસનકાળમાં બનાવ્યા. ગોવિંદસુરિના શિષ્ય વર્ધમાને વિ. સં. ૧૧૬૭ (ધ. સ. ૧૧૪૦) માં 'ગણુરતનમહોદધિ' નામના અન્યની રચના કરી જેમા પોતે રચેલા સિદ્ધરાજની પ્રસંસાના કેટલાક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે. તેના અંતમા ક્યાક "મમ" ક્યાંક "મમ સિદ્ધરાજવર્ણુને" લખ્યું છે.^{૧૦} સાગરચંદ્ર નામના પંડિત પણ સિદ્ધરાજના સમયમા યથા હતા. તેણે પણ એ રાજની પ્રશસામા એક કાવ્ય લખ્યું હતું, અને તેમાંથી પણ કેટલાક શ્લોક વર્ધમાને પોતાના 'ગણુરતનમહોદધિ'માં ઉદાહરણાર્થે ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^{૧૧} આ રાજ વિદ્વાતાની સંખ્યા^{૧૨} બોલાવતો, તેમના દ્વારા ધર્મસંબંધી

૩ શ્રીપાલ દ્વિ પોતાની રચેલી વડનગરના કિતાબી પ્રશસ્તિમાં પોતાને કવિયકવતી^૧ કહે છે :—

एकाहतिष्यन्नमहाप्रबंधः श्रीसिद्धराल मतिपन्नयधुः ।

श्रोपालनामा कश्चि चक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत्प्रशस्ताम् ॥

(एपिग्राफिया इंडिका; भा. १, पृ. ३००)

૪ ઈ. શ. ની તેરમી સતાબ્દીના અધ્યયોગેન વિદ્વાન પ્રભાચંદ્રે પ્રભાવચરિત નામનો અન્ય સ્વરૂપો, જેમા શ્રીપાદ કવિતા મુખ્ય અન્ય 'વિરોચનપરાજય'નો ઉલ્લેખ છે. (પ્રભાવચરિત અધ્યાય ૨૨, શ્લોક ૨૦૧-૨૦૮.)

૫ કુર્લભરાજમેરુ તથા રુદ્રમહાલયની પ્રશસ્તિઓનો પ્રભાવકચરિતમા ઉલ્લેખ છે. (અ.પા. ૨૨, રચીક ૨૦૬-૨૦૮.)

૬ વડનગરના કિલ્લાની પ્રશસ્તિ હજી મુખી ત્યાં વિદ્યમાન છે અને જપાઈ પાણી ગઈ છે.
(એપિગ્રાફિકા ઇડિકા, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૬-૩૦૧. પ્રાચીન વેળખાળા, ભા. ૧, પૃ. ૧૮૧-૧૮૫.)

૧૭ સંદસધિગતી પ્રસ્થિતિનો પ્રબંધવિતામણિમાં ઉલ્લેખ છે અને તેમાંનો એક શ્લોક પણ તેમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે. (પ્રબંધવિતામણિ પૃ. ૧૫૪-૧૫૫).

૮ વાગ્સટાથકારનો કર્તા વાગ્સટ અર્થાત જાહર, સોમનો પુત્ર હતો એવું એ પુસ્તકમાં આપેલું સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવેલું છે. જોકે આ પુસ્તકના દીકાકાર સિદ્ધદેવગણિ વાગ્સટને મહામાત્ય બતાવે છે (કાવ્યમાળામાં છપાયેલા વાગ્સટાથકાર, સિદ્ધદેવગણિની દીકા સાથે પૃ. ૬૦). કાવ્યાનુશાસનના કર્તા વાગ્સટ આ વાગ્સટથી જિન્ય છે.

૬ ઠાકર પીટર્સનની સરકૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધ સખધી ત્રિપોઠી, સન ૧૯૮૨-૮૩; અગ્રેજ ભૂમિકા પૃ. ૩૧

૧૦ નાજરી પ્રચારણી પત્રિકા, નવીન સરકારણ બા. ૩, પૃ. ૮-૯ ની ટિપ્પણીઓ.

૧૨ ન્યારે શ્રીપાદ કવિએ સહસ્રલિંગ તથાવની "પરાવિત તૈયાર કરી તે સમયે પડિતોની સન્ના થઈ હતી, જેનો પ્રબંધચિતામણિમાં ઉલ્લેખ મળે છે (પૃ. ૧૫૪-૫૬).

વિધોનું શ્રવણ^{૧૩} કરતો અને જિન જિન મતાવલંબીઓ વચ્ચે પરસ્પર શાસ્ત્રાર્થ પણ કરાવતો હતો.^{૧૪}

જ્યસિંહે અનહિલવાડમાં કીર્તિસ્તંભ,^{૧૫} સદસલિંગ નામે સરોવર^{૧૬} જેના તટ પર સિવ તથા દેવીઓનાં કેટલાંયે મંદિર હતા, સત્રચાળા, મકે તથા દસાવતારનાં મંદિર બંધાવ્યાં હતાં. સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય^{૧૭} (રુદ્રમહાકાલ) નું મંદિર તથા

જ્યસિંહનાં એક જૈનમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું^{૧૮} તેમજ અનેક સ્થળોએ પુણ્યકાર્યો અનેક ધર્મસ્થાન વગેરે બંધાવ્યાં હતા.^{૧૯} ગુજરાતનાં ધણાંયે પ્રાચીન સ્થાનો, જેના બંધાવનારાઓનો યોગ્ય સ પ્તો નથી લાગતો,

તે એણે બંધાવ્યા એમ લોકો કહે છે.

જ્યસિંહને સર્વ પ્રકારનું સુખ હોવા છતાં પુત્રસુખ ન મળ્યું. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે એણે યાત્રા, દાન વગેરે સર્વ કર્યું, અનેક જ્યોતિષીઓને પૂછ્યું તથા દેવદેવીઓની પણ પ્રાર્થના કરી પરંતુ એનો મનોરથ સંપૂર્ણ ન થયો.

સિદ્ધરાજ જ્યસિંહને ગદિલરાવ, બાધરાવ, તેજસી, મલખાન, જોષનીરાવ અને સગતિકુમાર (શક્તિકુમાર)-એ^{૨૦} પુત્ર હતા એવું બારોતું કથન

જ્યસિંહની મિશ્ત્રાસયોગ્ય નથી. સિદ્ધરાજના સમકાલીન લેખક હેમચંદ, કુમારપાલના સમયના ચિત્રોડના કિસ્તા પરનો લેખ તથા અન્ય

પુત્રકામના પ્રાચીન લેખોના પ્રુત્તકો પરથી કેટલાંક પ્રમાણ ઉદ્ધત કરી

શકાય જેથી બારોના એ કથનની અસત્યતા સ્પષ્ટ થઈ શકે. દ્વાપાયકાર લખે છે:

" જ્યસિંહ પો એવીને દેવપાટણ પહોંચ્યો. ત્યાં એણે સોમનાથની પૂજા કરી. પછી જ્યારે એ મંદિરમાં એકલો બેસીને સમાધિસ્થ થયો ત્યારે સંકરે પ્રત્યક્ષ યજ્ઞને એને સુવર્ણસિદ્ધિ અને 'સિદ્ધિ'ની ઉપાધિ આપી; પરંતુ જ્યારે એણે પુત્રને માટે યાચના કરી ત્યારે સંકરે

૧૩ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૭૩.

૧૪ જ્યસિંહની રાજસભામાં કુતુહલંદ્ર નામના દિગંજર જૈન ધર્મિ તથા ક્ષેત્રાંજર દેવતાવિની વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયાનો વૃત્તાંત પ્રબંધચિંતામણિમાં લખ્યો છે. (પૃ. ૧૬૧-૬૪)

૧૫ સુદતસકીર્તન સર્ગ ૨, સ્લોક ૩૭.

૧૬ સુરેવસંકીર્તનમાં 'સિદ્ધસર' રચાવ્યાનું લખ્યું છે. "યત્કારિતં સિદ્ધસરઃ સરસ્વ-રયાપાપિ પાતું વટમૂરચાક્તઃ" સંલવ છે કે સિદ્ધસર એ જ સદસલિંગ કહેવાતું હોય.

૧૭ રુદ્રમહાલયનું પ્રસિદ્ધ મંદિર જ્યસિંહના પૂર્વજ મૂલરાજે બંધાવ્યું હતું. સંલવ છે કે સિદ્ધરાજે તેનો અભિષેક કરાવ્યો હોય અથવા તો જો મંદિર (રુદ્રમહાકાલ) બનાવ્યાનું પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં લખે છે (પૃ. ૧૫૦) તેને જ બીજા અન્યકોષોએ રુદ્રમહાલય લખી દીધું હોય.

૧૮ સદસલિંગથી માંડીને રુદ્રમહાલય સુધીના ધર્મસ્થાનો બંધાવ્યાનું દ્વાપાયકાવ્યના ૧૫ માં સર્ગમાં લખ્યું છે.

૧૯ જ્યસિંહે ડોશી, ગાએલા, દમરપુર, વટવાણ, અનંતપુર, સુભારી, ઝીંકુવાડા, વીરપુર, વાઢાલા, વાસિંજપુર અને યાનમાં નર; કપાલંજ, સિદ્ધરા, ઘેલકા, વીરમગામ, દેલાદ્રા તથા વાપલમાં તલાથમ; તથા અનેક સ્થાનોમાં દેવાલય બંધાવ્યા એવી લોકોમાં પ્રસિદ્ધિ છે.

કહ્યું: “ તારા પછી તારા વાઈ (પિત્રાઈ) નો પૌત્ર કુમારપાલ રાજ્યનો માલિક થશે.” ૨૦
પુત્રપ્રાપ્તિ માટે પગે ચાલીને સોમનાથ જવું, તથા, શકરને માથના કરતાં પોતાની પછી
કુમારપાલ રાજા થશે એવો ઉત્તર મળ્યાની વાત કુમારપાલના સમયના ચિતોડના કિલ્લા
પરથી મળેલા શિલાલેખમાં પણ મળે છે. ૨૧

કૃષ્ણકવિ પોતાની રત્નમાળામાં લખે છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્રની વિશેષ ચાહના
હતી જે પૂર્ણ ન થઈ. ૨૨ જિતમંડન, ૨૩ જયસિંહ સુરિ ૨૪ વગેરેએ પણ એમ જ લખ્યું છે.

૨૦ દ્વાપરાવ્યસર્ગ સર્ગ ૧૫

૨૧ પુત્રાર્થ ચરણ પ્ર (ધા) રધિધિના શ્રીસોમનાથં ચયૌ ।
વેધોપ્યાદિશતિસ્મ ત...કુલપાવનીલ્લગુણ.....।
પૂર્વે શ્રી ભીમદેવસ્ય ક્ષેમરાજસુતોમઘત્ ।
ક્ષમાક્ષેમક્ષમેર્મુલ્લેયૌં રરાજ ગુણેરપિ ॥
તસ્માદ્દેવપ્રસાદોભૂદેવારાધન (તત્ત્વનઃ).....॥

કૌસ્તુભ ઇવ રત્નનિધિસ્ત્રિભુવનપાલાદ્વયોભયતસ્માત્ ।.....॥

કુમારપાલદેવાલ્યઃ શ્રીમાંસ્તસ્યાસ્તિ નંદનઃ.....॥....।

ઈતિ દેવે.....

(કુમારપાલના સમયના ચિતોડના કિલ્લા પરથી મળેલો લેખ)

૨૨ તાકી પુત્ર સિદ્ધરાય, જયસિંહ જો કદાચ
ગુજરધરા સુદાપ, સુજસ ઉજારિ કે ।...॥
પુત્ર કો વિશેષ યાદ, યાદના વડે, કવિ કો
રેગઈ લિખાઈ વાત, વંશ કો વિસ્તારિ કે ।

રત્નમાલ પૃ. ૩૪.

૨૩ જિતમંડન પોતાના કુમારપાલવંશજમાં લખે છે: “ સિદ્ધરાજને રાજ્ય કરતા બહુ વધે
યદ થયા અને એના માયા પરના વાળ પણ સફેદ થઈ ગયા પરંતુ એને પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું નહિ.
એને ખાતર એણે વિધિપૂર્વક ઉવિવરા પુરાણનું શ્રવણ કર્યું તથા અનેક દેવતાઓ તથા દેવીઓની
માનતા વગેરે મિથ્યા ઉપચાર પણ કર્યા. પરંતુ એ બધું નિર્ણય ગયું. ફરીથી તે હેમચંદ્રસુરિને,
સાથે લઈને યાત્રા કરવા નીકળ્યો અને રાત્રીજય, જિરનાર, સોમનાથ યદને દોડીનાર (કાઝિયાવાડની
દક્ષિણે ગાયકવાડનું રાજ્ય) પહોંચ્યો. ત્યાં અબાલવાનીની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કર્યા પછી તેણે
હેમચંદ્રસુરિને પ્રાર્થના કરી કે મારા પછી મારા સંભવનો કોણ માલિક થશે તે આપ જાનદક્ષિણી
જુઓ અને અબાલવાનીને પૂજો. સુરિએ ત્રણ દિવસ સુધી ઉપવાસ તથા અબાલવાનીની આરાધના
કરીને તેનો નિર્ણય કરી લીધો અને રાત્રીને નિવેદન કર્યું કે અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં પણ આપને
પુત્રસુખ નહિ મળે. આપના પિતા (કણ્ઠદેવ) ના મોટા વાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદના
દીકરા ત્રિભુવનપાલના ત્રણ પુત્ર (કુમારપાલ, મહીપાલ અને કીર્તિપાલ) કુમારપાલ આપની પછી
જયપ્રસિદ્ધ રાજા થશે અને રાત્રી સપ્તમીની પેઠે જન્મધર્મનો પ્રચાર કરશે. હેમચંદ્રના આ વચન
વંશપ્રહાર સમાન લાગ્યા અને પાછળ (અનહિલવાડ) પાછા આવ્યાને એ કથનની સમ્પાર્ક પૂરવાર
કરવા એક જ્યોતિષીને પુત્રના સંબંધમાં પૂછ્યું તો તેણે પણ તારકાલિક લક્ષ્ય જોઈને એ પ્રમાણે જ

ત્યારે જ્યસિંહને માલુમ પડ્યું કે મારા પછી કુમારપાલ રાજ થશે ત્યારે તેણે ત્રિભુવનપાલને તેના પુત્રા સહિત મારી નખાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્રિભુવનપાલ તો માર્યો ગયો પણ કુમારપાલે નાસી જઈને પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા. ૨૫

જે કે જ્યસિંહે કુમારપાલની સાથે સારો વ્યવહાર ન રાખ્યો તો પણ સામાન્યતઃ તે ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં મહા પરાક્રમી, યશો, દાની, પ્રજાપાલક, સાહસિક, ઉદાર અને ધર્મનિષ્ઠ રાજા હતા. તેથી જ ઇતિહાસલેખકોએ એને જ્યસિંહનું ગુજરાતનો બ્રૂણ તથા 'સોલંકી કુળકીર્તક' કહ્યો છે. એનું વ્યક્તિત્વ રાજ્ય ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, કચ્છ, સિંધ, માળવા તથા રાજપુતાનાના કેટલાક ભાગોમાં પણ હતું.

અબૂ અબ્દુલ્લા મુદ્દમદ, ૨૧જે એલ્ ઇદ્રસી નામથી પ્રસિદ્ધ હતો, તેણે રાજા જ્યસિંહના સમયમાં 'નળદત્ત મુરતાક' નામનું ભૂગોળ સંબંધી એક પુસ્તક લખ્યું જેમાં

કહ્યું. પછી પોતાના પુરોહિતના કહેવાથી ખામ પર ગંગાજળની કાવડ રાખીને સોમનાથ પહોંચ્યા. ત્યાં ત્રણ દિવસ મહાપૂજા કરવામાં કરીને પુનઃપ્રાણ મટે શંકરની આરાધના કરતાં શંકરે પ્રત્યક્ષ થઈને કહ્યું: "તને પુનઃપ્રાણ નહિ મળે. તારી માઠી પર મહા પરાક્રમી કુમારપાલ બેસશે." (નિનમંડન ૬૧ કુમારપાલપ્રબંધમાં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનું જ્ઞાન)

૨૪ જ્યસિંહસૂરિએ ૨૨ વિવિધમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તે નિનમંડનના કથનને બરાબર મળત આવે છે. (કુમારપાલચરિત, સર્ગ ૩, શ્લોક ૧-૬૨) જ્યસિંહસૂરિ અને નિનમંડનનાં પુસ્તકો એવાથી પ્રતીત થાય છે કે નિનમંડને આ જ્ઞાત જ્યસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિતમાંથી પોતાના પુસ્તકમાં ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

૨૫ કુમારપાલે રાજ્યાર્થ મત્સ્યા વિદેષ ત પ્રતિ ॥ ૬ ॥

પિપ્રાક્ષીન્ ઘાતયિત્વા તં ઘાતયામીતિં યદ્ધપોઃ ।

અઘાતયત્તિત્રિભુવનપાલં સંમેષ્ય ઘાતયાન્ ॥ ૬૮ ॥

ઔદ્ધવદેદિકમાધાય પિતૃસ્તદ્ઘાતકારણમ્ ।

કુમારો રાજયર્ગીજં પ્રયોજાન્પ્રટયાનદઃ ॥ ૬૯ ॥

... ..

યાઘદેપ સ્ફુરદ્દેષો ન ઘાતયતિ મામપિ ।

તાપરપરિચ્છદં મુક્ત્વા યવાપિ ધ્રાવે સ્વજીવિતમ્ ॥ ૭૬ ॥

જ્યસિંહસૂરિજીવ કુમારપાલચરિત સર્ગ ૩.

૨૬ અબૂ અબ્દુલ્લા મુદ્દમદ (અબ્દુલ્લે ઇદ્રસી) નો જન્મ ઈ. સ. ની અગ્રીઆરમી સરીના અત્તની આસપાસ મોરકો દેશના ક્યુતા (Cucta) નગરમાં થયો હતો. તે ઇદ્રસી નામના પુરુષનો વંશજ હોવાને લીધે ગણે ઇદ્રસી પદ્મ કહેવાતો હતો. તે સિંધિલીના ભાદરાદ રાજા (ખીર) નો દરબારી હતો. તેની આજ્ઞાથી તેને 'નળદત્ત મુરતાક' નામનું ભૂગોળ સંબંધી એક પુસ્તક લખ્યું. તે દિલ્હીરાજાનાં આજ્ઞા હોય એમ લાનું નથી; એટલે દિલ્હીરાજાના બિન બિન નગરો સંબંધી જે કાંઈ તેણે લખ્યું છે તે અન્ય લેખકોના નવા મુખાફે પામેથી સામ્યોદી વાનેના આધાર પર

અનહિલવાડના વિષયમાં તે લખે છે: “ નહરવાલોનો^{૨૭} સ્વામી મોટો રાજા છે. તેને ‘ખંભડરા’^{૨૮} કહે છે, તેની પાસે મોટી સેના અને હાથી છે. તે જુદની^{૨૯} મૂર્તિને પૂજે છે, શિર પર સોનાનો સુકટ ધારણ કરે છે અને કીમતી પોશાક પહેરે છે. તે ધણુંખર્ચ ધોડા પર સવાર થાય છે અને હફતાએ એક વાર જરૂર બહાર જાય છે. તે વખતે તેની હજૂરમાં માત્ર ૧૦૦ ઓરતો^{૩૦} રહે છે, જેનો પોશાક કીમતી, હાથપગમાં સોના ચાંદીના કડા અને ધુધરીઆળા કેસ હોય છે. આ ઓરતો રાજાની સામે જુદી જુદી પ્રકારના ખેલ કરતી અને કૃત્રિમ લગાઇ લડતી ચાલે છે. રાજા જ્યારે કોઈ શત્રુની સાથે લડવા જતો અથવા પોતાના રાજ્ય પર ચઢી આવેલા પાટોલી રાજાને નસાડી મૂકવાને ચલાઇ કરતો ત્યારે જ તેનો મંત્રી તથા સેનાપતિ તેનો સાથ કરતા. તેની પાસે હાથી ધણા છે અને તે જ તેની સેનાનું મુખ્ય બળ છે. તેનો અધિકાર તથા ‘ખંભડરા’ ખિતાબ વંશપરંપરાનો છે, ધણા યે મુસલમાન વ્યાપારીઓ વ્યાપારના નિમિત્તે બહુધા નહરવાલે જાય છે. રાજા તથા તેના મંત્રી તેમનું સન્માન તથા રક્ષણ કરે છે. નહરવાલાના લોક આવક, દાળ, મગફળી, અડદ, મચ્છી તથા મરી ગયેલા^{૩૧} જાનવરો ખાય છે અને કોઇ પણ પશુપક્ષીને મારતા નથી.^{૩૨}

ન્યસિંહના સમયના હજી સુધીમાં ચાર શિલાલેખ મળ્યાં છે, જેમાંનો એક બદેશ્વર^{૩૩}

૨૭ નહરવાલા = અનહિલવાડ. મુસલમાન લેખકોના પુસ્તકોમાં કયાક કયાક અનહિલવાડને રવાને નહરવાલા લખેલું મળી આવે છે, જે અનહિલવાડનું સ્થાનક છે કારણકે લખાવેલા ઉક્ત નામમાંથી અલિફ (૧) અક્ષર કાઢી તાખવાથી નહરવાલા રૂપ બની જાય છે.

૨૮ મુસલમાન લેખકોએ પહેલાં પહેલાં આ શબ્દપ્રયોગ માન્યખેટના (કમિયુમ) રહેઠોને માટે વાપર્યો હતો, જેમના ‘વલ્લભરાજ’ ખિતાબનું અપભ્રંશ રૂપ આ ‘ખંભડરા’ છે. પછી પાછળના મુસલમાન લેખકો એ પ્રયોગ સામાન્ય રીતે ‘જડા રાજા’ને માટે વાપરવા લાગ્યા. અહીં પણ આ શબ્દ એ અર્થપ્રયોગમાં જ વપરાયો છે અને એનો અર્થ ‘રાજાઓના રાજા’ હોવાનું ચાલુ હિંદુસી પોતે લખે છે.

૨૯ ખુદ્ = જૈન. ન્યસિંહ જૈનમૂર્તિનો પૂજક નહતો. તેના રાજ્યમાં જૈનોની સંખ્યા અધિક હતી, તેથી હિંદુસીએ તેને પણ જૈનમતાવલખી લખી દીધો છે. ન્યસિંહનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ વિ. સં. ૧૨૧૬ (ઇ. સ. ૧૧૬૦)માં જૈન થઇ ગયો હતો પરંતુ એ ધટનાની કેટલાયે વર્ષ પૂર્વે હિંદુસીએ પોતાનું પુસ્તક ‘નજહુલ મુસ્તાક’ લખ્યું હતું.

૩૦ હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોનો અધિકાર થયા પૂર્વે આ દેશમાં પડદાની પ્રથા નહતી પણ પછીથી જે જે પ્રાંતોમાં તેમનું રાજ્ય થયું ત્યા ત્યા સ્ત્રીઓને પડદામાં રાખવાનો રિવાજ દાખલ થયો. પહેલાં રાજાઓની સાથે તેમની રાણીઓ તથા અન્ય સ્ત્રીઓ પણ બધે હાજર રહેતી હતી-જુઓ સોલંકીઓનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. ભા. ૧-૫ ૬૯

૩૧ આ કથન ચમાર વગેરે હલખી કાઢિની ખતિઓ સંબંધી છે, અને નહિ કે સર્વસાધારણ ખતિઓ માટે.

૩૨ હલિયટ; હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા ભા ૧, પૃ. ૮૬-૮૮

૩૩ પ્રાચીન બદેશ્વર નગર, વર્તમાન બદેશ્વર નગરની પૂર્વમાં (કચ્છના પૂર્વ તટ પર) હતું.

(;બદાવતી). નો વિં સં ૧૧૯૫ આષાઢ સુદ ૧૦ (તા. ૧૯ જૂન ૯૦ સં ૧૧૮૮)
 નો છે. ૩૪ તેમા સિદ્ધરાજના મંત્રી દાદાક (દાદા) નું નામ મળે.
 જયસિંહના સમયના છે, જે સંભવ છે કે કચ્છ દેશનો હાકેમ રહ્યો હોય. બીજો ઉલ્લેખ
 શિલાલેખ નથી મળેલો વિં સં. ૧૧૯૫ જ્યેષ્ઠ વદ ૧૪ નો છે. એમાં
 જયસિંહને ' મહારાજાધિરાજ, ' ' પરમેશ્વર, ' ' ત્રિવિધવંશક, '

' સિદ્ધ ચક્રવર્તી ' ' અવંતીનાથ, ' ' બર્જરકબ્ધજી, ' આદિ ખિતાબો ઉપરાંત માલવાના
 રાજા યશોવર્માને હતવાનો ઉલ્લેખ છે. એમા એમ પણ લખેલું છે કે એ જ સાલમાં જય-
 સિંહના તરફથી મહાદેવ નાગનો નાગર બ્રાહ્મણ માળવાનો શાસક હતો. ત્રીજો લેખ, જે
 વિં સં ૧૧૯૧ (ઇ. સ. ૧૧૪૦) નો છે તે દોહદથી મળ્યો છે. એ ઉપરથી માલુમ
 પડે છે કે જયસિંહે પોતાના સેનાપતિ દેરાવને દધિપદ (દોહદ) વગેરે જિલ્લા પર નિયુક્ત
 કર્યો હતો અને તે સેનાપતિએ ગોદ્રદક (ગોધરા) માં પોતાની માતાની સ્મૃતિમાં ગોગ-
 નારાયણની મૂર્તિ સ્થાપન કરી, જે નિમિત્તે ગોદ્રદકના સ્વામી વામનદેવે ભૂમિ આપી. ૩૫
 એથી શિલાલેખ વાસવાડા રાજ્યના તલવાડા ગામમા ગણપતિની એક મૂર્તિની નીચે દર્શાવેલો
 છે. દરેરાજ પૂજનું પાણી પડતું રહ્યું હોવાથી તેનો ફેટલોક લાગ બગડી ગયો છે, જેથી
 સંવતનો આકડો વાંચી શકાતો નથી, તો પણ જે લાગ બચી ગયો છે તેથી જણાય છે
 કે ચૌલુક્ય વંશના રાજા બીમનો પુત્ર કર્ણ અને તેનો પુત્ર જયસિંહ થયો. જયસિંહે
 નરવર્માનું માન ખંડન કર્યું, પરમર્દિને કચ્છી નાખ્યો અને ગણપતિનું મંદિર પ્રધાન્યું.

જયસિંહે વિં સં. ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ (ઇ. સ. ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩) સુધી ૪૯
 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. વિ. સં. ૧૧૯૯ (ઇ. સ. ૧૧૪૩) માં તેનો દેહાંત થતાં કુમારપાલ તેનો
 ઉત્તરાધિકારી થયો. ૩૬

જગદેવનું નામ રાજપૂતાના, ગુજરાત, માલવા વગેરે દેશોમાં વીરતા અને ઉદારતાને

જગદેવ માટે પ્રસિદ્ધ છે અને દંતકથા કહે છે કે એ પરમારવંશના સિદ્ધ
 રાજ જયસિંહનો દરબારી હતો. એ પ્રસિદ્ધિમાં સત્યનો થોડો
 અંશ અવશ્ય છે કારણકે પ્રબંધચિંતામણિમાં લખેલું મળે છે:

" જગદેવ નામના ત્રિવિધવીર^{૩૭} યત્રિયને જયસિંહે સન્માન સાથે પોતાની પાસે
 રાખ્યો હતો. વળા કુંતલજી^{૩૮} દેશના રાજા પરમર્દિ^{૩૯}એ તેના ગુણોથી સંજ્ઞિત થકને

૩૪ આર્કિઓલોજિકલ સર્વે આફ વેરટન^૧ દરિયા, નં ૨ એપ્રિલ ૧૮૮૩, પૃ ૧૩

૩૫ દિગ્વિજય એન્ડીકેરી બા. ૧૦; પૃ. ૧૫૪

૩૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં જયસિંહનું વિ. સં. ૧૧૫૦ (ઇ. સ. ૧૦૯૪) માં રાજ થવું અને ૪૯
 વર્ષ રાજ્ય કર્યુંનું લખ્યું છે (પૃ. ૧૯૦) તેજ લેખક પોતાની વિચારક્રેબીમાં લખે છે કે વિ. સં.
 ૧૧૫૦માં જયસિંહ આદીનરસીન થયો અને વિ. સં. ૧૧૯૯ કાર્તિક સુદ ૩ ને દિન તેનો દેહાંત થયો.
 ત્રણ દિવસ સુધી તેની પાદશયું રાજ્ય રહ્યું. ૫૩ કુમારપાલ રાજા બન્યો.

(સં. ૧૧૬૦ સુત ઓજયસિંહદેવ રાઝયે ચ વર્ષ ૪૨. સં. ૧૧૯૯ વર્ષે કાર્તિક
 સુ. ૩ નિદહ્યં દિન ૩ પાદુકારાજ્ય)—વિચારભેળી. હસ્તલિખિત પુસ્તક

૩૭ દયાવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર.

૩૮ ભુચેલ સોલંકીઓનો પ્રાચીન હલિદાસ બા. ૧, પૃ. ૧૦૨

૩૯ પરમર્દિ (પેર્માદિ, પેર્માડિ આ પેર્માટિ) નામ થા ઉપનામવાળા દક્ષિણમાં અનેક રાજ
 થઈ જ્યાં છે; પરંતુ જયસિંહના સમકાલીન કૃતક દેશના રાજા પરમર્દિ દક્ષિણના ગોલારી રાજ

તેને પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધો અને તેના આગળ પછી તેણે (રાજ્ય) એક લાખની કિંમતનાં બે વસ્ત્ર તેને બેટ આપ્યાં. તેણે તે બંને વસ્ત્રો તે વખતે પોતાની વીરતાની પ્રશંસા કરનાર એક વેશ્યા, જે ત્યાં દરબારમાં નાચ કરી રહી હતી તેને આપી દીધાં. તે પછી પરમદિંએ તેને કાષ્ટ દેશનો સ્વામી (સામંત) બનાવી દીધો. ત્યાં તેના ઉપાધ્યાયે (ગુરુએ) આવીને તેની પ્રશંસામાં એક ગીત બનાવીને તેને સંભળાવ્યું. આથી તેણે તેને ૫૦,૦૦૦ મુદ્રાઓ આપી. પછી એક વખત પરમદિંએ તેને એક પડોશી રાજને દસાવવા સૈન્ય સહિત મોકલ્યો. જે સમયે તે દેવપૂજા કરી રહ્યો હતો ત્યારે શત્રુએ તેના સૈન્ય પર હુમલો કર્યો. પૂજા પૂરી થઈ ત્યારે તેણે ૫૦૦ મોદાઓ સહિત શત્રુ પર હુમલો કર્યો અને તેનો સંહાર કર્યો. ૪૦

જગદેવ સંબંધી ભાટોની કથાઓમાં નીચે લખેલા મળે છે: “ધારાનગરીના પરમાર રાજા ઉદ્યાદિત્યને વાઘેલી અને સોલંકી એમ બે રાણીઓ હતી. વાઘેલીથી રણધવલ અને સોલંકીથી જગદેવનો જન્મ થયો, જેમાં રણધવલ મોટો હતો. બંદર અંદરના દેવને કારણે જગદેવ પોતાની જાતે સાથે લાઘુ બાનદિવવાડના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પાસે આવ્યો ગયો. તેણે તેની વીરતા આદિ ગુણોથી પ્રસન્ન થઈ સન્માનપૂર્વક પોતાના દરબારમાં રાખ્યો અને ૬૦૦૦૦ મુદ્રા માસિક પગાર દરાવ્યો. તેની સ્વામીભક્તિ તથા દંડતાથી પ્રસન્ન થઈ જયસિંહે પોતાની પુત્રીને તેની સાથે રિવાહ કર્યો અને તેને એક મોટી જગીર પણ આપી. ૧૮ વર્ષ સુધી જયસિંહની સેવા કરીને તે પોતાના પિતા પાસે પાછો આવ્યો. તેણે તેની વીરતાથી પ્રસન્ન થઈને પોતાનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો અને પોતાના વૃદ્ધ પુત્ર રણધવલને ૧૦૦ ગામોની જગીર આપી. જગદેવે માલવાની ગાદી પર બેસીને ૫૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૮૫ વર્ષની અવસ્થાએ દેહ છોડ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર જગધવલ માલવાનો રાજા થયો.”

ઉપર ઉદ્ધૃત કથા પ્રબંધચિંતામણિ તથા ભાટોના લેખોમાંથી એક પર પછી હું પૂર્ણ રીતે વિશ્વાસ મૂકી શકતો નથી. પ્રબંધચિંતામણિકારને જગદેવના હાલ કીક કીક માલુમ હતા એ નિશ્ચયપૂર્વક નહિ કરી શકાય, કારણકે તે આગળ આલ્પતા ઉક્ત પરમદિંના સંબંધમાં લખે છે: “તે સપાદલક્ષ (અજમેર) ના રાજા પૃથ્વીરાજ^{૪૧} થી હારીને પોતાની રાજધાનીમાં નાસી આવ્યો.” અને ભાટોનું લખાણ તેા નિર્મૂલ છે કારણકે ઉદ્યાદિત્યની પછી જગદેવ અને જગધવલ નામના રાજા માલવામાં થયા જ નથી. માલવાના પરમારોના

વિક્રમાદિત્ય^{૪૨} છઠ્ઠો, જેની રાજધાની કલ્યાણ હતી, તે દોનો બેઠેલો. જિનમહર્ષીપાંચાયાના^{૪૩} કુમારપાલ પ્રબધમાં જે તલવાર યોગિનીઓની સામે જયસિંહે વાપરી હતી તે કલ્યાણ કટક (કલ્યાણ) ના રાજા પેર્માડિ (પરમદિં) ની પાસેથી આવ્યાનું લખ્યું છે.

૪૦ પ્રબંધચિંતામણિ પૃ. ૨૬૬-૩૦૦.

૪૧ અજમેરના પુત્રસિદ્ધ ચૌહાણ રાજા પૃથ્વીરાજે કુતલદેશના રાજા પરમદિંને નહિ, પરંતુ બુદ્ધેશ્વરના ચદેવ રાજા પરમદિં (પરમાલ) ને વિ. સ. ૧૨૩૬ (ઈ. સ. ૧૧૮૨) માં હરાવ્યો હતો. પ્રબંધચિંતામણિકાર કુતલદેશ તથા કુદ્દેશ^{૪૪} પર રાજ્ય કરનાર પરમદિં નામના બે વિભવચાના રાજાઓને એક જ સમયે છે, એ તેનો જન્મ છે.

લેખો પરથી માલુમ પડે છે કે જયસિંહના રાજ્ય થયા પૂર્વે જ ઉદ્યાદિત્ય મરી ગયો હતો.^{૪૨} અને તેની પછી તેનો પુત્ર લક્ષ્મદેવ, લક્ષ્મદેવની પછી તેનો નાનો ભાઇ નરવર્મા અને તેની પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા માલવાની ગાદી પર બેઠો. એ રાજ્યોમાંથી નરવર્મા અને યશોવર્મા જયસિંહના સમકાલીન હતા. ઉપરના લેખોમાં વિશ્વાસપોગ્ય કોઇ વાત હોય તો તે એ છે કે જગદેવ નામના કોઇ વીર ક્ષત્રિયે થોડા સમય સુધી ગુજરાતના રાજ્ય જયસિંહની સેવા કરી હતી.^{૪૩} જગદેવ નામની કોઇ વ્યક્તિ માલવાના પરમાર રાજ્ય ઉદ્યાદિત્યના વંશમાં કદાચ થઇ હોય,^{૪૪} પણ માલવાનો રાજ્ય થઇ નથી.

ગોરીશંકર હીરાચંદ ઓજા

૪૨ જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક વિ. સ. ૧૧૫૦ (ઈ. સ. ૧૦૦૪)માં થયો અને ઉદ્યાદિત્યનો ભ્રમ વિ. સ. ૧૧૪૩ ની આસપાસનો મળ્યો છે. ઉદ્યાદિત્યની પછી લક્ષ્મદેવ અને લક્ષ્મદેવની પછી નરવર્મા માલવાનો રાજ થયો. નરવર્માના સમયનો વિ. સ. ૧૧૬૧ (ઈ. સ. ૧૧૦૪)નો એક લેખ મળ્યો છે. એ સવતમાં જયસિંહની ઉંમર ૧૪ વરસની હોવી જોઇએ.

૪૩ જયસિંહની પછી પણ જગદેવનું નામ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ હઇ, કાશ્મીરે સોમશ્વરે પોતાના શ્રીર્તિઠૈમુદીમાં જીમદેવ (ખિલ્લે) ના રાજ્યની અવનત કરાના વર્ણનમાં ગુર્જર રાજ્યલક્ષ્મીના મુખેથી કહેવશાબ્ધ છે—જગદેવ ન હોવાને લીધે આપણા લોકોએ જ રાજુઓની પેઠે મારી કુદરશ કરી છે. તેની હયાતીમાં રાજુઓ કરતા માર્યા ગુજરાતની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરી રાક્ષા નહિ.

—સર્જ ૨, પૃષ્ઠ ૯૬

૪૪ માલવાના પરમાર રાજ્ય ઉદ્યાદિત્યના વંશજ અર્જુનવર્માએ પોતાની રચેલ 'અમરસતક'ની 'રસિકસંહવની' શીકમાં જગદેવને પોતાના પૂર્વજ પુરુષ બતાવ્યા છે અને તેની પ્રશંસાનું એક પદ ઉદ્ધૃત કર્યું છે:—

યથાસ્યત્પૂર્વજરૂપવર્ણને નાચિરાજસ્ય—

સન્નાસા ઇય સાલસા ઇય લસદ્ ગવંદા ઇવાદ્રો ઇવ
વ્યાજિદ્વા ઇય લજ્જિતા ઇય પરિસ્નામ્કા ઇવાતા ઇવ ।
ત્વદ્રૂપે નિપતંતિ કુત્ર ન જગદ્દેવમ્મો સુધૃવાં
વાતાપતંતનનતિતોરેત્પલ્લવલ્લપ્તોન્નોદ્ગ્રહો દદ્યઃ ॥

—અભયભાભામાં ૭૫૫૬ સદીક અમરસતક ૫૦૮

ચૈતન્ય વિષેનાં પદો

૧

નદિયા આકારે આસિ, ઉદિસે ગૌરાંગ શશિ,
 આસિસો સકશે કુવહસે;
 ભાગિસો ગગનશશિ, માખિસો વદને મસી,
 કાલ પેથે મહભૌર છતે.
 વાયાગણુ ઉચ્ચ સ્વરે જ્ય જ્ય ધ્વનિ કરે
 ધરે ધરે બાળે ધંટા શૌક;
 શાકામા કમલ કાસી, સાનાધ બેઠક પાંસી,
 પૂરી ભેરી આર જ્યકાક.
 મિશ્ર જગન્નાથ મન, મહાનન્દે નિમગન
 શચીર સુખેર સીમા નાધ;
 દેખિયા નિમાધરે મુખ, ભૂલિલા પ્રસવદુઃખ,
 અનિમિષે પુત્રમુખ આર્ધ.
 મહભૌર અંધકારે, કહ ના ચિત્તે કારે,
 દેવ નરે હુણે મિશામિશિ;
 નદિયા નાગરી સંગે, દેવનારી આસિ રંગે,
 હેરિ છે ગૌરાંગ રૂપરાશિ.
 પુત્રેર વદન દેખિ, જગન્નાથ મહા સુખી,
 કરે દાન દરિદ્ર સકશે,
 ભુવન આનંદમય, ગૌરવિધુ સમુદય,
 બાસુ કહે જીવ ભાગ્ય દશે.

નોંધ:—આ પદ ચૈતન્ય દેવના જન્મોત્સવને લગતું છે.

ભાવોર્થ:—નવદીપના આકારમા ગૌરાંગચંદ્રનો ઉદય થયો તેથી સૌ આનન્દાશ્ચર્યમાં
 ડૂબી ગયા; અને ચંદ્ર પણુ મહાભુતે બદાને સ્થાપ વદન કરી છૂપાઈ ગયો.

સ્ત્રીઓએ મંગલધ્વનિ કયો અને ચંખ, ધંટા, ચરણાધ, ઢોલ, મૃદંગ વગેરે વાદ્યો
 વાગવા લાગ્યાં.

જગન્નાથ મિશ્રના આનંદની આજે સીમા ન હતી. શચીદેવી પણ પુત્રનું મુખ-
 દર્શન કરીને પ્રસવવેદનાનું કષ્ટ વીસરી ગયાં, અને તેના મુખને અનિમિષ નેત્રે જોવા લાગ્યાં.

ચૈતન્ય દેવનું દર્શન કરવા આવેલા દેવો અને મનુષ્યો સેળસેળ થઈ ગયા. પ્રદણ્થી થએલા અંધકારને લીધે દેહાઈ દેહાઈને ઝોળખી શક્યા નહિ. દેવાગનાઓ પશુ સ્ત્રીઓની સાથે ભળી ગઇ અને અતિ સ્વરૂપવાન ગૌરાગને નિહાળવા લાગી.

પુત્રના મુખનું દર્શન કરીને આનંદિત થએલા જગન્નાથ મિત્રે સારી રીતે દાન કર્યું; ગૌરચંદ્રના ઉદયથી આપું જગત આનંદી થઇ ગયું અને સૌનો ભાગ્યોદય થવા આવ્યો હતો એમ બાસુ ઘોષ કહે છે.

૨

રંગ-મંગલ

ચૌદિકે મહાન એલિ, કરથે કંઈતન કેલિ,
સાત સંપ્રદાય ગાયે ગીત;
બાજે ચતુર્દશ બોલ, ગગન બેદિત રોલ,
દેખી જગન્નાથ આનંદિત.
ઉન્મત્ત નિત્યાનંદ, આચાર્ય અદ્વૈતચંદ્ર
પંડિત શ્રીવાસ હરિદાસ;
એ સખારે સગેકરિ, માએ નાએ ગૌરહરિ
ભક્તમંડલ આરિ પાસ.
હરિ હરિ બોલ બોલે, પદ્મરે મહી ટલે,
નયને બલે જલધાર;
પ્રેમેર તરંગ રંગ, સુમેર જિનિયા અંગ
તાહે આજ સારિવકે વિકાર.
ભાવાવેશે ગોરારાય નાચિતે નાચિતે જય,
ધીરે ધીરે ચલે જગન્નાથ;
આનંદ વિરમજ મન, દોષિ પ્રેમ સંકીર્તન
નિજ પરિકરગણ સાથ.
હરે ગેલો દુઃખ શોક, પ્રેમાય ભાસિલો લોક,
સ્થાવર જંગલ પશુપાખી;
સે પ્રેમવિલાસ ધામ, જહુ કહે અનુપામ
જે રંજિલો સેઇ તાર સાખી.

નોંધ.—શ્રી જગન્નાથજીની રથયાત્રાને પ્રસંગે ચૈતન્યદેવ રથની આગળ આગળ ભક્તમંડળ સહિત વૃત્ત કરતા જતા હતા તે પ્રસંગનું આ પદમાં વર્ણન છે.

ભાવાર્થ.—પોતાના ભક્તોના સાત વિભાગ કરીને ચૈતન્યદેવે મુખ્ય ભક્તોની વચમાં રહીને કીર્તન કરવા માડ્યું. ચૌદ ચૌદ મુદંગો વાગવા લાગ્યાં અને આકાશ ગાછ રહ્યું. એ દરમિયાન જગન્નાથજી પશુ પ્રસન્ન થયા.

પ્રેમોન્મત્ત નિત્યાનંદ, અદ્વૈત આચાર્ય, શ્રીવાસ પંડિત અને હરિદાસ વગેરેને લક્ષ્મી ગૌરહરિએ (ચૈતન્યદેવ) નૃત્ય કરવા માડ્યું; અને એમના ભક્તો એમની આસપાસ નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

“ હરિ બોલ હરિ બોલ ” એવા ઉદ્ગાર નીકળતા ગયા અને પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી. ચૈતન્યદેવના નેત્રે અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એમના સુગેશ પર્વત જેવા સુશોભિત દેહ ઉપર પ્રેમના તરંગો ખેલવા લાગ્યા અને તેના ચિહ્ન સ્વરૂપ અશ્રુ, કપ, ખુલ્લક વગેરે આઠ સાત્ત્વિક વિકાર પ્રકટ થવા લાગ્યા.

ગૌરાગદેવ (ચૈતન્ય) ભાવમય દશામાં નૃત્ય કરતા આક્રમતા હતા અને તેમનાં નૃત્યને જોઇને રાજ યતા જગન્નાથદેવ પણ રથ ધીમે ધીમે જવા દેતા હતા. આ પ્રેમમય સંકીર્તન જોઇને તેમને પોતાને તેમ જ તેમના એવકાને ખૂબ સાનંદાશ્ચર્ય થયું.

લોકો પોતપોતાના દુઃખ વીસરી ગયા. યશુ, પદ્મી, સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રેમમય થઈ ગયા. તે પ્રેમવિભાસના ધામરૂપ ચૈતન્યદેવનું કીર્તન જેમણે જોયું છે તેઓ તેમના સાક્ષી છે.

૩

પૂર્વરાગ : રાગ કામોદ

નિરમલ ગોરા તનુ, રસિત કાંચન જનુ,

હેરમતે પડિ ગેનુ ભોર;

ભાવ ક્ષુબ્ધગમે, દંશલો મનુ મન

અગરે કાંપયે ભોર.

સજનિ' જગ દામ પેખઈ ગોરા.

આકુલ દિગ્વિદિગ્ નાહિ પાછ ચે, મદન લાલસે મન ભોરા;

અરુચિત નયને, તેરજ અવગોઠને, ખરિખે કુસુમ સર સાધે

જવમતે જવને, ચેદ નાહિ પાછલુ, રૂઝલુ ગગા અગાધે

મંત્ર મદૌષધિ, ઘેઠું જાનસિ, મનુ લાગિ કરવિ ઉપાય.

વાસુદેવ ધોષ કહે, શુનો શુનો એ સખિ! ગોરા લાગિ પ્રાણ.

ગોર જન્ય.

નોંધ : ચૈતન્યદેવના પ્રતિ પોતાના દિગ્ધામ પ્રદેશો પ્રેમ એક ભક્ત ખીજા ભક્તની આગળ વ્યક્ત કરે છે.

ભાવાર્થ :—શુદ્ધ સુવર્ણના જેવી ક્ષતિવાળા ગૌરાગનું રૂપ જોઇને હું બદાવરી ખંની ગઈ છું. ભાવ રૂપી સાથે મારા મનને દંધ દીધો છે અને મારું હૃદય ધડકી ઊઠે છે. ઓ સખિ! ગૌરાંગને મેં દીધા ત્યારે હું મદન વિવશ થઇને દિશાઓનું જ્ઞાન ભૂલી ગઈ. તેમણે પોતાનાં રત્નગાં તેજો વડે મારા તરફ એક કટાક્ષ ફેંક્યું એટલે તેમાંથી કામદેવનાં બાણ વરસવા લાગ્યાં. હું અગાધ પ્રેમગંગામાં રૂળી ગઈ ને દહજ હું તળીએ ઘેરી નથી. જો એ વિષને ઉતારવાનો કોઈ મંત્ર હું જાણતી હોય તો મારે મારે કાલ કર. વાસુદેવ ધોષ કહે છે કે ગૌરાંગને મારે મારો જીવ જવાની તૈયારીમા જે.

૪

માન : રાગ-ગાંધાર

ગોરા પહુ વિરલે બસિયા, અવનત વદન કરિયા.
 બાવાવેશે દૂધુ દૂધુ આખિ, રજનિ જગલો હેન સાખી.
 વિરસ વદને કહે બાનિ, આશા દિયા વંચિલા રજના.
 કાદિયા કહયે ગોરા રાય, એ દુઃખ સહને નહિ જાય.
 કાતરે કહયે સવિપાદ, નરહરિ માગે પરસાદ.

નોંધ :—આ પદમા ચૈતન્યદેવની પ્રેમાતુર અવસ્થાનું ચિત્ર છે.

ભાવાર્થ :—ગૌરાંગ પ્રભુ એકાંતમાં નીચું વદન કરી ખેંચી રહ્યા છે. બાવા-
 વેશને લીધે તેમના નેત્રા જરા જરા મીઝાઈ જાય છે. આવી જ અવસ્થામાં તે આખી
 રાત જગ્યા હોય એમ લાગે છે. નિરતેજ વદને તે બોલવા લાગે છે અને કહે છે કે કૃષ્ણ
 મને મળવાની આશા આપી હતી પણ તેણે મને છેતર્યો. એમ કહેતાં તે રડી પડે છે
 અને કહે છે કે આ દુઃખ હવે મારાથી સહન થતું નથી.

૫

ગૌરવિશ્લ : રાગ સુહૃદ

હરિ હરિ ગોરા કોયા ગેલો, મરમે પશિસો શેષ બાહિર ના કષમે.
 કાહારે કહિયો દુઃખ ના નિઃસરે બાનિ,
 અનુકરણે પડે મને ગોરા શુભ મણિ.
 મો જદિ જનિતામ ગોરા જાવે રે છાડિયા,
 પરાણે પરાણુ દિયા રાખિતામ બાધિયા.
 ગદાધર દામોદર કેમને બાંચિયે ?
 એત દિને બાસુ ઘોષ પરાણે મરિયે.

નોંધ :—ચૈતન્યદેવે સંન્યાસ દીક્ષા લેવા માટે નવદ્વીપ છોડ્યું તે વખતે તેમના ભક્તોને
 થએલો શોક આ પદમાં વર્ણવ્યો છે.

ભાવાર્થ :—અરે! ગૌરાંગ કયા ચાલ્યા ગયા? એમનો વિરહનું બાણ અમારા હૃદયમાં
 એટલું ઊંડું પેશી ગયું છે કે તે બહાર નીકળી શકતું નથી. અમારા મુખમાંથી વાણી નીકળતી
 નથી એટલે અમારું દુઃખ અમે કહીએ પણ કેને? પહે પહે શુભલોકાર ગૌરાંગ અમને
 યાદ આવે છે. જો ગૌરાંગ મને તણને આલ્યા જશે એવું હું જાણતો હોત તો તો તેમને
 હું મારા હૃદયની સાથે બાધી રાખત. બિચારા ગદાધર અને દામોદર કેમ કરીને છવી શકશે ?
 અને બાસુ ઘોષ પણ ઝૂરી ઝૂરીને મરી જશે.

૬

ગૌરાંગરૂપ વર્ણન : રાગ સુહૃદ

અહા મરિ! ગોરા રૂપે કિ દિસો તુલના ?
 તુલના નહિલ જે કપિષ્ઠ બાણ સોના.
 મેઘેર બિજુરી નહે રૂપેર ઉપામ;
 તુલના નહિલ રૂપે સંપકેર દામ.

ગુણના નહિલ સ્વર્ણ કૃતકીર દલ;
 ગુણના નહિલ ગોરોચના નિરમલ.
 કુંકુમ જ્વનિયા અંગગંધ મનોહર;
 બાસુ કહે કિ દિધા ગડિલા વિધિ ગોરા ?

ભાવાર્થ:—ગોરાંગના રૂપની ગુણના હું કેની સાથે કરું ? શુદ્ધ સુવર્ણની સાથે સરખાવાય એમ નથી. આકાશની વીજળી પણ ઉપમાને માટે યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે ચંપાની કળી અથવા કેતકીની પાખડી અથવા ગોરોચના એવા કેાઇ પણ પદાર્થની સાથે તેની અંગગંતિને સરખાવી શકાય નહિ. તેના અંગની સુવાસ સુગન્ધી કુંકુમ કરતાં ચડીઆતી છે. બાસુ કહે છે કે વિધિએ કયા પદાર્થમાંથી એના દેહને ઘડ્યો હશે ?

૭

રાગ-ધાનશ્રી

સખતે ગૌર સ્વપતે ગૌર ગૌર નયનેર તારા;
 છવને ગૌર મરણે ગૌર ગૌર ગહાર હારા.
 કહોના ગૌર કયા, ભાઈ કહોના ગૌર કયા;
 ગોરાસે નામ અમીયાર ધામ ગિરીતિ મૂરતિ દાતા;
 દિયાર માઝારે ગૌરાંગ રાખિયા વિરલે ખસિયા રણે.
 મનેર સાધેતે સે રૂપ આંદેરે નયાને નયાને થોભે;
 ગૌર શબ્દ ગૌર સંપદ સદા જ્ઞાન દિયાય જાગે
 કહે નરહરિ તાહાર ચરણે સતત શરણુ માગે

માવાર્થ:—ગૌરાંગ મને આપની કાઠી જેવા પ્રિય છે. સખતમાં અને સ્વપ્નમાં મને તેનું જ સ્મરણ થયા કરે છે. છવનમાં તેમ જ મરણ પખતે પણ મને તેનું જ સ્મરણ રહેા. તે મારા હૈયાનો હાર છે. મારી આગળ તેની જ વાત કરજો તેનું નામ અમૃતનો ઘંડાર છે, અને પ્રેમનો ઉદય કરાવે છે. હું તો તેને મારા હૈયામાં સંતાડી રાખીને એકોતમાં બેસી રહીશ અને એ ચંદ્રને નેત્ર ભરી કરીને જેવા કરીશ. જેના હૃદયમાં સદા યે ગૌરાંગનું નામ અને ગૌરાંગનો પ્રેમ જેવાગા આવશે તેનું નરહરિ હમેશા શરણુ લેશે.

૮

રાગ ખિલાસ

ગૌર નાહતો તળે કિ હમીતો કેમને ધરિતો દે ?
 રાધાર મદિમા પ્રેમરસસીમા જગતે જનામ્હો કે ?
 મધુર વૃન્દા વિપિન માધુરી પ્રવેશ આતુરી સાર,
 વરજ જીવતી ભાવેર ભક્તિ રક્તિ હમીતો કાર ?
 ગાઓ પુન પુન ગૌરાગેર શુભ સરલ હોષયા મન,
 એ ભવસાગરે એત દયાલ ના દેખિયે એક જન્મ
 ગૌરાંગ બોલિયા ના ગેલુ ગણિયા કેમને ધરિતુ દે ?
 બાસુર દિધા પાપાણ દિધા કેમને ગડિયા છે ?

ભાવાર્થ:—ગૌરાંગ ન હોત તો રાધાના પ્રેમનો મહિમા અને તેની પરાકાષ્ટા જગતને કોણ બતાવત ? અને ત્યારે જગતનું શું થાત ? તે શાને આધારે જીવત ? ઇન્દ્રાવનકીર્તનું માધુર્ય, તેમાં પ્રવેશ કરવાનો હિપાય અને વ્રજભૂમિનાઓની પ્રેમલકિતનું સ્વરૂપ કોણ શીખવત ? માટે સરળ મનથી એ ગૌરાંગના ગુણ ગાઓ. આવો દયાળુ આખા જગતમાં ખીજે એક પણ નથી. “ ગૌરાંગ ” એવું યોગતા જેનું હૃદય દ્રવિન ન થાય તેનું જીવ્યું ફેગટ છે. ખાસ કહે છે કે મારું હૃદય તો પત્યરનું જ હોવું લેઈએ.

૬

શ્રીરાગ

કે જાળે કે જાળે ભાષ ભવસિન્ધુ પાર ?
 ધન્ય દલિયુગે રે ચૈતન્ય અવતાર.
 આમાર ગૌરાંગેર ઘાટે અનન ખેલા વધ,
 જડ સંધ આતુર અવધિ પાર કધ.
 હરિનામેર નૌકાખાનિ ધીગુરુ કાંગરિ,
 સંકીર્તન કેરોપાલ દુખાહુ પસારિ.
 સખ જીવ હૃદયો પાર પ્રેમેર પાતાસે,
 પડિયા રહયો લોચન આપનાર દોષે.

અરે ભાષઓ ! કેને કેને ભવસાગરની પાર જવું છે ?

ભાવાર્થ:—દલિયુગમાં ચૈતન્યનો અવતાર થયો તેથી રૂડા વાનાં ધ્યાં. આમાર ગૌરાંગનાં ઘાટ પર ભવસાગરની પાર જવાની નૌકા છે. તેમાં ખેસવા માટે દશું ભાડું આપવું પડતું નથી. આધળાં, લૂલાં, રોગી, મૂર્ખ મૈ ખેસાને સમાર તરી જાય છે. હરિનામની નૌકાને સંકીર્તનરૂપી હસેસા આમાર ગુરુ ચલાવે છે અને પ્રેમના વાયુથી ગતિમાન થએલી નૌકા જે આવે તેને લઈને ચેલે પાર ચાલી જાય છે. જિયારો લોચનવાસ એકેજો જ તેના દૂકા ભાગ્યને લીધે અહીં પડી રહ્યો છે.

“સુવર્ણયુગનાં સર્જન”

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી દર વર્ષે જન્માષ્ટમીની આસપાસ સાહિત્ય સંસદના વાર્ષિક અધિવેશનમાં પ્રમુખસ્થાનેથી એક વ્યાખ્યાન આપે છે. એમનાં આ પ્રકારનાં આગલાં વ્યાખ્યાનોએ ખૂબ ચર્ચાઓ જગાડેલી. પણ ગયા વર્ષનું વ્યાખ્યાન એ ચીતો છોડીને ચાલેલું, અને આ વર્ષના વ્યાખ્યાન માટે પણ એમ જ કહી શકાય. ગયે વર્ષે આરડોલીના અદ્ભુત અનુભવની પ્રેરણાથી મધ્ય પરિવર્તનનો મહિમા ગાયો હતો. ગુજરાતના એક ભાગમાં અમુક સમય અને કાર્ય પરત્વે આવેલી અદ્ભુત એકતાએ આર્યોવર્તની અભેદ એકતા અંખતા આ સાહિત્યકારને આછા નાખેલા. આ વર્ષે આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી આર્યોવર્ત દોઢેક હજાર વર્ષ પહેલા સાધેલી એકતા અને સર્જોમાં ‘સર્જનો’ નું કાવ્ય રચ્યું છે.

‘સુવર્ણયુગનાં સર્જન’ એક રીતે ઐતિહાસિક ગદ્યકાવ્ય કહી શકાય. ગ્રામ સમયનાં ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી સામગ્રી લઇને કલ્પનાથી એવું લાભકર્મ્યું વર્ણન કર્યું છે કે એ વર્ણનને ગદ્યકાવ્ય જ કહેવું જોઇએ. અલગત, જેટલે અંશે કાવ્યગુણ એમાં આવ્યો છે તેટલે અંશે ઐતિહાસિક ચોકસાઇનો ગુણ જોછો થયો છે. પણ ઇતિહાસનું પ્રકરણ હોવાનો એ વ્યાખ્યાનનો હાલ જ નથી. આરંભમાં સસદની વર્તમાન સ્થિતિની વાત કર્યા પછી અને ડાયોજનીસ પેઠે સંસદે આપવાત કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો તો ઉપસ્થિત થયો નથી એમ નક્કી કથી પછી આર્યોવર્તમાં એકતા પાછી આવશે કે નહિ ? “નવસૃષ્ટિનું સર્જન આપણને શક્ય છે કે નહિ, એ સર્જન માટે નિઃશીમ ઉત્સાહ અને પ્રયાસ પરાક્રમશક્તિ આપણને સાપડશે કે નહિ ?” એ વિચારમાં પડી જતા આ સર્જકની પ્રતિદષ્ટિ આગળ ગુપ્તકાળ ખડો ધાય છે. ગુપ્તકાળના આરંભ પહેલાંનાં સૈદ્ધિક વર્ષો માટે તે આ દેશના ઇતિહાસનું પાતું ઝાંખું વંચાય છે, અને પાર્લિટર વગેરે પુરાણવિવેચકો આધુનિક પુરાણોની રચના ગુપ્તકાળના આરંભ વખતે થઇ છે એમ નક્કી કરે છે એનો આધાર લઇને શ્રી. મુનશી પુરાણોનું કલિવર્ણન ગ્રામયુગના ઉદય પહેલાંની આ દેશની સ્થિતિનું ચિત્ર છે એમ ગણે છે. ત્રીજા ખંડમાં આ વર્ણન છે. એમાં પુરાણોક્ત કલિવર્ણનનાં વચનોનો કલ્પનામિશ્રિત છૂટો અનુવાદ છે.

એક અતે અભેદ આર્યોવર્ત માટે આર્યોએ ગુંદર સ્વમાંઓ જોયાં, એ સ્વમાંઓને સરસ વાણીમાં ઉતાર્યા અને એ અભેદ એકતા સૂચવા માટે અનદદ પરાક્રમો કર્યાની શી. મુનશી જે વાત કરે છે તે માનવામાં વાંધો નથી લાગતો. એ માટે આડકતરા પુરાવાઓ પુષ્કળ છે જેમાંથી ૫-૭નું સૂચન ત્રીજા ખંડમાં શ્રી. મુનશીએ કર્યું છે.

ચોથાં ખંડમાં અધિકારમાં પીળળીના ચમકારાએ ગુપ્ત વંશના આરંભનું વર્ણન એમની ખાસ શૈલીમાં કર્યું છે. ચોથા અને પાંચમા ખંડમાં શ્રી ગુપ્ત અથવા વિશ્વકુશ્ણથી આરંભી સમુદ્રગુપ્ત સુધીનું ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી લીધેલું પણ લાભકર્મ્યું દૂર્લભ વર્ણન છે. (અલગત આ વિશ્વકુશ્ણ કે જે નામ હોય તે માટે પુરાણો ‘સિવાય સમકાલિન પુરાણો નથી.’)

ખંડ છઠ્ઠામાં ધર્મોદિત્ય સમુદ્રગુપ્તને ધર્મ ગ્રેરનાર યાગવલ્કય (એ નામની રમૂતિના કર્તા) હતા એમ કલ્પના કરી છે. યાગવલ્કય રમૂતિ ઇ. સ. ત્રીસા શતકમાં રચાઈ છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોની સામાન્ય માન્યતા છે. અને સમુદ્રગુપ્તનો સમય પણ એ જ છે. એ ઉપરથી એમના પોતાના શબ્દોમાં “ ઇતિહાસના અગમ્ય કોયડા ઉકેલવાની ધૃષ્ટતા કરીને ” શ્રી. મુનશી આ બેયનો ચક્રવર્તી રાજ સમુદ્રગુપ્તનો અને રમૂતિકાર યાગવલ્કયનો યોગ કરી દે છે. આ યોગ માનવા માટે ચોક્કસ પુરાવો હાંધ નથી. અને એ જ કારણથી શ્રી. મુનશી પોતાની કલ્પનાને ધૃષ્ટના કહે છે. મનુરમૂતિ રમાર્ત સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાય છે છતાં વ્યવહારમાં યાગવલ્કયનો જ ઉપયોગ આ દેશમાં બધે વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. શ્રી. મુનશી પ્રશ્ન કરે છે કે “ આ રમૂતિનું શાસન કયા રાજકર્તાએ આયોજીત પ્રવર્તીવ્યું ? અને શ્રી. મુનશી કલ્પનાબદ્ધથી જવાબ આપે છે કે અન્ધમેધ કર્તા સમુદ્રગુપ્તે અને યોગીન્દ્ર યાગવલ્કયે કેવા શાસનો પ્રવર્તીવ્યાં ? એનું વર્ણન ખંડ છઠ્ઠામાં, સાતમાં તથા આઠમાં છે. ગુપ્તોના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષા આખા ભારતવર્ષની ચિદ્ર ભાષા તરીકે રવીકારાઈ છે. જે કે સામાન્ય લોકસમૂહોમાં પ્રાકૃતોનો તથા એની પુત્રીઓનો ઉપયોગ થતો. એ વખતના રમૂતિકારોએ જે વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા બાધી તેનો જ પૌરાણિકોએ પ્રચાર કર્યો અને પછી થયેલાં સર્વ રાજકુળોએ એને અનુસરીને જ રાજ્યશાસન ચલાવ્યું. ગ્રામ સમયમાં કે તે પહેલાં તત્કાલે આ દેશની સામાજિક વ્યવસ્થાએ જે નિશ્ચિતરૂપ પકડ્યું તે લગભગ હમણાં સુધી ચાલ્યું. બ્રાહ્મણોનું પૂજ્યત્વ, દાનમહિમા, સંસ્કાર સંરક્ષણ, અને ઉવદ બાળકમ પણ એ બધાનાં મૂળ ગુપ્ત સમયથી આગળ નથી જતા. શ્રી મુનશીએ “ આ નવવિધાનમાં યાગવલ્કયરમૂતિનાં વચનોનો આધાર લીધો છે અને દિરૂપચેરીગૃહ્યસૂત્ર, મનુરમૂતિ વગેરે સાથે થોડી તુલના કરી યાગવલ્કયની વિશેષતા દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પણ કદાચ યાગવલ્કય કે બીજા કોઈ એક માણસનું કાર્ય આ નહિ હોય; અનેક “સંસ્કાર સ્વામી”ઓના પ્રયત્નનું પરિણામ હશે, એમ રમૂતિઓ પુરાણો વગેરે બેતાં લાગે છે.

“ સ્ત્રીત્વને બાળકમ અને એક લક્ષના સાંકસામાં (યાગવલ્કયે) કેમ પકડ્યું ? ” એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કેવી પરિસ્થિતિમાં કુળ કે દેશના સંસ્કારને જાળવનાર-અણુભોલા ધનરૂપ સ્ત્રીના સંરક્ષણની રમૂતિકારોને આવશ્યકતા લાગી અને તેઓએ હાલમાં પ્રવર્તતા નિયમો કયાં એનું શ્રી. મુનશીએ ખંડ આઠમાંના વર્ણન કર્યું છે. આ ભાષણ વંચાયા પછી આ મુનશી, પ્રણાલિકા લંગના ઉપદેશક, બાળકમને બચાવ કરે છે એ શું ? એમ ધણીને લાગેલું. ખરી રીતે એવું કાઢ નથી. શ્રી. મુનશી સ્પષ્ટ કહે છે કે “આપણે આ આરામ અનુભવિ ન આપી શકીએ, તેનું અનુકરણ કરવા ન પ્રેરાઈએ, એને માન્ય ગણવા તૈયાર ન થઈએ.” પણ “ સંસ્કારને મહત્તાની ટોચ પર પહોંચેલા આયોજીત સંસ્થાઓના શાસનોનાં રહસ્ય સમજવાનો ” આ એમનો પ્રયત્ન છે.

ખંડ નવમાં ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યકાળનું કલ્પનાપ્રોજ્જવાલ વર્ણન છે. સમુદ્રગુપ્ત અને ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે રામગુપ્ત નામનો ચંદ્રગુપ્તનો ભાઈ થોડા વખત માટે રાજ થયો હોવાની તથા એને ચંદ્રગુપ્તે મારી નાખ્યા વગેરેની દેવીચંદ્રગુપ્તમ્ નાટકના મળી આવેલા કટકાઓથી ચાલેલી માન્યતાની બાબતમાં શ્રી. મુનશી શ્રી. અસ્તેકરને સંપૂર્ણ રીતે અનુસરે છે. દ્રુવસ્વામિનીદેવીમાં પણ શ્રી. અસ્તેકરના નિર્ણયો શ્રી. મુનશીએ સ્વીકાર્યા છે.

ચંદ્રગુપ્તની કારકીર્તિના ખંડ નવમાના વર્ણન માટે મુખ્ય આધાર એલનનાં ગ્રન્થ સીક્કાઓ સંબંધી પુસ્તકનો લેવામા આવ્યો છે અને ઉચ્ચેજો પરિશિષ્ટ (ગુજરાત-દીપોત્સવી એન્ક પા. ૩૧૬ થી ૩૨૨) માં આપેલ છે. ખંડ દશમામાં કાલિદાસને ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શ્રી. મુનશી મૂકે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ચંદ્રગુપ્તનો ‘ગ્રિય વયસ્ય’ કહે છે. દુર્રવામિની દેવીમાં આ મૈત્રીનું શ્રી. મુનશીએ વિસ્તારથી ચિત્ર દોર્યું છે.

કાલિદાસના સમય માટે હજી છેવટનો નિર્ણય થયો નથી. ઇ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઇ. સ. છઠ્ઠા શતક સુધીમાં જુદા જુદા લેખકો એ કવિને મૂકે છે. પણ મુખ્ય મત બે ગણાય. (૧) પૂર્વાત્મ ધણા પંડિતો વિક્રમ સંવત્તના આરંભમાં-અશ્વધૌપ પહેલા કાલિદાસને મૂકે છે. (૨) પાશ્ચાત્ય-પંડિતો મોટે ભાગે ઇ. સ. પાંચમા શતકના આરંભમાં મૂકે છે. કીય ૨૫૯ રીતે કાલિદાસને આ ચંદ્રગુપ્તનો સમકાલીન દરાવે છે. આવો કવિચક્રવર્તી, ચક્રવર્તી રાજાનો મિત્ર હોય એ સંભવિત છે. જો કે એમ હોવાનો કશો પુરાવો હજી સુધી મળ્યો નથી.

કાલિદાસના કાળે નાટકોમાં સ્ફુરતા સમાજચિત્રને ચંદ્રગુપ્ત સમયનું ચિત્ર શ્રી. મુનશી ગણે છે. કીય પણ એવું જ માને છે. ખંડ ૧૧મામાં ચંદ્રગુપ્ત પછીનો શુભવંશના અંતપર્વતનો ઇતિહાસ ટુંકમાં કહ્યો છે. અને ખંડ આરંભમાં ગુપ્તયુગમાં થયેલી વિદ્વાકજ્ઞાની અસાધારણ ઉન્નતિનું શ્રી. મુનશીએ પોતાની રીતે વર્ણન કર્યું છે. ખંડ તેરમામાં “સંસ્કાર-સંસ્કરથી પ્રગટેલા જંતુઓ-નવાધનથી ઘેરા જનેરા પ્રથમ શ્રી-Nouveau Riche-”નું વર્ણન છે. આપણી પ્રાચીન મહત્તા ન સમજનાર, એ તરફ તિરસ્કારથી જોનાર તથા ભાવિ દેશહિતની આડે આવનાર વર્ગની આ ખંડમાં શ્રી. મુનશીએ યોગ્ય નિંદા કરી છે. અને છેવટ ખંડ ઔદ્યમાં આર્ચાત્મક રાષ્ટ્રધર્મના અનુયાયીઓનો પોતાની કલ્પના પ્રમાણે શો ધર્મ હોઈ શકે એ દર્શાવી મહાભારતોક્ત વિદુલાના ઉત્થાન ધર્મબોધક વચનોથી સમાપ્તિ કરી છે.

રાષ્ટ્રધર્મના વિધાનો ખંડ ૧૪મામાં શ્રી. મુનશીએ કહ્યા છે તે જ યશ કે એમાં કાષ્ટ ફેરફાર થશે એ આજે ન કહેવાય. ભૂતકાળ ગમે તેવો ઉજ્જવળ હોય પણ એ સપૂર્ણરૂપમાં પાછો નથી આવવાનો એટલી વાત નિઃસંદેહ છે. વર્તમાનકાળમાં આ દેશના મનુષ્ય માત્રનો મહાધર્મ રાષ્ટ્રધર્મ-આર્ચાવર્તની અભેદ એકતા અને ઉન્નતિ માટે મન, વચન, કર્મથી પુરુષાર્થ કરવો એ જ છે એમાં યશ વધો નથી. એ ધર્મના વિધિનિપેધો તો એ ધર્મના આધુનિક સ્મૃતિકારો-આજના અને ભવિષ્યના રાષ્ટ્રવિધાયકો નક્કી કરે તે. આજી વિદુલાના વચનોમાં સનાતન સત્ય છે તે આપણા લોહીમાં જીતરે તો આર્ચાવર્તનો ઉદય દૂર નથી.

કાઠિયાવાડી બોલી

(કેટલાંક વિશિષ્ટ તત્ત્વો)

ગુજરાતમાં આજે ભાષાશાસ્ત્ર તરફ ઉત્સાહ દર્શાવનાર બહુ ઓછા છે. સાહિત્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ થવામાં, ભાષાની સમૃદ્ધિની બહુ જરૂર છે તે ખતાવવું પડે તેમ નથી; અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પૂર્ણ ગવેષણા પછી વ્યવસ્થિત થયેલી ભાષા જ, ઉપલ્પ કાર્ય કરી શકે તે દેખાતું છે. આજે ગુજરાતના ભાષાશાસ્ત્રીઓ આગળાને વેઢે ગણાય એટલા પણ માંડ છે. આવી સ્થિતિમાં, આ અભ્યાસ તરફ વધુ અભિરુચિ થાય તો જ ઠીક એમ કહી વગર કેમ રહેવાય ?

અત્યાર સગી ગુજરાતી ભાષાની, ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસણી કરનારા વિદ્વાનો બહુધા, કાઠિયાવાડી અપરિચિત હોય એમ ખનવા પામ્યું છે. પરંતુ હમણા હમણા કાઠિયાવાડીઓનો નવયુગ આરંભાય છે. રા. મેઘાણીએ સોરઠી સાહિત્યની અનેકવિધ દિશાઓ ખોલી છે. તેમણે સંગ્રહેલું સાહિત્ય જરૂર અલ્પમોહું છે; તેમનામાં સોરઠપ્રેમ નિઃસંશય અનુકરણીય છે, અને તેમણે કરેલી ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બધી રીતે પ્રશસ્ય છે. પરંતુ કાઠિયાવાડીઓનું, અને તેથી જ ગુજરાતીઓનું કાર્ય એટલેથી ન અટકવું નોંધએ. કાઠિયાવાડની વાર્તાશૈલીથી આવેલ નવા ઉત્સાહે જૂની સ્મૃતિઓ તાજ કરી છે. કાઠિયાવાડના રાસ અને ગરબાઓએ અનેક હૈયામાં રસપ્રવાહ વહેવડાવ્યા છે. પણ આટલું બસ નથી. આ તો આપણને તૈયાર સાહિત્ય મળ્યું છે. તેના ઉપર અનેક દૃષ્ટિએ ચીમાસાઓ થવાની હજી બાકી છે. તે કાળના બોળા વીરોનાં હૈયાની પૂરી કદર કરી, તે પ્રજ્ઞના ગાનસતો અભ્યાસ કરેલા હજી બાકી છે. તેમના જાતિશાસ્ત્ર (Ethnology), સમાજશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્રના અનેક અંગો, નૈતિક વિચારો, રાજકીય વાતાવરણ અને જીવન પ્રતિનાં વણજો તપાસવાં હજી બાકી છે. આ બધું કાલવહને થશે-થવું નોંધએ. અહીં તો પ્રપત્ન માત્ર એક જ દિશામાં-અને તે પણ અપૂર્ણ-કરવાનો છે. કાઠિયાવાડના જુદા જુદા ભાગોમાં વપરાતી

૧ તથા ગુજરાતી બોલી કરતા કાઠિયાવાડી બોલીમાં કેટલાક મહત્ત્વના તફાવતો છે, જે ગુજરાતી ભાષાના દરેક અભ્યાસકે ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. કાઠિયાવાડમાં ખલ, હાદાર, સોરઠ, ગોહિલવાડ અને કાઠાવાડમાં જુદા જુદાં તત્ત્વો દેખાય છે. (જોણ બોલીઓની તો વાત જ નથી કરતા.) ગોહિલવાડ અને કાઠાવાડની બોલીના પ્રાન્નિક રૂપો, તેની ભૌતિક સ્થિતિ પ્રમાણે, તથા ગુજરાતીને વધુ મળતા છે. (અહીં જેને તથા ગુજરાતી કહી છે તેમાં પણ બોલીઓ તો છે જ.) અહીં હાદાર અને સોરઠની બોલીઓ તરફ વધુ ધ્યાન દેવાયું છે. અહીં અર્જુન દાણજરા ઉત્સર્ગોના દાખલા વપરાયા છે અને હતા તે મેટ્રાણીના પુરવઠા સામીલ કરે છે.

આખી ગુજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ, ગુજરાત તેમ જ કાઠિયાવાડમાં વપરાતી બોલીઓ, બોલીઓ જ કહેવાય. સર જોર્જ ગ્રીન્સને પણ આ જ ધોરણે નમૂના આપ્યા છે. જુઓ Linguistic Survey of India Vol. IX, Part II-Gujarati specimens.

બોલીઓમાં તળ ગુજરાતી કરતા જે વિશિષ્ટતાઓ છે તેમાંની કેટલીક અહીં તપાસવાનું થાયું છે. શક્ય છે કે આ પ્રયત્નને અંતે, હજી જે, કેટલીક બાબતો અણબધા છે કે અર્થ બેઠેલી રહી જશે; પરંતુ જે સુધે તે વ્યવસ્થિત મૂકવાનો જ આશય છે. અહીં ધ્યાન ખેંચવાનું પ્રાસંગિક છે કે આખી ગુજરાતી ભાષાના સર્જન અને સતત અભ્યાસ માટે, કાઠિયાવાડી બોલી કે બોલીઓનાં તત્ત્વો ધ્યાનમાં લીધા વગર કદી ચાલવાનું નથી; અને માટે જ તેના તત્ત્વો તપાસી, તે તત્ત્વો ગુજરાતી ભાષાના અંગો છે એ બાબત ઉપર ભાર મૂકી રખે કરવાનો વખત આવી સામ્યો છે.

ઉત્સર્ગો

૧

એકાદશી એકારાત સર્વનામ કે અવ્યયનો 'એ' નો 'ઇ' થાય છે.

તળ ગુજરાતી	કાઠિયાવાડી
એ (અંતર્દર્શક સર્વનામ)	ઇ ^૧
જે (સંબંધક સર્વનામ)	છ
તે (ભારવાચક નિપાત)	તી

આ ઉત્સર્ગના દાખલા બહુ નથી મળતા, પરંતુ જેટલા છે તેટલા, એટલા બધા વ્યાપક કાને ચડે એવા છે કે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. સર્વ નામ 'તે' નો કાઠિયાવાડીમાં અભાવ જ છે. એને સ્થાને એક ધારે, 'ઈ' વપરાય છે. 'ઈ' કામ કીનાથી જે ન થાય એવું છે ' એ દાખલામાં મર્વ નામ 'કી' ઈકરાંત છે. પણ તે માત્ર વ્યધિકરણ (oblique) વિભક્તિઓમાં જ વપરાય છે. સર જ્યોર્જ ઓર્મસ્ટન કાઠિયાવાડીના કાકાવાડીના નમૂનામાં 'તીમાથી' 'ઈના' 'ઈ' વગેરે રૂપો વપરાયેલા જતાવે છે. તેમણે આપેલા પદ્ધતીના નમૂનામાં પણ 'ઇ' દેખાય છે, પણ તે માત્ર વ્યધિકરણ વિભક્તિઓમાં જ, આમ આ 'ઇ' કાઠિયાવાડીની ખાસીઅતરૂપ બને છે.

બીજો, પોતે તપાસેલા રાત્રે ભાષામાં વપરાતા 'એ' અને 'આ' માટેના રાખેલાની ગાદી આપી છે.^૨ તે આમ છે:

સામાન્યદર્શક સર્વનામ 'આ'	અંતર્દર્શક સર્વનામ 'એ'
હિન્દી. ઈ, ઉં, એ, એહ, વદ	હિન્દી: ઉ, ઓ, વદ
પંજાબી: ઈહ, એઈ	
સિંધી: ઇ, હી, હે.	સિંધી: બી, હી, હો.

૨ આ 'ઈ', 'છ' કે 'તી' ને 'એડણીકાર'માં સ્થાન, દુઃસાધ્ય, નથી મળ્યું.

૩ આ રાખે માત્ર પ્રયાગરૂપે અને કઈક સંક્રાંતિ જ અહીં યોગ્ય છે. બીજે રાખે oblique માટે મળતાં જ તે સ્વીકારવામાં જાય વાધો નથી. અહીં તો સમાનાધિકરણના વિરોધી તરીકેના તેના ઉપયોગના સામ્યથી જ તે વાપર્યો છે.

૪ Linguistic Survey Vol. IX, Part II p. 419.

૫ જુઓ: Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, 1857 by John Beames p 317-18.

૬ ડૉ. ટ્રમ્પના મતે સિંધીમાં ટી, ટે અને હિંડ છે જેમાંથી હાડીમાં 'હૂ' ડાઘ બધ છે એટલે 'ઈ', 'એ' અને 'ઈંડ' રહે છે. જુઓ Grammar of the Sindhi Language, 1877, by Dr. Trumpp p 198.

ગુજ. એ (?)

ગુજ : આ (?)

મરાઠી : હા (હુ), હી (સ્ત્રી), હે (ન.)

બંગાળી : એ

ઓરીય : એ, એહિ, હહિ

બંગાળી : એ.અ

અહીં બીજાની ટાંક વિચિત્ર સરતચૂક થઇ ગઇ જણાય છે. ગુજરાતીમાં સામીપ્ય-દર્શક 'આ' અને 'અંતર્દર્શક' 'એ' છે. અહીં તેમજ પૃ. ૩૬-૩૭ માં જ્યાં, તેણે બધા સર્વનામની યાદી આપી છે ત્યાં પણ એમજ છે. આ શરતચૂક હોય કે ખરેખર ગેરસમજણ હોય, તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી. માહિતીને અભાવે બીજા આ કાઠિયાવાડી 'ઈ'ની નોંધ લઇ રાખ્યા નથી એ દેખીતું છે.

નીચે પુટનોટમાં જતાવ્યું છે કે સિંધીની લાઝભાગની બોલીમાં 'હ' જાડી જઇ, સામીપ્યદર્શક સર્વનામ 'ઇ' વગેરે રહે છે. આ 'ઇ' તે જ કાઠિયાવાડી 'ઈ'. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે લાઝી અને કાઠિયાવાડીમાં આ સામ્ય કયાથી ? આગળની ચર્ચાથી પણ માલુમ પડશે કે કાઠિયાવાડીને સિંધીની સાથે નિકટનો સંબંધ છે. તો આ સામ્ય કયાથી ? કાઠિયાવાડીને કાઠીઓએ વિશિષ્ટરૂપ આપ્યું છે તે તો સિદ્ધ જ છે. આ કાઠીઓ સિંધમાંથી કચ્છમાં થઇ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા હતા એમ ઇતિહાસ માને છે.^૭ તેઓ સિંધના કયા ભાગમાંથી આવ્યા તે નહીં નથી, પણ સિંધના નીચાણના પ્રદેશમાં પહેલા વસતા હશે. ત્યાં જ આ લાઝી બોલાતી, એટલે કાઠિયાવાડીએ ઘણી સિંધી ખાસીઓનો, મૂળ કે વિદ્યુત રૂપમાં જાળવી રાખી છે તેનું કારણ આ જ લાગે છે.

તે તો ઠીક, પણ આ 'ઇ' કેમ સંભવે ?

ગુજરાતી 'એ' વત્તવ ઉપરથી છે તે દેખીતું છે. વત્તવનું પ્રાકૃતમાં વઙ્ઘમ્ થાય છે.^૮ પ્રાકૃતમાં જ વત્તવનું પ્રથમ એક વચનમાં બીજું રૂપ ઇણમ્ થાય છે.^૯ પ્રાસંગિક ચર્ચામાં નરસિંહરાવભાઈએ જતાવ્યું છે કે વત્તવ ઉપરથી ઇણમ્ આવે છે. આ કદાચ પછીનાં રૂપ ઉપરથી પણ હોય એમ તેમને લાગે છે તેઓ વધુ મૂલ્યે છે કે સિદ્ધહેમ ૮, ૩, ૭૯ ઉપરથી, હેમચંદ્ર ઇણમ્ને પ્રથમ કે દ્વિતીયા ગણતા હોય એમ અટકળ થાય છે.^{૧૦} ઉપર કહ્યું છે તેમ પદ્માયાચરિકામાં તો તેને પ્રથમાનું જ રૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ વત્તવનાં આ રૂપમાં પ્રાકૃતમાં 'ઇ' કયાથી વૃથો ? બીજા લખે છે:^{૧૧}

But it is perhaps useless to seek for the origin of the modern

X સરખાવે The Origin and Development of Bengali Language, Vol. II morphology Pronouns by Sushilcharana Bannerji.

૭ બુચો : The History of Kathiawad by Wilberforce Bell: ગુજરાત સર્વસંપ્રદ : નર્મદાસંકર.

૮ Introduction to Prakrit by A. C. Wooner, p. 40, A Prakrit Grammar by Pt. Rishikesh Shastri, 1883, Calcutta. p. 121.

૯ પુરાતત્ત્વ પૃ. ૧, પૃ. ૩૭૬, ૪. ગેચરદાસનો (અપભ્રંશ વ્યાકરણનો) લેખી પદ્માયાચરિકા (બોમ્બે રાસ્ટ્રી એન્ટ પ્રાકૃત ગ્રિરીઝ) પૃ. ૧૨૪.

૧૦ Gujarati Language and Literature Vol. II p. 28.

૧૧ બીજા, એ જ. પૃ. ૩૧૯.

forms in any written work. They have their origin, in all probability in a much lower stratum of popular speech." આ સૂચના માર્ગદર્શક છે. પણ આટલું સૂચન કર્યું પછી બીજા આગળ જતાં કેમ અટક્યા તે નથી સમજાતું. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ન સંધરચ્છેડી એવી પ્રાકૃતોની ઘણી જે પ્રક્રિયાઓ વૈદિક મદાભાષામાં મળી જાય છે. એક ગત એવો પણ છે કે^{૧૨} પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત સાથે બોલીઓ તરીકે, શિષ્ટ સંસ્કૃત, વૈદિક સંસ્કૃતથી જુદી પડી ત્યારથી જ કે તે પહેલાંથી ઊતરી આવી છે. જે એમ હોય તો પ્રાકૃતમાં લોકભાષાનાં તત્ત્વો ઘણું ભાગે સંસ્કારાવા વગર જળવાઈ રહ્યા હોય. માટે જ આ જણ ના મળતી વૈદિક ભાષામાં શોધ કરવાની જરૂર છે.

વૈદિક સંસ્કૃતમાં ષત્ત્વ વગેરે સર્વનામોની સાથે જ વપરાતું સર્વનામનું એક રૂપ હ્રમ્ છે. તે દર્શક સર્વનામ છે તે તો નક્કી; પરંતુ તેનો અર્થ 'તે' કે 'આ' તે નક્કી નથી. સાચાં તેને લગભગ હમેશાં, હ્રદમ્નાં દિતીયાનાં રૂપથી સમજાવે છે.^{૧૩} મેકડોનેલ પણ દિતીયા એકવચનનાં રૂપ તરીકે આને સ્વીકારે છે પણ તેના અર્થમાં Him આપે છે.^{૧૪} એટલે એનો અર્થ 'તે' હોય પણ ખરે. આ હ્રમ્ને દિતીયા એકવચનનું રૂપ ગણીએ એટલે સર્વનામ આપોઆપ 'હ' હોય. મેકડોનેલ આ 'હ' સર્વનામ સ્વીકારે છે. આને ષત્ત્વ સાથે સંબંધ દોષ એમ લાગતું નથી, પણ વિસ્મરિત જમાનાની ગાળી યાદી રહી જતાં, વિભ્રમથી પ્રાકૃતોમાં આ રૂપી અસરથી વિકલ્પે હ્રમ્ સ્વીકારાયું.

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો નિષ્પન્ન થાય છે કે વૈદિક સંસ્કૃતમાં હ્ર સર્વનામ હતું તે અંતર્દર્શક સર્વનામ તરીકે વપરાતું હોય એમ સંભવ છે. આ સર્વનામ સાથે કાઠિયાવાડી 'ધ' નો સંબંધ બતાવવો પડે તેમ નથી. રૂપી જ્યેલા બૂખંડના કે શિખર સમેા હજી જે તે 'ધ' વૈદિક કાળની યાદ દેવરાવે છે. આ 'ધ' ઘણીવાર અનુનાસિક સહિત 'ધ' રૂપે વપરાય છે. વૈદિક દીર્ઘ 'ધ' જગરે હ્રસ્વ થયો ત્યારે બાર જળવવા અનુસ્વાર વધારવામાં આવ્યો હોય તો બને; અથવા વૈદિક કાળમાં જ હ્રમ્ના મૂળ હ્ર ની સ્મૃતિ ઝાંખી થઈ ગઈ હતી એમ ઉપર બતાવ્યું છે તેથી આ હ્રમ્ ને જ શબ્દ ગણાયો હોય અને 'મ'નો અદ્યપ્રમાન અનુસ્વાર થઈ ગયો હોય.

તી, જ વગેરેમાં તો 'ધ' ના સામ્યાભાસે જ અસર કરી હાજે છે.

વલેમાન બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ સં. સ્તિ ઉપરથી વિકૃત થએલ 'શ' પ્રત્યયના લાગવાથી થાય છે.

તળ યુજરાતી
(ડું) શું કરે છે ?
(ડું) કાશી જાય છે તે બલે.
ડું વડે છે.

કાઠિયાવાડી
(ડું) શું કરશ-સ
(ડું) કાશી જશ-સ તે બાને.
ડું વડશ-સ.

૧૨ જુઓ . An Introduction to comparative Philology, by P. D. Gune p. 148.

૧૩ જુઓ નં.વેદ, ગ્રામ્યભાષા ૬, ૫૩, ૫-૬, ૨, ૧૨, ૫ માં તો સાચાં તેને પાદપૂરક નિપાત મળે છે મેકડોનેલ પણ એક જગ્યાએ તેને સાર્વનામિક નિપાત કહે છે

૧૪ A Vedic Grammar for Students by Macdonell p. 220,

આ રૂપાખ્યાનમાં જબરો તદ્વાવન દેખાશે. તળે ગુજરાતીમાં સહાયકારક 'એ' નાં રૂપો મળવાથી, મૂળ ક્રિયાપદને 'એ' પ્રત્યય^{૧૫} લાગી, રૂપ બને છે. કાઠિયાવાડીમાં તેમ નથી.

'બોલશ' વગેરેની સમજુતી કાઠ આમ આપે. બોલે છે—બોલજ—બોલસ—શ. પણ આમાં અંત્ય 'એ' તથા ઉપાંત્ય 'એ' જીડાડી 'અ' કરવા પડે છે, તે જરાક તાણીતૂથીને લાગે છે. નીચેની સમજુતી વધુ સ્વાભાવિક છે અને તેમાં બીજલાયવ સમાય છે.

અપભ્રંશમાં ઠેક સુધી સિ પ્રત્યય રહ્યો છે.^{૧૬} બંગાળીમાં બીજા પુ એક. નો પ્રત્યય 'ઇમ' છે અને મરાઠીમાં 'એસ' કે 'અસ' છે.^{૧૭} આ મરાઠી 'અસ' તે જ કાઠિયાવાડી 'બોલશ' વગેરેને સમજાવી શકે તેમ છે. બીમસ આ પ્રત્યયનું અવતરણ સ. અસિ ઉપરથી માને છે, તેમનું કહેલું આમ છે: બંગાળીમાં અંત્ય સ્વર જીડી જતાં, અને 'અ'નો 'ઇ' થતા દેક્ષિસ જેવા રૂપમાં 'ઇસ' પ્રત્યય આવે. તેમ જ મરાઠીના 'ઇસ' ને તે એમ જ સમજાવે છે, અને અંત્ય જીડી જતા 'અસ' રહે એમ તેમનું કહેલું છે.^{૧૮}

પરંતુ એ અવતરણ સ્વીકારવાથી આપણી ભાષાઓ સહાયકારક 'હોતું' ધાતુની બેવાર મદદ લે છે એમ માનવું પડે. કારણ અસિ, અસ્ નું રૂપ છે અને તે લાગીને 'ચારે' થાય તો 'એ' બેવાર જ આવે. (બીમસ 'તુ ચારે છે' માંના 'ચારે' ના 'એ' પ્રત્યયને પણ અસિ ઉપરથી સ્ જીડી જવાથી થયેલ માને છે.) આ મુશ્કેલી અસિ ને જાહેરે સં. બીજા પુ. એક. નો પ્રત્યય સિ, જે ઠેક અપભ્રંશ કાળ સુધી પ્રવર્તે તો તે લેવાથી ટળી જાય છે. સિ માથી જ્યારે સ્ જીડી જાય ત્યારે 'એ' પ્રત્યય મળે અને જીડી જાય ત્યારે 'સ' મળે, આ સ્વાભાવિક લાગે છે. આમ બન્ને રીતે આ બંધબેસતું થાય છે. પરંતુ બીમસ જ્યારે અસિ ને આગળ ધરે છે ત્યારે તેના મનમાં જ અચોક્કસતા લાગે છે. સિ ને બદલે અસિ લેવામાં ધાતુને વ્યંજનાત માનીને જ વિચાર થયો હોય એમ જણાય છે. હવે ધાતુ વ્યંજનાત હોય તોપણ વિકરણ 'અ' લગાડવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે અને સિ ની વાત સુગમ થાય છે. પ્રાકૃતમાં ગણબોદ ટળી જતા, વિકરણ 'અ' સર્વવ્યાપી થઈ પડ્યો હતો, તે વાત બૂલી જવી ન જોઈએ.^{૧૯} આ રીતે જોતા મરાઠી, સુરસ કે કાઠિયાવાડી 'બોલશ' જેવા રૂપો માટે સિ જ સ્વીકારવો પડે છે. ત્યાં પ્રત્યય 'ઇસ' કે 'એમ' છે (બંગાળી, મરાઠી) ત્યાં સિ માના સ્વર તથા વ્યંજનનો નિર્દેશ થઈ, વ્યત્તય થઈને તેમ થઈ એમ માની શકાય છે. 'એ' પ્રત્યય (ગુજરાતી તળે, હિન્દી, પંજાબી, સિંધી વગેરેમાં દેખાય છે) માટે ઉપર સૂચના કરી જ છે. છતાં અપભ્રંશમાં સિ ની સાથે જ સે પ્રત્યય દેખાતો તેમાંથી સ્ નીકળી જતા પણ 'એ' રહે, ગમે તેમ પણ સિ વાળું અવતરણ વધુ સ્વાભાવિક લાગે છે.

[અપૂર્ણ]

હાલરરાય રંગીલદાસ માંકડ

^{૧૫} બીમસ પણ ગુજરાતી માટે 'એ' પ્રત્યય જ નોંધે છે. ઉપર આપેલ બીજા લાખલામાં 'એ' નથી તે દેખીતું છે. પરંતુ અત્યારે તેની તપાસમાં વાતરવાની જરૂર નથી. પણ આ વાત માત્ર આકારાત ક્રિયાપદોને જ મર્યાદિત લાગે છે. અને આ+એ=એ, અને એ+અ=આય જેવી કાંઈ પ્રક્રિયા હોય તો બને એમ છે એટલું સૂચવું છે.

^{૧૬} પુરાતરણ પૃ. ૧.

^{૧૭} બીમસ પૃ. ૧૦૨-૪.

^{૧૮} પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા: પલિત બેચરદાસ; હુસ્તર એમ કહે છે કે પ્રાકૃતમાં વ્યંજનાત ધાતુની છટ જ નથી રહી. દરેક (વ્યંજનાત) ધાતુને 'અ' જગાડીને જ ધાતુ ગણાય છે. (Intro. 10 Prakrit p. 42.) એનો અર્થ પણ એ જ છે.

લાહોરમાં

મ

હા

સ

ભા

લાહોરનું સ્ટેશન

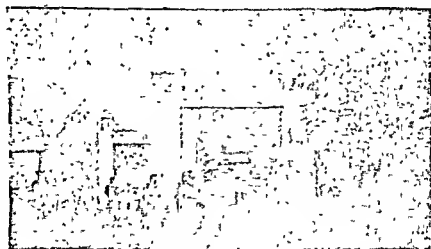
(ફોટો પાટનાર : નવલલાલ નેશનલિસ્ટ)

મહાસભાની સને ૧૯૨૨ ની ગયાળમાં થયેલી બેઠક પછી આ બેઠકમાં હું ગયો એટલે આ મહાસભાની વચગાળાની બેઠકો સાથે સરખામણી હું નહિ કરી શકું. ગયાની મહાસભામાં મને એવો દુઃખદ અનુભવ થયો કે તે પછી મને જવાનું મન ન થયું. સ્વરાજ્ય માટેની અસહકારદ્વારા આશતી લાત મેળા પડી તે બારડોલી સત્યાગ્રહ મદાત્માજીએ ઔરીંગોરાના રમખાણોથી ઓકુફ રાખ્યો તેથી નહિ ; તેમ જ મદાત્માજી જેમમાં ગયા તેથી નહિ ; પણ સવિનયભંગથી સ્વરાજ્ય લઈ શકાય એવી માન્યતા ફોવાનો દાવો કરનારા ઘણાંએ પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ નહોતો અને સવિનયભંગ માટે જરૂરી પરિસ્થિતિ જોમી કરવા સાફ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં તેથી બે ઝોણો શ્રદ્ધા હતી, અને ગામડાંઓમાં રહી સતત, દીર્ઘ અને જાહેરાત વગરનું કામ કરવાની પણ ઘણાંએ ઇચ્છા નહોતી એમ કહું તો પણ અન્યાય કરું એમ નહિ કહી શકાય. પરિણામે સવિનયભંગની તપાસ સમિતિ (Civil Disobedience Committee) નીમણ અને અસહકાર તથા રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઉપરથી લક્ષ્ય એવી લેઈ દોર્ન-સેલોને રજૂઆત કરવા પ્રયાસો થયા આના પરિણામે પ્રજાનું સંગઠન, પ્રજાશક્તિ કેળવવી બાબતે રહી અને સ્વાભાવિક રીતે જ રાષ્ટ્રદાંડજર વધું, સવિનયભંગ હોઈ ઉચ્ચારતા છતાં કાર્યની ગાંઠી તો જડપથી ઉઘડી દિશાએ ચાલવા માંડી. મદાત્માજીના સવિનયભંગની અને તેને માટેની જરૂરી પૂર્વતૈયારીના કાર્યક્રમ વિશે અગ્રગણ્ય મુશ્કેલી રીતે વળગી રહેનારા બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, શ્રીયુત રાજગોપાલાચારી, શ્રીયુત વલ્લભભાઈ વગેરે ગયાળમાં હતા પણ તેઓ અખિલ ભારત નેતાઓમાં (All India leaders) ગણાતા નહોતા અને તેવા ગણાતા સદગત દાસ, શ્રીયુત મોતીલાલ નહેરુ વગેરેને કાં તો રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા નહોતી અથવા સ્વરાજ્યને માટે ભારે ઉતાવળથી સવિનયભંગનું પાતાવરણ પેદા થાય ત્યાં

મુખી રાહ જોવા કરતા કૌન્સિલોનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હતી. પોતાના મનની વાત ખુલ્લી કરે તો લોકો એકદમ ગાંધીજીએ દર્શાવેલી દિશાથી ઉઘડી દિશાએ નહિ જાય એમ તેમને લાગતું હતું તેથી અસહકારના કાર્યક્રમમાં તેઓ કૌન્સિલપ્રવેશ ઉમેરવા માગતા હતા. તે વખતના લગભગ બધા વક્તાઓ ગાંધીજીનું ‘યંગ ઇન્ડિયા’ લેખ તેમણે ‘પ્રમાણ આપી ભાષણ કરના અને એક વડીલની માફક તેમણી કૌન્સિલપ્રવેશ ફક્ત કરતા હતા. જેમ ગીતાનો દરેક શ્રીકાકર પોતાને અનુકૂળ અર્થ કરે છે તેમ થતું. આ રીતે પાછા હડી હડીને એવી રિયલિટી કરી મૂકી કે જેથી રચનાત્મક કંઈ પણ કામ થઈ શકશે એવી આશા રહી. નહિ, અને થોડા વખતને માટે ભરતી થયા છતાં પણ આગળ ચાલતી ક્રમમાં જોડાએવા મારા જેવા અનેક પોતાના મૂળ વ્યવમાય તરફ ગયા. લાહોર મદાસતમાં નવી દિશામાં પગલું ભરે એવો સહય મને લાગ્યો. તેથી વગ્તુરિયતિ જાતે જોઈ શકાય અને સાથે સાથે પંજાબ જોયો નહોતો તે જોઈ લેવાની પણ ઇચ્છાથી હું લાસર ગયો.

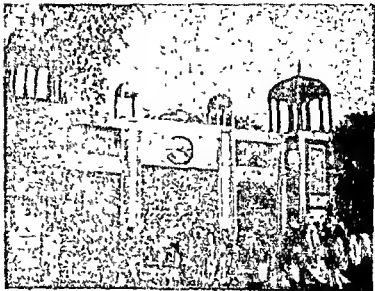
મુમાફરી વિશે તો મારે કશું કહેવાનું નથી. અમારી મૂળ ઉત્સુકતા તો જલદી દિલ્લી પહોંચી મદાત્માજી અને વાઇસરાય વચ્ચેની મુલાકાતનું પરિણામ જાણવાની હતી, પણ ત્યાં તો પ્રથમ ટ્રાસે મશિકા થઈ. અર્થાત્-પરિવહનો ઉદ્દેશ સાર્થકાનિક સ્વરાજ્યની અર્થા કરવાનો હોવા જોઈએ એ મુખ્ય મુદ્દા ઉપર જ લાજગડ પડી લાગી.

આખા દિલ્હી અને ખાસ કરી પંજાબનો વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન હિંદુ મુસલમાન શીખ વગેરે કોમી પ્રતિનિધિત્વનો છે. પણ સામાન્ય આમ જનતા જે દેખાતી હતી તેમાં કરી પણ કોમી ભાવ મને દેખાયો નથી. સામાન્ય ગાણુમને કોમી પ્રતિનિધિત્વનો કરી જ આગ્રહ નથી. વ્યવહારમાં ક્યારેક પણ કોમી ભેદ મને ત્યાં અગર બીજો દેખાયો નથી. હું હદ માતું છું કે કોમીભેદ જેમને એવા ભેદમાંથી લાગા લેવા છે તેમની જ ઉશ્કેરણી અને દુરાગ્રહનું પરિણામ છે. મદાસતના કામમાં બધી કોમોએ સરખો જ ભાગ લીધો હતો. નોંધ વેરટર્ન કન્ટિપર પ્રાતમાંથી પકાણો પણ આવ્યા હતા અને છેક કન્યાકુમારીથી

આકાશો પણ આવ્યા
હતા. લગભગ ૧૪૦૦ કે
૧૫૦૦ સ્વયંસેવકો
હતા તેમથી ખસે
અહીં સ્ત્રીમેલિકાઓ
હતી. તે ઉપરાંત ડો
હાર્ડકરનું તાત્કાલિક
લીધેલું હિંદુસ્તાન
પણ હતું.

પ્રમુખ તા.
૨૫ મીએ બપોરે
આવ્યા. તેમનું આગ-
મન જ એમ ખતાવતું
હતું કે મહાસભા હવે
ખરેખર પ્રજાની યજ્ઞ
છે. પંડિત જવાહીર-
લાલ નહેરુ રીઝર્વ
કરેલા જિયા વર્ગના

‘ગાંધી જઈ’—પ્રદર્શનમાં પેસવાનો દરવાજો ?

[ફોટો. આનંદી ઠાકોર]

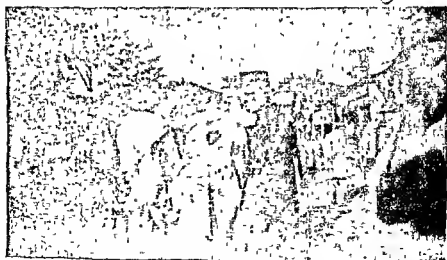
કામમાં નહોતા પણ સામાન્ય ત્રીજા દરજ્જાના કામમાં બેઠેલા હતા. તેમને આવકાર આપવા
રેલવે સ્ટેશન આગળનું આખું યોગાન ખીચોખીચ ભરાયેલું હતું. લાહોરનું સ્ટેશન લશ્કરી
કિલ્લા જેવું બનાવેલું છે. છેલ્લા લશ્કરી અમલ (માર્શલ લૉ)ના પ્રસંગે તેનો કિલ્લા તરીકે
ઉપયોગ પણ કર્યો હતો. તેની આગળ, અમદાવાદમાં ભરથી ત્રણ દરવાજા સુધી જે યોગાન
છે તેનાથી ત્રણ ગણું મોટું યોગાન છે. તેમાં તલપુર જગા ખાલી નહોતી. લગભગ
ટાઠ બે લાખ માણસની મેદનીની અટકળ યજ્ઞ છે. પોલિસને માટે આ મેદનીની વ્યવસ્થા
કરવાનું શક્ય નહોતું. જાણે કે સ્વરાજ્યના ત્રી ગણેશાય યતા હોય તેમ ડો. કિચલુના
કહેવાથી રસ્તાની વ્યવસ્થા ત્યાંથી જ પોલિસે સ્વયંસેવકોને સોંપી દીધી. પંડિત જવાહીરલાલ
ઘોડા પર બેસીને સરખસમા કૂચાં મેં આ સરખસ અનારકલીને રસ્તે જોયું. એ રસ્તે પસાર
યતા તેને આશરે પોણા કલાક લાગ્યો. સરખસમાં હિંદુ મુસલમાન શીખ બધાએ એક
સરખો ભાગ લીધો હતો. પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાન બહુ જુદા ઓળખાતા નથી. ચાંદલા
ઉપરથી હિંદુ સ્ત્રીઓ ઓળખી શકાય. સરખસમાં સ્ત્રીઓએ પણ ભાગ લીધો હતો. ૧૯૧૮માં
આપણે અહીં જેવા ખાદીના સરખસો નીકળતાં તેવું એ હતું. બારીબારણાં જાપરો વગેરે
જ્યાં જ્યાં માણસ બેસી શકે તેમ હતું ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર માણસો બેઠેલા હતા. કોઈ શહેનશાહને
પણ ભાગ્યે જ મળે એવું એ ગ્રેમલર્ડી માન હતું. અને એ માન જનતા મહાસભાને આપતી
હતી. આખા શહેરમાં તે વખતે લગભગ આઠ દસ લાખ માણસ ભેગા થઈ હશે. લાહોરની
વસ્તી આશરે ત્રણ લાખ ગણાય. બાકીના માણસો આસપાસથી આવેલા. અમૃતસરનું બજાર
તે દિવસે બંધ હતું, ટ્રેનો ઉપર ટ્રેનો ભરાઈને આવતી હતી અને તે ઉપરાંત બેસમાર માણસો
આણીને આવતાં હતા. ગામડાંમાં પણ એ વખતે વહેવાર બંધ હતો. લોકો મહાસભામાં ધણે

રસ લેતા. મહાસભાના સ્થાન આગળ પણ જ્યારે જુઓ ત્યારે લાખ દોઢ લાખ હોય જ. લોકોને હવે લાગ્યું છે કે મહાસભા હિંદ માટે વિચાર કરતા હોવાનો દાવો કરનારા અંગ્રેજી ભણેલા થોડા હિંદીઓની નથી પણ તેમની પોતાની અને તેથી દરેક રીતે રાષ્ટ્રીય છે.

રહેવા કરવાની સગવડ વ્યવસ્થાશક્તિની નજરે સંતોષકારક ગણાય નહિ પણ તેમાં કાર્યકર્તાઓનો કે સ્વયંસેવકોનો દોષ નહોતો. મહાસભાની જગા સહેરથી ત્રણ માઇલ દૂર રાવી નદીના કિનારા ઉપર હતી. નજીક જગા સરકારે આપી નહિ તેથી, અને અનિયમિત વરસાદ અને અત્યંત ચંદીથી કાર્યકર્તાઓનું કામ મળ્યું જ વધી પડેલું હતું. કેટલાક સ્થાનિક મતભેદોને લઇને પણ કાઈક ખામીઓ હતી પણ એકંદરે કામએ વિરોધ કયો નહોતો અને આખરે તો દરેકે સહકાર જ કર્યો હતો.

લગ્નપતનગરના ત્રણ વિભાગો પાડી સકાય (૧) પ્રદર્શન તેની જોડે જ ગાંધીજી અને મુખ્ય મુખ્ય આગેવાનોના તંત્રુઓ હતા જેથી તેમને મસલત કરવી હીક પડે. તે પછી (૨) મહાસભાનો તંત્રુ વચ્ચેવચ્ચ હતો. લગભગ વીસ દળર માણસ માય તેવડો મોટો હતો. તેમા બોલનારનો અવાજ બધા સાંભળી શકે તે માટે ધ્વનિપ્રવર્ધક (Loud speakers) ચંચો મૂકેલા હતા. તેથી તણુની બહાર પણ કેટલાક ભાષણો સંભળાતા હતા. અંદરની ગોઠવણુ તો નીચે બેસવાની જ હતી. તે પછી (૩) પ્રતિનિધિઓના તંત્રુ હતા. કેટલાક ઝાડો કાપીને મેદાન સાફ કરેલું હતું. તંત્રુ અંદરથી ગરમ કરવાને વીજળાની ગોઠવણુ (electric heaters) રાખેલી હતી. પણ વરસાદ પડેલા હોવાથી આ ગરમીથી જમીનમાંથી વરાળ નીકળતી તે એટલી બધી કે કપડા પણ બીના ચર્ધ જતા. હું તો સહેરમા બેતથો હતો. ચંદી આપણા પ્રમાણમા આકરી હતી પારો એક દિવસ રાત્રે ખુદસામા ૨૫ ડીગ્રી સુધી એટલે પાણી થીજે તેથી પે નીચે બેતથો હતો.

આ વખતે અખિલ ભારતીય મહાસભા સમિતિમાં પ્રેક્ષકો માટે જુદી જ વ્યવસ્થા કરી હતી. મને અનુભવ છે કે તેમા હાજર રહેવાને ટિકિટો કેને આપવી અને કેને ના પાડવી એ

ખાલી બજારમા પ્રમુખ

[ફોટો : નવલલાલ નરસિંહી]

ધણું વિકેટ કામ છે. લાહોરમાં તેનો એવો કડવો કરેલો હતો કે કેટલાક ખાસ ખાસ આપી બાકીના માટે ફસ રૂપિયાની ટિકિટ રાખી હતી. મેં આ બેઠકોમાં લાજરી આપી નથી જોએએ આપી છે તેઓ કહે છે કે મેં તેમાં કાંઈ ખોટું નથી કર્યું. ચર્ચામાં એક કાર્યાગ્રહી અને બીજો વાચાગ્રહી એવા બે મુદ્દા વર્ગો જણાતા હતા. વાચાગ્રહીને કર્યું

મ. આદીજી રિપય વિચારણી સમિતિમાંથી પાછા ફરતા
[ફોટો આનંદી ઠાકોર]

કરવું નહોતું એટલે બધારણમાંની બારીકોનો લાભ લઇને તે બોલ્યા જ કરતા. એક જ ઠરાવ ઉપર ૩૬ સુધારા હતા અને કેટલાક તો માત્ર શાબ્દિક તફાવતના જ હતા. એક વાર દિશા નક્કી કરી પછી પણ આ આગ્રહીઓ ભાષણો માટે એવા ઈતેન્નર હતા કે ચર્ચાનો કરો અર્થ નથી એમ માણવા છતાં શબ્દ અને વખતનો દુરુપયોગ ચાલુ રાખતા. જો કે આ રીતે થએલા ભાષણોથી એક પણ માણસે પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો નહિ હોય. પણ પ્રમુખે સર્વને બોલવું હોય તેટલું બોલવાની છૂટ આપી હતી.

મહાસભાના ઉદ્દેશો, જવાબદારીઓ અને કાર્યનું સ્વરૂપ જોતાં તેને વધારે સંગઠિત અને મર્યાદિત કરવા મહાસભાની અને અખિલ ભારતીય મહાસભા સમિતિની સંખ્યા ઘટાડવાની જરૂર છે. મહામાજીની તેમ કરવાની દરખાસ્તનો કેટલાકે અવજો અર્થ સમજાવ્યો કે તેનો આશય કેટલાક નવીન મતવાદી યુવાનોને મહાસભા બહાર રાખવાનો હતો આ તો માત્ર દુષ્ટ આદેશ જ છે. તેમને એમ કરવું હોત તો જુવાનને મહાસભાનું અધ્યક્ષપણ આપવાને આટલો આગ્રહ શા માટે રાખત ?

મહાસભામાં ખાસ ધ્યાન એવે એવું એ હતું કે લગભગ ૯૦ ટકા ભાષણો હિંદી કે ઉર્દુમાં થયાં હતા, જો કે આપણને ઉર્દુ સમજવામાં જરા મુશ્કેલી પડે. મહારાષ્ટ્ર મદ્રાસ આદિ અને તામીલ સિવાય સર્વ હિંદીમાં બાકી ચક્રતા હતા. ખાદી જો કે મનાધિકારને માટે આવશ્યક મનાઈ છે છતાં કોઈ કોઈ ખાદી વિનાના હતા. પણ તેમને બાદ કરતાં પ્રતિનિધિઓ અને આગેવાનોનું આખું દરજ્જા ખાદીમય હતું. ત્યાંનો પહેરવેશ રીતરિવાજ બધું જોતા મહાસભા આપણી છે, આપણી સંસ્કૃતિની છે, આમ પ્રગતી છે એમ રમણ જણાવું હતું. પરદેશી પહેરવેશમાં કોટપાટલનું પહેરી સ્પર્દેશી માલને ઉત્તેજન આપવાનો કોઈ ઠરાવ

પ્રતિનિધિ કે આગેવાન મૂકતો હોય એવી અસલના વખત જેવી વિપરીતતા કે મિથ્યાચાર હવે મહાસભામાં શક્ય નથી. મહાસભા હવે વાચાદારા નહિ પણ કાર્ય યા આચરણદારા દેશભક્તિનો પુરાવો માગે છે.

પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા પણ જોઈએ તેવી નહોતી જો કે તેમાં પણ મુખ્ય કારણ તો વરસાદનું જ હતું. ઉપર જાણાવ્યા પ્રમાણે અત્યેદ પણ ખરે. ડૉ. સત્યપાલના પક્ષે આમાં ભાગ ન લીધો જોડે તેમણે કામમાં કરી અડચણ કરી નહોતી. પણ એકંદરે પ્રદર્શન સફળ થયું ગણાય. એક પટ્ટોણમાં જુદી જુદી ઈમારતો કરી તેમાં પ્રદર્શન ભર્યું હતું. એક તરફ ચરખાસંઘના દમ્બો હતા. તેમાં સુતર કાપડ વગેરેના નમૂના હતા. તે ઉપરાંત ખાદી સંબંધી આકાશ દર્શાવેલ હતા, જેમાંના કેટલાક ગાંધીજીના સુવર્ણમહોત્સવને પ્રસંગે અહીં પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. પ્રદર્શન મનોરંજક તેવું જ માનીતી આપનાર પણ હતું. ખાદીના આકાશ જોઈને ગમે તેવા અશ્રદ્ધાલુને પણ એક વાર ખાદી ઉપર શ્રદ્ધા થાય તેવું હતું. હિંદમાં કંઈ ૫૧ કરોડ રૂપિયાની થાપણ કાપડની મિલોમાં શેઠાએલી છે ત્યારે તેનાથી માત્ર ચાર લાખ મનુષ્યોને શેઠ મળે છે; ત્યારે અખિલ ભારત ચરખાસંઘની ૨૩ લાખની થાપણમાં એક લાખનો નિર્વાહ થાય છે. આ ખાદીના મથકો વળી ખોટથી કામ નથી કરતા. ખાદીનું અર્થશાસ્ત્ર ધણું સારી રીતે એ આકાશમાં આપેલું હતું. આકાશ જોતાં લાગ્યા વિના ન જ રહે કે ખાદીથી દેશને ફાયદો છે. દેશમાં કંઈ જ કામ નથી થતું એમ કહેવું એ અવધાર્ય છે. ખાદીમાં સારામાં સારું કામ બિહાર કણીટક અને આન્ધ્રમાં થાય છે.

પટ્ટોણો ઈમારતોની આલુઆણુએ સ્વદેશી માલની દુકાનો ગોઠવેલી હતી. પ્રદર્શનમાં તેમજ દુકાનોમાં અનેક પ્રકારની દેશી કારીગરી અને બનાવટની ચીજો હતી. બહારના

ભાગમાં કસ્મીરનું

કાપડ હતું તે ખરે-

ખર કોઈ ચીજ

હતું. પ્રદર્શનમાં

મૂકેલ જુદી જુદી

વસ્તુઓ જોતાં

ખાતરી થાય છે કે

જો કોઈ માણસ

અને તેટલું સ્વદેશી

વાપરવા ધારે તો

તેની ૯૦ ટકા

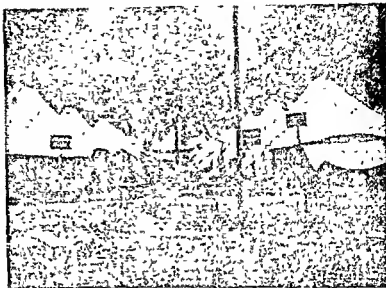
જેટલી જરૂરિયાતો

સ્વદેશી માલથી પૂરી

પડે. નાની નાની

કારીગરીઓ આ-
પણા દેશમાં અનેક
છે. મેં ત્યાં બનારસ-
માં બનતી લક્ષ્મી
સ્ટાઇલો વર્ક્સની
બનાવેલી ઇન્ડીએ-
ન્ટ પેનો જોઈ. તે
સરકાર પણ વાપરે
છે. તેનું માથાકામ
પરદેશી પેનોથી
પણ વધારે સારું
છે. આપ્રાના
વીજળીના દીવા
આવેલા હતા જે
રાજ્ય મહારાજાઓ-
ના બંગલાના પોર્ચને
પરદેશી દીવાથી

પ્રતિનિધિઓના ટેમ્પ (ગૂજરાત વિભાગ)

[ફોટો - આનંદી ઠાકોર]

પણ વિશેષ શોભા આપે એવા હતા. એક આપ્રું દિવાનખાનું સ્વદેશી સાજ
અને રાચરચીલાથી સજ્જ કરેલું હતું હિંદુ યુનિવર્સિટીના માટીકામના નમૂના પણ
આવેલા હતા. કાગળ, પેનસિલ, દવાઓ, રંગો, રમકડાંઓ, વગેરે દરેક પ્રકારની
જરૂરિયાતની તેમ જ કારીગરીની વસ્તુઓ ત્યાં જોવામાં આવતી. આ જોવા પછી સ્વદેશી
મતને માટે મુરકેલી એ જણાઈ કે કંઈ વસ્તુ ક્યાં મળે છે તેની આપણને માહિતી નથી
અને તે મેળવવાને સગવડવાળા સ્વદેશી સ્ટોરો નથી. આવા સ્ટોરો ઠેકઠેકાણે બોલવા
જોઈએ એમ લાગ્યું.

લાહોરમાં આ નાતાલ દરમિયાન કંઈ પાર વિનાની પરિપટો ભરાઈ છે. આપણે જે
જે બાબતની પરિપટો કંઈપી શકીએ તેથી એ પાચ સાત વધારે પરિપટો ભરાઈ હશે એમ
કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. આપ્રું વાંતાવરણ પરિપટોનું હતું રાષ્ટ્રીય હતું. સાબિક બળ
મેળવવાની સાધનાનું હતું રાષ્ટ્ર પુરુષના જુદા જુદા અવયવો રાષ્ટ્રચરીરના બસમંવર્ધન માટે
જાણે કસરતો કરી રહ્યા હોય એવી એ પરિપટો એકબીજાથી દેખીતી રીતે જુદી પણ
એકંદરે એક જ પ્રાણુવાયુથી જીવતી જણાતી હતી.

આ વખતની મહાસભા જોતાં એ જણાયું કે લગભગ દરેક પ્રાન્તમાં સેવાદળો છે.
મહાસભાના સ્વયંસેવકો સિવાય ત્યાં જુદા જુદા ગામના સેવાદળો પડેલા હતાં. દરેકમાં કસરત,
કવાયત, એક સરખો પહેરવેશ અને સેવા કરવાની ઇચ્છા દેખાતા હતા. આખા દેશમાં
આ પ્રસરતું જણાય છે.

હાલો સંબંધી હું વિશેષ કહેવા નથી માગતો. જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓની ખૂબ ચર્ચા
ઢાખાંધારા થઈ છે અને થશે. કેવળ બોલનારાઓને બાજુએ મૂકીએ તો પણ પોતાનું

દષ્ટિબિંદુ સમગ્રવવા અગર જાહેર કરવા માટે જ કર્મચીરોએ બાધણી કર્યા. તેઓએ મહાત્મા ગાંધીજીનો કરેલો વિરોધ વિનયપૂર્ણ, સ્પષ્ટ અને મહત્તમ હતો. મહાત્માજી માટે તેમને અતિશય માન છે તેમની સરદારી હેઠળ તે લડવા મથે છે છતાં અંધશ્રદ્ધાથી દોરાતા નથી અને તેઓ સિપાહીઓની માફક મદાસલાનું આરાપાલન કરે છે. એ દૃશ્ય પણ લાહોરે બતાવ્યું જેમને કોઈ પણ ન કરવું હોય અને વાતોજ કરવી હોય અગર મોટાઈ લેવી હોય તેઓ લાલે મદાસલાના સેનિકોને ગાડરીઆ કહે પણ એ ગાડરીઓ પ્રવાહ નથી પણ કેળવાએલા લશ્કરનો પ્રવાહ છે.

રાષ્ટ્રવજ્ર મદાવવાનો પ્રસંગ ખરેખર હૃદયને હલમલાવી નાખે એવો હતો. ધ્વજને માટે એક ખસે શીટ જાણે ચાલતો જિમ્મો કરેલો હતો. આ બાજુના લોકો દેખાવ કરવાના સ્વારા શોખીન છે પંડિત જવાહીરલાલે બરાબર ૧૦ વાગે હાજર થઈ સ્વદેશાભિમાનના ગીતો ગવાઈ રહ્યા પછી વાવટો મદાવ્યો.

અસલ લાહોર શહેરને ફરતો કેટ છે. હાલના શહેરનો વિસ્તાર કેટઅહાર પણ છે. અહીં અમદાવાદનો કેટ પાડી ફરતો રસ્તો કરવાની યોજના છે. ત્યાંના અને અહીંના કેટની રાગે જે રિથિતિ છે તેમા જમીન આસમાનનું એતર છે. અહીં કેટની રાગે મ્યુનિસિપાલિટીનાં કે લોકો ઉપયોગ કરના જાનજૂ છે, મેલુ લાઇ જવાની રેલ છે અને ગંદા પાણીની ખાઇ છે; જ્યારે લાહોરમા કેટ ફરતી જે ખાઇ હતી ત્યાં બગીચો કરી નાખ્યો છે. બગીચો સાદો જ છે. લીલાતરી (lawns) અને ઝાડ બે જ તેમા મુખ્યત્વે છે. ત્યાંના મકાનો પણ મુંદર છે. સર જોહન લોરેન્સના બાવલાથી જતો રસ્તો અને દૃશ્ય આપણને ઇંગ્લંડના કેમ્બ્રિજના શહેર જેવું લાગે—ફરક માત્ર એટલો કે ત્યાં દરિયો નથી. શહેર અંદર જુઓ તો બનારસ જેવું છે રસ્તા ઘણા જ સાંકડા, કેટલાક તો ૪-૫ ફૂટ પહોળા અને મકાનો ઘણાં જિયાં એટલે ત્યાં સૂર્યનો તડકો બહુ જ થોડો ટકી શકે છે. રસ્તા છોટાથી જડેલા છે. લોકોની ટેવો ગંદી પણ એકંદરે લાહોર અમદાવાદ કરતાં ઓછું ગંદું અને વધારે મુંદર લાગ્યું. અમદાવાદમાં મુંદર રચાયો છે પણ તે મુંદર કે રવજી રાખવાની દોષને જરૂર નથી બાસતી.

લાહોરમા જોવાલાયક રથજો ઘણાં છે. શાલીમાર નામનો બગીચો ઘણો જ જોવા જેવો છે તે મૂળ શાહજહાંએ કરાવેલો ગણાય છે. આ બગીચો એ જ નામના કાશ્મીરમાં કરાવેલા બગીચાની નકલ છે. અત્યારે તેની રચનામા ત્રણ જુદી જુદી જાયાઇની સપાટીઓ છે. પહેલા તો એવી સાત સપાટીઓ હતી એમ મનાય છે. વચમા વચમા પાણીના હોળે છે. એક સપાટી બીજી કરતાં સઘન ફૂટ જેટલી જાણી છે. એક સપાટી ઉપરથી નીચેની સપાટી ઉપર પાણી જવાના રસ્તામા આરસ જડેલા છે. વળી એ સપાટી વચ્ચેની જાયાઇમા દીવા કરવાના ગોખલા છે. એટલામા ટ્રેક્ટોરો ડ્રાવા કરેલા છે. શહેરની અંદર બહુ યોગાનો નથી. પણ કેટની બદાર ઘણો ભાગ વસેલો છે. તેમા કેટલાક રસ્તા તો મુખમના કવીન્સ રોડ જેવા સરસ છે.

જહાગીરનો મકાનો લાહોરમા રાવીના બીજે તીરે આયરે ૩૦ માઇલ છે પાસે તેની આસપાસ મુંદર અને સાદો બગીચો છે. મકરજાનું દૃશ્ય બવ્ય અને મુંદર છે. તેનાથી થોડે જ દૂર નૂરજહાની બહુ જ સાદી કબર છે. જહાગીરની હયાતીમાં તેનું મરણ થયું હોત તો

હિંદ અને બ્રિટાનીઆ

વારકો હી ગામેએ હિંદ આવવાનો દરીઆઈ માર્ગ શોધ્યો ત્યાર પછી યુરોપીય લોકો વેપારને અર્થે અહીં આવવા માંડ્યા. સ્પેનની નજર અમેરિકા તરફ વધારે હતી, પણ પોર્ચુગલ અને ત્યાર પછી ડચ અને ફ્રેન્ચ લોકો પૂર્વ તરફ વધારે દબ્યા. ડચ અને પોર્ચુગલ લોકો મુખ્યત્વે ઇસ્ટ ઇન્ડીઝની સાથે મરી લર્ગેજ તજ વગેરે ગરમ મસાલાનો વેપાર કરતા, અને એટલાથી સંતોષ માની હિંદુસ્તાનની સાથેનો વેપાર ફ્રેન્ચ કે અંગ્રેજને કરવા દેતા.

અંગ્રેજ પ્રજા અતિ શક્તિશાળી છે; કોઈ વાર અતિ હિંમત પ્રયોગ કરવાનું તેને સૂઝતું નથી, અથવા મન થતું નથી; પણ જો કોઈ બીજા અમુક દિશામાં પ્રયોગ કરે તો તેનાં સારા માઠાં પરિણામોમાંથી પાઠ લઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનું તે લોકો સુકતા નથી. ક્રાન્સમા ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન-ચિપ્ત્રવ ધયો, પણ તેના સિદ્ધાન્તોનો અમલ છગ્ગાડે બની શકે તેટલી શાન્તિથી પોતાને ઘેર કથી, અને તેમાંથી દુનિયાભરમાં નથી એવું દાલિલ બંધારણ, જેમાં પાર્લમેન્ટની સાથે સાથે રાજા પણ હોય, એ શોધી કાઢ્યું! હિંદની જ પ્રજાને યુરોપીય લશ્કરી તાલીમ આપી હોય તો તેમની ટુકડી એટલી જ અભેદ નીવડે એ સત્ય એક ફ્રેન્ચે શોધ્યું, પણ તેનો સારો અમલ અંગ્રેજ લોકોએ કથી.

ઈંગ્લાન્ડમાં સ્ટુઅર્ટ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે કેપ ઓફ ગુડ હોપથી કેપ હોર્ન વચ્ચેના બધા દેશોની સાથે વેપાર કરવા માટે એક કંપનીને રાજાએ સનદ આપેલી. ત્યાર પછી સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનો નાશ થયો, ત્યારે કંપની ત્યાંની ટોરી પાર્ટી સાથે સહાનુભૂતિ વાળી હોવાથી તેની સનદ ગઈ અને પાર્લમેન્ટે ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીને એ સનદ આપી.

ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ વેપાર કરવાની સાથે અહીં રાજ્ય સ્થાપ્યું, અને એ જ્યારે થોડું મોટું થયું, ત્યારે વળી પાર્લમેન્ટે કાયદો પસાર કરી બૉર્ડ ઓફ ડીરેક્ટરોની સ્થાપના કરી. આ બૉર્ડના પ્રમુખનો પગાર હિંદની તીર્થેરીમાંથી મળતો. રાજાની દ્વારા પાર્લમેન્ટ આ બૉર્ડને નીમતી, અને પાર્લમેન્ટમાં જ્યારે એક પક્ષ રાજાનામું આપતો ત્યારે તેની સાથે સાથે આ બૉર્ડ પણ રાજાનામું આપતું. બૉર્ડની અને પ્રેસીડન્ટની સત્તા પુષ્કળ હતી. આથી ઘોર અન્યાયો ન થાય ત્યાં સુધી અથવા હિંદની પ્રજા બહુ મોટી બ્રમ ન હોય ત્યાં સુધી પાર્લમેન્ટ કદી હિંદ તરફ નજર નાખતી જ નહિ. અંગ્રેજ લોકો અહીં વેપારને માટે આવ્યા હતા, અને જ્યાં સુધી આર્થિક કાયદો મળ્યા કરે ત્યાંસુધી તેઓ હિંદના રાજ્યવહીવટમાં ડખલ કરવા રાજી નહોતા.

શરૂઆતમાં પત્રવ્યવહાર અને સંદેશા મોકલવાનું કામ બહુ ધીમું હતું; આથી હરકોઈ જગ્યા પરના અમલદારને પોતાનું કામ કરવામાં વધારે છૂટ રહેતી, અને લોકો ડીરૂઝાકટ અમલદારની ઉપર કદી અપીલ થઈ શકે જ નહિ એમ માનતા. પણ જેમ જેમ રાજ્ય

૧. અસલમાં જો રાજાનો હક હતો, કે તે કદી બોલુ કાય કરે જ નહિ એ હજી પણ કાયમ છે, અને ખરું છે; કારણ ઉન્નાડના રાજા કદી કશું કરતા જ નથી!

વ્યવસ્થા વધારે ને વધારે જટિલ થતી ગઈ, તેમ તેમ Centralisation વધતું ગયું, સત્તા વધારે ને વધારે કેન્દ્રીભૂત થવા માંડી. આ સાથે દિલ્હીએને અંગ્રેજ કેળવણી અપાવા માંડી, અને તેને લઈને આપણામાં યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં સારા નરસા ખીજ રોપાયાં. બહારની દુનિયા જોઈને આપણને પણ લાગ્યું કે આપણી પાસે વધારે સત્તા હોવી જોઈએ. સરઘાતમાં આપણને સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ કે કેમ એ વિશે કંઈ ખ્યાલ નેતાઓના મનમાં હોય એમ લાગતું નથી, ઠારણ સરઘાતના બધા જ નેતાઓ લગભગ વિનીત પક્ષના દતા એમ કહીએ તો ચાલે.^૨

અંગ્રેજ રાજ્ય હોમ જેમ વધારે અટપટું કે જટિલ થતું ગયું, તેમ તેમ તેનાં ખર્ચો પણ વધવા માંડ્યા. રેવન્યુમાંથી જેટલી આવક આવતી હતી તે તેમને માટે પૂરી ન પડી, તેથી આજકારી વગેરે ખાતાઓ ઉઘડ્યા, અને ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ આપવો પડે એવો મીઠાનો કર લોકોપર નાંખવામાં આવ્યો.

અંગ્રેજો દિલ્લે ચૂમવાને માટે જ આવ્યા છે એ વાત તેઓ પણ દલે કબુલ કરે છે.^૩ તેમના પહેલા જેટલા પરદેશીઓ અહીં આવ્યા હતા, તેઓએ દિલ્હીમાં જ પોતાનું ઘર કર્યું હતું; પણ અંગ્રેજો આ બુલ કરે તેમ નહોતું.^૪ તેમના માણસોને માત્ર અહીંના વહીવટ પૂરતા ત્રણ પાંચ વરસ રાખીને તેઓ ગીજ માણસોને અહીં મોકલતા. આથી એક રીતે જો કે ધણ અંગ્રેજોને પૈસાદાર ચલાવો વારા ફરતી લાલ મળતો, પરંતુ આ પદ્ધતિનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે અંગ્રેજ રાજ્યને વધારે ને વધારે દિલ્હીએ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો. આટલા માટે જ ચીટનીસ, હેડક્વાર્ટ્સ, પટ્ટાચાળા વગેરેના માન વધ્યાં, અને અંગ્રેજ આંશીસર ધણુખર તેઓ જેટલું પાણી પાય તેટલું જ પીતા સરકારમાં આવા માણસોની જરૂર પૂરી પાડવા આપણને અંગ્રેજ કેળવણી અપાવા માંડી; પણ તેનો પ્રચાર જેમ જેમ વધારે થતો ગયો તેમ તેમ ભજોડાઓમાં બેઠારીની સંખ્યા વધવા માંડી. માણસમાં છુદ્ધિ હોય, તે જાણ્યો હોય, અને છતાં જો ધધાને માટે જેને સજાવવામાં આવ્યો હોય, તે ધંધામાં તેને લેવામાં ન આવે તો સહેજે, ખીજે ધધો તે દરે કે ન કરે છતાં, તેના મનમાં જે તંત્રે એને આવી નકામી કેળવણી આપી હોય તેના તરફ ઊંડો ડંખ રહેવાનો. જેટલા ભજોડાઓને સરકારી નોકરી કે માનમગતતા મળ્યા તેઓએ સરકારનો પક્ષ લીધો, તેઓએ

૨. આપણે આપણું સ્વાતંત્ર્ય તો સૈકાઓથી ચુમાવ્યું હતું, એટલે અંગ્રેજોએ આપણી પાસેથી તે ધીનવી લીધું એમ સર્વશઃ કહી શકાય નહિ.

૩. પાર્લિમેન્ટમાં ગોજમેજ પરિવર્દનો ઠંડાવ પસાર થયો ત્યારે દિલ્લે સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપવાનું છે એ વિગે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે—ઉઘાટ દિલ્લે ચૂસતું હતું એ એક ભૂતકાળની વાત થઈ રહેશે. એટલે કે અંગ્રેજો પણ કબુલ કરે છે કે તેઓ દિલ્લે ચૂસે છે.

૪. જો કે સાધારણ અંગ્રેજો પણ અહીં વેપારને કે નોકરીને અર્થ અહીં આવવા માંગ્યા, ત્યાર પછી દિલ્હી બીલ વગેરે દિલ્લી ડવર્મેન્ટ મમલ્ત આવ્યા. અત્યારે તો યંગ્સો ઈન્ડિઅનની એક નાતજ મળે છે અને તેમનો સ્વાર્થ કોઈ દિવસ દિલ્લા બધા સાથે સમાધાન કરી શકે તેમ નથી. આ અંગ્રેજો ઈન્ડિઅનને ઉઘાટના સમાજમાં. કમું રચાત નથી જ, એટલે ભવિષ્યમાં પણ તેમનો સ્વાલ વધારે વિકટ સ્વરૂપ પકડે તો નવાઈ નહિ.

રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વિનીત પક્ષ ઉભો કર્યો; જ્યારે બહુલા બેકારોએ ઉદામ પક્ષમાં અંપલાયું. પરંતુ આથી એમ માનવાનું નથી કે ઉદામ પક્ષના તમામ માણસો અંગત અસંતોષને લઇને જ સરકારની સામે યતા. એમાંના કેટલાએકને નીતિની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ખાતરી થએલી કે સરકારની મોટી વાતોમાં માત્ર એક જ સૂત્ર સમાવેલું છે, અને તે હિંદને ચૂસવાનું. વિનીત પક્ષ જ્યારે સરકાર એકલી જ દિલને ચૂસવા માગતી હોય, ત્યારે તેના વિરોધ કરે છે, અને જ્યારે સરકારની ચૂસમાંથી એને થોડો ભાગ મળે છે ત્યારે તે સરકારનો પક્ષ લે છે. સરકારને પણ એમ લાગે છે કે દિલ ઉપર જો લુલ્હમી રાજ્યસત્તા ચલાવવી હોય તો હિંદના કેળવાએલા વર્ગના અભિપ્રાયની સહાનુભૂતિની તેને જરૂર છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ધણાખરા વિનીત પક્ષના આગેવાનોને બ્રિટિશ ન્યાયમાં જે પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તે એટલા પૂરતી જ કે તે શ્રદ્ધાને લઇને તેઓ પોતા બ્રિટિશોની સાથે હિંદને લૂંટી શકશે.^૫ આથી ધણાખરા વિનીત પક્ષના માણસો પોતાની ઉત્તરવરધાયા વધારે પગાર મળે ત્યારે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં કરશે ભાગ લેતા નથી.

વરતુરિયાત આવી છે તોપણ વિનીત વર્ગનો માનભંજ ધણી વાર થાય છે; અને આનો દાખલો સાયમન કમીશનનો સમગ્ર દેશે બહિષ્કાર કર્યો તેમાં મજી ભાવે છે. નીતિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જેની રીતે મૂડીવાદ સામ્યવાદની કે મનુર પક્ષની દલીલોના જવાબ આપી શકતો નથી, તેમજ સરકાર પણ ઉદામ પક્ષના સવાલોનો જવાબ આપી શકતી નથી. અંતિમ ધ્યેયની દૃષ્ટિએ જો આપણે જોઈએ તો વિનીત પક્ષ અને ઉદામ પક્ષ એ બન્નેનું ધ્યેય એક છે, માત્ર બન્ને પક્ષોની બોલવાની અને કાર્ય કરવાની રીત ભુલિ છે. આર્મ્સ એક્ટ, સલામીશીનો કાયદો, પ્રેસએક્ટ, કાળાકાયદા વગેરે પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યને છૂટી નાખનારા કાયદાઓ સામે વિનીત પક્ષ એમ કહે છે—“અસખન સરકારનો હેતુ રક્ષણ કરવાનો છે પણ—” “દેશાણાનું ખૂન થયું તે આખા હિંદ ઉપર લાગુ પડે છે, પણ—” વગેરે. ઉદામપક્ષ પરદેશીઓને હાકી કાઢવાનું કહે ત્યારે વિનીતપક્ષ માત્ર એમ બોલે કે—“અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ અને અંગ્રેજી વિચારોનો જે હાલ બહોળો ફેલાવો થયે ગયો છે તે પરથી એમ લાગે છે કે પરદેશીની ભરેલા અત્યંત ખરચાળ તંત્રને બદલે આપણે આપણું દેશી તંત્ર કરકસરથી મૂકી શકીએ. યુરોપીય સૈનિકને થોડો વખત અહીં રહેવું હોય તો, બલે રહે, પણ—” અને યુરોપીય મૂડી અહીં આવી વેપાર કરે છે તેનું મુખ્ય કારણ આપણાં છુદ્ધિ કે ધન નથી એમ નથી, પણ આપણા તરફ સરકારની સહાનુભૂતિ નથી એ છે.”

ઉપરની વિગતથી એટલું તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે કે નીતિની દૃષ્ટિએ નિર્લેખ સ્વાર્થ અત્યંત નબળો લાગે છે. આથી જ જ્યારે જ્યારે ઉદામ પક્ષે પોતાના સિદ્ધાન્તોના પ્રબળ પ્રચાર કર્યો છે, ત્યારે ત્યારે એ પ્રચારની સામે હિંદી સરકાર પ્રજાના મતમાં પોતા વિશેની શ્રદ્ધા અચલ રાખવા માટે કરી પ્રયત્ન કરી શકી નથી એટલું જ નહિ, પણ વિનીત

૫. ઝ્ઝાન મી. શાસ્ત્રીએ આફ્રિકાથી હિંદવાસીઓને એક સંદેશો મોકલેલા કે અંગ્રેજ, તથા અંગ્રેજો ધન્વીઅનનાં હિતની સાથે આપણે આપણા હિત થોડું દેવાં, બેંજરી દેવો. આનો અર્થ એટલો જ હોઈ શકે કે બ્રિટનને હિંદને ચૂસવામાં આપણે મદદ કરવી, અને તેમાંથી આપણે પણ બને તેટલો લાભ ઉઠાવવો.

પક્ષને પણ મુંઝું બેસી રહેવું પડ્યું છે. સરકાર પાસે છેવટની દલીલ તો છેન્ડીઅન પીનલ-કોડની ૧૨૧ મી કે ૧૨૪ મી કલમ લાગુ કરવાની જ છે. “કાયદેસર રીતે જે સરકાર રથપાછ છે તેની સામે વિગ્રહ કરવાના આક્ષેપસર” આપણા આગેવાનોને પકડીને જેલમાં મોકલવામાં આવે છે!

કાયદેસર રીતે જે સરકાર રથપાછ છે એનો અર્થ ? નાનો હોય તે હુકારો કહેવાય, અને મોટો હોય તે રાજ્ય-એ વાતો સૌને જાણીતી છે. પોલીટીકસના ધણા લેખકો કહે છે કે પહેલાં રાજ્ય છે પછી કાયદો છે. જર્મન શીઝમુર નીચ્ચ પણ કહે છે કે શુધામ અને એને રાખનાર ધણી એ બેની નીતિમા ધણો ફરક હોય છે. અત્યારનો સામ્યવાદ પણ કહે છે કે મૂડીવાદનો ન્યાય તે મૂડીવાદના રક્ષણ માટે જ રથપાએલો છે, અને તે મજૂર વર્ગને માટે નથી. જે આપણે સમસ્ત માનવ જાતિને એક ગણીને વિશ્વખંધુતના સિદ્ધાન્તની વ્યાખ્યાથી ન્યાય અન્યાય કે શુદ્ધતાનો વિચાર કરીશું તો દુનિયાનાં ન્યાયનાં ધોરણોમાં આપણને ધણો ફેર કરવો પડશે. આ જ દૃષ્ટિએ પ્રાચીન એથેન્સ સહેરે સોક્રેટિસને દેહાંત દંડની સજા ફરમાવી ત્યારે શુન્હેગાર સોક્રેટીસ નહોતો પરંતુ એથેન્સ હતું. આ જ માનુષી ન્યાયની દૃષ્ટિએ ૧૯૨૧ ના અસહકારના જુલાઈ પછી ભયરે ગાંધીજીને પકડવામાં આવ્યા અને તેમના કેસનો ચુકાદો આપવામાં આવ્યો ત્યારે રામે રાક્ષા કહે છે તેમ ન્યાયાધીશ પોતે શુન્હેગારના પાજરામાં ઉભો હતો, અને દુનિયા આખી બ્રિટિશ સલ્તનતે અખત્યાર કરેલી રીતિ ઉપર ન્યાય કરતી હતી. જ્યાં એક બાજુ એકલો સ્વાર્થ હોય અને બીજી બાજુ અન્યાય અને દુઃખ સહન કરતા લાખો માણસો હોય, ત્યાં ‘કાયદેસર રથપાએલા રાજ્યની’ નીતિ તે સામાન્ય નીતિ રહેતી નથી. માણસના સાધારણમાં સાધારણ જન્મ-સિદ્ધ હજી છે તે તે વેચી શકતો નથી, અને જે કોઈ તેની પાસેથી તે છીનવી લે તો નીતિના તમામ ધોરણોનો એ વખતે નાશ થાય છે, અને દરેકને માટે એ ફરજરૂપ યદ્ય પડે છે કે પહેલાં તો કુદરતે બક્ષેલા સર્વસાધારણ હકો દરેક માણસને મળે !

જે લડવૈયા લડતા હોય અને જેમાથી એક જીતે એટલે જીતનાર બીજા પાસેથી એનાં હથીઆર છીનવી લે એ હારેલાને વધારે હીણા કરે છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી જીતનારની સુરક્ષિતપણાની વૃત્તિ લગભગ નામદોષથી ભરેલી છે એમ એ પોતે સાબીત કરે છે. આપણા ઉપર શાન્તિની શીતળ છાયા નિસ્તર રાખવા આપણી પાસેથી હથીઆર ‘લખ લેવામાં આવ્યા છે એમ કહેવાય છે. હથીઆર આપણી પાસેથી જવાથી આપણામાં માણસાઈ રહી નહિ. હથીઆર હોય એટલે માણસ હોંસા કરે એમજ નથી; અને હથીઆર રાખવાની છૂટ

૭ “We have never been able to meet faith with faith, God with God” અને વળી “In my opinion that policy [of constructive repression] as it would have been effective, so it would have been laudable. ... to enforce it would have needed resolution and the strong faith of a believing people. But in England there was no faith—except in the doctrine that two & two make four, and that 4000 a year is better than 3000 a year...but it is not a faith which enables men to withstand god — કાર્ટિલેના અભિપ્રાય પ્રમાણે બ્રિટીશ સરકારે પહેલીથી જ દેશમાં રચનાત્મક(1) દમનનીતિનો દોર રાખ્યો હોત તો બ્રિટીશ લોકો આટલા બધા ફાટી ન જાત. પરંતુ તે પોતે કહે છે તેમ, ઇંગ્લેન્ડમાં સ્વાતંત્ર્યના બહુમાં કુકર્માં અને બ્રિટમાં આવી

હોય છતાં પણ ધણીલોકો જાણી જોઇને હથીઆર રાખવાના પણ નહિ. લંડનની પોલીસ દુનિઆમાં સારી ગણાય છે, પણ તે પોતાની પાસે હથીઆર રાખતી નથી. પરંતુ અત્યારે આપણને હથીઆર રાખવાની છૂટ હોય અને આપણે હથીઆર ન રાખીએ એ એક વાત છે, અને હથીઆર રાખી ન શકીએ એ બીજી વાત છે. આથી અહિંસાને આપણે આત્માના એક સફળ તરીકે જેળવવાનો રહે છે. ગાંધીજી ખરા અહિંસાવાદી છે, પરંતુ જેનામાં એમના જેટલી અહિંસાની જાડી પ્રતીતિ ન થવા પામી હોય તે તો એક પોલીસની ખાતર જ અહિંસાવાદી રહેવાનો !

મીક દિવસુક પોટોએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે 'છેવટ તો દુર્ગુણને પણ આ દુનિયામાં સફળ થવા માટે સફળગુણી મદદ લેવી પડે છે. આવી જ રીતે અંગ્રેજો પોતાના સ્વાર્થને માટે અહીં આવ્યા અને રહે છે, પણ તે પરમાર્થ કરવાના બહાના હેઠળ જ ! સ્વાર્થ જ્યારે વિશ્વબંધુત્વ, સંસ્કૃતિનો ફેલાવો વગેરેના વાધા સજો છે ત્યારે તેને પકડવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે દિંદી સરકારનો આવો દંભ જ્યારે જ્યારે પડી ભાગે છે, ત્યારે ત્યારે છેવટ હિંદની અબાણ, મૂગી કરોડોની વસ્તીના લલા માટે તે પોતે અમુક નીતિનું આચરણ કરે છે એમ તે કહે છે. શરૂઆતમાં જ્યારે અંગ્રેજોનું રાજ્ય પૂરેપૂર્ણ ચાર્લો સ્થપાયું નહોતું ત્યારે અંગ્રેજી ઓશીસરો દિંદી પ્રજાના સીધા સંબંધમાં આવતા પરંતુ જેમ જેમ બ્રિટિશ રાજ્ય સુરક્ષિત થવા માડ્યું, જેમ જેમ સદેશા મોકલવાના સાધનો સરલ થતા ગયાં, તેમ તેમ પ્રજાના સીધા સંબંધમાંથી અંગ્રેજી ઓશીસર દૂર થતો ગયો. જે અબોલ કરોડો માણસોના હિતના તેઓ પોતાને વાંકી ગણાવે છે તેની સાથે એક ચુસવા સિવાયનો બીજો સંબંધ સરકારને રહ્યો નહિ. આપણી સંસ્કૃતિ, આપણો ઇતિહાસ, આપણો ધર્મ આ દરેક દિશામાં અંગ્રેજ સિવાયની બીજી જ સુરોપીય પ્રજાઓએ શોધખોળ કરી છે. જે સરકાર એક તરફ એમ કહે છે કે રાજ્યદારી સળવળ માત્ર થોડા લોકોવાઓ જ કર્યો કરે છે, અને એક સામાન્ય ગામડીઆને તેનું કશું જ્ઞાન નથી, તો આ વાતનું સત્ય પુરવાર કરવા, અને કંઈ નહિ તો તેમનું રાજ્ય ટકાવી રાખવા પણ તેમણે દિંદના ગામડાઓમાં વસતા કરોડો માણસોના સીધા સંબંધમાં આવી તેમનો ગ્રેમ સંપાદિત કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ આટલી તકલીફ સરકારને હિંદાવવી નહોતી. સરકાર જ્યારે મુધારાઓ આપતી ત્યારે તેના ખર્ચનો ભાર કરના વધારા દ્વારા એ અબોલ કરોડો લોકો ઉપર જ પડતો.

પ્રજા ઉપર જીવન સુખરવો એ જાનને બાળત એક સાથે થઈ શકે તેવી નહોતી. એનાજ શબ્દોમાં કહીએ તો "To crush out a strong nationality, to force on it a loathed dominion, to continue for centuries to eliminate the noblest and best by the police spy the gaoler and the hangman—this is sorry work for the viceregent of God." એટલે કે સી. આઈ. ડી. ના માણસો, જેવર અને ફોર્સીએ લટકાવનાર લાકુતી આ બધા લોકો સારામાં સારા હિંદીઓનો નાશ કરે છે એ મી. કાર્ટરે કહ્યું કરે છે.

૮. એ વાત જાણીતી છે કે આ સરકાર પ્રજાના જન માલનું રક્ષણ કરી શકતી નથી, માત્ર જન માલને તુકડાન પહેલાંનાર ગુન્હેગારને તે પકડાય તો સજા કરે છે આ વસ્તુસ્થિતિ જીવનશતની અતિવૃદ્ધિને વખતે પણ સાબિત થઈ ચૂકી હતી, કારણ પ્રજાના સ્વયંસેવકો મારફત સરકારને પણ તારાજ થયેલા ગામડાઓની માહિતી મેળવવી પડી હતી,

સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અંગ્રેજ લોકો પણ ક્ષુધ્ર કરે છે કે દિલ્લે સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ. પરંતુ એક સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરવો, અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવું એ બે વચ્ચે હમેશા મહાન અંતર રહેલું હોય છે. *Vedeo meliora proboque, deteriora sequor.* આપણને બધાંજુમાં સુધારાના હક્ત મળતા ગયા, તેમ તેમ લશ્કરી ખર્ચ વધતો ગયો, અને અંગ્રેજી રાજ્યના લોખંડી પગની પકડ વધારે મજબુત થતી ગઈ. આ ઉપરાંત સુધારાઓમાં માત્ર લેજિસ્લેશન જ દિલીએને મુખ્ય ભાગ આપવામાં આવ્યો, પણ એકઝી-ક્યુટીવ કારોબારી સમિતિ નો સીધી રીતે સરકારને જ જવાબદાર હતી. કારોબારી સમિતિ પોતાનું બજેટ કરે, રિડી લેજિસ્લેટીવ કૌન્સિલ કે એસેમ્બલી તેને ફેરવી દે, ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલ પોતાની અસાધારણ સત્તાનો ઉપયોગ કરી મીહાનો કે એવો કોઈ કર વધારે, અને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલી જોષ રહે! ગમે તે સુધારા આપણને હશે આપા- પણ જ્યાંસુધી આપણી કારોબારી સમિતિ આપણા જ લેજિસ્લેશનને જવાબદાર ન રહે ત્યાં સુધી બધું વ્યર્થ છે. હિંદે ચૂંટેલું લેજિસ્લેશન અને ઈંગ્લાંડે નીમેલું, આપણાથી ખરતરફ ન કરી શકાય તેવું કારોબારી મડળ! આવા સુધારા તે દુનિયાભરની પ્રગત્યોના બંધારણના ઇતિ-હાસમાં જોવામાં આવ્યા નથી આવા સુધારાનો અર્થ માત્ર એટલો જ હોઈ શકે કે તમે તમારી મેજે હશે ગમે તેવા ગાયદાઓ ધડો, પણ અમે હિંદને ચૂસવાના છીએ તે ચૂસીશું જ.^{૧૦}

અને લેજિસ્લેટીવ એસેમ્બલીમાં કેવી રીતે કામ ચાલે છે? પહેલેથી દિલ્લે પોતાના રાજ્યકારણમાંથી ઇંગ્લાંડે બદલ રાખ્યું છે, તેથી હમેશાં એવો જ ડોળ કરવામાં આવે છે કે જાણે વાઇસરોય કે સેક્રેટરી એક્સ ટ્રેટ ફોર ઇન્ડીયા બધું પોતાના જોખમે જ કરતા હોય એમ ઉપરથી જોનારને લાગે. અને કાર્ટરિલ એ જ પુરતકમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

‘વળી વાઇસરોય અને સેક્રેટરીની વચ્ચે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચાલુ રાખવાની અતિશય કુટ પદ્ધતિ ઉભી થઈ હતી. સંસ્થાનોના વ્યવહારની આ એક નકલ હતી. ઇંગ્લાંડે મોકલેલો ગવર્નર સંસ્થાનોમાં એક એકથી તરીકે જ જાય છે, અને એવથી આવી પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે તો તે વ્યાજબી છે..... હિન્દમાં ગવર્નર જનરલ કારોબારી ખાતાનો વડો છે. અને તેથી, સેક્રેટરીના અભિપ્રાયો ઇમ્પ્રોવિઝેશન કે ટુકડો (પહેર) ચોરીશીઅલ પદ્ધતિ-સિવાય કોઈ બીજી રીતે બધારણની દૃષ્ટિએ વાઇસરોય ઉપર મોકલી શકાય નહિ.

(પરંતુ) આ રીતે મી ક્સ. નામના સેક્રેટરીને એમ લાગે કે સીમલાની આજુબાજુનાં

‘Many are the lost possessions of England. From some she has been driven in battle, others she has abandoned through negligence, others she has surrendered as useless and noxious; some have been bartered

The case of India is up to the present the first and only example of the abandonment of a valuable possession on moral grounds’ Al Carhill Lost Dominion.

૧૦. નો સીધી રીતે દિલ્લુ થન ખેચી લઈ શકાય તેમ ન હોય, તો કરન્સી કરન્સીબીલો, એક્સચેન્જ કે બીજી અર્થશાસ્ત્રીય રીતોથી તેઓ ઉચટ દિલ્લામાં અમુક મુદી લઈ જવા શકના નથી.

વાદરાઓને ગમે તેમ કરીને પાટલૂન પહેરાવવાં જોઈએ, પહેલાં તો એ ખાનગી કાગળ લખી એ નામના ગવર્નર જનરલને આવી દરખાસ્ત વિનંતી અભિપ્રાય પૂછાવશે. હોઈ એ જવાબ આપશે કે આવી દરખાસ્ત પર એને કરો ખાત્ર અભિપ્રાય આપવાનો નથી; વાદરાઓ ખીયારા નાના રમુછ પ્રાણીઓ છે, અને દિલ્લા લણેલા વર્ગના અભિપ્રાય મુજબ તેઓ નાગાં રહે એમાં કંઈ વાધો નથી. મી. દા. વળી જવાબમાં ખાનગી રીતે લખશે કે તે વાદરાઓ વિશે જેમ જેમ વિચાર કરે છે તેમ તેમ તેને પોતાને એ કાયદો જરૂરી લાગે છે. આના ઉત્તરમાં હોઈ એ જરા ખાનગી કાગળ લખી પૂછશે કે સેક્રેટરીના અભિપ્રાય મુજબ તે પ્રાણીની પૂછડી કાપી નાખવાની જરૂર છે કે કેમ? મી. દા. લખશે કે આવડા મોટા સુધારાને પસાર કરતી વખતે આટલી નાની વિગત આડે આવવી ન જોઈએ દિલ્લી સરકારની જાહેરમાં દેખાતી રીતભાતની ખામીઓ છગ્ગાની પ્રજાને જાહેર મત ચલાવી લઈ શકે તેમ નથી. ત્યાર બાદ હોઈ એ ખાણુ ખાતા, કે શ્રીમં સંમેલનો વખતે—જે આમ કર્યું હોય તો..., એ રીતે ખાનગી રાહે મિત્રભાવે પોતાની કૌસિલનો મન જાણી લેશે. પછી તે રીપોર્ટ કરશે કે લશ્કરને લગતી એ ખાત્ર ન હોવાથી સેનાપતિ તટસ્થ છે. સુધારાને માટે નવા ફંડ ત્રાપી લાવવા એ સૂઝતું ન હોવાથી ફાઈનન્સ મેમ્બર શંકાસીલ છે. એક સીવીલીઅન મેમ્બરને એમ લાગે છે કે આથી દિલ્લીઓની લાગણી ઉસ્કેરાશે અને એટલા માટે તે એની વિરુદ્ધ છે. વળી એ સીવીલીઅન મેમ્બર મેં અત્યાર સુધી નહોતી જાણી એવી રમુછ વાત કહે છે કે “વાદરાઓ તો અહીં પવિત્ર પ્રાણીઓ ગનાય છે!” ખીજે એક મેમ્બર જરા ટંકાખોર છે, અને ગમે તે સુધારાની વિરુદ્ધ એ તો પડવાનો. મી. દા. સદરહુ સુધારાને પસાર કરવા લાગે છે. પેલા વિરોધ કરનાર સીવીલીઅન ક્યાંક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમાય છે, અને તેની જગ્યાએ જે તરફેણમાં જ મન આપશે એમ ખાત્રી હોય તેને નીમવામાં આવે છે. પેલા ટંકાખોર મેમ્બરને થોડો ફાયદો કરાવી આખી વેચાણુ લઈ લેવામાં આવે છે, અને સાધારણ રિવાજ મુજબ જે દરખાસ્ત આવી હોત અને જેને હસી કાઢવામાં આવત, તેવી દરખાસ્ત વહી કૌસિલમાંથી સર્ચાનુમને પસાર કરવામાં આવે છે.^{૧૧}

આ રીતે આપણને મળેલા સુધારા પ્રમાણેની કૌસિલમાં પડદા પાછળથી તારો ખેંચાય છે, અને કામ ચાલ્યું છે; અને તેમ જ્યાં કૌસિલમાં જવાથી હજી પશુ આપણને ફાયદો થવાનો છે એમ લોકો માને છે. આવા લોકોને કાર્ટિલેજના એક વાક્યની બક્ષિસ કરવી જોઈએ “મિત્ર યત્ન કરતા અંગ્રેજના દુસ્મન રહેવું એ વધારે સારું છે.”

દેશમાં દેશનું જે રાજ્ય હોય તો તેની સામે થતા મારેના અમુક ધોરણો હોઈ શકે. કારણ ગમે તેવું ખરાબ રાજ્ય હોય તોપણ તેને માટે દેશનો દરેક માણસ થોડે કે ઘણે અંશે જવાબદાર છે જ. પરંતુ ત્યાં બદારથી આતીને જ અમુક સેકોએ ખીજી પ્રજા ઉપર ગુલામીનો હુસારી લાદી હોય ત્યારે ગમે તે ચળવળને પણ રાજ્યસત્તા ખીનકાયદેસર દરાવી શકે છે; પણ આવી રીતે પરદેશી રાજ્યે ચેરકાયદેસર દરાવેલી ચળવળ નીતિની વિરુદ્ધ નથી જ એ આપણે ઉપર જોયું. અહીંની બ્રિટીશ સરકારનો નૈતિક પાયો જો કોઈક દિવસ તે હતો એમ માનીએ તોપણ તે દવે ડગેલો છે, અને એક વાર રાજ્યદારી ન્યાય અન્યાયનાં ધોરણોનો પાયો ડગે ત્યાર પછી લોકો તેની સામે થતા મારે ચાં પગલા

લેશે તે કહી શકાય નહિ. દિલના સહલાગ્યે ગાંધીજી જેવા અહિંસાવાદીઓ હજી પણ જીવે છે. પરંતુ તેમની હાજરીને લઇને જે અહિંસાનું વાતાવરણ ચારે બાજુ રહે છે તે જો તેમને કેદ કરી ખસેડી લેવામાં આવે, તો દેશમાં રહે કે કેમ એ સવાલ વિશે અહિંસા સરકારને પણ કદાચ શંકા રહે તો નવાઈ નહિ. ઉપર કહ્યું છે તેમ ગાંધીજીનું અહિંસાનું દર્શન જાડું છે, પરંતુ જે માણસ અહિંસામાં ન માનતો હોય, અને કાંચે સાથે નીતિની દૃષ્ટિએ પોતે કોઈ પણ રીતે પરદેશી સરકાર સમક્ષ જવાબદાર છે એમ પણ ન માનતો હોય તે આવી પરિસ્થિતિમાં ઉદ્ધામ, યુક્તિમા આવી જઈ શું ન કરી નાખે એ લેણકની કલ્પના બહારની વસ્તુ છે. આ જ કારણને લઇને ગાંધીજીએ જ્યારે ગદ્ય મહાસભામાં અહિંસા દ્વારા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવા દરખાસ્ત મૂકેલી ત્યારે એક પ્રતિનિધિએ એટલે સુધી કહેલું કે ગુલામી દશામાં સડતી પ્રગ્ન સ્વતંત્ર થવા માટે ગમે તે માર્ગ લે તો તે સાચો જ છે ! અને બીજા એકે કહેલું કે એક ગણેડા ઉપર બોબ પડે કે વાઈસરોય ઉપર એમા એને કશી દરકાર નથી.

પ્રગ્ન એક સમૂહ છે. સમૂહ ધણુંખરૂં જડ રીતે પડી રહે છે, પણ જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે તેનામાં એક પણ વ્યક્તિમાં ન હોય તેવું અમાનુષી કે દૈવી બળ આવે છે. આ બળ મૂળ તો એને અમુક વ્યક્તિઓમાંથી જ મળે છે, પણ એક વાર મળ્યા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિ ન ધારી શકે એટલા જોરથી એ આગળ ધસે છે ! મૂળ બળ એ એક વિચારનું કે આદર્શનું બળ છે. વ્યક્તિ સમૂહની સમક્ષ પોતાનો વિચાર કે આદર્શ મૂકે છે. ઇતિહાસમાં આપણે જોઈએ છીએ કે અમુક સમૂહો માટે આખી ને આખી પ્રજાએ જંગ માંડ્યા, બીજી પ્રજાઓએ વિપ્લવ કર્યો !^{૧૨} એક વાર વ્યક્તિ તરફથી આવો જવલન વિચાર કે આદર્શ કોઈ પણ સમૂહને મળે તો એ દીક્ષા આપનાર વ્યક્તિની સમજમાં ન આવે, અથવા એનાં પોતાના સાધનોને ફેંકી દઇને કોઈ બીજાં જ સાધનોની મદદ લઇ સમૂહ પોતાનો આદર્શ સાધશે ! સમૂહ માત્ર જીવન્ત હોય એટલી પરિસ્થિતિ જ અંતિમ ધ્યેયની સાધના માટે આવશ્યક છે. હિંસામાં કે અહિંસામાં માણસની પાસેથી જે માગણી કરવાની છે તે તેની મરવાની તૈયારીની છે. જે પ્રજાને પોતાના આદર્શમાં વેચારે શ્રદ્ધા હશે તે પ્રજા જ આખરે જીતવાની. જે પ્રજાને પોતાના રસર્થ સિવાય બીજા કયાં મહાન હેતુ ચારે લડવાનું નથી એનો પક્ષ દેખીતી રીતે નજાળો છે. અંતિમ દૃષ્ટિએ મહાન આદર્શમાં રખાતી શ્રદ્ધા સાચી છે કે ખોટી એ સવાલ નથી. માણસ માત્ર પોતાની જાની જીંદગી આવી રીતે ગાળી શકે તોપણ ખસ છે. આપણામાં જો આ બળ હશે તો આપણને કોઈ રોડી નહિ શકે. જો એ બળ હશે જ નહિ, તો તો આપણે ગુલામીમાં રહીએ તેમાં નવાઈ નથી.

પ્રાણજીવન વિ. પાઠક

^{૧૨} Liberty Equality Fraternity એ ફ્રેંચ વિપ્લવના સમૂહો હતા ! Up with Revolution. Workers of the world, unite એ હાલના સામ્યવાદના સમૂહો છે.

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧૪

કેશવલાલ હરિરામ બંદુ:

તારનું લૂટલું

દુષ્ટો મદારો તમ્બુરાનો વાડડર : બાળ અપૂરું રેડડ રણ બગવાડડનું — ટેક.

એક લટવાં બીલ રેડડ તાર અસાડડર છે : રવર મેળાવે રોમાં રેડડ તાર બેલાડડલ છે,
 છવાળીમા નહિ હવે હૈર છડડડ : ટોલકમાં પણ કાંડડ ન હંડડન :
 પાશ પડયા પોત્તા રેડડ નખલિયુ નાડડમનું-વું બધે થયું છે બારું રેડડ હરે રસ પાડડનું.વું
 તરડ પડી છે રેડડ બાતલ લમડડ બડે : ખર્ચો હવે ખૂડી રેડડ ખૂડી હવે બોડડલ નથી.
 લાગે નહિ ફરી નવન વાડડર : હરિ હવે ઝાલો તુમે હાડડય :
 ખુંડીનું ખેંચાણું રેડડ કાઈ ન કાડડમનું-વું ૨ કહું છું કામ ન મદારે રેડડ ધનનધાડડમનું-વું

કેશવ હરિની કશ્ચી રેડડ કાઈ ન નાણીડડ સકે :

વાણી મન પાછા વળી નડડય :

બલ સાથે નહિ એમા રેડડ મદા બલવાડડનું-વું ૫

વિષય—જીવનની અપૂર્ણતા. પાંચ પંદર પચીસ જુદી જુદી વસ્તુઓ અને શક્તિ-
 એનો સારા મેળમા સદશર એનું નામ જીવન. અને તે તો એમાથી એક પણ ખોટકાચ ત્યાં
 લાગી પડે છે. છ કહીની કવિતા છે (કેશવકૃતિ, પૃ. ૫૩-૪), તેમાથી "રંગ મડેશે
 કાચો ર" એ ત્રીજી હોદી દીધી છે. આ કવિ ધણી કૃતિઓમા છેલ્લી કહીમાં પોતાની
 સદી કહે છે એટલે કે પોતાનું નામ કેશવ કે કેશવ હરિ એ હુંકા રૂપમાં કહીમા વણે છે.

છંદ—આ પણ સંગીત છે, પઘરચના નથી. ટેકને બે પંક્તિઓ ગણિયે, તો એ દરેક
 ૨૪ માત્રા સુધીની રચી શકાય. પણ સંગીતની એક ખૂબી તે માટેના શબ્દો એાછી માત્રા
 રહે એમાં છે. પ્રલંભાવાય એવા રવર ધંકિતમાં યોગ્ય રચણે આવે એ જ વધારે જરૂરી છે.
 કહીમાં ખેલો અને ત્રીજી હોદીમા પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તર્વાર્ધ છે. કહીની બીજી હોદીમાં અહો
 ખેલો કહીમાં જ છ છે. પણ દરેક બીજી હોદી અંત્ય છ વાળા ગણી શકાય એમ છે :
 જુવો : લાગે નહિ ફરી જાતા વાર છડડ ; ટોલકમાં પણ કાંડડ ન હંડ છડડ; હરિ
 હવે ઝાલો તુમે હાય છડડ ; વાણી મન પાછા વળી જાય છડડ.

સંગીતમાં સાંખી કવિતા ન હોય, સંગીતમા મતિમાન વિચારણા થોડી જ હોય, એ
 આ સંમદમાં એકથી વધારે વાર કહેવાઈ ગયું છે. પણ કેટલીક વખત મૂલ વસ્તુ કે વિચાર-
 નાં અંગેપાંત્ર સંખ્યાબંધ હેય છે, તેમાના મુખ્યને સ્પર્શના પણ લંઘાણ થાય છે, જે
 લંઘાણ લેખે અનુગતવું નથી. અહીં તાર, છવાળી, પાશ, નખલી, લૂમનું, ખુંડી, ટોલક,
 આદિ મળીને એક જ વસ્તુ છે. આ સર્વને એક પંખી એક સ્પર્શના વિચાર મનિ કરે છે
 એમ લાગે, પણ તે આત્માસ માત્ર છે.

અર્થ—મહારે ધન જન ધામનો અર્થ જ નથી, કંઠાપિ નહોતો. હરિરસપાનને જ હું જીવનસર્વસ્વ જીવનસંકલ્પતા ગણનારોઃ તે પણ મહારે માટે તે અશક્ય બનાવ્યું, હે હરિ, ત્હારી કરુણી અગમ્ય જ છે. હરિને આવો સાત ઠપકો કે આવી કરુણસૌમ્ય અર્જ આપણી ભાયામા કેટલી દશે ?

જીવાળી તારનો સ્વર ખરાખર નીકળવા, તેને અહર રાખવા તેમા રેશમી દોરા ખોસે છે તે તાલ બેતાલ છે :

ખારું, કાર, માર્ગ (કાઠિયાવાડી બોલીમાં—માર). ખૂટી જહીજહી, કાઠિયાવાડમા “તૂટીની ખૂટી નહીં” એ કેલવતમાં અને છૂટે પણ ખૂટી ઉચ્ચાર થાય છે; એટલે આ કવિઓ લે છે તેની છૂટનો દાખલો નથી ૨ છ કડીમાં જતાં (જતા) પણ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે.

કહું છું કામ ન મહારે રૂંઠ આ પંક્તિથી ટેકનો અર્થ ‘પૂરેપૂરો આલેખાય છે. તાર વૂટ્યો તેથી મૂકને એ જ લાગે છે કે હવે આ ભવમા ભગવાન ભજન મહારાથી નહીં થઈ શકે, ભગવાનભજન માટે જ જીવન, ભગવાનભજન જ જીવન, એ હું માનનાર અને એ પાળનાર, તેનો તાર વૂટે છે, એ ત્હારી કરુણી, હે કેશવ હરિ (અથવા હું કેશવ કહું છું હે હરિ, અથવા હરિસ્તુત હું કેશવ કહું છું હે કેશવ), મનથી અને વાણીને અગમ્ય છે. યતો યાતો નિર્વર્તેતે આદિ ઉપનિષદના વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે.

૧૫

કેશવ હ. શેઠ :

સાક્ષાત્કાર-માટે પ્રાર્થના

શેઠતા સદૈવ વર્ષ ખૂટી વહા,

તીર્થ દેવળો ય જીર્ણ થૈ મયા

જરાયિ જીર્ણ દેહદેવળો થયા :

તથાપિ દોષનો તુષાર્ત દર્શ વાછતા રહ્યા,

નિદર્શ માટ, નાચ ! વર્ષ ખૂટી વહા.

જિજ્ઞેસુ સિણો

અબો ! મહાપ્રમાહોણો

બુઝાય લક્ષિતથી બોનો લગી કબૂક દીવડો,

બુઝાય કાર્પી કંપિ કંપિ જન્મરિત જીવડો,

અદૃષ્ટ દૃષ્ટ નવ પરચો. ૨

એક વાર

વૌત્યા અનેક યુગનો વિખેરિ ગાદ અધકાર

દર્શ દિલ બરી બરી થવા ન દે મું એક વાર ?

અગોચરે કુપાય સીદા મહાય ચિત્ત એકતાર

માર્ગે મીટ, કિરતાર ! ૩

વાય વાયુ, આયુ માલ

દર્શ દૃષ્ટ નવ મમાય,

રપર્શ રપષ્ટ અતુલવાય

એમ ઈ અદૃષ્ટ કિંતુ રસસ્વરૂપ આવેપ્રાત :

૧ મૂર્તિ શુર્યો માનસિક તો ન કા જગાડ જીવત ૪

નવ હોલવાવ આખ !

ને ખીંડાવ રૂઠો પાખ !

શ્વાસ શ્વાસમા વહે પ્રકાશ વેરતો સદા મ

એ જ કૃષ્ણરાત્ર આજ કષ્ટ આસુરે જ ન્હાય

—વિરાટ વામને સમાય ! ૫

પાદ પદ્ય અંતરિ

ધરાણું હૃદય પદમતી રહી સહી કુળી કળી :

અને હુશણ પ્રેમ જ્યોતિષી ઉતારું આરતી :

અમૂર્ત મૂર્તિ પ્રાણમંદિરે રહેા મધારતી :

ન અન્ય વાંછના રતિ. ૬

વિષય—ભક્તની દર્શન, સાક્ષાત્કાર, સાયુજ્યમુક્તિ, પરમાત્મામા સમાર્પ જળા માટેની આતુરતા.

છંદ—લગા કે ગાલ એ બેકડા રૂપ એકમ ગમે તેટલાંની એક પંક્તિ, ગમે તેટલી પંક્તિની એક કડી. આ “નારાય” છંદ નથી; “આમર” છંદ નથી; “ચંચળા” છંદ નથી; બે કે એ ત્રણેનું

'પૃથક્કરણ' આ લઘુ 'શુરુ' વા 'શુરુ' લઘુ જોડકાના એકમ વડે 'યર્ધ' શકે; કેમકે એ ત્રણેમા અક્ષરોની-એટલે કે આ એકમોની અમુક સંખ્યાની જ એક પંક્તિ બંધાય, 'નારાય' અને ચંચળામા આઠ એકમોની, ચામરમા સાડાસાતની. (ચામરને તૂણક, તૂણ, કે પંચમાસંઘ પણ કહે છે. ચંચળા (લા) ને ચિત્ર કે ચિત્રસંગ પણ કહે છે; એ જ પછ ચાર એકમોની પંક્તિ બાધીને રચાય તેને સમાનિકા, માલિકા, મલિકા, કે મદનમલિકા પણ કહે છે; સાડા ત્રણ એકમો (સાત અક્ષર) ની પંક્તિ બાધીને રચાય તેને પણ સમાનિકા, સમાના, વોણી, કે ચામર કહે છે; સાડાઆઠ એકમો (સત્તર અક્ષર) ની પંક્તિ બાધીને રચાય તેને પચચામર કે દ્વિતીયપંચચામર કહે છે. નારાય કે 'નરાયને નરાય, નારાજ, નાગરાજ, વિપક્ષ, કે પંચચામર પણ કહે છે; અને છેવટ આઠ અક્ષરે પંક્તિ બાધી હોય હારે એને અર્ધનારાય, લઘુનારાય, પ્રમાણી, પ્રમાણિકા, પ્રવાણિકા, પામાણી, સામાણી, કે નગરવૃ-પિણી કહે છે. સીખશુરુ શ્રીનાનકના "નરાજ છંદ" આ અર્ધનારાય છે.)

પંક્તિ લગા કે ગાલ ગમે તે જોડકાથી ઉપોડાય, પંક્તિને અંતે વિરામ, પંક્તિનું છેલ્લું એકમ ગાલ કે લગા ગમે તે, અને અર્થપ્રવાહ વિરામ કે અવિરામ માગે તે પ્રમાણે બે થી દશ ગમે તેટલાં એકમોની પંક્તિ રચાય, ગમે તેટલી પંક્તિઓની કહી રચીને અર્થાનુ-સારી લખ સધાય, એવા સ્વતંત્ર પદ્યબદ્ધને આયણા ઐતિહાસિક પિંગળમાનું કોઈ પણ નામ ન આપતાં નવું "ચુલ્લખંડી" કે બીજું કોઈ નામ આપવું જ યોગ્ય છે. "નવચેતન" માસિકના ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના ફેબ્રુઆરી અંકમા પ્રકટ થયેલી રા. શેઠની આ પ્રાર્થના આ સ્વતંત્ર છંદનો સારો નમૂનો છે. એમા એમણે કિરતાર અને યુગના પ્રથમાક્ષરને, જર્જરિત અને માનસિકના તૃતીયાક્ષરને શુરુ ગણ્યા છે, અને દીગ્ગાના પ્રથમાક્ષરને લઘુ ગણ્યો છે, વળી બ્હો, ચૈ, જેવા ૩૫ વાપર્યા છે, તે જરા ખુંચે છે ખરા, પરંતુ રા. રા. કેશવ શેઠ પોતાનાં લખાણમા બાવાશુદ્ધિ માટે કશેો આગ્રહ રાખેલો જ નથી, અને એમના લખાણને એ લક્ષણો માટે નમૂનેદાર ગણવાની બૂલ કોઈ પણ વાચનારથી થઈ નય એમ પણ નથી.

અર્થ:-શરુવાતની કડીમા ભકતોએ ત્હારી શોધમાં ત્હારા દર્શન માટે નીમેલાં તીર્થ અને રચેલાં દેવાલયો પણ જીર્ણ થઈ ગયાં, ભકતોના દેહદેવો પણ (જમાને જમાને) જરા-અસ્ત થયા, એમ ઉક્તિ બહુવચને આરંભી છે, પરંતુ ભકિતનો તીવ્ર કરુણ ચોકાર વૈયક્તિક એટલે એકવચને જ હોય, એટલે પછીની કડીઓમાં બહુવચન છોડી દીધું છે. દર્શી, નિદર્શી, દર્શન.

૨ દષ્ટ, દષ્ટિએ; ચોથી કડીમા પણ એ જ અર્થ છે. ભકિતભાવો દીવડો મદાપ્રભા વિનાનો હોવાથી એક રંક મનુજન્મતુનો જ હોવાથી, અબક અગીને છુઝાઈ નય એવો છે, ઝીણો ઝીણો દશ બજે છે તે પણ ઘોઘા કાળમા ફરી જશે. આખો જન્મભરો અંખી માટે અંખી રહેલો આ જીવડો દવે એટલો તો જર્જરિત થયો છે કે તે પણ છુઝાઈ જશે.

૩ હે કિરતાર ત્હારું દર્શન આ એકતાર (એકાગ્ર) ચિત્ત મીટ માંડી રહીને વ્હાય છે. દિલને ભરી દે એવું દર્શન શું (મૃત્યુની શન્યતા વ્યાપરો તે પહેલાં) એકવાર પણ નહિ આપ!

૪ વાયુ એવું સત્ત્વ છે કે તેવું દર્શન નથી, ચંદ્ર, સ્પર્શથી જ તે અનુભવાય છે; તું પણ એવો છે, રસરૂપ છે, આખા ચિત્તંત્રમાં આખા દેહમાં આખા ચરાચરમાં ઓનપ્રેત અનુભવાય છે, પણ દેખાતો નથી. છેલ્લી પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ નથી; માનસ આ પ્રમાણે તું રસરૂપથી તરખોળી થઈ ત્હને અનુભવે છે ત્હારે પણ આ દેહી માનસ તૃપ્તિ નથી માણતું,

તુંમય જ્યોતમાં પ્રગ્લ્લવી નથી લીડતું, આનંદમય નથી થઈ જતું, એ શું વારુ ?—એવો કંઈક અર્થ સંભવે છે, પણ તે સ્પષ્ટ નથી. રસનું ઉપમાન લીધું એટલે આર્દ્રનારૂપે અનુભવ વર્ણવાય; અર્દ્રને ઉદાસ વા સારિત્વક ઉજ્જવલતાને માટે પ્રકાશ કે જ્યોતિતું ઉપમાન બેસક સુચોગ્ય છે; પણ રસાર્દતા અને પ્રેમજ્વલંત સારિત્વક ઉદાસમયનાને આ બે ઉપમાનોવડે સાથે લાવતાં, બે અલંકારોની ટક્કર થાય છે. આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ અલંકારોના ભેદપ્રભેદો વિસ્તાર્યા છે, ત્યારે યુરોપીય કાવ્યમીમાંસકોએ અલંકારોનો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે, અને આવી રચનાથી વિચારણા યુગ્યવાતી હોવાથી તેઓ આવી રૂપક-ટક્કર (clash of metaphors કલેશ એફ મેટાફર) ને વખોડે છે.

૫ ફટી, ફટેલી, જર્જરિત. ભક્ત નિરાશાનો અત્યંત ઉદ્વેગ અનુભવતો ચોધાર રુવે છે,—એ આસુ જ તું રસરૂપ પરમાત્મા છો ! વામણો મનુજ્જનંતુ વિરાટાત્માનો સાક્ષાત્કાર અને તેનામા મુક્તિ પોતાની લીનતાના વિષાદ અને વિલાપમાં જ અનુભવે !

૬ પાદપદ્મે અંજલિ લેજે આ ઉરપદ્મની રહી સહી કળા ધરાવું.હું; પ્રેમાર્દ્રતાની જ જ્યોતિ વડે આરતી ઉતારું હું. રતિ, લેશ પણ.

સ્વૈરવિહાર

વિરામશાસ્ત્રીઓ કહે છે અને તેની સાથે ખીજાઓ પણ કહેવા લાગે છે કે કુદરત બહુ ડાહી છે. જાનિસંદૃશ્યને માટે અને જાનિસંતાન માટે દરેક જાતિમાં પરિસ્થિતિને અનુકૂળ વૃત્તિ તે ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી આ જીવસૃષ્ટિ ચાલે છે. પણ સંરક્ષણ કે સંતાન કરવા જતાં તે કેઈ કેાઈ વાર એવી મોટી ભૂલ કરી દે છે કે કંઈ વાત નહિ. ધ્રુવ પ્રદેશોમા એક જાતના પક્ષીઓ થાય છે, (ધણું કરીને તેમનું નામ પેલિકાન 'Pelicans')નાં બચ્ચનાં તોફાનો એવા સખ્ત થાય છે કે માદાએ ઇંડાંનું સંરક્ષણ ધણું જ ચીવટથી કરવું જોઈએ. તેથી કુદરતે આ પક્ષીઓની માદામાં ઇંડા સેવવાની વૃત્તિ ધણી તીવ્ર કરી મૂકી છે. પણ તે કેટલી બધી તીવ્ર ? ઇંડાં મૂકવાને કાસે એક જ ઈંડું સેવવાને માદાઓ સામસામી લાડે-મરી જાય ત્યાં સુધી લાડે. અને કેઈ માદાને ઈંડું ન હોય, કે લગાઇથી ન મેળવી શકે તો બચ્ચનો કહડો લઇને તેને સેવવા મંડી જાય ! આવી ઘેલછા કરી મૂકી તે કરતાં ત્યાં પક્ષીઓ જ ન ક્યાં દોલ તો શું ઓછું રહી જવાનું હતું ?

માણસ જાતમાં પણ કુદરતે આવી અનેક ભૂલો કરી છે. તેમાં સૌથી મોટી ભૂલ તો એ છે કે માણસને શુદ્ધિ આપી છે. તેથી તે કુદરતની ભૂલ સુધારતો નથી પણ કુદરતની ભૂલોમાં નવી ભૂલો ઉમેરે છે, અને કુદરતને નવી નવી ભૂલો કરવાની તકો ઉત્પન્ન કરી આપે છે !

માણસને શુદ્ધિ આપી એટલે માણસે એક જ વસ્તુને અનેક રૂપે જોવા માંડી. શ્રીનું

જીવન તો આપું એકજ છે. પણ સ્ત્રીપુરુષોએ એમાં યદને તેના જીવનના ભાગો પાડ્યા : કુમારિકા, પત્ની અને માતા. અને પછી વિચાર - કરવા માડ્યો કે સ્ત્રી યાવજીવન કુમારિકા રહી શકે કે કુમારિકાપણ એ તો માત્ર પત્નીપણની ઉમેદવારી છે. કેળવણીકારોએ પ્રશ્ન કર્યો કે સ્ત્રીને કેવી કેળવણી આપવી જોઈએ ? આ વિવાદમાં સ્ત્રી પત્ની થવાની છે એ જ બધાને યાદ રહ્યું, તે માણસ છે એ ઘણા બૂઝી ગયા. પછી સવાલ થયો કે સ્ત્રી પત્ની થાય છે તે માતા થવાને કે પત્ની છે માટે તેના પરિણામરૂપે તેને માતા થવું પડે છે ? સ્ત્રીનું મહત્ત્વ પત્ની તરીકે કે માતા તરીકે ? જુદા જુદા જમાનાએ જુદી જુદી બાબત ઉપર ધ્યાન આપ્યું કાંઈ આપું સત્ય જોઈ શક્યું નહિ.

દિંદુ ધર્મ જૂનો છે. તે બહુ વિચારશીલ છે એટલે તેને ભૂલો કરવાની સૌથી વધારે તકો મળેલી છે મનુ મહારાજે કહ્યું કે પ્રજાનાર્થે સ્ત્રિયઃ સ્વપ્તાઃ । સ્ત્રીઓ પ્રજોત્પત્તિ માટે છે એટલે દિંદુ ધર્મે નહીં કર્યું કે સ્ત્રીથી કુમારિકા રહી શકાય નહિ, તેણે તો પરણવું જ જોઈએ. પછીના જમાનામાં શુદ્ધિ વધતી ગઈ ! તેણે જાણે, પ્રજનનકાલ લાંબો કરવા વહેલામાં વહેલાં લગ્નો કરવા માંડ્યાં. પણ જોઈ લાંબું તો પૂંછ દૂકું. પછેડી માથે તાણતાં પગ ઉઘાડા થવા માંડ્યા તેનું તેને જ્ઞાન ન રહ્યું. વિવાહ કાલ વહેલો કરતા ગયા તેમ તેમ સ્ત્રીનું જીવન, પ્રજનન જીવન, દૂકું થતું ગયું તે તેને સમજાયું નહિ. અત્યારે 'સારદાજિલ' પસાર થયું તો તેનો અમલ થાય તે પહેલાં એકદમ લગ્નો કરવા મંડી પડ્યા. કાંઈ સાલ ન થયાં હોય તેટલા સ્ત્રી સાલ લગ્નો થવા માંડ્યા છે. અને જાણે સરકાર સામે કે દરવિશાસ સારદા સામે વેર વાળતા હોય તેમ એ વરસ ખમી શકે તેવા વર કન્યાનાં લગ્નો પણ હમણા જ કરવા માંડ્યા છે. બિલ અમલમાં આવ્યા પછી જો નાની ઉંમરનાંનું લગ્ન કરી વેર વાળે, તો તો સજા થાય. એટલે પોતાને જરા પણ ધન ન થાય એ રીતે વેર વાળવાની બધી સારી રીત તેમણે શોધી કાઢી છે !

સારદાજિલ ઉપરથી એક વાત યાદ આવે છે. સારદાજિલના અપજ્ઞશનો ગાસડો શ્રીમતી સારદાબહેનને માથે મૂકાય છે. તેના જશનો ભાગ તેમને મળેલો નથી કારણ કે જશ આપનાર જાણે છે કે એ તો દરવિશાસ સારદાનું બિલ હતું, અપજ્ઞ આપનાર જ માત્ર શ્રીમતી સારદા મહેતાનું બિલ સમજે છે. આ પણ એક 'વગર ગુન્હાની સજા' ગણવી જોઈએ.

આ જોતાંજો થવાનું ખરું કારણ આપણે અંગ્રેજી ભાષાવ્યવહાર છે. આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓએ વાણી બદલ થવાના અનેક કારણો મણાવ્યા છે તેમાં અત્યારે એક ઉમેરાય છે : અંગ્રેજી લિપિ. એ લિપિને લીધે જ 'માલત્રીય' નું 'માલવિધા' થયું 'ગીણાનું' 'ગિન્દા' થયું અને અત્યારે 'સારડા' નું 'સારદા' થયું. ખરી અડક 'સારડા' છે. તે અડકના વાણિયા આપણા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં છે. માણસો નામો બહુ તરેલવાર કારણોથી બદલાવે છે. નહિ બદલાવવામાં માત્ર એક બાપનું નામ રહ્યું છે. ડિટેક્ટિવો પોતાનું નામ બદલાવે છે ત્યારે પણ બાપનું નામ નથી બદલાવતા પણ પોતાનું નામ ઘણા બદલાવે છે અને તેથી એ વધારે અડકો બદલાવે છે. એક પરીક્ષાના પરિણામમાં ઉપર નામ આવે એવા નજવાં કારણથી પણ બદલાવે છે ! નામ આગળ લાવવાનો પાસ થવાનો સંભવ જરાયે વધતો નથી. ત્યારે સારા ખબર જરા વહેલા આવે અને અરાખ ખબર જરા મોડા આવે તે એમાંથી કંઈ પસંદ કરવા જેવું ?

અને હિન્દુધર્મ કહે છે કે પત્નીપણું તે માતાપણા મોટે છે. એ તો હીક, પણ કેટલાક ડાહ્યા માણસોએ આનું માહાત્મ્ય એટલું બધું વધારી દીધું કે પુત્ર ન હોય તો માણસ એકે પત્ની ઉપર બીજી દરી શકે. સ્ત્રી પણ પુત્ર ન હોય તો પોતાનું જીવન નિષ્ફળ માનવા લાગી ! કેટલાક પ્રાણીઓમાં નર પ્રજનન સિવાય કશા ઉપયોગનો નથી રહ્યો. પ્રજનન સિવાય તેનું જીવન માત્ર માદાને અવલંબી રહેલું છે. એક લેખક કહે છે કે અમુક જંતુઓમાં નર માદાની પીઠ પર તેના આધારે જીવતો એક માત્ર બીજાની કાયળા જેવો થઈ રહ્યો છે. તેથી ઉલટી રીતે આપણા સમાજમાં સ્ત્રી કેવળ પરાવલંબી પુરુષ કે સમાજને માથે ભારરૂપ, સ્વતંત્ર જીવન કે આશય વિનાની, માત્ર પ્રજનનનું સાધન થઈ રહી છે. આજ ઇન્જિની તીવ્રતાથી રાજકુલોમાં સ્ત્રીઓ પારકાં છોકરાં પોતાનાં તરીકે છૂપા લેવા લાગી, દત્તવિધાનની ક્રિયા યોગ્ય. માતા થવાની શુદ્ધિમાથીજ 'લેને ગર્ભ પૂત ચોર જોઈ આઈ ખસમ'ના દાખલા બન્યા દીકરા મેળવવાને સ્ત્રી ધણીને ખોવા તૈયાર થઈ ! સર્વગ્રાહી અને જૂતાઈ સમજનાર દષ્ટિવાળા સહગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામે સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણમાં એક જગાએ સ્ત્રીઓના વ્યભિચારનાં કારણોમા પુત્રેચ્છાને ગણાવી છે, અને પુત્રેચ્છાથી અત્યારે પણ આપણા સમાજમાં કેટલી કેટલી મૂર્ખાઈઓ થાય છે તે હજી આપણે ક્યા જાણીએ છીએ ? આ પ્રજનનેચ્છાની અતિશયતાથી પ્રજનન શક્તિ જ છેવટે બગડી છે.

કહે છે કે જમાનો બદલાયો છે. શાન અને સુદ્ધિ વધ્યાં છે. મારે પણ નવા જમાનામાં રહેવું હોય તો આ વાત સ્વીકારવી જોઈએ. પણ આ શાનસમૃદ્ધિથી પણ આપણે નવી ભૂલ જ કરવા માંડ્યા છીએ. જૂના કાલમા સ્ત્રીનું માતા તરીકેનું મહત્ત્વ હતું, તેને બદલે અત્યારે પત્ની તરીકેનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. સ્ત્રી પુરુષો હરકોઈ સવાલને પતિ પત્નીસંબંધની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે જ્યાં હોય ત્યાં વિવાદબંધન હોવું જોઈએ કે નહિ, સ્ત્રીપુરુષના હકો, 'ઝતીય' શાન, બ્રહ્મચર્યની શરૂ જરૂર છે, પ્રજોત્પત્તિને અટકાવવી શા મોટે નીતિવિરુદ્ધ છે એજ પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય છે. અસહના લોકોને જેમ યોગ કે કીમિયાના શાનની તલપ લાગી હતી તેમ અત્યારના લોકોને કામચાસના શાનની તલપ લાગી છે.

યાદ આવ્યું એટલે લખું છું : અત્યારે પણ કીમિયાને માનનારા તેનાથી ઠગાનારા, તેની પાછળ ખુવાર થનારા ગુજરાતમાં છે. આપણા હિન્દવિશે કહેવાય છે કે તેમા દરેક પ્રકારના હવા પાણી ઉગ્રમામાન વનરપતિ, ખનિજ વગેરે છે, તેમ તેમાં દરેક પ્રકારની પ્રાચીનમાં પ્રાચીનથી તે આધુનિકમા આધુનિક મૂર્ખતાઓ પણ છે !!

અને આ તલપને લીધે સાહિત્ય પણ એજ વૃત્તિને ઉત્તેજનારું અને તેની જ જિજ્ઞાસા પૂરી પાડનારું લખાય છે. એ પ્રકારનું સાહિત્ય જ વધારે લોકપ્રિય અને છે. શ્રીયુત મુનશીનું 'કાકાની શશી' એ પ્રકારનો એક સફળ તાજો નમૂનો છે.

એમની દરેક કૃતિમા અત્યંત અને કંઈક અંશે વિકૃત કામચાસના વાણું એકાદ પાત્ર તો હોય હોય ને હોય જ. ગુજરાતના નાયમા મુંબલ અને મીનળદેવી, કાકાને પાટુ મારનારી મંજરી, પૃથ્વીવંશલમાં ભક્તિની ધૂન પર ચડેલી પેલી વિધવા. કેના વાકમા પણ એવાં વિચિત્ર પાત્રો છે. પણ જ્યાં દરેક પાત્રનું કામચાસના પૂરતું જ નિરૂપણ હોય એવી કૃતિ તે 'કાકાની શશી'.

અલખત બીજી કૃતિઓમા અને કાકાની શશીમા એક ફેર છે. આગળની કૃતિઓમાં શ્રી મુનશી કામચાસનાના આધુનિક વિકૃત સ્વરૂપનું માત્ર ગંભીરપણે નિરૂપણ જ કરતા;

આમા એનો ઉપદાસ કર્યો છે. કેટલાક આ ઉપરથી માને છે કે શ્રીયુત મુનશીના સાક્ષર-જીવનમા મોટું પરિવર્તન થયું છે, તેઓ હવે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યા છે. પણ મને તો વળી આ સ્ત્રીજીવનના કુમારિકા પત્ની માતા જેવા વિભાગો લાગે છે. હું તો શ્રીયુત મુનશીને એક અખંડ સ્વરૂપે જોઈ શકું છું.

x

x

x

આજકાલ “કાકાની શશી” વાંતોનો વિષય થઈ પડ્યું છે. ઘણા જોઈ આવીને કહે છે ‘નાટક બહુ સારું બજવાયું હતું’ તેમને મારે કશું કહેવાનું નથી. જેઓ કહે છે: આખું નાટક બહુ સારું હતું પણ છેવટનો અંત ખરાબ હતો, તેમને વિશે મને વહેમ આવે છે કે તેઓ પોતે તેના લેખક કરતા વધારે નીતિમય છે એવા ભાનથી કદાચ એમ કહેતા હશે. પણ આ તો વહેમ છે. પણ તેમ કહેનાર વિશે એટલી તો ખાતરી છે કે એમને નાટક સમજતાં આવડ્યું નથી. નાટકનો એ અંત નાટકની શરુઆતથી જ છે. કાકાને શશી તરફ ખાળકને ખાડના હાથી તરફ થાય તેવી રૂચિ થઈ, ત્યારથી નાટક શરુ થાય છે. અને છેવટે, જૂના કાલમાં હાથીને હાથણી ફેસલાવી ખાડમાં ઉતારતી, તેને બદલે અહીં હાથી હાથણીને ફેસલાવી જાય છે.

x

x

x

મને એક નવી પ્રણાલિકા શરુ કરવાની ઇચ્છા થાય છે. આપણે હાલના લેખકોને મધ્યકાલીન ગુજરાતી લેખકો સાથે શા માટે સરખાવવા નથી? શા માટે કાન્તને પ્રેમાનંદ સાથે, કે ખાલાશંકર ઉદ્યાસરામને વસંતપિત્રાસના કર્તાની સાથે, કે કવિશ્રી ન્હાનાલાલને રામારામ સાથે ન સરખાવવા?

મારે એમ કરવાનું આવે તો હું શ્રીયુત મુનશીની કલાને શામળબટની કલા સાથે સરખાવું. બન્નેની કલાકૃતિઓમાં સ્ત્રીઓને મહત્ત્વનું સ્થાન છે. શામળબટની સ્ત્રી નાયિકાઓ પ્રમદ્ભ અને ચતુર હતી તેવી શ્રી મુનશીની પણ છે. શામળની સ્ત્રીઓ સ્ત્રીચરિત્રમા કુશળ અને મર્યાદા ન સ્વીકારનારી હતી તેમ શ્રીયુત મુનશીની નાયિકાઓ પણ છે. શામળ માનતો, કે એવું કશું નથી જો સ્ત્રી પોતાની કામનૂષિને માટે ન કરે; શ્રીયુત મુનશી પણ લગભગ એમ માને છે. શામળ આમ માનવા છતાં કોઈ કોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું અને પરસ્પર વૃક્ષ અને પરસ્પર સંવૃદ્ધિ દંપતીનું વર્ણ કરે છે, શ્રીયુત મુનશીના એવા યુગ્મો પ્રમાણમાં એવાં નીકળશે. શામળ સ્ત્રીચરિત્રમા પોતાની કલ્પનાને છૂટથી વિદરવા દેતો પણ છતાં એમ માનતો કે એ ખરાબ છે, એ ન હોવું જોઈએ; શ્રીયુત મુનશી એમ નથી માનતા લાગતા. સ્ત્રીઓમાં આ રૂચિ છે એટલું કહી તેમનું વ્યક્તિય અટકી જાય છે. ઉલટા કંઈક એવી સૂચના કરતા જણાય છે કે કામરૂચિ એટલી તીવ્ર સૂક્ષ્મ અને અદ્ભુત હોય છે જ, પછી સ્ત્રી એમ કરે તેમા નવાઈ શી? સ્ત્રી એમ ન કરે એમ અપેક્ષા રાખવી એ મૂર્ખતા છે. શામળ ધણે જાગે અદ્ભુત રસ જમાવવા સ્ત્રીચરિત્રોના વર્ણનો કરતો, અર્થાત્ સંસારમા એ ચરિત્રો એટલા પ્રમાણમા અને એવા ઉપ સ્વરૂપમાં નથી એવી માન્યતા તેના કાળો નીચે ખોદકામ કરીએ તો નીકળે; શ્રીયુત મુનશી, આ ચરિત્રશુદ્ધિ સાધારણ છે, કોઈ તેનાથી મુક્ત ન હોઈ શકે, સ્ત્રી પુરુષની મધી એજા એ રૂચિથી જ થાય છે, એ રૂચિ જ સર્વ એજાની ઉત્તેજક અને પોષક છે એમ માનતા જણાય છે, જો કે એ નિષ્પણને હું પયાર્ય

નથી માનતો. બાકી શામળ ઉપર પ્રમાણે માનતો હતો છતાં સ્ત્રીચરિત્ર જ એની વારતામાં ખરું નિર્માણબળ હતું એમ મને પણ લાગે છે. શામળની સ્ત્રીનાયિકા સ્ત્રીચરિત્ર કરતી વખતે તે ખરાબ છે એમ કદાચ માનતી હશે; પણ શ્રીયુત મુનશીનાં સ્ત્રીપાત્રો એમ માનતાં જણતા નથી. શામળના સ્ત્રીપાત્રો પોતે કામચૂતિથી પ્રેરણા છે એટલા લાનવાળા હતાં; શ્રીયુત મુનશીના પાત્રો ધણીવાર એ લાનવિનાનાં છે. શામળજટ તેની વાર્તાઓમાં ખુદ્દી રીતે નીતિનો ઉપદેશ આપે છે; શ્રીયુત મુનશી, જે કે ઉપદેશાત્મક કૃતિઓ પોતે લખે છે એમ કોઈ કહે તો યરસે યાપ, છતાં કોઈ કોઈ કૃતિમાં અનેક જગાએ તદ્દન ગંભીર થઈને ઉપદેશ આપવા ભેરો જાય છે.

કોઈને એમ લાગે કે હું જાણી જોઈને શ્રીયુત મુનશીની કલા ઉતારી પાડવા તેને શામળની કલા સાથે સરખાવું છું. એ એમ છે કે નહિ તે પ્રશ્ન એક બાજુ રહ્યો. ગમે તેમ તોપણ શામળને આપણા સાહિત્યમાં ચિરસ્થાયી સ્થાન મળ્યું છે, અને તેવું સ્થાન આધુનિક કવિઓમાંથી કદાચને મળ્યું છે તે હજી બતાવવું બાકી છે. પણ એ જવા દઉં. ત્યારે હું પૂછું છું કે ધારો કે હું વિવેચક હોઉં તો તેમ કરવાનો મને હક્ક ખરો કે નહિ? આ આવડા મોટા જગતમાં સારું એ છે અને ખરાબ એ છે. તેમાંથી ખરાબ જ લઈને, જાણી જોઈને ખરાબ હોય એટલું જોઈને, કલાની કૃતિઓમાં ખરાબ જ નિરૂપવાનો કલાવિધાયકને હક્ક છે કે નહિ? બધા કહે છે જ. તેથી જગતને અન્યાય થયો કોઈ માને છે? ઉમ્મદું એ રીતે જગતને નિરૂપવું એ તો કલાકારની સ્વતંત્રતા, સર્જકતા ગણાય છે. નવી કલાનું એ લક્ષણ મનાય છે. તો વિવેચકને પણ ખરાબમાં ખરાબ દષ્ટિ લઈ વિવેચના કરવાનો હક્ક શા માટે નહિ? વિવેચના પણ એક સ્વતંત્ર સર્જન જ છે. કાન્તે એમ કહેલું છે, અને બીજા વિવેચકો પોતાની વિવેચના વિશે ગમે તે માનતા હોય, પણ હું તો મારી વિવેચનાને સ્વતંત્ર સર્જન જ માનું છું. તો મારા જેવા તદ્દન નવા વિવેચકને, કોઈ પણ કૃતિને ખરાબમાં ખરાબ રીતે જોવાનો હક્ક ખરો કે નહિ? જે હું કોઈ દિવસ વિવેચનકલાનો પ્રેરિસર હોઉં તો એ જ શીખવું. પરીક્ષક હોઉં તો એ જ સવાલ પૂછું કે શ્રીયુત નરસિંહરાવના કાવ્યોની કે સદ્ગત ગોવર્ધનરામની કે શ્રીયુત બલવંતરાય દાકોરના કાવ્યોની ખરાબમાં ખરાબ ટીકા લખી લાવો. એમ કરવાથી વિવેચનશક્તિ અને વિવેચનકક્ષના શું નથી કેળવાતી?

કોઈ કહેશે કે ખરાબ દષ્ટિએ જોતાં જો દેખાય તે તો ખોટું. વળી કોઈ વધારે ડાહ્યો હશે તે કહેશે, સારામાં સારું જો કહ્યું હોય અને ખરાબમાં ખરાબ જો કહ્યું હોય, તે બેની વચ્ચે સત્ય છે એમ સમજી લેવું. આ સરેરાશની રીત તો પેલા કણ્ઠ્યપીએ નદીના બે કાંઠા આગળ પાણીનું ઊંડાણ માપી એ બે માપ ઉપરથી નદીના મધ્યના ઊંડાણનું અનુમાન કર્યું હતું એના જેવી છે. એક બીજા દુયકો કહ્યું: એક ગર્ધવસેન (એક એટલા મારે કે ગર્ધવસેન રાજા અનન થઈ ગયા છે અને દજી ચવાના છે) રાજના રાજ્યમાં કોઈ પરદેશીએ આવીને ધડ વેચ્યા. આધારણ ભાવ રૂપિયાની પાંચ પાણીનો હતો, તેને બદલે આણે આઠ પાણી આપવાની કણુકાન આપી. પણ ભરવા આવ્યા ત્યારે બીજી પાણીએ ભરવા માડ્યું. ગામના વાણિયા કહે કે પાણી તો મદગળ મપાય. પેલો કહે કે અવગળ મપાય. તકરાર રાજ પાસે મઈ. રાજાએ મુકાદો આપ્યો કે અવગળાએ નહિ સવગળાએ નહિ, આઠી પાણીએ ધડ

હરી આપો. સમાધાન કરવાની, સરેરાશ કાઢવાની રીત આના જેવી છે. સારું, અને ખરાબની વચ્ચે સરેરાશ જ ન નીકળે. ત્યારે ખરાબ દષ્ટિએ કરેલું વિવેચન ખોટું ? જો ખરાબ દષ્ટિએ કરેલું વિવેચન ખોટું હોય તો હું કહું છું સારી દષ્ટિએ કરેલું પણ ખોટું. બે-બે છેડા ખોટા. પણ કદી છેડા ખોટા હોતા જ નથી. લાકડીનો છેડો પણ લાકડી જ છે, ખોટી લાકડી નથી. માસ્તર તમારા પર લાકડી અજમાવના ત્યારે છેડો જ મારતાને ? તે વાગતો કે નહિ ? આ છેડા છેડાનો ભેદ તો પેલા શ્રી જીવનના કુમારિકા પાત્રી અને માતા બાગ પાડ્યા હતા તેવો છે. મૂળ તો લાકડી જ છે. તેમજ મૂળતો વિવેચન જ છે. સારું નરસું બધું એક જ વિવેચન છે.

અને તમે જેને અધિમાળા શેરી કહી વખાણુ છો તે અણી તો છેડે જ નીકળે ને ! છેડા વિના અણી શી રીતે આવે ?

પણ ખરાબ વિવેચન લખનારને મારે એક ચેતવણી આપવી જોઈએ. ઉપર ખતાવી તે દ્વિત્વસૂરી ધણા નથી સમજતા. વળી જગત એવું ઊંડું છે કે કલાકાર જગત આખાને ખરાબ નિરૂપે ત્યારે કોઈ તેને નથી કહેવા જતું. પણ કોઈ એક માણસની કૃતિને ખરાબ કહો ત્યારે તેને માફ લાગે છે. જગતને ખરાબ કહો તો કોઈને નથી પડી, એક માણસને જરા ખરાબ કહો તો તે મારવા દોડે છે. માટે જરા સંમતીને કામ કરવા જેવું છે. છતાં એકંદરે મારી સજાહ છે કે ધણા માણસો પોતે સારી દષ્ટિના ડોળ કરીને ખરાબ દષ્ટિએ લખે છે તેના કરતાં ખરાબ દષ્ટિએ જોવાનો સંકલ્પ કે પ્રતિજ્ઞા કરી તેવું વિવેચન કરવું તે અનંત ગણું સારું છે. અને એવી રીતે કરેલું વિવેચન સારી દષ્ટિથી કરેલા વિવેચન જેટલું જ સત્ય છે, એ વિવેચન યાત્રાનો મેં જ શોધેલો મહાન નિયમ છે.

કાકાની શરીરમાં શામળબાટની વાર્તાની પેઠે ઉપદેશ છે એમ મેં કહ્યું. તેમાં કાકાએ શરીરનો આપેલો ઉપદેશ તો સૌ કોઈ જોઈ શકે છે. તેમાં મેં નવું શું કહ્યું ? મારે તો એવું નવું કહેવાનું છે જે ક્ષતોને પણ કદાચ નવું લાગે. તમને એમ નથી લાગતું કે શિવ-ગૌરી પહેલેથી દુર્લભરામ જેવાના હાથમા હોત, એના જેવાની વડુ હોત, કે એના જેવાના સંયુક્ત કુટુંબમા વહુ યદને ગર્ભ હોત, તો સીધી દોર થઈ જતી ? આ ઔરવાતંત્રના જમાનામાં આવી વાત કહેવાય એવી રહી નથી. ખરું પૂછાવો તો વ્યવહાર માત્ર અશક્ય થઈ પડે એવો આ જમાનો છે. એક બાજુ ઔસ-માનદારીઓ - સ્ત્રીને મરાય નહિ એમ કહે છે ! બીજી બાજુ મદાતમાજ અહિંસાના સિદ્ધાન્તથી કોઈને મરાય નહિ એમ કહે છે !! ત્રીજી બાજુ ડેજવણીકારો કોઈને સુધારવા માટે પણ મરાય નહિ એમ કહે છે !!! ત્યારે ખરી વાત તો એ છે કે એ સિદ્ધાન્તો ત્રણે તેમ હોય છતાં એવા કેસો બને છે જે માથાં વિના સરખા થાય નહિ. ડોક્ટરો માને છે કે અમુક જાતના હિસ્ટિરિયાના દરદીઓ મારની બીકથી સારા થાય છે. તો અમુક પ્રકારનાં માણસો મારથી કે મારની બીકથી કે સંયુક્ત કુટુંબના દબાણથી જ સારા રહે એમ તમે કેમ નથી માનતા ? પણ ભોંકો મારુ નહિ જ સાંભળે, નહિ જ માને. કોઈ ડોક્ટર લવિષ્યમાં કહેશે ત્યારે માનશે. અથવા હું ડેજવણીના સિદ્ધાન્ત તરીકે કહેવાને બદલે જો એ જ વાતને કામચાત્રના સત્ય તરીકે કહું તો હમણાં બધા સાંભળે; અને થીયુન મુનશીએ પણ કામચાત્રનો ઉપદેશ ક્યાંક ક્યાંક આપ્યો છે એટલે કોઈ એને ઉપદેશાત્મક નાટક કહેતા નથી ! પણ મને લાગે છે કે તેઓ મારા જ મનના છે. છેલ્લે યશી તો 'કાકા ! મને મારવું હોય તો મારજો'

એમ કહુલ કરે છે ત્યારે જ કાકા તેને કાઢી બનાવે છે ને ? 'પાણુડી મટકી કહુલ ? તો કે 'કહુલ' ને બદલે અડો તો નેતરની સોટી પણ ચશી 'કહુલ' કરે છે !

જતા સ્ત્રીઓના હક્કને માટે કામ કરનારી સ્ત્રીઓને આમા અપમાન કેમ નથી લાગતું તે મને સમજાતું નથી. 'કોલેજની કન્યા' ને નવીન મતવાદી સ્ત્રીઓએ ઘોષ નાખ્યું, અને આને તો સૌ વખાણે છે તેનું કારણ શું ? મને લાગે છે કે ૬૭ 'કાકાની ચશી' ને ઘોષ સમજ્યું જ નથી ને !

સ્વૈરવિહારી

સર ચીમનલાલની અજબબી

સર ચીમનલાલે પોતાની અજબબી બહેર રીતે વ્યક્ત કરી છે. એમને અજબબી એ બાબતની છે કે ગાંધી અનુભવમાથી ઘણું શીખી શકે તો નથી ! ૧૯૨૧ પછી ગાંધીની ચળવળની શી દશા થઈ એ દુનિયાં જાણે છે, તોપણ ગાંધી કાંઈ સમજતો નથી અને વળી પાછો અસહકારની, સત્યાગ્રહની, અને કર ન હરવાની વાતો કરે છે ! સર ચીમનલાલને આ બાબતની અજબબી છે.

સર ચીમનલાલ વિચક્ષણ પુરુષ છે. પણ તેમની વિચક્ષણતા ખીજના સાચા ખોટા દોષો જોવામાં, ખીજના સાચા ખોટા ગુન્દા સાબીત કરવામાં કેળવાયેલી છે. એટલે આવા વિચક્ષણ પુરુષને પોતાનામાં રહેલી અજબબી ન સમજાય એમાં કાંઈ અજબબી નથી ! સર ચીમનલાલની આ અજબબી જ ફરીથી અમને પેલા સ્પેનીશ નાષ્ટનું, ડોન ક્વીકસોટનું સ્મરણ કરાવે છે (ફરીથી એટલા મારે કે એક વાર ત્યારે એમણે ગામડાવાદની ગુજરાત કોલેજમાં રેડિયા ઉપર તર્કના બાલાથી આક્રમણ કરેલું ત્યારે અમને પવન ચક્કીને રાક્ષસ માની તેના ઉપર ધસતા ડોન ક્વીકસોટનું સ્મરણ થયેલું !)

પણ અમારી અજબબી એ છે કે ઠેઠ ગોખલેના સમયથી તે આજ સુધી બ્રીટીશ રાજદારી પુરુષોએ, તે કાલે મોડરેટ કહેવાતા અને આજે લીબરલ કહેવાતા વર્ગને જે રીતે દુનિયા આગળ મૂકી દેરાવ્યા છે તે સર ચીમનલાલને યાદ નથી આવતું ! તેમણે લોર્ડ મોરલેનાં સંસ્મરણો ન વાંચ્યા હોય એ માની ચકાવ એવું નથી. તેમાં બસા બિચારા ગોખલેને તે બ્રીટીશ ઉત્તાદે કેવી રીતે ચીંચીમા ઉતાયો અને કેવી રીતે મોર્લેમીન્ટો નામની આકાશ પુષ્પોની માળા પહેરાવી અને કેવી રીતે સ્વમાનથી સ્વાતંત્ર્ય તરફ ધસતા વર્ગને કચડી નાંખ્યો તેનું સુંદર વર્ણન છે. ત્યાર પછી મોન્ટેગ્યુ-એમ્સફોર્ડની ઈન્દ્રજાળ આવી તેમાં પણ આ બંધુઓ કેવા ફસાયા-અલગત તેઓ નહિ કારણ તેમાં તેમને તો ફાયદો જ થયો પણ દેશ કેવી રીતે ફસાયો-એ પણ આ બ્રીટીશ નાષ્ટ લુછી ગયા લાગે છે ! ત્યાર પછી સામન કમીસનમાં કેવી રીતે ઘરપડ પડી એ પણ વિસારે પડ્યું લાગે છે ! અરે પણ જેઓને અનુભવમાથી કાંઈ પણ પાઠ ન લેવો હોય તેમને આવું યાદ કરાવ્યાથી શા ફાયદો ! અમારી આ અજબબી છે.—કે આવા કાલા, દરેક, બ્રીટીશ પ્રજાને અને તેના નાયકોને સારી રીતે ઓળખના, મુત્સદ્દી જુદો ઘડપણમાં પણ કાંઈ પાઠ કેમ નહિ લેતા હોય ? કે ઘડપણની અવસ્થા જ એવી દગે કે કાંઈ નવું શીખાય નહિ ? તો પછી ખીચારા ગાંધીને પણ ઘડપણનો ભાગ શા મારે ન મળવો જોઈએ ? !

પદપદ રેણુ મોહન્ય !

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કાકાની રાશી [એક નાટક] લેખક: રા. દનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી. પ્રકાશક: લાગમેન ગ્રીન એન્ડ કંપની લીમિટેડ ૧૯૨૬.

સાહિત્ય કૃતિને સમજવાની મુશીબત 'ઘણીવાર તે કદી દૃષ્ટિ નેવી એ શોધવામાં રહેલી છે. રા. દનૈયાલાલ મુનશીની આ કૃતિને પૂરેપૂરો ન્યાય આપવા માટે તથા તેના પૂરેપૂરો આસ્વાદ શ્રેવા માટે વાંચતાં અથવા જોતાં કદાચ દૃષ્ટિ રાખવી ઉચિત છે 'એ પ્રશ્ન વિશે મતભેદ જણાય છે. એ નાટકના રૂપમા આપણા આગળ રજુ થાય છે એ વિશે કોઈને શંકા નથી. પણ નાટકના અનેક પ્રકાર હોય છે. આને જો કોઈ સામાજિક પ્રશ્નોના અવસ્થિત વિચાર કરતું નાટક ગણી કિંમત આંકવા જાય તો તે તેની કિંમત ઘણી હલકી થાય. આ જાતનાં નાટકોમાં સ્વાભાવિક ચારિત્ર નિરૂપણ દ્વારા અમુક પ્રશ્ન કે પ્રશ્નોનું જે અવસ્થિત નિરૂપણ હોય છે તેવું કોઈ આમા નથી. આમાં તો પુરુષો જેવી યવા પ્રયત્ન કરતી સ્ત્રીઓનો ખડખડાટ ઉપહાસ છે. પ્રત્યેક સ્ત્રી તથા પુરુષ પાત્રને, પેટ પકડીને હસવું આવે એવી અતિશયતાથી વર્ણવવામા આવ્યું છે. દરેકના ધમપછાડો પાછળ અતૃપ્ત કામવાસના છે; એ શુભ કામવાસના સ્ત્રીઓના સમાન હક ઇત્યાદિ ચળવળનું બાજુ રૂપ લે છે એ આ નાટકનું હારખબીજ છે. હવે અસ્વાભાવિક લાગે એવી અતિશયતાથી-વિકૃતતાથી-પાત્રો નિરૂપી અમુક ખીનાઓનો ઉપહાસ કરવો એ 'દારસ'નું લક્ષણ છે; જૂનો શબ્દ વાપરીએ તો પ્રહસનનું લક્ષણ છે. અમને લાગે છે જો 'કાકાની રાશી' નાટકને બરાબર સમજવું હોય અને તેના બરાબર આગ્રહ લેવો હોય તો તેને દારસ કે પ્રહસનની દૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ, અને આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં અમને લાગે છે કે દારસના ક્ષેત્રમા 'કાકાની રાશી', છેવટના લાગની શિથિલતા બાદ કરીએ તો, સમર્થ પ્રયત્ન છે.

'કાકાની રાશી'ને સરસ દારસ કહી અને તેને ઉતારી પાડવા માગતા નથી. કારણ સરસ દારસ લખવા એ કાલ્પના નાટક લખવા કરતા ઘણું કઠણ કામ છે; જો કે અત્યારની રંગભૂમિ ઉપર લજવાતા હલકા દારસ લખવા માટે દલકી વૃત્તિઓ સિવાય ખીજા કશાની જરૂર નથી; અને હાલમા ધંધાદારી રંગભૂમિ માટે લખનાર 'કવિઓ'માં દલકી વૃત્તિઓનો સુકાળ છે.

આ દારસની દૃષ્ટિએ વિચારતા, અન્યથા અસ્વાભાવિક લાગે એવા પાત્રો પણ કૃતિનું પ્રયોજન સાધતા જણાય છે. શિવગૌરી કદાવર, મોટી આખોવાળી, મોટા ચાંદાવાળી, મોટા ચોટલાવાળી, મોટા ગાંધવાળી અતિશય પીળા રંગના લુગડાં પહેરનારી, લીલા રંગની ચોળા પહેરનારી ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ તરીકે કવિએ વર્ણવી છે. આજ બાઇ ઇન્ડોચીનીનું Woman a Vindication નામનું પુસ્તક વાચવા પોતાના બાઇ મોતીરામ પાસે મંગાવે છે. આ બાઇના ઘણી ઉદ્દિગ્ધ ભારતરને સુકા, નાના, તાવગ્રસ્ત અને ચરમા પહેરનાર તરીકે કર્તાએ વર્ણવ્યા છે. આ જાતના જોડાની પસંદગીનું ઔચિત્ય દારસની દૃષ્ટિએ બરાબર સમજાય છે.

આ રીતે આ કારસમાં ઉપદાસનું એક વર્તુલ શિવગૌરીની આજુબાજુ ફરેલરમ, વલ્લરમ અને ઇન્દ્રજિતનું દોરાય છે.

કારસનું બીજું વર્તુલ ૫૦ વર્ષનાં કાળા અરમાંવાળા ઝં. ૨૯. ઝંગાખહેનને નમાલા ઇન્દ્રજિત તરફ જે પક્ષપાત (૧) છે તેનાથી દોરાય છે. તેમને ઇન્દ્રજિત માસ્તર પાસે ગીતા વાંચવી ગમે છે ! તેઓ પણ સ્ત્રી સમાનતા સંઘનાં સભ્ય છે !

ત્રીજું વર્તુલ સોલ્વીસીટર કુંદનલાલ અને વિદ્યુમુખી અને શશિકલાનું છે. કુંદન-લાલની આસક્તિ નાટકની બત્રીજી શશિકલા ઉપર છે એની વિદ્યુમુખીને ઈર્ષ્યા છે; અને તે પણ આ સંઘની સભ્ય છે. આ ત્રણના પ્રસંગોમાં દાસ્ય કરતાં ખીજા બાવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભાવ છે તે પણ કવિએ અતિશયતાથી વર્ણવી દાસ્યના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યા છે, અને એ રીતે કારસનું સંવિધાન સાચવ્યું છે.

ચોથું વર્તુલ એલ્ફિન્સ્ટન કૉસેજનો ફેરો જે કવિ નાનાલાલની શૈલીનો કવિ લાગે છે તે ગૌરીશંકર, અને શશિકલાનું છે. સૌથી વધારે માર્મિક ઉપદાસ આ ગૌરીશંકરનો લાગે છે.

પાંચમું વર્તુલ શિવગૌરી અને કાકાનું. અક્ષતાત્રી બાવનાવાળી કાકા તરફ પક્ષપાત દાખવતી શિવગૌરીને કાકા ગાબીરેથી કહે છે : “ આરીસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાંત છે કે જે સ્ત્રી પરજોલા ધણીનું ધર ન માટે તેને નાક કાન કાપી, મધેડે બેસારી ગામ ખંદાર કરવી. શિવગૌરી—હૈં ! હૈં !

આ સંવાદમાં સમાપ્ત થતું ઉપદાસવર્તુલ પણ ચોથું અસરકારક નથી.

શિવગૌરી જેવી અતૃપ્ત સ્ત્રી સમાનતા સંઘની મુખ્ય વ્યક્તિ બનાવી તથા ખીજાં સભ્યોમાં પણ એક અથવા બીજી રીતે ઇંછેકાએલી કામવાસનાનું સૂચન કરી કતી એમ કહેતા જણાય છે કે આ જાતની અજાણગા અતૃપ્ત કામવાસના જ મૂળ રૂપે છે. શ્રી. મુનશીને આ ભાવાર્થ ઇષ્ટ છે કે નંદિ તે અમે જાણતા નથી; પણ ‘ સુવર્ણધુગના સંજનો ’ મા તેઓ ‘ પાશ્ચાત્ય છટેલી નારી ’ થી કંટાળી ગયા હોય એમ દેખાય છે, તથા એવો જ કંટાળો આ નાટકમાં પણ વ્યક્ત કર્યો છે તે ઉપરથી અને ખાસ કરીને તો કાકાની ઉક્તિઓ ઉપરથી શ્રી. મુનશીનો આવો અભિપ્રાય દર્શાવે એમ અમે ખેદીતાં ખેદીતાં કહીએ છીએ. પણ આવા કોઈ ‘ ગંભીર વિચાર ’ નો આક્ષેપ પોતાના ઉપર ન આવે એટલા માટે જ શ્રી. મુનશીએ કારસની રીત સ્વીકારી દશે.

આ નાટકને કારસ ગણવા સંબંધી કદાપિ તેના લેખક અને અન્ય વિવેચકો વાઘો સે અને સમર્થનમાં નાટકનો ઉત્પત્તો ભાગ જેમાં યશી લાગીજી મટી કાકી થાય છે તે આગળ ધરે. અમારે કશુંય કરવું નેહએ કે આખા નાટકનું કારસરૂપ આ રમાને શિયિત્ર થઈ જાય છે. દાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે આત્મરથક તાટસ્થ્ય કરીએ આત્માર સુધી જે સાચવ્યું હતું તે આ પ્રસંગે તેઓ સાચવી ચકયા નથી; અને ભત્રીજાને કાકી બનાવવાના દાસ્યને સરસ રીતે ઉચિત પ્રસંગને કવિએ મેલોડ્રામાનો પ્રસંગ બનાવી દીધો છે નાટકની દૃષ્ટિએ અમને આ મોટી ભૂલ લાગે છે. કતીએ તે ભૂલ પ્રમાદથી અથવા તો જાણી નેહને ભત્રીજા કાકી થાય એમાં કાંઈ ખોટું નથી એવું પોતાનું ‘ નવું દર્શન ’ પ્રકટ કરવા કરી હોય; પણ, નીતિની વિપક્ષ્યાથી અગ્રિમ રહેતી શુદ્ધ કલાના ઉપામક કવિને અમારે જણાવવું નેહએ કે રસની સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ ઉત્પત્તો પ્રમંથ તદ્દન અનુચિત છે. એ પ્રસંગ દારપનો છે અને કવિએ તેને તે રીતે જ મુક્યો હોત તો આખી કૃતિની એકરસતા બરાબર સચવાત.

પણ કવિ ત્યારે બનીછને કાકી બનાવવાના પ્રસંગને ગંભીર રીતે મુકવા પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે એના ઔચિત્યની પરીક્ષા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે. દુનિયામાં આવા માણસ નથી હોતા એમ કહેવું એ ખરાખર નથી. આનાથી પણ ખરાખર ગણ્યા એવા સંબંધો કરનારા દુનિયામાં પડ્યા છે. એટલે આવો બનાવ માનવસ્વભાવની દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે એવો દોષ ન કહાડી શકાય. પણ સમાજમાં, વાક કારણ ખાઈ જાય એ પ્રસંગ અનેક કારણોથી ધિછારને પાત્ર થાય છે; અને એ રીતે કાકા વાત્સલ્યથી ઉછેરેલી છોકરીને પોતાના ભોગના સાધન તરીકે સ્વીકારે છે એ પ્રસંગ પણ તેટલા જ ધિછારને પાત્ર થાય છે. આના બચાવમાં એમ નહિ કહી શકાય કે તે બન્ને સાચાં કાકા બની જ નથી. દારણ આગળ કહ્યું તેમ માણસમાં જે પશુસહજ કામવાસના છે તે તેના મૂળ પાશવરૂપમાં સાચા સંબંધોની પણ દરકાર નથી કરતી. ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે માણસે સામાજિક પ્રાણી તરીકે જે સંસ્કારિતા કેળવી છે તે દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ કેવો માનવો ? પિતા અથવા કાકા પુત્રી તરફ જે વાત્સલ્ય ભાવ કેળવે છે તે વાત્સલ્યભાવ આમ સુંગારમા પરિણમી જાય એ યોગ્ય છે કે નહિ ? દુનિયાના બધાએ સંસ્કારી સમાજો આને અયોગ્ય ગણે છે. પણ સમાજોમાં આવા પ્રસંગો સહજ છે; પણ પશુઓ કાકાના જેવો અપૂર્વ વાત્સલ્યભાવ આટલું આટલું દુઃખ વેડી કેળવતા નથી. એટલે કે માણસમા જેટલો પણ છે,—આદારનિગ્રામયમૈથુનં ચ સમાનમેવત્ પશુભિર્નરાણામ્ એ ન્યાયે—તેટલા અંશે આ પ્રસંગ અસંભવિત નથી, પણ માણસ—જેટલા અંશે સંસ્કારી છે અને પશુઓ કરતા વધારે વિવેકી અને સંધર્મી હોવાનો દાવો કરે છે તેટલા અંશે આ પ્રસંગ અસ્વાભાવિક છે.

પણ અમને એવી શંકા છે કે કર્તાનો અભિપ્રાય આ પ્રસંગને પણ હાસ્યનો કરવાનો હશે—પણ એમને બહુ દુરસદ નહિ હોનાથી આવા બે ધડી ગમ્મતના કામોમાં તે પૂરતું ધ્યાન આપી શકતા નહિ હોય; અને તેથી પિનાવક પ્રહુર્ચાનો રચયમાસ જ્ઞાનરં જેવી રિયનિ ઘઈ ગઈ હશે.

૨. છા. ૫.

શુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો.—લેખક: દુર્ગાસંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી. પ્રકાશક: એમ. સી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા. મૂલ્ય રૂ. ૦-૧૨-૦.

આ પુસ્તક શ્રી પદ્મીઆર સ્મારક ગ્રંથ ૧ તરીકે બદાર પડ્યું છે. ગ્રંથના વિષયની અને તેના લેખકની પસંદગી—માટે પદ્મીઆર સ્મારક ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓને અભિનંદન ધટે છે. તીર્થો એક તરફ જેમ ધાર્મિક યાત્રાના ધામ છે તેમ બીજી તરફ સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં ધામ છે અને તેમ જ ત્રીજી તરફ ઇતિહાસના સ્મારકો પણ છે. શ્રીયુત દુર્ગાસંકર શાસ્ત્રીએ આ ત્રણે દૃષ્ટિબિન્દુને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. મોડેરાના મંદિરના સૌંદર્યનું વર્ણન જુઓ, તે સાચે સૂર્ય પૂજનો ઇતિહાસ પણ વાંચવા મળે. આખું પુસ્તક શાસ્ત્રીય સંશોધનનો એક સાચો નમૂનો પૂરો પાડે છે. આવા પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં આંગળાને વેડે ગણ્યા તેટલાં છે. આ ઉપરાંત વર્તમાન રિયલિટ પણ તેમણે નોંધી છે અને સુસાદરીને માટે સચનાઓ પણ આપી છે.

પુસ્તક દરેકે વાચવા યોગ્ય છે. કિંમત પણ માત્ર બાર આના છે એટલે વાંચનના શોખીનો સહેલાઈથી લઈ શકે તેમ છે. આવા બીજા સ્મારક ટ્રસ્ટો પણ આ જાતના પુસ્તકો પ્રગટ કરે તો સારું.

સિહોરની હકીકત:—મૂળ લેખક: સ્વ. દેવશંકર વૈકુંઠજી બટ. સંસ્કરણ કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર: મુનિકુમાર મણિશંકર બટ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦.

મૂળ લેખક એક ઉદ્યોગી નિવાસી અને અનુભવી માસ્તર હતા. કાઠિયાવાડમાં એવી ઘણી વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે જે, જે તેમને વધારે જાણે છે તે મળ્યું હોત તો, યુજ્જ્વાનમાં સુપ્રસિદ્ધ થઈ શકત. આ લેખક એવી એક વ્યક્તિ હતા. તેમણે સિહોરની હકીકત ભેગી કરી પણ ચોતાના જીવન દરમિયાન તે પ્રસિદ્ધ ન કરી શક્યા. કૌસિદ્ય આદિ એકમિનિરૂપણના દુઃકમથી શ્રી મુનિકુમારે આ હકીકતનું સંસ્કરણ કરી તેને પુસ્તકરૂપે બહાર પાડી.

સિહોર અસારે બહુ અગત્યનું શહેર નથી જણાતું પણ તે એક વખત ભાવનગર રોટની રાજધાની હતું અને તે પહેલાંનો પણ તેનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે. સિહોરની પુરાણોથી માટીને આજ સુધીની બધી હકીકત આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. જે લેખકોના કાલ નીચે જવા છતાં તેમાં કોઈ જગાએ વિસંવાદ કે શૈલીભેદ કે પ્રવાહભગ થતો નથી. દેશી રાજ્યના ઉત્તેજનથી લખાયા છતાં તેમાં દરજારોની ખોટી પ્રશંસા કરી નથી. અને પ્રાચીન સમય સુધી જતા છતાં તેમાં પુરાણ વાર્તા અને ઇતિહાસનો ભેદ જુલાયો નથી.

કાઠિયાવાડના ઇતિહાસ જૂગોળના નિવાસીને આ પુસ્તક ઘણું આવકારણીયક નીવડશે. સામાન્ય રીતે પુસ્તક સુવાચ્ય છે. વર્તમાન સ્થિતિનાં પ્રકરણો પણ નાતખત વગેરે સામાજિક સ્થિતિ ઉપર, રાજ્યકીવટ ઉપર અને વેપાર ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. સાથે સુંદર ચિત્રો આપેલાં છે તે પણ વરતુને પ્રત્યક્ષ કરવામાં સારી મદદ કરે છે.

ઉદ્ધિષ્ટ:—ખાફનાર: શ્રી હોટાલાલ ડાહ્યાભાઈ જગદિદાર. પીરસનાર: કેશવ હ. શૈલ, રતિલાલ એસ કોઠારી, ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિરના ગણિકો, આર રસ્તા, અમદાવાદ. ભાવ ૧-૮-૦. અને

ફર્ધિયા-કાઠી:—લેખક, પ્રકાશક, ઉપર પ્રમાણે. નોંધાવર ૧-૮-૦

ખ-ને દારયરસનાં પુસ્તકો છે. પહેલાંમા નાની નાની ટૂંકી વાર્તાઓ છે, ખીજમાં સળગ વાર્તા છે. લેખકને મધ્યમ વર્ગના અને તેથી ઉતરતા વર્ગનાં અમુક પ્રકારના માણસોનો સારો પરિચય છે; સામાન્ય માણસોની જાણ દેવોનો અને તેમની બોલીનો (જે કે બોલીના અનુકરણમાં સુરતી અને પારસી બોલી જેવા ખીજમાં નથી સજ્જ થયા) સારો અભ્યાસ છે. તેમણે એ વર્ગના માણસોની નાની નાની ટેવો અને તેમની જાણ ચેષ્ટાઓનું સારું અનુકરણ કરેલું છે. જે કે 'ફર્ધિયા-કાઠી'માં (પૃ. ૧૦) ઉકમણા- સુટ 'ની ખરીદી કરવા નાયક જાય છે તે પશ્ચિમનું અનુકરણ જણાય છે. આપણે ત્યાં પુરુષો સોગમાં કાળાં કાટ પાટલુન પહેરતા નથી, અને વાર્તાને અંગે નાયકને તેમ કરવું આવરણક પણ નથી, જે કે એ પ્રસંગે સેકન્ડ હેન્ડ માલ વેચનારની દુકાનનું વર્ણન ત્યાંના વેચનારની વાતચીત ચાલાકી સર્વ આબેહુજ અને વાર્તાના રસને અનુકૂળ છે. લેખકને સુરત અને મુંબઈના જીવનનો સારો અનુભવ છે.

દારયરસ આથી વધારે જાડો નથી જતો. કેટલીક જગાએ લેખક ચાતુરીથી ખડખડાટ દસાવી શકે છે, કેટલીક જગાએ નિવાસી ઉત્પન્ન કરે તેવી અને ઘણી જગાએ એકાદ વ્યક્તિ આત્મત કહેાડી સ્થિતિમાં આવી ગઈ હોય તેવી પરિસ્થિતિ

લેખક ઉપન કરે છે, પણ માણસોના ઉપલક્ષિયા સ્વભાવ એટલા અને લાપાથી વધારે ઊંડે લેખક જમ શકતા નથી. દાસ્તનાં પાત્રોના પણ એક સરખો સ્વભાવ નથી સાચવી શકતા. ઘણી જગ્યાએ માત્ર અશિષ્ટ લાપા વાપરીને જ દાસ્ત ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ઊધિયું અને બાફનાર જેવા પ્રયોગો સુરુચિને પ્રતિકૂળ ન. ત્યાં ત્યાં દાસ્ત ઉપજાવવાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા દેખાઈ આવે છે.

પણ સૌથી વધારે રસવિસંવાદી તો તેમની ઉપદેશવૃત્તિ છે. રીતરિવાજના લાભોનો ઉપદેશ જ્યાં જ્યાં દે છે ત્યાં ત્યાં દાસ્ત નથી રહેતો તેમ જ બીજો એક પણ રસ નથી રહેતો તેમ જ બીજો એક પણ રસ નથી આવતો, માત્ર સૂઝો ઉપદેશ જ આવે છે. અને તેમાં નિબંધનું ગાંભીર્ય કે સત્યનું નિરૂપણ નથી હોતું માત્ર લેખકની અહેતુક પ્રાચીન-પ્રિયતા જણાઈ આવે છે. જનસ્વભાવમાં વધારે ઊંડા ઉતરવાનું તો બને કે ન બને, પણ લેખક આ ઉપદેશવૃત્તિને તો જરૂર એક બાજુ મૂકી શકે.

કૃતિઓની આવી ખોટા છતાં અમુક વાચક વર્ગને માટે આમાં સાચું દાસ્ત છે અને અશિષ્ટ લાપાપ્રયોગ સિવાય અને કેટલાક કલાદોષો સિવાય આમાં ખાસ કશું અપત્ય નથી. કેમ જગ્યાએ દાસ્તમાં અંગત કટુતા નથી.

ડોહટન યોજના—લેખક: હરભાઈ ત્રિવેદી. શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર. કિ. એક રૂપિયો.

આખા ગુજરાતમાં સરકારી કે સ્વતંત્ર શાળાઓમાં કેળવણીના પ્રયોગો કરનાર જે થોડીક શાળાઓ છે તેમાં શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ ભવન ધણું ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે. આ પુસ્તકમાં ડોહટન પદ્ધતિના છ વરસના અભ્યાસ પછી તે પદ્ધતિનું મિસ પ્રાઈવર્સના મૂળ પુસ્તકની યોજના પ્રમાણે, પણ સ્વતંત્ર, નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રવૃત્તાવનામાં શ્રી નૃસિંહપ્રસાદ બટ્ટે કહ્યું છે તેમ, કેટલા સ્વદેશી આગ્રહીઓ કેળવણીમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિઓ લાવવાની ના કહે છે તેઓએ જાણવું જોઈએ કે તેઓ ચલાવે છે તે પદ્ધતિ પણ પરદેશી જ છે અને તેને, ઉપલબ્ધ સર્વ અનુભવને બળે, સુધારવી એ દરેક શિક્ષકની ફરજ છે. આ યોજનાનો ખાસ ગુણ એ છે કે તેથી વિદ્યાર્થીને સ્વાતંત્ર્ય ધણું રહે છે; આ સ્વાતંત્ર્ય સ્વચ્છંદનું રૂપ નથી પકડતું કારણ કે તે સાથે તેને વિદ્યાર્થીસમાજની સગવડનાં નિયમો એ સમાજની વ્યક્તિ તરીકે પાળવા પડે છે. આમાં શિક્ષક વધારે આજસુ નથી બનતો પણ તેને વિદ્યાર્થીઓ ઉપર વધારે વ્યક્તિગત ધ્યાન આપવું પડે છે; કાર્યની આયોજના બહુ ધ્યાનપૂર્વક કરવી પડે છે. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીને શિક્ષકનો પૂરતો લાજ તો મળે છે જ. શિક્ષકોએ આ યોજના વિચારવી જોઈએ અને સગવડ હોય તો તેને અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ—લેખક: નર્મદાશંકર પંડ્યા. પ્રકાશક: સાધુ ગૌરાંગદાસ, મંત્રી, ગૌરાંગ સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, ૭૨ મેડોઝ સ્ટ્રીટ ફોટ, મુંબઈ. કિંમત રા. ૨.

કર્તા કહે છે તેમ ચૈતન્યદેવનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર ગુજરાતીમાં આ પહેલી જ વાર પ્રગટ થાય છે. કર્તાએ વિષયને સગતાં પ્રુકળ પ્રાચીન અર્વાચીન, બંગાળી અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચ્યા છે અને બંગાળાતી મુસાફરી પણ કરી છે. તે બધામાથી તેમણે આ ચરિત્ર લખેલું છે. નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યદેવની અસર યથા હશે એ કલ્પના અમને ઉપપન્ન લાગતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ કુગોશંકર શાસ્ત્રીએ દર્શાવે છે તેમ વારંવાર મૂર્છા ખાતા નૃત્ય કરતાં ચૈતન્યદેવ

અને વ્યવહારમાં રહેલા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિપ્રણાલીમાં જ એટલો ભેદ છે કે એ તર્ક માની શકાય નહિ.

પુસ્તક સુવાચ્ય છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં એક આવકારયોગ્ય ઉમેરો છે.

૧૭ છાયા ચિત્રો—ચિત્રકાર: કનુ દેસાઈ.

ગુજરાતના ચિત્રકાર તરફથી બહાર પડતો આ બીજો ચિત્રસંગ્રહ છે. તેનો ઉપોદ્ધાત ચિત્રવિવેચનામાં પ્રસિદ્ધ શ્રીયુત નાનાચાલ મહેતા આઈ. સી. એસ. એમણે લખી આપ્યો છે. કાવ્યને જેવી ભાષાગાનની સીમા છે તેવી ચિત્રને નથી, એ બોતાં ઉપોદ્ધાત અંગ્રેજીમાં લખાયો તે સારો અમારો વાંદો નથી, પણ તે સાથે ગુજરાતી કે દિલ્હીમાં તે જ ઉપોદ્ધાત આપવાની યોજના થઈ હોત તો વધારે સારું,—શ્રીયુત નાનાચાલ, ગુજરાતી અને દિલ્હી બન્નેના સારા લેખક છે.

આખા સંગ્રહની છપામણી બધામણી વગેરે ચિત્રમન્યને શોભે તેવી છે. પુસ્તક મોટા પાનાનું છે. સામાન્ય રીતે પાનું અને તેનો રંગ ચિત્રને અનુકૂળ તખ્તી બને છે, બે કે કયાક ચિત્ર નાનું પડે છે ૧૭ ચિત્રો ઉપરાંત પૂંઠા ઉપર સૂર્ય તરફ મોં રાખી વાંસળા વગાડતો પુરુષ, ઉપોદ્ધાતના પાના પર નીચેના લોકો (જે દેખાતાં નથી તે) તરફ જોઈ તેમને કંઈક સૂક્ષ્મ સમગ્રપતો સત્ય દ્રષ્ટા, ઉપોદ્ધાત પૂરો થતા આપેલ શિયાળાનું ચિત્ર, અને અનુક્રમશ્ચિકાના પાના પર નડીકાઢે ચાત બેઠેલી સ્ત્રીનું ચિત્ર પણ જોવા જેવાં છે.

બધા ચિત્રો છાયાચિત્રો છે અને ગુજરાતમાં છાયાચિત્રોના આ પહેલો સંગ્રહ બહાર પડે છે. છાયાચિત્રોમાં ચિત્રકાર સાદામાં સાદી સામગ્રી પોતાની કૃતિ માટે સ્વીકારે છે: અમુક રંગની બોય અને કાગો કે તેને મળતો રંગ. તે રેખાઓથી આકૃતિ સિદ્ધ નથી કરતો તેમજ રંગની ધન કે વ્યાજી માત્રાથી તેજ-છાયા નથી બતાવતો પણ રંગના એક સરખા લેપથી આકૃતિ સિદ્ધ કરે છે. કવચિત્ લાલ કે સફેદ રંગથી સૂર્ય કે ચંદ્ર બનાવે છે પણ ત્યાં પણ રંગનો લેપ એક સરખો જ હોય છે.

આવી સાદી સામગ્રીથી માત્ર સાદા ભાવો જ બતાવી શકાય. માનવીના ભાવો તેમાં આસપાસના પરિસૃષ્ટિ બહુ કુશળ રીતે સૂચવવા જોઈએ. અને તેમ છતાં અનેક રેખાથી કે અનેક રંગોની અનેક માત્રાની ત્રીજીવટથી જે ચિત્રભાવને પ્રુષ્ટ કરી શકાય તે સર્વ શક્યતા કલાકાર અહીં પોતાના સાધનની પસંદગીથી જ છોડી દે છે. જેમ નાનું કાવ્ય કે વારતા એક નાનો ભાવ જ બતાવી શકે, મદ્રાકાવ્યની પેઠે તેમાં અનેક પાત્રો ન આવી શકે, તેમ આ સાદી સાધનસામગ્રીમાં થોડી જ વ્યક્તિઓ તેનો વિષય બની શકે. વળી વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓ કાળા રંગથી બતાવવાની હોવાથી, તેણે પોતાનો વિષય એવો જ પસંદ કરવો જોઈએ, જેમાં તે તે વ્યક્તિ કે વસ્તુ વ્યવસ્થિક રીતે કાળા જેવી જ દેખાતી હોય—તો જ તેનું ચિત્ર વધારે અસર કરે.

શ્રીયુત કનુનાં સર્વ ચિત્રો જોતા જણાય છે કે તેમણે આ મર્યાદા સહજ રીતે પાળી છે. મંદિરના એટલા ઉપર બેઠેલી સ્ત્રી તેની પાછળના તેજેમમ આકાશમાં કાળા જ દેખાય (ચિત્ર ૧ હું). ગામ બહાર ગોદરે કુદરી ફરતી છોકરીઓ પણ સ્વાભાવિક રીતે આવી જ દેખાય. બન્નેના ભાવો સમજવા માટે આપણે તેમના મુખની અંદરની રેખા વગેરે જોવાની જરૂર નથી; એ ભાવો એટલા સાદા છે. ત્રીજા ચિત્રમાં પાકુ અને માત્રીનો ભાવ બતાવવાને કલાકારે સૂક્ષ્મ સૂચનો આપ્યા છે. બન્ને જરા ઊંચાછાંચે બેઠા છે એટલે છાયાચિત્રમાં આવી શકે છે. આસપાસ વસંત પૂર બહારમાં બતાવેલ છે. જરા ઊંચે બેઠેલાં પાકુ એકી-

દશે માત્રી સામે જોઈ રહ્યો છે તે તેની શ્રેષ્ઠવિશ્વતા બતાવે છે. તો બીજી બાજુ દાદીએ ફરતા હાથથી જાંડું ચિતન, ફિકર, બજે કે વિચારથી વિકારને દબાવતો હોય એમ જણાય છે. પણ ખૂબી તો એ છે કે આ બન્ને ઉપર અમૂલી રહેલી વસંતનો પત્રસમૃદ્ધિમાં એક પક્ષી યુગલ કામમેશિત બેઠેલું છે, જે, વસંતની નિર્મલો ઉપર પણ અસર થઈ છે, એમ દર્શાવે છે. કાન્ત આજ વરતુ કાવ્યમા નિરૂપે છે.

દિવ્ય રાગ રાસ થાતાં બન્યું શાન્ત બાધું વન
સોદયુ ધડથી નજી એ આમાં સર્વના મન.
માધુર્ય એ દહજીવું કપિ ના સમાધ,
હા! કેમ આ દલક અંતરથી ખમાય;
સાથે મળ્યાં તરત દેવતા સર્વ દોડી,
બેઠી રહ્યા સ્વર વિષે દહ વતિ જોડી.

કાવ્યમા પશુપક્ષી સર્વ ફંપનીનું વર્ણન છે. હાયાચિત્રમાં તેનું સૂચન માત્ર એક જ પક્ષિયુગલથી કર્યું છે. ચિત્રકારને આ અને કવ્ય દેવતાનીનાં ચિત્રોની પ્રેરણા કાન્તમાંથી મળી હોય તો નવાઈ નહિ.

ઉપોદ્ધાતમા આ ચિત્રની રચિત કરી છે તે સાથે અમે સંમત છીએ. 'કવ્ય દેવતા'ની શ્રીયુત મહેતા, પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રીયુત અખીન્દ્રનાથ ટાંગેરે કરેલા એ વિષયના પ્રપ્તન કરતાં પણ વધારે સારું ગણે છે. સ્થલસંકેચને લીધે અમે બધાં ચિત્રો વિશે વિસ્તારથી લખી શકતા નથી. પણ 'પ્રતિબિમ્બ'માં પડછાયાનું આબેહૂમપણું કોઈનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નહિ રહે. શુદ્ધ સુખતાનો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ પણ યોગ્ય રીતે જોડાયો છે. ચિત્રમાં વાતાવરણ કેવી સચોટ અસર કરી શકે છે તેનો દાખલો સાર્વસંગીય છે. સંગીતને લીધે વાતાવરણ થયું છે એમ નહિ પણ બજે સાધકાલનું વાતાવરણ આખી કુદરતમાં વિસ્તર્યું છે અને તેજ વાતાવરણ મનુષ્યમાં સંગીતરૂપે પ્રગટ થાય છે. એને જ મળતું આત્મપ્રસંગી. પાનખર આવીને કુદરતને નિરસંકાર કરી ગઈ છે પણ વસન્ત બજે હમણાં જ બેઠી છે, તેના અંકુરે ક્યાંક ક્યાંક આખામાં ફૂટ્યા છે, અને તેવા જ મનુષ્યોમાં પણ ફૂટ્યા છે. માનવી અને કુદરતનું એકબે બતાવવા યુવતી અને ઝાઝના આકારમા એક સુદૃઢ સાર્થક મૂક્યું છે જે કુશલ ચિત્રકાર જ બતાવી શકે છે. જોય અને આકૃતિના 'રંગ'ની પસંદગી પણ અતુલ છે. છેલ્લે અમે 'પડતી રાતે રણમાં' જે આ અંકના પ્રારંભમાં મૂક્યું છે, તે તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. સફેદ રેતીના રણમાં સાંઝે ઊંટ અને તે પર બેઠેલાં માણસો કાળાં જ દેખાય. એકદમ ઉતારે પહોંચવાની ઉત્સુકતા માણસોનાં મોં પરથી આ ચિત્રમાં ન જોઈ શકીએ પણ સાદી દોરેલી પણ, સમસ્ત કુદરત એ જ સૂચવે છે સાંઝ પડી છે. ઉપર ઝાખી બીજ દેખાય છે, જે ધરતીમાં ધર્મની સૂચક છે. આ સુમારેને સાઝની નમાજનો વખત થઈ ગયો છે અને આટલા રણમાં પણ તેઓ કોઈ દૂરના સ્થાન તરફ તરિત પ્રમાણ કરે છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. બજે આ અનંત દેખાતા લવાટવીમાં ધર્મ જ માત્ર ઉત્સાહનો પ્રેરક અને દિશાનો સૂચક છે.

અને આ ચિત્રો દોરનાર કનુ દેમાઈને ૬૭ ૨૫ વરસે પૂરા થયાં નથી. આપણે આશા રાખીશું કે તેમણે હાયાચિત્રોમાં જે ફતેહ મેળવી છે તેવી જ ફતેહ તેઓ રચના અને રેખાનાં કામમાં પણ મેળવે, યુગરાતના જીવનમાં એતપ્રેત થઈ તેના અપ્રકટ સૈદ્ધ્યને પ્રકટ કરે, અને યુગરાત, જેને સામાન્ય રીતે પોતાના માણસો તરફ બેઠેલાં રહેવાની ટેવ છે, તે તેમના તરફ એવી ન રહે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦]

કદાચ લાહોરમાં જ "તાજમદાલ" જેવો "દૂરમદાલ" યાત. પણ પાછળથી મૃત્યુલોક છોડ્યો એટલે એક સાદી જ કચર છે. થોડા વખત ઉપર જ દકીમ અજમલખાંના પ્રયાસથી આ જગ્યાએ દુરસ્તી કરવામાં આવેલી છે.

પ્રતાપી શીખગુરુ રણજીતસિંહની સમાધિ લાહોરમાં કેટબકાર શાહી મસ્જિદ પાસે છે. શાહી મસ્જિદ ભવ્ય છે. તે ઔરંગઝેબે બાંધેલી છે. દારૂના કેદાર માટે તેમ જ ખીન લશ્કરી કામ માટે શીખોએ આનો ઉપયોગ કર્યો હતો. કહેવાય છે કે જલ્દાગીરના મકરખાના કેટલાક આરસપદારૂના કહેડા તથા પથ્થરોનો આ સમાધિ માટે ઉપયોગ કર્યો હતો અને ત્યાંથી કહેડાઓ તે મકરખા પર પાછા ગયા છે. આ સમાધિ પાસે જ શીખોનું શ્રુદ્ધાર છે. શીખ કોનફરન્સ ત્યાં જ ભરાય હતી. તેમના અશ્વક્ષ સરદાર ખગસિંહનું સરખમ મદામખાના સરખસથી પણ સાદું પરંતુ impressive લાગ્યું. ભાવનાવાળા, શ્રદ્ધાવાન, સાદા છતાં લશ્કરી તાલીમવાળા નાગી તરવારો સાથે યાત્રનારા કર્મચીરોનું સરખસ જુદી જ છાપ પાડતું હતું. શીખોનું જીવન મર્યાદા જ તાલીમવાળું છે.

દરેક માણસ પોતાનો ભોટા પાથરણું કિરપાણુવગેરે સમને ધડીમાં સરખસ માટે કે મુસાફરી માટે તૈયાર થઈ શકે છે. તેઓ સાથે પથે ચાલીને જવાનું પસંદ કરે છે. શીખો શરીરે કદાવર છે, અને તેમની સ્વાભાવિક રહેણીકરણી પણ લશ્કરી છે. આર શીખ ભેગા ચાલતા હોય તો પગ સાથે જ ઊપડે. તેમને જોતા જ જણાય કે તેઓ બહુ વાતો ન કરે અને કામ કરી બતાવે તેવા છે.

લાહોરનો કિસ્સો જોવા હું જઈ ચક્રો નહિ કારણ કે તેને માટે સરકારી અમલદારોની રજાચી જોઈએ છીએ. અને મદાસખાના દિવસોમા મને વખત પણ ન મળ્યો અને પરવાનગી આપનારા સરકારી અમલદારો શોખ્યાએ જડે કે કેમ એ શંકા હતી. વાઈસરોયની ગાડી નીચે ફૂટેલા બાળ માટે જે મદાસખાના સ્વર્ણસેવકો પટ્ટાયા તેમને પોલિસના હવાલે કરનાર માછરૂટને જામીન પર છોડવાની અરજ કરવા ત્યાંના મોટા મોટા ખારિસ્ટરોએ બોળ્યા પણ તા. ૩૧ મી સુધી તેઓ કયા હતા તેનો પત્તો તેમની ઓફિસને પણ નહોતો, એ તો બધાએ જાપાદારા અવધ્યું દરી જ !

એક દિવસ અમૃતસર પણ જઈ આવ્યો. લાહોર કરતાં ત્યાં ગુજરાતીઓની વસ્તી વધારે છે. ત્યાં જલિયાનવાસા બાગના દર્શન કરવા ગયો હતો. અત્યારે તો ત્યાં બાગ જ છે. જે જગાએથી બંધુકના બદારો કરેલા હતા તે જગ્યા, તથા જગ્યાથી વક્રતાઓ બાપણ કરતા હતા તે જગ્યા કામચલાઉ રાખેલી છે. જે કુવામા કેટલાક માણસો ધકેલાઈને પડીને રૂડી ગયા તે કુવો પણ મરામત કરીને રાખેલો છે. અમૃતસરનો કિસ્સો તાજે જ છે એટલે વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

અમૃતસરમાં ખાસ જોવા જેવું શીખોનું સુવર્ણમંદિર છે. ત્યાં એવો નિયમ છે કે અંદર જતા પદેલાં ખીરી તમાકુ કે જે ટાંપ ફેરી પરતુઓ ખીસામા દોષ તે કાઢી નાખવી જોઈએ. બટ મોખાં બેતારી પત્ર પાંચ પછી તજાવની પાળ ઉપર જીનરી ચકાવ. મંદિર કાંકરીઆની નગીના વાટીની પેઠે તજાવની અંદર છે. તજાવની એમર જે પાળ બાંધેલી છે તે આશરે ૧૦-૧૨ ફૂટ પહોળી અને આરસપદારૂની છે. તેની પાસે બાળા અટલનું મંદિર છે.

ત્યાં જવાને ગામમાંથી ખીજે સીધો રસ્તો પશુ છે એટલે અહીંથી પાછા મુખ્ય મંદિર આવતાં અમારે ખીજી વાર પગ ધોવા પડ્યા. બાબા અટલ તે કદા શીખગુરુ હરગોવિંદજીના નાના દીકરા હતા. તેને વિશે એવી વાત છે, કે તે (૬-૭ વર્ષની ઉંમરે) અને એક ખીજે છોકરો રમતા હતા ત્યાં રાત પડી અને પેલા છોકરાને માથે દા રહી ગયો. રાત્રે સર્પદંશથી એ છોકરો ગુજરી ગયો. સવારે બાબા અટલે તેના શબને હાથ અડાડીને કહ્યું કે, જમ્યા ઊઠ દા આપ અને તે છોકરો ફરીથી જીવતો થયો. આ હકીકત જાણતાં ગુરુએ બાબા અટલને કપડો આપ્યો કે તેણે આ પોતાની શક્તિને કુરુપયોગ કર્યો કહેવાય. બાબા અટલને તેથી ધણો પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેણે ઉપવાસ કરીને દેહ છોડ્યો. તેની એ જગા છે. આ જગા ઉપર એક મોટું ટાવર છે, જેના ઉપરથી બાબા શહેરનું સુંદર દ્રશ્ય કેળાય છે. ગુરુદ્વારા પ્રબંધક કમિટિનું કાર્યાલય અહીં જ છે. ગુરુ કા લંગર પશુ અહીં છે ત્યાં, ધર્મ કે કામના કોઈ પણ બેદ વિના હિંદુ મુસલમાન સર્વને ખાવાનું વ્યયમ છે.

શીખ સોફીમાં જાતિસેવાની એક અદ્યતન હાવના છે. કોઈ પણ ધર્મકાર્યને માટે ગમે તેટલા પૈસા આપ્યા હોય છતાં તેમણે પોતાના શરીરથી સેવા આપવી જ જોઈએ એમ તેઓ માને છે. કોઈ ધાર્મિક મકાન થતું હશે તો ગમે તેવા પૈસાદાર પશુ તમારામાં ચૂનો વહેશે. મોટા ધરની ઓઝસ પાળનારી સ્ત્રીઓ પશુ રાત્રે આવી કામ કરી જશે. મકાનો માટે ઇંટો ભાગવાનું કામ પશુ તેઓ કરશે. આથી તેમનું કામ ધણું સોધામાં રહ્યું કે વગર ખર્ચે થાય છે. હાલ ત્યાં દિવાલ ઉપર સુંદર ચિત્રો છે તે શીખ ચિત્રકારોએ જાતિસેવા તરીકે કરેલાં છે. આથી શીખોને એક પ્રકારની સેવાભાવની, સમાનતાની અને અહંકાર વિનાની નમ્રતાની કેળવણી ઠીક ઠીક મળે છે. શીખો આદતો બહોળો ઉપયોગ કરે છે પશુ તેમના સિવાયની પંચજની પ્રજામાં પરદેશી કાપડો ખૂબ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવ્યો.

લાહોરની મહાસભાના કાર્ય વિશે વિવિધ મતો છે. એક વિદ્યાર્થી તરીકે જોતાં મને તો એકંદર વાતાવરણ આશાભર્યું લાગ્યું. આપણા તરફથી સુંદર, સચોટ અને સરસમાં સરસ અંગ્રેજી ભાષામાંની દલીલને અભાવે જ સ્વરાજ્યનું શાકું અટકી પડ્યું છે એમ માનનારાઓનો અભિપ્રાય ગમે તે હોય પણ આપણે જેટલે દરજ્જે લાલકાર મેળવેલી હશે તેટલે જ દરજ્જે આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવાના અગર ભોગવવાના છીએ એમ માનનારને તો મહાસભાના કાર્યક્રમમાં કે ઠરાવોમાં આશાનું જ બળ મળે છે. સ્વરાજ્યનો અર્થ ફક્ત થોડા હિંદી રંગની આમરીવાળા મોટા અમલદારો એમ ન થતો હોય પણ સ્વરાજ્ય એટલે સોફીનું રાજ્ય, આમવર્ગના સૌખ્ય મારેનું રાજ્ય એમ હોય તો તે અંદરથી જ આવવું જોઈએ. બહારથી કોઈ આપે પણ નહિ અને આપે તો તે પચાવી પણ શકાય નહિ. આવી દૃષ્ટિબિંદુવાળી મહાસભાનો કાર્યક્રમ કુદરતી રીતે પ્રગમુખ હોય અને લાહોરની મહાસભાએ એ જ ધોરણે દેશ આગળ રાખ્યું છે.

લાહોરનું રાજકીય વાતાવરણ

મહાસભાના કામકાજની એક હકીકત તરી આવે છે કે હિંદના ખીખ ખધા પ્રાંતો કરતાં પંજાબ અને બંગાળમાં યુવાનવર્ગ ધણો જઠાણ યર્ષ ગયો છે અને તેનું કારણ પણ સદૃશ સમજી શકાય એવું છે. બંગાળમાં અને પંજાબમાં સરકારનો ત્રાસ વધારે છે, ત્યાંની પોલિસ ધણી કનડગત કરે છે અને પ્રજા ત્રાસી ગઈ છે. મહાસભાની છેલ્લી બેઠક લાહોરમાં મળી હતી તેથી પંજાબે પોતાના શૌર્યનું પ્રદર્શન પણ ઠીક કર્યું હતું અને હજારો નવ-જુવાનો જાણે જંગમાં જવાને તૈયાર થઈ ગયા હોય એવો ભાસ થતો હતો. જ્યાં સરકારી કબાણ વધારે હોય છે ત્યાંની પ્રજા વધારે જોરથી બળવો કરવાને તૈયાર થાય છે. બીજા પ્રતિભા પ્રજામત જાહેર કરવાને છૂટ છે તેથી પંજાબમાં નહોતી અને છેક ઓડિશામાંના વખતથી ત્યાં જુલમ અને ત્રાસ પ્રવર્તી રહ્યો છે. મહાસભાના કામમાં આડખીલીઓ નાખવામાં સરકારે જરા થે મથા રાખી નથી. છેક સરકારમાં આટલી મોટી મહાસભાને યોગ્ય જમીન નોંધે એ તે આપવામાં સરકારે ખૂબ ખૂબ પડાવી, સેનિટરી તથા પોલિસ ખાતાએ પણ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરી, અને ગામડાંની પ્રજા લાહોર જઈને નિકર થાય તે અટકાવવા માટે અનેક જાતના ગપાટા, જાહેરાતો વગેરે પ્રચારકામ કર્યું એમ કહેવાય છે.

કેટલાક કાર્યકર્તાઓની ધરપકડ થઈ હતી એ પણ જાણીતી વાત છે.

પંજાબના વાતાવરણમાં કેમી વિખરાઈને અગ્રરથાન આપવું પડે છે. ત્યાં મુસલમાનની વસ્તી ૫૬ ટકા છે, અને બીજી વસ્તીમાં હિંદુ તથા શીખ એમ બે મહત્વના ભાગ છે.

અંગ્રેજ સરકાર તો આ ત્રણ કોમની દોરતી સાંખી શકે નહિ. જો કેાઈ પણ કોમને વિશેષ હક્ક ન આપવામાં આવે અને કોમી પ્રતિનિધિત્વ કાઢી નાખીએ તો મુસલમાન ૫૬ ટકા આવી શકે પણ તે છતાં તેઓ છૂટા મતાધિકાર માગે તો જરૂર હિંદુ અને શીખ એવી માગણી કરે કે જેવી રીતે હિંદુઓની બહુ-મતીવાળા પ્રાંતોમાં લઘુમતીને ભાગ આપવામાં આવે છે તેવા ભાગ પંજાબમાં લઘુમતીવાળી કોમોને આપવા. શીખો એમ માગે છે કે મુસલમાનોને ૪૦ ટકા, હિંદુઓને તથા શીખોને દરેકને ૩૦ ટકા પ્રતિનિધિત્વ આપવું. આ માગણી મુસલમાનો કોઈ દિવસ કબૂલ ન કરે. ખરું જોતાં આ જાતના કૃત્રિમ હક્કોથી કોમ હલકી અને નબળા પડે છે, પણ આજે આવેશમાં ધસડાતી કોમો દલીલ અને હકાપણ સાબજવાને તૈયાર નથી તેને શું કરવું ?

રશિયામાં પણ અનેક કોમો, ધર્મો અને જાતજાતની પ્રજા વસે છે, પણ ત્યાં આ પ્રશ્નનો નિકાલ થઈ ગયો છે, આપણે ત્યાં પણ જરૂર થઈ જશે. મૌલાના મહમદઅલી અને તેમના જેવા માણસોના વિચાર જૂના અને રહી થઈ ગયા છે. ત્યાં અરાન પ્રજા વસે છે ત્યાં તેમની ઉશ્કેરણી ટકી રહેશે પણ એકંદરે સત્ય જહાર તરી આવશે, અને આ કોમી વિખ-વાદના અખાડામાં પણ શાંતિ આવશે.

પંજાબનું શૌર્ય હિંસાત્મક છે એમ કહેવું ખરું નથી. સુર-કા-ગાગમાં શીખોએ જે અહિંસાત્મક શૌર્યનું પ્રદર્શન કર્યું હતું તેવું આખા દેશમાં કોઈ પણ ઠેકાણે થયું નથી. છ છ ફૂટના લકડરી અનુભવવાળા શીખોએ શબ્દ બોલ્યા વિના માર સહન કર્યો હતો તે જુલમી શકાય એમ નથી. ત્યાંના સ્વયંસેવકોએ

ને તાલીમ ખતાવી છે તેવી તાલીમ આખા દેશભરમાં આવે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

સુ. મ.

* *

લોક સેવક સમાજ લાહોર

ભારત માતાની સેવા કરવા માટે અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે તેમાં આધુનિક પદ્ધતિથી દેશસેવા સંઘ સહગત શ્રી. ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલેએ સને ૧૯૦૫માં સ્થાપ્યો હતો આજે હિંદુ ભરમા એવા અનેક સંઘો હશે. અસહકારની જખખર ચળવળ વખતે ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એક સંઘની સ્થાપના થઈ હતી; અને તેવી જ રીતે પંજાબને માટે લાલા લજપતરાયે રાજકીય વિષયોના અભ્યાસીઓ તથા સેવકોને માટે તિલક મહારાજના સ્મારક તરીકે તિલક રાજકારણ વિદ્યાલય (Tilak School of Politics) ની સ્થાપના કરી અને ૧૯૨૦ ની સાલમાં લોક સેવક સમાજ (Servants of the People Society) સ્થાપ્યો હિંદુ સેવક સમાજના ધણી સભ્યો સરકારની સેડમાં ભરાતાં શીખ્યા હતા તેથી સ્વતંત્ર અને કાર્મિક ઉદ્ધામ પક્ષના સેવકો પેદા કરવા માટે આ સંસ્થાની યોજના થયેલી. હિંદુ સેવક સમાજની માફક આ સંસ્થાને પણ મૂળ યોજક અને પ્રેરકને જોડેલા લાલ મળવો જોઈએ તેટલો મળ્યો નથી. આવી વિષમ સ્થિતિનું કારણ સહેલાઈથી સમજી શકાય એવું છે. આપણા દેશમાં પોતાનું આખું જીવન અને બધી શક્તિ દેશહિતાયે સમર્પણ કરી દે એવી ધણી વ્યક્તિઓ નથી અને તેથી તેવી વ્યક્તિઓને માથે અનેક પ્રકારના કામને બોજે આવી પડે છે. આર્થ સમાજના પ્રખર આગ્રેવાન હોવાને લીધે તેમને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં તેમ જ ફેજવણીને લગતી સંસ્થાઓમાં ધણી શક્તિ વાપરવી પડતી હતી. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં એમનું સ્થાન છેક મોખરે હતું.

સામાજિક સુધારો, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સ્ત્રી ફેજવણી વગેરે અનેક હિંદુસાલમાં એમને આગળ પડતો ભાગ લેવો પડતો, અને અનેક પત્રોમાં લખવાનું હતું તેથી આ નવી સંસ્થાની ખીલવણીમાં જેટલી જોડણી તેટલી દેખરેખ ન રાખી શક્યા.

આ સંસ્થા તરફથી એક અંગ્રેજી અને ખીન્ડું ઉર્દુ સામાજિક પ્રગટ થાય છે. રાજકારણની પાઠશાળા ઉપરાંત પંજાબ તથા ઉત્તરમાં રાષ્ટ્રીય ફેજવણીની શાળાઓ ચલાવાય છે. સામાજિક સુધારામાં દલિતોદ્ધાર તથા વિધવા વિવાહને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદીપ્રચાર માટે તેમ જ સ્વદેશી અને ખાદીના પ્રચાર માટે પણ પ્રવૃત્તિઓ કામમાં લીધી છે, અને જ્યારે જ્યારે દેશના પર કાંઈ આસ્થાની સુસ્તાની આવત આવી પડે છે ત્યારે આ સેવકો વહારે ધાય છે.

ગુજરાતમાં ખાદી કાર્યોચયનાં મથકો સ્થપાયા છે. કાલમાં રાનીપરજળી મેવાને માટે પણ કાર્યોચયો છે પણ હિંદુસેવક સમાજ નથા લાહોરના લોક સેવક સમાજના જેવી એક સંસ્થાની આવશ્યકતા અહીં પણ છે. ગુજરાતમાં સાધારણ સારી જાગૃતિ આવી છે અને ખીજી સંસ્થાઓમાં જોડાઈ મળેલા એવા જીવાન પણ છે. આવી સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એવા બાધોને કામને માટે મેળવી લઈને તેમને યોગ્ય તાલીમ આપવાનો છે. લાહોરની સંસ્થામાં કાઠિયાવાડના એક લાઈ સભ્ય થયા છે કારણ કે ગુજરાતમાં એવી સંસ્થા નથી. અલ્લાહબાદનાં શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંકન આ સમાજના પ્રમુખ છે.

સુ. મ.

* *

ધરમાં રાત્રી

લાહોરમાં એક પત્રકારોની પરિષદ પણ બરાબ હતી. તેમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બાઈબેલીએ

આપણા દેશની એક વિચિત્ર અને બંધકર વસ્તુસ્થિતિ વિશે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આપણી પ્રજામાં હજાર ગતના મતભેદો હોય અને તેને લીધે ગુદા ગુદા વિરોધી પક્ષો સામા પક્ષો પર ગમે તેવી ટીકા, ખરી કે ખોટી, કરે એ સમજ શકાય એવું છે, પણ આ દેશમાં તે ઉપરાંત એક એવો બહારનો પક્ષ છે કે જે હિંદી પ્રજા ગુલામીને માટે સર્જાયેલી છે અને બ્રિટિશ સરકાર વિના જીવી શકે નહિ, જનવર છે એવો એવો પ્રચાર કરી રહ્યો છે. એ પક્ષના હાથમાં 'દાઘમસ,' 'સ્ટેટસમેન,' 'પાયો નિયર' વગેરે પત્રો છે. આપણા વિચારોને વખોટી કાઢવા ઉપરાંત આપણા ગમે તેટલા જીવ્યા અને માનવંતા આગેવાનો પર એ ધૂન ઉડાડે છે. હિંદીઓ ગુલામ છે એ જાહેર કરવાનો, અને એ ગુલામીમાંથી હજારો વધો સુધી તેઓ છૂટી શકે એમ નથી એમ બતાવવાનો તેમનો હમેશનો પ્રયત્ન છે.

પણ એ પત્રો ટકી શકે છે આપણી વિદેશી સરકારની કૃપાથી. આજે પત્રોનો નિર્વોહ જાહેરાતથી થાય છે તે જાણીતી વાત છે. આવા કુદૃષ્ટ પેપરોને સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, રેલ્વે ખાતા, બંદર ખાતા, લોકલ બોર્ડ, વગેરે સરકારના હાથની સંસ્થાઓ મારફત પુષ્કળ આર્થિક મદદ મળે છે અને પછી આડકતરી રીતે રાજા રજવાડા પાસેથી પણ મદદ મેળવાય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર બંધકર છે. કેાઇ કિલ્લામાં દુશ્મનપક્ષનો માણસ ફરવાળા ઉઘાડી દેવાને માટે સંતાપ બેઠો હોય તેના જેટલો જ આ પક્ષ પ્રજાસંહારક છે. જેવી રીતે સરકારે આપણને ખોટા ઇતિહાસ શીખવ્યા અને આપણી નબળાઇ તથા કુસંપનું જ્ઞાન કરાવીને એએજ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાના પાઠ બાણાબ્યા તેવી જ રીતે દરેકજા આવાં પત્રો આપણી પ્રજામાં ઝેર રેડ્યાં કરે છે અને કેાઈ પણ સુધારો થયો કે તેને ઉતારી પાડે છે, જરા

લગાઈ થઈ કે તેને કામી વિખવાદ તરીકે જાણીને ડુંગર જેવડો મોટો કરે છે.

અને આપણા દેશમાં હજી એવા હજારો મોઢા છે કે જેમને આવાં પત્રો વિના ચેન વળતું નથી. સરકારી કબાણને લીધે બધી લાયસેન્સીઓમાં એવાં જ પત્રો લેવાય છે અને રાષ્ટ્રીય પત્રો બહિષ્કાર પામે છે. આ બધી હકીકત આપણે જાણીએ છીએ તે છતાં બ્રાહ્મ સેલ્ફીએ આપણું ખાસ લક્ષ્ય એ બાબત પર દોર્યું છે તો હવે એ કફોડી રિયાત ટાળવાને માટે પ્રજાએ સક્રિય પગલાં લેવાં જોઈએ.

સુ. મ.

* *

સંસાર સુધારા પરિષદ

બાળકગ્ન પ્રતિબંધક કાયદાને પસાર કરાવનાર શ્રી. હરવિકાસ શારદા આ પરિષદના પ્રમુખ હતા. (શ્રી. શારદાના નામનો ઉચ્ચાર સારકા થાય છે એવો મત અમે સાંભળ્યો છે પણ પુરાવાના અભાવે અમે આ પ્રચલિત ઉચ્ચાર કબૂલ રાખ્યો છે.) એમનું પૂર્વ બાપણ ઇન્ડિયન સોશિયલ રિફોર્મરમાં (ડીસે. ૨૮) છપાયું છે. રાજકીય અને સામાજિક પ્રગતિનો પરસ્પર સંબંધ છે અને એક વિના બીજામાં બહુ પ્રગતિ થવી સંભવિત નથી એ તરફ લક્ષ્ય દોર્યું છે આપણા માલવિયા, મહામદઅલી, આચાર્ય, કલ્કર વગેરે નેતાઓ તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિ તરફ ઉદાસીન રહેતા આગેવાનો આ વાત સમજે તો સારું. ન સમજે તો તેમનું નેતૃત્વ આપણે ન સ્વીકારવું જોઈએ.

વર્ણશ્રમ અને સંયુક્ત કુટુંબ એ બન્ને બ્યવસ્થાથી હિંદુ સમાજે પોતાનું રક્ષણ કેવી રીતે કર્યું હતું તેનું વિવેચન કર્યું પછી તેમણે બતાવ્યું છે કે એ બ્યવસ્થા હવે તૂટી પડી છે, તે સંઘાયક થવાને બદલે પ્રગતિને રોકી દે છે અને વર્ણબ્યવસ્થામાં જે જડતા આવી છે તેને

લીધે આપણી રાજકીય પકતી યથા છે. તેવી રીતે સંયુક્ત કુટુંબની વ્યવસ્થાથી અમુક માણસોમાં ખૂબ સહકાર થતો અને તે કુટુંબની પ્રગતિ થતી. તેવી જ રીતે આ વ્યવસ્થાથી નબળી કે રોગી કે દુઃખી વ્યક્તિઓનું રક્ષણ થતું હતું આ વ્યવસ્થાને લીધે ઘણા કાયદો થયો પણ જ્યારે સહકારને ઠેકાણે કંકાસ પેઠો અને રક્ષણને લીધે આળસ અને હરામખોરી આવી એટલે એ સરચા હાનિકારક યથા ગણ. આજે કુટુંબને બદલે દરેક વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય એ ખોય આખી દુનિયામાં સ્વીકારાયો છે.

સામાજિક સુધારો એ રીતે યથા શકે :
(૧) જે પ્રજામતને અનુસરીને ન્યાતબલ પેલો સારા કાયદો કરે તો ઘણો કાયદો થાય, અને નહિ તો (૨) રાજ્યે એવા સુધારા કરવા જોઈએ. ન્યાતબલતા સુધારા કરવા જેટલું બળ રહ્યું નથી, પોતાના નિયમોનો લંગ કરનારને કાર્ક કરી શકે એમ નથી તો સુધારા ક્યાથી કરે? એટલે જાણને અનુકૂળ સુધારા રાજ્ય તરફથી થવા જ જોઈએ, અને બાળ-લગ્ન પ્રતિબંધનો; કાયદો કેટલો બધો આવશ્યક હતો તે થોડા ભદ્રેભદ્રો સિવાય સૌ કોઈ સમજે છે. આપણા દેશમાં રાજ્ય તરફથી હમેશા મદદ મળતી હતી અને સામાજિક સુધારાને ઉત્તેજન મળતું હતું તેના અનેક દર્શાવો છે. સામાજિક સુધારાના ત્રણ વિકાસ પાડી શકાય : (૧) છાંદસોનો; હજી તથા હિતના પ્રાપ્તો, (૨) સ્ત્રીઓના હજી તથા પ્રાપ્તો અને (૩) વ્યક્તિ તથા વર્ગોના હજી. બાળકોને વહેલા અકાળે પરણાવી દે નહિ, તો બાળવિધવા પણ થાય નહિ; બાળકોને દારુ, તમાકુના વ્યસનોમાંથી મુક્ત રાખવા માટે હજી પગલાં લેવાયાં નથી અને દરેકને યોગ્ય શિક્ષણ મળે તેને માટે પણ વ્યવસ્થા થઈ નથી. લગ્ન માટે પણ દરેક મુલાન કે મુવતિને પોતાની વડુ

કે વર શોધી લેવાની છૂટ હોવી જોઈએ, અને ને ધણી ન્યાતમાં નથી.

સ્ત્રીઓને માટે વિધવા વિવાહ, વારસાના હક્ક અને નાગરિક હક્કોના સવાલ ખડા થાય છે, પણ તેની દલીલ કરતા શ્રી શારદાબે વેદ, બ્રાહ્મણ, મહાભારત, મનુ, નારદ, યાગ-વલ્ક્ય, પરશુરામ વગેરેના વચનો ટાંક્યાં છે તે તરફ અમારો રપટ અણગમો બતાવીએ છીએ. કોઈ બનારસનો પંડિત તેમની સામે એટલા જ જબરા સૂત્રો કાઢી બતાવશે, પણ અમે એ જૂનાં વચનોનો માનસહિત અસ્વીકાર કરીએ છીએ. એમના યુગને માટે એમના વિચારો મુજારક હશે. તે આજના યુગને અનુકૂળ નહિ હોય તો તેને ફેંકી દેતાં અમે જરા મે અચકાઈશું નહિ.

અરપ્રશ્નતાનું નિવારણ કાયદાથી થતું જોઈએ અને અરપ્રશ્ન ગણાતા વર્ગોને દરેક નાગરિક હક્ક મળવો જ જોઈએ. હિંદીરાષ્ટ્રમાં રાજકીય દષ્ટિએ કોઈ પણ પ્રકારની અસમાનતા ન જોઈએ. વ્યક્તિગત હક્કોમાં એક પત્નીનો કાયદો કરવો પડશે. હિંદીઓને માટે તેમ જ મુસલમાનોને માટે. ધરમાના બીજા સુધરેલા દેશોમાં થયું છે તેમ આજે પણ આખી દુનિયામાં જે સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો થઈ રહ્યો છે તે દષ્ટિથી વિચાર કરીને એક પત્નીનો કાયદો અને વિવાજ હાખલ કરવા પડશે. હિંદુઓમાં પણ તેટલી જ જરૂર છે.

આ પરિવર્તે પસાર કરેલો એક ઠરાવ નોંધવા જેવો છે. જેવી રીતે મહાસભાએ કાયમી કાર્યાલય ખોલ્યું છે તે પ્રમાણે સામાજિક સુધારાને માટે યોગ્ય વિચાર કરવા અને પગલાં લેવા માટે એક ઓરિસ ખોલવામાં આવશે અને એક કાર્યવાહક સમિતિ બારે માસ કામ કરશે આ પરિવર્તે હવે બાંધવાવસ્થા પટાવીને પુરુષાર્થ કરવા લાગી છે એવું હવે આપણે કહી શકીશું.

મહાસભા પહેલાં:

ડિસેમ્બર માસમાં મહાસભાનું અધિવેશન એ જ આખા દેશમાં સૌથી મોટો ખર્ચા હોવાથી આ એકમાં સ્વાભાવિક રીતે તે વિશે જ મુખ્ય લખવાનું હોય. આ સંબંધમાં મહાસભાએ શા શા ઠરાવો કર્યા તે વિશે વિચાર કરતાં, તે પહેલાં બનેલા કેટલાક ખર્ચા પ્રથમ જોવા જોઈએ. છેલ્લી કલકત્તા મહાસભાનો મુખ્ય ઠરાવ એ હતો કે ૩૧ મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૪ સુધીમાં જે 'સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય' ('કુમીનિયન સ્ટેટસ') હિંદને ન મળે તો લાહોર મહાસભામાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય જાહેર કરવું. એટલે આ સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય વિશે શું શું થયું તે ટૂંકમાં જોવાની જરૂર છે.

પાર્લિમેન્ટમાં ચર્ચા:

બધા એકમા, મજૂર સરકારની સંમતિથી નામદાર વાઈસરોયે જે જાહેરનામું કાઢ્યું હતું તે અને તે ઉપરથી હિંદમાં જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓએ શા અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા અને મહાસભાએ તેનો શો જવાબ આપ્યો તે આપણે જોઈ ગયા. તે પછી પાર્લિમેન્ટમાં વાઈસરોયના જાહેરનામાની ચર્ચાથી હિંદમાં ધીમેધીમે એ જાહેરનામા વિશે પણ ઉત્સાહ ઓછો થતો જતો હતો અને ઇંગ્લંડ તરફ વહેંચ વધતો જતો હતો. તે પછી મજૂરપક્ષના સ્વતંત્ર પક્ષના સભ્ય મિ. ફેનર બ્રોકવેએ ગાંધીજીને ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા તાર કર્યો ત્યારે તેમણે ૨૫૬ જણાઓ કે મજૂર સરકાર 'કુમીનિયન સ્ટેટસ' આપવાને તૈયાર હોય એવા તેમને વિશ્વાસ નથી આવતો. આફ્રિકામાં પોતે જનરલ સ્મટસ તરફથી ૨૫૬ કહેણ સાંભળ્યું ત્યારે તુરત લગાઈ ઊઠી તેમની સાથે સંકર કર્યો હતો-પણ હિંદ સંબંધી તેમને એટલો વિશ્વાસ નથી બેસતો. બરાબર આ પછી તરતજ-જોકે એ વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ નથી-મિ. ફેનર બ્રોકવેએ પાર્લિમેન્ટમાં નીચેનો

ઠરાવ મૂક્યો: (૧) ગોળમેજી પરિષદમાં હિંદમાં જુદા જુદા અભિપ્રાય ધરાવતા બધા પક્ષોને પ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ; (૨) પરિષદમાં જે ચર્ચા થાય તેમાં સાર્થાનિક સ્વરાજ્યનું તરફ આવી જવું જોઈએ; (૩) છેલ્લા બે વરસ દરમિયાન ચાલતા રાજકીય ગુંદા મોટેનાં કામે બંધ કરવાં જોઈએ. આ ઠરાવ ઉપરની ચર્ચામાં કોનઝરવેટિવ પક્ષ તરફથી સર સેમ્યુઅલ હોર બેઠ્યા હતા. તેમણે પ્રથમ એ જણાવ્યું કે કદી નહિ અને છેલ્લી વાર પાર્લિમેન્ટની હિંદ સંબંધી ચર્ચામાં પાર્લિમેન્ટના પક્ષોએ ભિન્ન અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા એવું લાગવાથી પોતાને દુઃખ થયું હતું. પાર્લિમેન્ટ હમેશાં હિંદ તરફ એકમત હોય છે એ ખરું પણ એ એકમતપણું ઉપેક્ષાનું અને તેથીયે વધારે હિંદને ચૂંટવા કરવાનું હોય છે. આ વખતે પણ પાછી પાર્લિમેન્ટ એકમત થવાનું કહે છે તે અવશ્ય સારા પરિણામ માટે હોય એમ માનવાની જરૂર નથી, તેમણે કહ્યું કે ગોળમેજી પરિષદ પાસે મૂકાવાના ચર્ચાના મુદ્દા, અને કાર્યપદ્ધતિ વગેરે બાબતો જે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ બહાર પાડે તો ગોળમેજી પરિષદને પાર્લિમેન્ટના સર્વપક્ષો આવકાર આપી શકે.

સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ મિ. વેન્જુડ બેન જણાવ્યું કે હિંદી પ્રજાએ ઇંગ્લંડના વર્તમાન-પત્રોમાં આવતા લેખો ઉપર બહુ ધ્યાન નહિ આપવું જોઈએ. ઇંગ્લંડની પ્રજાને હિંદને માટે ખરો સહભાવ છે. આ સમય અસહકારનો નથી પણ બેશા બેસીને દલીલ કરવાનો છે. "મિ. ગાંધી કહે છે. 'જે નવા સહભાવની તમે વાત કરો છો તેની સમ્યાઈ સાબીત કરવા માટે તમે કેટલાક કાર્યો બનાવી શકો છો.' " વેન્જુડ બેન આ સમ્યાઈ બતાવવા અનેક કૃત્યો ગણાવી બતાવે છે. ૧૯૧૬માં મહાન વિમલ પછીની વરસેલની સુમેલમાં હિંદ તરફથી સહી કરવામાં આવી હતી. હિંદના જે જે પ્રશ્નોમાં

હિંદી સરકાર અને ધારાસભાઓ એકમત હોય તેમાં વચ્ચે નહિ પડવાની નીતિ હું અનુમરું છું. બીજાં સંસ્થાઓની પેઠે હિંદને સંરક્ષણની જાકતો નાંખવાનો હક છે. હિંદને માટે માલ લેવાને તેને સસ્તી અનુકૂળ બજારમાં જવાને છૂટ છે. આ કાર્યો બતાવે છે કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય શરૂ થઇ ગયું છે. બીજાં સંસ્થાઓની માફક હિંદ તરફથી એક હાઇ કમિશનર લાંડનમાં રહે છે. દુનિયાના દરેક બાગમાં હિંદી સરકાર હિંદીઓનું ઉપરાણું તાણે છે. આંતર રાષ્ટ્રીય મજૂર પ્રતિબંધો હિંદને સ્થાન છે. સર્વ પ્રજા પરિષદમાં સૌથી પ્રથમ એક હિંદી હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગએલ છે. દરેક સંસ્થાનની બાબતમાં સંસ્થાનને કાયદો ધડીને હકો નથી અપાયા પણ રૂઢિ પરંપરાથી, એક દાખલા ઉપરથી બીજા દાખલામાં, એમ હકો અપાયા છે વગેરે. અમેરિકાની કેલોગ સુલેહમાં હિંદ તરફથી સહી કરવામાં આવી છે તે કેમ ન ગણાયું તે સમગ્રતુ નથી પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ આણું ગણાવીને તો માત્ર પોતાની દલીલને નિર્બળ કરે છે. આ બધું હિંદનું સાંસ્થાનિક કે કોઇ પણ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય નથી પણ માત્ર હિંદની સ્વતંત્રતાની મરકરી છે. હિંદની ધારાસભાઓમાં સરકારી ખટપટથી પ્રજામત કેટલો રજુ થઇ શકે છે તે કોઈથી અગમ્યું નથી. અને વડી ધારાસભાના પ્રમુખ કાયદાની ખારીકીથી એકાદ સરકારી ખિલતે ન આવવા જે તો નામદાર વાઈસરોયને તેને અમલમાં ચૂકતાં કેટલી વાર લાગે તેનો અનુભવ હજી જૂનો નથી થયેલ. આખી દુનિયામાં હિંદીનું રક્ષણ તો ઠીક પણ ઇંગ્લેંડના જ સંસ્થાનોમાં હિંદીનું સામાન્ય માન રહેવું હોય તો પણ ધણું છે. અને હિંદને નામે સરકાર પોતાની મરજીમાં આવે તે માથુસ પાસે આંતર રાષ્ટ્રીય વહીવટ કરાવે છે તે તો હિંદની પરતંત્રતાની માત્ર જાહેરખબર છે. આવી દલીલો કરવાને

બદલે મિ. બેને માત્ર પોતાનો સહભાવ જ કહી હોત તો તે અમે વધારે માનવાને તૈયાર હતા. સ્વરાજની આવી વિડંબના કરતાં નહિ-સ્વરાજ સારું.

ગોળમેજી પરિષદ માત્ર સાધ્મિક કમિશને રજુ કરેલા મુદ્દા ઉપર જ ચર્ચા કરી શકશે કે તે જવાબનો ગમે તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરી શકશે એ પ્રશ્નના જવાબમાં મિ. બેને જણાવ્યું કે સરકારી કમિશનનો રિપોર્ટ, સાધ્મિક કમિશનનો રિપોર્ટ અને મજૂર કમિશનનો રિપોર્ટ એ સર્વ ગોળમેજી પરિષદ પાસે રજુ કરવામાં આવશે પણ દરેક સભ્યને ગોળમેજી પરિષદમાં ગમે તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરવાનો હક રહેશે. આનો અર્થ એવો થાય છે કે સાધ્મિક કમિશને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની લલામણ નાંકરી હોય તો પણ ગોળમેજી પરિષદમાં તે પ્રશ્નની ચર્ચા ઉઠાવી શકાશે.

આ ઠરાવ પસાર થયો હતો, તેમાં એક વસ્તુ ઉપર ખ્યાન ખેંચવા જેવું છે. આ ઠરાવ મુજબ પરિષદની ચર્ચામાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યનું તત્ત્વ આવી જવું જોઈએ એમ નહીં થયું છે. પણ તેથી એમ ફલિત નથી થતું કે અમુક માસમાં કે એકાદ વરસમાં આ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય, એની મેળે એટલે કે, હિંદની સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટેની લાપકાતની પરીક્ષા લેવા બીજું કમિશન નીમાયા વિના-મળા જશે.

વાઈસરોયની ટ્રેન નીચે 'બોંબ:-

તા. ૨૩મીએ નામદાર વાઈસરોય પોતાના કાર્યક્રમ પ્રમાણે દિલ્હી જતા હતા ત્યારે દિલ્હીથી દસ માઈલ તેમની ટ્રેનની નીચે બોંબ ફૂટયો પાટાથી ૩૦૦ વાર દૂર વિજળીના તારથી તે બોંબ ફેડવામાં આવ્યો હતો. સહબાળ્યે નામદાર વાઈસરોયને, લેડી ઇર્વિનને કે બીજા કોઇને જરા પણ ઇજા થઇ નહોતી. નીમેલાં કમ પ્રમાણે તે નામદાર દિલ્હી પહોંચી પોતાનું કાર્ય કરી શક્યા હતા.

આ કૃત્યને માટે દેશનો એક પણ પ્રાણી માણસ તિરસ્કાર કર્યા વિના રહેશે નહિ.

આ બનાવને મહાસભા સાથે સંબંધ છે કારણકે આ સંબંધી મુકાબેલા ઠરાવ ઉપર બંધુજી ચર્ચા થઈ હતી. પણ તે સિવાય પણ આ બનાવ ઉપર દેશના સર્વ વિચારકોએ અને સરકારે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. ગાંધીજીએ અસહકાર શરૂ કર્યો. તે પહેલાં બોંબ ઉપર કેટલાકની શ્રદ્ધા સંખળ હતી. પણ અસહકાર ખરા જોસથી ચાલ્યો, અસહકારે જે અનેક કાર્યો કર્યા, અને તેના જે અનેક પરિણામો આવ્યા. તેમા એક અગત્યનું પરિણામ એ હતું કે બોંબ ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર એ નાના વર્ગે એ દિશાની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ બંધ કરી. અને અત્યારે અસહકાર જેવા કોઈ પણ પ્રબળ કાર્યક્રમને અલાવે એ અદ્વાન નાના વર્ગનો ઉદ્દામ ઉત્સાહ ફરી એ જ કુમાર્ગે વળે છે. સરકારે આ સમજવું જોઈએ અને દેશનેતાઓએ પણ વિચારવું જોઈએ કે શોકનો જુદોસો વાળો તેનો સદુપયોગ કરવાનો ખરો ઉપાય આખા દેશની શક્તિ જેમા ઉપયોગમાં આવી શકે તેવા કોઈ જગરે કાર્યક્રમ છે.

વાઈસરોયની નેતાઓ સાથે મુલાકાત લાહોર મહાસભાની દિશા ખરી રીતે કલકત્તા મહાસભામા નક્કી થયેલી હતી. જે ૧૯૨૯માં સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય ન મળે તો સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને ધ્યેય ઠરાવવું તેવું નક્કી કરેલું હતું. તેના જવાબમા જ ખરી રીતે નામદાર વાયસરોયે ગોળમેજી પરિષદનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું. તે જાહેરનામાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા દેશના નેતાઓએ સામું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું હતું અને તેમા, વાઈસરોયના જાહેરનામાનો અર્થ સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાની જ ચર્ચા ગોળમેજી પરિષદમાં થવાની છે, એમ આશા ખતાવી હતી. હવે તે ખાખત

સ્પષ્ટ કરવા દેશનેતાઓ અને વાઈસરોય તા. રંડમીએ એટલે મહાસભા પહેલાં મળ્યા. આ મુલાકાતનું પરિણામ સત્તાવાર રીતે સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. મહાસભા પક્ષ તરફથી એવી માગણી હતી કે: “પરિષદનો ઉદ્દેશ સાર્થાનિક સ્વરાજ્યની યોજના ઘડવાનો છે અને તે યોજનાને પ્રિથિથ સરકાર ટેકા આપવાનું માથે લેશે એવી તે ખાતરી ન આવે તો મહાસભા તેમા લાગ લઈ શકે તેમાં જંબીર મુશ્કેલી છે.” નામદાર વાઈસરોયે સ્પષ્ટ કર્યું કે: “વધારેમાં વધારે સંમતિ મેળવીને છેવટની દરખાસ્તો મૂકવાને આ પરિષદ બોલાવવામા આવે છે, અને તે દરખાસ્તો પાર્લીમેન્ટની આગળ રજૂ કરવી એ નામદાર શહેનશાહની સરકારની ફરજ છે. પણ વાઈસરોય પોતે કે શાહી સરકાર કોઈ પણ રીતે પરિષદના કાર્યને ખોટી આગાહીથી બાધી પાર્લીમેન્ટની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરે એ અશક્ય છે.” આ મતભેદ ઉપર જ મસક્કત તૂટી પડી. હજી બાંધછોડ કરવાનું દાર ખુદલું છે એમ આશા રખાતી હતી પણ તે દારનો કશો ઉપયોગ થયો નથી.

બન્ને પક્ષની વચ્ચેનો તફાવત બરાબર સમજવાની જરૂર છે. હિંદે કલકત્તા મહાસભામાં સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય માગ્યું હતું. પરિષદમા સહકાર કરવો જોઈએ એવા પક્ષવાદીઓ કહે છે કે ગોળમેજી પરિષદમા જઈને પણ દરેક સભ્યને સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય માગવાની છૂટ છે. પણ એ બ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ છૂટને ક્ષીણ જ ત્યાંના કેટલાક સભ્યો સાર્થાનિક સ્વરાજ્યનો નિરોધ પણ કરી શકશે—કરશે. અને શાહી સરકાર તો જેટલામાં વધારેમાં વધારે સંમતિ થઈ હશે તેટલું જ પાર્લીમેન્ટ આગળ રજૂ કરશે અને તે માત્ર રજૂ કરશે. તેને ટેકા આપશે અને પાર્લીમેન્ટ તે મંજૂર ન કરે તો મંજૂર સરકાર પાર્લીમેન્ટની રૂઢિ પ્રમાણે રાજીનામું આપી ખીજ પાર્લીમેન્ટ બોલાવશે

એમ નહિ. એટલે પાર્લિમેન્ટને પણ તેમાંથી કાપી લેવાની છૂટ રહે છે. દેશ નેતાઓની એ માગણી છે કે જે કાંઈ ચર્ચા થવી જોઈએ તે સાર્વાનિક સ્વરાજ્યની જ થવી જોઈએ. તેને વિશે કેવો કાર્યક્રમ ધડોલ, હાલના બધારણુમાંથી નવું બંધારણ કેવી રીતે વિકસાવવું, સંક્રાન્તિકાલમાં શું કરવું એ બધા ચર્ચાના વિષયો હોઈ શકે પણ મૂળ સુદો તો સાર્વાનિક સ્વરાજ્યનો જ હોવો જોઈએ.

આ સ્પષ્ટ મતભેદ છતાં કેટલાક નેતાઓ, આ ગોળમેજી પરિષદમાંથી સ્વરાજ્ય મળી શકશે એમ કેવી રીતે માને છે તે અમે સમજી શકતા નથી:

મહાસભાનાં મુખ્ય ભાષણો

સ્વાગતાધ્યક્ષ ડૉ. કિચલુનું ભાષણ: મહાસભા વધારે કાર્યપર ધ્યાન છે તેનું એક લક્ષણ એ છે કે તે શોડાઓલી બનતી નથી છે. આ વખતે સ્વાગતાધ્યક્ષ અને અધ્યક્ષ બંનેનાં ભાષણો ઘણાં ટૂંકા છે. આ વખતની મહાસભામાં લગભગ બધા વક્તાઓનાં ભાષણો દિલ્લીમાં થયા હતા તેમા શરુમા ડૉ. કિચલુનો અપવાદ છે એ જોઈ અમને આશ્ચર્ય થાય છે. તેઓ પણ બીજાઓની માફક દિલ્લીમાં બોલી શક્યા હોત.

ડૉ. કિચલુ અસહકારના આદ્ય સાથીઓ- માંના અને આદ્ય કેદીઓમાંના એક છે. તેમના ભાષણમાં પણ અસહ અસહકારનો રણકાર સંભળાય છે. તેમણે બાધબંધો (comrades) શબ્દથી મહાસભાના સભ્યોને સંબોધી પોતાની દૃષ્ટિથી મહાસભાનો ટૂંકો ઇતિહાસ જણાવ્યો તે જોવા જેવો છે. ૪૪ વરસ પહેલાં આપણા કેટલાક દેશનેતાઓએ મહાસભાનો પાયો નાંખ્યો. તેઓ મોટા માણસો હતા પણ તેઓ હિંદના બુદ્ધિબીર્જીના હતા. તે વખતે વરસોવરસ મહાસભા મળીને રાજમકિતના ઠરાવો પસાર કરતી અને રાજકારમારના

ખાતામાં નોકરીની વધારે તકો માગતી. ધીમે ધીમે નેતાઓ વધારે અગત્યના વિષયો છેડવા લાગ્યા પણ તેઓ આમર્ષના પ્રતિનિધિઓ નહોતા તેમ જ આમર્ષ તરફ તેમની દૃષ્ટિ પણ નહોતી; તે દેશની સુકિત માટે તેમને સંગઠિત કરવા તેમનામાં રહીને તેઓ કામ તો ક્યાંથી જ કરી શકે!

યુરોપના મદાન વિગ્રહ પહેલાં સ્થિતિ કંઈક આવી હતી:

(૧) ઉપલા વર્ગો એટલે જમીનદારો અને તાલેવંત લોકો ઉપર અમલદારોની કૃષાદૃષ્ટિ હતી અને તેઓ રાજબક્ત હતા.

(૨) મધ્યમવર્ગના લોકો-ખાસ કરીને મધ્યમવર્ગમાં ઉતરતી પંક્તિના બેઠાકુ (bourgeoisie યુર્પના) ધંધાદારી લોકો નાણાની ખરાબ સ્થિતિને લીધે અસંતોષના ચિહ્નો બતાવતા હતા.

(૩) રાષ્ટ્રીય ચળવળ મુખ્યત્વે કરીને કેળવાયેલા અને ધંધાદારી વર્ગો-જેવાકે વકીલો- ઉપર નિર્ભર હતી, જેઓ દેશના રાજ્યદીવટમાં સમગ્રપૂર્વક રસ લેતા.

(૪) એડૂતો અને મજૂરો ઇંગ્લેન્ડની ખરાબમાં ખરાબ હાડમારી વેકતાં છતાં પોતાની કુમાલ અવરથાના અવન્ત બાનથી જાગ્રત થયા નહોતા.

પંડી યુરોપનો મદાન વિગ્રહ થયો. આ પહેલાં પણ જાપાને રશિયા સામે સુદ કરી વિજય મેળવ્યો ત્યારથી પૂર્વના રાજ્યો પશ્ચિમની ધાસરીમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. રશિયા, ટુર્કિસ્તાન, આયર્લેન્ડ, ઈરાન, ચીન અને ઇન્જિમની કાન્તિથી આખા પૂર્વનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું છે. તેમાં મદાન વિગ્રહ પછીની ઇંગ્લેન્ડની સિરનેરીથી હિંદને ઇંગ્લેન્ડનો વિધામ ભડી ગયો. ઇંગ્લેન્ડ અત્યું પણ દિલ્ પોતાનાં બૂલ જોઈ લીધી. અંગ્રેજોએ હિંદનું મન મનાવવા ૧૯૧૯માં મોટેશુ-એમ્સફોર્ડ સુધારા

આપણા તેની સામે આપણા હિંદુ સમાજે પોતે ઉઠાવ્યો. ત્યાં કાળા (શેલેટ) કાપડાં. પસાર થયા. મહાત્માજીએ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો અને સાચાગ્રહનો મોરચો માંડ્યો. હિંદુ મુસલમાન સર્વેએ આપણા કાળા લીધો અને દેશને સમગ્રયુગ કે ધર્મ અને કોમના તકાવતો સાચા નથી, માત્ર સ્વાર્થી લોકોએ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જીતી કરેલી આળપવાળ છે.

સરકારે પ્રતિષ્ઠાની ખાતર અને લોકોને પાક શીખવવાની ખાતર વિમાનોમાંથી બોમ ફેંક્યા અને સરકારના કાયદાએ નિર્દોષ અને નિશ્ચય પ્રજા પર ગોળાઓ ચલાવ્યો. મહાસભાએ અમૃતસર મુકામે ઠરાવ્યું કે ૧૯૧૬ના સુધારા અસંતોષકારક, અપૂરતા અને નિરાશાજનક હતા અને મહાસભાને સરકારમાં શ્રદ્ધા રહી નહિ. પણ બ્રિટિશ શહેનશાહીને ગણકાર્યું નહિ ફરીથી દેશ આપણે જીતેા યથો. પણ લડાઇ આખર સુધી ચાલી નહિ. ચૌરી-ચૌરામાં અને બીજાં એકામે સ્થળે રમખાણો થયા, અને લડાઇને ખરે વખતે લડાઈ બંધ કરવામાં આવી. માણસોના જુસ્સાને સામે ધણી વાગ્યો અને ઝીણી ખટપટથી દેશમાં ફાટફૂટ ચર્ચ. આપણા વિનીત મિત્રોએ સહકાર કરવાની જૂથ મારી, અને આપણા કોમી નેતા દમનનીતિમાં સરકારને મદદ કરવા લાગ્યા. આ બધાનું ખરું કારણ એટલું જ હતું કે લોકોને પોતાના જુસ્સાને અત્યુદ્ધે કોઈ સમર્થ કાર્યક્રમની જરૂર હતી.

હિંદુ-મુસલમાન મતભેદો ક્ષણિક છે, સાચા નથી. આપણે તેને છોડ્યા વિના એમને એમ રહેવા દીધા હોત તો તે ક્યારના મરી ગયા હોત; પણ સરકારી અમલદારોનાં મેળાંથી ઉત્તેજાઈ આપણે તેનો નિવેડો કરવા ગયા. આપણી સર્વપક્ષપરિપક્વ વ્યર્થ ગણ છે. તેનાથી કશો ફાયદો નથી થયો. જિલ્લું તેનાથી કોમી નેતાઓને પ્રતિષ્ઠા મળી ગઈ છે.

આપણા ધર્મના ખ્યાલમાં જ ફેરફાર દોષ

છે. ધર્મ એ અંગત અભિપ્રાય અને શ્રદ્ધાનો પ્રશ્ન છે. ખરા રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક ધોરણ ઉપર એક જખરજરત લેંડાઈતો કાર્યક્રમ માત્ર ધોવાની જરૂર છે. લોકો જરૂર તમને અનુસરશે. કોમી મતદાર મંડળો માગવાં એ બીરુતા છે. એવી માગણી કરનારા મોટે ભાગે જમીનદાર-વેપારી શુદ્ધિજીવી બેઠાકુર્વણ છે જેઓ માત્ર-વાતો કર કર કરે છે, અને માન માંડ અને જમીન માટે આલોક કે પરલોક ગમે તે વેચવા તૈયાર છે.

તે પછી મદ્રાસ અને કલકત્તા મહાસભાના ઠરાવોનો ઉલ્લેખ કરે છે. સરકારે એક વરસમાં સારથાનિક સ્વરાજ આપવાને બદલે ટ્રેડ ડિસ્પ્યુટ બિલ અને 'સેફ્ટી' બિલ પસાર કર્યા છે, પ્રજાની બોલવાની લખવાની અને સંગઠનની છૂટ લઈ લીધી છે, અને જાણે જાણે લોકો આઠાડીને મીરત અને લાહોરના રાજદારી કેસો જીતા કર્યા છે. ગુન્દામાંકૃત્ય નહિ પણ તેની પછવાડે રહેલ હેતુ જોવા જોઈએ. આ રાજદારી ગુન્દા-ગારોનો હેતુ ઉન્નત હતો. પણ સરકારે આવા કેસોને માટે કદી ખાસ જોગવાઈ કરી નથી. છેવટે જ્યારે શ્રીયુત જતીન્દ્ર નાયકો ઉપવાસથી દેહ છોડ્યો ત્યારે જેલતપાસ કમીશન નીમ્યું.

વાઇસરોયના જાહેરનામાં સંબંધી બોલતાં તેમણે કહ્યું સાઈમન કમિશનનો રિપોર્ટ પાર્લામેન્ટ પાસે મૂકાશે ત્યારે મજૂર સરકાર કેટલું કરવા તૈયાર છે તે કોઈ સમજવશે? એ ખરું છે કે ઈંગ્લંડના મજૂરો હિંદના મજૂરો સાથે સંગઠન કરવા ઇચ્છે છે, પણ એ પ્લાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે પણ જ્યારે લડાઈ પછી અંગ્રેજ ધંધાદારીઓએ હિંદની સોંધી મજૂરીનો લાભ લેવા મોટા પાયા પર ચાલ્યાં. કારખાના કાલ્યા અને તેથી ઇંગ્લંડમાં બેઠારી થઈ સારે જ. મજૂરપક્ષની ડાબી પાખ આપણા લોકમાં છે એ સાચું પણ જોડાઈને જેમ આપણે-ડાબી સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન પોતાનો કર્યો હતો તેમ મજૂર સરકાર

કરશે પાત શી કરો છો? મજૂર સરકાર બધું યદ્યપિ રહ્યા પછી આપણા તરફ ફરીને કહેશે: “ભાઈ અમે શું કરીએ? આ લિબરલો અને કોનઝરવેટિવો માનતા નથી. હમણાં તો જે આપે છે તે લાઇ સો. ફરીવાર અમે જ સત્તામાં આવીએ એવી આર્યના કરો.”

અત્યારે આપણી રિયલિટી આ છે: (૧) પરરાજ્ય આપણું લોહી ચૂસે છે અને હવે પ્રજાના સ્વાતંત્ર્ય માટે ગાળા ચાવવા યોગ્ય નથી. (૨) આત્મશ્રદ્ધા આત્મભોગ અને દુષ્પો સદ્ધા વિના આપણે માટે બીજો કોઇ ઉપાય નથી. (૩) આપણા કાર્યક્રમનો આપણે ખૂબ પ્રચાર કરવો જોઈએ. ખેડૂતો અને મજૂરોને સંગઠિત કરી તેમના બળનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, તેઓ જ ખરું બળ છે.

ભાષણને અન્તે તેમણે પહેલા મદાત્માજીને વિનંતી કરી કે તેમણે લોકોનું નેતૃત્વ લેવું જોઈએ. અને લોકોને વીનવ્યા કે તેમણે પ્રજાના અદ્વિસક કાર્યક્રમને વફાદાર રહી તાલીમમા રહેવું જોઈએ.

શ્રીયુત પંડિત બવાહીરલાલ નહેરુનું ભાષણ

ભાષણની શરુઆતમા તેમણે જણાવ્યું કે આ ૪૪ વરસમા મદાસભાએ ધીમી પણ સંગીન પ્રગતિ કરી છે. બહેલાંના એ મદાનકાર્યકર્તાઓને આપણે અત્યારેવીસરવા ન જોઈએ. તેમણે સ્વતંત્ર દિલ્હના પાયા નાખ્યા છે. દિલ્હની હાલની રિયલિટી વિશે બોલતાં તેમણે કહ્યું:

આજ તો સમસ્ત સંસાર હી એક પ્રશ્નચિહ્ન બન રહ્યા છે એવર સમી ભતિયે અપને અપને નવીન નિર્માણ થી અવરશા મેં પડી દુઈ છે હમ લોગ, આજ ઇતિહાસ કે સદાકાલ મેં છે, ... પરિણામ સ્વરૂપ એક નવયુગ કા ઉદય હોનેવાલા છે. આ નવો કાલ ધરતીમા મોટો દિસતો એશિયાનો અને ઐશ્વર્યપે દિલ્હનો છે. “યુરોપ ન આજ કાર્યક્ષેત્ર છે, ન કુલ્લકરમાન!” ભારત એક

વિશ્વગ્યાપી આદોલનનો ભાગ છે: “યદિ ભારતવર્ષ કે પાસ સંસાર કે કિયે કોઇ ઉપદેશ હૈ,...તો ઉસે સંસારકી દૂસરી ભતિયોસે સીખના બી અહુત કુછ હૈ.” ભારતવર્ષની ઇતિહાસસિદ્ધ વિશિષ્ટ શક્તિ એ છે કે તેણે અનેક ભતિઓનું સંગઠન કર્યું પણ “સમાનતા” સ્થાપિત કરને કે લિયે ભારતકો કોઇ સાધન ન મિલ સકા. ભારતવર્ષને જાન જીવકર ઇસ કી ઉપેક્ષા કરી. ઔર અપને સમાજકા સંગઠન “અસમાનતા” કે આધાર પર કિયા ઔર ઇસકા નિકૂટ ફલ આજ હમારે સામને છે, કિ હમારે લાખો ભાઈ અબી કલ તક દલિત રહે ઔર ઉન્હેં કિસી પ્રકારકી ઉન્નતિ કા અવસર નહીં દિધા ગયા.”

ન્યારે યુરોપમાં ધાર્મિક યુદ્ધો ચાલતાં હતાં ત્યારે ભારતમાં સંદિગ્ધતા દત્તી, આજે તે નથી. યુરોપે ધાર્મિક સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થઈ પછી રાજનૈતિક સ્વાધીનતા મેળવી અને અત્યારે તેનો મુખ્ય પ્રશ્ન સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સિદ્ધ કરવાનો છે. ભારતને પણ આ કોપડો ઉઠેલવો પડશે. તેમ કરવામાં તેણે પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. તેણે પોતાની રીતે તે કોપડો ઉઠેલવો જોઈએ.

અત્યારે સમાજમા વાસ્તવિક ભેદ તો કશો રહ્યો નથી પણ પરસ્પર શંકા અને અવિશ્વાસ છે. તેનો ઉપાય શો? “બધ ઔર શંકા કે સાથ તર્ક ઔર પ્રમાણકા કયા કામ? ઉદારતા ઔર વિશ્વાસહી ઉતકા વશ મેં કર સકતે હૈ.” પાછી દુનિયામાં કોઇ બદુભતી, દદ નિશ્ચય પર રચાએલી લઘુભતીને કચરી શકતી નથી, અને કોઈ લઘુભતી ધારાસભાની બેઠકોથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નથી. અત્યારે તો બધેય નાની પ્રજાઓ જ મોટી પ્રજાઓ ઉપર અધિકાર ચલાવે છે. ભારતવર્ષમા આ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો આઠસો અવિશ્વાસ છે એ નવાઇ છે! દિલ્હીને લાગિમ છે કે તેઓ, ઉદારતા

ખતાવે. દ્વિદમાં દિંદુપણુને કશી દાનિ થવાની નથી મુસલમાનો અને શીખ રાજ્ય થઇને જોઇએ તે લાઇ લે. કારણ કે ખરો સંગ્રામ તો આર્થિક થવાનો છે.

હવે એવો સમય આવ્યો છે ત્યારે સર્વ-પક્ષપરિચયના રિપોર્ટથી સ્વતંત્ર થઇ આપણે આગળ વધવું જોઇએ. કલકત્તા મહાસભાને વરસ થઈ ગયું છે. ગયા વર્ષમાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજ મળવાને બદલે રાષ્ટ્રીય અને મજૂરની હીલચાલ ઉપર જુલમ થયો છે.

વાઇસરોયે બ્રિટિશ સરકાર તરફથી જાહેરનામું બહાર પાડ્યું છે. પણ તેમની સુજનતા અને મીઠા શબ્દોથી આપણું શું વળે ? જાહેરનામા ઉપર જે ચર્ચા થઈ તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યની તેઓ વાત કરે છે તે માત્ર એક જાણ છે. લંડનમાં અમારે હાઇ કમિશનર હોય, કે અમારા માધી કોઈ ગવર્નર થાય એ અમારી માગણી નથી. “ હમ ડિન્ડુસ્તાનકી ગરીબ જનતાકી લટ કો બન્દ કરના ચાહતે. ”

કલકત્તા મહાસભાનો ઠરાવ જો જીવંતો હોય તો આપણે ઉદ્દેશ હવે “ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ” જ હોઈ શકે. અલખત દુનિયામાં કોઈ અલગ તો નથી થઇ શકતું, આપણે આ પરસ્પર સંબંધ તો રાખવાના જ. ત્યારે એ સંબંધ બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે કેમ નથી રાખતા ? એમ કોઇ પૂછે તો જવાબ એ છે કે જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જાળવરેલીથી બીજા પર સત્તા ચલાવે છે ત્યાં સુધી તે આંતરરાષ્ટ્રીય કુટુંબનું કેન્દ્ર ન જ બની શકે.

દુનિયાં સુગ્રેહની વાતો કરે છે પણ જ્યાં સુધી એક દેશ બીજા ઉપર અધિકાર બોગવે છે ત્યાં સુધી શાન્તિ અશક્ય છે. દેશનું લશ્કર અને આદિક તંત્ર દિદને મળે તો જ આપણને સારી રીતે કંઈ મળ્યું કહેવાય. બાકીનું બધું એની મેળે મળી રહેશે.

હું સ્પષ્ટ કહેવા માગું છું કે હું સોશિયાલિસ્ટ અને રિપબ્લિકન “ સમાજવાદી ” અને “ સર્વરાજવાદી ” છું. પણ હાલની સ્થિતિમાં મહાસભા સમાજવાદનો કાર્યક્રમ હાથમાં લઇ શકે તેમ નથી પણ એટલું જાણવું જોઇએ કે જગતભરમાં આ નવું બળ રાજકારણમાં પ્રવર્તે છે. વિવાદ માત્ર એટલો છે કે દરેક દેશ તેને કઈ રીતે અમલમાં મૂકે.

આપણા ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો છે. (૧) લઘુમતીવાળી કોમો (૨) દેશી રાજ્યો (૩) અને મજૂરો તથા ખેડૂતો. લઘુમતીવાળી કોમોને વિશ્વાસ આપવો જોઇએ કે તેમની સંસ્કૃતિનું રક્ષણ થશે. દેશી રાજ્યોએ પણ બ્રિટિશ દ્વિદમાં પ્રગળે જે હાલ હોય તે પોતાની પ્રગળે આપવા પડશે. દેશી રાજ્યની પ્રગળી મહાસભા ઉપેક્ષા નહિ કરે. ત્રીજો, ખેડૂતો અને મજૂરોનો પ્રશ્ન સૌથી મોટો છે. એ વર્ગ જેટલા આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેશે એટલી આપણી સફળતા થશે. મહાસભાએ તેના તરફ ધ્યાન અનેકવાર ખતાવ્યો છે પણ કાંઈ કરી શકી નથી. વર્તમાન સ્થિતિને ચાલુ રાખવી એ અન્યાયને ચાલુ રાખવા બરાબર છે. મહાસભા કદાચ આ બાબત તરત કાંઈ ન કરી શકે પણ આ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ.

આપણા કાર્યક્રમમાં મુખ્ય એ તો હોવું જ જોઇએ કે આપણી લડાઈ અહિંસામય અને શાન્ત હોવી જોઇએ. આખી પ્રગળી જેમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા હોય તેવી હીલચાલો શાન્તિમય જ જોઇએ. એકાદ વ્યક્તિએ કરેલી દિસા પણ હીલચાલને નબળા કરે છે.

પાછો કાર્યક્રમ ત્રિવિધ બહિષ્કારનો હતો: ધારાસભાનો, અદાલતોનો અને શાળાઓનો. સંપૂર્ણ ઉપાય તો આ જ છે પણ અદાલતો અને શાળાનો બહિષ્કાર અત્યારે જ કરવાની જરૂર નથી. પણ કોસિલોનો તો કરવો જ જોઇએ. અલખત આપણે આ બહિષ્કાર છોડીને

કૌસિલમાં જવાનું ઠરાવ્યું હતું. તેનાથી કાયદો નથી થતો એમ હું નથી કહેતો પણ તે સમય જુદો છે. ધારાસભાથી આપણા કેટલાય માણસોનું પતન થયું છે. તેના લોભથી કેટલાય કાર્યકર્તાઓ કામ નથી કરી શક્યા. આપણી પાસે માણસો ઓછા છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ સંબંધી તેમણે કહ્યું કે એ કાર્યક્રમ ચાલુ રહેવો જોઈએ પણ અનુભવ એવો છે કે તેથી આપણી પ્રગતિ બહુ થતી નથી. તેનાથી દેશ તૈયાર થયો છે. ખાસ કરીને આપણે વિદેશી કાપડ અને ક્ષિત્રિય માલનો બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. આપણે કાર્યક્રમ રાજનૈતિક અને આર્થિક બહિષ્કાર હોવો જોઈએ. આપણે એ પણ રજૂ કરવું જોઈએ કે ભારતવર્ષ માત્ર પોતાના હિતના ઋણને માટે જ જવાબદાર રહેશે, પણ જે ઋણે ભારતને કે અન્ય દેશોને હાસ ખતાવવાને કરવામાં આવે છે, તેને માટે જવાબદાર નથી. સંસ્થાનવાસી દિન્દીઓને માટે જુદું કહેવાની જરૂર નથી. દિન્દીની લગાઈનો નિવેડો આવ્યો તેનો પણ આવશે.

મહાસભાનું બંધારણ જૂનું યર્ધ ગયું છે. હવે દેખાવો કરવાનો વખત ગયો છે. મહાસભાને વધારે કાર્યકર થાય એવી કરવી જોઈએ. છેવટે તેમણે કહ્યું:

હમ સફલતા પર શાસન નહીં કરી શકે. પરંતુ સફલતા ઉઠે મિલતી હી હૈ જો હિંમત કરતે જૌર કામ કરતે હૈ, ડરપોક જૌર નિકમમે કાઉસકે દરાન નહીં હોતે. હમે પ્રાણોપી બાલ લગાતી હૈ, હમેશા રવાધીનતાકે વિષે બચાવહ માર્ગસે નિકલના પડતા હૈ. હમ અજ સફલ હોં ચા કલ, પરંતુ હમે હમારે સિવા અપને દેશકે હતિહાસ્યે એક સુન્દર પત્રા લિખને સે કૌન રોક સકતા હૈ ?

...ગુપ્ત ધૃત્યન્ત્રકા સમય ચલા ચલા. ગળ તો એક ખુલા ધૃત્યન્ત્ર ભારતમાના કે પરાધીનતાસે મુક્ત કરનેકા ચલ રહા હૈ. હોરતો, ખાસી બહિનો ! ઘરે ઈસમે હિરસા લેનેકે વિષે નિયન્ત્રિત કિયા

બતા હૈ. ઇસકા પારિતોષિક ચાતના જેવ જૌર મુલ્ય હોગે. પરંતુ આપકો સન્તોષ હોગા કે આપને અપના થોડાસા કર્તવ્ય પાલન કરકે પ્રાયોન બારવકો, જો સદા યુવક હૈ, મુક્ત કિયા હૈ, જૌર મનુષ્ય સમાજકો વર્તમાન હાસતા સે છુટાયા હૈ.

મહાસભા સંબંધી ઠરાવો. ગઈ મહાસભામાં બંધારણ સંબંધી કેટલાક અગત્યના ઠરાવો આવ્યા હતા. પ્રમુખના બાણીમાં આપણે જોયું કે તેમણે મહાસભાને વધારે કાર્યકર ખતાવવા તેના બંધારણમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે. હવે મહાસભામાં બહારના દેખાવો ન જોઈએ એમ તો તદ્દન ન કહી શકાય કારણ કે આપણા અમલુ દેશમાં જનતા સુધી સંદેશો પહોંચાડવા મહાસભાનો સમારંભ મોટા પાયા ઉપર રાખવો જોઈએ—જે કે કલકત્તા મહાસભામાં કરેલો કેટલોક લશ્કરી દેખાવ અમને પોંકળ અને નિરર્થક લાગ્યો હતો. પણ મહાસભાની હાલના સભાસદોની સંખ્યા ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિના સભ્યોની સંખ્યા અત્યારે છે તેનાથી ઘટાડવાથી તે વધારે કાર્યકારી થઈ શકે એમાં સંદેહ નથી. આ સંબંધી ગાંધીજીની દરખાસ્ત, જે મહાસભાના સભાસદોની સંખ્યા એક હજાર નીચે અને ઓ. ઈ. કો. કમિટિની સંખ્યા એક સો નીચે કરવી એ અમને દરેક દિશિમિન્દુથી વાજબી જણાય છે. કેટલાક દલીલ કરે છે કે ઇંગ્લેંડ જેવડા દેશની પાર્લીમેન્ટની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આપણી હાલની સંખ્યા કાંઈ મોટી ન ગણાય, પણ સભ્યોની સંખ્યા માત્ર ત્રિશયિથી નહીં ન કરી શકાય. કેટલી સંખ્યાથી વ્યવસ્થિત સભા ભરી શકાય એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે. અને દરેક સભ્ય સભાના બધા કામમાં ખ્યાન આપી શકે, સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે, અને પોતાનો મત બીજાઓને સંભળાવી શકે તેને માટે એક હજારની મર્યાદા જરૂરી છે. ઓ. ઈ. કો. કમિટિ પણ વાજબી વખતમાં એકમત થઈ શકે તેને માટે

તેની મર્યાદા પણ એક સોની કરવાની જરૂર છે. આ ઠરાવ વિગત વિચારક સમિતિમાં પસાર ન થયો એ ખોટું થયું છે.

મદાસભાના કાર્યને લાગુ પડતો ખીન્ને પણ એક ઠરાવ ગાંધીજીએ મૂક્યો હતો તે પણ જાણી ગયો તે ઠીક થયું નથી. અત્યારે મદાસભાનો કાર્યક્રમ પાર પાડવા ત્રણ જુદી જુદી સમિતિઓ કામ કરે છે : (૧) પરદેશી કાપડ બદિષ્કાર સમિતિ (૨) અરપૂરપતા નિવારણ સમિતિ (૩) શરૂ નિવેદ્ય સમિતિ. આ સંબંધી ગાંધીજીની દરખાસ્ત એવી દલીલ કે આ ત્રણેય સમિતિઓને સ્વતંત્ર કરવી, તેમને પોતાનું બંધારણ ધડવા અને તેમાં ખીન્ને સભ્યોને ફાખસ કરવા સત્તા આપવી-માત્ર એટલું કે મદાસભાની સામાન્ય નીતિને અનુસરી કામ કરવું જોઈએ. અને જો તેમ ન કરે તો મદાસભાએ તે સમિતિઓ પોતાની નથી એમ જાહેર કરવું. આ સમિતિ પહેલાં આવી જ એક સમિતિ ખાદીનું કામ મદાસભા તરફથી કરતી અને અનુભવ એવો છે, કે એ સમિતિ મદાસભાથી સ્વતંત્ર થઈ તે પછી ખાદીનું કામ વિકાસ અને વિસ્તાર પામ્યું છે. તે જોતા આ સમિતિઓને પણ સ્વતંત્ર કરવી યોગ્ય હતું. વળી તેમ કરવાનો ખીન્ને કાયદો એ યાત કે જે દિરીઓ મદાસભાના સિદ્ધાન્તો (જેવા કે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય) ન માનતા હોય તેઓ પણ આ સમિતિઓના કાર્યમાં સહકાર કરી શકતા. પણ કોણ જાણે કેમ મદાસભાના હેટલાક સભ્યોને આથી મદાસભાની સત્તા ઘટી જશે અને પછી મદાસભાને પોતાને કાંઈ કામ કરવાનું નહિ રહે એમ લાગ્યું અને પડિત માલવીય જેવાના ટેકા છતાં આ દરખાસ્ત પણ જાણી ગઈ.

મદાસભા સંબંધી તો પણ એક ઠરાવ પસાર થઈ શક્યો અને તે પણ અગત્યનો છે. તે ઠરાવ મદાસભા બરાવાના સમયને લગતો છે. અરુઆનથી મદાસભા નાનાલમાં બરાતી આવી

છે. કોર્ટમાં કામ કરતા વડીલો, મદાસભામાં ભાગ લઈ શકે એટલા માટે આ સમય નક્કી થયો હતો. સહયત જસ્ટિસ રાનડેની કુનેહથી સેશિયલ-કોર્ટ-સ પણ નાનાલમાં મદાસભા બરાવાને રચલે-જ બરાતી હોવાથી સરકારી નોકરો પણ એને બહાને રાજકારણી મસલતમાં ભાગ લઈ શકતા. પણ તે પછી દિવસે દિવસે ખીજ અનેક સભાઓ વરસના આ જ ભાગમાં બરાવા લાગી અને અત્યારે નાનાલ હિન્દના એક શંભુભેજાનો સમય થઈ મડ્યું છે. તેમાં પણ આ વખતે તો વરસાદ અને લાહોરની ઠંડીને લીધે નાનાલનો સમય ધણો જ અગવડ બરેલો છે એમ બધાને જણાયું છે. ચંડીને લીધે મદગીનો આંકડો ૧૭૦૦ નો બહાર આવ્યો છે, ખરેખરી માદગી તેથી એ વધારે હશે. હવેથી મદાસભા ફેબ્રુઆરી ને હિન્દમાં સમશીતોષ્ય માસ છે, તેમાં બરાશે તેથી નાનાલમાં બરાતી ખીજ સભાઓ હિપર વધારે સારું ધ્યાન આપવાનું પણ બનશે. આ સમયનો ફેરફાર ધણો મહત્વનો છે. મદાસભાએ હવે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યને પોતાનું ધ્યેય 'ઠરાવ્યું છે, એટલે સરકારી નોકરો, તેમાં ભાગ લઈ શકવાના પણ નથી. મદાસભાનું કામ પણ હવે એટલું થશે કે વડીલો જેવા, જે માત્ર પોતાની રાજ્યો કે પુરસદનો વખત રાજકારણને આપતા, તેઓ હવે મદાસભાના કાર્યક્રમમાં નેતા થઈ શકવાના નથી. આ ફેરફાર એક રીતે મદાસભાના ઇતિહાસમાં સીમાચિહ્ન ગણાશે.

મદાસભાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય-મદાસભાએ આ વખતે પોતાનું ધ્યેય સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હોવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. આ ધ્યેય મદાસભામાં નક્કી થયું હતું, કલકત્તામાં એક વરમને માટે મુલતવી રહ્યું હતું અને આ મદાસભામાં પમાર થયું છે. આ સંબંધી ઠરાવ નીચેના રૂપમાં પસાર થયો છે.

સ્વાતંત્ર્યને ઠરાવ

આ મહાસભા વાર્ષિકરિયાસાહેબના ૩૧ મી ઑક્ટોબરના બહેરનામાંના જવાબમાં મહાસભાવાદીઓ અને ખીલ નેતાઓએ કાઢેલી ઘોષણા વિષે કાર્યવાહકમંડળે લીધેલા પગલાને બહોલ રાખે છે, અને વાર્ષિકરિયાસાહેબે સ્વરાજની રાષ્ટ્રીય હોલચાલને પહોંચી વળવાને માટે કરેલા પ્રયત્નોની કુદર કરે છે.

પણ આ મહાસભા ઉપર કહેલી ઘટનાઓ પછી બનેલી બધી ઘટના ધ્યાનમાં લઇને, અને આપીછ, પડિત મોતીલાલ નહેરુ અને ખીલ નેતાઓને વાર્ષિકરિયાસાહેબ સાથે ધણેલી વાનચીતરું પરિણામ ધ્યાનમાં લઇને, એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે હાલના સંજોગોમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિઓ રાઉલ ટેબલ કોન્ફરન્સ માં જય તેથી કરશે લાભ થવાનો નથી.

એટલે આ મહાસભા, યથે વર્ષે કલકત્તાની બેઠકમાં ધણેલા ઠરાવ મુજબ, બહેર કરે છે. કે મહાસભાના ધ્યેયમાં 'સ્વરાજ' શબ્દનો અર્થ 'સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય' કરવો, અને વધારેમાં બહેર કરે છે કે નેહરુ રિપોર્ટમાં આશ્વેષ્ણું બધારણ આપું હવે રહ થયું છે એટલે તે આરામ રાખે છે કે હવે પછી બધા મહાસભાવાદીઓ હિંદુસ્તાન માટે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવામાં જ પોતાની બધી શક્તિ અને સમય આપણું કરશે.

સ્વાતંત્ર્યની હાલતો બહુ રચવાના પ્રારંભિક પગલા તરીકે, અને મહાસભાની નીતિ મહાસભાના બહોલચાલ ધ્યેયને યની શકે તેટલી અનુરૂપ બનાવવાના હેતુથી આ મહાસભા ઠરાવે છે કે વડા અને પ્રતિક ધારાસભાઓને અને સરકારે, નીમ્મલી કમિટીઓનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો, અને આ મહાસભા મહાસભાવાદીઓને અને ખીલ જેઓ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં લાગ લેતા હોય તેમને સીધી અથવા આડકતરી રીતે લાવી ચૂટણીઓમાં ભાગ લેવામાંથી અલગ રહેવાનું ફરમાન કરે છે, અને આજે જે મહાસભાવાદીઓ એ ધારાસભા અને કમિટીઓમાં કામ કરે છે તેમને તેમની જગ્યાનું રાજનામું આપવાનું ફરમાવે છે.

આ મહાસભા પ્રજાને ચીનવે છે કે તેમણે મહાસભાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અતિરાય વેચ્યો આહુ રાખવો, અને મહાસભાને, જ્યારે તેને યોગ્ય લાગે ત્યારે, અમુક પસંદ કરેલા કે ખીલ લેજેનામાં, અને અમુક શરતો રાખીને, સવિનય ભંગ અને કર ન બરવાની હોલગાલ શરૂ કરવાનો અધિકાર આપે છે.

આ ઠરાવ પસાર થયાની જુદી જુદી જમિ-કાએ એના ઉપર જે ચર્ચા થઇ તે ઉપરથી મહાસભામાં જુદા જુદા નેતાઓના અને પક્ષોના આ સંબંધી શા શા અભિપ્રાયો છે તે જણાશે.

કાર્યવાહક સમિતિમાં આ ઠરાવમાં ધારા-સભાઓ અને સરકારે નીમ્મલી કમીટીઓ ઉપ-રાત રથાનિક સંસ્થાઓ જેવી કે લોકલબોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓનો પણ બહિષ્કાર કરવાનું હતું આ રથાનિક સંસ્થાઓમાં પણ જેમણે તેવું કામ થઇ શકતું નથી એમ માનીછતો અભિપ્રાય હતો, અને તેના લાખ-લામાં તેમણે કહ્યું હતું કે શ્રીયુત વલ્લભભાઇને કંટાળીને ઝામદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીમાંથી નોક-ળતું પડ્યું હતું, અને તેઓ ત્યાં હોત તો પ્યારેલીની લડત તેઓ એટલી મારી ચલાવી શકત નાહ. પણ વિષય વિચારણી સમિતિમાં તેમણે રથાનિક સંસ્થાઓને ઠરાવમાંથી કાઢી નાખી હતી. આ સ્વરૂપમાં પણ આ ઠરાવ સામે અનેક પક્ષોના વાધા હતા. ડાબી પાખના નેતા શ્રીયુત સુભાષચંદ્ર બોઝ ત્રિવિધ બહિષ્કાર એટલે કૌસિયો, અડાલતો, અને શાળાઓના બહિષ્કારના આગ્રહી હતા. મદદભાગ્યે કપૂર કપૂર કે સર્વોગ સંપૂર્ણ ઠરાવ તો ત્રિવિધ બહિ-ષ્કારનો જ છે. પણ અત્યારે દેશ જેને માટે તૈયાર નથી એવો ઠરાવ કરવાથી શું ફળ આવે વરસે આ અપૂર્ણતા કાઢી શકાશે. છતાં આ પક્ષ ઠેક સુધી મનાયો નહોતો અને તેમના સુધારે મહાસભામાં પણ રજુ થયેા હતા.

શ્રીયુત માલવીયછને આ સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેયની સામે જ વાધો હતો.

શ્રીયુત કેલકરે આ ઠરાવ સામે અનેક વિચિત્ર દષ્ટિમિન્દુથી વાધા લીધા. તેઓ સ્વા-તંત્ર્યના ધ્યેયને સંમત હતા, પણ તેઓ કૌસિ-યોમાં જવાના પક્ષના હતા. ખરી વાત તો એ છે કે કલકત્તામાં સ્વાતંત્ર્યનો ઠરાવ કરતી વખતે કોઇને એ ખ્યાલ નહિ આવેલો કે આના પરિણામે કૌસિયો છોડવી પડશે. સ્વાતંત્ર્યના ધ્યેય સાથે કૌમિયોમાં જઇ શકવા સંબંધી દલીલો અમને બાલિશ લાગી છે. શ્રીયુત કેલકરે આ ઠરાવની સામે ત્રણ જગ્યાએ હુમલા કર્યા. આપણે જેમ જયાં છીએ કે તેઓ ગોળમેછ પરિપક્વ ભાગ લેવાની વિરુદ્ધ નથી. તેમના પહેલો સુધારો એ હતો કે મહાસભાનું ધ્યેય ફેરવવા પહેલાં જે સર્વપક્ષ પરિષદે નેહરુ રિપોર્ટ ધડ્યો તેને ગોળમેછ

પરિપદમાં બાજ લેવા સંબંધી વિચાર કરવા બોલાવવી. આ સુધારો પસાર ન થાય તો તેમનો ખીન્ને સુધારો એ હતો કે મહાસભાના ખ્યેષમાં જે 'શાન્તિમય' સાધનો અપત્યાર કરવાનો ઉદ્દેશ્ય છે તેમાંથી 'શાન્તિમય' શબ્દ કોઢી નાંખવો. કારણ કે તેઓ શાન્તિમય સાધનોથી સ્વાતંત્ર્ય મળે એમ માનતા નથી. અને પછીએ છીએ કે આવો દરખાસ થાય તો ચીયુત કેસકર અશાન્તિમય સાધનોથી સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાને તૈયાર છે કે તેમને આત્ર કરાવના માર્ગમાં પથરાળ દોડાવવા છે? કૈસિલમાં આવી દલીલ-બાજ ચાલી શકે પણ દેશ આખો ભયારે પોતાનું બળ એકત્રિત કરી લડવા માગતો હોય ત્યારે આવી દલીલો કરવાને એમના જેવા નેતા કેમ પ્રવૃત્ત થયા તે સમજાતું નથી. તેમનો ત્રીજો વિરોધ કૈસિલ અને રયાનિક સંસ્થાઓના ઉદ્દેશ્ય સામે હતો.

આ દરખાસ સામે મહાસભામાં પણ સખ્યત વિરોધ થયો હતો. કાઈ પણ એક પક્ષ ગાંધીજીના પક્ષ નેટશે સખ્યત નહોતો પણ વિચિત્ર એ હતું કે સુભાષ બોઝનો પક્ષ, અને કેળકર પક્ષ, બન્નેને એકર અંદર કરી પણ મેળ ન હોવા છતાં, ગાંધીજીની વિરુદ્ધ બેગા થઈ મત તપતા હતા. પણ પક્ષોના બળાબળ પહેલા દરખાસ ઉપર મત લેવાતા ન જાણીએ ગયો. પહેલા દરખાસ એવો હતો કે "આ મહાસભાં વાઈસરોયની ટ્રેન ઉપર થયેલા બોંબના અત્યાચારને માટે બેઠા ધરાવે છે અને પોતાનો નિર્ભય કરી દર્શાવે છે કે આર્બુ કાય મહાસભાના ખ્યેષની વિરુદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રપ્રિયતાને હાનિકારક છે. આ મહાસભા વાઈસરોય અને લેડી અર્વિન સહભાગ્યે બચી ગયા તેને માટે અભિનન્દન આપે છે." આ દરખાસ ઉપર પણ વિષય વિચારિણી સભામાં પુષ્કળ ચચો ચર્ચા હતી. આ દરખાસ ઉપર મહાસભામાં મતગણતરી થઈ હતી અને તે ૮૯૭ વિરુદ્ધ ૮૧૬ મતે પસાર થયો હતો. ખ્યેષ સંબંધી દરખાસ ઉપર ગાંધીજી બોલ્યા તેમાંનાં કેટલાક વાક્યો અસહકારના આર્થને સ્પષ્ટ કરાવે તેવા હતા.

સવિનય કાનૂનઅંગ એવી વસ્તુ છે કે તેને માટે કું પ્રાણ દાખવી રહી છું, તેને વિશે મારી કાઢી

અચલ છે. સ્વતંત્રતા વિનયહીન કાનૂનઅંગથી ન મેળવી શકાય. હજારો અને લાખો ગામડામાં પથ-સંધેલા લોકોને મારેનું સ્વાતંત્ર્ય કેવળ શાંતિ અને સત્યથી બંદેલા ઉપાયોથી ન મળી શકે, બીજી રીતે ન મળી શકે એ વિશે મારી ખાતરી છે. અને એ સાચા વિનયઅંગને માટે તમારા જીવન પદ્ધતિમાં બેઠો. બોબ પણ ફરી શકે અને અર્થસાની નીતિ પણ સાથે ચાલી શકે એવી રાજદાનને આશ્રય લઈને તમે સવિનયઅંગનું વાતાવરણ નથી પેદા

કરી શકવાના. જે મહાસભા અર્થસાની નીતિને વંદેલી છે તે મહાસભાને સવિનયઅંગ સિવાય બીજું અસ્ત્ર ન જ હોઈ શકે. પણ એ રાજને માટે તૈયાર થવાને માટે તો આજે જે ગદ્ ગદ્ વાતાવરણ છે તે તાત્કાલ ધર્મ બેઠાએ, ઝગડો કરતાં તમને વાર નથી લાગતી, મૂળતેથી બાબતમાં ધમક કરીને તમે હકને માટે લડવાને બેગા થાઓ છો, આલતાં આલતાં 'ડિવિડન' (અલગ-અલગ મતગણતરી) મારી છો, એ 'સવિનય અંગ' કરનારાઓને ન શોભે. આજે તો મને કાઈ પૂછે કે જે મહિનામાં તમે સવિનય અંગથી સંતનનની સાથે મુઝાળા કરી શકશો તો હું ના કહું. કેટલાક બાંધણો લાલવાલકા લઈને બેઠા છે, અને એ લાલ વાલકાએ તેમને આજાદી લેવી છે, કહે એ લોકોએથી વાત કરે. પણ આજાદી તો કંડી તાકાતથી આવવાની છે, છાતી છાતીને તલવારે ઝીલશે તે બહાદુર છે. રિજોને બહાદુરીનું વર્ણન આવવાની જરૂર નથી, શુક્રા-બાજમાં એમણે સાચી બહાદુરીનો પરિચય આપ્યો હતો. ને લોકો એમ કહે છે કે શાંતિથી આજાદી ન મળે તેમને કહેવા માયું છું કે એ લોકોને કંડી તાકાત એ રી વસ્તુ છે એની ખબર ન નથી. તમારે સવિનય અંગ કરવો હોય તો વીરોની નેમ, સત્યનિષ્ઠ વીરોની નેમ, વર્તા રીખનું બેઠાએ-ને વીરોના એવીરો કહાક રવરાળ અતિશય જલકી આજવાને માટે ન અપાતા હશે. અને એ સ્વરાજની તમને ધમકા લોય, તો ઝગડોનો સમય ક્યાં છે? પણ તમે તો આજે 'ડિસિપ્લિન' (તાલીમ) નેવી વસ્તુ બાજતા નથી. ને મહાસભાની સરસ સેવા બજાવી રહ્યા છે તેના દરખાસો અમલ કરવો બેઠાએ પણ તેને બદલે તમે તો 'ડિવિડન' 'ડિવિડન' પોકારો છો. એ સવિનય અંગના આજા ન કહેવાય. એટલે હું કહું છું કે 'આજાદી ના દરખાસ ઉપર 'ડિવિડન' ન લોય. એ દરખાસો આખી સભાએ એકબાજાને પસાર કરવો બેઠાએ. એ દરખાસ કરતાં પણ આખણે ઝગડા ક્યાં એમ જાવ સાંભળે તો શું કહે? એટલે હું તો તેમને વીનવું છું કે આ દરખાસ, તેમાં એક રાજદાન ફરફાર ક્યાં વિના, તમે હર્ષનાદથી વધાવી લેશો,

છતાં આના ઉપર ૧૪ સુધારા મૂક્યા જે એમને એમ જાડી ગયા અને વાઇસરોય તરફનો સહભાવન્યક પારિત્રાફ ઉઠાડી મૂકવાના ડૉ. આલમના સુધારાની મત મળતરી થઈ તેમા આ ઠરાવ ૯૯૦ વિરુદ્ધ ૭૯૬ મતે પસાર થયો.

આ ઠરાવ પસાર થયો અને તરત જ તેમાં છિદ્રો પાડવાની ક્રિયા શરુ થઈ છે. ઠરાવમા આવતા 'હાલના સંજોગોમા' એ શબ્દ ઉપરથી અને તે વિશે ગાંધીજી ઠરાવ સંબંધી મહાસભામા જે બોલ્યા તે ઉપરથી કેટલાક એમ કહે છે કે આ ઠરાવ પ્રમાણે અનુકૂળ સમય મળ્યે કૉન્સિલમા જમ શકારો અને ગોળમેજી પરિષદમા ભાગ લેમ શકારો. પણ આવો અર્થ કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. 'નવજીવન'મા આ સંબંધી ખુલાસો કર્યો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હવે તો માત્ર સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્ત ઉપર જ ચર્ચા કરી શકાય.

૧૨મું લિખરસ ફિડરેશન—૧૨-વરસ માફક વિનીત પક્ષનું ૧૨મું ફિડરેશન, મદ્રાસ મુકામે સર ફિરોઝ શેઠાના પ્રમુખપણા નીચે બેઠાયું હતું. અલખત તેમના બાપણમાં અંગ્રેજી રાજ્ય સાથે સંબંધ તોડવાના વિચારનો વિરોધ તો હોય જ પણ તે બાદ કરતા તેમણે હાલ પ્રાતોમા ચાલતી વિલકત કારભાર પદ્ધતિ તો અચૂક જ છે એમ જણાવ્યું હતું અને એ ટાળવાનો એક જ ઉપાય એ છે કે કેન્દ્ર સત્તામા પણ સંપૂર્ણ જવાબદાર તંત્ર કામચ કરવું. ફિડરેશનમા પસાર થયેલા ઠરાવોમા અગત્યનો ઠરાવ એ હતો કે 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યના તરફના સર્વ પક્ષોને અને સર્વ બેજોને દેશમા સંગઠિત કરવા, અને સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય લેવું-અમને આ બધામાં લિખરસ પક્ષનો આશાવાદ સમગ્રતા નથી. તેઓ પોતાની જાતને છેતરે છે કે બધાને છેતરવા માગે છે તે સમગ્રનું નથી. છેલ્લે દિવસે પ્રમુખે બાપણ કહ્યું તેમા તેઓ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય વિરુદ્ધ બોલતા દલીલ કરે છે કે આયર્લેન્ડને, સખ્ત બંડ કર્યા છતાં સ્વાતંત્ર્ય નથી મળ્યું તો આપણે તો તે લેવા ન જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ! પણ આયર્લેન્ડને જે સાંસ્થાનિક હોઠો મળ્યા છે તે પણ ક્યાં બંડ વજર મળ્યા છે ? અને તે પણ સ્વાતંત્ર્યના પ્રયત્નમાં જ મળ્યા છે ! વળી તેઓ કહે છે કે

ભૂતકાળમા બ્રિટિશ સરકારનાં વચ્ચેનો ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ હતું પણ આ મજુર સરકાર ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું કારણ નથી. પણ મજુર સરકારે શું વચન આપ્યું છે કે શું કરી બતાવ્યું છે કે તેના પર વિશ્વાસ મૂકીએ ? સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યને માટે મજુર સરકાર વચન નથી આપતી એમ તો ૯૭૭ દમણાં જ વાઇસરોયે જણાવ્યું છે છતાં આવી વાતો શેના આધારે તેઓ કરે છે ? આ કરતાં તો અમે લડી-શક્તિ નથી, લડવાને તૈયાર નથી માટે જે મળે તે અમારે લેવું છે એમ કહેવું વધારે પ્રામાણિક છે એટલું જ નહિ પણ વધારે પ્રતિજ્ઞાદાયક પણ છે.

સુભાષ બોઝનું રીસામણું—આમ એક બાજુ લિખરસ પક્ષ મહાસભા વિરુદ્ધનાં બેજોને એકત્રિત કરવાનો મોટો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે બીજી બાજુ શ્રી સુભાષ બોઝ અને શ્રી શ્રીનિવાસ આયંગર, પોતે કાર્યવાહક મંડળમાં નુ. ચૂંટાયા. તેથી રીસામણા લે છે. ગમે વરસે તેઓ કાર્યવાહક મંડળમાં હતા એ ખરું, પણ લડાઇના વરસમાં જેમને નિયત-કાર્યક્રમ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તેવા જ તેમા રહી શકે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર સંજોગની દરખાસ્તમાં તેમના નામો ન મૂક્યા. પક્ષી જે કારણોના બદલાનાથી આ પક્ષ જુદો પડ્યો તે કારણોમા અમે અહીં ઉતરવા નથી માગતા. આ સંબંધી આ પક્ષના પત્રો અને પંડિત જ્વાહીરલાલના પત્રો વાચતાં અમને ખાતરી થાય છે કે આ પક્ષ પોતે હારશે એમ જોઇને જ ચાલી ગયો છે અને એમ કરવામાં તેમણે નિયમો અને વિવેક બુનનેનો ભંગ કર્યો છે. શ્રી સુભાષ બોઝ ન જાણતા હોય તો જાણે કે તેમના આ પગલાની અસર જુવાનો ઉપર પણ એવી જ થઇ છે કે તેઓ આશ્ચર્યતા બતાવે છે અને કેવળ અંગત કારણોથી જુદા પડે છે. આ પક્ષે હવે ડેમોક્રેટિક પાર્ટી (લોકપક્ષ) કાઢી છે. તેમનું ખ્યેય લાહોર મહાસભાનું ખ્યેય જ રહેશે અને તે ખ્યેયમાથી તે ચલિત ન થાય તેને માટે તે પ્રયત્ન કરશે. મહાસભામા મજુર, ખેડૂતો જુવાનવર્ગ, અને દેશી રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ વધારે સારું કરવા આ પક્ષ પ્રયત્ન કરશે.

રાજકીય પરિસ્થિતિ-મહાસભાના દરવાજા પછી ભવિષ્ય તન્ન નગર કરના હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી જણાય છે ? મહાસભાએ ગોળમેજી પરિષદમાં ન જવાનું નક્કી કર્યું તે ઠીક જ કર્યું છે. દેશના મુખ્ય નેતાઓ ગાંધીજી અને મોતીલાલ નેહરુ પગેરેએ તેમાં ભાગ લીધો હોત તો પણ તેથી સાર્થકાનિક સ્વરાજ્ય નહોતું મળવાનું એમાં શંકા નથી.

મજૂર પક્ષના અર્થ રસત, જેઓ અન્ડર સેક્રેટરી છે તેઓ પોને જ કહે છે કે દિંદ દંજી સાર્થકાનિક સ્વરાજ્યને માટે તૈયાર નથી. અદ્વૈત આગાવાદીઓએ અર્થ-રસત એમ નથી બોલ્યા, તેમનું બાપણ રોષ્ટરે આપ્યું તે ખોટું છે એમ માનવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ દિંદ વિરૂદ્ધ લખતા હોઈ બકનહેરુ પણ અર્થ રસ-ક્ષને અભિપ્રાય મળ્યો કહે છે ત્યારે આવી દલીલમાં માત્ર આપણી-પામળતા જ જણાય છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પદવીગ્રન સમારંભ વખતે ગાંધીજીએ કહ્યું કે સાર્થકાનિક સ્વરાજ્ય પણ દિંદ માટે લુહા પ્રકારનું થવાનું એ ખરું સાચું છે.

મહાસભાએ સત્યાગ્રહની લડત કરવાને બહેર કર્યું છે અત્યારે તો મહાસભા કહે છે કે દેશ સત્યાગ્રહને માટે તૈયાર નથી. પણ મહાસભા પછીના મહાસભાએ ઉચ્ચારેલા વચને ઉપ-રથી જણાય છે કે તેઓ નેની તૈયારી કરવાને બહુ જ ગંભીરતા અને ઉત્સુકતાથી વિચાર કરે છે. ઘણા કહે છે કે ૧૯૨૧ માં દેશ એક હતો તેટલો એ અત્યારે નથી. એક વરસ પર સાધનન કમિશનના બિરોધાર માટે જે સિન-રલ નેતાઓ ભેગા થયા હતા, તેઓ અત્યારે એક માથે જુદા પડ્યા છે. મહાસભામાં અત્યાર સુધી સાથે રહેલા કેકર અને જમનાદાસ મહેતા પણ જુદા પડશે. આવી રિયલિટમાં સત્યા-ગ્રહની લડત ચરૂ કરી શકશે ? પણ બીજી તરફ એ પણ જોવાનું છે કે જે નેતાઓ ખમી ગયા છે તેઓ ખરેખર અત્યારે લોકોને દોરી શકે એવા રલા છે ? નથી રલા એમ જ કહેવું પડશે વિશેષ ચિતાજનક રિયલિટ એ છે કે દસ વરસ ઉપર અસહકાર પૂર વેગમાં આપ્યો ત્યારે દેશનાં અસાજક બેજો પણ અસા-જકતા દોડીને અસહકારમાં ભગનાં હતા તેમ ને અત્યારે પણ કરશે ? આ અસાજક બેજો ઉપરાંત અત્યારે જુવાન વર્ગને બોલકોવિઠમ તરફ આકર્ષણ થયું છે તે એક નકામી ભેરનું કારણ તો નહિ બની રહે ? આ જવાન વર્ગને અમારે એ જ કહેવાનું છે કે આપણા દેશમાં

અત્યારે જેની ખાસ જરૂર છે તે તાલીમની છે. બોલકોવિઠ કાર્યક્રમ મહાસભાના કાર્યક્રમથી વધારે સારો છે કે કેમ, અને ને આપણા દેશને અનુકૂળ પડે કે કેમ એ પ્રશ્ન અત્યારે મુખ્ય નથી એક વાત નક્કી છે કે આપણો દિંદ એવો છે કે જે તે કોઈ પણ કાર્યક્રમ માટે એક થઈ શકે તો તેનું બજા એટલું યાચ કે કોઈ પણ સંસ્થાનને તેની સાથે સમાધાન કર્યો વિના ચાલે નહિ ખરો પ્રશ્ન એ છે કે અત્યારે દેશ કોની આગેવાની નીચે અને કયાં કાર્યક્રમ માટે એકદમ એક થઈ શકે તેમ છે ? જવાબ એક જ છે કે મહાસભા નીચે અને તેમના કાર્યક્રમ માટે જ. દરેક દેશ લગાઈ વખતે પોતાના આંતર મતભેદો દૂર મૂકી એક થઈ સામનો કરે છે, તો આપણા જુવાન વર્ગને પોણ એ જ લાગિમ છે કે તે આંતર મત-ભેદો મૂકી કંઈ સુદનું આમન્યથા આવના મહા-સભાના અંકા નીચે બેસી રહે. પોતાનું કીર અંતોવવાને ત્યો-તેને પૂરો અવકાશ મળશે. તેણે બીજા દેશને માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

પણ મહાસભા એવો કાર્યક્રમ કહી ત્યાં સુધી તો વિચરલવર્ગ જરા પ્રમથમાં આવશે. સિનરલ પક્ષના નેતાઓને એ પક્ષના મોક્ષ કે અંત પહેલાં છેલ્લા અમી લેવાનો એક પ્રસંગ મળશે. એ પક્ષ પણ-જે કાઈ પણ મેળવી શકશે તે ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ નહિ લેનારા નેતાઓના બળે જ. પણ એકવાર છેલ્લુવેલું કાઈકે સિદ્ધ કર્યું સાંત્વન તેમને મળશે. તો પણ સરકારને, વડાનાં યત્ન, ૧૯૨૧ માં સત્યાગ્રહને હાજવામાં સરકારનો કુદાડીમાં હાથારપ જન્યા હતા તેમ, સિનરલો જો આ વખતે પણ કરશે તો, તેમની સેવા તો એક બાજુ રહી પણ આખી પ્રજાના એવા તિરસ્કારપાત્ર થશે કે જેની સરકાર પણ કોઈ દિવસ નહિ યઈ હોય.

ખરેખરી કહેાડી રિયલિટ તો મહાસભાનું સંપૂર્ણ સ્વરાજનું ધ્યેય સ્વીકાર્યો છતાં જેઓ કોમિસનમાં જવા માગે છે તેમની યશો. મહાસભાના નવા ધ્યેયવાળા મનદારો તેમને મન નહિ આપે અને સિનરલો ધ્યેય ફરતે લીધે તેમને સ્વીકારશે નહિ. પણ કોમિસન પ્રવેશથી મહાસભાની લીધ-આલને દાંત યાચ એમ લાગતું નથી. જે ખરેખર લોકો સાથે સંપર્કમાં છે અને લોકોને ધેરી કામ કરવા માગે છે તેવા નેતા જેવા કે શ્રી નરીમાન, સેન ગુપ્તા, જેઓ તો કોમિસનમાં નથી જ જવા માગતા અને જુવાનો એવાઓની સાથે જ રહેશે એમાં અમને શંકા નથી.

वटेभार्य
चित्रकार: मेगासास गण्ड

[अर भीगुभाईना सोनन्यथी]

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૯

આલુ: ૧૯૮૬

અંક ૪

શીતળાની રસી અને સંરક્ષણશક્તિનો સિદ્ધાંત

(Theory of Immunity)

આજકાલ શીતળાનો રોગ ચારે તરફ પૂર જોસમાં ચાલતો હોવાથી એ સંબંધે બહુ પ્રશ્નો પૂછાય છે. કેમ એ રોગના અટકાવ માટે વપરાતી રસીને તદ્દન નકામી ગણે છે તો કેમ એનાં વખાણ કરીને દરેક જાણુને તે ફરજિયાત મૂકવી જોઈએ એમ કહે છે. નિરાશાવાદીઓ કહે છે કે રસી મૂક્યા પછી પણ જો બળિયાની કળે તો પછી એ રસીનો ઉપયોગ શો ?

આ બિડાપોહમાં અમે પણ ભાગ લઇએ છીએ, અને જે સિદ્ધાંત પર આ આખી રસી ચિકિત્સા (Vaccine Therapy) જભી છે તેનો સાદામાં સારી રીતે ખુલાસો કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

પરંતુ આ સિદ્ધાંતની ચર્ચા શરૂ કરી પહેલાં, બળિયાના રોગનો, તેમજ તેના અટકાવ માટે મનુષ્યજાતિએ કરેલા પ્રયત્નોનો ઇતિહાસ જાણવો વધુ રસપ્રદ થઇ પડશે. કારણ કે આ રોગની સામે લડતા, જાણે અજાણે પણ, મનુષ્ય જાતિને આ સિદ્ધાંતની પહેલી ઝાંખી થઇ.

બળિયા અથવા શીતળા સંબંધી જૂનામાં જૂના ઉલ્લેખો હિંદ અને ચીનમાંથી મળે છે. બળિયા - વિષે ટૂંકા સુશ્રુતસંહિતામાં, અને લાંબો ઉલ્લેખ ખાવપ્રકાશમાં મળે છે. આ દેશમાંથી તે રોગ પશ્ચિમ તરફ પ્રસર્યો. પરંતુ જેમ આ રોગની ઉત્પત્તિ પૂર્વના દેશોમાંથી થઇ તેવી જ રીતે તેની સામે લડત ચલાવવાના ઉપાયોની ઉત્પત્તિ પણ અહીંથી થઈ. કેપ્ટન જોહનસન સેકન્ટ, પોતાના ૧૮૨૬ના 'સર જર્મીન બર્ડવૂડ એમેરિયલ લેકચર'માં 'કહે છે કે ડૉ. જોનરે શીતળાની રસીની શોધ કરી તે અગાઉ સૈકાઓ પહેલાં " હિંદના ભરવાડો એક પ્રકારની શીળાની રસીનો ઉપયોગ કરતા હતા. શીળાના ફેરવાના સૂકાં ભાગમાં તેઓ પોતાના ખાવમાં ઉપર મૂકતા અને સોવથી તે

જગાને જરા ક્રોધતા, અને એ રીતે રોગથી રક્ષણ મેળવતા. પોંડીચેરીના ડૉ. હ્યુસેટના મત પ્રમાણે તેા હિંદુ શસ્ત્રવૈદ્યો શીળા કાઢતા પણ હતા." આ ડૉ. હ્યુસેટના મતને પ્રમાણભૂત કરાવનારા ઉદ્દેશો અત્યારના આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં મળી આવતા નથી. સૈકાઓ પહેલાં, ચીનમાં પણ, શીળા માટે એક ખીજી પ્રયાગ ચાલુ હતી. તેઓ શીળાના ફેરફારના સૂક્ષ્મ ભૌગોલિક શીટીમાં બરાબર બંધ કરીને રાખતા. જ્યારે તેમનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તે શીટીમાંથી થોડા (ચેપવાળા). ભૌગોલિક લઘુ, રૂના પૂંખમાં, ઠરતુરીની કણી સાથે, વોટાળાને જેને શીતળા કાઢતાં હોય તેના નસકોરામાં મૂકતા.

પૂર્વના ખીજા દેશોમાં પણ આ પદ્ધતિ જાણીતી હતી. અરબસ્તાનમાં એને 'શીળા વેચાણ સેવા' એમ કહેતા; કારણ કે ત્યાં રસી લેનાર માણસ શીળાના રોગવાળાને તેના રોગનો ચેપ વાપરવા બદલ, ખારેક મીઠાઇ વગેરે આપતો. આ ત્રણે દાખલાઓમાં એક જ પદ્ધતિ નજરે પડે છે: શીળાનો ચેપ તેના દરદીમાંથી પોતાના શરીરમાં દાખલ કરાવો તે રોગ સામે રક્ષણ મેળવવું એ જુદા જુદા પ્રકારોનું રહસ્ય છે. પરંતુ આ પદ્ધતિ મણી જેખમ બરેલી છે કારણ કે તે મારફતે શરીરમાં શીળા ઉપરાંત ખીજા રોગો પણ દાખલા તરીકે સીટીલીસ-દાખલ થાય છે.

યુરોપમાં, આ પદ્ધતિ સૌથી પ્રથમ દાખલ કરનાર એક ખાઈ-લેડી મેરી વર્ટલી મોન્ટેગ્યુ-છે (૧૫૮૯-૧૬૭૨). તેના ઘણી, ટુર્કિસ્તાનમાં, ખ્રિષ્ટિય એલચી હતો. તેની સાથે આ ખાઈ પણ ત્યાં રહી હતી, અને તેણે આ રસીની-ચેપ લેવાની-ક્રિયા જોઈ. ટુર્કિસ્તાનમાં તે કદાચ દિલ્હીમાંથી આવી દશે. [આ એક અનુમાન છે કારણ નવમા સૈકાના પ્રખ્યાત આરબ દુકાન રેઝીડે જે કે બળિયાનું લાંબું અને સુંદર વર્ણન આપ્યું છે છતાં તેના ઉપાયોમાં આ બળિયા અટકાવવાની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ નથી.] આ ખાઈએ પોતાના ઇશ્કરને શીળા કદાબ્યા અને તે પછી આ પદ્ધતિ ઇંગ્લંડમાં લોકપ્રિય થઈ પડી.

આ પછી સૈકાઓ સુધી 'એ' ચાલી, છેવટે તેનાં જોખમો ધ્યાનમાં લાંબને ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં તે બંધ કરવાનો કાયદો પસાર થયો.

અત્યાર સુધી મનુષ્યના બળિયાનો ચેપ લાંબને જ બળિયા સામે રક્ષણ મેળવવાના ઉપાયની અભાવે વાન કરી છે. પરંતુ આથી વધારે ઉપયોગી ખીજા ઉચાચ, (Vaccinia) ગોસીતળાનો ચેપ લઘુ બળાઆ (Small-pox) સામે રક્ષણ મેળવવાનો છે. જે કે આ શોધને શાસ્ત્રીય બળિકા (Scientific basis) પર મૂકવાનું માન ડૉ. જેનરને ધટે છે, છતાં આ ઉપાય પણ, જેનર પહેલાં, બહુ વસેાથી જાણીતો હતો. જેડૂનો માનતા કે જેને ગોસીતળા (Cow-pox) નીકળી જાય તેને બળિયા (Small-pox) નો ઉપદવ થતો નથી.

અત્રે વાયકોની સરળતા ખાતર એક ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. શીતળા અથવા બળિયા (Small-pox) અને ગોસીતળા (Cow-pox) આ બંને, કેમ જુદા જુદા વ્યાધિઓ નથી. પરંતુ એક જ વ્યાધિનાં રચના પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા બે જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. ખીજા રાખ્ડોમાં કહીએ તો, મનુષ્યોમાં આપણે બળિયાનો રોગ તેનાં ભયંકર સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ જ્યારે ગાય, બગ્ગ, થોડા વગેરેમાં, તેને, તેના મૃદુ (attenuated) સ્વરૂપમાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યમાંથી જનાવરમાં જતા તેનું જોર કમી થઈ ગયેલું છે.

ડૉ. જેનરે ગોશીતળાની રસી મૂકવા માંડી તેના પહેલાં-૧૭૭૪માં, ઇંગ્લંડના એક ખેડૂતે તેની પત્ની તથા છોકરાને તે રસી મૂકી હતી પરંતુ તેની પત્નીનાં હાથને નુકસાન થવાથી તેણે ફરીથી આ રસીનો પ્રયોગ કર્યો નહિ. જેનર જ્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં હતો ત્યારે એક યુવાન છોકરી પોતાના દરદ માટે સલાહ લેવા આવી. તેને શીતળા (small pox) છે એમ કહેવામાં આવતા જ તે ખોલી જીડી: "મને એ રોગ (શીતળા) થાય જ નહિ કારણ મને ગોશીતળા (cow-pox) નીકળી ગયેલ છે." જેનરે આ આખત પર ખૂબ વિચાર કર્યો. ૧૭૮૦માં, ગોશીતળાના હુમલા વડે શીતળા સામે અત્યંત શકાય એમ તેને ચોક્કસ લાગ્યું; પરંતુ આ અનુભવાત્મક જ્ઞાન (Empirical knowledge)ને પ્રયોગના ટેકાની જરૂર હતી. અંતે ૧૭૯૬માં વરસો થયાં ગૂંચવતા પ્રશ્નનો ખુલાસો કરનારો તેણે એક પ્રયોગ પણ કર્યો. ગાયના આઢિ ઉપરના ફોલ્લાનો ચેપ લાગવાને લીધે એક ગોવાળણીને ગોશીતળા નીકળ્યાં હતાં. જેનરે તે ગોવાળણીના ફોલ્લામાંથી ચેપી રસી લઇને એક આઢ વરસના છોકરાને મૂકી, એટલે કે તેણે ગોશીતળા તે છોકરામાં કૃત્રિમ રીતે દાખલ કર્યો. બરાબર દોઢ મહિના પછી, ખીજ એક શીતળા (Small-pox)ના દરદીના ફોલ્લામાંથી ચેપી રસી લઇને તેણે એના એ જ આઢ વરસના છોકરાને મૂકી બેઠ, પરંતુ એ છોકરાને એ રસીની કંઈ જ અસર ન થઇ. થયું. જેનરનો પ્રયોગ સફળ થયો, કારણ ગોશીતળાની રસીએ એ છોકરાને શીતળા સામે રક્ષણ આપ્યું.

સહેજ વિષયાંતર કરીને પણ અહીં એક દષ્ટાંત આપવાની લાલચ અમે રાખી શકતા નથી. ન્યૂટનના જન્મ પહેલાં, મંગળ, શુક્ર, શુક્ર વગેરે ગ્રહોની ગતિ નહીં, કરવામાં આવી હતી પરંતુ એ ગ્રહો કયા કારણે અસુક કક્ષામાં ફરે છે અને કયા કારણે તે લીધે તેમની ગતિમાં વધઘટ થયા કરે છે તે શોધી કઢાડવાનું માન ન્યૂટનને મળ્યું. કારણ એણે પોતાને મળેલી અને પોતે કરેલી નોંધો પરથી આ બધા બનાવોની પછવાડે રહેલા એક શુરુઆત્કર્ણના નિયમને જાણી કઢાડ્યો. આ નિયમની સફળતા એની પછીના ખગોળશાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કરી ખતાવી એમણે ગણિતશાસ્ત્રને આધારે નેપ્ચ્યુન નામનો નવો ગ્રહ શોધી કઢાડ્યો અને તેથી તે સિદ્ધાન્તને નવું સમર્થન મળ્યું.

આ દાખલો ચેપીરોગોના ઇતિહાસમાં પણ બરાબર લાગુ પડે છે. જેનરના સમય પહેલાં એ માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી. એક એ કે શીતળાનો ચેપ શરીરમાં કૃત્રિમ રીતે દાખલ કરીએ તો ફરી શીતળાનો ઉપદ્રવ થતો નથી (Inoculated Small-pox or variolation); અને ખીજ એ કે ગોશીતળાના હુમલો થયા પછી અથવા ગોશીતળાનો ચેપ શરીરમાં દાખલ કર્યા પછી (Vaccination), શીતળાનો હુમલો થતો નથી. ડૉ. જેનરે આ માન્યતાઓ લક્ષ્યમાં રાખી, સપ્રમાણ બનારી આપ્યું કે ગોશીતળા, શીતળા સામે રક્ષણ આપે છે, અર્થાત્ એક ચેપી રોગ તેના મૃદુ સ્વરૂપમાં શરીરમાં પેસીને, તેના તે જ રોગના લયંકર હુમલા સામે પણ આપણું રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે જેનરના દાંચે રસી ચિકિત્સાનો પાયો નખાવ્યો અને બળાઆ ઉપરાંત ખીજ રોગોની સામે પણ સંરક્ષણ શક્તિ (Immunity) મેળવવા પ્રયાસો થવા લાગ્યા. એ દિશામાં વધારે શોધખોળ થતાં, નેપ્ચ્યુનની શોધની માફક, ડીપ્થીરીઆ, ટાઈફોઇડ, ટીટનસ જેવા બાધિઓ સામે પણ રસીઓની શોધ થઇ.

આ બધી શોધખોળો તેમ જ જુદાજુદા ચેપરોગોની ચિકિત્સા સમજવા માટે આપણે સંરક્ષણ શક્તિનો સિદ્ધાંત સમજવો જોઈએ અને હવે આપણે તે તરફ જ વળીએ છીએ.

આપણા શરીરમાં જેમ સંવર્ધનની અને પોષણની શક્તિ છે તેમ લડવાની પણ છે. શરીર ખોરાકમાંથી સત્ત્વ ચૂસી લઈને, ધસાએલાં તરત્તો મેળવી લે છે અને પોતાને જોડતાં નવાં તરત્તો પેદા કરીને કદમા પથ્રુ વધે છે. એ જ રીતે તે બહારના હુમલાની સામે પણ લડે છે—પછી તે હુમલો ગમે તો ઝેગનો હોય કે ગમે તો જંતુઓનો હોય, કે અન્ય કોઈ ક્ષિપારનો હોય. શરીરની આ લડતમાં, લોહી, મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. લોહીમાં બે પ્રકારના જોડા રહેલા છે: લાલ અને શ્વેત. આમાંના શ્વેત કણો લડાઈમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે.

જેમ દેશ કે શહેરની અંદર, શત્રુની સામે લડવા અથવા બંદોબસ્ત જાળવવા માટે બમુક અમુક મુખ્ય માર્ગો પર મેલચા કે લકરી યાણાં રાખવામાં આવે છે તેમ શરીરની અંદર પણ, બહારના હુમલા સામે તેનું રક્ષણ કરવા, આ શ્વેત કણોનાં યાણાં હેરહેર નજરે પડે છે. આ યાણાંઓ લસીકાગ્રંથિઓ (Lymph glands) તરીકે ઓળખાય છે અને ડોકની બાજુએ, છાતીમાં, બગલમાં તથા સાયળના મૂળમાં તેમની મોટી સંખ્યા રહેલી છે. દુરમન શરીરની અંદર દાખલ થતાં જ આ સૈનિકો—લોહીના શ્વેતકણો—તેમના પર તુટી પડે છે. જો તે છૂટે છે તો શરીર આ બહારના હુમલામાંથી થોડી મહેનતે બચી જાય છે. પરંતુ જો તે દારે છે તો શરીર માંદુ પડે છે અથવા મરી જાય છે.

સામાન્ય સંયોગોમાં, આપણે બધા-દરેક દરેક જીવંતુ પ્રાણી-રોગોત્પાદક જંતુઓ વચ્ચે જ વસીએ છીએ. તે હવામાં છે, આપણા ખોરાકમાં છે તેમ જ પાણીમાં પણ છે. અને છતાં આપણે કંઈ વારંવાર ચેપી રોગથી પટકાષ પડતા નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણા શરીરમાં,—પ્રાણી શરીરમાં—આ જંતુઓ અથવા તેમના ઝેર સામે થવાની કોઈ ગુપ્ત શક્તિ છે અને જ્યારે આ શક્તિ, કોઈ પણ કારણે, ઓછી થાય છે અથવા નાશ પામે છે ત્યારે જ આપણને ચેપ લાગે છે. બહારના જંતુઓ સામે શરીરનું રક્ષણ કરનાર આ શક્તિનું નામ સંરક્ષણ શક્તિ. સાથે સાથે એમ પણ માલૂમ પડ્યું છે કે દરેક ચેપી રોગ, જ્યારે કુદરતી રીતે મટી જાય છે ત્યારે, એ આ સંરક્ષણશક્તિના પ્રભાવે જ મંટયો હોય છે, અને તેના ગયા પછી પણ આ શક્તિ શરીરમાં વધતી ઓછી મુદત સુધી ટકી રહે છે. જો આ સંગ્રહણ શક્તિ, તેમ જ તેના ઉત્પત્ત થવાનાં અથવા નાશ પામવાનાં કારણો ખરાબર સમજાય તો ચેપી રોગો સામેની આપણી લડત પણ પૂરતી વિજયી નીવડે. સંરક્ષણ શક્તિના જુદા જુદા પ્રકારો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સ્વાભાવિક સંરક્ષણ શક્તિ (Natural Immunity)—આ શક્તિ, દરેક પ્રાણીમાં જન્મથી જ રહેલી હોય છે અને જન્મ્યા પછીના કોઈ બનાવને આધારી નથી. દાખલા તરીકે, દલકાં પ્રાણીઓમાં ગ્રેન (Gonorrhea) થતો જ નથી. તેઓ આ રોગ સામે સ્વાભાવિક સંરક્ષણ ધરાવે છે; એથી ઊંઠું આ પ્રાણીઓના બોલ કેટલાક વ્યાધિઓ માણસોને થતા નથી, કારણ મનુષ્ય જાતિને આ રોગો સામે સ્વાભાવિક સંરક્ષણ મળેલું છે. મરંધાને ધનુર્વા (ટીટેનસ) થતો નથી, બકરાંને ક્ષય થતો નથી. આ જન્મે સ્વાભાવિક સંરક્ષણ શક્તિના દાખલાઓ છે.

(૨) ઉપાર્જિત અથવા મેળવેલી સંરક્ષણશક્તિ (Acquired Immunity)—મેળવેલી

શીતળાની રસી અને સંરક્ષણશક્તિનો સિદ્ધાંત

સંરક્ષણ શક્તિના વળાળે પ્રકાર છે: સ્વોપાર્જિત અથવા ચોતે મેળવેલી અને પરપ્રદાત અથવા બીજાં પ્રાણીઓ પાસેથી મેળવેલી. આપણે પહેલાં પ્રકાર જોઈએ.

સ્વોપાર્જિત સંરક્ષણ શક્તિ (Active Immunity)—જે માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ કાંઈ ચેપીરોગનો હુમલો થાય અંગર તે રોગનો ચેપ. તેના શરીરમાં કૃત્રિમ રીતે (Inoculation) દાખલ કરવામાં આવે તો, તેની તબિયત સુધરી ગયા પછી તેના શરીરમાં તે રોગ સામેની સંરક્ષણ શક્તિ લાંબી મુદત સુધી ટકી રહે છે અને તેને તે રોગનો ચેપ ફરીથી લાગવાનો સંભવ રહેતો નથી. જો કે આ નિયમને થોડા અપવાદો છે, કારણ જળાશ્મ જેવા કાયમની સંરક્ષણ શક્તિ આપનાર રોગનો પણ કોઈને ફરીવાર હુમલો થાય છે. પરંતુ બીજા ચેપીરોગો જેવા કે અછળડા, ઉઠાદિયો, સ્કાર્લેટ ફીવર, ગાદપચોળા વગેરે એકવાર થઈ ગયા પછી ભાગ્યે જ બીજવાર થાય છે, કારણ તેમના વડે ઉત્પન્ન થયેલી સંરક્ષણ શક્તિ, શરીરમાં લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે. ઓરી, ડીપ્થીરીઆ જેવા દરદોએ આપેલી સંરક્ષણ શક્તિ પણ વરસો સુધી ટકી રહે છે.

મનુષ્યના શરીરમાં, કૃત્રિમ રીતે, રોગનો ચેપ દાખલ કરી, તેને સંરક્ષણ શક્તિ આપવાના પ્રકારો ત્રીજે મુજબ.

(૧) ચેપી રોગનો ભોગ થઈ પડેલા માણસમાંથી ચેપી પદાર્થ લઈ તેને તંદુરસ્ત માણસમાં દાખલ કરવો (Inoculation). આ બહુ લંબંકર પ્રકાર છે કારણ કે તેથી તંદુરસ્ત માણસમાં ચેપી રોગ તેના પુરતા લંબંકર સ્વરૂપમાં દાખલ થાય છે. જો તે લંબંકર ન્યૂ છે તો તે દાખલ કરાએલા રોગ સામે કાયમનું રક્ષણ મેળવે છે. જળિયા સામે રક્ષણ મેળવવા ચીના અને હિંદના લોકો આ પદ્ધતિનો જ ઉપયોગ કરતા હતા, અને ડૉ. જેનરના સમય સુધી આ પ્રકાર આદુ હતો એ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા.

(૨) ચેપી રોગનું ઝેર અથવા તે રોગનાં ઉત્પાદક જંતુઓ લઈ, તેને બહુ નિર્બળ બનાવી, મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ કરવા. જળિયા માટે રસી મૂકવાની રીત (Vaccination) આ પ્રકારનું જ્વલંત દર્શાવે છે. આપણે પહેલાં જોઈ ગયા છીએ કે ગાયોમાં જળિયા તેના મૃદુ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે જ્યારે માણસોમાં તે ભયંકર સ્વરૂપે હોય છે. માટે ગાયોમાં નિર્બળ અનેલા જળિયાનો ચેપ લઈને તેને માણસોમાં દાખલ કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે જળિયાના જ ચેપ વડે જળિયા સામે રક્ષણ મેળવાય છે. હડકવાના રોગ સામે રક્ષણ મેળવવા પણ આ પ્રકારનો ઉપયોગ થાય છે. હડકાવવા સસલાના મગજમાંથી તે રોગની રસી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને તેને નજળી બનાવી, મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. હડકાવવા કુતરાએ કરડેલા માણસોમાં આ રસી નવી સંરક્ષણ શક્તિ ઉત્પન્ન કરતી હોવાથી તેને કુતરાનો ચેપ અસર કરી શકતો નથી.

(૩) રોગોત્પાદક જંતુઓને મારી નાંખીને તેમના અવશેષોની રસી તૈયાર કરીને, તે માણસોમાં દાખલ કરવી. જો એ જંતુઓને જીવતા દાખલ કરવામાં આવે તો તે માણસનો કદાચિત્ જીવ લે. માટે તેને પ્રથમ મારી નાંખીને તેની રસી અમુક પ્રમાણમાં માણસમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. એનાથી તેને થોડો તાવ આવે છે અને બેચેની થાય છે, પરંતુ એ ચિન્હો થોડા સમયમાં જતાં રહે છે અને તેની સંરક્ષણ શક્તિમાં વધારો થાય છે.

છે. થોડા સમય પછી, તેને મોટા પ્રમાણમાં રસી આપી શકાય છે અને છેવટે જીવતાં જંતુઓની રસી પણ તે સહન કરી શકે છે એનો અર્થ એટલો જ કે ક્રમેક્રમે તેની તે જંતુઓ સામેની સંરક્ષણશક્તિ વધતી જાય છે.

પ્રથમ, ટાઇફોઇડ વગેરે રોગો અટકાવવા આવી રસી વપરાય છે.

(૪) રોગોત્પાદક જંતુઓનું ઝેર જુદું પાડી તે ઝેરની થોડી થોડી માત્રા શરીરમાં દાખલ કરવી. આ રીત માણસોમાં વપરાતી નથી પરંતુ જાનવરો પર જ વપરાય છે. ટીટેનસ તથા ડીપ્થીરીઆ જેવા દરદીની સારવાર તેમજ અટકાવ માટે વપરાતી રસી આ પ્રકારનો ઉપયોગ કરી બતાવવામાં આવે છે.

ડીપ્થીરીઆના જંતુઓનું ઝેર તેમનાથી જુદું પાડી તેની થોડી માત્રા થોડાના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. તેને તાવ તથા બેએની આલૂમ પડે છે. આ ચિદ્વનો જતાં રજા પછી, બીજી વખતે, સહેજ વધારે પ્રમાણમાં ઝેર દાખલ કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તેને તેની કંઈ ખાસ અસર થતી નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો થોડામાં આ ઝેરની સામે સંરક્ષણ શક્તિ પૂરતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને તે ડીપ્થીરીઆ સામે કાયમનું રક્ષણ મેળવે છે.

આ મારે પ્રકારનું વર્ણન વાંચતા જણાશે કે એ બધામાં, સંરક્ષણ શક્તિ મેળવવા ઇચ્છતા માણસ કે જનાવરને, જીવતા અથવા મારેલાં જંતુઓ સામે અગર તેના ઝેર સામે થોડીધણી લગત ચલાવવી પડે છે. તે પોતે વધારે ઓછા પ્રમાણમાં માંદગી પણ ભોગવે છે. પરંતુ, એ કરવા સાથે તે પોતે પોતાના પ્રયાસથી જ સંરક્ષણ શક્તિ સંપાદન કરી લે છે, માટે જ આ સંરક્ષણ, સ્વોપાર્જિત (Active immunity) તરીકે ઓળખાય છે.

પર પ્રદત્ત અથવા બીજા પાસેથી મેળવેલી સંરક્ષણ શક્તિ (Passive immunity)- આ મેળવવાનો ફક્ત એક પ્રકાર છે અને તે અમુક રોગ સામે રક્ષિત (immunised) થએલા જનાવરનો રક્તસાર (serum) પેતાના શરીરમાં દાખલ કરાવેા તે. દાખલા તરીકે ઉપર વર્ણવેલા ડીપ્થીરીઆની સામે સુરક્ષિત થએલા થોડાના લોહીનો પ્રવાહીભાગ ગળવા સાર (serum), જે બીજા થોડાના શરીરમાં અથવા માણસમાં દાખલ કરવામાં આવે તો તે થોડો અગર માણસ ડીપ્થીરીઆના જંતુઓ અગર તેના ઝેર સામે સંરક્ષણ મેળવે છે. આ રક્ષણ મેળવવામાં તેને કંઈ શ્રમ પડતો નથી કે કંઈ ખર્ચાળ ચિદ્વનો થતાં નથી. તે તો નિરાતે બીજા જનાવરે પોતાના લોહીમાં ઉત્પન્ન કરેલી સંરક્ષણ શક્તિનો લાભ ખાતી જાય છે.

પર પ્રદત્ત અને સ્વોપાર્જિત સંરક્ષણ શક્તિઓમાંનો ફરક હવે સહેલાઈથી સમજાશે.

(૧) સ્વોપાર્જિત સંરક્ષણ શક્તિ લાંબા સમય સુધી ટકી રહે છે, જ્યારે પર પ્રદત્ત અથવા મેળવેલી સંરક્ષણ શક્તિ એક મિનિટો પરાણે ચાલે છે. જો તે વધારે વખત ચલાવવી હોય તો વારંવાર રક્ષિત જનાવરના શરીરમાં પીચકારીઓ લેવી પડે. આટલા માટે જ ડીપ્થીરીઆ તેમ જ ટીટેનસના દરદીઓને તે દરદો મટાડવા વારંવાર શરીરમાં પીચકારીઓ લેવી પડે છે.

(૨) સ્વોપાર્જિત સંરક્ષણ શક્તિ શરીરમાં ધીમે ધીમે વધે છે, જ્યારે મેળવેલી સંરક્ષણ શક્તિ તાત્કાલિક અમર કરી દરદીને બચાવે છે. કમનસીબે બધા એવી રીતે સામે આપણે બીજા પાસેથી સંરક્ષણ શક્તિ મેળવી શકતા નથી પરંતુ આપણા શરીર પર જ આપણે આધાર રાખવો પડે છે.

(૩) સ્વોપાજિત સંરક્ષણ શક્તિ મેળવવા મનુષ્ય અથવા જનાવરને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે છે જ્યારે પરપ્રદત્ત સંરક્ષણ શક્તિ મેળવવામાં તેને બિંદુકુદ તકલીફ વેઠવી પડતી નથી.

આટલે સુધી આવ્યા પછી, સંરક્ષણ શક્તિ યાને આભારી છે એ પ્રશ્નનો ખુલાસો સરળતાથી સમજાશે. એવી રોગના જંતુનો અથવા તેના ઝેરનો હુમલો થતાં, લોહીના શ્વેત-કણો તેમની સાથે જંગમ બીજાં છે. લોહીમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આ બદારના દુશ્મનો સામે નવા હથિયારો કે દારૂગોળો પેદા કરવાની શક્તિ રહેલી છે. એ હથિયારો સંરક્ષક પદાર્થો (Antibodies) તરીકે ઓળખાય છે. આ બધા પદાર્થોનું રાસાયનિક બંધારણ (Chemical composition) હજી બહુવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ તે અનેક પ્રકારના છે એટલું તો ચોક્કસ. તેમના કેટલાએક પદાર્થો શ્વેતકણોની સાથે મળીને, જંતુઓને મારી નાખે છે (Antimicrobial), જ્યારે કેટલાએક તેમના ઝેરની અસર નાશ કરી નાખે છે (Anti toxic). આ સંરક્ષક પદાર્થો પર જ લોહીની સંરક્ષણ શક્તિનો આધાર છે.

જો કે આ પદાર્થો રક્ષિત મનુષ્યના કે જનાવરના લોહીમાંથી બુદા પાડીને બતાવી શકાતા નથી પરંતુ તેમના લોહીમાં તેનું અસ્તિત્વ સાબીત કરી શકાય છે.

(ક) એક ટાઇફોઇડથી પીગતા અથવા ટાઇફોઇડ થઇ ગયેલા દરદીનું લોહી લઈ તેનો પ્રવાહી ભાગ બુદો પાડીને એક પાતળા કાચની નળીમાં ભરો; (ખ) બીજી એવી જ નળીમાં એક તંદુરસ્ત માણસના લોહીનો પ્રવાહી ભાગ દાખલ કરો; (ગ) બન્નેમાં, ટાઇફોઇડના તાવનાં જંતુઓ દાખલ કરો; (ઘ) પહેલી નળીમાં એ બધાં જંતુઓ દાગતાં આવતાં બંધ પડી, એકઠા થઈને ગૂંથાના રૂપમાં નીચે પડશે; (ચ) જ્યારે બીજી નળીમાં તે એમના એમ રહેશે.

આનું કારણ શું? એ જ કે પહેલી નળીમાં અમુક પદાર્થો છે જે તે જંતુઓની શક્તિ હણી નાખી છે, જ્યારે બીજી નળીમાં એ પદાર્થો નથી. પહેલી નળીમાં, ટાઇફોઇડના એકાંતે દીધે દરદીના લોહીમાં ઉત્પન્ન થએલા સંરક્ષક પદાર્થોનું અસ્તિત્વ આ રીતે સાબીત થાય છે. આ સિદ્ધાંત પર જ વીગળની ટાઇફોઇડનું નિદાન કરવાની પદ્ધતિ રચાયેલી છે (Widal's Reaction). હવે કાચની નળી મૂકી દઈને આપણે જીવતા શરીરમાં આ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તપાસીએ. (ક) એક ટીટનસ સામે સુરક્ષિત કરેલા (Immunised) ઘોડાના શરીરમાં ટીટનસનું ઝેર દાખલ કરો. (ખ) સુરક્ષિત નહિ કરેલા એવા બીજા એક ઘોડાના શરીરમાં પણ તે જ ઝેર તેટલા જ પ્રમાણમાં દાખલ કરો. (ગ) પહેલા ઘોડાને ઝેરની કંઈ અસર થશે નહિ; જ્યારે (ઘ) બીજાને ટીટનસ લાગુ પડશે. આ બતાવેલો ખુલાસો સ્પષ્ટ છે.

આપણી એવી રોગો સામેની લડત આ જ પાયા પર રચાયેલી છે. આપણે તેમની સામે આપણા લોહીમાં કે જનાવરના લોહીમાં ઉત્પન્ન થએલા સંરક્ષક પદાર્થોની મદદ વડે જ લડીએ છીએ. જે જે રોગો સામે આપણે સરળતાથી સંરક્ષક પદાર્થો ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી તેમની સામે લડવા આપણે જનાવરોના લોહીએ બતાવેલા સંરક્ષક પદાર્થો આપણા શરીરમાં દાખલ કરાવીએ છીએ એથી આપણી સંરક્ષણ શક્તિ વધે છે.

ફરીથી પાછા આપણે શીતળા પર આવીએ. શીતળાનો એપ તેના દરદીમાંથી પરબાયો લઈ આપણા લોહીમાં દાખલ કરીને સંરક્ષણ પદાર્થો ઉત્પન્ન કરીને તે રોગ સામે સંરક્ષણ

શક્તિ વધારવાનો અખતરો ધણો જોખમ કયો છે. માટે આપણે ગાયત્રી શીતળાનો-ઓછી કમંકર શીતળાનો-એપ શરીરમાં દાખલ કરાવીએ છીએ એથી આપણને થોડો તાવ તથા ડુખાવો થાય છે પરંતુ આ એપ અંદર દાખલ થવાથી આપણું લોહી તે રોગ સામે જોડતાં સંરક્ષણ પદાર્થો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને આપણી તે રોગ સામેની સંરક્ષણ શક્તિ વધારે છે. અલખત આ રક્ષણ કોષમાં સાત, તો કોષમાં બાર, તો કોષમાં ધણાં વરસો સુધી ટકી રહે છે. આ ફરક પડવાનું કારણ દરેકના લોહીની જુદી જુદી શક્તિ.

શીતળાની સારવાર

શીતળાના રોગ મંબધે થોડી ઔતિહાસિક દટીકત તથા ડો. જોનરની શોધબોળ સંબંધે અમે વિવેચન કરી ગયા છીએ. પરંતુ એથી સામાન્ય વાચકને રસીની ઉપયોગિતા સિવાય બીજી માહિતી મળે એમ નથી. માટે તેમની તે રોગની સારવાર જાણવાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા પૂરતા બે શબ્દો ઉમેરીએ છીએ.

જેમ આ રોગનું મસૂરિકા નામ તેના દાણાના દેખાવ પરથી પડ્યું છે તેમ તેનું શીતલા એ નામ આ રોગમાં શીતપ્રધાન ઉપાગો કરવાના છે એ માન્યતા પરથી પડ્યું છે. આ રોગની નિયંત્રી તરીકે ઓગખાતી શીતળાદેવીનું^૧ સ્વરૂપ મહુ જુગુપ્સા બરેલું કલ્પનામાં આવ્યું છે, કારણ આ રોગના પંજમાં સપડાએલા દરદીઓનો અંદરો બહુ કમંકર થઇ પડતો, અને આંખ, હાથ, અગર પગમાં ખોડ આવવાથી કેટલાકો બદસૂરત પણ થઇ જતા.

શીતળાનો એપ લાગ્યો છે એવો વહેમ પડતાં તરત જ ૪૮ કલાકની અંદર જો તેની રસી મુકાવી દેવામાં આવે તો દુખાઇ જાય છે. એટલી સુદૃઢ વીત્યા બાદ રસી મુકવામાં આવે તો શીળા નીકળે છે ખરાં પરંતુ તે મુદ્દુ સ્વરૂપે દેખાય છે.

શીતળાનો રોગ ફાટી નીકળ્યો હોય એવા વખતમાં તાવ કે બેચેનીનાં ચિન્હો માત્રમ પડે તો પહેલી જ તકે એક સાદો જીવાળ-એરિડિયું કેસોમલ કે ત્રિફળા-લઈ લેવા.

દાણા દેખાય અને આ જળાંઆ છે એમ ખાતરી થઇ કે દરદીની સારવારમાં નીચેની યાજતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. તેને સ્વચ્છ હવા પ્રકાશવાળા ઓરડામાં રાખવો, બહુ જણને તેના પાસે જવા આવવા દેવા નહિ. તેનો એપ ફેલાવાનો પૂરતો સંભવ છે.

જો દાણા ઓછા દેખાયા હોય અથવા તેને પંડેલા જળિયા ટંકાવી દીધા હોય તો, તેની સારવારમાં બહુ બીવા જેવું નથી. દહકો^૨ દૂધનો, કાંજનો કે ફળનો ખોરાક, મળશ્વરિ તથા ચોખ્ખી હવા આદલાથી જ તેને આરામ થઇ જાય છે.

પરંતુ જો દરદીને એકવાર જળિયા ટંકાવ્યા ન હોય અને દાણા ઝાઝા પ્રમાણમાં દેખાય તો આ રોગની સારવારમાં ખામ ધ્યાન આપવું.

જો ઊનાળો. ચાલતો હોય તો દરદીને અંદરની અને બહારની ગરમીથી પુષ્કળ ધામ ધામ છે. ચિયાગામાં પણ જો તાવ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો તેને એટલી જ વેદના થાય છે. મોં તથા હાથનાં કાંડાં પર કે જ્યાં ધણા મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયા હોય છે ત્યાં ઠંડા બરફના પાણીમાં બોળેલ સિંટના ટુકડા વારંવાર લગાવવા માથા પર વાળ ઓછા કરી બરફની કાથળી

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૭૭]

૧ નમોમિ શીતલાં દેવી રાસમર્યાં દિગમ્બરીમ ।

માર્ગનીચલણોદેતાં સુવાલંકૃતમત્તદમ્ ॥ (સ્કંદ પુરાણ)

અગમ્યવાદ (અગમ-નિગમ-વાદ)

ગમ સદીમાં ભૌતિકશાસ્ત્રોની ઉન્નતિનો સૂર્ય મધ્યાર્ધમાં હતો ત્યારે પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓના ઘણા મોટા ભાગમાં, મીમાસકોમાં, અને પ્રખ્યાત સાહિત્યકોમાં પણ એક એવા પ્રકારની આત્મવિશ્વાસની લાગણી યથેચ્છી કે “અજ્ઞેય વા અગમ્ય એવું તે વળી આ જગતમાં હોય જ શું શકે ?” શુદ્ધિશાળીમાં ગણાતા લોકોને એવા સ્વીકારમાં પોતાની શુદ્ધિનું અપમાન લાગતું; ઘણાને તેમાં વહેમનો સ્વીકાર દેખાતો, લગભગ સર્વે તેને માનસિક નિર્બળતાનું ચિન્હ ગણતા. “પ્રયોગાત્મક જિજ્ઞાસા” જેમનું વાસ્તવિક વલણ હોતું ન્વેષએ એવા ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ “અગમ્ય”ના કે “સૂક્ષ્મ”ના નામ માત્રથી અભડાઇ જતા. પ્રયોગો કરી પોતાની માન્યતાને સાચી ઠરાવવા દરખાસ્ત કરનારને અપમાન લાગી ટૂંકા ઉત્તરો દઇને મૂંચા રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી અને નીતિના આચાર સૂત્રો- (નિયમોની વ્યવહારુ કલમો) ને ધર્મની, તત્ત્વજ્ઞાનની અને આધ્યાત્મિકતાની પરાકાષ્ઠા માનનારાઓ “અગમ્ય” શબ્દથી સૂઝાતા અને આગે પણ કદાચ સૂઝાતા હોય તો આશ્ચર્ય નહિ !

અને છતા ખૂબી તો એ છે કે સર્વે ધર્મોના આદિ પ્રવર્તકો, પેગંબરો, મહાન તત્ત્વજ્ઞો, સાહિત્યના ચિરંજીવી સર્જનોના વિધાતાઓમાંથી ગણનામાં લઇ શકાય એવાઓમાંથી લાગ્યે જ કોઇ આ અગમ્યવાદ-કહે, રહસ્યવાદ-થી સંપૂર્ણપણે બચી જવા પામેલો જણાય છે. મહાન સેનાનાયકોમાં પણ નેપોલિયન જેવામાં આપણને તેની અસર જણાય છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં પુષ્કળ શોધખોળ થતા અગમ્યવાદ નામશેષ થઇ જશે એમ જે મનાતું તે આશા કે ભવિષ્યવાણી ખરી પડી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ ખુદ ભૌતિક-શાસ્ત્રના માનીતા ક્ષેત્ર પ્રયોગોમાં “ગૂઢ અને “અગમ્ય”-અને તેથી ભૌતિકશાસ્ત્રે હાથ પણ લગાડવાને નાલાયક-ગણાતી ઘણી ઘટનાઓએ છેલ્લા ૫૦ વર્ષમાં ઠીકઠીક પગપેસારો કર્યો છે. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓમાં પણ આપણા પ્રાચીનપ્રિય ધંડિતો અને શાસ્ત્રીઓ જેવા શંકાસ્પદો નથી એમ નહિ. પરંતુ તેમના વિરોધ છતાં સર ઓલીવર લોજ, સર વીલીયમ કુક્સ, સર આ. કેનોન ડાહલ્ડ, ડૉ. ઝીલે, મૉ રીશે-વગેરે પ્રખ્યાત અને પ્રમાણુ ભૂત ભૌતિક-શાસ્ત્રીઓએ એ “અગમ્ય” ક્ષેત્રનો સ્વીકાર કરીને તેમાં પ્રયોગાત્મક આરંભ પણ કરી દીધેલો છે.*

* રૉયલ સોસાયટીએ (૧૯૦૧) સર-વીલીયમ કુક્સની અરજના આપેલા તદ્દન ઉદ્વેગ અને ભૌતિકશાસ્ત્રીઓને ન છાને એવા ઉત્તરો વાગ્યો.

* આ સંબંધમાં જુઓ સર-ઓલીવર લોજનાં પુસ્તકો Survival of man ; Raymond વગેરે; તથા Proceedings of the British Psychic Research Society : સર વીલીયમ કુક્સનું “Psychic Research”-આર્થર કેનોન ડાહલ્ડના પુસ્તકો, અને ઇવર ૧૯૨૭માં છપાયેલું ડ. એચ. એફ.અન્ટનું The nature of the Physical world તથા જ્યુલ રેમેનું “The Eyeless sight” (સાધટ)

કુન્દકશનમાં વૈષ્ણવ કરતાં પણ વધારે અંધપણે શ્રદ્ધા રાખતા આપણે જોઇએ છીએ. ભૌતિકશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, રસાયણ વગેરે હંવાઈ વિમાનની જાનાવટની વિદ્યાઓમાં પોતાની મર્યાદાઓ સમજીને સામાન્ય માણસો તે તે વિદ્યાઓની માન્યતાઓ અને આંચારો વિશે પ્રશ્નો કરતા નથી. પરંતુ અગમ્યવાદમાં આધ્યાત્મિક અનુભૂતિઓનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યારે દરેક માણસ પોતાને પ્રશ્ન કરવાનો સ્વભાવિક હક્ક છે એમ સ્વીકારી જ સે છે ! અને એવા પ્રશ્ન કરનારા અશ્રદ્ધાળુઓમાં જ નરેન્દ્રનાથદત્તા જેવી તીવ્ર જરાસા અને દીક્ષી સમ્પ્રદાય હોય તો પણ તે ક્ષત્ર્ય ગણાય. તેની જરાસાનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર મળતા તેણે તેની પાછળ ભેખ લીધો અને એ શોધનો આજીવન મિત્ત તરીકે સ્વીકાર કર્યો. રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેને પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિવડે પરાસ્ત કર્યો હતો; અનુભૂતિને પરિણામે તે નિઃશંક અને પ્રશ્ન-રહિત બન્યો હતો !

પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર ખાલુએ મૂકતા પણ “અગમ્ય” ગણાતા વાદના ઇન્દ્રિય-ગોચર પુગવાઓ છે ખરા ! એ વિશે કાંઈક ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે. ઇતિહાસમાં-પાંચથે ગોરાસ, કાકરટ, ખીજા ખીરત સંતો, તથા અન્ય ધર્મોમાં મદમદ, ક્ષીકૃષ્ણ, વગેરેના જીવનમાં “અમરકાર”નો ઉલ્લેખ છે. તે ઉપરાંત અનેક સાધુ, મહંત, યોગી, પરમહંસ વગેરેના જીવનમાં પણ “અગમ્ય” ગણાતી શક્તિઓ, સિદ્ધિઓ, વગેરેની વાત આવે છે. ઇતિહાસમાં ક્રાંસને ખયાલનારી જોન ઓફ આર્ક અને હસનનું ભાવી સગપદ જ્યોતિષ વડે જોઇ તેને મુક્ત કરનાર ગંધ બ્રાહ્મણ જેવાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. “ક્રીશ્ચીઅન સાયન્સ” નામની વગર ઔષધે વ્યાધિ મટાડવાની પદ્ધતિ આજે પણ યુરોપમાં પ્રચલિત છે. મૃત માનવીઓ જોડે સંદેશા ચલાવવાના પ્રયોગો આજે ભૌતિકશાસ્ત્રીઓની દેખરેખ નીચે ચાલે છે. વિચાર-વિનિમય અને સંમોહન વિદ્યા તો આજે સર્વસ્વીકૃત છે. એમીલ કુએની સ્વસૂચનની પદ્ધતિ વ્યાધિના ઉપચાર માટે ઘણી સફળતાથી વપરાય છે. જુલુસ રોમે એ શરીરના અણુઓમાં દષ્ટિની ઇન્દ્રિય-ચક્ષુ-ઇન્દ્રિય-આવી રહેલી છે એવું પ્રયોગો વડે સાબિત કર્યું છે. પંજાબના રણજીતસિંહના સમયમાં હરિદાસ મદારાજને ૭ માસ સુધી પેટીમાં પૂરીને જાગીનમાં ફાટવામાં આવ્યા હતા, અને એ સમયને અંતે તેઓ પાછા જીવન ધારણ કરી શક્યા હતા. આખો એ પ્રયોગ લાહેરમાં રહેતા યુરોપીયન ડોક્ટરની કડક દેખરેખ તળે થયેલો હતો; તેણે જ આખી ખીનાનું સપ્રમાણ વર્ણન આપેલું છે. ભારકરાનંદ સરસ્વતી કાશીમાં યઈ ગયા. તેમનામાં આશ્ચર્યચકિત કરે એવી અનેક શક્તિઓનો યુરોપીયન અને હિંદુ બંને જાતની અનેક વ્યક્તિઓને અનુભવ થયેલો તે નોંધાયેલો છે. ગાઝીપુરના “વવદારી બાગા” અને કાશીના ત્રિલિંગ સ્વામી તથા આપણા ગુજરાતમાં માલસરના માધવદાસ અને કોરલના આત્માનંદ ગઢ કાલ સુધી જાણીતા હતા.

“અમરકાર” ગણાતી કોઈપણ ઘટનાની સમ્પ્રદાય ન સ્વીકારવાનો જોમનો હક્કમદ હોય તેઓને મારા મિત્ર ડૉ. સુમન્ત જેઓ હાલ અમદાવાદમાં જ છે તેમને પૂછીને તટસ્થ સાક્ષીરૂપે થયેલા તેમના અનુભવો જાણી શકશે લક્ષ્મી વિદ્યાસ રાજમહેલના મેદાનમાં સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને તેમના અધિકારીઓને અગ્નિ ઉપર એક ફકારે ચલાવેલા તેમના

ડૉ. સુમન્ત પણ હતા. મુંબઈમાં દોઢેક વર્ષ પૂર્વે ત્રી આંતરો (બંધો) એ અગ્નિ ઉપર ધણીને ચલાવવાના પ્રયોગો જાહેરમાં અને ડોક્ટરો સમક્ષ કરી ખતાવેલા હતા. "સર્વભક્ષી" ને નામે મદ્રાસ અને મુંબઈમાં જાણીતા ચએલા સ્વામીએ મદ્રાસ મેડીકલ બોર્ડની સમક્ષ હળાહળ એર ખાવાના પ્રયોગો કરી ખતાવ્યા હતા. ખીલા, કાચ, સાપ વગેરે ભક્ષણ કરેલું તેના એક્સ-રે-ફોટોગ્રાફ પણ મેડીકલ કોલેજમાં હાથ મોલુંદ છે. એટલે કે કેવળ નજરબંધી અને ખરેખર એર લીધેલા નહિ એવા આરોપને પણ રચાન નથી. તે જ સ્વામીએ મુંબાઈના જાણીતા ડોક્ટરો સમક્ષ નાઇટ્રીકએસીડ, સલ્ફ્યુરિક તથા હળાહળ ગણાતું હાઇડ્રોસાયેનિક એસીડ પણ પી ખતાવ્યા હતા.

આ હકીકતોની ઉપયોગિનાની ચર્ચા આ ઠેકાણે અરથાને જ ગણાય.

એવો જ બીજો દાખલો આજે પણ નજરે જોઈ શકાય તેવો અમંદાવાદ શંકેરમાં મારા મિત્ર ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈને પૂછવાથી મળી શકે તેમ છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ અગમ્યવાદના દિમાયતી કે ઉપાસક તરીકે તેમના મિત્રોમાં કે જાહેરમાં પકાએલા નથી એ તો સુવિદિત છે છતાં સાયેન્ટિફિકો દવાવડે અસાધ્ય ગણાતો વ્યાધિ મંત્રવડે મટાડી શકાય છે તેના તેમજ જાતે અનુભવ કરી જોયેલા છે. ઉપરાંત જો અને ગૃહસ્થાના નામે આખ્યાં છે તે એવી ઘટનાઓની સપ્રમાણતા દૃઢ કરવા માટે જ. બાકી જેવી ઘટનાઓ આજુબાજુ દરેક જ એકાદી ખનતી હોતી નથી. જેમાં વહેમ, ઢોંગ, છેતરપીંડીને ખાતે કેટલી ઉધારવી તે સાધારણ માણસ નક્કી કરી શકતો નથી.

હવે પહેલો પ્રશ્ન વિચારીશું. "જીવનનું અને જગતનું અંતિમ તત્ત્વ છે અને છંદિયો તથા શુદ્ધિવડે તે અગમ્ય છે" એટલેથી "અગમ્યવાદ" અટકતો નથી. જેને એ નામ ખાસે આપવામાં આવે છે તેમાં તો ચૈતન્યના વિકાસની વિશિષ્ટ પદ્ધતિવડે ને રહસ્ય "ગમ્ય" છે એવી માન્યતા હોય છે. એ દાવાના સ્વીકાર અસ્વીકારના અંશમાં મતભેદો ધણા છે. વળી, અગમ્યવાદી ગણાતી જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ પોતાને "ગમ્ય" ચએલા એ તત્ત્વ વિશે શુદ્ધિ વડે યાતો હૃદય વડે જુદીજુદી વ્યાખ્યાઓ કરેલી છે અને વિધવિધ વર્ણનો આપ્યાં છે. તે વિવિધતાને ઘણા લોકો આખાય અગમ્યવાદની અવાસ્તવિકતાના પુરાવા તરીકે ગણી લે છે. પરંતુ એ ભૂત છે. કારણકે ભૌતિકશાસ્ત્રમાં સુવિદિત પ્રયોગોની સમજૂતિ આપવામાં ગમે તેટલો મતભેદ હોય તેથી ભૌતિકશાસ્ત્ર અવાસ્તવિક કરતું નથી. તેવું જ અગમ્યવાદમાં પણ છે.

વળી, અગમ્યવાદના દિમાયતીઓમાં પણ અંતિમ સાક્ષાત્કારની ખ્યાત એકવાક્યતા નથી એમ પણ નથી. "I and my father are one"—"હું અને મારો પિતા એક છીએ"—એ ખ્રીસ્ત ઉક્તિમાં અને અહં બ્રહ્માસ્મિ એ વેદાંતસૂત્રમાં વિસંવાદ નથી એટલું જ નહિ પરંતુ ઘણું સામ્ય રહેલું છે.

વળી, અગમ્યવાદીઓની વ્યવહારુ અયોગસરણીઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં તેમનું અનુસરણ કરવાથી અંતે પ્રાપ્ત થતી ચૈતન્યની અવસ્થામાં પણ ઘણું સામ્ય જણાય છે. અર્થાત્ આદર્શ અને સાધનમાર્ગની સમાનતા તેમનામાં જેવામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક યુગોના જીવનમાં કઠિન સાધન વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવો થયેલા જણાય છે, અને એ અધા

અદ્વૈત-તાલિયા, ઉદ્દેગ, કે અવાસ્તવિક ગણવાને કશું કારણ નથી. આપણા દેશમાં તો "અગમ્ય" ગણાતા માર્ગનું અનુસરણ કરવા માટેની ચુરુપરંપરાગત સેકડો પદ્ધતિઓ માલૂમ પડે છે. તેમાંની કેટલીક માનસશાસ્ત્રના મૌલિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે; કેટલીક પ્રાચીન શક્તિના નિયમન ઉપર આધાર રાખે છે; કેટલીક હૃદયના ભાવોના વિકાસ અને વિશુદ્ધિ પર ઝોક મૂકે છે, તો કોઈક તપશ્ચક્રિત અથવા તો રચ્ય શરીરની ક્રિયાઓ ઉપર પણ આધાર રાખે છે. પરંતુ, એ પ્રત્યેકમા માનવ ચૈતન્યનો વિકાસ-તેની વિશુદ્ધિ, મુક્તિ અને સત્ત્વદૃઢિ પ્રધાનપણે દૃષ્ટિ સમક્ષ હોય છે. છતાં એવી એક પણ પદ્ધતિ લાગે હશે જેમાં શુદ્ધિરૂઝે "અગમ્ય" એવા સાક્ષાત્કારનો ઉદ્દેશ્ય નહિ દેરવામા આવ્યો હોય. ચાન, કર્મ, ભક્તિ, રાજ, તંત્ર કે હક ગમે તે યોગ કે સાધનમાર્ગ હો પ્રત્યેકમાં મનથી પર અવસ્થાના સાક્ષાત્કારનો ઉદ્દેશ્ય હોવાનો જ. વળા, એવી અનુભૂતિના જુદા જુદા વર્ણનો કરેલા હોય તે પણ સમગ્ર શકાય તેવું છે. એવી અનુભૂતિ સાધનમાર્ગનો અંતિમ ધ્યેય શો છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. અને તેમા પણ વિધવિધ વ્યક્તિના માનસિક વાતાવરણમાં પસાર થઈ લાવામા વ્યક્ત થાય ત્યારે તેમા ફેર પડે એ સ્વાભાવિક છે. કોઈવાર તો એક જ વ્યક્તિના જીવન વિકાસમા પરસ્પર વિરોધી જણાતી અનુભૂતિઓ પણ શક્ય હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ એક કાલે જે સાક્ષાત્કાર અંતિમ ગણાતો હોય તે જ આગળ જતાં ગૌણ પણ બને છે. રામકૃષ્ણ પરમહસનું ઉદાહરણ બહુ જ વિચારવા જેવું છે, કારણ કે તેમણે વેદાંત અને તંત્ર જેવી પરસ્પર વિરોધી ગણાતી સાધનપ્રણાલિઓના અનુભવોના સમન્વય કયો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રીતિ અને ઈશ્વરાત્મ જેવા શ્દિની દૃષ્ટિએ તદ્દન વિરોધી ગણાતા સાધનમાર્ગોના સાક્ષાત્કારોના વેદાંત અને તંત્રજોડે સમન્વય સાધવામાં ક્રોધ મેળવી હતી. સુશી મનસુરના અનુભવ-હક અને વેદાંતના "તત્ત્વમસિ"ની વ્યવહારુ એકતા તેમણે સાધી હતી. આ તત્ત્વ કળીર, નાનક, જોરખ, રાનેશ્વર, શુદ્ધ, ચૈતન્ય, કાષ્ટ, રામાનન્દ, દાદુ, સહજનન્દ, રામતીર્થ, રામકૃષ્ણ વગેરે અનેકના જીવનમા ઝોલું વધતું જણાય છે.

નીતિના નિયમોના ઔકાતિક ઉપાસકો સર્વ પ્રકારની "અગમ્ય" ગણાતી આત્મતાથી લડકતા લાગે છે. એ પ્રમાણે લડકવાની કશી જરૂર નથી. રા. રામનારાયણ પાઈકે મહાત્માજીના ધર્મે વિશે ઉદ્દેશ્ય કરતા જણાવ્યું છે કે તેમણે "અંતિમ સત્ય" એટલે "અહિંસા અને પ્રેમ" એવી વ્યાખ્યા આપીને અગમ્યતાનો છવટનો પડો પણ ફેર કરી દીધો છે ! હું મહાત્માજીના ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતો પૂરેપૂર્ણ જણવાનો દાવો કરતો નથી. પરંતુ મારે આ દહેવું જોઈએ કે રા. રામનારાયણેના અભિપ્રાય હું સમગ્ર શકતો નથી. શું "પ્રેમ" અને "અહિંસા" બન્ને અગમ્ય નથી ? હું તો એ બન્નેનું કારણ શોધું છું તેમ તેમ તેઓ વધારે "અગમ્ય" જ બનતા જાય છે ! "પ્રેમ !" કહેથી કાંઈ સમજીતી નથી મળી જતી. "શા માટે ?—પ્રેમ ?"—એનો શો ઉત્તર હશે ?

વળા, મોટામાં મોટા જીવન પ્રસંગોએ મહાત્માજીએ જે નિર્ણયો કરેલા જણાય છે તે પોતાની શુદ્ધિને અનુમરીને કરેલા જણાતા નથી. જ્યારે ત્યારે દલીલો આપવાની અશક્તિ મહાત્માજીને જણાઈ છે ત્યારે ત્યારે તેમણે "અંતરના સાદ" નો આશ્રય લીધો છે. અને એ "અંતરનો સાદ" શું રા. રામનારાયણને યોગ્યો "અગમ્ય" લાગે છે ?

છેવટે રહે છે, “એ પ્રમાણે દરવાથી શો લાભ?” યાને ઉપયોગિતાની દલીલ. જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓ અને તેમની અગત્ય પ્રત્યે ધ્યાન નથી ગયું ત્યાં સુધી જ તે નિરુપયોગી લાગે છે. વળી, ભગવાનને પણ “સત્ય” કે એવું જ બીજું ભાવવાચક નામ આપી તેને તે વડે મર્્યાદિત કરવો એ પણ અરાગર નથી. પ્રત્યેક વસ્તુનો જેમ દુરુપયોગ થઈ શકે છે તેમ એવી સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો પણ યાચ તેટલા જ કારણથી તે ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. માનવ જ્યોતિષ વડે ભવિષ્યને અરાગર બની શકે, યાતો દવા વિના રોગને મટાડી શકે, મંત્ર વડે સાપનું ઝેર ઉતારી શકે યા અગ્નિની દાહક શક્તિના ઉપર વિજય મેળવી શકે તો તે જ્ઞાન જ્ઞાનને જ ખાતર ઉપયોગી ગણવું જોઈએ. જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માનવના આત્માએ પ્રાપ્ત કરેલ કોઈ પણ વિજય યા તો તે ક્ષેત્ર નિર્ધેક ગણવું એ જ અરાગર નથી. લોકના માર્યા જ્યોતિષની પાછળ ભલે ગાડા થનારા કેટલાક નીકળે તેથી જ્યોતિષ શાસ્ત્રીને શું? સખમરીન અને એરી વાયુઓની શોધ વડે માનવો વિનાશ કરે છે તેથી જૌતિકશાસ્ત્ર નિરુપયોગી ઠરવું નથી. એ જ સખમરીન સમુદ્રના ભયંકર તોફાનમાં માનવનું રક્ષણ કરી શકે છે અને એરી વાયુઓ વ્યાધિના જતુઓના વિનાશમાં ઉપયોગી થઈ શકે છે.

વળી, કેટલીક આધ્યાત્મિક શક્તિઓ તો ચૈતન્યના વિકાસ સાથે આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. બાધ્યાવસ્થામાંથી યુવાવસ્થામાં જતા જેમ શરીરના અવયવોનો વિકાસ અનિવાર્ય રીતે થતો માલૂમ પડે છે તેવું જ આધ્યાત્મિક શક્તિઓની બાબતમાં પણ બને છે. યુવાવસ્થામાં માનવ જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ વધારે વજન ઉપાડી શકે છે તેમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થતા કેટલીક શક્તિઓ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. એમનો સાહજિક ઉપયોગ કરવામાં હાનિ નથી એ દેખીતું છે.

અગમ્યવાદ પ્રત્યે શુદ્ધિવાળા વર્ગનું પ્રતિકાર્ય થવાના કારણોમાંનું એક એ પણ છે કે તેના પેટા ભાગમાં પ્રેતાવાહન, મત્રવિદ્યા, બદ્ધ, વિચારવિનિમય, પ્રાણવિનિમય, વશીકરણ, મારણ, સંમોહન, નજરબંધી વગેરે ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ શક્તિઓ ઉપરાંત વગર ઔપધે વ્યાધિ ઉપચાર, અને કામિયા સુધીના સર્વે વિલાગોને પણ ગણવામાં આવે છે. વળી, વિશુદ્ધ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના માર્ગોમાં પણ મનથી પર ચૈતન્યની અવસ્થાઓના સાક્ષાત્કારના હિત્તેષ આવે છે. એ બન્ને એક સરખા ઉત્તર નથી એટલું યાદ રાખવાથી ધણી ગેરસમજૂતી થતી અટકશે એમ મને લાગે છે.

લીલા

લઈ કર પીંછી જ્યહાં ચિતરવા ચહું 'મૂર્તિ'ને,
હસી જડખડાટ આમ તરુ ઓથ સંતાય તું;
મુકી ફલક રંગ પીંછો સહિ સાજને આસને
સફાળ કઈ આકળો દઉં જ પૂંઠળે હોટ હું.

તરુતરુ વિષે અહા કુદડો શી- પળે ધૂમતી
ઉડતો પડો શી ફરે કિરણછાયમાં મહાલતી;
વળી ઘડિમહીં સરી તરુથડે વદી 'હાશ !' તું
જતી તુરત બેસોને, પકડી પાડી કેવો જ હું
ગ્રહી કર જલે ફરી સ્ફટિકઆસને લાવતો:
કહું, 'સ્થિર રહે !', છતાં પજવતી નહીં કાવતો.

લવાં કરો ઉઘાં અને નયન ક્રોધ વર્ષાવતો
ધસું તુજ સમીપ જ્યાં પ્રલયકાલના રુદ્ર શો;
-હસે: વળો વિપાદમાં વદન પાછું ફળાવતી,
લોલા, સખિ, જાધી તથાપિ સરો ઓઘપરસે જતી.

અતુરભાઈ ઉ. પટેલ

કાઠિયાવાડી બોલી

(અનુસંધાન, અટક પૃ. ૧૬૨ થી)

૩

અધી જાતિનાં, અધી જાતના નામના
પ્રથમા અહુવચનના 'હ' કે 'ઉ' પ્રત્યય

પુસ્તિકા

તળ ગુજરાતી

કાઠિયાવાડી

એક.	અહુ.	એક.	અહુ.
પાણી	પાણા-ઓ	પાણી	પાણા-ઓ કે પાણાઉ
હાથ	હાથ-થો	હાથ	હાથ-થો કે હાથુ
ભાખડા	ભાખડા-ઓ	ભાખડા	ભાખડા-ઓ કે ભાખડાઉ

નોંધ:—કોષ્ટક કેમણે અહિં પણ 'ઉ' બોલાય છે.

સીલિંગ

ગાય	ગાય-થો	ગાય	ગાય-થો કે ગાયું
ચોપડી	ચોપડી-ઓ	ચોપડી	ચોપડી-ઓ કે ચોપડીઉ
ગંગા	ગંગા-ઓ	ગંગા	ગંગા-ઓ કે ગંગાઉર

નપુંસકલિંગ

છોકરું	છોકરા-ઓ	છોકરું	છોકરાં-ઓ કે છોકરાઉ
જાડ	જાડ-ડો	જાડ	જાડ-ડો કે જાડું

ઉપરના દાખલાથી જોઈ સકારો કે ગમે તે લિંગ હોય, તેમ જ ગમે તે સ્વર નામને છોડે હોય છતાં પ્રથમા અહુવચનમાં, જ્યાં તળ ગુજરાતીમાં 'ઓ' પ્રત્યય લાગે છે ત્યાં કાઠિયાવાડીમાં હ કે ઉ લાગે છે. અહિં પુસ્તિકામાં હ તથા નપુંસકલિંગમાં ઉ પ્રત્યય લાગે છે. આ, ઉ તથા હ, પછીની વ્યધિકરણ વિભક્તિઓમાં અહુવચનના અંગમાં (stem) વપરાય છે તે ખરૂં, પણ તેમ તો ગુજરાતી તળમાં પણ ઓ વ્યધિકરણ વિભક્તિમાં અહુવચનનાં અંગમાં લખી જાય છે.

હવે આનું અવતરણ તપાસીએ.

૧. બીમ્સ એમ માનતા લાગે છે કે ગુજરાતીમાં દીર્ઘ ઉકારાત નામો છે જ નહિ. તેઓએ અહુવચનના પ્રત્યયોની યાદી આપી છે તેમાં દીર્ઘ ઉકારાત કે દીર્ઘ ઊકારાત નામો ગુજરાતીમાં છે જ નહિ એમ બતાવ્યું છે (પૃ. ૧૬૬-૬૭). દીર્ઘ ઊકારાતમાં તે સાચા લાગે છે પણ દીર્ઘ ઉકારાત નામો નથી એમ કહેવામાં તેમનો ભ્રમ છે.

૨ દા. ત. "એવી પચ્ચીસ ગંગાઉ આવે તોય મારે શું ?"

પ્રાકૃતમાં, પુલ્લિંગ ઇકારાંત અને ઉકારાંતમાં અને ત્રીલિંગ આકારાંત, ઇકારાંત, ઇકારાંત, ઉકારાંત, ઉકારાંતમાં પ્રથમા અદ્વયનમાં, બીજા પ્રત્યયો સાથે 'અઉ' અને 'ઉ' દેખા દે છે.^૧

અપભ્રંશમાં, નપુંસકલિંગનાં નામો મારે એક અપવાદ છે.

અપભ્રંશમાં પણ બધી જાતનાં ત્રીલિંગ નામોનાં પ્રથમા અદ્વયનનાં 'ઉ' અને 'ઓ' પ્રત્યયો જ છે.^૨

જે નામોને છેડે અકારાત 'ક' હોય તેને પ્રથમા અને દ્વિતીયતાના એકવચનમાં 'ઉ' પ્રત્યય લાગે છે, અને આ 'ક' નામને છેડે ક્રાઈપચ્ચ સ્વર હોય તોપણ લાગતો.^૩

આગળની દિન્દી આર્યભાષાઓમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક આ ઉ દેખાય છે. ઉકારાંત નામોમાં તો બધી ભાષામાં પ્રથમા અદ્વયનમાં, 'ઉ' કે 'ઉ' પ્રત્યય જ લાગે છે એમ બીમ્સ કહે છે.^૪ પરંતુ સિંધીમાં આ 'ઉ' કે 'ઉ' નું પ્રાપ્ત્ય થઈ છે. ત્રીલિંગ આકારાંત, અકારાંત, ઇકારાંત કે ઇકારાંતમાં બીજા પ્રત્યયો સાથે 'ઉ' લાગે છે.^૫ સિંધીમાં નપુંસકલિંગ નથી એટલે નપુંસકના પ્રત્યયની ધણી અસર બીજાં લિંગો ઉપર થઈ છે. એટલે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં જે 'ઉ' કે 'ઉ' દેખાય છે તે સિંધીમાં પૂર્ણ જળવાય છે.

પણ આ 'ઉ' કે 'ઉ' વિશે બીમ્સ કહે છે.^૬ "No satisfactory reason for this form has been shown. Even if we admit that the o of Pr plurals has been changed to u, this does not account for the anuswāra, which is too important a feature to have crept in by accident. It may have been extended to the nominative from the oblique cases of the Apabranṣa pl. ('see Lassen, p. 464), as is often the case in other languages."

આમ છતાં નીચેની બે વાતો સુઝે છે, જે સત્ય માલુમ પડે તો અપભ્રંશની વ્યવિકરણ વિભક્તિના અદ્વયનનાં અંગની કલ્પના કરવી નહિ રહે. આ બે સમજાવીમાથી બીજી ઉપર વધુ બાર મૂકવાનું મન થાય છે.

(૧) ઉપર બતાવ્યું છે તેમ પ્રાકૃતમાં તથા અપભ્રંશમાં 'ઉ' અને 'ઉ' નાં પ્રાપ્ત્ય અને વિસ્તાર એટલા બધા મોટાં પ્રમાણમાં હતા કે તેમાંના ગોણું બેદો જૂનાઈ ગયા હોય

^૧ જુઓ Introduction to Prakrit, by Woolner P. 31 ff: A Prakrit Grammar, by Pt. Rishikesh Shastri, Calcutta, 1893. P. 95 ff.: પ્રાકૃત માર્ગોપદેશિકા, પટિન બેચરાસ.

અને પાંછળથી પુસ્તિંગમાં બધે 'ઉ' પ્રત્યય અને ઓસ્તિંગ અને નપુંસકમાં બધે 'ઉ' પ્રત્યય લાગવા મેડયા. અમુક વખતે ભાષામાં પણ એકરૂપતાનો યુગ પ્રવર્તે છે. ત્યારે મદાન વૈચાકરણીઓ વગર ભાષા ખરી લોકભાષા બની પૂર વેગથી, પ્રવાહી સ્થિતિમાં હોય તેમ, બદલાતી જતી હોય છે ત્યારે ઝીણી વીગતોને જૂલી જમ્મ એકરૂપતા આપવા તરફ લોકરૂઢિ વધુ રહે છે. આતું કંપક અહિં બન્યું હોય.

(૨) પ્રાકૃત ભાષાના કાળમાં, અમુક સમયે ઔપચારિક 'ક' દરેક નામને પણ મોટા વિસ્તારમાં લાગતો. નર્સિસદરાવભાઈએ નામોના બે મૂળરૂપોમાંના એકને આને લીધે જ સમજાવ્યા છે.^૧ આ "સ્વાયેં 'ક'" લગભગ દરેક શબ્દને લાગતો. અને કકારાંત નામનો 'ઉ' પ્રત્યય અપભ્રંશકાળમાં હતો તે ઉપર નોંધ્યું છે. તે નિયમ નપુંસકસિંગ માટે જ છે તે બરાબર; પણ એ જ વિધાન સર્વસામાન્ય થઈ ગયું હોય તો ન બને તેમ નથી.

હકારનો લોપ.

હમે, હમને, હમે, મને વગેરેમાં જે હકાર દેખાય છે તે તેના પૂર્વગામી પ્રાકૃતના કે અપભ્રંશનાં રૂપોમાં રહેલા હકારના સ્થાનફેરને લીધે છે તે સિદ્ધ છે. હકારના અસ્તિત્વના આ પૃથક્કરણ વિશે અહિં કંઈ જ લખવાનું નથી; પણ, 'આહું' વપરાશની બોલીમાં કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમાં, બરાબર સાબળનારને હકારનો લોપ જ જણાશે તે વાત તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાનું રહે છે. અમે, અમને, તમે, તમને, મને વગેરેમાં હ નથી બોલાતો એટલું જ નહિ પણ વાલા, મોટુ, વેંત, વેલું, સેલું, નાતું, પાની વગેરે શબ્દોમાં પણ હકારનું અવશ્ય નથી થતું. આની વિરૂદ્ધ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આજની સરકારી યુજનાતી વાચનમાળાની જોડણીની શૈલીને લીધે આજૂઠા ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ માણ્યને પડી ગઈ છે. અહિં માત્ર એટલું જ નોંધવાનું છે કે હાલાર વગેરે ભાગોમાં આજની કેળવણીથી તદ્દન વંચિત એવા અભણ, જુવાન તેમજ વૃદ્ધ વર્ગને પણ હકાર વગર જ બોલતાં સાંભળ્યો છે.

આ હકારના આવા લોપનું કારણ તો ઉચ્ચારણાત્મક જ છે. મરાઠીમાં આ હકારનો કેટલીક વાર લોપ થાય છે અને કેટલીકવાર નથી થતો. આમચેંમાં તેનો લોપ છે; ઑઠ્ઠીમાં નથી. સિંધીમાં 'અસોં', 'આહોં'; કે 'આ'માં છે ત્યારે 'તઠ્ઠો' 'અઠ્ઠો' અને 'મુઠ્ઠ'માં નથી. હિન્દીમાં તો હકાર જ રહે છે. પંજાબીમાં હકાર નથી (અસેં-અમે)^૨ જુનાગઢમાં 'સામે' ને બદલે 'સાહો' કહેનારા ધણા છે અને હિના તરફના લોકો 'જાતું' ને બદલે 'હાંતું' બોલે છે. આમ જોટલી હકારના અસ્તિત્વની વાત સત્ય છે તેટલી જ, કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગમાં તેનો લોપ થાય છે તે વાત સત્ય છે.

તથા યુજનાતીમાં ઘણે ઠેકાણે 'વાલમ', 'નાવલો' 'વીલું' વગેરે શબ્દોમાં હકારનો લોપ થાય છે. એટલે હકારના આ લોપ ઉપર, ખીજ લોકોએ વધુ ભાર મૂકી, ઉચ્ચારની બેદરકારીથી કે ઉચ્ચારસ્થાનની સાહજિક ખામીથી આ હકારનો લોપ કયો હોય એમ સંભવે છે.

૧. જુઓ Gujarati Language and Literature.

૨. આ હકારીત ખીસમાંથી લીધી છે.

આમળ કહ્યું છે તેમ કાઠિયાવાડીને-કાઠીની બોલીને-કચ્છીની સાથે ઘણા સંબંધ છે. અને આ કચ્છી પ્રજાની અસરથી પણ આ દકારના લોપની વૃત્તિ કાઠિયાવાડીઓમાં આવી હોય. કચ્છીઓનો દકારનો લોપ દેખાઈ આવે એવો હોય છે. પહેલો પુરુષ એકવચન 'હું' સંસ્કૃતમાંથી ઉતરેલી લગભગ બધી ભાષામાં હ જુળે છે-કાઠિયાવાડીમાં પણ પણ સિન્ધી અને કચ્છીનાં 'આઈ' એ તો અદિ પણ હ નો બદિધકાર થયો છે. કચ્છીમાં તો દકારના લોપની વૃત્તિ સિધી કરતા પણ તીવ્રતર છે. 'તન્હો' 'અન્હો' જેવા બહુવચનો કચ્છીમાં છે જ નહિ. સિધી અંતર્દર્શક સર્વનામ 'હ' નું કચ્છીમાં 'જી' થાય છે. વળી કચ્છના સાધારણ માણસને 'કહ્યું' બોલવાનું કહેશે તો તે 'કયું' કહેશે. અને આ 'કયું' ને બદલે પણ 'કિઉ'-'મેં કિઉ' વગેરે સાંભળેલ છે. 'કહ્યું'માંથી 'હ' ઉડી જતા, ય નું પ્રતિ-સંપ્રસારણ યહ 'કિઉ' થયું હોય. આમ આ દકારના લોપના દાખલા મળે છે.

ગમે તેમ હોય પણ, આ દકારનો લોપ અસ્તિત્વમાં છે અને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તો ઉચ્ચારશાસ્ત્ર જ તેમાં ભાગ બળવે છે.

કર્મણિ જૂનકૂદંતનો 'ણ્' પ્રત્યય

તળ ગુજરાતી	કાઠિયાવાડી
બોલાયું	બોલાણું
લખાયું	લખાણું
જોવાઈ	જોવાણી
બોલાયો	બોલાણો

'તે કામ કર્યું' 'તારાથી કામ કરાયું'. આ બે વાક્ય ઉપરથી એમ લાગશે કે આ હત્યર્થ કર્મણિ જૂનકૂદંત માટે નથી પણ જૂનકાળનાં કર્મણિરૂપ માટે છે; પરંતુ આપણે ત્યાં હંમેશા, બન્યું છે તેમ આપણા જૂનકાળના રૂપો કર્મણિ જૂનકૂદંત ઉપરથી જ ઉતરેલાં છે તેમ જ અદિ પણ છે. આ રૂપો લિંગ પ્રમાણે બદલાય છે તેજ બતાવે છે કે તેનાં કૂદંતનાં મિત્રો હજી સાવ ધસાયાં નથી.

કાઠિયાવાડીમાં બધા જ ધાતુને આ ઘો-ણી-ણું પ્રત્યયો લાગે છે. સિધીમાં કેટલાંક કર્મણિ જૂનકૂદંતને આ પ્રત્યયો લાગે છે.^૧ તેમની ગચ્ચાં નહિ કરતાં ડા. દ્રમ્પ, તેમને અનિયમિત કહી પતાવે છે. ખાસ આમાંથી કેટલાંક રૂપોને મૂળ સંસ્કૃત અનિયમિત કર્મણિ જૂનકૂદંતો માથે સરખાવી સમજાવે છે, પણ કશુંક કરે છે કે રૂપો જરા ન સમજાવાય તેવાં છે ખરા.^૨ આ જૂનબૂવામણીમાં પડી જવાનું એક જ કારણ લાગે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં જ પૈયાકરણીઓએ, વૈદિક સંસ્કૃતનાં વ્યાકરણની પરપરા જુઝાઈ ગઇ હોવાથી, ઘણાં બે રૂપોને અનિયમિત કહીને પતાવ્યું છે. આ માનમિક વૃત્તિની ડાપ આપણા ઉપર પણ રહેવા પામી છે. ૩૬ સંસ્કૃતના કાળ સુધી જઈ, ત્યાં જે અનિયમિત હોય તેને અનિયમિત ગણાવી આપણે સંતોષ માનીએ છીએ. પરંતુ આજે વૈદિક ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શુદ્ધ

૧ નુઓ દ્રમ્પનું વ્યાકરણ પૃ. ૨૭૨ અને ૫૪૧.

૨ બીમ્લ પૃ ૧૩૬

જાપાશાહની દષ્ટિએ ખૂબ ખેડાયો છે ત્યારે આપણે ૩૯ સંસ્કૃતની અનિયમિતતાનાં કારણો . ત્યાં શોધે જ આરો છે. આ વાત સક્ષમા રાખી વૈદિક વ્યાકરણ તપાસતાં, કર્મણિ ભૂત-કૃદંતના 'ત' પ્રત્યયની સાથે જ 'ન' પ્રત્યય માલુમ પડે છે. આ 'ન' દીર્ઘ સ્વરાંત ધાતુ, તથા હ અને ઠદાય ચૂ અને જ મા અંત પામતાં ધાતુઓને જ લાગતો.^૧ આ વાતની સાથે સિંધીમા જ્યાં આ પ્રત્યય લાગે છે ત્યાં તે લગભગ આકારાંતને લાગે છે તે મળતી આવે છે. પરંતુ સિંધીમા જે પ્રત્યય હજુ અસ્થિર દશામાં હોતો તે ઠચીમા થઇ ઠાઠિયાવાડીમા આવતા ૩૯ અને સર્વવ્યાપી બની ગયો. આમ આ હો-ણી-ણું તું મૂળ વૈદિક જાપામા વિકસે પ્રવર્તતા 'ન' મા મળે છે.

આ હો-ણી-ણું ની નોંધ ગુજરાતીમા કોઇએ ખાસ નથી લીધી. સર ગ્રીઅર્સને પ્રાસંગિક એક દાખલો આપ્યો છે પરંતુ તેની પ્રક્રિયા તપાસી નથી.^૨ તેઓ વ્યાકારાત ધાતુમા જ આનો ઉપયોગ થાય છે એમ માને છે, તે જરાજર નથી કારણ ખરી રીતે ઠાઠિયાવાડીમાં, અપવાદ સિવાય બધાં જ ધાતુને તે લાગે છે. ખાસી ધાતુનું કર્મણિ અંગ આકારાંત થઇ જાય છે મારે લાગે છે એમ કહેવાય તો તે વાત વૈદિક 'ન', કે જે દીર્ઘ સ્વરાંત ધાતુને લાગતો, તેને પૂર્ણ ટેકો આપે છે. પરંતુ સર ગ્રીઅર્સને આ વિશે જરાયે સ્પષ્ટ નથી.

પંકજને

મળમાં જનમ્યું, શુચિ ક્યાંથી છતાં,
 ગુજ મંત્ર કહે, મુજને જ જરા;
 ફરતો ગુજને વીટીને વળતો,
 ક્યમ કર્મ એ પણ ના અડતો.

૧

ગુજ પાસ બધે જઈ કંદુપના,
 ક્યમ તું ધરતું તનુ-મુદરતા;
 સરના જલમાં પણ લીલ બધે
 વળા પેકે મહો ન મુગધ કરો.

૨

સ્થલમાં જલમાં પસર્યો મલ ભાં,
 ક્યમ ધારી શક્યું શુચિ નિર્મળતા;
 નહિ ગંધ ખીન્ને કપલિથી વિદસે,
 તહિ એ સ્થળમાં સુરભિ ભરી દે.

૩

ગુજ પેકે થકી વધુ કર્મ હો
 જગમાં પસર્યો સધળા સ્થળમાં;
 મુજને તું કહે ક્યમ હું જગમાં
 વસીને ધરૂં રે ગુજ નિર્મળતા.

૪

ચાલ ઉન્મુખ તું રવિને નીરબે,
 ગુજને વીટતા મળને વીસરે;
 કદી પેકે ઉડે તનુ ઉપર જો,
 શી રીતે નખીને મળ ખેસવી દે.

૫

લીલવાળું સરોવરથી ઉડતું,
 જલ બિન્દુ તનુ ઉપરે પડતું;
 કંઈ મુક્તિ થકી તહિ તો શી રીતે
 ગુજ નિર્મળતા કરી અર્પણ દે.

૬

મળમાં જનમ્યું જળ એ પળમાં,
 ધરતું શી રીતે મણિ-મુદરતા;
 વિનવું કહી દે, ગુજ મુક્તિ કહે
 ક્યમ હું ગુજ જીવન ગાળું જાણે ?

૭

ક્રમશું દીસતું પગમાં મરતું,
 નહિ દંભ કશો મળમાંજ વસ્યું;
 પણ જીવન પેકજ તું જ જીવ્યું,
 નહિ યાની છતાં ક્યમ તું સમજ્યું ?

૮

લેમન્તકુમાર નીલકંઠ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧૬

ભોળાનાથ સારાભાઈ:

આરતી

તે સત્ય સંગીતનને—ટક.

વિમલ રમત બાસે પૂર્ણ કરી નીલાકાંઠે
અંદ્રમા આરતી કરે સહસ્ર કિરણે: તે સં ૧,
અગણ્ય તારકાવલિ ચતુર્દિશ રહે ઉન્નતલી
મર્મલ કનકદીપ ગગને ગગને: તે સં ૨
પુષ્પનો સુરભિ શ્વાસ ઊઠે છે ધૂપનો વાસ
કાનન કુસુમ બાર અર્પે છે ચરણે: તે સં ૩
પર્વતકંદરે નર્ઈ શુભ શાખ બાળવી
પવન પૂજે તેને આમરવ્યજને: તે સં ૪
અમૃતના અધિધારી અમે સહ નરનારી
અમે આરતી કરિયે પ્રકૃતિની સાથે તે સં ૫,
જ્ઞાનનો પ્રદીપ જ્વાલી પ્રેમનો સુવાસ ઢાળી
રાતકેકે કરું ગાન સુમધુર તાને: તે સં ૬

છંદ. ૫૬. 'કિરણે' 'ગગને' 'ચરણે' 'વ્યજને' એમ ચાર કડી ચાલેલો પ્રાસ આગળ નથી ચાલતો. 'સાથે' 'તાને' એ બે પછી પ્રાસ-સંધેશાં નથી. "તાન" એટલે સંગીતની સુમધુરતા આથી ઓછી થતી હો ના હો, સંગીતથી અલગ જે શબ્દ માધુર્ય તે તો કઈક ઓછું થાય છે. ૫ મી કડીને અંતે પ્રકૃતિસમાને કરી લઇએ, તો 'માને' 'તાને' પ્રાસથી સંધાય, અને અર્થમાં બહુ ફેર પડતો નથી.

ભોળાનાથની કૃતિઓમાંથી પસંદગી કરવી મુશ્કેલ પડે છે. જે સુધરેલા વિચારોનાં નવો રસ આરતી લગન સ્તવન આદિ જૂનાં કલા-પાત્રોમાં એમને રેડવો હતો તે સામાન્ય જનતામાંના સમજી ભાગને ઝટ, અને વળી વિરોધ અરુચિ પશ્ચિલતા આદિ જગાડ્યા વિના, સ્વીકાર્ય થઈ જાય, તે મારે એ જૂના પાત્રોના ઘાટ રંગ ઉપલે. ઓપ ચિત્રકામ આદિ ત્રીણીમ્હેટી વિગતને એ જનતાના ઘસે નમનતામ્હારી વક્ષાદારીથી વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યું. નમનતામ્હ અને સહુકામ એમના ચારિત્રમાં જ હતાં. કલા પૂરેપૂરી જૂનવાણી; પોતાનું સ્વતંત્ર સ્વાંગ અને નવું એમાં બુલેચૂકે પછુ ન આવી જાય તેની એમણે કાળજી રાખી: માત્ર એ કલાપાત્રોની અંદર રસ (અર્થાત્ અર્થપ્રવાહ), જૂના એટલે પ્રચલિત ધર્મવિચારોમાંના બ્હેમ-લાગ દૂર કરીને વિશુદ્ધ કરેલો, પૂરેપૂરી સાવચેતીથી વિશુદ્ધ કરેલો જ એમણે રેડ્યો. એમના આ સુધરેલા ધર્મવિચાર એટલે One Personal God (વન પર્સનલ ગોડ)ની ભક્તિ, ખ્રિસ્તી ધર્મમાંની કેટલીક પ્રોટેસ્ટન્ટ મંડળીઓ કરે છે એવી. અને

આ ખાસ ધર્મવિચારજૂથ ખ્રિસ્તી પ્રમાણોમાં પણ કલા અને કવિતા ઉપજાવવામાં અશક્ત નીવડ્યું છે, તેમ “પ્રાર્થનામાલા”ની ઘણીખરી રચનાઓ પણ માત્ર સંગીત અને પદ છે, એમાં કવિતા બહુ વિરલ છે.

એ પ્રાર્થનાઓમાં ઉપનિષદોમાના વેદાન્તવિચાર પ્રમાણેના Impersonal Universal God (ઇમ્પર્સનલ યુનિવર્સલ ગોડ-બ્રહ્મ)ને જ લાગુ પડે એવા અંશો પણ પુષ્કળ છે : પરંતુ અહીં સુજરાતી પદ્યમાં તો તે માત્ર પૂર્વજોના કથનના પુનઃકથન રૂપે દેખાય છે, એટલે એ અંશો અને એવી પ્રાર્થનાઓમાં પણ નવીન કલ્પના કે કવિતા બહુ વિરલ છે. કોઇપણ જાતના પ્રચારકાર્યને અને કલાને કદી વિરોધ છે તે છે જ.

પર્સનલ ગોડની પૌરાણિક દૃષ્ટિને જોમ ગણીને ત્યજેલી છે. આ પેનથીધરિક (Pan-theistic વેદાન્તી) દૃષ્ટિને જોમ નથી ગણી અને નથી ત્યજી. ઇશ્વરની આ બે જાતની દૃષ્ટિઓ અન્યોઅન્ય સલાદી છે ખરી ?-પ્રોટેસ્ટન્ટ એકેશ્વરવાદી વેદાન્તી પણ હોઈ શકે ખરો ?-એ સવાલને ધર્મની ફિલસૂફીનો ગણીને અહીં જતો કરવો ઘટે.

અર્થ—ચંદ્રમા નીલાકાશમાં વિશુદ્ધ રૂપેરી પ્રકાશે સદૃશ (અસંખ્ય) કિરણોવાળી આરતી પૂરી પ્રકટાવે છે, અને તે સત્ય સનાતનને એ આરતી કરે છે. તે સુવિખ્યાત સત્ત્વ જે સત્ય છે સનાતન છે.

૨ દરેક તારાનું ગગન જુદું એ ખ-શાસ્ત્રી અર્થ ભાગ્યે લેવાનો હોય; ગગનના ખૂણે ખૂણામાં એમ લેવું. તારા પોતે જ પ્રકૃતિના મંગલ કનકદીપ.

૩ પુષ્પસુરભિ જ જાણે ધૂપ. ભાર=ભર, જથ્થો. અથવા અઢારે ભાર વનસ્પતિનાં કુસુમો પ્રકૃતિના અરણ્યો તેને ચરણે અર્પે છે, એ પ્રકૃતિનો તેની આગળ ધૂપ.

૪ પવન હંદોમાંથી શંખનાદ કરે છે, આમરોનાં આદિલનો વડે વ્યજન કરે છે.

૫ પ્રકૃતિ અમરતાની અધિકારી નહીં; માનવજાતિ ખરી, એ ખ્રિસ્તી માન્યતા અહીં મેખકની શુદ્ધિમાં સ્પષ્ટપણે ભાગ્યે હોય પ્રકૃતિ અને માનવી વચ્ચેના તફાવત અનુકૂળ છે તે અસૂચિત પણ મથુવા.

૬ પ્રદીપ-સદસાંશુ ચંદ્રને ઠેકાણે માનવી જ્ઞાનદીપ પ્રકટાવે છે; ધૂપ માટે પ્રેમ, ચોતર્ફ અને હોત્રે ફેલાવે છે : શંખનાદને ઠેકાણે સંગીત. માનવીનાં સાધનો પ્રકૃતિનાં સાધનોથી હોવા, તે સનાતન સત્યની ભક્તિ માટે વધારે યોગ્ય.

શતકંઠે કરું : આ આરતી કે પ્રાર્થના વ્યક્તિ-કાર્ય નથી સંધ-કૃતિ છે. અમે આખું મેંડલ શતકંઠે ગાતો અને સ્તવતો એક જીવ. ‘પ્રાર્થનામાલા’માની ઘણી પ્રાર્થનાઓ જોતાં આ અર્થ જ ઇષ્ટ છે એમ જણાયો.

૧૭

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી :

પ્રેમમય ઉપાસ્ય બ્રહ્મ.

૬૪ રસમર મોરે દિલ હાઈ રહી,

બાઈ રહી, છલકાઈ રહી :

૬૪૦ ૧

અંબ હપટ નિદ્રા નવ મોઈ

પલક પલટ-અણખાઈ રહી :

૬૪૦ ૨

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

પૂર્ણ	ભરી	મંદ	મંદવિદ્યસિની	
નવિન	સુધા	ખરસાઈ	રહી :	દગ ૩
દુઃખીસુખી	વળી	વિધવિધ	રંગી	
ખલક-સુરગ	મચાઈ	રહી :		દગ ૪
જીતર	બાહિર	ઉપર	નીચે	
મહિમમ	મોદ	મચાઈ	રહી :	દગ ૫

છંદ પદ.

અર્થ—દગ-રચાયી અભેદાનુસંધાનથી ઉચળતો પ્રેમાનંદ કે સ્વરૂપાનંદ, એ બ્રહ્મભવતાની દશા તે જ પરમાત્મા વા બ્રહ્મ, તે જ આ દગ. એ દગને રથૂલ દગથી તે કેટલી જિંથી અને ભિન્ન છે, એ પ્રેમને રથૂલ પ્રેમથી તે કેટલો જિંથો અને ભિન્ન છે, તે વાણીથી વર્ણવી શકાય એમ વર્ણવે છે.

૧. એ રચાયી શાત ગભીર ઉદ્ધાસની દશા રસભર છે, એ એક જ દશા વચાર્ય-રસભર કહેવાય એવી છે. એ રસ એ ઉદ્ધાસ, મહારામાથી આસપાસ છત્રકાષ્ટ પથુ રહ્યો છે.

૨. રથૂલ દષ્ટિને આખ વજો, અપટ આદિથી તે ક્ષણ મોચાઈ જાય, નિદ્રામાં તે વધારે વખત અને વખતોવખત બધ રહે છે; અને અંધાપો ય આવે છે રથૂલ પ્રેમમા ભરતીઓટ થાય, વિદ્યન આવે, વચ્ચે વચ્ચે તે છેક ઓસરી જાય, લાંબા કાળ લગી અનનુભૂત રહે, અને મૃત્યુથી તે તુટી પથુ જાય છે. આ દષ્ટિ આ રતિ અવિશેષ નિરંતર જાગ્રતિની છે, સનાતન જાગ્રતિની છે. પક્ષટ ખાય નહીં એવી તે પક્ષટી રહે છે, સ્થિરભૂતિ છે, અનિ-મેષ સ્ફુરી રહે છે. ૧લી કડીમા મોરે, પછીની કડીઓમા ખરસાઈ (વર્ષાવી), મચાઈ (મચાવી,) એ ખડી બોલીની છાટ છે; બજન અને ખીજ સંગીતમા આવે છે એવી.

૩. રથૂલ દષ્ટિમાં મંદ છે વિદ્યાસવિભ્રમ છે. રથૂલ પ્રેમમા પથુ: જેનાથી ઓર સિજળત આવે છે, જેનો ત્હમને પથુ અનુભવ હોવા જ જોઇએ. તેને જવાબ દે છે. આના મંદ અને વિદ્યાસવિભ્રમ ક્ષણક્ષણનીવન તથાપિ એટલા ઉચ્ચરસ અને એટલા તો છે કે એ તેમજ જ છે, બાપુ: એ જ એની સુધા એટલે અમરતા દેનારી શક્તિ છે. ત્હમે જાણો છો તે દષ્ટિઓ અને સ્થિતિઓમા સુધા નથી, તો ત્હમે વખાણો છો તે મંદ વિદ્યાસ વિભ્રમાદિ ક્ષણિક આભાસ માત્ર છે, બાપુ.

૪. વળી એ દષ્ટિ એ દશા જ આ રથૂલ દષ્ટિ રથૂલ પ્રેમાદિ સસારરૂપ નાટકને-આભવરૂપ માધિક કતિહાસપટને-એના નવે રસ અને સાતે રંગ અને સુખ દુઃખના નાના પ્રકારના શોર ખંડારમા ઉપગવી રહી છે. અગર જો કે આ વચન ત્હમારે શ્રદ્ધાએ જ માનવાનું છે. એ એવું તો અમત્કારિક આશ્ચર્ય છે કે તેનો પુરાવો અત્યારે આપવા બેસવાનું પાલવે નહીં, અને કવિતાનું તો એ કાર્ય જ નહીં.

સુરંગ=સુનરંગ, એમ અર્થ કયો છે; રંગ=રંગભૂમિ, નાટક. કર્તાએ પોતાની ટીકામા આ અર્થ લીધો છે. સુરંગ=સહુંગ, એમ પણ લેવાય. અને છેલ્લી કડીમાં મણિ=(૧) કર્તાની સહી, કર્તારૂપ વ્યક્તિમા, જેમ ખીજ વ્યક્તિઓમા છે તેમ છે તે, બ્રહ્મ. (૨) પારસમણિ, એમ બંને અર્થ લેવાના છે.

૫. માનવ રથૂલ દષ્ટિ અને માનવ પ્રેમ કતિહાસ આદિ તો શું, આ બ્રહ્માંડ

આખામાં ખ્દાર અંદર તો હેપર કોઈ પણ દિઝાલમાં જે કંઈ મૂર્ત છે, હતું, વા દરો, તે નામરૂપે આટલી બધી અસંખ્યાનંત લિન્નતાઓવાળું પણ વસ્તુતાએ એ જ છે, આ ઉપાસ્યબ્રહ્મા જ છે. મહારી આ દૃષ્ટિ એ રૂપની થઈ છે તો એ જ્યાં જાય છે જ્યાં પડે છે ત્યાં તે દરેકને તે સર્વને પોતામય મોહમય જ બનાવી લે છે, આનંદરૂપ જ જુવે છે. પારસમણી અડતાં ઢેરું, કાષ્ટ, લોહ, અસ્થિ દરકોઈ ચીજ સુવર્ણે અથવા રત્ન થઈ જાય તેમ બ્રહ્મા પારસમણિ મદને અડતા હું મણિ (પયરો) 'શાશ્વતજ્યોતિ રત્ન (બ્રહ્મા) બન્યો, અને મહારી આ દૃષ્ટિ સ્થૂલ મટી, માનવ મટી, મણિમય બનેલી જ્યાં જ્યાં પડે છે ત્યાં ત્યાં દરેકને રત્નમય મોહમય બ્રહ્મામય બનાવે છે. સર્વે યત્વિદં સચિદાનંદં બ્રહ્મ.

આ સંગીત* તો છે. અગદ એટલે પદબંધ વા પદબંધ (verse વર્સ) પણ છે. આને કવિતા કહેવાય ખરી? હેપર બનતી સરલતાએ વિવૃત કર્યો છે તે અર્થપ્રવાહ જેને અનાયાસે બેસે અને એમા શ્રદ્ધાને લીધે આનંદે, તેના અધિકારીને એ અર્થપ્રવાહ રસિક પણ લાગે, ખૂબીથી કહેયો પણ લાગે, મનઝગ કે તેવા આંકકની કસોટીએ આ કવિતા છે; અર્થપ્રવાહને માટે વાપરેલી વાણી તોતડી પણ તે તો વિષયની ગદનતને કનને અનિવાર્ય, એટલી છૂટ પણ એવો શ્રોતા ખુશીથી મુકે. વળી આવા રસથી ઓળખેલ ખીજ કવિતા તેને બહુ ઓછી મળી આવે, એટલે તેને આ જોયી કવિતા પણ લાગે બહુ વિરલ ચીજોને આપણે મૂલ્યવાન અને જોયી પણ ગણવાના જમમા પડી જઈએ છિયે. તાત્પર્ય કે આ વેદાન્તી સંપ્રદાયની કવિતા છે.

વેદાન્તને તે વળી માત્ર સંપ્રદાય કહેવાય વારું? માનવ સૃષ્ટિ અને કૃતિકાસમાં મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ, યાદુદી, ગિસરી, હિંદુ, અનાર્ય, એમ ધર્મો સંપ્રદાયો પંથો અને તેમના

* ગાયન, ગાન, ગીત = સંગીતમય રચના = સારંગમના સુરોની અમુક ગોઠવણીવાળા એકમનાં પુનરાવર્તનોવાળી રચના. સંગીતનું લક્ષણ આ સુરાનુપૂર્વક છે. એની સાથે સાથે તાલરચના પણ હોય છે, તથાપિ તાલરચના સંગીતની વ્યાખ્યામાં સામેલ રાખતું જ પડે એવું લક્ષણ નથી.

અમુક રાખના એ અર્થઃ-(૧) હેપર પ્રમાણે સંગીતમય (musical); (૨) અક્ષરમેળ વા માત્રામેળ પદ્યરચના જે હયમય, હયવાળું (rhythmic) આ હયરચના (rhythm) સાથે સાથે પણ તાલરચના હોય. તથાપિ કવિતા = હયરચના, એ વ્યાખ્યામા તાલરચનાના લક્ષણને સામેલ રાખતું આવશ્યક નથી.

સંગીતકાવ્ય = સંગીતમય અને પદ્યમય બંને રચનાનાં સાથેલાગા લક્ષણોવાળી રચના. આવી રચના સંગીત લેખે જોવી હોય, કવિતા લેખે પણ જોવી હોય, ત્યારે દુષ્કર્મ સાકર બને છે, એમ આપણે માનતા આવ્યા છિયે સામાન્ય રીતે આપણા રસિકો શૈક્ષણિકો માનના આવ્યાં છે જે કવિતાને અને સંગીતને અત્યંત નાતો છે; જે જોવી કવિતા સંગીત વગર જરા છૂપી તો ખરી; જે સંગીતમય બધી જ નહીં તો ઘણીખરી રચનાઓ કવિતા; વગેરે. આ માન્યતાઓના શુભમાંથી કોઈ પક્ષ અસર વિશે જરા ચર્ચા બપાદિયે, ત્યાં જનવાણી વિચેત્રો અને રસિકો લાલચોળ થઈ નથ છે, અને પૂર્વપક્ષ સામળી પણ ચડતા નથી. શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ અને રાગરૂપને બનવું પણ નથો. પણ વસ્તુસ્થિતિ આ છે, કે ઉચિત કવિતા તેમ અપ્યકાલ પેદાની સરસ્ત કવિતાને પરિગમી, વર્ગ વખતો નથ છે, તેમ તેમ (૧) સંગીત તે એક કલા. ત્યારે (૨) કવિતા તે ખીજ જુદી કલા, સંગીત કલાના જેટલા જ બન્ને નિમેષ મદનની સંગીતથી સ્વતંત્ર કલા એમ ગણવાનું વલણ જે સ્પષ્ટ આવે છે, તેને પણ પરાશમ વિદ્યા અને બાહ્ય ગુણોની રૂચિઓનો રોષ એવા એવા વિરોધ નોડે તે ફરતી છે, તથાપિ એના વિરોધોની એ નવા વલણને અસહ્યવાની કે નબળું પાડવાની મજદૂર નથી.

વિવિધ રૂપોને જોતો તેમાં તેમાંથી કોઈ કોઈને વિશેષ સમજવા મળતો, કોઈ પણ ધર્મ પ્રતિ અતિરાગનાં ધોર અધર્મો પરિણામોને પણ નિદાનતો અને માપતો, ધર્મધર્મના દ્વંદ્વથી પર રહેવા મળતો, કેવલ શાસ્ત્રીય વિચારક અને ફિલસૂફ પણ માણસ હોઈ શકે. આવા માણસને હિંદુ ધર્મનું હાલ ચાલતું રૂપ પણ માત્ર એક સંપ્રદાય લાગે. અને કબૂલ કરી લઈ છું જે સામાન્ય સુશિક્ષિત હિંદુઓને આવો માણસ, વેદાન્તને કે હિંદુધર્મને સંપ્રદાયના જ વર્ગમાં મુકતો હિંદુ, નાસ્તિક નહીં તો વિચિત્ર તો લાગે. આપણે ત્યાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય હજી એટલું ઓછું વિકસ્યું છે, મતાંતરતિતિક્ષા (ટોલરેશન toleration) સુધરેલા (ખિસ્તી) દેશોમાં બહુ ધારેધીરે કેળવાઈ છે, તેટલી આપણે ત્યાં પણ કેળવાતા, ધર્મવિષયક શાસ્ત્રીય તેટરપતાને જમાવવા આહતા વિચારકો આપણને પણ ઓછા વિચિત્ર લાગશે.

આ પછીની કવિતા પણ વેદાન્તી વિચારક્ષેત્રમાં વિકસેલું ફુલ છે. પણ એ કવિતા કહેવાય કે નહીં એમ સવાલ ઊઠતો નથી, એને સાંપ્રદાયિક કોઈ પણ ગણે એમ નથી, અને એ ગુજરાતી ઉત્તમ કવિતામાં ગણાવી મટે એમ સૌ સીકારશે. ગહનતામાં ગાભીર્યમાં વ્યાપકતામાં લઘ્યતામાં અને આશ્ચર્યચકિત કરતી મટનાઓમાં કવિના-ખીજ છે ભૂચક; પરંતુ એવા વિચાર બાવ કે દર્શનનું વિદ્યાન ફિલસૂફી કે ધર્મશુદ્ધિને મળ્યું તેવું જ પદ્યપ્રયિત સંગીતમય કથન તે કવિતા નથી; કવિત્વરીતિ એટલે કે દંષ્ટનાપ્રધાન રીતિએ કથનપ્રવાહ લયબદ્ધ થાય તે કવિતા.

૧૮

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક:

સિંધુનું આમંત્રણ

આનંદસિંધુ આમને રવય હસ્ત લગાળતો, નહીં માર્ગ નહીં કેરી દ્વાર કે દરવાન ના,
રંગબેરગી હાથોના મોતીઓ વરવાવતો. ૧ આ હોત્યાંથી અહીં આવો. પાઠ કે એહસાન ના ૨

દેખાતા સામસામા જડ જમીનતરો તો ય આ એક સિંધુ;
નોખાનોખા વસેલા મનુજ જગ પરે આપણે એક બધુ.
આવો આવો પ્રભાઓ 'અહિં' યુગયુગનાં વૈર વામે ડુંસીલા,
સિંધુ સાથે મિલાવી નિજ સુર ગરવાં ગીત જાઓ રસીલાં. ૩
આવો ફિલસૂફ, આવો કવિગણ રસિકો ને કલાકોવિદો યે !
હામિ, પ્રેમ તરંગો ચલ ચિત્તિવર શા, રજિલા બુદ્ધબુદો ને
આ ઘેરા ધોર મતો અનલ, હલદતા વારિઓથો અગાધ,
ને વિસ્તારો વિરાળા, સહુ દિશ સરખા: માલ્ય એથો અગાધ. ૪

સદસ્ય સોતથી ધેલી નદી જીવનની વહે, તેમાં આ તટથી પેલે જતા જન મધીમથી,
પડી યજ્ઞ ધડી મેલી, સણે ના સરખી રહે. ૫ અનુકૂલ વહી આવો પ્રવાહોના જ પયથી. ૬

અધારાં ભેદવાને અદિધિ દિનકરે હસ્ત પેહેલો લગામે,
વિક્ષોમાં એક ચક્રે ફર્યો અતુલજલે અસ્ત એ આદિ પામે;
જીવો નિ:સખ્ય સૌ આ અકલ સદિલથી આદિમાં નિર્ગમે છે,
જાયાનીચા ફરીને સમય નિજ ચતાં આદિ આવી રામે છે.
આવો સૌ પુરુષશાહી અમલ કર્યોના ધુરુષનો આ જ આરો,
નિ:સહાય પધારો હલપિત થયલા ! વારિધિ આ તહમરો;

પ્રાચીનસે અદ્યાં પ્રાચીન ન કરવા કામણા દુઃખદાહે,
વામીને પાપપુરુષોત્તમ ગમત, રમો હૃદય મુક્ત પ્રવાહે.

મુણાયે સાદ એ દેશ કદની પાર દુરથી, “નિત્ય એ સાદ આવે છે, સત્ય એમા કશું નથી;”
સોલસોકતણા હડા અંતરતમ હોરથી. ૯ “જવારો જઈશું ત્યારે,” કરી કોઈ પ્રમાદથી ૧૦

ગયું ના. પણ એ સિંધુ નહીં દસન ઉછાળતો,

આમને રગજેરંગી મોટીઓ વરસાવતો.

૧૧

છંદ સગવડ અને અનુકૂળ, બંને અંત્યપ્રાસ વાળા.

વિષય આ અન્યોક્તિ નથી વ્યાખ્યોક્તિ નથી પરંપરિત રૂપક નથી, કોઇ પણ જાતનો માત્ર અલંકાર નથી; જે કે સિંધુ અને પરમાત્મા બેને લાગુ પડે એવું વર્ણન (સહોક્તિ) છે, અને તદન કુદરતી રીતે કરેલું (સ્વભાવોક્તિ) છે, પરંતુ વિષયની લબ્ધનાને અત્યંત સીધી સચોટ રીતે વેધતી શેલી, લક્ષ્યહૃદયની નિષ્પાલસતામાં લાપાની, અલંકારસમૃદ્ધિ અને બીજી ખૂબીઓને ગૌણ બનાવી દે છે. બાલક અને કિશોરની દીક્ષ્યાલ માત્રમાં સજીવન રચુતિ અને લીલા બંને હોય, પણ લીલા અને નૃત્ય આપણે અમુક દીક્ષ્યાલ કે તેનો અંશ ખાસ નિદાણિયે ત્યારે જુદાં વખાણિયે, સામાન્ય રીતે તો એની સજીવનતાને જ નિરૂપી રહિયે, તેમ વાણીમા પણ એકંદર અને એતપ્રોત લબ્ધના કે તલસ્પર્શિતા આવતાં, તેના પૃથક્ અંજોમાના અલંકારાદિ ગૌણ બની જાય છે. અર્થની પ્રથમથી ખમર નહોં અને મયાળા ઉપરથી આ ધંકિઓ સિંધુ વિષેની એટલું જાણીને જ વાંચવા માડે, તેને આ પરમાત્મા વિષે પણ છે એમ જાન થતાં, તે આદિથી ફરી વાંચે છે અને બેવડો આનંદ મેળવે છે.

૧ આનંદ સિંધુ: (૧) આનંદમય સિંધુ; (૨) પરમાત્મા, પ્રકૃતિએ જ આનંદસ્વરૂપ દસ્ત: (૧) મોળ, (૨) કુદરતની કોઇ પણ લીલા. અંજોના મોતી: અંજો દેખાડતાં ટીપાં અંધ-અપડી, આઈરું તેજ. ભેંસના ઘીની લીલાશને ગાયના ઘીની આછી પીળાશને અંધ કહે છે. ધૂપછાય રંગી ટાપકને એક બાજુથી અને એક જાતના પ્રકાશમાં જોતાં એક રંગનું તેજ દેખાય, સામી બાજુથી બીજા રંગનું તેજ દેખાય એવાં રંગમિશ્રિત તેજવૈવિધ્યને અંધ કહે છે, જે હીરા રત્નો આદિના પ્લેક્ષમાં ખાસ ધ્યાન એવે છે. ગ્રાસ, ગ્રાહ, એ અંધ શબ્દના પ્રાતિક ઉચ્ચારણ માત્ર છે.

૨ સિંધુ પક્ષે રથૂલ વાસ્તવિક અર્થ. પરમાત્મા પક્ષે એના નિઃસીમ સદાસમ વાત્સલ્યનો અર્થ. પરમાં જેમ બાલકને બધી જ છૂટ, તેમ અહોં પણ છે.

૩ માનવો (૧) આર્ય, (૨) પીતવર્ણ, (૩) દબરણી; અથવા (૧) દિકુ, (૨) મુસ્લિમ, (૩) ખ્રિસ્તી; અથવા અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, જર્મન, છટાલિયન એમ અનેક સોદી, ધર્મ, રાષ્ટ્રસીમા, આદિ ભેદભેદ વિમકન, તથાપિ એક જ કુલ છે: આખી માનવજાતિ એક જ યોનિ છે. સિંધુને આપણે જુદા જુદા કાદા પ્રમાણે અનેક ગણિયે છ, મદામાત્મર સાગર આદિના જુદા જુદાં નામો આપિયે છ ખરા; પરંતુ વસ્તુતઃએ આખો પારાવાર એક છે. ધર્મોનાં પણ આપણે ઐતિહાસિક નામો બેગા કરિયે તો અનેકાનેક થાય, તથાપિ ધર્મવૃત્તિ, ધર્મ-તત્ત્વ, માનવધર્મના આત્મારૂપ મત્સ્ય, એક છે. મશ્વર વિષેના ખવાત અને બાખ્યાઓ જુદે જુદે દેશકાલે જુદાં જુદાં પ્રવર્ત્યા, તથાપિ પરમાત્મા એક છે. જમીનપટોની જડતા

સાગરના ઐક્યને છેદી ન શકે. દોહી, મત, વતન, રાષ્ટ્રવાડ, બાપા, સમાજબંધન, આદિ જડ ઉપાધિઓ ગમે તેટલી, પણ માનવજાતિના સુદૃઢ ઐક્યને વિભેદી ન શકે. બેઢાવા પૂરેપૂરો જીતશો, સુદૃઢ ઐક્ય વિકસાવશો, તેમ તેમ ત્દમે અનેરું ગૌરવ ("ગરવ") સાધશો, ત્દમારા "સુર" (જીવન)માં અનેરા રસ ફૂટશે. મહારી સાથેનું ત્દમારું ઐક્ય પણ તેમ તેમ જ ત્દમે અનુભવશો.

૪ સિંધુ પક્ષે શબ્દાર્થ છે તે વાસ્તવિક અને સાથે મનોવેધક છે. આ કડીની સ્વર-બંધન-લીલા પણ જુવો. આર્ય કવિતાની પડતીના સૈકાઓમાં મોતંગોચિદ્, કૌચકલ્પ, આદિ કૃતિઓમા ખડખડતા શબ્દાલંકારો વધી ગયા અને એ વલણ જીત્યું, તથા હિંદી કવિતામાં તો દિગ્વિજયી થયું,—કલ્પના અને વિચારપ્રવાહ પણ કવિતામાંથી નષ્ટપ્રાય થયાં. એટલે કાલિદાસાદિ કવિઓની સુદૃઢ શબ્દાલંકૃતિ વધારે સુર તેમ અર્થ અને ભાવને કુદરતી રીતે પોષનારી હોવાથી વધારે સ્પેષ્ટ છે, તે આપણે લગભગ જુદ્યા. હવે અંગ્રેજી કવિઓના સંપર્કથી તે આપણે આપણી બાપામા ખીલવા માંડી છે. અંગ્રેજી શૈલીની યુજનાતી કવિતા સ્પષ્ટ શબ્દાલંકારોને લગભગ વળે છે, ત્યારે કુદરતી સ્વર-બંધન-લીલાની આશક ખીલી છે. આ કડીમાં ફિલસૂફો, ડો, પ્રોફેસર ઓ, ડૉક્ટર ને કંસાકો, આ ઘેરા ઘેર ગતો એમા સ્વર બંધન ખને, અતલ ઉલટતા એમાં ત લ ની ઉલટી પુનરુક્તિ, ઓઘો અગાધ એમા સ્વર બંધન ખને, વિ—વિ,—ખા—ખે, અગાધ-અખાધનો પ્રાસ, અને ખીજી પણ વિમતે સ્વર-બંધન-લીલા આકર્ષી રહે એવી છે.

અને પરમાત્મા પક્ષે ? માનવ ચિત્તચિત્તઓની ન્હાનીશી ફૂટપટ્ટીએ પરમાત્મા અતલ છે, અગાધ છે, અગમ્ય છે, આશ્ચર્યવત્ છે, નેતિ નેતિથી અટકી જવું પડે એવો છે. ફિલસૂફ હો, કવિ હો, કલાકાર હો, ગમે તે હો, પણ આખરે ત્દમે માનવ, ત્દમારી પ્રતિભા સામાન્ય માનવીઓને તોલે ગમે તેટલી નિઃસંમ, —પણ પરમાત્માને હિસાબે ? તર્ંગો, છુદ્ધો, ગતો, ઓઘો, વિસ્તારના વિશેષણોમા જે કંઈ અસ્ફુટતા, અપૂર્તિ, અવિશદંતો છે, નેતિ-વાચકતા છે, તે પરમાત્માની સર્વતોમુખી અગાધતા અને અગમ્યતાને તોતડી માનવવાણી સ્પર્શી શકે તેટલી સ્પર્શી છે, અને અવાસ્તવની અસત્યતામા કે અતિ-સાચોક્તિની મુખોદ્ગમમાં પડ્યા વગર કૃતકૃત્ય ખને છે, જાડામાં જાડી વિચારણા તેમ દરેક કલાની દરેક જાતિના રસિદને વ્હાલી અમત્કૃતિ માત્રને માટે અહીં મનમાન્યો અવકાશ છે. તે પછી સામાન્ય માણસોને માટે પણ હોય જ ને.

૫—૬ સહસ્ત્ર અગણિત. ઘેલી: બેભાન, ખસ જહેવું જહેવું એમ જહેવાની પ્રેરણામય જ: કયાં શામાટે શી રીતે જહે છે એવા કાઠ પણ સવાલના જવાબ દેવા શકિત જ નહીં એવી: અમની અન્યતા, અજુહાનું મૌન જ જવાબમા મળે એવી. ધરી વિમલ ધરી મલીન: કેટલા સાદા શબ્દોમા કેવો ગંભીર અર્થ છે ! સરખી: સુરેખ, સમરેખ. મથી મથી: શેને શેને માટે મથતાં હોય છે વારુ ? અરે ! છેક બાલક, એમને માટે તે એવા એવા સવાલ પૂછવાના પણ હોય ! જેમા મથે છે તેમા કેવાં આનંદે છે તે જુવો; ધરી પછી ખીજા જ કલામાં આનંદે છે તે જુવો એટલે ત્દમારી પૃચ્છા આ તત્ત્વજ્ઞ માત્રમા જીવનારી યોગિ પરત્વે કેટલી અનુગતી છે, તે ત્દમે જ પામી જશો. હુંદા અને વ્યર્થ જેવા પ્રેશો

માટે જ મથી શકે એવાં મનુજ જંતુઓ આ પારથી પેલે, ત્યાંથી પાછા અહીં, એમ મરે જન્મે મરે જન્મે, લખચોરાશીમાં લમરચકર ચકરભર ફટાયા કરે, એ જ એમનો પ્રતિદાસ. તેમને સિંધુ કહે છે, જે જે નદીઓમાં ત્હમે હો તે તેના પ્રવાહપંથોને વળગીને તેમને અનુકૂલ રહીને જ વહી આવો, તો ત્હમે અનાપાસે અને નિઃસંશય મ્હને જ પામશો. અહીં નદી = ધર્મ, પંથ, વર્ણશ્રમપરંપરા, એવો સંકુચિત અર્થ પણ લેવાય ખરો; જો કે આવી કૃતિઓમાં સૌથી વિશાલ અર્થ જ પૂરો સાચો અર્થ.

જીવન ફેટણું તો કરુણ છે દયા આવે એવું છે તે છુપાવ્યું નથી, કલ્પનાકટાક્ષની સરસ ભવ્યતામા કરુણ રસને ઓગાળી લીધો છે.

૭ અહીંથી (૧) સિંધુથી, (૨) પરમાત્માથી. દિનકર પણ અહીં જ પ્રથમ કિરણ પ્રસારે છે, અસ્ત અહીં જ પામે છે. એક ચક્રે અપ્રતિરથ (પૂરાણોમાં સૂર્યના રથને એક જ ચક્રનો વર્ણવ્યો છે, એ હકીકત પણ આ પંડિત કવિના ધ્યાનમા હોય તથાપિ અર્થ તો અનન્ય રાજધિરાજ લેખે એ જ ઉત્તમ છે.) અકલ સસિન્નઃ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો ખેલો સર્જ, પરમાત્માની ખેલી માયા (જુવો નાસલોય સૂકન વગેરે) નિર્ગમે છે; ઉત્પત્તિ પામે છે. ધામા નીમા ફરીને; લખચોરાશી ફેરા, ઉચ્ચનીચ થોનિઓમાં. સમય નિજ યતાઃ કર્મ પરિપાકે, પુરુષાર્થ સંચયે.

સિંધુ પહે નામ તેનો નાસ, સર્જન્ય જે જે કઈ તે તે વિસર્જ્યા વિનો રહે જ નહીં, એ સ્પૂલ અર્થ.

૮ શુદ્ધ-મેલી એ દ્વંદ્વથી સિંધુ પર છે. ઉચિત-અનુચિત બેયને પોતાનો લાભ અપક્ષપક્ષે આપતા સૂર્ય ચંદ્ર મુરુત્ત અગ્નિ એવાં એવા દ્વંદ્વથી પર છે. પરમાત્મા પાપ-પુણ્યના દ્વંદ્વથી પર છે. પાપ કર્યા છે, પાપી છુ, અનધિકારી છું, પાપવૃત્તિઓને પ્રભાગી વિમલ બનું ત્યારે જ અધિકારી, એવા એવા ખયાલ પણ મમત છે, અહંતા છે. આત્મા જાતે સદા અને સર્વોવરયામાં શુદ્ધ મુક્તસ્વરૂપ છે જ, તો પછી એ સર્વ ચોખ્ખલિયાવેગ શંકા અનાસ્થા વાગી નાખેઃ આ શુદ્ધ મુક્ત પ્રવાહે શુદ્ધ મુક્ત વિહરો.

૯-૧૦-૧૧ આટલે સુધી સમગ્રી લીધા પછી સુસ્પષ્ટ છે. કહી ૧૦ પાછી કહી ૫-૬ જેવી છે. કહી ૧૧ પરમાત્માની અગ્રાધ ઉદારતા અને ધીરજનું કથન છે. કોઈ ગયું નહીં: એટલા તો થોડા ગયા કે સૌ પ્રમાદી વા નાસ્તિક, કોઈ પણ ગયું નહીં, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. અને સિંધુ પહે શુ, એમ કોઈ પૂછે, તો તેને જવાબ એટલો, જે ત્હમે ન સમજ્યા, આ છેલી પંક્તિઓમા પરમાત્મા જ વિષય છે, સિંધુ તેનું પ્રતીક માત્ર છે.

[આશુ]

આડ સૃષ્ટિઓ

વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓએ એવો છોડ બનાવ્યો છે કે જેના મૂળમાં બેટાં થાય છે અને ફળ તરીકે ટમેટા ઉતરે છે ? એ છોડને અંત્રેષ્ઠ પોટેટો અને ટોમેટોના સંકરથી પોમેટોઝ કહે છે.

આપણા જામસાહેબ માત્ર કીકેટર છે એવું કાંઈ નથી. તેઓ વિદ્યાનના અખતરાના પણ શોખીન છે. પ્રાણિસંકરના પ્રયોગો કરવાના ખયાલો તેમના મગજમાં કંઈ દિવસથી બમ્યા કરે છે. આખરે તેઓ ફાળ્યા જણાય છે. સિંહ અને વાવણનો યોગ કરાવી સિંહણ પેટ એક વિચિત્ર પ્રાણી જણાવ્યું છે. તેનું લાયન એટલે સિંહ અને ટાઇગર એટલે વાઘ ઉપરથી લાયગર નામ રાખ્યું છે. કામમા તેમ નામમા પણ કાંઈ ઓછી ચાતુરી વાપરી નથી. તે પ્રાણી ઘીંટીશ મ્યુઝીયમમા છે

એ પ્રાણી નરને બદલે માદા અવતરી હોત તો લાયગ્રેસ રાખવું પડત. હવે વાઘ તથા સિંહણના યોગથી ટાયોન અને ટાયોનેસ જન્માવવા રહ્યાં.

પશ્ચિમમા ઈર્ષાં એ માસાહારમા ગણાતા નથી. વનસ્પતિના આહારમા ગણાય છે. વળા ઈડામાં સોયે સો ટકા આસ્ખ્યુમીન નામનું ઉચ્ચેગી માસલ તત્ત્વ છે, જે દૂધ અને મગફળા તથા ઠોળમાંથી આપણને મળી રહે છે. આવા કારણથી મરધા ઉછેરવાનો ત્યા ખાસ ઉલોગ છે. પણ એ મરધા ઊઠી ન જાય એટલા માટે મરધાઉછેરમાં તેમણે એક વિચિત્ર સાંકર્યનો પ્રયોગ કર્યો છે. મરધા તથા બિલાડાંની નર માદાના યોગથી પાંખ વમરના કુકડા કુકડીઓ જન્માવ્યા છે. આને કુકડીલાડા કેમ ન કહેવા ?

જર્મનીના ફોલીસ્ટ્રીન ગામમા ૧૬૦ રતલના ઘેટાના ૪૫૦ રતલની ગાય સાથે સંયોગથી એક એવું બચ્ચું જન્મ્યું છે જે દેખાવે બરોબર ગાયને મળતું અને માથે તથા પગે ઘેટાને મળતું છે. તેના ચરીરપર ઘેટાના જેવી જાડી કાળા જીન છે. ગાય ૪૦ અને ઘેડું ૨૨ અઠવાડિયે વીઆય છે. આ બચ્ચું બેની સરાસરી એટલે ૩૧ અઠવાડિયે જન્મ્યું !

પશ્ચિમના ઉદ્દિલિજ્જ વિદ્યાને પોમેટોઝ જેવા શાક, અર્ધામાં કેરી તે અર્ધામાં નારંગી જેવા ફળ, અને બહુરંગી, મિશ્રગંધી, પુષ્પો પેદા કરી વનરપતિની સૃષ્ટિમાં અજબ ચમત્કારો કરી બતાવ્યા છે ! અનેક નવાં પુષ્પો અને ફળ પુલોની રચના, આકાર, સ્વાદ વગેરેમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થયાં ઉપરાત એ વિદ્યાને આગળ પ્રગતિ કરી છે ! જુલોમાં એકાદ રંગની પિચકારી મારી તે ઝાડનું ખમીર સુદા બદલી નાખ્યું છે. આખા ઝાડનાં ઝાડ જીવાં ને જીવાં સપાટાબંધ સસ્તે બાવે રંગાવા લાગ્યા છે ? બી અને ફળફૂલના ઉછેર, આરોગ્ય, અને સુધારણા પાછળ ખ્યાન આપી સુધારા કર્યા છે. તેમ એ બી ને ફળફૂલ જગી નીકળ્યા બાદ આબોહવા તથા ધરતીના વિકારોથી નીપજતા રોગો પણ દૂર થવા લાગ્યા છે, ખાતરમાં કે પાણીમાં ફેરફાર કરીને, તેમ બીજી રીતે પણ. ધારો કે એક સીતાફળા, મોગરો કે પોપૈયાના છોડને કીડા પડ્યા, દિલ્લાશ લાગી, ફીણુતા આવી, કે કોઈ વિચિત્ર મરજ લાગ્યું

પડ્યો; તો તેનું નિદાન કરી તેના થડમાં ' સ્વિ-સિયન ' (Injection) વડે અમુક ખૂટતું તત્ત્વ કે દવાનું સત્ત્વ સીંચવામાં આવે છે. જેથી અમુક મુદતમાં તે કરી નવ પદ્ધતિ, નવપુષ્પિત અને નવફલિત બની ' તામ બ તામ નઓ બ નઓ ' બની રહે છે !

ઘોડી અને ગધેડાના યોગથી ખચ્ચર પેદા કરવાતી પ્રથા તો કઈ કાળથી પ્રચલિત છે. તેમ ગધેડા અને ઘોડીના યોગથી પણ એવી આડ સૃષ્ટિ ઊભી થઈ શકે છે. એને ખચ્ચરને (mule) બદલે Hinny રાસતથ કે એવું જ કાષ્ઠ કહેવાય અથવા પહેલાને અશ્વતર કહ્યું છે તેમ આને ગર્દભતર કહીએ

અમેરિકામાં બાઇસન (Bison) મદતના જંગવી પાડા થાય છે. એ રાત્રી જાતના આપણી ભેંસથી ભયંકર અને વિકરાળ હોય છે એથી એ પગાડ (Domesticated) જાનવર બની શક્યુ નથી; એટલે જ એ ત્યાંના જંગલોમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરી શકે છે. ગાય અને બાઇસનનો યોગ કરાવી અમેરિકન પશુપાળકોએ (Cattle breeders) એક નવી જાત ઊભી કરી છે તેને નેઓ કેટલો (Cattalo) કહે છે ! હજી આ શોધનો તેઓએ બહોળો પ્રચાર કર્યો નથી.

સિદ્ધાન્ત એ છે કે બે પ્રાણી કે વનસ્પતિ દેખાવમાં જુદાં ભાસનાં હોય છતાં બે એક જ પ્રાકૃતિક વિભાગ (Natural order) ના હોય, અથવા કહેાને કે વિશિષ્ટ જાતિ જુદી હોય પણ સામાન્ય જાતિ એક હોય, તો આવી આડ સૃષ્ટિઓ એ બે વચ્ચે ખુશીથી ઉત્પન્ન થઈ શકે જેમકે તમાકુ, ઘંતુરો, મરચા, રીંગણા, બટાટા, ટમેટાં વગેરે એક જ વિભાગના (Solanaceal Orderના) છે એટલે એમાં ખુશીથી આડ સૃષ્ટિ પેદા કરી શકાય. એજ રીતે બે જુદા દીસના પ્રાણીઓના વીર્યકણ (Sperm cells) માહે સર્જક તરંગો (રજતકણો Chromosomes) ની સંખ્યા સરખા એક સરખી હોય તો મેજ ખાય અને આવી સૃષ્ટિ પેદા થઈ શકે. આ જ નિયમે ગાય અને ભેંસની સંકર સૃષ્ટિ અવ્યક્ત પેદા થઈ શકે. વિચાર ભયંકર છતાં તર્ક ને શક્ય તો છે જ !

હમણા જ કેામ્બ્રિજના ઇન્ડુપ્રયોગ (Sugar Cane Breeding St) ક્ષેત્ર ઉપર જાર અને શેરડી બન્ને વચ્ચે નાતરું કરી શક્યું છે, અને પરિણામે એક જ છોડમાંથી જાર અને શેરડી નીપજી શકે છે. આને જારડી કહેા કે શેજર, પણ વાત સાચી છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૨]

અથવા કોલનવોટરનું પોતું રાખવું. આ ઠંડા પાણીમાં થોડાં કાર્બોલિક એસિડનાં ટીપાં અથવા પારાનું પ્રવાહી મિશ્રણ વેઢ કે દાકતરની સલાહ પ્રમાણે ઉમેરવું.

દરદીના ફક્ત શરીર પર નહિં કિન્તુ તેના મોંની અંદર પણ ફેફસાઓનો ગાળ હોવાથી તેનું ગળું પણ વારંવાર સાફ રાખવાની જરૂર છે. ગ્લીસરીન અને બોરિકમ મોંમાં લગાડી શકાય તેમ જ પોટાશ પરમંગેનેટ જેવી દવા વડે કોગળા પણ કરાવી શકાય. જ્યાં આ ન મળે ત્યાં બાવળ કે લોમડાની અંતરછાલ અથવા પંચવલ્કલના કોગળા કરાવી શકાય.

જ્યારે ફેફસા પૂરા ભરાય તથા ચામડી સૂજને બિપ્સી આવેલી માલૂમ પડે ત્યારે એકદમ ઢૂંટીને રસી વહેવા ન માટે તે પ્થાનમાં રાખવું. બહાર નીકળેલો રસી જંતુદ્વ દવાના ગરમ પાણી વડે સાફ કરી તેના પર ઑક બોરીકવાળો ત્રાહી પાકેડર દંખાવવો. ખીન આખા ફેફસા જે કરમાવા માંડે તેના પર કાર્બોલિક એસીડ મેળવેલું ઓલીવ ઓઇલ લગાવવું. આમ કરવાથી તે ફૂલા રહેશે અને હિતાવળથી દાળો ખરી પડીને ખાડા પડવાનો સંભવ ઓછો થશે. ઓલીવ ઓઇલને બદલે લીમોળાનું તેલ પણ વપરાય અને હિંદુ જેવા ગરીબ દેશને તે વધારે સસ્તું છે.

ફેફસાની પૂરતી સંભાળ ન લેવાતાં નજીક નજીકના ફેફસા એક યધ મોડું-ગુમ્ફ (Abscess) યધ જાય છે એ વખતે દાકતરની સલાહ લેવી.

આખોની ખાસ સંભાળ રાખવી. દરરોજ બન્ને પોપચા ધીમેથી ઉધાડીને બોરીકના ગરમ પાણીથી ધોવા. આખની અંદર આરજીરોલ અથવા શુદ્ધ એરડિયાનું ટીપું નાંખવું. એથી તે પરસ્પર ઓછા ચોંટરી અને અંદરનો એપી પદાર્થ બહાર નીકળ્યા કરશે. અંદર ફૂલું પડવાનો વહેમ પડે તો દાકતરની એકદમ સલાહ લેવી કારણ જરા ભૂલ થતાં આખમાં ફૂલું પડવાનો સંભવ રહે છે. (યુરોપમાં નાના બાળકોની આખો (માખાપના) પ્રમેહ (Gonorrhoea)થી વધારે બગડે છે ત્યારે આ દેશમાં બળિયાથી વધારે બગડે છે.)

બળિયા બાંધકર સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તેની અસરમાંથી શરીરનો કોઇ અગત્યનો અવયવ બચી શકતો નથી. ગળા તથા સ્વરચ્છ (Larynx) પર અસર થતાં, દરદીનો ધાંટો ખેસી જાય છે, ફેફસાંપર અસર થતાં ન્યુમેનિયા કે ખાસી લાગુ પડે છે. આતરડા પર અસર થતાં ઝાઝા થવા માંડે છે. મગજ પર અસર થતાં સંજપાત અને આચકી આવે છે. ચાનતંતુઓ પર અસર થતાં હાથ, પગ કે સાધા ઝંઝાઈ જાય છે, જ્યારે કાન અને જીભ પર અસર થતાં બહેડાપણું કે મૂંગાપણું પણ થાય છે. આ બધી બાબતો માટે એના બળુકારની સલાહ લેવી એ જ વધારે યોગ્ય માર્ગ છે.

હુમલા દરમિયાન દરદીનું બળ ટકાવી રાખવા પૂરતો યત્ન કરવો. ગરમીને લીધે તેને વારંવાર તરસ લાગે છે તે છીપાવવા ઠંડું પાણી અથવા સહેજ લોંછુ નાખી તેનું શરબત બનાવી પૂરતા પ્રમાણમાં આપવું. જવનું પાણી કે મગનું ઓસામણ પણ આપી શકાય. ઉપરાંત દૂધ, કાજી તથા ફળ પણ આપવા. નબળાઇ બહુ જણાતી હોય તો થોડો દારુ દૂધ સાથે આપવો, દ્રાક્ષાસવ પણ આપી શકાય. તાવનું જોર કમી કરવા, ઝાડો સોફ લાવવા તથા ઊંધ માટે ડાક્ટરની સલાહ લઇ યોગ્ય ઉપચાર કરવા.

આવા દરદીએને અંધારામાં રાખવામાં આવે છે અને તેના એરડાની આગળ લીમડો લટકાવવામાં આવે છે. આ રિવાજ એ માન્યતાઓ પરથી પડ્યો છે. લીમડો ત્યાં જંતુનું તરીકે ઠાંગવામાં આવે છે; જ્યારે બાળકાના દાણા અતિશય ન ભરાતાં વેહેલા જ કરમાઈ જાય એવી ધારણાથી સૂર્યના અન્નવાળાને અટકાવવામાં આવે છે. કેટલાએક ચિકિત્સકો બાળકાના દાણા પર ફક્ત લાલ પ્રકાશ પડવા દેવાની પણ સૂચના કરે છે. આ એક વિચાર દળ પ્રયોગોથી સાચો માલૂમ પડ્યો નથી. ફક્ત લીમડો જંતુનું તરીકે સારો છે. લીમડાને ધુમાડો પણ સારો છે બાકી દરદીની આખ પર અન્નવાળુ ત પડે એવી રીતે તેને રાખવો એટલી જ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.

ભોંગણાં ખરી પડવા માટે ત્યારે દરદીને સરીરે દરરોજ તેલ ચોખવાવવું અને શરમ પાણીથી નવરાવવો. છેલ્લામાં છેલ્લું ભોંગિડું-પગના તળાચા પરથી-ખરી પડે ત્યાં સુધી તે બહાર હરે હરે નહિ તો સાઈ. નહિ તો એપ દેવાય છે. બાકી આખ, કાન કે સાધાની ખોડ માટે દાકતરને અવશ્ય મળવું. સારવાર કરનારાઓએ રસો બનતી ઝડપે મુકાવી લેવી.

આ પ્રમાણે, ડો. જોનરે રોપેલું મૂળ આજે વધીને ફાલીને એક વૃક્ષના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું છે.

દેવી કે રાક્ષસી

પાત્રો

સુધીન્દ્ર

ડો. કેશવલાલ : તેનો પિતા

ચારુમતી : ડો. કેશવની પુત્રી

સુમતી : ડો. કેશવની પત્ની

સુશીલા : પ્રો. ભોળાનાથની પુત્રી

મહાવતી : સુશીલાની મા

દયાકાર : સુશીલાની દાદા

પ્રો. ભોળાનાથ (મૃત્યુ)

સુશીલાનાં મૃત પિતા

મિસ કામટ, મિસ કોન્ફેક્ટર, મિસીઝ શાહ, મિસ પંડ્યા સુશીલાનાં કોલેજ મિત્રો.

સમય : સાંજના ચારપાંચનો.

સ્થલ : સુધીન્દ્રનો અભ્યાસખંડ.

[સુધીન્દ્ર એકલો વાચતો બેઠો છે. સુશીન્દ્ર એકાએક પ્રવેશ કરે છે. તે આવેશમાં હોય એમ દેખાય છે, અને જરા યાકેલી છે. તેને આવતી જઈ સુધીન્દ્ર ધીમેથી ચોપાટી બંધ કરે છે, અને સુશીન્દ્રને અસ્થિ બતાવતો બોલે છે.]

સુધીન્દ્ર : બેસો. પરીક્ષાનું પરિણામ સાંભળ્યું? તમે ફર્સ્ટ ક્લાસ આવ્યાં?

સુશીન્દ્ર : હા. (સુધીન્દ્ર બોલે પછી સુધીલાને હાથ લાઈ તેને જોરથી દાખી રોકે છે.) હવે હાથ છોડો. તમારાં તો અભિનન્દન પશુ આકરાં લાગે છે.

સુધીન્દ્ર : તમે અભિનન્દનનાં કાપર લાગો છો. ત્યારે સાથે સાથે કહી દો કે મને પરેશુશા કે નહિ, એટલે ચારુ બહેનને બે જુદા જુદાં અભિનન્દનોં આપવાં ન પડે.

સુશીન્દ્ર : આ તે કાંઈ પૂછવાની રીત!

સુધીન્દ્ર : પરુઓમા બાપા નથી એટલે તે લાખો વખત એણે કરીને એક બીજાની સંમતિ માગે છે અને સમજે છે. આપણે માણસ જાતને એમ કરવાની જરૂર નથી.

સુશીન્દ્ર : તમે જ વિચારો જોઈએ, હું શું કહીશ.

સુધીન્દ્ર : હું તો માનું છું તમે હા જ કહેશો. પણ શાક્ષીમાં કહ્યું છે કે બીજો વિશ્વાસ નહિ. હવે જોઈએ શક્ષી સાચાં પડે છે કે શું ચાલુ છે?

સુશીન્દ્ર : (અંગૂઠામાં) ઓ : હો...! ... જાઓ ત્યારે શક્ષી ખોટાં છે.

સુધીન્દ્ર : હો, ત્યારે આ વખતે હાથ નહિ મિલાવું. (આવેશથી સુંગન કરવા બંધ છે. સુશીલા તેને વારતાં—)

સુશીન્દ્ર : એની પણ શી જરૂર છે? એ પણ એક ચેષ્ટા નથી?

સુધીન્દ્ર : એ ચેષ્ટા નથી. એ શું છે તે અત્યારે નથી કહેતો. હો ચારુ બહેનને બોલાવું. ચારુ બહેન, ઓ ચારુમતી!

સુશીન્દ્ર : આટલી બધી જમો શી પાડો છો?

સુધીન્દ્ર : અરે ચારુ, આવે છે કે નહિ, કે ચારોગી કહીને બોલાવું?

ચારુ : (પ્રવેશ કરી પહેલાં) એટલાં બધાં ચારોગી વિના તમારાં ક્યાં બોજનો થઈ ગયાં છે? (પ્રવેશ કરે છે) ઓહો! સુશીલા બહેન!

સુધી૦ : જો એકદમ એમને અભિનન્દન ન આપતી. એ અભિનન્દથી ગમરામ છે. એ બી. એમાં ફર્ટ દલાસ આવ્યા અને મને પરણવાની દા કહે છે.

ચારુ૦ : (સુધી૦ને એકદમ વેડીને, કપલે યુગ્મન કરતાં) સાચે જ હવે બાઈબાબીના બોજનમાં હું બહેન તો ચારોળા જેવી જ થઈ! ઉપર શોભાની, હોડ તો ય શું અને ન દોઢ તો ય શું!

સુધી૦ : પણ મને છોડો તો ખરાં. આ તે કાષ્ટ રીત!

સુધી૦ : એ તને નથી પરણતી હો!

ચારુ૦ : (તેના સામું તાકીને જોતા) ખરેખર સુધીયા બહેન, તમે એટલાં રૂપાંગાં છો, સ્ત્રીઓ પણ તમને યુગ્મન કરે. લો બાને બોધાવું. ગોગધાણા વહેંચે. બાં બો બા! આમ આવો એક સારી વાત કહું. (સુધી૦ સુધી૦ને) બા તો સાંભળાને ગાંડી ગાંડી થઈ જશે. આવો છો ને બા! (સુમતી પ્રવેશ કરે છે) બા! સુધીયા બહેને બાઈના વિવાહ કષ્ટ્યા.

સુમ૦ : (હર્ષનાં આંસુથી સુધી૦નાં આવારણા લેતી) મારા બેટા! આ બચેલાં છોકરાંમાં મને તો વહનું મેહું જોવાની આશા જ નહોતી. (વિચારમાં પડી જાય છે.)

સુધી૦ : તમારા સિવાય બીજાં કોણ કોણ ફર્ટ દલાસમાં આવ્યાં?

ચારુ૦ : બા! વિચારમાં પડી ગયા કે?

સુમ૦ : મને થાય છે કે હવે હું મરી જઈ તો મારું. આટલું સુખ મારા નથીજમાં ન હોય! મને નહોતું લાગતું, મારો સુધી કોઈ દિવસ પરણે. એના બુખ જેવા પ્રયોગોમાંથી કદી નવરો જ ન થાય ને! અને વહેવાર તો કોઈ દી' આવડે જ નહિ. ચોતાની મેળે પરણવું હોય, તો જરા નવી રીતે દરવું ફરવું રમવું લોકોમાં સારા દેખાવું. એ તો આવડવું જોઈએ ને! નહિ તો જૂની રીતે માની જઈ અમે પરણાવીએ એમ પરણવું જોઈએ. જૂની રીત શી બેટી હતી?

સુધી૦ : તમારા સિવાય ફર્ટ દલાસમાં બીજાં કોણ કોણ આવ્યાં?

સુમ૦ : આ તું પરણી એમ મારી ચારુ પણ માની જાય તો સારું. મને તો એવું મન જ સમજતું નથી.

સુધી૦ : તમને શેનું સમજાય? પણ જે એ વાર પૂછ્યું પણ તમે જવાબ પણ એને નથી આપવા દેતાં. તમે વાતો ય ન કરવા દો તો પછી શેના કોષ્ટ પરણે?

[બધાં હસી પડે છે]

ચારુ૦ : હજી પરણ્યા પહેલાં જ આટલું બધું લાગી જાય છે? અમે પૂછીને એને છૂટી તો નથી લેતા ને!

સુમ૦ : બાપુ હમણાં મને તો જરા વાત કરી લેવા દે. પછી તો બેઠે વાતોગિયાં છો તે જિદગી બર વાતો કરવાની છે સ્ત્રી!

સુધી૦ : (ખોટા ગ્રસાથી) નહિ મારે જાણવું છે કે બીજાં કોણ કોણ ફર્ટ દલાસ આવ્યાં.

ચારુ૦ : સુધી! કહે કહે. બાઈને એ વિના કોષ્ટ પ્રયોગ અટકી પડ્યો હશે.

સુધી૦ : મિસ કામટ સેકન્ડ દલાસ આવ્યાં.

સુધી૦ : તમે તે શી રીતે દિવસુશીમાં પાસ થયાં ? હું પૂછું છું કેણુ રસ્તે કલાસ આવ્યાં ? સેકન્ડ કલાસનું નથી પૂછતો.

સશી૦ : પેલા મિન્ બેશો અને એક મિ. ધારપુરે.

સુમ૦ : અરે ! પણ હું કેવી મૂર્ખો ?—ચાલ્યો કરવાનું અને ગોળધાણાં વહેંચવાનું તો ભૂલી જ ગયું ! જા ચારુ લઇ આવ તો. (ચારુ જાય છે) આજ સવારે જ તાજાં ધાણાં લીધાં છે. આ ધાણાંમા જ આ શુભ પ્રસંગનું નિમિત્ત હશે. દરેક કણ ઉપર ભગવાન તેનું નિમિત્ત લખે છે.

સુધી૦ : હાસ્તો, તારે મન તો સુશીલા ઉપર પણ મારું નામ હતું ખરું ? સુશીલા ! બધાના કરતાં ખાતે વધારે ક્રોડ હતો.

સમ૦ : હા હતા, હતા ; સાત વાર હતા, જા. કહેનારો કહી રહ્યો ? આગલી વાત તમે છોકરા શું બોલ્યો ? સુશીલા તો આવડી હતી ત્યારની મારી જ હતી. આતો વળી... (ચારુ આવે છે. સુમ૦ વાક્ય પૂરું કરવું ભૂલી જાય છે. ચારુ૦ પાસેથી ક્રોડાવડી લઇ સુશીને ચાલ્યો કરતાં તેના સામું બેઠ રહે છે.)

સુશી૦ : ખા, એમાં શું બેઠ રહ્યો છો ? હું તંમારે ઘેર આવતી તેની તે જ છું.

સુમ૦ : સુશી ! તારું મો તો ચણુ ને ચૂંટયું તારી મા પ્રભાવતી જેવું જ છે.... એ આવશે ત્યારે એટલા બધા ખુશી થશે ! એ તો કહેશે મારા ઘરમાં દેવી આવી.

સુધી૦ : સુશીલા ! આપણે દેવી બેવી નથી થયું હોં ! માણસ માણસ રહે તો બાણું છે. [ડો. કેશવલાલ પ્રવેશ કરે છે.]

સુમ૦ : સારું થયું, તમે પણ આવી પહોંચ્યા. સો ગોળધાણાં. આપણી સુશીએ સુધીના વિવાહ-કળ્યાણ.

કેશ૦ : હું બોલો રાજી થયો. અને તમે ધારિ તે કરતાં મારે રાજી થવાનાં બીજાં બધાં કારણો છે. શ્રી. ભોળાનાથ અને હું ગાદ મિત્રો હતા તે તો તમે સૌ જાણો છો. ન્યારે સુશીલાનો જન્મ થયો ત્યારે તેમણે કહેલું કે આપણા બન્ધા મોટાં થયે પરણે તો કેવું સારું !

સુમ૦ : લે, જો, સાલળ, કાલો થતો હતો તે ! હવે સુશીલા મારી ખરી કે નહિ ?

કેશ૦ : પણ, પછી તો (અટકીને, શ્વાસ લઇને) હું જ સુશીલાનો વાલી થયો, એટલે એ વાત આજ સુધી અમે તમને કોઇને કરી નહોતી. સુશીલા મોરી ઉમરની થઇને સ્વતંત્ર રીતે જ નિશ્ચય કરે એમ હું ઇચ્છતો હતો. આજે ભોળાનાથભાઈનો સંકલ્પ પાર પડ્યો. અત્યારે મને એમના કંઈ કંઈ રમરણો થાય છે.

સુમ૦ : તમને નથી લાગતું—ભોળાનાથભાઈએ કોલેજમાં પ્રોફેસરની જગ્યા લીધી, અને એ અને પ્રભાવતી બંનેને જાને આપણે ત્યાં ઉતરી, ત્યારે પ્રભાવતી બહેન ખરાખર આ સુશીલા જેવા લાગતા ? રૂપ રૂપનો અંધાર ! સુશીલા ખરાખર મારી બહેન ઉપર ઊતરી છે.

કેશ૦ : પણ જુદામા તેને ભોળાનાથભાઈનો વારસો મળ્યો છે. એવડી નાની ઉમરે પણ ભોળાનાથે દિવસુશીમા નામ કહેલું હતું

સુમ૦ : અહોહો ! લોકો તો એમને બેઠને ચકિત થઇ જતા. બેઈ સાથે કરતાં હોય ત્યારે ઇન્દ્રને ઇન્દ્રાણી જેવાં લાગે ! એમના જેવું સુખી જોડું મેં જોયું નથી.

ચારુ૦ : અત્યારે એ હોય તો આ બેઠને કેટલા સુખી થાય !

સુમ૦ : અરેરે, પ્રભાવતીની પણ અત્યારે આ દલ. મારી સુશીલાને જાની માએ નમાઈ થઇને રહેવા દહાડો આવ્યો !

કેશી (હાંસી હાંસી) : ત્યારે સુશીલા ! આજે અહીં જ રહી જા. અહીં જ જન્મજો.
(હેટ હાથમાં લઈ જાય છે)

સુશી : હજી તો મેં દયાજાને પણ ખબર નથી આપી. અહીં જ સીધી આવી છું.—(જરા ચરમાતાં, સંકોચથી) આ જ ટુંકું પડે એટલે.

સુમત : ત્યારે દયા બહેનને ખબર આપ. અને બન્ને અહીં જ જન્મજો.

ચારુ : અને સાંજે પછી બધાં સીનેમા જોવા જમશું.

સુશી : હીક, ત્યારે જમશું. (જાય છે)

સુમત : (તેને જતી જોઈ રહેતાં) અહો ! શી છોકરી છે ને !

[પડો પડે છે]

પ્રવેશ ૨ જો

સમય : સાંજના ૪ વાગ્યાનો. સ્થલ : સુશીનું દિવાનખાનું.

[સુશી એકલી ચાના ટેબલ પર બેસી છે. કિટલીનું ટાંકણું કપાડીને જુએ છે કે આ બરાબર થઈ છે કે નહિ. ત્યાં ચારુ પ્રવેશ કરે છે.]

સુશી : આવો ચારુ બહેન ! હું સમજી ગઈ છું તમે કેમ આવ્યાં તે.

ચારુ : કેમ આવ્યા કેમ જાણી ! અમે આ પીવા આવ્યા છીએ.

સુશી : ના.

ચારુ : ત્યારે જોજો, પીઉં છું કે નહિ !

સુશી : ના ખોટું બોલો છો. હું જાણું છું.

ચારુ : તો ગારી ! એટલું સમજી ગઈ તેમાં નવાઈ શી કરી ! કોઈ છોકરાને મારીએ અને કહીએ કે જોજો હમણાં રડશે, એમાં બહુ વરતી મયાં દહેવાઈએ ? તું કરે એવું તે મારે આવવું જ પડે ને ! સાચું સમજી હો તો માની જ ને !

સુશી : આ તમને બધાને આટલી ઉતાવળ યાથી થાય છે, તે મને સમજાતું નથી. જુઓ, સુધી હમેશાં મને મળવા આવે છે, કદી એ વાત નથી કાઢતો. ડોક્ટર કાઠા કદી નથી બોલતા. અને તમને અને બાને બીજું સૂઝતું નથી ! મને લાગે છે દવે મારે સ્ત્રીઓ કરતા પુરુષો સારા છે એમ માનવું પડશે !

ચારુ : પણ તું કાંઈ પણ કારણ આપ્યા વિના ગોડું કરે તે કેમ કેાઈથી ખમાય ?

સુશી : ચારુ બહેન ! તમે બધાં હૃદયની કવિના લૂંટી લો એવાં છો.

ચારુ : નહિ નહિ. અમે તો તારા હૃદયની કવિતા વહેલી ચારુ થાય માટે આમ કરીએ છીએ.

સુશી : ત્યારે જુઓ, હું તમને કહું. મારી જા એસાઈલમમાંથી આજથી ત્રણ મહિને છૂટશે. બીજું એ, કે મેં મારા પિતાનું મુંઝવે જાવલું કરવા ઓર્ડર આપ્યો છે. તે પણ તે અરસામા આવશે. મને એમ કે મારી જા આ બધું જુએ તો તેને આનંદ થાય. મને એવી ઇચ્છા કે આ બધું તમને આચિત્તું દેખાડું. પણ તમે મારા મનની કવિતા બગાડી નાંખ્યા વિના ક્યાં રહો એવાં છો ?

ચારુ : તો ગારી, એકલી એકલી કવિના કરે તેમાં અમે શું કરીએ ? કવિના એકલાં કરવાની નથી. સૌને કહું હોત તો શું બગાડી જાત ? લે ત્યારે દવે બાને અને દવાઈને બોલાવું.

સુશીઃ : તમે આમ બધા ઘેરા ઘાલવા આવ્યાં છો એ ખબર હોત, તો મારે રહસ્ય ગઢ એ ઘડી ટકાવી રાખત.

[સુધીન્દ્ર પ્રવેશ કરે છે.]

ચારુઃ : (સુધીને જોતા) આ ઘેરામાં નવી કુમક.

સુશીઃ : નહિ. એને હમેશ માફક આવવાનો વખત ક્યારનો થઇ ગયો છે.

સુધીઃ : કેમ આ લશ્કરની શી વાતો કરો છો ?

ચારુઃ : એ તો મેં એને પૂછ્યું કે તમે લગનની તારીખ કેમ જટ નથી નક્કી કરતાં, ત્યારે કહે છે કે મારા મનની વાત બહાર કઢાવીને તમે મારા હૃદયની કવિતાનો નાશ કરો છો.

સુધીઃ : પણ જેમ લાણુવામાં કવિતાનું ગદ્ય કરવું પડે છે, તેમ જીવનમાં પણ હૃદયની કવિતાનું ગદ્ય કરવું જ પડે. જીવનમાં શુદ્ધ કવિતા ભોગવાય એ આશા જ ખોટી છે.

ચારુઃ : ચાલો હું જાને અને દયાકૃષ્ણને બોલાવી લાવું.

સુધીઃ : તારે જવું હોય તો જા નહિ તો મારે કશી ખાનગી વાત કરવાની નથી.

ચારુઃ : પણ મારે કામ છે. (જાય છે)

સુશીઃ : તમારે આ પીવી છે ને ?

સુધીઃ : પણ આટલી ચાએ શું ચાલે ? અને જરા ખાવાનું પણ જોઈએ ને ?

સુશીઃ : મેં તમારી ઘણીવાર રાહ જોઈ. આજે કેમ મોકું ધણું ?

સુધીઃ : મિત્ર કામટ લેબોરેટરીમાં દતાં. તેમને એક ચિપરી સમજાવતો હતો.

સુશીઃ : તે હજીએ લેબોરેટરીમાં આવે છે ? એને એટલું બધું શું લાગ્યું છે ?

સુધીઃ : કેમ લાગે નહિ ? હું કેમ લાગું છું ?

[ચારુઃ અને સુમઃ આવે છે.]

સુશીઃ : દયાકૃષ્ણ કેમ ન આવ્યાં ?

સુમઃ : આ કરવા રોકાયાં છે.

સુશીઃ : ના, ના, આ હું કરીશ. સુધીન્દ્રને ત્રણ ખાલા પીવાની ટેવ છે.

ચારુઃ : જાણે તું જ સુધીની ટેવ જાણતી હમણ. આ તો સૌને માટે ક્યારનો મૂછી છે અને હમણાં—લે જો, દયાકૃષ્ણ લઈને આવ્યા. (બધા ટેવ લેવા દેતા એસે છે) બા ! સુશીલાની ધમજા તો પ્રજાવતી માસી એસાઇલમમાંથી છૂટીને આવે તે પછી લગન કરવાની છે.

[હવે પછીની વાતચીત આ પીતાં પીતાં ચાલે છે.]

સુમઃ : હં. એમાં શું ખોટું છે ? કેમ દયા જાહેન ! ત્યારે અત્યાર સુધી કહેતી કેમ નહોતી ?

દયાઃ : પણ મને એમ કે પહેલું ચાલ તો ઠીક. મારે મારું ઘર પડવા આવ્યું છે. તે સમું કરાવવા જવું છે. અત્યારથી સમું કરાવવા માઠીક ત્યારે એમાસા પહેલાં ચર્ચ રહેશે. હવે થોડા દિવસમાં બધશ. લગનમાં મારી ખાસશી જરૂર છે ? માતે વાજતે લગન કરવો, હું રાજી ને મારી આતરડી રાજી.

સુશીઃ : અરે પણ ક્ષમ ! તમે ન હો એ કેમ જાને ? આજ સુધી તો તમે કશું કહ્યું નથી ! વળી તમારે ધરને શું કરવું છે ?

દયાઃ : ના, બા. મારાથી એમ ન રહેવાય.

સુશીઃ : પણ તમારે તો રહેા છો એમ જ રહેવાનું છે. (કેશઃ પ્રવેશ કરે છે)

બો, બો કાકા આવ્યા. એ મારે પક્ષ તાણશે.

કેશઃ : કેમ શી બાબત છે ?

સુમઃ : સુશીલાને એમ છે, કે પ્રભાવતી એસાઇલમમાંથી ત્રણ મહિના પછી આવવાની છે, તે પછી લગન કરવાં.

ચારુઃ : અને ભોળાનાથ કાકાનું એક બાવળું પણ તે અરસામાં આવી જશે.

કેશઃ : (વિચાર કરીને) એમ કરવાનું કંઈ કારણ નથી.

સુશીઃ : કાકા એ તમે ડોક્ટરો ન સમજો. હું એકવાર મિસ ઔરીને મળવા તેની ચાલમા ગઈ હતી. પડોશમા એક સ્ત્રીને આંકડી આવી. તેને શુદ્ધિમાં લાવવા ખાસકું સંધાડતા હતા. વળી હિસ્ટરિયામાં ડુંગળી કાપીને સંધાડતાં પણ મેં જોયું છે. હવે તેમાં સિદ્ધાન્ત તો એ જ ને, કે કોઈ પણ ઉગ્ર ગન્ધ લેવરાવવી. ત્યારે સુંદર અત્તર કેમ ન સંધાડવું ? તમે ડોક્ટરોએ વધારે સૌમ્ય ઉપાયો શોધવા જોઈએ.

સુધીઃ : અશક્ય. એ ખાસડાનું કામ અત્તર નહિ કરે, ખરાબ ગંધતી જ ત્યાં અસર છે.

કેશઃ : બહેન, પણ અતિ દર્ષણી કોઈવાર માણસને ઉન્માદ યથ જાણ છે. હું તો પ્રભાવતીને લગન પહેલાં લાવવાની સલાહ ન આપું.

ચારુઃ : તે હે બા ! પ્રભાવતી માસીને ચિત્તભ્રમ શાથી થયો ? અતિદર્ષથી થયો હતો ?

સુમઃ : ના. ભોળાનાથભાઈ શુન્દરી ગયા તેના આધાનથી તે જ વખતે ગાંડાં થઈ ગયા હતા.

કેશઃ : ના. કદાચ તે પહેલાં ગાંડાં થઈ ગયાં હશે.

ચારુઃ : ભોળાનાથકાકા શાથી શુન્દરી ગયા ?

કેશઃ : કંઈ ખજર પડી નથી.

સુમઃ : તમે તો કહેતા હતાને કે હાર્ટ ફેલ્સથી શુન્દરી ગયા ?

કેશઃ : એ તો હાર્ટ કારણ ન જણાયું એટલે અટકેળથી એમ કહ્યું હશે.

સુશીઃ : કાકા, આતે તમે શું કહો છો ? તમે ડોક્ટર થઈને ન જાણો એમ બને ? બા તમને ખજર છે ?

સુમઃ : ના, બા. એ તો તોફાન આઠ વાગે બોલાવવા આવ્યો. સવાર હતી, અને ટાઢ તો ટાઢે મારું કામ. અમને શી ખજર શા મારે આવ્યો છે. એ ગયા. અને પછી કાંઈ બાંધી રહીને જ બધાને બોલાવ્યાં. હું ગઈ ત્યારે તો પ્રભાવતી સ્તબ્ધ બેઠી હતી. ત્યારથી એ અવાચક થઈ ગઈ છે.

સુશીઃ : મને ડૉ. મજરાય કહેતા હતા, કોઈ કોઈ વાર એકલાં બોલે છે.

કેશઃ : (વિચાર કરતા) આં... ઠીક સો. પેલા પૈસા તે તારા ખાતામાં જમા કરાવ્યા ? અને.....

સુશીઃ : હવે કરાવીશ. (હાથમા ખાલો રહી જાય છે. થોડીવાર કોઈ બોલતું નથી) મારું તો માથું ચડ્યું છે. (પીધા વિના ખાલો નીચે મૂકે છે. જ્યાં અજાણતાં એ પ્રમાણે કરે છે.)

સુમઃ : કોણ જાણે ક્યાંથી એ આ વાન નીકળી.

કેશઃ : ચાલ ખુસી હવામા જરા ફરવા. ઘરમા એસી રહેવાથી માથું ચડ્યું હશે.

સુશીઃ : ના જરા એકલી બેસી રહીશ એટલે ઠીક થઈ જશે.

કેશઃ : (મીઠને દિવેશા વિના) ભોળાનાથભાઈને પણ એવી ટેવ હતી. ત્યારે ચાલો, (સુશીને) પણ સમ વહેલું કરવાનો વિચાર કરી જોજો. (જાહે છે. સુમઃ ચારુઃ પણ ધીમે ધીમે જાહે છે.)

તેમની પછી સુધીં નજરથી સુશીંને પૂછે છે, અને સુધીં તેને પણ જવા નિશાની કરે છે.
(કેશાંનું કુદુંજ જાય છે.)

દયાં : હું ફિકર ન કર. તને આટલી નાની વયે ચિંતાતુર જોઈને મને કાઈનું કાંઈ થઈ જાય છે.

સુશીં : પણ જુઓને, તમે વળી નવું જ પદક કાઢ્યું !

દયાં : પણ એ તો ખરી વાત છે. (થોડી વારે) ચાલ ઊઠ, પેલી બારી આગળ બેસ, — ફરવા ન જવું હોય તો.

સુશીં : (થોડીવાર રહીને. ચાકથી) તમે જાઓ હું બેસું છું. (દયાં જાય છે.)
ખરેખર, આ દુનિયા તો કવિતાને દેખે ત્યાંથી ચમત્ક્રી ધાતે એવી છે. બાને સુખી કરવાનાં સ્વપ્ના રચું છું, ત્યાં દયાઈજ જતા રહે છે. (થોડીવાર ચાંત રહે છે.) ખામગાની દુર્ગન્ધ જ કામ કરતી દશે એમ ? (જરા લૂખું દસીને) દુઝળી ને ખાસકા સાથી કહેવનમાં બેગાં બોલાતા દશે ?... પણ હું તો મક્કમ રહીશ. બસે સૌને કરવું હોય તેમ કરે. (ઊઠીને જાય છે)
[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ ૩ ને

સમય : મોડી રાતનો

સ્થળ : સુશીંનું ઘર, તેના સૂવાના ખંડે

[હાથમાં કંઈક ચોપાનિયું લઈને વાચતા રોય એવા આકારનું 'મો. બોજાનાથનું' બાવજું ખુરશી ઉપર પડ્યું છે. એક ખૂણમાં પ્રભાવતી ખાટલામાં રાત્રી મોઝે, ઉધાડી આંખે બેઠેલી છે. બાવજા પાસે સુશીં દીવે કાંઈ ચોખ્ખી વાચે છે.]

સુશીં : (વાચવાનું બંધ કરી પ્રભાં સામું જુએ છે) અહોહો, દહા સુધી ! બેસી રહી છે, એણે આખનું મટકું એ માર્યું નથી. દહા મને ઓળખતી લાગતી નથી. દયાઈજને પણ ઓળખતી લાગતી નથી ! પણ દયાઈજ દહા તેની પાસે જ ગયા નથી ને ! મેં કહ્યું ત્યારે કહે, મને જોઈને એને જુનું કુખ સાલરી આવે કદાચ ! પણ બાપુને ન ઓળખે એમ બને નહિ. (વિચારીને) આ મેં દીવો અહીં રાખ્યો છે એ જૂથ કરી છે. તેજ ખરાખર બાપુ ઉપર પડે એમ રાખવો જોઈએ. (ઊભી થઈ તે પ્રભાણે કરે છે. દીવો જરા મોટો કરે છે) દહા એનું ધ્યાન આ તરફ ગયું નથી. બાવજા પાસે જરા અત્રાજ કરું. આ એલાર્મ જરાક જ વગડે એમ બાવજા પાસે ચૂકું. (તે પ્રભાણે કરે છે)

[થોડી વારે જરા સંજીવ જેવું એલાર્મ થાય છે. પ્રભાં તે સામું જુએ છે.]

સુશીં : હા ! એણે સામું જોયું.

પ્રભાં : અહોહો ! એ તો ક્યારના બેઠા બેઠા વાચે છે ! કેવા સુંદર દેખાય છે ! એમનું કપાળ કેવું ઝગે છે ! એટલા વદાલા લાગે છે ! બધાને જોઈ વળે. કોઈ લાપડો આવો હોય તો બતાવો. કોઈ બાપડી ભણી એની આખનો ખૂણો પણ કદી ખેંચાય નહિ. અહાહા, એટલા બધા વદાલા લાગે છે ! જાણે શું કરી નાખું ! (ખાટલામાંથી ઊઠે છે. નીચેની ઉક્તિઓમાં ધીમે ધીમે બાવજા પાસે જતી જાય છે.)

સુશીં : ખરેખર, સુમતી માયી કહેનાં દનાં તેમ મારાં માખાપને જલુ જ બનતું દશે. પણ મારાથી આવું સમજાય ? કંઈ નહિ, હું તો એના દરક સારું જોઉં છું ને !

પ્રભાં : જાણે દી'રાત બાથમાં જ ઘાલી રાખું. અહાહા ! અહીં આવે તો હમણાં...

પણ મારી તો સાચું એ જોતા નથી. હું તો એમને ગમતી જ નથી. હું ક્યાં એમના જોડણી બોલેલી છું? એમને તો ખૂબ બોલેલી જોઈએ. જાઓ સર્ધ આવો, ખૂબ બોલેલી જોઈને.

સુશીલ : આ આટલું ગાડપણ.

પ્રભાત : મને એના પર આટલું વદાલ થાય છે એનું એને કાંઈ નથી. એક ઘડી મારી પાસે બેસતા નથી. કહું તો કહેશે મારી જિદગી તું એકલી માટે નથી. ત્યારે બીજા કંઈ સંખણ માટે તમારી જિદગી છે? બોલો ને! અમે કેમ તમારે માટે આટઆટલું કરીએ છીએ? કેમ કાંઈ અમે મોહીને આવ્યા છીએ, પરણીને નથી આવ્યાં? પાછા કહેશે તું પણ સ્વતંત્ર જીવન ગાળ. બહુ તમારું સ્વતંત્ર!...એ જુઓ હસે છે. શું વાગે છે? કેમ હસે છે? પરીક્ષાના પેપરો વાગે છે. જરૂર કોઈ રાડનો પેપર હશે. રાડો કોણ જાણે ચા સારું આટલું બણતી હશે. રાડો! ભાવડો ન મળતો હોય તો જાઓ...ક્યાંક મારી જીભ જાય છે! રાડો બીજાના ભાવડા આડી શું કરવા આવો છો?

સુશીલ : આ હું શું સાબળું છું?

પ્રભાત : રાડ કોઈ અહીં આવે તો ટાંટિયો જ વાદી નાખું. જો ને, કેટકેટલું કરું છું તોય મારી સાચું ય-જુએ છે? એ...ન તે મળે છે. કોલેજમાં જવું, જીવાન છોકરીઓમાં ફરવું, મુઠ્ઠેલાં ગણાવું, અને ઘેર અમારા સામુ એ ન જોવું. મોટું શૂંકું નહિ તો! મારું હોય ના એક!

[પ્રભાત બાવલાને મારે છે. બાવલું પડી જાય છે અને બાજે છે. તેના અવાજથી જાય છે, પડે છે, બેઠાન થાય છે. સુશીલ બેઠીને તેને માથે દાખ ફેરવે છે, જરા જરા બીતું પાણી ચાપડે છે. પ્રભાત જો છે. સુશીલ સાચું તાકીને જોઈ રહે છે અને પછી એકદમ બોલી થઈ સુશીલ ના વાળ પકડીને એ ચેતા]

પ્રભાત : રાંડ દયણી! પાછી આવી? રાંડ મેં કહ્યું તું, તારે મારે ઘેર ન આવવું. હું ને મારો ભાવડો હોષએ ત્યાં ન આવવું. રાંડ આ પટિયા કેના સારું પાડ્યાં છે? રાંડ જા, દલ્ય અહીંથી કહું છું, રાંડ.

[પ્રભાત સુશીલને મારવા જાય છે સુશીલ છટકી જાય છે, તેને પકડવા જતાં પ્રભાત બીનામા લપસે છે, નીચે પડાય છે, ફરી મૂર્છા ખાય છે. સુશીલ દીવાં ઓછા કરે છે. પ્રભાતને માથે બરફ મૂકે છે. પ્રભાત સાત થઈ જાય છે. તેને સરખી સુવારે છે. તેના બીના કપડાં દૂર કરે છે. સારી રીતે ઓઢાડે છે. ખુરશી પામે લાવી તેના સાચું જોતી જોતી બેસે છે.]

સુશીલ : અહોહોહો એણે મને દયાદિધ ધારી! મને તો એ ઓગળતી જ નથી. હાંહાં! સમજાયું. મને તેણે ગાંડી થયા પહેલાં જોઈલી તે જે વખતની હું તેને યાદ છું. હું મોટી થઈ તે તેના ખ્યાન જવાર છે. ત્યારે દયા ફરૂ તરફ તેના આવો ભાવ? હવે સમજાયું, ચા માટે દયાદિધ એની નજરે નહોતા ચડતાં. શા માટે એમણે ધર ચણવવા જવાનું કહ્યું? આજ સુધી હું કશું જ જાણતી નહોતી! ત્યારે મારી બાએ જ મારા બાપુને...! ... દારનો. અને છતાં જવાર તો બધે જ એમ ગણાતું કે મારાં માખાપને બધું સારું બને છે! સુમતી માણી પણ એમ જ ગાને છે! જાણવામાં ફક્ત આ દયાદિધ અને ડોક્ટર કાકા. એટલે જ એ જ્યારે ત્યારે બા અને બાપુની વાત ઉડાવે છે. એટલે જ એમણે સગવડો કરવાનું કહેલું! ત્યારે હવે લગનનું?...જગન બધું જવારના ખોટા દેખાવામાં જ ચાલે છે. ... નહિ નહિ, માણસ પોતાનું હૃદય જ નથી ઓગળતું! (ધડિયાગગા પામ વાગે છે. વિચાર કરે છે.), એક વાર ડો. મંજરાય પાસે જઈ આવું. (જાય છે.)

[પડો પડે છે.]

પ્રવેશ ૪ થો

સમય : સવારના સાતનો

સ્થળ : સુશીલાનું દિવાનખાનું

[પડદા ઉઘડતાં એક ટેબલની આસપાસ મિસ કામટ, મિસ કોન્ટ્રેક્ટર, મિસિસ શાહ, મિસ પંડ્યા અને દયાકોર બેઠાં છે.]

દયાકોર : હવે સુશીલા આવી નેહએ. કોઈ કોઈવાર વધારે દૂર ફરવા જાય છે ત્યારે મોડું થાય છે.

મિસ કોન્ટ્રેક્ટર : સુશીલા બહેન 'હિન્દુ ધર્મમાં સ્ત્રીની સ્થિતિ' સંબંધી એક પુસ્તક લખવાના હતા તેનું શું થયું ?

દયાકોર : મને બરાબર ખબર નથી. પણ તે વાંચતી તો હતી. અને 'પણી ચમકાવતી' હતી.

મિસિસ શાહ : હમણા સુધીન્દ્ર તો અહીં નહિ આવતા હોય ?

દયાકોર : ના, લગભગ નિયમિત આવે છે. એ બન્ને એ વિષય ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા કરે છે. તમે જરા બેસશો ? હું તમારે માટે ચા અને થોડું ખાવાનું લાઈ આવું !

મિસ કામટ : ના, ના, અમે હમણા જ ઘેરથી ચા પીને નીકળ્યાં છીએ.

દયાકોર : ના ના, આજ તમારાથી ના ન પડાય. (જાય છે)

મિસ પંડ્યા : હું તો પહેલેથી જ માનતી હતી કે સુશીલા સુધીન્દ્રને પરણશે.

મિસ કોન્ટ્રેક્ટર : મને ખડું પડેલો તો સુધીન્દ્ર કદી પરણી શકે એ કાચુ લાગતું નહોતું. જેને દિવસ રાત પ્રયોગો કરવા સિવાય બીજો ધંધો નહિ, જે માણસ કરતાં તીડયા ને પક્ષીઓ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે, તે સી રીતે પરણી શકે ? (ધીમે માટે) આવી સુશીલા જેવી આસાકે છોકરીએ એવાને કેમ પસંદ કર્યો તે જ મને સમજતું નથી.

મિસ કામટ : કેટલાક પુરુષો બહારથી એવા જડ એવા દેખાય છે, પણ ખરે જ એવા હોના નથી. તેઓ મન આડો એક પડદો રાખીને ફરે છે. તે પડદો કોઈવાર જરા હલકાઈ જાય તો તેમનો ખરો સ્વભાવ ધણો જ માણસાઈવાળો જણાય છે.

મિસિસ શાહ : હુઓ ઘંટડી સભળાય છે. ઠાતો સુશીલા આવી !

[બધા તે દિશાએ જુએ છે. સાદાજ આવે છે. ઉપરથી સુશીલો ઉતરે છે. ચારે જ મહેમાનો બેઠા થાય છે.]

ચારે ધે
મહેમાનો } કોંગ્રેસ્યુએશન્સ,
સુશીલા બહેન,
અભિનંદન.

સુશીલો : હેં ! હં ! જરા રહો હોં.

મિસ પંડ્યા : શું હેં હં. કંઈ ફિલસૂફીમાં પડી ગઈ કે શું ? પરણે તોના આ બંધન હોય ? હું નથી પરણી તોય એટલું તો સમજું છું.

સુશીલો : નહિ, નહિ, નહિ, નહિ. મને જરા માફ કરો. મેં લગ્ન બંધ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

મિસ કામટ : ક્યારે કર્યો ?

સુશીલો : ઓ ! તમે આવ્યાં છો ? મેં જાણ્યું તમે નહિ આવ્યાં હો.

મિસ કામટ : એમ કેમ વારુ ?

સુશીલો : મને એમ કે તમે અભ્યાસ છોડી અત્યારમાં નહિ આવો.

મિસ કામટ : પણ આ લગ્નની ચી વાત છે ? ક્યારે મુલતવી રહ્યાં ?

સુશીલ : અત્યારે જ, આ ફોન કરીને આવું. (જાય છે)

[બીજા ખંડમાંથી દયાબાઈ અને મિહાઈની રક્ષાખીઓ લઈને આવે છે]

મિસિસ શાહ : દયા બહેન ! આ મિહાઈ હવે અમારે ન આવે. અમે તો લક્ષ્મીની મિહાઈ ખાતા આવ્યાં હતાં.

દયાબાઈ : પણ લક્ષ્મીની જ મિહાઈ હું આવું છું ને ! કેમ આ લક્ષ્મીની નહિ ગણાય ?

મિસ ફોન્ટ્રો : સુશીલા બહેન તે અમને જતાવે છે કે શું, તે સમજાવું નથી. હમણાં કહે છે કે લક્ષ્મી તો મુલતવી રહ્યા.

દયાબાઈ : ના બધા ! લગ્ન તો આજે સાંજના નવ વાગે છે.

મિસ પંડ્યા : ત્યારે સુશીલા તો કહે કે અત્યારે લગ્ન બંધ થયા છે. (સુશીલા આવે છે) કેમ સુશીલા ! મરકરી તે અમે તારી કરીએ, કે તું અમારી કરે ?

સુશીલ : મરકરી શેની ?

મિસિસ શાહ : શેની કેમ ? દયા બહેન કહે છે બંધ તો કંઈ નથી રહ્યાં !

સુશીલ : તે એ એમને હજી કહ્યું નથી. ક્રમ, એ લગ્નનો વિચાર બંધ કર્યો છે. અત્યારે જ એ સુધીન્દ્રને ફોન કર્યો. સુધીન્દ્ર નહોતો, એટલે ચારુ બહેને ફોન લીધો. બાકી બધાંઓને તમે જરા ફોન કરી નાખજો. મને આજે શરીરે ઠીક નથી.

દયાબાઈ : (ગણતરીને) તું જરા બેસ, મને વાત કર. આ બધાં.....

સુશીલ : હાં હા, સાંભર્યું. હું બાહ્યાવાળાને ફોન કરી ઓર્ડર રફ કરું. આ આવી. (જાય છે.)

[બધા શયન થઈ બેસી રહે છે. દયાબાઈ ગમતથી છે.]

મિસિસ શાહ : દયા બહેન, તમને અત્યાર સુધી કશું કહ્યું જ નથી ?

દયાબાઈ : કંઈ જ નહિ ! આવું મારે શું કરવું તે મને સમજાવું નથી.

મિસ પંડ્યા : તમે કંઈ જ જણાવતા નથી ? કાંઈની સાથે કંઈ અણખવાવ મયો કે કંઈ સુધીન્દ્ર.....

દયાબાઈ : ગઈ કાલે સાંજે તો હજી સુધીન્દ્ર અહીં આવ્યા હતા. અને અમે એટલા જ આનંદથી વાત કરતાં હતા.

[સુશીલા આવે છે]

મિસિસ શાહ : સુશીલા બહેન, અમને માર્ કરો, પણ આ તો સારું ન ગણાય. અમને સમજાવો તો ખરાં, તો એનો કાષ્ટ ઉપાય થાય.

સુશીલ : લગ્ન થાય તેની સાથે સમાજને સંબંધ છે, એટલે લગ્નની વાત જાહેર થવાની જરૂર છે; લગ્ન બંધ રહે તે કેવળ ખાનગી છે. એવી વાત બહાર પાડવાની શી જરૂર ? લગ્ન બંધ કરવામાં કોઈનો પણ દોષ ગણાતો હોય તો હું કદં છું, તેને માટે જવાબદાર માન હું છું. વાક બધો મારો છે. (ગાડી અને નસ આવે છે. દયાબાઈ સંમેલનને) મારી બાને માટે એ મગારી છે. રાતે તેની તબિયત સારી નહોતી. અત્યારે ડોક્ટર મજરાબની એ સલાહ લીધી. તેઓ બાને પાછા એસાઈલમમાં મોકલવાનું કહે છે. તમે બાને દગલે રહી બેસારી દો.

દયાબાઈ : (હેતક ખાઈ જાય છે. ઝાઝીવારે) : હું એકલીથી એમને લવાશે નહિ આપણે બંને જઈએ.

સુશીલ : હું તદ્દન થાકી ગઈ છું. તમે બહેનો એમને જાગૃતીને ગાડીમાં બેસારો ?

[મારેવ મહેમાનોને જાય છે એકથી પ્રમાણે લઈ આવી ગાડીમાં બેસારે છે. પ્રમાણ થઈ જાય છે. ગાડીમાં તેને રવાના કરીને.]

બધાં મહેમાનો : ત્યારે અમે રમ લઈએ ?

સુશીલ : હા. મને માફ કરશો.

મિસિસ શાહ : સુશીલા બહેન ! આટલું બધું પોતુ મન ન રાખીએ. બાને કાષ્ટ એવું ખરાબ નથી. માણસોને તો વડાલા સગાં મરણપથારીએ હોય, ને પરણી લેવું પડે છે.

સુશીલ : એમા બાનું કારણ નથી. (ટબલ પર ચાકથી માથું નાંખી દે છે)

બધાં : ત્યારે અમે રમ લઈએ.

[સુશીલ હાથથી રમ આરે છે. મહેમાનો નય છે. તેમને વાસો દેખાય છે એટલે સુશીલ હસકે મૂકે છે. જતા જતા મહેમાનો તેના તરફ એક નજર નાખતાં નય છે. દયાનંદીન થઈ ભેઈ રહે છે. તેના પર હાથ મૂકે છે, તેને પપાળે છે, પાસે બેસે છે. ફોન સંભળાય છે. સુશીલ દયાનંદેને બોલવા ધસારો કરે છે. દયાનંદીન બેઠે છે.]

સુશીલ : હું જાણી જાઉં છું. મને જગાડશો નહિ. મારું સરીર મારું નથી.

[બંને જુદી જુદી દિશાએ નય છે.]

પ્રવેશ ૫ મો

સમય : બપોર પછીનો.

સ્થળ : સુશીલાનો સૂતાનો ખંડ.

[સુશીલ સૂતી છે બચે છે. પાસે ચારુનંદ પ્રશ્ન નાખીને ચૂપ બેઠી છે. હાથમા પેપર લઈ વાંચે છે અને વારેવારે સુશીલ તરફ ભેલી નય છે. સુશીલ એકદમ ચીસ પાડી બેઠે છે. તેની આંખો ગાડા જેવી દેખાય છે. ચારુનંદ તેની પાસે નય છે, તેને બાયમા લે છે.]

ચારુનંદ : પણ છે શું ? શું છે સુશી ! (સુશીલ રડે છે, કુસકાં બરે છે.) કેમ કંઈ સ્વપ્ન આવ્યું ? (સુશીલ ચારુનંદ સામે જુએ છે. ધીમે ધીમે કુસકાં દબાવે છે. તેના ખભાપર પડી રહે છે.) કેમ કંઈ સ્વપ્ન આવ્યું ?

સુશીલ : હા, બહુ ભયંકર સ્વપ્ન !

ચારુનંદ : પણ શું હતું ?

સુશીલ : સુધી ક્યા છે ? તેને કેમ છે ?

ચારુનંદ : એ તો મજામા છે. લેબોરેટરીમા ગયો છે.

સુશીલ : તેને એકદમ બોલાવ. મને બહુ ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું.

[ચારુનંદ જાને ફોન કરે છે. સુશીલ ધીમેથી ખાટલા પરથી બેઠી ટબલ પાસે પ્રશ્ન ઉપર બેસે છે. ચારુનંદ પાછી આવીને પ્રશ્ન પર બેસીને]

ચારુનંદ : એવું શું હતું ?

સુશીલ : અરે રે ! હું તે શું કહું ?

ચારુનંદ : જો, સુધી લેબોરેટરીમાથી નીકળી ગયો છે. આવતા થોડીવાર થશે ત્યાં સુધીમાં જરા પાણી પી, શાત થા, પછી કહેજો.

સુશીલ : ના ના. વાત તો મારે તમને જ કહેવી છે. પછી તમે એને કહેજો. કહીને કહેશો, ચા મૂકે ? (ચારુનંદ નય છે. સુશીલ બેઠે છે. મોં ધ્રુવે છે. જરા વાળ સરખા કરે છે.)

ચારુનંદ : (આવીને) લે કહે ત્યારે.

સુશીલ : મને એવું સ્વપ્ન આવ્યું (નિશ્વાસથી) કે જાણે મને સુધી ઉપર એકદમ હેત ચડ્યું. મેં તેને ઘરમાં લાવીને બાંધ્યો. પછી હું તેને હેતમા ને હેતમાં ચાટવા લાગી. હું ચાટતી ગઈ તેમ તેમ સુધી ઓગળતો ગયો. (બકકતી, અનિમિષ નયને) પછી આટલાં સેક રહ્યા એટલે હું તેને ખાઈ ગઈ. હું ખાઈ ગઈ એમ સમજ્યું તે સાથે જ મારાથી ચીસ પડાઈ ગઈ.

ચારુઃ : બહુ વિચિત્ર સ્વપ્ન ! તું આવા ખોટા ખોટા વિચારો કરતી હમ્મય તેથી તને આવાં સ્વપ્નાં આવે છે. અને પછી પાછી સ્વપ્નાથી ભડકે છે. આવા કાંઈ સ્વપ્નાથી તો લગ્ન બધ નથી રાખ્યું ને !

સુશીઃ : (આ ઉક્તિ તપીને બોલે છે, અને બોલતી બોલતી તપતી જાય છે) હું અને સુધી કરતાં કંમેશા તમે જ લગ્નના વધારે આગ્રહી છો. મને તું બેવકૂફ માને છે ? સ્વપ્નામાં જે બચકર વૃત્તિ દેખાઈ તે ખરેખર મારામાં છે એમ હું માનું છું માટે મેં લગ્ન બંધ કર્યા છે.

ચારુઃ : એવું તે હોય !

સુશીઃ : (મરકરી ન સ્વીકારતાં) અને એ વૃત્તિ મારામાં વારસાથી આવી છે. મારી બા પાસેથી.

ચારુઃ : આ તે શી કલ્પના તારી સુશી !

સુશીઃ : ના કલ્પના નથી, જો બનાવું.

[સુશીઃ ચારુઃને લઈ જાય છે અને બાગેલું બાવલું બતાવે છે. કડકો હાથમાં લઈ જાય છે, ચારુઃને આપે છે.]

ચારુઃ : અરરર ! આ કેવો લાંઘું ?

સુશીઃ : મારા બાપુ શાથી ગુજરી ગયા તું માને છે ? (ચારુઃ બોલવા જાય છે, તેનો હાથ પકડીને) મારી બાએ તેમનું ખૂન કર્યું હતું. એ બધું જે બન્યું હતું તે મારી બાએ કાસે બેશુદ્ધ અવસ્થામાં કર્યું. તેને સાચે જ લાંઘું કે એ મારા બાપુ છે. આટલાં વરસ વયમાં વહી ગયા તેની તેને ખબર જ નથી.

ચારુઃ : એ તો ગાડપણમાં કર્યું દરો. તે સાચું મનાય ? બન્ને ખુશીએ બેસે છે. કડકા ટેબલ પર મૂકે છે.)

સુશીઃ : અને આ તો હજી હવે મને સમજાય છે. મેં બાપુ કંઈક વાંચતા હોય તેવું બાવલું હતું. મારી બા શરૂએ એમ જ બોલી કે પરીક્ષાના પેપરો વાંચે છે, અને જુઓ બરાબર એ વખતે પરીક્ષા થઈ રહી હતી એમના મરણને લીધે પરીક્ષક બદલાવવા પડ્યા હતા એમ કેશવલાલ કાકાએ એક વાર કહ્યું હતું.

ચારુઃ : ત્યારે તું મારા બાપુને જ યા માટે ખૂશતી નથી ?

સુશીઃ : તું હજી નથી સમજતી ? એ તો ન્યારે આ વાત નીકળે છે ત્યારે કંઈ પણ આડી વાત શરૂ કરે છે. બાપુ શાથી મરી ગયા તે વાત નીકળતા બાપુની વાતમાં અને બાની વાતમાં કેવા ફેર પડેલો હતો ?

ચારુઃ : એ મને તેમ હોય. કદાચ માનો કે તારી બાને બોળાનાય કાકા સાથે અણબનાવ દરો. પણ તને તો સુધી સાચે દ્રેષ નથી. તું તો ઉઝરી તેને ચંદાય છે. કેમ ખરું કે નહિ ?

સુશીઃ : પણ મારી બાને પણ બાપુ ઉપર ઘણી જ માયા હતી. તે તો મેં જોયું. એ માયાને લીધે જ એને બાપુ ઉપર દ્રેષ દેતો. એ લાલુકતાં એણે એવું કર્યું માયું કર્યું ? મારામાં મને પણ એવું દેખાય છે. પણ ચારુ બહેન, (તપતા તપતા) તમે ફરી ફરીને અમને પરણાવવાને માટે જ જાણે જાણે બોલતાં હો એમ દેખાય છે, તે મને અસહ્ય છે, હું કહું છું. આત્માને જો સુધી હોય તો એમ ન કરે કહું છું.

[સુધી પ્રવેશ કરે છે]

સુધીઃ : ' સુધી હોય ' યા માટે ? આ સાચે જ છે.

ચારુઃ : સૌ વરસેલો યા બાઈ, સંજારતા જ તું આવ્યો.

સુધી૦ : કેમ મારા આયુષ્ય વિશે તમને સંકા પડી હતી કંઈ ?

ચારુ૦ : મને તો નહિ, પણ આ સુશીને જરૂર પડી હતી. તેને સ્વપ્ન આપ્યું કે તે તને ખાઈ ગઈ. તે ઉપરથી તેને વહેમ પડ્યો છે કે પોતામાં તને ખાઈ જવાની ગૂઢ શક્તિ છે. માટે તેણે પરણવાનું બંધ રાખ્યું છે.

સુધી૦ : પણ સાચે જ ખાઈ જવાનું મન નથી થયું ને ? સ્વપ્નનો વાધો નહિ. એક બાકને એવું સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે જાણે તેણે છરીથી ચીરીને પોતાનો ધણી ખાધો, પણ તેનું કારણ એટલું જ હતું કે તે જિંસે તેણે કંઈક ચીરીને પોતાના ધણીને પીરસેલું હતું. સ્વપ્નમાં એમ એ વાતો વિવક્ષણ રીતે બેગી થઈ ગય છે.

સુશી૦ : (તપીને, જરા ઉપડતે સાદે, ચારુ૦ ને) જુઓ તમે મરકરી ન કરો. ચારુ બહેન, તમે ઊંઘી વાત બોલ્યા. સરખું કહો. મારો સ્વભાવ તો મેં ગઈ રાત્રે પારખ્યો. સ્વપ્ન તો પછી આવ્યું. બધી વાત તમે બરાબર કરો.

સુધી૦ : ખરેખર એવું સ્વપ્ન આવ્યું ?

સુશી૦ : હા, સુધી ! હું તો રાક્ષસી છું. હવે મને સમજાય છે.

સુધી૦ : જો એ પણ કવિતા થઈ. જેમ દેવી એ કવિતા, તેમ રાક્ષસી એ પણ કવિતા. ખરી વાત તું એમ નહિ કહી શકે.

[દયા૦ આવી આ અને ગિરકીટ મૂકી જાય છે. આ પછીની વાતચીત આ લેતાં લેતાં ચાલે છે]

ચારુ૦ : સુશી ! તું જરા ખાતી થા, સવારની ભૂખી છે હું વાત કરું છું. જુઓ સુધી બાઈ ! ગઈ રાત્રે પ્રભાવતી માસી અહીં આવ્યા હતા. તેમણે રાત્રે આ બાવલું બાગી નાખ્યું. એટલું તો મને પણ સાચું લાગે છે કે તેમને જ હાથે બોળાનાથ કાઢાનું મહોત થયું. હું કહું છું, પ્રભાવતી માસીનું મને તેમ હોય પણ સુશીલાને તેથી શું ?

સુશી૦ : (તપીને) નહિ, ચારુ બહેન જાણે લગ્ન કરાવવાને જ દલીલ કરતાં હોય એમ બોલે છે, તે મારાથી નથી ખમાવું !

સુધી૦ : પણ ત્યારે તમે પણ એમાં તપી શા માટે જાઓ છો ? લગ્ન કરીએ કે ન કરીએ તેમાં એવો શો આજ તૂટી પડવાનો છે ? તમારે તપવું હોય તો તમારા તાપથી આ શા ગરમ રહેશે તમે લડો અને હું વચમાં બેઠો આ ગિરકીટ ખાધા કરીશ.

[સુશી૦ ખુશી ઉપર આતમથી બેસે છે. અહીંથી વાતાવરણ બોલું તબ થઈ જાય છે]

સુશી૦ : લો ત્યારે નહિ તપું ! પણ મને તમે કહો કે આ શક્તિ જો સાચી છે કે ખોટી છે ?

સુધી૦ : ત્યારે સાંભળો મને આમાં કશું જ નહિ નથી લાગતું. દરેક સ્ત્રીમાં પતિને ખાવાની ગૂઢ શક્તિ હોય છે.

સુશી૦ : (જરા હિસાદથી) સાચું કહો છો સુધીન્દ્ર ? ખાવાની એટલે શું ?

સુધી૦ : મને એને માટે ખાવા સિવાય બીજો શબ્દ નથી જડતો. મધમાખી ગર્ભાધાન કર્યા પછી નરમાખને ખાઈ જાય છે. બીજાં કેટલાક જંતુઓમાં પણ માદા એમ નરને ખાય છે. આપણે વધારે સૂક્ષ્મ જીવન ગાળાએ છીએ, એટલે આપણામાં સ્ત્રીઓ પુરુષનું સૂક્ષ્મ સ્વતંત્ર જીવન ખાઈ જાય છે. પુરુષ પોતાનું સ્વતંત્ર પ્યેમ છોડી, માત્ર તેના પરિચારક થઈ રહે, એવી ગૂઢ ઈચ્છા દરેક સ્ત્રીમાં હોય છે.

ચારુ૦ : જુના આદર્શ પ્રમાણે જેને પતિવ્રતા કહીએ તે પણ એવી હશે ? જે સ્ત્રીને પતિ ઉપર પ્રેમ હોય તે પણ એમ કરે ?

સુધી૦ : પ્રેમ એટલે શું એ જ હું તો સમજતો નથી, — પ્રેમ એટલે કદાચ એ ખાવાની શક્તિ. કદાચ સ્ત્રી પુરુષને મારીને ખાય, કદાચ પૂછને ખાય. એણે આપણને ખાય છે, તેમાં કેટલાક આપણને ધિક્કારીને ખાય છે, કેટલાક આપણને વખાણીને ખાય છે, કેટલાક જંગલી લોકો પથુને મારવા પહેલાં તેને પૂછે છે.

ચારુઃ : પણ એ શક્તિ સૂરીમાં છે ?

સુધીઃ : એને જ પૂછને ?

ચારુઃ : એ તો હા પાડે જ છે.

સુધીઃ : ત્યારે હું પણ હા પાડું છું

[અદીથી લાતાવરણ વધારે, ઉદ્ઘાસમય થવું જાય છે]

સુધીઃ : તમે મારામા એ ભેઈ છે ?

સુધીઃ : દાર્તો ! તને પણ મિસ કામટની ઈધ્વી આવે છે, એ એ જ શક્તિ છે. તે દિવસે રમમા મારે તેની સાથે ભેડી બંધાઈ, ત્યારથી તને એ ગમતી નથી.

સુશીઃ : (જરા અગત્યને, પછી જરા દસીને) તદ્વજ ખરું. સુધી ! તું શી રીતે જાણી ગયો ? તેના ઉપરને નખરે પાસ થવું એ મારા મનનો મોટામા મોટો નિશ્ચય હતો.

સુધીઃ : તમે ફર્ટકલાસ વિદ્યાર્થીઓ જાણ જ એવા છો. જેમ સમાજમા ખૂબીયા દરતા કામગાર ભેડો મારા, તેમ વિદ્યાર્થીમા ફર્ટકલાસ કરતાં સેકન્ડ કલાસ મારા. કોઈ ફેલોશિપ થએલા માણસોની ગણતરી કરે તો આ સાબીત થઈ જાય.

સુશીઃ : લે રાખ દવે ! પણ હું ખાઈ જવાની છું એમ તું જાણતો હતો, તો તું પરણવા ચાને તૈયાર થયો ?

સુધીઃ : પણ હું તારાથી ખવાઈ જાઉં એવી માયા નથી ને ! જે માણસને પોતાનું સ્વતંત્ર પ્યેય છે, તે બીજાથી ખવાતો નથી. એવા પુરુષની સ્ત્રી પછી ફરિયાદ કરી છે કે મારો ધણી મને અદાતો નથી; અને એવી ફરિયાદમાંથી દંતકથા બીમી થાય છે કે સ્ત્રી પ્રેમભૂમિ છે, અને પુરુષ પ્રેમનો બેકદર છે !

સુશીઃ : ત્યારે ફેલોશિપ પુરપેરા પણ એમ શા મારે કહે છે ?

સુધીઃ : જે પુરુષોને સ્ત્રી ખાતી હોય છે, તેઓ સ્ત્રીને પોતાના પાશમાં પકડવા આવા વચનો દે છે.

ચારુઃ : વાહ સુધી ! તું તો કંઈ બોલે જ જાય છે ! પુરુષો પણ સ્ત્રીઓને ખાય છે એમ !

સુશીઃ : પ્રાણીઓના હાખલામા તો માત્ર માદા જ નરને ખાતી દત્તી !

સુધીઃ : પ્રાણીઓમા જે નર માદાને ખાય તો સૃષ્ટિ જ ન ચાલે પણ માણસોમાં ખાવાની રીતો સૂક્ષ્મ થઈ એટલે બંને એક બીજાને ખાઈ શકે છે.

સુશીઃ : તું તો આજે કામ ગરબે ચડ્યો છે !

ચારુઃ : તું પણ ખાય એવો છે ખરો કે ?

સુધીઃ : હા ! હું પણ એવા જ છું. સાબીતો, આ જેને આપણે સુગન દરીએ બીએ તે યું છે ? મૂળ તો એક બીજાને જ્યકા ભરવાની એ ક્રિયા છે. માણસોએ તેને સૂક્ષ્મ બનાવતા બનાવતા તેનું સુગન કર્યું. અને એ મનુષ્યસંસૃષ્ટિમાંથી હું કેવળ નિર્દોષ હોઉં, તો પૂઝા સુશીકાને

[સુશીકા ચારુઠની છાત્રીમા મોં મુપાવી દે છે.]

ચારુઃ : સુધી ! તું તો બહુ જ જંગલી છે. ન બોલ ત્યાં સુધી જાણે મોમાં હાથ જ નથી, જાણે કેઈ મૂરખ મુંઝા ભેડો હોય, અને બોલવા માડ ત્યાં ધામ પણ ન લાગે એવું બોલ.

સુશીઃ : (ખુશીમા સ્વરથ બેસીને) પણ તારે જરા ભેટું તો હતું કે ચારુ બહેન પાસે તું શું બોલે છે ?

સુધીઃ : દોષ જાણે તમારો છે નમે પૂઝાહો ને હું બોલું છું. દુનિયાંની ફેટકીક વાનો શુભ દરવાથી તે વધારે જમડે છે. માણસોને પ્રકાશની જરૂર છે તે કરતાં દસીકાને વધારે છે. દિવ્યનાની વાનો દરીએ તે ક્રાંતા પોતાને ઓગળાવે તો વધારે ચારુ. મને તો એમ કે તમે જાને આ વાનો મમએ (ચારુઠ તરફ જોઈને) તું પણ પંખાવાની તો છે જ. અને આ સુધી મને નહિ, તો બીજા કેઈ..... (સુશીકા એકદમ તેનું મોં દાબે છે. ચારુઠ ટેમલ ઉપર ખુશાલીમાં વારાફરતી દાખ પગાડે છે.)

પડતો પડે છે.

દિવેશ

જ્ઞા ન ગો ચ રી

(૧) નાની પ્રાયોગિક નાટ્યશાળા

પૂરવમાં ચાલુ જમાનામાં રૂઢિના મૃત્યુથી નાટકને અચાવનાર નાની પ્રાયોગિક નાટ્ય-શાળાઓ હતી. આ નાટ્યશાળાઓમાં વેપારી નાટકશાળાઓ જે અખતરા કરવા તૈયાર ન હતી તેવા અખતરાઓ થતા; જીવનના જીવતા જગતા પ્રશ્નો ચર્ચતા નવી દબ્બનાં નાટકોને આ અખતરાઓમાં રચાન મળતું; અને તેમાં સફળ થએલાં નાટકો અને નાટકકારો પછીથી સામાન્ય નાટકશાળાઓમાં પણ સફળ થયા છે. આવી નાટ્યશાળાઓને અંગ્રેજીમાં Little Theatres 'નાની નાટ્યશાળાઓ' કહે છે. આવા લીટલ થીએટરોએ કેવા કેવા મહાન નાટકકારો જગતને આપ્યા છે તે સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર અને વિવેચક સેન્ટજોહન અરવીનના લેખના ફકરાથી સમજશે. આ ફકરો 'ઓબ્ઝર્વર'ના તા. ૧-૧૨-૨૬ ના અંકમાંથી લીધા છે.

" ધણા પ્રસંગોએ છાપાંમાં અને જાહેર ભાષણોમાં મેં કહ્યું છે કે નાની નાટ્યશાળાઓ (લિટલ થિયેટર) એ નાટકનો ખરો આધાર છે. આપણા જમાનામાં આખી દુનિયામાં રંગભૂમિ ઉપર જે સારામાં સારું કામ થયું છે તે ધણુંખરું નાની નાટ્યશાળાઓમાંથી થયેલું છે. માહીતગાર પ્રેક્ષકોને આમાંનાં થોડા નામ કહેવાથી જ આ વિધાનનું સત્ય સમજશે. કૉલ્લનનું એબી થિયેટર, માનચેસ્ટરનું ગેઇટી થિયેટર, બર્મિંગહામનું રેપટરી થિયેટર, લિવર-પુલનું પ્લેક્સાઉસ (જે કે આ નાટ્યશાળાનું મુખ્ય કામ મોટે ભાગે અભિનય પૂરતું જ છે.) મોરકોનું આર્ટ થિયેટર, પેરિસનું વુ કોલોમ્બિયર (Vieux Colombier), ન્યુયોર્ક વોશિંગટન સ્કવેરનું લિટલ થિયેટર કે જેમાંથી તે શહેરનું મહિમાવાળું થિયેટર ગિલ્ડ (થિયેટર મહાજન) થયું, — આ બધાંઓએ આપણા જમાનાની રંગભૂમિનું ગૌરવ વધાર્યું છે એટલું જ નહિ પણ આ બાબતમાં જે કાંઇ ગૌરવશાળી ઉત્પન્ન થયું છે તે સર્વે તેને જ આભારી છે. ધ્યાન ખેંચે એવી વિવિધતાવાળા લેખકોને નાટકોની રચના અને પ્રયોગની પ્રથમ અને મુખ્ય તક આ નાની નાટ્યશાળાઓએ જ આપી છે. બર્નાર્ડ શો, જોહ્ન ગાર્ડસવર્થી, હાલે જોર્જવિલ પાર્કર, જોહ્ન મેસરીસ, સેન્ટ જોહ્ન હેનકિન, જોહ્ન મિલિંગટન સિંગ, હેનોક્સ રોબિનસન, સીન ઓ કેસી, જોહ્ન ડ્રીકવોટર, એલોપ્, અને યુજેન ઓ નેબ; અને ઇબ્સેને બર્જનની નાની નાટ્યશાળામાં નાટ્યકલામાં ક્રાન્તિ શરૂ કરી જેથી જગતનું નાટ્ય પરિવર્તન પામ્યું, તે કહેવાની જરૂર નથી. જે આ નાની નાટ્યશાળાઓ હયાતીમાં ન આવી હોત તો એ સંભવિત છે કે આમાંના કોઈ પણ લેખકે રંગભૂમિ તરફ ધ્યાન આપ્યું ન હોત અથવા આપ્યા કર્યું ન હોત. આ લેખકો સિવાય છેલ્લા આલીસ વર્ષનું અમેરિકા અને યુરોપનું નાટક કેવું હોત તેની કલ્પના વાચક જ કરી લે. આ નાટ્યકારો સિવાય આપણું નાટક કેવું દરિદ્ર હોત ! "

(૨) હિંદીની વાર્ષિક આવક

(કેટલીક ગણતરીઓ)

ક્રમાંક	આધાર	ગણતરી કરનાર	વર્ષ	દેશની કુલ આવક		ગણતરી કરેલી આવક વાર્ષિક
				કરોડ રૂ.માં	રોજીની પાયા	
૧	પૉપર્ટી એન્ડ અનબ્રીટીશ રૂઠ મન હન્ડિયા	દાદાભાઈ નવરોજી	૧૮૬૭-૬૮	૩૪૦	૨૦	
૨	૧૮૮૨ નું ફાઇનેન્સીઅલ રેટરમેન્ટ		૧૮૮૧	૫૨૫	૨૭	
૩	પ્રોપર્ટી એન્ડ અનબ્રીટીશ હન્ડિયા વીલીઅમ કીંગ્લી		૧૮૯૮	૪૨૬	૧૭-૫	
૪	૧૯૦૧-૨૦ નું ફાઇનેન્સીઅલ લોર્ડ કર્ઝન રેટરમેન્ટ		૧૯૦૧	૬૭૫	૩૦	
૫	ધી વેલ્થ ઓફ હન્ડિયા પ્રો. વાલિયા અને જોશી		૧૯૧૩-૧૪	૧૨૧૦	૪૪	
૬	ધી વેલ્થ એન્ડ રેસીડેન્સી પ્રો. કે. ટી. શાહ અને કોપોસીટી ઓફ હન્ડિયા ખંભાતી		૧૯૦૦-૧૪ ૧૯૧૪-૨૨ ૧૯૦૦-૨૨ ૧૯૨૧-૨૨	૧૧૦૬ ૧૮૬૨ ૧૩૦૦ ૨૩૬૪	૩૬ ૫૮-૫ ૪૪-૫ ૭૪	
૭	રીકનરફર્ટીય હન્ડિયા સર વિવેચરૈયા		૧૯૧૧ ૧૯૧૯		૩૬ ૪૫	
૮	ધી એવરેન્જ હન્ડિયા ઓફ હન્ડિયા પ્રદુસચંદ્ર ઘોષ		૧૯૨૨		૫૧-૮	
૯	હન્ડિયન ઇકોનોમિક્સ પ્રો. વી. જી. કાર્લે				૪૦-૪૮	
૧૦	હન્ડરૂઆત રીકલાઇન ફોર હન્ડિયા ડૉ. બાલકૃષ્ણ		૧૯૧૧-૧૨	૫૩૯	૨૧	
૧૧	સાઇન્સ ઓફ પબ્લીક ફોનેન્સી રીન્ડે શીરામ		૧૯૨૧ ૧૯૨૨	૨૫૯૮ ૨૬૬૮	૧૦૭ ૧૧૬	

હિન્દી કુલ આવક ગરીબ વર્ગના ૧૦%, ૩૫% મધ્યમ અને ૫% શ્રીમંત વચ્ચે સરખા ભાગે વહેંચાય છે. આનો જ અર્થ શુખમરો, ગરીબી, રોગ, કરજ અને નૈતિક તથા સામાજિક અધઃપતન.

દાદાભાઈ હ. બાની

['કૃષિ વિજ્ઞાન' હસ્તલિખિતમાંથી]

(૩) તમે જાણો છો ?

[આગલા હપ્તા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૯, પૃ. ૧૫૮]

૬ સેવિંગ્સ બેન્કની રકમો

ટપાલ ખાતાની, ટ્રસ્ટખાતાની, તથા બીજી સેવિંગ બેન્કોમાં હિંદની મુકાબેલી રકમો બીજા દેશોની અનામત રકમની સરખામણીમાં અતિતુલ્ય ભાસે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં લગભગ ૯૦ લાખ પૌંડ અનામત છે; ત્યારે ઇંગ્લંડમાં (૨૧,૩૦,૦૦,૦૦૦) એકવીશ કરોડ ત્રીશ લાખ પૌંડ, ફ્રાન્સમાં સાડા અઢાર કરોડ પૌંડ અને જર્મનીમાં બાસડ કરોડ એસી-લાખ પૌંડ છે. બ્રિટિશ હિંદમાં માથા દીઠ અનામત ૯ પેન્સ જેટલી પણ નથી જ્યારે ઇંગ્લંડમાં ૫ પૌંડ, ફ્રાન્સમાં ૪ પૌંડ તથા જર્મનીમાં ૯ પૌંડ છે.

નીચેના પત્રકમાં અનામત મુકનારાની સંખ્યા તથા ટપાલ ખાતા તથા બીજી સેવિંગ્સ બેન્કોની અનામત બતાવવામાં આવે છે

દેશ	કુલ અનામત રકમ પૌંડમાં	અનામત મુકનારની સરેરાશ રકમ પૌંડમાં	વસ્તીના દર હજારે અનામત મુકનારની સંખ્યા
ઓસ્ટ્રિયા	૨૧,૩૦,૦૦,૦૦૦	૩૯	૨૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮,૫૪,૦૦,૦૦૦	૧૫	૩૦૯
હંગેરી	૭,૬૫,૦૦,૦૦૦	૪૯	૮૦
જર્મની	૧૨,૮૦,૦૦,૦૦૦	૩૫	૨૮૫
રુશિયા	૧૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૯	૩૯
સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ	૪,૦૦,૦૦,૦૦૦	૩૧	૪૧૯
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૨૧,૦૦,૦૦,૦૦૦	૧૭	૨૭૭
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૭૬,૧૦,૦૦,૦૦૦	૮૯	૧૦૦
કેનડા	૧,૩૧,૦૦,૦૦૦	૬૨	૩૭
સીડોન	૯૬,૦૦૦	૪૨	૨૪
જાપાન	૧,૭૮,૦૦,૦૦૦	૧૦૩	૨૩૭
બ્રિટિશ હિંદ	૯૪,૦૦,૦૦૦	૮૪	૫

આમ એક તરફ જ્યારે હિંદની સરેરાશ આવક તથા રૂઢી આડકલા જૂના છે ત્યારે બીજી તરફ એ જૂજમાથી પણ લાગ પડાવવા ગોરા અમલદારોને કેટલા ભારી પગાર આપવામાં આવે છે તે દેવે જુઓ.

૭ પગાર તથા નિમણૂકો

પગાર

હિન્દુસ્તાનમાં હિંદી દરજ્જાના અધિકારીઓને અપાતા પગાર અતિ આકરા છે. હિન્દુસ્તાનના વાઇસરોયનો પગાર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ જેવા ધનિક દેશના પ્રમુખ કરતા પણ વધારે છે. ત્યાંના પ્રમુખનો દરજ્જો બીજા દેશોના રાજા જેટલો જ છે. ૮,૩૬૦ હિંદીઓની સરેરાશ વાર્ષિક આવક જેટલી-૧૬,૭૨૦ પૌંડ-૨૬૫ વાર્ષિક તેને મળે છે. દુનિયાભરમાં બીજાં એવો એક પણ દેશ નથી કે જે પોતાના ૧,૦૦૦ શહેરીઓની સરેરાશ વાર્ષિક આવક જેટલો પગાર સરકારના મુખ્ય અમલદારને આપતો હોય અહીં તો પ્રાતિક ગવર્નરને પણ

ઈંગ્લેન્ડના મુખ્ય પ્રધાન કરતા વધારે પગાર મળે છે. વડી ધારાસભાના સભ્યનો પગાર પણ નેધરલેન્ડના પ્રધાન કરતા પાંચગણો તથા ઈટાલીના પ્રધાન કરતાં દશગણો હોય છે. સરકારી ગોરા અધિકારીઓને પણ તેવા જ સંસ્થા પગાર મળે છે. હિન્દના પોસ્ટખાતાના ઉપરીનો પગાર યુનાઇટેડ રેટ્સના તે જ ખાતાના અધિકારી કરતા ત્રણગણો હોય છે. આ બધી જાતો દરજ્જાની જગ્યાઓનો ઇંગ્લેન્ડ ગોરા નોકરશાહીનો હોય છે. જાતી જગ્યાઓનો પગાર અતિ આકરો છે, ત્યારે નાની જગ્યાઓ જે હિંદીઓને આપવાની કૃપા દર્શાવવામાં આવે છે તેને પેટ પૂરતો પણ પગાર મળતો નથી. ફાખલા તરીકે ફેળવણી ખાતાના પ્રધાનનો પગાર વાર્ષિક ૫,૩૩૩ પૌંડનો છે ત્યારે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકનો વાર્ષિક પગાર ૧૦ પૌંડ કરતા ઓછો જ વધારે હોય છે. જાતી દરજ્જાના આવા મોટા પગાર અને નીચા દરજ્જાના આટલા હલકા પગાર! આવા તફાવત બીજા કોઈ દેશમાં નથી. આવા આકરો પગાર એક બાજુ લોકોને ખીસી રહ્યા હોય છે ત્યારે બીજી બાજુ ઉચ્ચ દરજ્જામાંથી બાતલ રાખવાની નીતિથી તેમનું જીવનતત્ત્વ શોષાઈ રહ્યું છે અને પરાધીનતા વધારે સાધી રહે છે. આ અન્યાયી નીતિનો મૃત્યુધંત જે દિવસે વાગશે તે દિવસ ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દ-અન્ને માટે-શુભદિન ગણાશે.

સરકારી વડા અમલદારોના પગારો

નીચેના પત્રકમાં જુદા જુદા દેશોના શાસનકર્તા અમલદારોના પગાર આપવામાં આવ્યા છે. ૭* દેશોના વડા અમલદારોના એકત્ર પગાર કરતાં વાઇસરોયને વધારે પગાર મળે છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. યુનાઇટેડ કિંગડમના વડા પ્રધાનને પણ વાઇસરોયના ત્રીજા ભાગનો પગાર મળતો નથી.

વાર્ષિક પગાર પૌંડમાં		વાર્ષિક પગાર પૌંડમાં	
હિન્દુસ્તાન-વાઇસરૉય	૧૬,૭૨૦	જાબાદાર-ગવર્નર	૪,૫૦૦
અમેરિકા (પ્રેસિડન્ટ) પ્રમુખ	૧૫,૬૨૫	ફિલોપાઇન્સ-ગવર્નર	૩,૭૫૦
ઑસ્ટ્રેલિયા-ગવર્નર જનરલ	૧૦,૦૦૦	પોર્ટુગલ-પ્રમુખ	૨,૬૦૦
સાઉથ આફ્રિકા યુનિયન-ગવર્નર જનરલ	૧૦,૦૦૦	ચિલિ-પ્રમુખ	૨,૦૬૨
સીલોન ગવર્નર	૬,૪૦૦	જપાન-વડો પ્રધાન	૧,૨૩૧
આર્જેન્ટાઇન (પ્રેસિડન્ટ) પ્રમુખ	૬,૦૦૦	ઇટાલી-વડો પ્રધાન	૧,૦૦૦
યુનાઇટેડ કિંગડમ-વડો પ્રધાન	૫,૦૦૦	નેધરલેન્ડ્સ-વડો પ્રધાન	૧,૦૦૦
ચેડ-પ્રમુખ	૪,૮૦૦		

આવક અને પગાર

નીચેના પત્રકમાં રાજ્યના મુખ્યનો પગાર, લોકોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક કરતાં કેટલાગણો છે તે બતાવવામાં આવેલ છે. ક્રાન્સના પ્રમુખનો પગાર ૮૫૮ ફ્રેન્ચોની સરેરાશ વાર્ષિક આવક જેટલો છે; ત્યારે હિન્દના વાઇસરોયનો પગાર ૮,૩૬૦ રિદીઓની સરેરાશ વાર્ષિક આવક જેટલો હોય છે. હિન્દના લાખો લોકો ન્યારે જૂખમરાથી મૃત્યુને શરણ પામ

* ફિલોપાઇન્સ, પોર્ટુગલ, ચિલિ, જપાન, ઇટાલી અને નેધરલેન્ડ્સ.

છે ત્યારે આવા આકરા પગારનું ધારણ જાળવી રાખવું તે હિંદમાં પ્રિટિય સભ્ય માટે ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર છે.

આવક અને પગાર

હિન્દુસ્તાન વાર્ષિકરોધનો વાર્ષિક પગાર = લગભગ ૮,૩૬૦ માણસોની વાર્ષિક આવક

ક્રાન્સ	પ્રમુખ	"	"	=	"	૮૫૮	"	"
ઓરિટ્રેલિયા	ગવર્નર જનરલ	"	"	=	"	૨૫૦	"	"
પોર્ટુગલ	પ્રમુખ	"	"	=	"	૨૦૦	"	"
ઇંગ્લેન્ડ	વડો પ્રધાન	"	"	=	"	૧૨૫	"	"
ઈટાલી	વડો પ્રધાન	"	"	=	"	૮૪	"	"

પ્રધાનોના પગાર

વાઈસરોયની ધારાસભાના સભ્યનો પગાર, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કેબિનેટ પ્રધાનના પગાર કરતાં બમણાથી વધારે અને જાપાનના કેબિનેટ પ્રધાન કરતા લગભગ સાતગણો છે. જુદા જુદા દેશોના પ્રધાનોના પગારના નીચેના પત્રક પરથી જણાશે કે વડી ધારાસભાના સભ્યનો પગાર ઇંગ્લેન્ડના કેબિનેટ પ્રધાન કરતા પણ વધારે છે:—

દેશ	વાર્ષિક પગાર પૌંડ	દેશ	વાર્ષિક પગાર પૌંડ
હિન્દુસ્તાન-વડી ધારાસભાના સભ્ય ૫૩૩૩	નેધરલેન્ડ્ઝ	"	૧,૦૦૦
ઇંગ્લેન્ડ-કેબિનેટ પ્રધાન	૫,૦૦૦ - જાપાન	"	૮૨૧
દક્ષિણ આફ્રિકા યુનિયન	" ૨,૫૦૦	"	૬૦૦
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	" ૨,૫૦૦	" ઇટાલી પ્રથમ વર્ગ	" ૪૮૦
રેનેડા	" ૧,૪૫૪	" બીજો વર્ગ	"

ખાતાવાર પગાર

ત્યારે આપણે ખાતા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ ત્યારે ત્યાં પણ તે જ હિસાબપત્રું દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. હિંદમાં વેપાર ખાતાના વડાને અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડના તે જ ખાતાના વડાના સંયુક્ત પગાર કરતાં વધારે મળે છે. નીચેના પત્રકમાં કેટલાક દેશોના ખાતાના વડાના-હિપરી અધિકારીઓના વાર્ષિક પગાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે:

દેશ	ટપાલ ખાતું પૌંડમાં	કેળવણી ખાતું પૌંડમાં	વેપાર ખાતું પૌંડમાં
હિન્દુસ્તાન	૩,૨૦૦	- ૨,૪૦૦	૩,૨૦૦
ઇંગ્લેન્ડ	૨,૫૦૦	૧,૮૦૦	૨,૦૦૦
ઓરિટ્રેલિયા	૧,૦૦૦		૧,૨૦૦
સ્કોટલેન્ડ	૧,૦૦૦-૧,૨૦૦	૧,૨૦૦-૧,૫૦૦	
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧,૦૪૨	૧,૦૪૨	૧,૦૪૨
રેનેડા	૧,૦૪૨	૧,૦૪૨	૧,૦૪૨

શિક્ષકોના તથા પોલિસ કોન્સ્ટેબલના પગાર

કેટલાક દેશોના માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોના સરેરાશ વાર્ષિક પગાર તથા કોન્સ્ટેબલના વાર્ષિક પગાર નીચેના પત્રકમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે:—

તથા વેટરનરી ખાતામાં ૫૦૦ રૂ. અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે. જેમાંની એક, પણ હિંદીને આપવામાં આવતી નથી. સર્વે ખાતામાં ૫૦૦ રૂ. ના પગારથી એક પણ હિંદી નથી. ખાણ ખાતામાં, નવિક, ખાતામાં, ટંકશળમાં તથા જોષ્ઠર ખાતામાં રૂ. ૩૦૦ ના પગારની પણ હિંદી અમલદાર નથી. ટૂંકમાં, અર્ધા અગર એક પૌડના મહાન પગારની, જગ્યાઓનો ઇન્તરે હિંદીઓને આપવાની મહેરબાની કરવામાં આવી છે !

જાહેર જગ્યાઓમાં રૂ. ૨૦૦ અને વધારે (પણ ૫૦૦ થી ઓછા) પગારમાં હિંદીઓ કેટલા છે તેનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવવામાં આવેલ છે :

૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની દીવાની ખાતાની નિમણૂક.

ખાતું	યુરોપિયન તથા એંગ્લો ઇન્ડિયન	હિંદી તથા બરમીઓ	હિંદીઓનું કુલ સંખ્યામાં પ્રમાણ ટકા
૧ ખેતીવાડી	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલ વેટરનરી	૩૮	૧૪	૨૭
૩ જકોત	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૨
૫ ફળવણી	૩૩૪	૪૯૩	૬૦
૬ આઈ. સી. એસ. (હિંદી સનંદી નોકરી)	૧,૨૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ તાર ટપાલ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ જાહેર બાંધકામ	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

કેટલીક ૫૦૦ રૂ. થી વધારે પરંતુ ૮૦૦ રૂ. થી ઓછા પગારની નોકરીમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવવામાં આવ્યું છે :—

ખાતું	યુરોપિયન તથા એંગ્લો ઇન્ડિયન	હિંદી તથા બરમી	કુલ સંખ્યામાં હિંદીનું પ્રમાણ ટકા
૧ ખેતીવાડી	૫૦		
૨ સિવિલ વેટરનરી	૩૨		
૩ જકોત	૩૪	૩	૮
૪ પોલિસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ ફળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ હિંદી સનંદી નોકરી	૧,૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ તાર ટપાલ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર બાંધકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

ફોરેસ્ટ ડિપાર્ટમેન્ટ	૩૧૨	૧૨૧૯
મુનાષ્ટર રોટસ	૩૧૨	૧૨૧૯
ઈન્ડિયા	૩૧૨	૧૨૧૯
ઓરિસ્સા	૩૧૨	૧૨૧૯
બેંગલોર	૩૧૨	૧૨૧૯
પોર્ટુગલ	૨૦	૧૨૧૯
હિન્દુસ્તાન	૧૦	૧૨૧૯

બ્રિટિશ હિંદ અને વડોદરા રાજ્યના પગાર

વડોદરા રાજ્ય સાથેની સરખામણીમાં પણ પગારમાં મોટો તફાવત માલુમ પડે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં પ્રાંતિક ધારાસભાના સાધારણ સભ્યને વડોદરાના દિવાન કરતા પણ વધારે મળે છે. હિંદમાં રચાનિક કેળવણી ખાતાના સેક્રેટરીને વડોદરાના વિદ્યાધિકારી કરતાં ખમણો પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિંદના ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન (કેળવણી ખાતાના વડા) ને વડોદરાના વિદ્યાધિકારી કરતા વધારે પગાર મળે છે. બ્રિટિશ હિંદના વડા જનને વડોદરાના વડા જન કરતાં ત્રણગણો પગાર મળે છે. તેવી જ રીતે પ્રાંતિક તથા પુની (નીચા દરજ્જાનો) જનને વડોદરાના તે જ પંક્તિના અમલદારો કરતા ધણું વધારે મળે છે. આવો જ તફાવત બીજા ખાતામાં પણ જણાઈ આવે છે. બ્રિટિશ હિંદના તથા વડોદરા રાજ્યના પગાર નીચેના પત્રકમાં જણાવ્યા છે.

વડોદરા તથા બ્રિટિશ હિંદના પગાર

દરજ્જો	બ્રિ. હિંદમાં માસિક પગાર રૂ.	વડોદરા રાજ્યમાં માસિક પગાર રૂ.
ગવર્નરની કાઉન્સિલના સભ્ય	૫,૩૩૩	૩,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ (મુખ્ય પ્રધાન) ૧,૦૦૦ અગર વધારે (નાયબ દિવાન)
વડો જન	૫,૦૦૦	૧,૫૫૦
પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ	૨,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦	૧,૩૦૦
ચીફ એન્જિનિયર	૨,૫૦૦ થી ૨,૭૦૦	૬૦૦ અને વધારે
ડિરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન (કેળવણીના વડા)	૧,૨૫૦ થી ૨,૫૦૦	૧,૦૦૦ (વિદ્યાધિકારી)
સર્વેયર જનરલ	૩,૧૮૭	૬૦૦

હિંદીઓ અને બહાર નોકરી

પોતાના જ દેશમાં હિંદીઓનું જીવન “ પાણી ભરતારા અને કઠિયારા ” ના જીવન જેવું છે. લોકરીખાતાની બધી જગ્યા જગ્યાઓ પરદેશીઓનો. ઇન્દો બની ગઇ છે. દીવાની ખાતામાં પણ અહીં તહીં દુકાનઓ હિંદીઓને આપવામાં આવે છે. હિંદી સિવિલ સર્વિસમાં જરૂર જગ્યાઓ છે. માસિક પગાર રૂ. ૮૦૦ અને તેથી વધારે છે. આમાંથી ભાગ્યે જ ૪ ટકા હિંદીઓને આપવામાં આવે છે. ૨૦૦ રૂ. કરતા વધારે પણ રૂ. ૮૦૦ થી ઓછા પગારની ૨,૬૪૫ જગ્યાઓ છે જેમાંથી ૨,૫૦૦ કરતા વધારે જગ્યાઓ બીજા હિંદીઓને આપવામાં આવે છે. માત્ર ૫ ટકા હિંદીઓને આપવામાં આવે છે. બેતીવાડી ખાતામાં

તથા વેટરનરી ખાતામાં ૫૦૦ રૂ. અને તેથી વધારે પગારની ૧૫૦ જગ્યાઓ છે. જેમાંની એક પણ હિંદીને આપવામાં આવતી નથી, સર્વે ખાતામાં ૫૦૦ રૂ. ના પગારથી એક પણ હિંદી નથી. ખાણ ખાતામાં, નાવિક ખાતામાં, ટેકશાળામાં તથા જોઈલર ખાતામાં રૂ. ૨૦૦ ના પગારનો પણ હિંદી અમલદાર નથી. ટૂંકમાં, અર્ધા અગર એક પૌડના મહાન પગારની જગ્યાઓનો ઇનતેજ હિંદીઓને આપવાની મહેરબાની કરવામાં આવી છે!

જાહેર જગ્યાઓમાં રૂ. ૨૦૦ અને વધારે (પણ ૫૦૦ થી ઓછા) પગારમાં હિંદીઓ કેટલા છે તેનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવવામાં આવેલ છે:

૨૦૦ અને તેથી વધારે પગારની હીવાની ખાતાની નિમણૂક.

ખાતું	યુરોપિયન તથા એંગ્લો ઇન્ડિયન	હિંદીઓ તથા બરમીઓ	હિંદીઓનું કુલ સંખ્યામાં પ્રમાણ ટકા
૧ ખેતીવાડી	૬૨	૫૦	૪૫
૨ સિવિલ વેટરનરી	૩૮	૧૪	૨૭
૩ જહાત	૨૧૯	૨૭	૧૧
૪ પોલિસ	૯૦૮	૪૫૦	૩૨
૫ કેળવણી	૩૩૪	૪૬૩	૬૦
૬ આઈ. સી. એસ. (હિંદી સનંદી નોકરી)	૧,૨૦૮	૬૩	૫
૭ રેલ્વે	૪૦૨	૪૫	૧૦
૮ તાર ટપાલ	૧૪૫	૧૩૨	૪૮
૯ જાહેર આયકામ	૬૮૮	૩૭૮	૩૫

કેટલીક ૫૦૦ રૂ. થી વધારે પરંતુ ૮૦૦ રૂ. થી ઓછા પગારની નોકરીમાં હિંદીઓનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવવામાં આવ્યું છે:—

ખાતું	યુરોપિયન તથા એંગ્લો ઇન્ડિયન	હિંદી તથા બરમી	કુલ સંખ્યામાં હિંદીનું પ્રમાણ ટકા
૧ ખેતીવાડી	૫૦		
૨ સિવિલ વેટરનરી	૩૨		
૩ જહાત	૩૪	૩	૮
૪ પોલિસ	૫૦૭	૨૮	૫
૫ કેળવણી	૨૨૩	૪૫	૧૭
૬ હિંદી સનંદી નોકરી	૧,૨૧૫	૫૯	૫
૭ રેલ્વે	૨૯૯	૧૯	૬
૮ તાર ટપાલ	૪૧	૫	૧૧
૯ જાહેર આયકામ	૪૯૩	૮૫	૧૫

પ્રસ્થાન

શ. ૮૦૦ અને તેથી વધારે પગારની નોકરીમાં નીચે મુજબ પ્રમાણ ગણવામાં આવ્યું છે:-

ખાતું	યુરોપિયન તથા એંગ્લો-ઇન્ડિયન	હિંદીઓ તથા બરમીઓ	કુલ સંખ્યામાં હિંદીઓનું પ્રમાણ ટકા
૧ ખેતીવાડી	૩૦		
૨ સિવિલ વેટરનરી	૧૩		
૩ જકાત	૧૦	૧	૯
૪ પોલિસ	૨૬૬	૩	૧
૫ ઝેળવણી	૯૧	૨	૨
૬ હિંદી સનદી નોકરી	૭૪૩	૨૯	૪
૭ રેલ્વે	૧૭૨	૧૧	૬
૮ તારટપાલ	૨૫	૨	૭
૯ જાહેર આધકાર	૨૬૨	૪૫	૧૫

છાટાલાલ માનસિંગ કામદાર

[What a Home-Ruler Ought to Know ઉપરથી]

ચ ચર્ચા પત્ર

દૃષ્ટિભેદ

કાર્તિક ૧૯૮૬ નો 'પ્રસ્થાન'માં પ્રગટ થયેલા મહારા ચર્ચાપત્રનો ઉત્તર મૂળ લેખકે આપેલા તે જ અંકમાં છાપ્યાથી મુગમના થઇ છે. એ ઉત્તર વાંચીને વળી ચર્ચા લખાવવાની મહારી ઇચ્છા નતકળ તો ના થઇ. માત્ર તે ઉત્તર નીચે મહારા વિચાર મૂકે નોંધી રાખ્યા. આજ એમ વિચાર આવે છે કે એ નોંધ પ્રગટ રીતે રજૂ કરું તો મૂળ લેખકને ન્યાય મળે એમ છે; એઓ અમુક મનતપ્પને દુરાગ્રહથી પકડી રહ્યા છે એમ કોઈને ભાસ થાય તે દૂર કરવો, અને વસ્તુતઃ એઓની દૃષ્ટિ અને મહારી દૃષ્ટિ એ બે વચ્ચે ભેદ શાથી છે તેનું નિવાનદર્શન કરવું, એ ઉદ્દેશથી પ્રેરાઈને આપના માસિકની જગા રોકવાની પ્રાર્થના કરું છું. આ મહારી નોંધ:—

(ક) મૂં જે આત્માપણાનો દાવો કર્યો છે તે પ્રયોજિત 'સંગીત માટે'; એ વાત જરાક દુર્ઘાઈ જઈને મૂળ લેખકની આ ચર્ચા થઈ છે. એ ખરું કે 'અર્થાત્મક સંગીત' એમ શબ્દ એઓએ હવે વાપર્યા છે. પરંતુ 'પ્રયોજિત' સંગીતનો વ્યાપાર 'અર્થાત્મક'માં સમાતો નથી.

(ખ) વાણી તે દેહ કહો છો. બલે. પરંતુ વાણી = અર્થથી વિયુક્ત શબ્દરવ નથી; અર્થસંપૂર્ણ શબ્દ તે જ વાણી. સત યવ, અર્થ પણ દેહ, બલે અર્થવિશિષ્ટ શબ્દ તે દેહ; અને એ અર્થ + શબ્દને સંજ્ઞતા અર્પનારો આત્મા સંગીત — બલે શબ્દ + અર્થ એ અવિશ્લેષ્ય યુગ્મમાં શબ્દને સખન્ધે અર્થ તે આત્મા હો, પરંતુ મહારા કાવ્યમાં જે વક્તવ્ય છે તે આગળ વધીને રચાયે છે કે અર્થવિશિષ્ટ શબ્દની પછાડી સંજ્ઞતા પ્રેરક તરંગ એક છે, અને તે પ્રાણપ્રદ — પ્રાણપ્રદારક — સંગીત. મૂળ લેખકનું પૃથક્કરણ metaphysical (અતિભૌતિક) છે, મહારું æsthetic (રસિકતાદર્શનવિષય) છે. આમ બંને કોટિરો ભૂંડી છે એ ઉપરથી જે કોર્ટ ઉપર અવાય છે તે

(ગ) સંગીત તે અન્યથા શબ્દરવ કવિત્વપદને સંજ્ઞવની શક્તિથી ખીસવનારો આત્મા; એ નવીન કવિત્વકલ્પના (અથવા તરંગ કહો તો તરંગ) રજૂ કરવાનો કવિનો હક કેવળ હૃદયારથી છાનવી નહિ લેવાય.

આમ દૃષ્ટિભેદ છે. મૂળ લેખક metaphysical plane (અતિભૌતિક ભૂમિકા) મા રહીને દર્શન કરે છે, અને હું æsthetic plane (રસિકતાદર્શનની ભૂમિકા) મા રહીને દર્શન કરું છું. બંને દૃષ્ટિયો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં સાચી જ છે; માત્ર એટલું કે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટિયે ઉત્તરોક્ત દૃષ્ટિ ઉપર આક્રમણ કરવું એ અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી.

હત્યલમ્

સાન્ડાક્રુઝ

તા. ૧-૨-૩૦

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

મૂળ લેખકનો ઉપલા પ્રત્યુત્તરને જવાબ:—

રા. રા. નરસિંહરાવ શું કહેવા માગે છે તે આ ચર્ચા ઉઠાવીને અને મહારા ઉત્તરને ઉપલા પ્રત્યુત્તર વડે એમણે આપેલો પણ ભ્રમ રોકે એટલું ચોક્કસ કર્યું છે.

ગ. રા. નરસિંહરાવ "પ્રયોજિત સંગીત"ને જ વળગવા માગે છે. પણ એમ કરીને તો તેઓ મહારી ટીકાને નવળી પાડવાને બદલે ઉલટી વધારે ભ્રમદાર અને ઉચિત બનાવતા હોય એમ મને તો લાગે છે.

અર્થ અને તેને લગતું માધુર્ય એ જોડકામાં અર્થ = દેહ, માધુર્ય = આત્મા, એમ કહેવું જોને અનુચિત લાગે છે, તેવા માધુર્યને મધુર અર્થ અને પ્રયોજિત સંગીત એ જોડકામાં સંગીતને આત્મા અને અર્થને દેહ કહેવામાં આવે, તે ઉત્તરું વધારે અનુચિત જ લાગે, એ કદાચ રા. રા. નરસિંહરાવને પણ સ્વીકારવું પડે એટલું દેખીતું છે.

‘વળી આવું અત્યંત અનુચિત રૂપક જોનો મુખ્યાર્થ, તેવી કવિતામાં હંદ, લય, ભાષા આદિના ઉચ્ચા ગુણુ ભલે હોય, તથાપિ તે સારી કહેવાય કે નબળી ?

*

એક. ખુલાસો

પ્રો. નિક્સન ઉદ્દેશી કૃષ્ણ પ્રેમ વૈરાગીએ, ‘પ્રસ્થાન’ના ગયા પ્રસ્તુતકમાં ‘અલભોરાથી પત્ર’ના લેખમાં છપાએલી કેટલીક દુર્ગત સંબંધી પોતાનો ખુલાસો છાપવા અમને પત્ર (અંગ્રેજીમાં) લખ્યો છે. શ્રીયુત લગવતીએ આ લેખમાં પ્રો. નિક્સન સાથે તેમને શ્રીયુત દિલીપ કુમાર રોય સંબંધી જે વાતચીત થએલી તે આપી છે અને ઉપર જણાવેલ ખુલાસો નીચેના ભાગને લગતો છે.

જવાબ (પ્રો. નિક્સનનો) — દિલીપ કુમાર રોય હાલ પોલીસે છે.

મેં પૂછ્યું — તે પોલીસે ક્યાથી ?

જા—યોરા વખતથી તે બાબત પાસે રહેવા મળે છે બાબતને બિચારાનું ગાવું બંધ કર્યું છે. તેના ગાયન ઉપર કોણ મુગ્ધ ન થાય ? પણ હમણા હમણા તે હસ્તાદી દબા ઉપર જતો હતો અને તેને અંગે ભાવનું ખૂન થઈ હતું બિચારો હમણે છે કે કોઈ વખત ફરિયા કિનારે કરવા જઈ છે ત્યારે ગાવાની ભૂમિ આવી જાય છે. ચોક્કસ રીતે, હું છું ત્યાં તો મનાઈ હતુંકમ થઈ આવે છે ; સાચું જ તેના જેવા માટે આ મોટામાં મોટી શિક્ષા ગણાય.

મેં કહ્યું — હું ધારું છું કે આ મનાઈ યોરા સમય માટે જ હતો.

જા—હા, કદાચ ત્યાર બાદ તે વધુ દિવસ ગાન ગાઈ શકે.

પુ. ૮ પુ. ૨૬૫-૨૬૬.

ઉપર આપેલા ‘મનાઈ’ અને ‘શિક્ષા’ (જે અંગે મોટા હપાવેલ છે) તે શબ્દો સંબંધી પ્રો. નિક્સન કહે છે કે એવું એમનાથી વાતચીતમાં બોલાઈ ગયું હોય તો તે અનુચિત જ. શ્રીયુત દિલીપ કુમાર રોય જણાવે છે કે શ્રી અરવિન્દ જરા મધુ સંગીતથી વિરુદ્ધ નથી, તેમ જ તેઓ સંગીતને યોગમાં વિશ્લેષ માનતા નથી. જે કંઈ થયું છે તે એટલું જ કે શ્રીયુત દિલીપકુમાર રોયને જાહેરમાં ગાવાને તેઓ ઉત્તેજન આપતા નથી, જો કે પાનગીમાં તેઓ ખુદ બાબુજી પામે ગાય છે. આ પણ કંઈ મનાઈ કે શિક્ષા નથી, માત્ર તેમની સાધનાની આ ભૂમિકાએ તેમને મદદ કરવા આપેલી એક સલાહ માત્ર છે.

આ સલાહ સાથે હું અસંમત હોઉં તોપણ (જો કે હું તો નહિ) શ્રી અરવિન્દ જેવા ગુરુએ શિષ્યને આપેલ શિખામણની ટીકા કરવી મારા જેવા માટે હુકમના લેખુ છું.

વાચનારાઓએ જોયું હશે કે ઉપર અવતારેલ દુકરામાં આવેલ ‘મનાઈ’ અને ‘શિક્ષા’ કોઈ પણ રીતે ગુરુએ આપેલ સલાહની ટીકારૂપ નથી, તેમ જ પ્રો. નિક્સનના શબ્દોમાં શ્રી અરવિન્દ તરફ જરા પણ અવિનય કે ઘૃણતા દેખાતાં નથી, બલકે તેમની શ્રદ્ધા અને આદરભૂલિ રૂપ દેખાય છે. આ ગ્રેસમનુત અંગ્રેજી ભાષાન્તરકારા ઉક્ત દુકરાને સમજવાથી થઈ છે, છતાં આમાં શ્રીયુત દિલીપ કુમાર રોય તરફથી કેટલીક વધારે પ્રમાણભૂત દુર્ગત ગણી છે માટે, અને પ્રો. નિક્સનના સંતોષ ખાતર, અંગે ઉપરનો ખુલાસો ડાખ્યો છે.

રા. વિ. પાઠક
તંત્રી.

લો ક ચ યાં

[આ માસિકના વાર્ષિકોને અને ગૂજરાતના જીવનના રસ લેનારા સ્ત્રીપુરુષોને અગ્રે વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતાપોતાના રચનાના લોકજીવનની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે, એમાંથી નજીવાથોઁ અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું.]

જામનગર, તા. ૧-૧-૧૯૩૦

ભાઈશ્રી,

આપશ્રીનું કૃપાપત્ર ગઇ કાલે મળ્યું. અમારી યાત્રિ વિશેની માહિતી આપવાની સૂચના હું સ્વીકારું છું. પણ સમસ્ત મહેશ્વરી યાત્રિની હકીકત જાણવા પૂરતો મારો અભ્યાસ નથી. તેમજ અમારી યાત્રિની ઉત્પત્તિ, વસાહત અને મારવાડમાંથી ગૂજરાતને આગળે અવતરણ એ બધું યથારિચત જાણવા માટે, અમારા જગા (યાગા) એના જૂના ચોપડાંઓ સિવાય, બીજું કશું સાધન નથી. અને જગાએના ચોપડા પર ઇતિહાસની ઇમારત કેવી રીતે જાળી કરી શકાય ? જગાએ અમારી યાત્રિના આશ્રયે જ રહે છે: અને આ ઘોર ઇલિકાળમાં પણ અમારા યગ્નમાંથી પધારી, અમને આ લોકમાં ચિરજીવનની તે પરલોકમાં સ્વર્ગની સગવડ કરી આપે છે. આ રીતે તેમને હાથે યએલી પ્રથસ્તિની કિંમત કેટલી હોય શકે ? તેમજ શુદ્ધ ઇતિહાસ તરીકે (સંકળના હોવા છતાં) તે ચોપડાંઓની વિગત પર કેટલો આધાર રહી શકે ? પણ એ પ્રથસ્તિ વગેરેને જાણ પર મૂકતાં, તેમાંથી નક્કર હકીકતની જે જે નોંધ કરી છે તે, આજે લખી મોકલું છું. આપશ્રીને યોગ્ય લાગે તો ખુશીથી તેને 'લોકચર્ચા' મા પ્રગટ કરશો.

જગાએના ચોપડાંઓ ઉપરાંત એક બીજું સાધન પણ ઉપલબ્ધ છે. અને તે અહીંના સ્વ. ગોપાલજી ધનજી મણિયારે, યાત્રિસેવાના શુભ આશયથી પ્રેરાઈને, વિ. સ. ૧૯૧૩ માં બદાર પાડેલું માહેશ્વરીય વૈદ્યોત્પત્તિ નામનું પુસ્તક. તેમાં તેમણે તે નામની એક સંસ્કૃત કથાનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર પ્રગટ કરેલું છે. એ સંસ્કૃત મૂળ પ્રત અત્યારે તો લભ્ય નથી, પણ તે કથાનો ગૂજરાતી સાર નીચે મુજબ છે.

અંદેશ દેશમાં અર્જુનેન નામે એક શિવભક્ત રાજા હતો. તેને સુમનસેન નામનો એક પુત્ર હતો. રાજાના મરણ પછી એ માદીએ બેઠો. તે મૃગયાનો શોખીન હોવાથી, એક દિવસ ૧૪૦ અનુયયો સાથે શિકારે ગયો. મૃગયાથી પાછાં વળતા, એક તીર્થસ્થાનમાં તેના કોષ અનુયયે પોતાના લોહીયાળાં શસ્ત્ર ધોયા. તે તીર્થે રહેતા કેઈ તપસ્વી ઋષિને એ અમર પડતાં તે કોપ્યા ને શાપ આપ્યો. શાપના પ્રભાવથી સુમનસેન અને તેના સહયોગી પાપાણુ બની ગયા. મૃગયાશીલ ક્ષત્રિયોની પત્નીઓએ આ વાત જાણી મહાદેવની તપશ્રયો શરૂ કરી. કાલે કરીને મહાદેવ રીઝ્યા. પાપાણુશૂન ક્ષત્રિયોને સચેતન કર્યા પણ ક્ષત્રિયત છોડી વૈદ્યવૃત્તિ સ્વીકારવાને તેમને આજ્ઞા કરી. શાપમુક્ત થયા પછી સુમનસેને 'યાગક'

નામથી ખંડેલમાં વસાહત કરી. થોડા વખત પછી તે માહેશ્વરીય ચૈર્ય રાતિ ઢિંદિમઘ્વનિ (ડીંડવાણા)^૧ નામના ગામમાં વસી. એ નિવાસસ્થાન પરથી જ આજે પણ કેટલાક મહેશ્વરીઓ ડીંડૂના નામથી ઓળખાય છે.

અમારી નાગોરી રાતિનાં મૂળ નામ ' મહેશ્વરી ' પર પ્રકાશ પાડવા પૂરતો જ આ કથાનો ઉપયોગ કરવાનો છે. મારવાડમાં વસતી અમારી રાતિ હજી પણ મહેશ્વરી તરીકે જ ઓળખાય છે. કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતમાં વસતી અમારી રાતિની સંખ્યા કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યા ત્યાં વસે છે. કારણ કે અમારા પૂર્વજો મારવાડમાંથી જ, આ તરફ ઉતરેલા. પિત્રાશ્રય ગાયકવાડના સમયમાં, જોધપુરના મહારાજા અજીતસિંહની સાથે, અમદાવાદ પરની ચડાઈ વખતે, વિ. સં. ૧૫૩૫માં, માહેશ્વરી વૈર્યોના ૭૫૦ માણસો ગુજરાતમાં જીત્યા. કેટલાક સુરત, અમદાવાદ, ખેડા, ભરુચ, વગેરે મુખ્ય શહેરોમાં વસ્યા અને ખીમ્મોએ કચ્છમાં વસાહત કરી. વિક્રમ સંવતના અદારમાં સૈકામાં તેઓ જામનગરમાં આવ્યા. આ રીતની દરીકત જગાઓના ચોપડામાંથી મળી શકે છે.

મારવાડમાંથી અમે ઉતર્યા હોવા છતાં, અત્યારે તો અમારો તેમની સાથેનો સંબંધ ખીમ્મકુલ નથી જ એમ કહીએ તો પણ ત્યાં અજીત, પચાસેક વર્ષ પહેલાં અહીંથી મોટીની ભેટીદેતીની શરુઆત થયેલી પણ તે એટલેથી જ અટકી. ત્યાં આવેલી ને ત્યાંથી આવેલી દીકરીઓ હજી દયાત છે. પણ ત્યાના અને અહીંના રીતરિવાજો, ભાષા, પહેરવેષ વગેરેમાં અનેકધા ભિન્નતા હોવાથી એ સંબંધ વધારે ન નબળો. અજીત અમારી ખાપ, નૂખ, વગેરે હજી મૂળ મારવાડના જ રહ્યા છે. પણ અમારી મહેશ્વરી રાતિની કુલ ૭૨ ખાંપમાંથી આ તરફ તો ખાસ આટલી જ જોવામાં આવે છે:

૧ સારગાઈ	૫ સુદા
૨ રાઠી	૬ લધડ
૩ મણિયાર	૭ કારાણી
૪ અખર અથવા ઝૂવર	

મારવાડમાં તો, એ ઉપરાંત જગજ, ભૂતડા, માલપાણિ, સોની, સોમાણી, પરવાળ વગેરે અનેક ખાંપો મળી શકે છે.

આ રીતે મૂળ મારવાડ સાથેનો અમારો સંબંધ તો ન જળવાઈ શક્યો. પણ અમારો પરસ્પર સંબંધ પણ ન જળવાઈ શક્યો. મારવાડના ડીંડવાણાથી ઉતરેલ મહેશ્વરીઓ ડીંડૂ કહેવાયા: નાગોરીથી ઉતરેલા નાગોરી કહેવાયા. અવતરણ વખતે-એટલે કે વિ. સં. ૧૫૩૫ની આસપાસમાં કદાચ સંયુક્ત વસાહત હશે પણ અત્યારે તો કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને

૧ આ ગામ ઉપરથી તો ડીંડવાણું રાખે ગુજરાતીમાં નહિ આગળો હોય ૧-અમુક સમયે. એ ગામમાં અન્યવર્યા અને અરાજકતા ખૂબ થઈ હોય તે ઉપરથી.

૨ સં. ૧૫૧૨માં વાણીયામાં દરણ વીસા ભેદ. ભણીતા, યઈ મળા અને તેમાં શાવક અને મેશી (વૈષ્ણવ) બંને હતા. એ તે વખતે સ્વામીદા કાન્હુડે પ્રબળ પરથી જણાય છે.

૩ વીસા દરણ વિગતિ વિસ્તરી, એક શાવક નિ એક મહેસરી

ગુજરાતી સાહિત્ય, ખંડ ૫, પૃ ૧૩૨-૩૩.

૪ હરબિલાસ શારદા કંઈએ છીએ તે મૂળ આ અટક છે.

અમદાવાદના મહેશ્વરીઓ ' નાગોરી ' તરીકે અને સુરતના ' ડોંડૂ ' તરીકે ઓળખાય છે. નાગોરી અને ડોંડૂ વચ્ચે પણ કન્યાની લેતીદેતીનો સંબંધ નથી. સુરતથી બેઝેક દોકરી જામનગર-દશેક વર્ષ પહેલાં-આવી છે ખરો, પણ ડોંડૂના અને નાગોરીના લગ્નાદિ રીતરિવાજોમાં ભિન્નતા હોવાથી, અને આર્થિક પરિસ્થિતિ પણ મુજબતી હોવાથી, એ સંબંધ પણ એટલેથી જ અટક્યો છે.

હવે આપશ્રીને હું નાગોરી રીતિની સામાજિક રિથિતિ, કેળવણી, ધર્મ વગેરે વિષયો પર ટૂંકામાં લખીને પત્ર પૂરો કરીશ.

નાગોરી રીતિનો નટકનો જ ભૂતકાળ પણ જ્ઞાત છે. આ રીતિએ ઝવેરાતના અને જરીકસજનો કાપડના વેપારમાં ખુબ જ નામના મેળવેલી. કાઠિયાવાડના લગભગ દરેક દરેક મોટા રાજ્યના રાજવીને દરબાર નાગોરી ઝવેરી તો હોય જ. વાફપટ્ટ અને સમયમુચક કામ તરીકે નાગોરીરીતિ પ્રખ્યાત હતી કમાવાની કુશળતા અને અટપટી ધૂંચો ઉકેલવાની આવડત ધરાવનારા નરો સરજવાનું તે અભિમાન લઈ શકતી. પણ એ અભિમાન એટલેથી જ ઓસર્યું. નાગોરીઆપ રીઝોએ, વ્યાપારમાં જોડી દેવાની લાક્ષણિકતા પોતાના પુત્રોને ઉચ્ચ કેળવણીથી વિમુખ રાખ્યા. એ રીતિએ ધનને જ ધ્યેય માનીને, પોતા માટે અને ભવિષ્યની પ્રજા માટે સંસ્કારિતાના દારો બંધ જ રાખ્યા. આનું ફળ વર્તમાન નાગોરીઓ ભોગવે છે. અત્યારના નાગોરીઓમાંથી સંસ્કારી યુવકો થોડા જ નીકળશે. સંસ્કૃતિ અને વિકાસના દારો બંધ રહ્યા હોવાથી, પિતાએ મૂકેલી પૂછ ખસાસ કરી, ને ત્યારપછી લમણે હાંચ દઈ બેસી રહેવા સિવાય, અત્યારના નાગોરીઓ માટે બીજો રસ્તો રહ્યો નથી. બે ચોર અપવાદ બાદ કરતા, અત્યારે નાગોરીઓ માટે રાજકાજમાં કે પ્રજામાં રથાન નથી. અત્યારે નાગોરીઓનો મોટો ભાગ એકદર અચક્ત કે અધ્યસક્ત જ છે.

અત્યારે આ રીતિ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ તદ્દન પછાત છે. એક જ સાદો દાખલો આપું : લગભગ ૧૫૦ ઘરની આ રીતિમાં, અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં માત્ર બે જ શ્રેણ્યચેટા મળ્યા આવે છે વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ તો દાહરકૂચની અધવચ્ચમાંથી જ અને થોડાક ભાગ પ્રીવિયસ કે ઇન્ટરમાંથી જ અભ્યાસ છોડી દે છે થોડે ભાગે સાધનોની પ્રતિકૂળતા અને મોટે ભાગે આજમપ્રધાન મનોવૃત્તિ જ એ માટે જવાબદાર છે. ગાંધીયુગના દીક્ષિતો આ વસ્તુરિથિતિને કદાચ ઓછી ખેદકારક ગણશે. પણ અહીં તો, ત્યાં શાળાની સાથેજ અભ્યાસનાં દાર બંધ થઈ જતા હોય ત્યાં એ કેમ પાસવે ? અને એક બીજી વાત : એ ગિગતા જુવાનોમાંથી જેમને વડિલોની દુકાન આદિ હોય તેઓ તેમાં જોડાય અને ખાકીના પાંચ-પચીસ રૂપિયાની નોકરી શોધવા લાગી જાય. તેમાં નોકરિયાત કરતા પહેલાં વર્ગની રિથિતિ વધારે દયાજનક છે. કારણ કે દુકાન હોય એક અને તેમાં જોડાવાવાળા હેય અનેક, એટલે એક માણસની આવક અનેકમાં વિભક્ત થાય આનું પરિણામ કદાચ શકાય તેમ છે. નાગોરી રીતિ દિનપ્રતિદિન વધારે ગરીબ બનતી જાય છે.

આ રીતિ ધર્મ સનાતની દિંદુ છે. તેમાં પુરુષો મુખ્યત્વે રમાર્ત અને સ્ત્રીઓ વૈષ્ણવ છે. અમદાવાદમાં ખડા જ મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ છે કચ્છમાં થોડા જૈનધર્મી પણ છે. અહીં બાળકોને હવેશીમાં બ્રહ્મસમર્પણ આપવામાં આવે છે, પણ તે સાથે મતાનુષ્ઠાનાં બીજા રીપવામાં આવતાં નથી. ઉલટું અહીંના નાગોરીઓએ બેઝેક શિવાલયો પણ બંધાવ્યાં છે.

સંક્ષેપમાં જ જણાવું તો આ શાંતિના શુભકાળનો ઇતિહાસ જવલંત હતો. વર્તમાન શાંત્યનીય છે. અત્યારે આ શાંતિ મોટે ભાગે બોળા, વાચાળ ને આળસુ જૂની ધરડમાં દીનતાપૂર્વક પીસાવાવાળા અને સંસ્કારિતાર્થી વિમુખ છે. અવકાશને અભાવે હું તેનાં કેળવણીના પ્રમાણ, જન્મમરણના પ્રમાણ, સંખ્યા વગેરે નથી મોકલી શકતો. ઇચ્છા હોય તો તપાસ કરી મોકલું.

લિ. મનઃમુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી

સમસ્ત હિંદુભાઈઓને જાહેર વિનંતિ

હિંદુ કોમ અનેક નાતોમાં વહેંચાએલી છે. આ નાતોનાં નામો, અટકો, ગોત્રો, સામાન્ય રિવાજો, કુલધર્મો વગેરે ઇતિહાસની ઘણી જ ઉપયોગી સામગ્રી છે. નવાં સમાજજીવોમાં આ સર્વ ધીમે ધીમે હુમ થતું જાય છે. એ પરિણામ સામે અમારે કાષ્ઠ દહેવાનું નથી. એ કાલધર્મ છે, કેટલીક દૃષ્ટિએ ઇષ્ટાપતિ પણ છે. પણ આ લોપમાંથી ઇતિહાસને ઉપયોગી હકીકત આપણે એકત્રિત કરી સંઘરી લેવી જોઈએ. આટલા મોટે હિંદુઓની સર્વ શાંતિઓના સહગૃહસ્થોને જુદી જુદી નાતો વિશેની હકીકત જણાવવા અમે અહીં આમન્ત્રણ આપીએ છીએ.

હકીકત મુજબસર આવી શકે એટલા મોટે એક સૂચક પ્રજ્ઞાવલી નીચે છાપી છે.

૧ નાતનું સામાન્ય નામ જેમકે વાણિયા, બ્રાહ્મણ, વગેરે

૨ નાતનું વિશિષ્ટ નામ જેમકે નાગોરી મેશી વાણિયા, વડનગરા નાગર વગેરે

૩ શુજરાતમાં વસાહતનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોઃ ગામનું નામ જણીતું ન હોય તો કયા આબુ, કયા મોટા શહેર કે રેલવે સ્ટેશનથી કેટલે દૂર, કયું દિશામાં, વગેરે

૪ શુજરાત બહાર વસાહતનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોઃ પ્રાંતના નામ સાથે

૫ શુજરાતમાંથી એ પ્રાંતમાં ગયા કે એ પ્રાંતમાંથી શુજરાતમાં આવ્યાં એ સંબંધી જે કાંઈ માન્યતા હોય તે, પુરાવા હોય તો તે સાથે.

૬ આ સ્થલાંતરથી નાત ઉપર કોઈ અસર થઈ હોય તો તે જેમકે બહારના પ્રાંત સાથે લગ્નવહેવાર છે કે નહિ, સ્થલાંતર પછી સંખ્યા વધી હોય કે ઘટી હોય, સામાન્ય રિયતિ સુધરી હોય કે બગડી હોય વગેરે.

૭ પરંપરાગત ધંધો

૮ હાલનો મુખ્ય ધંધો

૯ પ્રાચીન સાહિત્યમાં કે કોઈ શિલાલેખમાં નાતનો કે નાતના કોઈ માણસનો ઉલ્લેખ થયો હોય તો તે.

૧૦ નાતનાં તરો, વિલાગ, કે ઘોળ ક્યારે પડ્યા અને તેમની વચ્ચે રાટી કે ખેટીનો વહેવાર છે કે નહિ? તડ વગેરેના મુખ્ય કારણો ટૂંકમાં જ.

૧૧ નાતની અટકો અને દરકમાં કેટલા કુટુંબો અને માણસો છે. અટકનું નામ સામાન્ય પરંપરામાં બોલાતું આપવું, તેને મોટે સંખ્યા સજ્જ યોગ્યો હોય તો તે કૈસમાં મૂકવો. જેમકે દરે જ લખવું. અંસ્કૃત દ્વિવેદી કૌંસમાં લખવું. આ અટકો વચ્ચે લગ્નવહેવાર છે કે નહિ.

૧૨ ગોત્ર અને પર્વઃ દરેક ગોત્રમાં કુટુંબ અને સ્ત્રી પુરુષની સંખ્યા અને આ સંખ્યાને લીધે લગ્નક્ષેત્રની કાંઈ મુશ્કેલી છે કે કેમ?

૧૩ વેદ અને શાખા

૧૪ નાતની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ તેના સાધનો સામગ્રી કે તે સંબંધી હંતકથા કે પરંપરાગત આલતી માન્યતા. નાતના બારોટો કે જગ્યા કે વહીવંચા છે ? હોય તો કય નાતના કયા રહે છે ?

૧૫ કોઇ બીજી નાત સાથે રૂઢિગત સંબંધ જેમકે અમુક નાતનું ગોરપદું કે યજ્ઞમાનવૃત્તિ કે અમુક નાતનો લાગો, અમુક જ નાતના બ્રાહ્મણ પરણાવી શકે, કે અમુક બ્રાહ્મણો અમુક જ નાતમાં જાએ અન્યથ નહિ વગેરે.

૧૬ લગ્ન, મરણ, વૈધવ્ય, સીમન્ત, યજ્ઞોપવીત વગેરેની કોઇ ખાસ રૂઢિઓ કે વિશિષ્ટ રિવાજ. જેવા કે તરવાર રાખવાની જરૂર, ખાડાથી પરણવું, અમુક જ વેષ લભ કે સીમંતમાં વૈધવ્યમાં પહેરવાનો રિવાજ. અમુક પ્રસંગે જગ તેડવા, અમુક માતાએ જઈને છેડાછેરી છોડવી વગેરે. આ રિવાજો અત્યારે નહિ પળાતા હોય પણ રૂઢિના હોય તો તે ગણાવવા. આવા રિવાજો ગુજરાતની કે બહારની કોઇ બીજી નાતમાં હોય તો તે કયકય ?

૧૭ નાતના ઇષ્ટદેવ, તેનું મુખ્ય ધામ.

૧૮ નાતની ઇષ્ટદેવી, તેનું મુખ્ય ધામ.

૧૯ કોની માનતા કેવે પ્રસંગે મનાય છે.

૨૦ દુલ દેવી : જુદા જુદા ગોત્રોની કે ગચ્છોની કે કુળોની જુદી જુદી હોય તો તે વિગત સાથે.

૨૧ નાતના ખાસ પ્રત્નો : જેવા કે પુરુષોની કે સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે ઓછી, બન્નેના પ્રમાણમાં અસમાનતા, ટૂંકી સંખ્યા, લગ્ન માટે પસંદગી કરવાનું ક્ષેત્ર ટૂંક, વિધવાઓની મોટી સંખ્યા, બાળકોનું મોટું મરણપ્રમાણ, સુવાવડમાં મરણપ્રમાણ, અકાલમરણ, જંગમથી અપંગપણું, દિરિદરિયા, ગાડપણ વગેરે રોગો, સંખ્યા ઘટતી જતી હોય, કેળવણીની સ્થિતિ, લોકો કોઈ બીજા ધર્મમાં વટલી જતા હોય, વગેરે.

૨૨ ખાસ નોંધવા જેવા બનાવો : જેવા કે રૂઢિ પ્રમાણે વિવાહ ન થતો હોય છતાં વિધવાઓ પરણતી હોય, કે સ્ત્રીઓ કે પુરુષો નાતબહાર કે યોગબહાર લગ્નો કરતાં હોય, વગેરે.

‘ પ્રસ્થાન ’નો વાચકવર્ગ જાતે તથા પોતાના જે મિત્રો આવી હકીકત પૂરી પાડી શકે તેમને પ્રવૃત્ત કરી અમને સહકાર આપશે એમ આશા છે.

જે હકીકત સામાન્ય હોય પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય નહિ હોય તેને કાઢી નાખવામાં આવશે. અને પ્રામાણિક હકીકત બીજે ક્યાંઈથી મળ્યા હશે તો તે નીચે દીપમાં મૂકવામાં આવશે.

જે નાતો આલણ છે તેમનો પણ અભ્યાસ કરી હકીકત આપવી એ દરેક હિંદુનો ધર્મ છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતી લાઇઓ આ રસિક કામમાં અમને સહકાર આપશે.

- રા. વિ. પાઠક -

- તંત્રી -

સ્વૈરવિહાર

મુલ્લા નિસર્યો મારગે મેં જોયું તે દીશ,
પાણ્યો અધિક તેથી પડ્યું રાજ છાડે રીશ.

દસપતરામ

× × ×
બહાલો કુતરો મરોં ગયો, જીવ ન આવોં તેથો,
કુમીનિયન રોટસ વિરોધ, બોલાઈ ગયું મેથો.
દેવાનું દેખે, ફરી નહિ આવુ જોવીશ;
ફટર ખોટો; વેજવુડ ખેન । છાડજે રીશ.

સ્વૈરવિહારી

× × ×
લ્યો, સાબળું ? અલે રસલ સાહેબ તો ધણા જ મામાણુ દયાળુ, કૃપાળુ પ્રેમાળુ
રોહાણુ માણસ છે. તેમના મનમા હિંદ માટે જરા પણ ખરાબ લાગણી નથી. હિંદને કુમી-
નિયન રોટસ ન મળી શકે એવા અર્થનું ભાષણ કર્યું તે વિષે તેમનું મન ઘણું જ ખિન્ન
હતું. તેમનો વહાલામા વહાલો કુતરો તે દિવસે મરોં ગયો હતો, વળા તે કુતરાને બચાવ-
વાની સારવારમા આગલી રાત્રે તેમને હિન્નગરો કરવો પડ્યો હતો, તેથી તેમનું મન પણ
અસ્વસ્થ હતું, તેથી તેમનાથી કંઈક એવું બોલાઈ ગયું દશે. જીવ ન આવવાથી, અસ્વસ્થ
થઈ જવાથી કેવું કેવું થઈ ગય છે । જુઓને કવિ કાન્તે જ સુંદર કાવ્યમાં પોતાના નામક
વિશે કહ્યું છે કે

અનિદ્રા અમથી તેનો ધૈર્યભંગ થયો હતો.

અને તેથી એ નામકને કેવી વિપત્તિ માથે પડે છે । તેમ આપણા રસલ સાહેબને ધૈર્યભંગ
થયો અને અધીરાઈમાં તેમનાથી કંઈક બોલી જવાયું. આકી એમના મનમા હિંદ વિશે
ધણી જ લાગણી છે.

એક કુતરાને માટે તેમને કેટલી ભધી લાગણી થાય છે તે જોતાં જ હિંદીઓને ખાત્રી
થવી જોઈએ કે તેઓથી ધણા જ દયાળુ સ્વભાવના છે

× × ×
હિંદીઓએ અલે રસલનાં વચનોથી જરા પણ હુમ્મ થવાની જરૂર નથી. એ તો
એવું બોલ્યા જ નહોતા. એ તો ફટરનો તાર ખોટો હતો. એ શું બોલ્યા હતા તે વિશે
હજી નહીં થઈ શક્યું નથી. તેનો ખરા રિપોર્ટ કોઈ પણ ઇંગ્લિશ પેપરમાં પણ હજી મુદ્દી
આવ્યો નથી. તેઓ શું બોલ્યા હતા તે વિશે મન્ડિયા બોલિસે એક માદી લખી રાખી
છે. પણ હુંદી પર પેંક, અને પેંક પર પર પેંકની પેંક, તે માદા કરતાં એક બીજી વધારે સારી
માદી બહાર પાડવાની હોવાથી હાલ તુરત તેને દાખી રાખી છે. જે હિંદની ઇચ્છા હોય તો
અલે રસલ શું બોલ્યા હતા તે સંબંધી એક કમિશન બેસારે, લાખજો રૂપિયાનું ખર્ચ કરીને

અને ગમે તેટલાં વગસો તપાસ ચલાવીને પણ અર્થ રસલ હિંદુ વિરુદ્ધ નથી બોલ્યા એમ માળીત કરવા છિન્ડિયા ઑફિસ તૈયાર છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો તે કમિશન ઉપર હિંદુ-એને પણ નીમવામા આવશે. અને તેમનો દરજ્જો કમિશનના અંગ્રેજ સભ્યો જેવો જ ગણાશે, તેઓ અંગ્રેજોની રાએ એક જ ટેબલપર બેસીને આ બિરિકટ ખાઈ શકશે. પછી કાઢ ?! (જો કે કમિશન એકમત થાય તેટલા માટે એકલા અંગ્રેજોનું હોય તો વધારે સારું,) તેમ છતાં જો પાચ દસ વરમની તપાસ પછી તમને એમ જ લાગે કે અર્થ રસલ એવું તો નહિ પણ એવી ગેરસમજ થઈ શકે એવું, કે એવો અર્થ કરવાને કારણ મળે એવું કાંઈ બોલ્યા હતા તો તેનું કારણ તેમનો કુતરો મરી ગયો અને તેમને રાત્રે ઉઝાગરો કરવો પડ્યો એ હતું; નહિ કે હિંદુને કુમીનિયન રોટસ નથી આપવું એ કહી દેવાનો એમનો ઇરાદો હતો. સમસ્ત હિંદુને અમે ખાત્રી આપવા માગીએ છીએ કે ઇંગ્લેન્ડની મજૂર સરકાર જ માત્ર નહિ, પણ ઇંગ્લેન્ડના બધા પક્ષો, હિંદુને કુમીનિયન રોટસ નથી આપવું એમ ન કહેવા સંબંધી એકમત છે, હિંદુને શું આપવું છે તે સંબંધી કંઈ પણ બોલીને તેઓ હિંદુની માગવાની અને પાર્લિમેન્ટની આપવાની સત્તાને અપોહિત કરવા નથી માગતા. અનેત કાલ સુધી કુમીનિયન રોટસ માગ્યા કરવાની સત્તા તેઓ હિંદુની કાયમ રાખવા માગે છે.

x

x

x

અંગ્રેજી રાજ્ય કાયદા પ્રમાણે રથપાથું છે અને કાયદા પ્રમાણે ચામવાનું છે. તમે કાયદો જાણો છો કેવો હોય છે તે ? જ એ પોતાના પાડોશી ઘ ઉપર દાવો માંડ્યો કે તેનો કુતરો દડકાયો હતો, તે મને કરડી ગયો, અને તેની નુકસાનીના ૫૦૦ પાંડ મને અપાવો. ઘએ કાયદેસર રીતે જવાબ આપ્યો કે

(૧) જ મારો પાડોશી નથી.

(૨) જ પાડોશી હોય એમ સાબીત થાય તોપણ જને કુતરો કરડ્યો નથી.

(૩) તેને કુતરો કરડ્યો છે એમ સાબીત થાય તો પણ મારે તો કુતરો જ નથી.

(૪) મારે કુતરો છે એમ સાબીત થાય તો પણ તે જને કરડ્યો જ નથી.

(૫) જને કરડ્યો છે એમ સાબીત થાય તો પણ તે કુતરાને દાત નથી.

(૬) તેને દાત છે એમ સાબીત થાય તો પણ તે દડકાયો નથી.

(૭) તે દડકાયો છે એમ સાબીત થાય તો પણ જને કશું નુકસાન થયું નથી.

(૮) તેને નુકસાન થયું છે એમ સાબીત થાય તો પણ તે એક પેન્સથી વધારે થયું નથી.

તેવી જ રીતે તમને જે બાબતથી કોઈ થયો છે તે સંબંધી કહેવાનું કે

(૧) સોર્ડ રસલે એવું બાબત જ કહ્યું નથી. રોઇટરનો તાર ખોટો છે.

(૨) ઇંગ્લેન્ડના બીજાં પેપરોએ પણ એવો જ રીપોર્ટ આપ્યો હોય તો તે પેપરો

પણ ખોટા છે.

(૩) તે પેપરો ખોટાં ન હોય તો પણ અર્થ રસમના મનમાં એવો ભાવ નહોતો.

ઉઝાગરાથી અને કુતરો મરી ગયાના બેદથી એમ બોલાઈ ગયું હતો.

(૪) અસ્વચ્છતાથી એમ ન બોલાયું હોય અને ખરેખર એમ ઇરાદાપૂર્વક બોલ્યા હોય તો તે તેમનો ખાનગી અભિપ્રાય છે, ખાનગી મંડળામા તેઓ બોલ્યા હતા. અધિકારી તરીકે તેઓ એમ માનતા નથી.

‘રાગખનિ કાવ્ય’ એટલે લખેા શબ્દ કે શબ્દખંડ યોજ્યો ત્યારે તેના પર ખૂબ ચર્ચા થઈ. આત્યારે આ ચર્ચામાં હેલ્થ બોલનાર પ્રો. દોકર છે, જેમણે ‘ભૂમિ’ શબ્દની સાથે બની શકે એટલા બીજા શબ્દો યોજીને અનેક સમાસો બનાવ્યા છે. તે જ રીતે નવલરામ-ભાઈએ ‘સ્વાનુભવરસિક’ અને ‘સર્વાનુભવરસિક’ એવા શબ્દો યોજ્યા, અને શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈએ તે માટે ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ શબ્દો યોજ્યા. હજી પણ આ શબ્દો હેવટના નથી જ. જેને ગમે તે નવા કરી શકે છે. પણ દિદી બંગાળીએ આ બાબતમાં બહુ સારું કંઈ છે. એવા શબ્દો યોજ્યા છે જેના સામાન્ય અર્થને ઉદ્દિષ્ટ અર્થ સાથે લેવાદેવા જ ન હોય. એટલે તેના ઉપર ચર્ચા થતી નથી અને બધા સ્વીકારે છે. જેમકે Novel નોવેલ માટે ‘ઉપન્યાસ’. સંસ્કૃતમાં ઉપન્યાસ શબ્દ વપરાય છે પણ તેના કોઈ પણ અર્થમાંથી વાર્તા કે નોવલ અર્થ શી રીતે થાય તે લગવાન પાણ્યની પણ નહિ સમજાવી શકે. સાંભળ્યું છે કે બંગાળીમાં પણ એ જ શબ્દ વપરાય છે. વળી વારતા માટે હિંદમાં ગદ્ય શબ્દ વપરાય છે. સંસ્કૃત જેવો ઉચ્ચાર હોવા છતાં આ સંસ્કૃત નથી. સંસ્કૃત ક્ષત્ર્ષ ધાતુમાંથી આવ્યો હોય તો તેનો અર્થ તો ‘બળકાટ કરવો’ થાય છે. આપણે ‘ગપ્તુ’ શબ્દ વાપરીએ છીએ તે આને મળતો હોય. ત્યારે શું ‘ગપ્તુ’ એ જ વારતા! પણ અંગ્રેજીમાં કહેવન છે કે વારતા કદી જૂઠું બોલતી નથી. હમણા અખિલ ભારત શિક્ષણ પરિષદમાં એક નવો શબ્દ સાંભળ્યો: ‘અનુસંધાન’. અર્થ જાણો છો? આનો સામાન્ય અર્થ કોઈ પણ માસિક વાચકને અજાણ્યો હોઈ શકે જ નહિ, કારણ કે લગભગ દરેક માસિક, લેખોમાં અનુસંધાનો કરે છે. પણ આપણા દિદી સાક્ષરો આનો અર્થ કરે છે: research રીસર્ચ. શોધખોળ. મરાઠી ભાષા સૌથી વધારે ડાહી છે. તેણે તો વળી એક શબ્દ તર્જન ઊંધા અર્થમાં વાપર્યો છે. સંસ્કૃતમાં ‘રાગ’ એટલે ‘પ્રેમ’. ગુજરાતીમાં પણ રાગ એટલે પ્રેમ અથવા સારો બનાવ, જેમકે મારે અને એને સારો રાગ છે’ એટલે ‘અમને બેને ખતે છે.’ પણ મરાઠીમાં રાગ એટલે ‘ગુસ્સો’!

અને આપણા બાબાતર-અથવા અનુવાદ બહાદુરો (આવો એક ખિતાબ હોય તો ધણું સારું રાવબહાદુરો કરતાં આમને વધારે બહાદુરી કરતી પડે છે.) પાછા પરબાબાના શબ્દો આપણી ભાષામાં એમને એમ પધરાવે છે. થોડાં જ વર્સોથી ‘ભળતું’ શબ્દ ગુજરાતીમાં મરાઠી અર્થમાં વપરાવા માંડ્યો છે. ‘ભળતું’ તો શુદ્ધ ગુજરાતી અર્થે ‘મળતું’ આવે એવું. જેમકે ‘આ રંગ આ રંગ સાથે ભળે.’ ‘તે સૌથી ભળતો રહે છે.’ મરાઠીમાં ‘ભળતું’ એટલે કહો કે ‘લગભગ જૂઠું.’ ‘તે કાંઈ ભળતું જ બોલ્યો’ એટલે ‘લગભગ જૂઠું બોલ્યો’. મને લાગે છે કે આપણા સાહિત્યના કોટવાળો, કાણે કયાથી ચોરીને વારતા લખી કે કાવ્ય લખ્યું તેનું પગેરું કાઢે છે, તેને ખદ્દે આવા શબ્દોને ભાષામાં ન ધુસવા દે તો વધારે સારું. આ રીતે મને નવા શબ્દો કરવાનું કોઈ સોષે તો આખી નવી ભાષા બનાવી આપું, તો પછી પરિવાહાનું તો પૂછું જ શું? અને વળી હું તો આ પદ્ધતિમાં એક સુધારો કરું. ‘અનુસંધાન’ ‘ઉપન્યાસ’ એ શબ્દોના તો કુંઠકે અર્થ થાય છે, પણ હું જે શબ્દો યોજું તેનો તો અર્થ જ ન થાય. જેમકે નાની વાર્તા novel જેને માટે હાલ નવલિકા શબ્દ યોજાયો છે, તેને માટે હું તો યોજું. કપીલિકા. નોવેલને માટે આપણે ‘નવલ’ શબ્દ યોજ્યો તેની સામે પણ વાધો તો હલો જ. કારણ કે નવલનો અર્થ થાય છે માત્ર ‘નવું’ (વિશેષણ). તે વાર્તાના અર્થમાં શી રીતે વપરાય? હજી પણ ‘નવીન સમાચાર લખ્યો’ એ અર્થમાં કેટલાક ‘નવલ વિશેષ’ શબ્દ વાપરે છે,

પણ હમણાં હમણાં આપણે જરા ડાહ્યા થઈ ગયા છીએ. નવા શબ્દોને બહુ ચકાસતા નથી, અથવા ચકાસીને પણ, તેને શક હોય તો શકનો અને શક ન હોય તો તેને વપરાશનો લાભ આપીએ છીએ. Progress પ્રોગ્રેસને માટે ' પ્રગતિ ' શબ્દ યોગ્યો. આપણા અખર વૈયાકરણી સદ્ગત ક્રમણાંશકરભાઈ પણ તેના પર મુગ્ધ હતા; કારણ મૂળના જેવો જ આનો ઉચ્ચાર છે, અને પુરાણ અને ધાતુઓ પણ એક જ અર્થના બન્નેમાં છે (Pro=પ્ર અને gress=ગતિ). પણ સંસ્કૃતમાં પ્ર પુરોગથી ગત્યર્થ ધાતુઓનો શો અર્થ થાય છે ? ' હુ એટલે જવું. પ્ર+હ બરાબર મરવું, જે ઉપરથી પ્રેત શબ્દ થયો. આપણે અંગ્રેજી શબ્દ revolution રેવોલ્યુશનના અર્થમાં ક્રાન્તિ વાપરીએ છીએ, પણ ક્રાન્તિનો અર્થ માત્ર ડગલું ભરવું છે. ફ્લાંગ ભરવી એટલો પણ નથી. ખરું તો revolutionનો અર્થ પણ રાજકીય ઊથલપાથલ શી રીતે થયો તે નવાઈની વાત છે. revolution એટલે તો ફક્ત ગોળ ફરવું. તેમાં જરા પણ ઊથલપાથલનો અર્થ નથી. ગોળ ફરવું એ તો ઊથલપાથલથી ભિન્ન છે. હજી કેમ કાટખૂણે ફરતા એકદમ દિશા બદલાવવી પડે, પણ જે ગ ફરતા તો કોઈ પણ જગાએ એકદમ મોટો ફેરફાર થાય જ નહિ. છતાં કોણ જણે કેમ એ શબ્દ એવા ઊંધા અર્થમાં રૂઢ થયો છે. અસ્તુ, આપણે પારકી ભાષાની શી પંચાત ! પણ સ્થો evolution. તેને માટે ઉત્ક્રાન્તિ શબ્દ યોગ્યો. હવે ઉત્ક્રાન્તિ એટલે ઊંચે જવું એ ખરું. પણ ઊંચે એટલે ક્યાં ? લોકો એક બીજાને ગાળ કે શાપ આપતા ' ઊંચે જા ' કહે છે ત્યાં. ઉત્ક્રાન્તિ એટલે મરી જવું ! તેમાંથી શી રીતે evolutionનો અર્થ નીકળ્યો !

મને લાગે છે, જેવો એક વૈદકનો શ્લોક છે, તેવો જ કોઈ ભાષાશાસ્ત્રનો પણ શ્લોક છે. વૈદકનો એવો શ્લોક છે કે

यस्य कस्य तरोर्मूलं येन केन च मिश्रितम् ।

यस्मै कर्म प्रदातव्य यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

મમે તે નરુનું મૂળ, મમે તે સાય મેળવી,

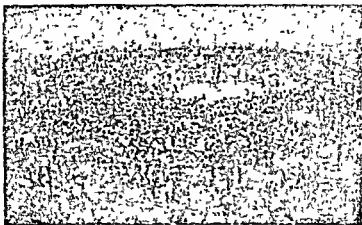
મમે તેને દષ્ટ દેવું, મમે તે જ બસે થવું ! ॥

તેમજ

મમે તે શબ્દને લેખ, મમે તે અર્થમાં પડી ।

મમે ત્યાં લખવો ફહેલો, મમે તે સમજાવ ના ! ॥

સ્વૈરવિહારી

આપણું વહાણવટું

છેક કરાચીથી બ્રહ્મદેશના બંદરો સુધીનો સંકડા માઈલોનો પ્રદેશ દરિયા કિનારે આવ્યો છે અને તેમાં આવેલાં બંદરોનો વેપાર આપણા હાથમાં હોય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. પણ અંગ્રેજ પ્રજાએ પોતાનો ધંધો સ્થાપિત કરી નાખેલો હોય આપણી સ્વદેશી કંપનીઓને કચડી નાખવાના પ્રયત્નોમાં એમણે જરાયે બાકી રાખ્યું નથી. કોઈ નવી કંપની બની ચાલે તો તેને કેવી રીતે છુદી નાખે છે તેનો કડવો અનુભવ ઘણી વે કંપનીઓને.

યદ્ય રહ્યો છે. પગભર થયેલી કંપનીઓ માથે લઈ જવાના હર એટલા ઓછા કરી નાખે કે નવી કંપનીને દેવાણું કાઢવું પડે તે સિવાય પણ

અનેક મુકિત

સ્વાતંત્ર્ય દિન

પ્રચુકિત થઈ રોકે છે. ત્યારે હિંદી ધારાસભામાં શ્રી સારાભાઈ હાજરે આ અન્યાય દૂર કરવા માટે એક ગિલ રજુ કર્યું અને તેમાં સૂચવ્યું કે હિંદી બંદરોનો વેપાર માત્ર સાચી હિંદી કંપનીઓ જ કરી શકે ત્યારે તેને ઉઠાવી દેવા માટે અંગ્રેજ લોકો તરફથી આકારાપાતાળ એક કરવામાં આવ્યા હતા. અંતે વાઈસરોયે આ ચાલ મંદિતામાં એક પરિષદ બોલાવી અને તેમાં જે નિમ્જનતા આવી છે તે ઓખી ખતાવી આપે છે કે હિંદી પ્રજાની આર્થિક કે રાજકીય બિનતિને માટે

મને તેમાં ચીઠા લાપણો ચાપ પણ ન્યા અંગ્રેજ વેપારી અને હિંદી વેપારીની વચ્ચે દરિયાઈ બિલી થાપ છે ત્યાં હિંદીને ન્યાય મળવાનો સંભવ રહેતો નથી. રેલ્વેએ પણ વહાણવટાંને કેવી રીતે છુદી માર્યું છે એ જાણીતી વાત છે. આપણી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે જરાયે પ્રયત્ન સરકાર તરફથી થતો નથી. ખેતીસુધારણાનું કમિશન અંગ્રેજી માલ ખપાવવા તેમ જ થોડી મોટા પગારની નોકરીઓ અંગ્રેજ અમલદારો માટે સ્થાપના માટે

હવું. મુખ્ય સરકારે હુજર લિયોગની કેળવણી માટે કમિટી નીમી હતી તેના રિપોર્ટ પર ફેટલા પગલાં લીધા તે સો કોઈ જાણે છે પોતાનો ધંધો

પધાર્યો પછી

સરકારનું દરજ્જો

હવે મોટું એટલે ખુદી દરિયાઈની વાત કરવી સહેલી છે, સહેલી કરતા ઓખી સ્વાર્થી છે. આપણી નવી વહાણની કંપનીઓ અંગ્રેજ કંપનીઓ સાથે દરિયાઈ કરી શકે જ નહિ તેથી હવે તો કાચદેસર આપણા કિનારાઓ તથા બંદરોનો વેપાર આપણી પ્રજાને હાથે જ રહે એવી યોજના હાથગાથી કર્યો વિના છૂટકો જ નથી.

સુ. મ.

આપણાં દેશી રાજ્યોનો અધારો

જે ન્યૂનસ જાહેર હવનની હાજબી દરેક પ્રજામાં રસોણે છે તેને દરેક દિશામાં ચના ફેરફારોનો અભ્યાસ કરવો અથવા તેની તુલના કરવા જોઈશે. મુમય લાગ્યે જ મળે છે. આજે આપણે બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી પીએમીએ પણ સ્પષ્ટ રીતે સત્તા પડાવતા જાણ્યે છીએ. હજારો જૂસો થાય છે અને આપણા અખ-તરાઓથી પ્રજાને દાનિ પણ થતી હશે તે છતાં દિંદી પ્રજા સ્વાસ્થ્યથી થતી જાણ છે, ને સ્વા-શ્રયના અમલથી સ્વરાજ્ય મળતું જાય છે. સાથે સાથે દેશીરાજ્યોની પ્રજામાં પણ તેવી શક્તિ આવે

છે. આપણી રાજકીય મહા-સભામાં એવી માન્યતા પ્રચ-લિત હતી કે હાલમાં આ-પણા દેશી રાજ્યોને છેડવા નહિ, પણ દેશી રાજ્યોની રૈય-

સ્વાતંત્ર્ય દિન : સરપસનું દરજી

તના આગ્રહને લીધે દિંદી મહાસભાએ પણ દેશી રાજ્યો વિશે એક ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. હજી તે ઠરાવમાં રાજ્યોને માત્ર વિનંતી કરવામાં આવી હતી કે તેમણે પોતાનાં રાજ્યોમાં જવાબદાર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવું અને પ્રજાને બોલવાની, લખવાની અને મળવાની છૂટ આપવી. આ બાબતમાં શ્રી. સ્વયંશ્રુતિ, જે દેશીરાજ્યની પ્રજા છે, તેમણે ખરું કહ્યું હતું કે (૧) આજે દેશી રાજ્યોનો રાજ્યવિવેક બ્રિટિશ વલિવટ કરતાં વધારે ખરાબ છે; (૨) રાજા મહારાજાઓ પોતાના રાજ્યોના કુલ

મુજ્જત્યાર અને પ્રજાના પ્રતિનિધિ અથવા સ્વામી હોવાનો દાવો ઇતિહાસની તેમજ રાજ્યબંધા-રણની દૃષ્ટિથી ખોટો છે; અને (૩) જકાત, મીઠાના કર, ટપાલ તથા તાર વગેરેની આવક-માથી દેશી રાજ્યોને જે ભાગ મળવો જોઈએ તે પ્રજાની નિરજાત માત્ર રાજ્યોને નથી પણ તેમની પ્રજાને પણ છે, અને તેથી જ્યારે બ્રિટિશ સરકાર આ બાબતની ચર્ચા દિંદી આગેવાનો સાથે કરે ત્યારે માત્ર દેશી રાજ્યોના પ્રતિનિધિ નહિ પણ દેશી રાજ્યોની રૈયતના પ્રતિનિધિઓને પણ બોલાવવા જોઈએ. આ બાબતમાં વિનીતપદના નેતાઓ રાજ

તરફ દબાવી પડ્યા છે પણ તેનું એક કારણ એવું છે કે આજે દિંદી રાજ્યો મહા-સભાના આગે-વાનોથી મજ-રામ છે અને વિનીત નેતા-ઓનાં ગળામાં

બેસે છે. રાજ-આ પોતાની મૂખોને લીધે મુસ્લિમોમાં આવી પડ્યા છે ત્યારે તેમજદાર સમુ, શિવસ્વામી આચર, રામસ્વામી આચર, ચીમનલાલ સેતલવડ જેવા માણસોની સલાહ છે. આવી સલાહ મૂકત મળતી નથી.

દિંદી પ્રજાને તથા રાજ્યોને લગાવી મારવા માટે જરૂર કમિટિની નિમણૂક થઈ હતી. તે વખતે રાજકીય વિલિયમ્સ અને હકસર જેવાં માણસોએ રાજ્યોના મતજમાં ભૂલ ધાવું કે તેમનો સંબંધ દિંદી લોકો (કાળા આદમી) સાથે થાય એ ધ્રુવ નથી મારે સિદ્ધાંતજની સાથેના સંબંધ મારે માગણી કરવી. ન્યાં લોબી

માણસો વસે
છે ત્યાં ધુનારા
જૂને મરતા
નથી, અને
અનેક ધુનારા
એએ રાજ
એને ચૂસી
ખાધા તેમા
આપણા દિદી
બાઇઓ પણ

જરૂર હતા.

સ્વતંત્ર દિન : સરઘસનું દરય

હવે રાજ્યોએ એમ કહેવા માંડ્યું છે-
હૃદયમાંથી નહિ પણ હોઠેથી-કે દિવસે સ્વરાજ્ય
મળે તેમા રાજ્યો ખુશી છે. એ મદાજનોએ
એવો પણ હરાવ કરવાનો ઢોંગ કર્યો છે કે
દેશી રાજ્યોમા જવાબદાર રાજ્યોના દાખલ કરવું
લેખ્ય છે. હોઈ અર્થિન આ ખાખનમાં ખૂબ
આશ્ચર્ય કરી રહ્યા છે એમ એમણે હૃદયપાદમાં
કરેલા બાપણ પરથી અને એવા ખીજા પ્રસંગોના
બાપણેથી જણાય છે. વડોદરા, મેસુર,
કોચીન જેવા રાજ્યોમા ધારાસભાઓ છે
પણ તેની સત્તા એટલી થોડી હોય છે કે
તેમાંથી જવાબદાર તેના ઊગી શકે એવો સલામ
નથી. બ્રિટાનેરમા પ્રજામતને ખીજવાની અનુ-
કૂળતા નથી તે છતાં ત્યાંના રાજ્ય દ્વારમાં દેશી
રાજ્યોની પ્રજા સામે ખૂબ ખેલે છે. એમના
વિચારો પ્રદર્શિત થાય છે તે અમે મારું ચિહ્ન
મણીએ છીએ. મુંબઈમા મળેલી પ્રજાની પરિષદ
જેમાં લગભગ સાઠ રાજ્યોના પ્રતિનાયક
આવ્યા હતા તેને એ ગિનજવાબદાર માને છે.
પણ પોતે રાજ્યોની વતી શી રીતે ખેલે છે
તે કોઈ સમજાવશે ? મૂર્ખ લોકોને મારે મૌન
સારું છે એમ કહેવાય છે પણ આ જમાનામાં
તો તે મૌન ન રાખે તેમા જ ક્ષયદોષ છે, કારણ
કે તેથી એ બિચારાઓની પરીક્ષા થઈ તેમની
ખરી કિંમત અંકાય છે. શ્રી કેલ્કર એ રાજ્ય-
ઓને પૂછે છે કે તમે શાદમ્ય (સિદ્ધામ્ય)
ની માફક રેતીમાં માથું ઢાકી દેશો તો ગરી

જશો. દુનિયા
આગળ ધપે
જે તમે સાથે
રહે નહિ તો
ગરી મરશો.
રાજ્યોની
જે સત્તા છે
તેમાં પ્રજાનો
હિસ્સો છે,
રાજ્યોના
માનમર્તબા

પ્રજાને આધીન છે. અલ્વરના મહારાજ્યએ
હીક કહ્યું છે (૨૭-૧૨-૨૬) કે “જ્યારે
દિનમા અંધાધુધી હતી ત્યારે કેટલાક માણસો
રાજ્ય પચાવી પડ્યા, તેને લીધે સત્તા
આવી, સત્તા આવી એટલે પૈસો આવ્યો અને
તેને લીધે વિશ્વાસ પેડો, વિશ્વાસને પરિણામે
આગસ અને જડતા આવ્યાં. જેનામા શકિત
હશે તે જીવશે, નહિ હોય તે નાબૂદ થશે.”
બ્રિટાનેરના મદારાજ્યએ પણ સાચું કહ્યું છે કે
“જે રાજ્ય ગેરવહિવટ કરે છે તે પોતાની પ્રજાને
હાનિકારક છે એટલું જ નહિ પણ દેશીરાજ્યો
તથા રાજકર્તાઓની પ્રતિજ્ઞાને નાચી નમાવે
છે, અને એવા રાજ્યોની હાનિકારક પ્રવૃત્તિને
જેમ વહેતી અટકાવી શકાય તેમ સારું.”

રાજ્યો પોતાની રિયલિટી કાઢક સમજતા
થઈ ગયા છે પણ તે પ્રજાહિતના કામ કરતા
ગભરાય છે. એવા પગલાથી અંતે ક્યાં
ધસડાઈ જવાશે તેની ખીજ સુઝતી રહી છે.
પણ સત્કર્મમાં ખીજ શાની હોય ? આજની
ઉદારસીનતા તેમને ખાડામા નાખવાની હોય તો
પ્રજાની ઉત્તિમા જોડાઈને શા મારે તરતા
નથી ? જ્યારે પ્રજા વધારે ખૂબરાણ કરતાં
અને સામે થતા શીખશે ત્યારે અંત્રેજ સરકાર
તેમનું રક્ષણ કરવાની નથી એ વાત એમણે
સમજ લેવી જોઈએ.

સુ. મ.

સિંહનાદ અવલોકિતેશ્વર

卐 પ્રસ્થાન 卐

ક્રાંત્યુત્તર: ૧૯૮૬ :-

સિંહનાદ અવલોકિતેશ્વર

આ અઠમા છપાએલ સિંહનાદ અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિ લખનૌ સંગ્રહાલયના બોયરામાં પડી છે. એ પહેલા પથ્થુ ત્યા જ હતી પણ ૧૯૨૪ના અખિત ભારતવર્ષીય ચિત્રપ્રદર્શનમાં એ મૂર્તિને મેં બોયરામાંથી કઢાવી બ્યાસપીઠે પધરાવી હતી તે વખતે એના અનુપમ કલા-વિધાને સદ્ગુણ ધ્યાન એંચુ હતું મધ્યકાલીન ભારતીય શિલ્પનો એ અનુપમ નમૂનો છે એમા તો શક જ નથી. એના ઉપર મધ્યકાલીન ચિત્રશિલ્પિમા એના ચોજકનું પણ નામ કાતરેલ છે રમરથ ઉપરથી જ સખુ છુ કે લેખ કાઢકે નીચે પ્રમાણે છે -શ્રી સાતન-
તસ્ય સુત સર્વશિલ્પવિદ્યાકુશલ છિત્રલક યસ્ય તત્ । અત્યારની પરિભાષામા શિલ્પી સાતનપુત્ર છિત્રલક અથવા છિદ્ર છે. આ મૂર્તિ સાથે બીજી પાચ મૂર્તિઓ મહોબામાંથી મળી હતી, તે વિશે શ્રીયુત દીક્ષિતે સરકારી પુરાતત્ત્વ વિભાગથી પ્રસિદ્ધ થતી પુસ્તકમાલાનો આઠમો ગ્રંથ લખ્યો છે મહોબા એટલે જૂનું મહોત્સવનગર-ચંડેલ રાંગઓનું પાટનગર-આલ્હા ને ઉલ્હ વીરોનું કાર્યક્ષેત્ર ને ચંડેલ વૈભવનું સ્મરણુરયાન અત્યારે તો હમીરપુર જિલ્લાના એક તાલુકાનું મુખ્ય સ્થાન છે ને પુરાતન ગઢોજલાલીના અવશેષરૂપ એના સુંદર જળાશયો જ બચ્યા છે. મધ્યકાલીન કલાનું મૂર્ત્તસ્વરૂપ જેવું હોય તો જરા દૂર જવું પડશે ત્યાંથી ૪૫ માઇલ દૂર રહેલા છતરપુર રાજ્યમા-ભૂપતિ છત્રસામની ક્રીડાભૂમિ-અજુરાહો નામના નાના ગામડામા, મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિની વિભૂતિઓ, એનો અદ્વૈતીય વિલાસ, એ સગે થએલો નૈતિક વિનિપાત, વિલાસને અંગે ઉદ્બલવેલી અનુપમ કળા-એના મંદિરો અથવા તો કામ શાસ્ત્રના અદ્વૈતપૂર્વ દૃષ્ટાંતો જેવા જવું જોઇએ અર્ધોઆ જ કૃષ્ણમિશ્રનું પ્રબોધચંદ્રોદય મહારાજ કીર્તિવર્માની દાજરીમા એમના વિગ્ધી અમાત્યના પરાક્રમે ઉજવવા બજવાયુ હતું મહોબા પહેલા અજુરાહો પાટનગર હતું, ને જેમ અત્યારે પણ રેલ્વેલાઈનથી દૂર

હોવાને લીધે એ શિક્ષિતસમાજને લગભગ અપરિચિત છે તેમ પહેલા પથુ રસ્તાઓથી દૂર હોવાથી એના અત્રિતમ મંદિરો મુસલમાનોના અનૂનથી બચી ગયા છે. ખજુરાહોની દુર્ગ-તાએ જ એનું રક્ષણ કર્યું.

દશમા શતકને અંતે હિંદુસ્તાન પૈશવની ઉચ્ચતમ ક્રાંતિએ પહોંચ્યું હતું. એ સમયની સર્વોત્ક્રાંતિ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ચંડેલ રાજાઓએ બનાવેલ વિશાલ જળાશયો ને અદ્ભુત મંદિરોથી અત્યારે પથુ થાય છે એમા સદ્ધર્મી આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે જ્યારે બૌદ્ધ સંસ્કૃતિ લુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ હતી ત્યારે પથુ સિંહનાદ અવલોકિતેશ્વરની મૂર્તિ જેવું અદ્ભુત કલાવિધાન સંભવિત હતું મારા સમજવા પ્રમાણે બૌદ્ધ શિલ્પના ગણ્યા ગાંઠ્યા નમૂનાઓમા આ ઉત્કૃષ્ટ મૂર્તિનું સ્થાન છે. મધ્યકાલીન શિલ્પમા આના જેવી વિશદ સુંદર ભવ્ય ને સૌમ્ય મૂર્તિ યોદી જ મળશે. સિંહનાદ બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વરનું એક લૌકિક સ્વરૂપ છે ને મહાપાતમા એ બોધિવિનાયક તરીકે દર્શાવે છે.

સાધનમાધામો વર્ણવેલ ધ્યાને પ્રમાણે મૂર્તિ એતવર્ણ, ત્રિનેત્રાવાળા, જટામુકુટવાળા, બ્રૂષણ વગરની, વ્યાઘ્રચર્મીસન ઉપર બેઠેલી, સિંહાસનરથ હોવી જોઈએ મૂર્તિનો ભાવ મુખમુદ્રા ઉપરથી તત્કાલ સમજાય છે. ભગવાન અવલોકિતેશ્વરના નેત્રોમા અપાર કરુણા સમાવેલી દેખાય છે અંગવિન્યાસ પથુ અદ્ભુત રીતે જતાવ્યો છે એ આસનને શિલ્પની પરિભાષામાં મહારાજલીલાસન કહે છે. એક હાથમા માલા, બીજામાં ત્રિશુલ, ત્રીજામા કમળદડ ને ચોથો હાથ છૂટો રોકાયે છે. જટામુકુટ ને છાતી ઉપર વિખરાતી ઘટો, ઉપવીતનો ઘટકોટો, કમલાકાર. પ્રભામણ-બધુ જ અતુલ્ય કલા ને ભક્તિથી બન્યું છે. દુલ્લ વિકસિત કમલાસન પર સિંહાસન ગોઠવ્યું છે. સૌંદર્ય ને માર્દવ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. આવા મૂર્તિવિધાન તો જ્યારે કલા, ભાવ ને શક્તિ-એ ત્રિરતનોતો સમન્વય થાય ત્યારે જ સંભવે.

નંદાનાલાલ ચીમનલાલ મહેતા

મૈનાં ગુજરી

ચોક કથા :

પાંચ દશ્યોમાં :

દશ્ય ૧ હું

[કૃવાને કાઠે ગુજરીઓ પાણી ભરે છે ખાણિયારીઓથી કાઠો ધેરાયના છે થોડીક નેધર છે તો થી વધારે આવે છે, અને દશ્ય સુદરીઓના કોલાહલથી જાણ રહું છે કાંઈ સુદરી-પદ્મપાતી કવિ કોલાહલ શબ્દ સામે વાધો લઈ સગીત શબ્દ બુકે તો આપણે વચ્ચાર કરવાની જરૂર નથી .

આ ગુજરીઓનો ખેરવેશ હાલની આદિત્યીઓ અને ભરવાડોને મળતો હશે એમની આજની દલિત અને દલિદ્વ અવસ્થાના ખેરવેશમાં ખલુ પછાં રસિકોને ક્યા દેખાય છે, તો ન્યારે ગુજરી સમૃદ્ધ અને સ્વાભિમાની હશે ત્યારે તે કેવો હશે ? તેમાં છવત્ત ક્યા હશે, ક્યાનાં અવશેષો નહિ હોય !

યુગ મુસલમાનો વિધે હોડોને અને ખાસ કરીને કોડીલી ગુજરીઓને કુલહલ હશે તે આ ક્યા તો એવા કુલહલની છે

જે થોડાક રથજોએ સ્ત્રીઓ છૂટથી વાતો કરે છે તેમાંનું કૃવાનો કાઠો એક રથજ છે સ્ત્રીઓ ન્યારે એકલી એક ખીલ સાથે વાતો કરતી હોય છે ત્યારે તેમની બધી વાતો પુરોએ સાંભળવા નેવી નથી હોતી આમ યાચ તો સ્ત્રીપુરુષનું પરસ્પર આકર્ષણ અટકી જાય અને સ સારથક અને શયિ સાથે નાટકચક્ર પલુ અટકી પડે એ અનિવાર્ય છે મારે એ વિવિધ સુખદ ખંની વાતોમાંથી આપણા હમની ને વાતો સાંભળીશું.

એમની ભાષા કઈ હશે ? એ સોડો તો આજે જોને વિદ્વાનો ગુજરી શપલસ કહે છે તે ભાષા લોલતા હશે - ખલુ આપણને એનો ખપ નથી તેમ જ હાલની દલિત કોમીની ભાષા વાપરવા જત તે જમાનાની ગુજરીઓના સરકારને અન્યાય થઈ ભય ! મારે 'હાલની' સાદી, ભાષાદ્વારા એમને સમજવા એ ઠીક છે .

નિવિધ વધની ખલુ મોટા ભાગે જીવાન થોડીક ગુજરીઓ બેડા બેડારી કાઠા આગળ મામ ધામ એની રાહ ભેટી વાડ પાસે બેઠી છે પાસે ફલોથી લળી જતો મોગરો છે. થોડાક ફલે ભેટી એક ગુજરી ગામ છે. તેનું નામ રૂપા છે]

રૂપાં— " કૃવાને કઠિડે રે કે મોગરો લગ્યો વાલમિયા, મોગરો લળા લળા જાય કે મોગરો લે રે વાલમિયા ! " .

આધિક સ્ત્રી—અલી રૂપા, ક્યા વાલમિયા મારે મોગરો ચૂટે છે ?

રૂપાં—અમથી કાકી ! ખલુ તમે ઘરડા યથા હોયે તમારી મરકરી કરવાની ટેવ ન ગઈ ! માણસ ગાતું હશે એટલું બધું કરતું હશે ?

આધિક સ્ત્રી—અમારા જમાનામાં તો કવિઓને એ ન મૂકે એવું થતું ! તમે આજકાલ બધી ડાલવીઓ યથ ગઈ છે

રૂપાં—અમથી કાકી ! તમે નાના હતા ત્યારે ક્યા વાલમિયા મારે ફલ ચૂંટતા ?

આધિક સ્ત્રી—એતું તારે શુ કામ છે ? અમે જે કયું એ કયું પછે અમારો જમાનો જુદો જો પરો મારગ થયો જ બેડુ ભરી આન, અને બા ! જરા મારુ બેડુ ભરી દેજો. રાતની કેડ કુ બે છે તે પાણી નથી ખેંચાતું

[રૂપા અમથી કાઢી આગળ દૂધ મુકી પાણી ભરવા નય છે. શોભા પાણી ભરી અમથી કાઢી પાસે આવે છે]

શોભા ! થોડીકવાર બેસ. રૂપા આવે એટલે જઈએ.

શોભા—કાઢી મારે ઉતાવળ છે. છોકરો રોતો દરો તો મારી સાસુ મારા જીવ કહાડી નાખશે.

આધેઠ સ્ત્રી—હવે બેસને કાલલી ! તારી સાસુ એટલો છોકરાએ નહિ રાખે ! તું કદીય કે મેં રોજીતી

[શોભા બેઠું ઉતારી મોગરાના ફૂલ ચુટે છે અને ગાય છે.]

શોભા—“ વાટકીમા કેશર ધોળ્યા વાલમિયા.

“ જીઓ રંગને” છોડ રંગમા રોળ્યા વાલમિયા.”

અમથી કાઢી—કેમ અધીઓ ! આજકાલ તમે બધીઓ એ વાલમિયાની વાતો કરવા મરી પડીઓ છે શું પરણ્યાથી ધરાતા નથી તે વાલમિયા શોધો છો !

શોભા (દસતી દસતી)—તે કાઢી પરણે એ જ વાલમિયો થી કરવા ન હોય ! તમારા જમાનામા જુદા રહેતા હશે, નહિ કાઢી !

આધેઠ સ્ત્રી—બેસ ચખાવથી ! અમારો જમાનો એ જ તારી સાસુને જમાનો ને ! કહેવા કે તારી સાસુને !

શોભા—(ફૂલ ચૂટી અમથી કાઢી આગળ મૂકે છે.) અમથી કાઢી આ મારા અને રૂપાના ફૂલની માળા કરીને તમને પહેરાવીએ ! તમે અમારા વાલમિયાં, (રૂપા આવે છે તેને) રૂપા, આ તારા અને મારા ફૂલની માળા અમથી કાઢીને પહેરાવીએ ! અમથી કાઢી આપણા વાલમિયા.

આધેઠ સ્ત્રી—બેસ ચખાવથી. જો આ રૂપાએ તો મારુ બેઠું બંધું, તો તું જરા ત્યાથી નહીં આવ તો ખરી !

રૂપા—(શોભા બેઠું લેવા નય છે તેને) શોભા, અલી સાંભળ્યું કે નહિ, બધાં ભેરાં વાતો કરે છે એ !

શોભા—(જતા જતા જીભે રહી) શું !

રૂપા—દિલ્હીના બાદશાહની છાવણીના આપણા ગઢથી થોડેક દૂર ખાગમા પડાવ થયો છે !

શોભા—ના. તે બાદશા આપણા ગઢને ઘેરો ધાલવા આવે છે !

રૂપા—ના ના, એ તો કાશુલથી આવે છે અને દિલ્હી નય છે. રસ્તામા પડાવ નાખ્યો છે.

આધેઠ સ્ત્રી—(બંને વાતોમા લીન બોધ) અલી શોભા, મોઢું નહિ યાય ! તારી સાસુ લાડી નહિ !

[શોભા અમથી કાઢીનું બેઠું લઈ આવે છે. ત્રણે જણા સ્થિત અભિનયથી ચાલપોવાના બેઠા થકને છે. ત્રણે પાણિયારી દારમા આવે છે.]

રૂપા—અમથી કાઢી દિલ્હીના બાદશાહની છાવણી આવી છે.

આધેઠ સ્ત્રી—બા અમે તો ધણીએ જોઈ છે. પણ એ અમારા દલાડા જુદા !

શોભા—(કાઢી પણ જીનીના જીનીતા) અમથી કાઢી, અમારાથી જોવા ન જવાય !

આધેઠ સ્ત્રી—તમારાથી ન જવાય ! અમારા દલાડા જુદા. એમા તો એ —

રૂપાં—(જરા વધારે નિર્ભય છે) એ તો અમે નહત યમએ તો અમારાથી એ જવાય ! એ તો અમે જમએ નહિ—

[સામેથી ત્રણ પાણિયારીની ઓછ દાર આવે છે એક ગીતમાં આવે છે તેમ 'વચસી પાણિયારી કાઈ પાતળી કે નેતેવી સૌન્દર્યભૂતિ' મેના ગુજરી વચમાં છે.]

નતી આવતી દાર સામસામી મળે છે.]

—મેના સામજ્ય કે બાદશાહની ડાવણી આવી છે !

[બધા હસા રહે છે]

મેનાં—હા ! હા ! તને કોણે કહ્યું ?

રૂપાં—કૃપા આગળ બધા બેરા વાતો કરતા હતા. તને કોણે કહ્યું ?

મેનાં—મને મારા દિયરે કહ્યું એ ઘોડો ખેનવા ગયો તો તે ખરૂં લાગ્યો કે ભોમી બાદશાહની ડાવણી જોવા જોવી છે.

શોભાં—મેના તારે તે એ લાડકો દિયર છે ને ? તે અલી જોવા જવાની છુ ?

આદેક રૂપી—એ તમારાથી આજકાલની વહુઓથી ન જવાય એ અમારા દહાડા જુઠા. એમા તો એ—

[આ 'એ' શું છે તે સમજવા આપણી લાપામાં કાઈ સમજ નથી દિગ્ગત વગેરે સમજો મૂખી જુઓ અને સમજરી કે આ એક સ્વેચ્છાદાર 'એ' મા જે અર્થ છે તે કાઈ સમજમાં નથી. માટે આપણે 'એ' થી સતોત માનીશું]

મેનાં—અમથી કાકી અમારાથી શું કરવા જોવા ન જવાય ? હું તો જોવા જવાની છુ. (પોતાની સાથેની સ્ત્રીએને) કેમ અતી સુખા ! આપણે જોવા જવાનો વિચાર નથી કર્યો ? નહિ દુલ્હા ?

રૂપાં અને શોભાં—ત્યારે તો અમે એ આવીશું (આનંદમાં આવી સ્વેચ્છા કરતા અને માથે બેઠું હોવા છતા જરા નૃત્યનો ઠમકો કરી)

“ હેડા જોવાને જમએ રે ”

અમથી કાકી—અલીઓ બેડા રસ્તામાં મુકાને તો નથી જવાનીઓ ને ? એ ડાવણી જોવાના તમારા કામ નહિ, એમા એ—

રૂપાં શોભાં સુખાં દુલ્હાં—(આગા પાડી) 'એમા એ' શું ? અમે બધીઓ જોવા જવાની ! અમથી કાકી !

અમથી કાકી—(ચીડાઈ) તમે જાઓ તો ખરી ! કેવી જાઓ છો ? હમણા તમારી સાસુએને જમને કહું છું !

રૂપાં—શોભાં—(અમથી કાકીને સહગાવી દે છે) તે જાઓ તમે તમારે રસ્તે મેના ! જા બેઠું ભરી આવ અમે અંહીઆ ઊભા છીએ.

અમથી કાકી—(પોતાની ઉમ્મરની, આ જુવાન આપણીએને જરા પણ કિંમત નથી એ જુએ છે. માટે છેવટના વેણ સહગાવી છે) તે અલીઓ એમા મ્હોંડા શેના ચડાવે છો ? જાએ ને તમારા લાપડા જવા દે તો ? અને મને ને શું હોય તો બાદશાની બીનીઓ ! એમા મારે શું ? કાક આવાનો હરી તે આમ એકથી ઊભી રહીઓ છો !

મિત્રો—(અમથીકાકી રૂપી વિદા ભારે પકડે એ સમજવા જેટલી ચતુર છે.) બધું અમથી કાકી, એમા આમ થુ કરો છો? તમે ના કહેશો તો કાંઈ અમારાથી બચાશે? પણ અમથી કાકી, તમે અને મારા સાસુ બન્ને પેલી છાવણીએવા ગયા હતા ને?—તમે તે દહાડે કહ્યું હતું ને કે તમે અને મારા સાસુ એક દિવસ છાનામાના છાવણી બેસ્યા/બાળ્યા હતા? તે તમે શી રીતે ગયા હતા એ કહેવું પડશે? આ હું બેઠું ભરી આવી તમારા ઘેર આવું છું. પછી કેવું નથી કહેતા? (રૂપા શોભાને) બન્નેઓ અમથીઓ! અમથી કાકીને એમના ઘેર પહોંચાડી આવો. (સમજી જવાનો ઇસારો કરે છે).

[એક દાર નય છે અને બીજી આવે છે બન્ને દાર ઉચિત નૃત્યના પગલાએ ગતિ કરે છે. મેના ગુન્દરી ગાય છે.]

“કે કાશુવરો બાદશાહ ચો કે સારી દીકરી કા દીવાન રે
કે બાદશાહ રે જનરે બાગમે મે ક્યા મસ દેખન ભલ રે”]

આ નૃત્ય અને ગીતથી પહેલું દ્રશ્ય પૂરૂ થાય છે

દ્રશ્ય બીજું

[“કે સાસુના વાર્ષી ન વરે ચતુ મહા વેચવાને ભય રે”—

મેના ગુન્દરી અને સરખી સદિયરો છાવ ા બેવા ગીકળી પડી છે સવારમા બેલા નીકળેલા, પણ આ દ્રશ્યમા તેઓ આપણને દેખાય છે ત્યારે આત્મારની રીતે લગભગ આઠ નવ વાગ્યા હશે. તેમના મુખ ઉપર મમની આદૃતા છે. વસન્તના સૂર્યે સદાજ સુરખીવાળા ચંદ્રેશ્વરીની રતારા વધારી છે.

તેમના રાજુગાર અને કપડા મૂળથી રહેજ આખા થયા છે, પણ એની બહુક બઈ નથી. એમના રાજુગાર સા હશે?

“કે કુલ ફગરનો ધાધરો, ને સાગુડે કસબી કોર રે
કે કલ્યા રે કાળી ને અલવટ બીધુવા, આજનો હમકાર રે
કે હાથે બાલુબધ બેરખા ને, એની દરો આગળીએ વેઠ રે
કે કાને કલાકુલ સોસતા, ને વળી હમકે મોઢી જાલ રે
કે કોટે તે પારીઆ સોસતા, એને કંઠે ચીકાવળ હાર રે
કે લીલી તે મળ્નું કાપડુ રે, એને ગજ મોતીનો દાર રે
કે નાકે તે વાળી સોસતી, એને રીલડી તપે લેલાટ રે
કે બાને જાલ મોતી પરીજ્યા ભણે ઘરે સુરમ કાણુ રે”.

ગુન્દરીની ભૂમિકા સમજવાનાર સ્ત્રી કે પુરુષ હાલના જમાનામા આ બધા રાજુગાર ધારવાનું પસંદ કરશે કે નહિ તે કદી સાકાઈ નથી. કુલફગરનો ધાધરો અને કસબી કોરનો સાગુ તો કદાપિ પસંદ કરે. એકાવળ દાર તો જરૂર પડે. લીલી મળ્નું કાપડુ પડેવા સમજની સાકાય, નાકે વાળી પણ પડે, પણ એ ‘લેલાટ રીલડી ના તપે’ તો આપણે આ દ્રશ્ય જોવાનું જ પસંદ ન કરીએ, ભે કે આપણે સૌમાન્યતા જેમમા માનીએ છીએ એવા કાંઈ કારણથી નહિ! .

આ બધા રાજુગાર દોષ કે નહિ પણ આ રાજુગારના વર્ણનમા રહી ગએલી પણ આવજ આવની ‘કાળી કામળ’ તો જરૂર જોઈએ.

“કે કાલી કામળ મેરે જોદન સુની”

આ તો મેના ગુન્દરીનો રાજુગાર! બીજીઓના કેવા હશે? સૌમાના વૈભવ પ્રમાણે. બધી મહિયારીઓ મહી વેચવા ભય છે દરેકના માથે મહોની મટકાઓ છે મેના ગુન્દરીના માથે હાલ મટકી છે.

મેનાં શુજરી

મેના શુજરીએ ગીત કપાડ્યું છે અને બીજાં ગીત છે.]

મેનાં—બીએ! શુજર દેશે લાણ કે શુજરી! પૂજને રે લોલ
 જણે કેસરીયા છે વાન કે " " "
 એ તો શુજર દેશે વીર કે " " "
 પ્હેર્યા કેસરીયાં રણધીર કે " " "
 ધાર્યા આબલીયે રા મ્હોર કે " " "
 ફાર્યા લીંબડીએ સા મ્હોર કે " " "
 જણે શુજરીઆનું છોડું કે " " "
 એ તો કડવા મીઠા બેસું કે " " "
 વાયે વેલડીએ શી દહેકે કે " " "
 જણે શુજરીએ શું મ્હેકે કે " " "
 વાયે વાયુ મીઠો આજ કે " " "
 બાંધ્યો બંધાયે કદી ના જ કે " " "
 બાધે વાયુ દેશે છોડ જે " " "
 બાધે શુજરી દેશે કાડ તે " " "

[ગાતાં ગાતાં મેના શુજરી ગીત અધૂર મુકી દે છે.]

રૂપાં—કેમ મેના ગીત અધૂરું મુક્યું. પૂરું કરાવને? હજી હાવણી આવી નથી

મેનાં—બાકીનું મને યાદ નથી.

રૂપાં—મેનાંને ગીત યાદ ન આવે એવું તો વગી હોય.

બીજા મહિયારીઓ—કદી ન હોય.

રૂપાં—(મેનાની આગળ આવીને યાદી કરી તેના મ્હેરા સાચું જુએ છે.) મેનાં મ્હેરું કેમ પડી ગયું છે? કાંઈ યાદ આવ્યું?

મેનાં—કાંઈ યાદ નથી આવ્યું! પેલા આંબાવાડિયામાં મરુકીઓ જીતારી વીસામે ખાઈએ.

[આંબાવાડિયામાં આવી મરુકીઓ પાતરે છે. ઊરાયી મ્હેરાં દહોઈ જમાં કપડા સરખાં કરે છે. દરેક જણ પોતાની પાસેથી એકેક કઠારી અને એકેક હોરની કળી, જેનું બીલું નામ સતની રૂબી છે તે કઢાકી વસ્ત્રોમાં ગોઠવી દે છે. મેના એકલી આંબાવાડિયામાંથી હાવણી તરફ જઈ રહે છે. રૂપા અને બીજા મહિયારીઓ મેનાની આતુણાતુ વીંટણ વળે છે.]

રૂપાં—મેનાં! તું હતી તો અમે બધીઓ મદી વેચવાના મમે હાવણી જોવા આવી. અને તું જ આમ ઉદારી જેવી કેમ થઈ ગઈ?

શોભાં—મેનાં તારી સાસુએ આવતાં કાંઈ કહ્યું.

રૂપાં—કાંઈ યાદ આવ્યું?

મેનાં—(આવેશમાં આંસુ સાથે) મારી સાસુએ મ્હેલું માર્યું. પણ એમ એનાં મ્હેલું કે જોવા ન જાય?

શોભાં—યુ મ્હેણું માર્યું ?

મેનાં—કે મેનાને તો બાદશાહની બેગમ થયું છે એટલે જાવણીમા ગમ્ય છે !

રૂપાં—પછી તેં યુ કહ્યું ?

મેનાં—મેં કહ્યું હાથે કરીને તમારા દીકરાને યુ કરવા હલકો પાડો છો ?

રૂપાં—પછી ?

મેનાં—એટલે તાડુકો કરી રૂરી એતું એ કહ્યું મેં કહ્યું તમારા દીકરામા પાણી હશે તો હું યુ કરવા બાદશાહની બેગમ થઇશ ! અને બાદશાહ મને પકડશે તો એ છોડાવી લાવશે આ મારો દોરીઓ દિયર છોડાવી લાવશે. (થોડીક વાર પછી) પણ મને સાસુના મ્હેણાતું તો કાઈ નથી પણ એ બોલાબોલમા શણગાર સજ્જતા અપશુકન થયા ! મને એ અપશુકન યાદ આપ્યા પણ કાઈ નહિ ચાલો આપણે જઈએ.

[મેના કપડા ઠીક કરી કટારી અને સતની ડબી બહાર કહાડવા નમ્ય છે બન્ને ઘેર બુલી ગઈ છે !]

મેનાં—રૂપા મારી કટારી અને ડબી બન્ને રહી ગયા અપશુકને બાવ બજબ્યા. (થોડી વાર રહી) રૂપા, તમે બધા જાવણી જોઈ આવો અને મહી વેચી આવો

રૂપાં શોભાં ઇત્યાદિ—અને તું મેના ?

મેનાં—હું અહીંઆ આખાવાડિયામા તમારી વાટ જોઈ છું

રૂપાં—એમ કેમ ચાલે ? તારા લીધે તો અમે મધીઓએ આવવાની દિંમત કરી અને તું જ ના પાડે છે ?

મેનાં—હું નહિ આવું ! (જરા આવેશમા) મારી કટારી અને સતની ડબી બન્ને રહી ગયા ! બેમાથી એક પણ મારી પાસે હોત તો હું આવત ! (નરમ પડી) રૂપા, તમે બધા જાઓને અને રૂપા તું મારી મટુકીનું મહી વેચતી આવજો તને બે મટુકીનો બહુ બાર નહિ લાગે !

[બધી મટિયારીઓના મન ધતરી નમ્ય છે]

શોભાં ઇત્યાદિ—મેના તારા વિના યુ જોવા જવું ?

મેનાં—ના જોઈ આવો તો મારા સમ છે તમે મને બધી વાત કરજો ગામમા મોઢતે શી ખજર પડવાની છે કે હું જાવણી જોવા ન્હોતી ગઈ બીજી વાર જમથ ત્યારે મારી કટારી અને સતની ડબી નહિ જૂલુ—અને આપણે સાથે જમથ જાવણી કયા નાસી જવાની છે ? તમે જાઓ મારા સમ જે ન જમ્ય એને !

[રૂપા મેનાની લાલ મટુકી લે છે અને બધી મટિયારીઓ ધીમે ધીમે જાવણી તરફ નમ્ય છે. મેના એક મટોરેલા આખાની નીચેની ડાળને ડાલી જાવણી તરફ જતી પોતાની સદિયરો તરફ જોઈ રહે છે. ઉપરની સખી જાવણીમા અદશ્ય થાય છે, એટલે મટોરની માદક મુવાસ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચાય છે, અને જાલે માદક ગ્રધથી જ શરીરમા એક કમકમાડી આવે છે અને મજરીઓથી બરેલી ડાળીઓ તરફ મેના જોઈ રહે છે પછી પાછી જાવણી તરફ જુએ છે]

મેનાં—(બળે છે) મારી કટારી અને મારી ડબી બન્ને રહી ગયા !

[જાવણી તરફથી રૂપાને પોતાની લાલ મટુકી લઈ એક વુર્ક સિપાઈ સાથે પોતા તરફ આવતી જુએ છે મેના અડિત થાય છે મોટેક દૂર વુર્ક સિપાઈ અને રૂપા બોલા રહે છે રૂપાને પોતા તરફ આવતો કરતી જુએ છે વુર્કને પોતા તરફ મુખ નજરે જોતો જુએ છે બન્ને જમથ જાવણીમા અદશ્ય થાય છે]

ચોક્કસ વાર પછી મેના એક યુવાનને ઘોડા ઉપર એસી હાથમાં તેની હાલ મટકી લઈ પોતાના તરફ આવતો જુએ છે. યુવાન ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી મટકી લઈ તેની પાસે આવે છે. શાહજહાં પોતે સાદા વેશમાં પણ સત્તારીશ મહેરાવાળો મેનાને સંજોષે છે. લોકકથા એને બાદશાહ કહે છે. પણ બાદશાહ કરતાં શાહજહાંને આવા ધધા કરવાની વધારે નવરાસ હોય છે મારે આપણે શાહજહાં રાખીશું.

મેના આકૃત સમગ્ર શાન્ત અને બળ્ય થાય છે.]

શાહજહાં—મહિયારી, આ હાલ મટકી તમારી છે ?

મેના—હા બાદશાહ.

શાહજહાં—(રિમત કરી) તો હાલ મટકીનાં મહિયારી ! તમે જાતે અમારી જાવણીને કેમ ન શણગારી ?

મેના—બાદશાહ ! મને થાક લાગ્યો એટલે મારી સહિયરને મહી વેચવા આપ્યું. અમારે તો મહી વેચવાથી કામ ' (મેનાનો હાથ કટારી અને સતની કપી શોષે છે. પણ હાથ જુદા પડે છે.)

શાહજહાં—તમારે મહી વેચવાથી કામ હોય તો તમે જાતે આવી મહી વેચો ! મોં માગ્યા દામ મળશે

મેના—બાદશાહ ! મારે મોં માગ્યા દામ નથી જોઈતા સૌને મળે એટલા મને બસ છે. આપે મહી ખાધી કંઈ હોય તો મને મારી મટકી પાછી આપો.

શાહજહાં—મટકી તો ખાલી કરી છે. પણ દામ લેવા તો જાવણીમાં પધારશો ને ! એનાં મૂલ શો ?

મેના—સૌના કંઈ હોય એ મૂલ મારી સહિયરને આપજો.

શાહજહાં—પણ સૌની સાથે તમારી સરખામણી કેમ થાય, મહિયારી ?

મેના—અમારા સૌના મહી સરખા છે બાદશાહ !

શાહજહાં—(એક પગલું પાસે આવી) મહી સરખા હશે પણ મહિયારીઓ સરખી નથી !

મેના—(એક પગલું પાછું ધરી) બાદશાહ ! માણસ છા કે હેવાન ?

શાહજહાં—(જેણે આવા જવાબની આસા નહોતી રાખી અને જેને આવા જવાબ સાંભળવાનો પરિચય નથી) અરે એમત ! તુ કાણુ છે કે મને જવાબ આપે છે ?

મેના—અમે ગુર્જરાના વહુવારુ છીએ !

શાહજહાં—(કામ વશ હોવાથી અપમાન અને અભિમાનના શબ્દો પણ તેને આકર્ષે છે.) તમારું નામ ?

મેના—અમારું નામ મેના ગુર્જરી !

શાહજહાં—તમારી સહિયરો કહે છે કે તમે એકલું મહી વેચવા નથી આવ્યાં ! અમારી જાવણી જેવા પણ આવ્યાં છો ! અમારી જાવણી જેવા જેવી છે.

મેના—(હાથ ફરીથી કટારી શોષે છે) તમારી જાવણી જેવા જેવી હશે પણ મને મારા ગુદ માંડલના નેહા બહાલા છે.

શાહજહાં—મેનાં મહિયારી ! થાક લાગ્યો હોય તો પાલખી મંગાવું ! તમે કદી હાથી નહિ જોયા હોય ?

મેના—બાદશાહ ! અમ મહિયારીઓને હાથીનું કામ નહિ. અમારે તો ટંકે સવામણુ દૂધ દેતી બેસાનું કામ ! અને પાલખીઓ તો જનાનામાં રહેતી ધીખીઓને જોઈએ. હવાની પંખાડીઓ ગુર્જરીઓને નહિ !

શાહનહો—અરે, અમારા જનાનામાં ધણી હિન્દવાણીઓ છે.

મેનાં—(ગુસ્સામાં પણ આવેશને કબજામાં રાખી) બાદશાહ ! તમે રાગ છો અને અમે પ્રભુ છીએ ! પ્રભુની ગાળ ખાવી છે ? હેવાન કલા એટલાથી ધરાયા નથી !

શાહનહો—એમાં શું ? ઈનસાનમાત્ર હેવાન છે.

મેનાં—ગુર્જરો હેવાન નથી. તમે હસો.

શાહનહો—અરે મેનારાણી, ગુર્જરોમાં શું મોઢા છે. અમારા મોઢાએ આવશે એટલે ગુર્જરોને ભુધી જશે. બધી હિન્દવાણીઓ ભુધી જાય છે.

મેનાં—(આવેશ ઉપરનો કાણુ ખોલી જાય છે) બાદશાહ આપારે તો હું એકલી છું. પણ હું એકલી નથી. મારી પાછળ નવજામ ગુર્જર છે. (આવેશમાં આવી જાય છે.)

“ કે તું નવ જાણીય એકલી મારા ગુર્જર ચડે નવ લાખ રે ”

[કાશીના પ્રચર નૃત્યના અભિનયથી લીધી અનેકવાર બેસે છે. શાહનહો અગ્નિ થઈ આ દશ્ય જુએ છે. પણ હિન્દુઓને આડું થાય છે, તેમા કાઈ બીજા જરૂં નથી એ શાહનહો નહિ છે, ગુર્જરી દુરત જ રાગત થાય છે. પણ તેની આખો ફરી ગઈ છે.]

શાહનહો—(દસીને) શાદનહાઓને કેજનો ડર હોતો નથી. દુનિયાની દ્વેશ અમારા માટે છે.

[મેનાનો હાથ વળી કટારી રોલે છે. તે શાદનહાના ધ્યાનમાં આવે છે.]

મેનાં રાણી, શું શોધો છો ?

મેનાં—કટારી !

શાહનહો—(જરા પાછો હઠી) શા માટે ?

મેનાં—કેમ કાઢ્યા ડરતો નથી ને ? મારી કટારી રહી ગઈ છે એટલે જ બાદશાહ છાવણી જોવા ન આવી ! (ફરી આવેશમાં) લાવો તમારી કટારી અને પછી છાવણી જોવા આવુ ! અને તમને કાજકા માનો નાચ જનાવુ !

[શાહનહો વિચાર કરે છે.]

કેમ શો વિચાર કરો છો ? કટારી આપવાથી બહીઓ છો કે મેનાં છાવણીમાં આવે એથી બહીઓ છો.

શાહનહો—ઓરત ! શું તારી જખાન ચાલે છે !

મેનાં—જખાન એકલી નથી ચાલતી, હાથ પણ ચાલે છે. આપ કટારી આપ.

[મેના આવેશમાં આવી શાદનહા ઉપર ધમે છે. શાદનહો ખસી જાય છે. મેના પગી જાય છે. શાદનહો એને લેયકી થોડા ઉપર નાખી થોડા છાવણી તરફ મારી મુકે છે.]

બીજુ દશ્ય પૂરું થાય છે.

૧૨૫ ૩ વૃં

[જામને પાંચર આદની રાતે ગુર્જર જીવાનિયાઓ એક છે. મેના દરો પૂરો કરી જીવાનિયાઓ જામ મલક નૃત્ય કરવા એકઠા થાય છે. બધા ટીરીયા કાળે મોટી થાય છે. દીરો આવે છે.]

૧ જીવાનિયા—દીરા, આટલી બધી વાર કેમ થઈ ?

દીરો—મારી મામીની વાટ જોતો હતો. મારા મનમાં કે સટકાળાં લાગી શું વાતો સાવે છે ? પણ દહુ સુધી લાગી કે એમની સાથેનું બીજું કોઈ પણ આવ્યું નથી એટલે મામના પરમાએને ચિન્તા પેડી છે. મારા મોટા કાજકે અધીરા થઈ ગયા છે.

૨ જીવાનિયા—એ તો ભિયા! ધપડાંઓને ટેવ પડી. આપણે તું ત્યારે પેલો રાસ ચલાવને!

હીરો—ચાલો.

[બધા મહાકાવ્યના ગોઠવાઈ નૃત્ય રાસ કરે છે.]

હે એકવાર માતા ડોલ્યા રે માતા એકવાર દુઃખે ડોલ્યા
એ મહેણાના વેણે બોલ્યા રે માતા મહેણાના વેણે બોલ્યા
હે પારકો ભૂમિ ચાંપે હો દીકરા! પારકો ભૂમિ ચાંપે
હે આવડો શાને કાંપે હો દીકરા! આવડો શાને કાંપે
હે આવા શા જીવવા બહાલા હો દીકરા! આવા શા જીવવા બહાલા
હે મહેણાનાં વાગે બાલાં હો દીકરા! મહેણાના વાગે બાલા
રે ન્હોય આ સુખનાં ટાણા હો દીકરા ન્હોય આ સુખના ટાણા
કે પાક્યા શું કુખે પાણા હો દીકરા પાક્યા શું કુખે પાણા.

...
હે અભેસંગ જીઠે ને વીરસંગ જીઠે
જીઠે છે ખાવન વીર
હે નવલખ ગુરજર રહે મોરી માતા
રહે છે નવલખ વીર
આવડાં ન દેતું આજ મોરી માતા
આવડા ન દે તું આજ
માયા ધર તમ યાજ મોરી માતા
માયાં ધર તમ યાજ
હે પારકો ભૂમિ ચાંપે શું માતા
પારકો ભૂમિ ચાંપે
તો દીકરા જન્મે કાંપે હો માતા
દીકરા જન્મે કાંપે
કુળને લાગે કાળું જો માતા
કુળને લાગે કાળું
તો સોદીથી પાય પખાણું મોરી માતા
સોદીથી પાય પખાણું
થોડા ખોખારે ને તરવેર ચમકે
ચમકે છે આભમાં વીજ
હે ચમકે છે આભમાં વીજ મોરી માતા
ચમકે છે આભમાં વીજ
લોહી વરસે છે મેધ મોરી માતા
લોહી વરસે છે મેધ

હે લીધો' છે રજુનો ભેખ મોરી માતા
લીધો છે રજુનો ભેખ
મુવા જીવ્યાના જવાર મોરી માતા
મુવા જીવ્યાના જવા
હવે ન દેશો આજ મોરી માતા
હવે ન દેશો આજ.

[ઉવટની પક્તિઓ બોલાય છે ત્યાં એક બ્રાહ્મણ દોડીને આવતો હોય તેમ શાસત્રે આવે છે.]

બ્રાહ્મણ—અસ્થા જીવનિયાઓ! ચંદાજીનું ઘર ક્યાં છે? હીરાજી ક્યાં છે?

[કોઈ સાંભળતું નથી.]

અસ્થા લડવાની વાતો કરે છે અને આ લડવાનું આવ્યું છે તેની તો કોઈ વાત સાંભળતા નથી. હીરાજી ક્યાં છે?

[બ્રાહ્મણની બુઝાઈ ભેનારાનું ધ્યાન ખેંચાય છે. અને કેટલાક એની અજીબાજી બોલાય છે. શાસત્રા ભગણ પડે છે અને બધા બ્રાહ્મણ પાસે એકઠા થાય છે.]

હીરો—હું આ રહ્યો. મારું શું કામ છે?

બ્રાહ્મણ—અસ્થા તારું શું કામ છે? તારી ભાભી કેદમાં પડી?

હીરો—હૈં હૈં! મારી ભાભી કેદમાં પડી? કોણે કેદ કરી?

બ્રાહ્મણ—બાદશાહે! તારી ભાભીએ મારી જોડે સંદેશો કહેવાડાવ્યો છે—

ખીન જીવનિયા—શું, શું! ગોર! બધી ગુજરીઓ કેદમાં પડી?

બ્રાહ્મણ—બાદશાહની જાવણીમાં ગએલી જીવતી તે પાછી આવતી હશે! તમને મોકેને તમારા બેરાએ ધરમા રાખતા આવડતાં નથી. આ ગેવજોનો જીમ છે એ તમે જાણતા નથી!

હીરો—ગોર જીભ બંધ કરો! અસ્થા ભાઈબંધો, ઘોડારમાં જઈ ઘોડા તંગ કરો, અને હથિયાર બાંધો. દિલ્હીના બાદશાને જીતી ગુજરી લાવીશું. અરે એના શા ભાર છે? કેમ મદારાજ! હરામખોરો કેદમાં રખડશે, એટલે ગુજરીઓ પડદામાં રહેશે?

બ્રાહ્મણ—હવે બહુ શેનો બોલે છે? આ તારી ભાભી તો પડદામાં પેડી!

હીરો—અસ્થા ગેરોડા! (હીરીઓ, એના ઉપર ધસે છે. ખીનઓ એને રોકે છે.)

[ગામમાં બહાર ફેલાઈ ગઈ છે. નવલખ ગુજરી ચડે છે. તેનું વર્ણન આપણે એ પ્રાચીન પક્તિઓના ભેરનાર સપ્તેમાં સાંભળીશું. એના પાઠાન્વેશ વિષે આપણે તકરાર ન કરવી.]

" કે ત્યાંથી હીરીયો દોડીયોને, ગયો ઘોડાની પાશ્વ રે
કે તાણીને બાંધો તમને ને, દીલી મેલો લગામ રે
કે યશ હોય સો સગ ચલેને નદિ કાચરકા કામ રે
કે કેસરીઆ ભાઈ વાંધા પ્હેરો, ને હો નવ લાલગુલાલ રે.
કે દિલ્હી જીતીને ઘેર આજ તો, રેવન માફ નામ રે
કે હીરીયો ઘેરે એક જ ચઢયો ને ગુજર ચઢયા નવલાખ રે. "

દરય ત્રીજું પૂરું થાય છે.

દૃશ્ય થોડું :

[સમય : બાદશાહને દિલ્લી પહોંચતા થાય તેટલો, અને ગુર્જર સેનાને તેની પાછળ ચડતા થાય તેટલો. તિથિ-ફાગણ સુદ ચૌદસ.

પ્રથમકાળ સમયે કાંઠીનું એવું સ્વરૂપ હશે તેને મળતું ગુજરીનું સ્વરૂપ છે. ઇન્દિયોની શક્તિ ભોગમાં સીધી થતી નથી હોતી ત્યારે ચિત્તમા એક અપ્રતિદેવ શક્તિ ભરે છે. આને જ તરોબળ કહેતા હશે. આ શક્તિનું ચિત્તના અનન્ય પ્રયોજન સાથે લગ્ન થતાં જગતનાં સંહારક કે કૃત્પાદક તરવો નિર્માણ થાય છે. અત્યારે મેના ગુજરી બૂખી સિંહણ છે

મેનાએ કાળીમાનું મત આદર્યું છે. કપવાસ એટલે કે અત્રત્યાગ અને કાળીમાની કપાસનાથી એનામા સહજ પથ ચમત્કારી કમતા અને તેજ આગ્યા છે.

ગોખમાથી ગુર્જરાને અને તુર્ક સિપાઈઓને લડતા જુએ છે. હીરીઓ પાછો હટે છે. ગુજરી બહેકાય છે.]

મેનાં ગુજરી—અરે કેઈ છે કે ? કેઈ છે કે ? અરે મને નીચે જવા દો. અલી રૂપા ! અલી શોભા ! અલી આવો ! હીરીઓ પાછો હટ્યો. અરે કેઈ આવો ! હે ભોગમાયા ! ગુર્જરો હઠ્યા ! મને લડવા મોકલ, ભોગમાયા !

[રૂપા આવે છે.]

રૂપા ! હીરીઓ પાછો હટે છે. ગુર્જરાને જીવવું બહુ બહાલું છે !

રૂપાં—મેના ! બહી બાઈ ગાડી કેમ થા ! ગુર્જરાએ થાય એટલું કર્યું. ગુર્જર નવ લાખ અને મોગલ બાણ લાખ !

મેનાં—એમ ? ગુર્જરાએ થાય એટલું કર્યું ! હવે ગુર્જરી થાય એટલું કરશે. (વળી ગોખમાથી ભેધ) ના ના, હીરીયો રણુમા ધૂમે છે. અને મારા પરણ્યાને આધો રાખે છે ! હીરીયો પાછો હટ્યો ! રૂપાં, મારો સંદેશો હીરીયાને પહોંચાડ. મારી ઓઢણી અને કાંચળા હીરીયાને પહેવા મોકલ ! અને મારા હાથમાં સમશેર લાવ !

[મેના આવેશમાં નાચે છે અને ગાય છે]

“ કે બાદશાહની સાથ એસી લડું કે મેરા જુગમા હો જાય નામ. રે.”

[રૂપા જુએ છે કે મેનાને સત ચડ્યું છે. મેનામા માતાનું પધારી છે.]

રૂપાં—ખમ્મા મા ! ખમ્મા મા ! ગુર્જરો જીતશે ! ખમ્મા મા !

[શાહજહાં એકદમ દોડતો આવે છે. પાછળ ધવાએકો હીરીઓ ધસી આવે છે.]

શાહજહાં—મેના ! મારી બહેન ! મેનાં મારી બહેન ! મને ખચાવ !

રૂપાં—ખમ્મા મા ! ખમ્મા મા !

હીરીયો—(ગુજરીને ભેઈ પગે પડે છે) ખમ્મા મા ! ખમ્મા મા !

મેનાં—(શાન્ત થાય છે.) દિવરીઆ બિનો યા ! (શાહજહાં સામું ભેઈ પાછી આંખ ફાટે છે) હીરીઆ !

શાહજહાં—(જુએ છે કે આ કાંઈ દિલ્હીઓના ઢોંગ નથી) ખમ્મા મારી બહેન ! હીરાજી, તમારી ભાબીને માનભેર લઈ જાઓ. અમારી પાસે આવ્યા ત્યારથી એ ખોરાકને અડધાં પણ નથી !

[હીરાજી ભાબીનો હાથ ઝાડી લઈ જાય છે. શાહજહાં ભેઈ રહે છે.]

આ દિવસો મળ્યા કરે છે ! આટલા દિવસ ખોરાક વિના કેમ રહેવાય ?
[સાલજીનો યુદ્ધ યાદ કરે છે :

કે તલવારોની તાળી પડે ને લોહીનો વરસો મેઘ રે
કે તમારી ગુન્ગરી તમને સુંધી ગુન્ગરી હમારી બેન રે.]

ચોપુ દરમ પડું થાય છે.

દરમ પાંચમું :

[ગુન્ગરીના ગદમા વિન્યતોરણ બધાય છે. ગામ બૂદાર ઝીઓ વિન્યી ગુન્ગરી વીરોને વધાવતા રાત્રે મળી છે. ગુન્ગરીમેના પાછળ છે.

મેના ગુન્ગરીના કાળીમાના વધવાસ ચાલુ છે. બાબીને જલ્દી પારણ કરાવી વધામણીમા સામેલ કરવા હીરીયો મેના ગુન્ગરી અને સાથે બીજી ગુન્ગરીઓને પણ લઈ આગળ આવ્યા છે.

મેના અને સદિયરો છાવણી ભેવા ન ગધેલી ગામની ઝીઓ તરફ જુએ છે. એમના મુખ વપર આમના માટે આવકાર નથી, મેના ખચકાય છે, અને બીજી રહે છે.]

હીરીયો—ચાલો બાબી. હવે ઘર આવી ગયું. તમારું યત પૂરું કરો.

[મેના ચાલતી નથી. અને રિયર નજરે ગામની ઝીઓ તરફ ભેઈ રહી છે. બીજી ગુન્ગરીઓ હવે પણ દરેક બાબતમા મેનાને અનુસરે છે.]

બાબી ચાલોને ?

મેનાં—દિયરીઆ પગ નથી બેપડતા ! આમના મ્હેડા જોઈને. (રૂપાં સાધું જોઈ) રૂપા પેલું મ્હેલું યાદ આવે છે : બાદશાહની જોગમ ચવા ગઈતી. દિયરીઆ, મ્હેણાનો રોટલો ખાવો પડશે !

[મેનાની ચાલીર અને ગાનસ સ્થિતિ એવી છે કે આંવેરાની સ્થિતિ તેને સદન યદ્ ગઈ છે.]

(આવેશમા) દિયરીઆ ! મેના મ્હેણાનો રોટલો નદિ ખાય !

હીરીઓ—અરે બાબી, તમે આ શું બોલો છો ? તમને કાણ મ્હેલું રે !—તમને સાક્ષાત્ જોગમાયાના અવતારને !

મેનાં—(વિચિત્ર રીતે) મારું સન જોગમાયા જાણે છે.

હીરીઓ—બાબી ! જુઓ પેલા મારા મા બીજા ! અને પેલા તમારા ન્દાનકમા નજીકી બીજા ! ચાલો એમને બેટીએ, અને ઘેર જઈ પારણ કરીએ. ગુન્ગરીમેના આવે તે પેલા તો આપણે પાછા આવી જઈશું.

[મેનાનો પગ બેપડતો નથી. પણ હીરી દાય જોગમાને લઈ જાય છે. બધા ગામની ઝીઓ પાસે જાય છે. હીરીઓની ગાતા અને બ્દેન આગળ આવે છે, એમને સામા આવતા ભેઈ મેનાંને જ્ઞાસ આવે છે. મેના પ્રમટા તાણે છે.

હીરીઓ માતાના પગે પડે છે.]

માતા—બેટા ઘણું થયો.

બ્દેન—(એવારણા લઈ) બાઈ, બાબી બેસી લાવજો.

હીરીઓ—(જુલે છે કે બ્દેન બાબી તરફ જોતી નથી) બ્દેન ! મારી વદ તો આવરી તારે આવશે. પણ આ બાબી તરફ તો જો ! (બ્દેન મ્હેડું મરડે છે.)

[મેનાં સામુના પગે પડતા જાય છે.]

સાસુ—(પગ ખેંચી લાઇ) જોજો મને ચકતી, બાદશાહની બીબી !

મેનાં—(ટદાર ચર્ધ હુમટો કહાડી નાખે છે.) બાદશાહની બીબી !

[સાસુ અને નણ્દની પાસે ટોળે વળેલી ગામળી વહુઓ દીકરીઓ અને સાસુઓ તરફ મેનાં જુએ છે. દરેકના મોઢાના ઉપર બાદશાહની બીબી એ બોલ જુએ છે !

હીરીઓ દિહ્મૂદ ચકિલ ચકને બધું જુએ છે.]

મેનાં—(ફરીથી ચકિત તપને) બાદશાહની બીબી ! હું બાદશાહની બીબી ! બાદશાહની બીબીને લેવા તમારા દીકરાને મરવા મોકલ્યા હતા ?

સાસુ—મરવા ન જાય તો ગુર્જરાની લાજ જાય ! પણ મુસલમાનના ધરમા રહેલીને હું ધરમાં પાછું ? મારું કુળ હીણું કરવું છે ?

મેનાં—મારાથી તમારું કુળ હીણું થશે ! (મેનાંની આંખ ફાટે છે) ઓ જોગમાયા ! તું મારું સત જાણે છે. હીરીઆ હું મળું છું. તમારા બાપને કહેજો કે મેના તમારું કુળ હીણું નહિ કરે ! (ફરીથી એકવાર ફાટેલી નજરે સાસુ તરફ) બાપજી ! મારાથી તમારું કુળ હીણું થશે ! હે જોગમાયા !

[મેનામાં બધા નવું તેજ જુએ છે.]

હીરીઓ—બા ! બા ! શી ગજબ કર્યો ! માતાજી કોખા. માતાજીને મેં દિહ્મીમાં જોયા હતા-તે પાછા આવ્યા. (મેનાને) ખમ્મા કરો મા ખમ્મા. માફ કરો.

બધી સ્ત્રીઓ—(સાસુ અને નણ્દ સિવાય)-ખમ્મા કરો મા ખમ્મા કરો છોડના દોષ ખમ્મા કરો.

[મેના આચિષ્ટ યાચુ છે. માયાનો અગોડો ફરો યાચ છે. મેના દિવ્યસત્ત્વના પગલે વિદાય યાચ છે.]

બધાં—(હવે સાસુ અને નણ્દ પણ) મા રહો ! રહો !

[મેનાની પાછળ હાથમા કઠારીઓ કહાડી બીજી ગુર્જરીઓ જોગણીઓ જેવી જાય છે.]

બધાં—રહો ! રહો !

[પણ જોગણીઓનું દિવ્ય તૃત્ય જોષ બધા મૂક મર્ધ જાય છે. અને આનાથી વધારે જોવાની આપણે પણ આશા ન રાખીએ.

પણ સોઢવાયકા કહે છે :

“ કે ત્યાથી ગુર્જરી ચાલીયાને ગયા તે પાવાગદ રે
કે પાવા તે ગદમા અસોપ હો અઠ મહાકાળી કહેવાય રે. ”]

સામ્યવાદનાં મૂળતત્ત્વો

તમે છાપામાં વાંચ્યું હશે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓમાં ગેરાઓ પ્રત્યે અસંતોષ અને રોષની લાગણી લગભગ જોઈ છે અને બળવો ભંગેલો છે. આ બળવાના મૂળમાં છાપાવાળા બોલ્યોવિક્ષમનું ભૂત બાળે છે. સામ્યવાદી રૂઝિયા સામે જે ઝેરી પ્રચારકામ રિગાના હાથેવાતા ખખરચનીઓના ફળદ્રુપ બેઝનથી થઈ રહ્યું છે, જે ઝેરી પ્રચારકામમાં શાહીવાદી સરકારોનો અને એના ખાધીઆઓનો હાથ છે તેણે દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓની દિલચાલમાં બોલશેવિકોનો ભાહુ ઢાળ્યો છે. આ ખખરો કેટલી જીંધે રસ્તે દોરવનારી છે તે અનુભવી વાચક સમજે છે. પણ આ ખખરોમાં એટલું તો સત્ય છે જ કે દક્ષિણ આફ્રિકાની રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં એક સામ્યવાદી મંડળ છે અને તે ભેર પકડતું જાય છે. જે મહાપુરુષ સામ્યવાદનો પ્રણેતા છે એના નામે ચાલતા કેટલાંક મંડળો -માર્ક્સ ક્લબો-આને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દરની ધરાવે છે. ભેનીને પોતાના જીવનકાળમાં એવી અવિશ્વવાણી બાળેલી કે રૂઝિયાને ફરતી તમે ચીન જેવી દિવાલો બાધી છો છતાં સામ્યવાદનો પ્રચાર થવાનો જ થવાનો, કારણ કે એના પ્રચાર માટેની ભૂમિકા આમ-પ્રમ્મનો અસંતોષ છે. આ અવિશ્વવાણી સાચી પડી છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં, આસ્ટ્રેલિયામાં, અમેરિકામાં, સારા યુરોપમાં અને 'જુદા' એશિયામાં સામ્યવાદનો પ્રચાર ઝડપબંધ ચાલ્યો છે. આસ્ટ્રેલિયામાં મજૂરપક્ષ ભેરમાં છે. અમેરિકાના પ્રખર મૂડીવાદીઓ એમની પગાર સંબંધી નીતિ (Wage policy) સામ્યવાદના પ્રતિકાર માટે ધંડી રહ્યા છે. યુરોપમાં જુદા જુદા દેશોના રાજકીય પક્ષોમાં સામ્યવાદી પક્ષ બલવત્તર થતો જાય છે. ચીનમાં સામ્યવાદીઓ પહોંચ્યા છે. અફઘાનિસ્તાનમાં એમણે એમના દૂતો મોકલી દીધા છે. અને ઉવટે તુરકિસ્તાનમાં માર્ક્સના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. ભારતના દેહીઓએ તેમના ડાકમાંથી સામ્યવાદી પ્રચાર અજળ રીતે કપોં છે. આપણા રાજકારણમાં આ પ્રશ્ન હવે બ્યવહાર ઉપયોગનો થઈ પડ્યો છે.

સામ્યવાદનો પિતા માર્ક્સ યુગપ્રવર્તક પુરુષ હતો. એણે શીખવ્યું કે ધનના ઉત્પાદક મજૂરો છે. સંસ્કૃતિના પરોઢથી તેના ઉત્તરોત્તર વિકાસમાં આ મજૂરોએ જ દિરસો આપેલો છે, અને પોતાના પ્રાણ રેડ્યા છે. આ સિદ્ધાંત એક કે બીજા સ્વરૂપમાં પ્રાચીન સમયથી અનેક દિલસુદોએ પ્રતિપાદન કર્યો છે. પણ તેને પહેલવહેલો સમગ્ર જીવનને અસર કરતો સાચી રીતે જતાવનાર કાર્લ માર્ક્સ જ. અને તેથી જ સામ્યવાદના પ્રણેતા તરીકે તેનું નામ જગવિખ્યાત છે.

આ નવી બાવનાનો જન્મ થયો તે વખતની સામાજિક સ્થિતિ તપાસીશું તો આપણને તરત જ લાગશે કે તેને માટે ભૂમિકાનૈવાર થયેલી હતી. માર્ક્સના જન્મવેળાએ યુરોપ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના કડવા ફળ વાખી રહ્યું હતું. ઈંગ્લાંડમાં મોટાં કારખાનાં અપારામંથ રથપાયાં હતાં. આ કારખાનાં રથપાવાથી, મોટા મૂડીદારો પાસે ધન એકઠું થતું જતું

હતું. તે વખતના અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ આ રીતે વધતી જતી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ જોઈ ખુશ થતા હતા અને તેને આશીર્વાદ આપતા હતા. પણ ધીજી બાજુ મજૂરોની હાલત વધુ સ્થિતિ લાગણીપ્રધાન વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. મિત્રમાં મજૂર સ્ત્રીપુરુષોને 'સોળ' સોળ કલાક કામ કરવું પડતું, બાળકોને કારખાનામાં કામે લગાડવામાં આવતા અને એમનાં અકાળે મરણ નીપજતા હતાં. એકદમ વસ્તી વધવાને લીધે ઘરોની તંગી અતિશય વધી પડી હતી અને ગંદકી અને અનારોગ્ય હંમેશની વસ્તુ થઈ પડી હતી. મોટાં કારખાનાંને લીધે નીપજતા બધાં અનિષ્ટો અને સામાજિક અન્યાયો આ યંત્રવાદના પ્રારંભકાળમાં એના બીજા સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હતા.

માર્ક્સના જન્મ વખતનું એક ખીલું પ્રેરકબળ પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે: તે ક્રાન્સનો વિધવ. 'સામાજિક કરાર' નામે એક શકવર્તી પુસ્તક ફ્રેંચ નામના એક ફિલસૂફે લખ્યું છે. એ પુસ્તકે ક્રાન્સના વિધવ માટેની પૂર્વ તૈયારી કરી આપી. ખરી સત્તા એ પ્રજાની સત્તા છે અને પ્રજાનો અવાજ જે રાજતંત્ર રજૂ કરતું નથી તે રાજતંત્ર હસતી ધરાવવાને માટે નાલાયક છે, એ વિચાર રજનાર ફ્રેંચ હતા. આ ભાવનાએ પ્રજા ઉપર એટલી બધી અસર કરી કે થોડા વખતમાં ક્રાન્સના વિધવ થયો એવું એક વિદ્વાનનું કથન છે.

આ રીતે યુરોપ પ્રસૂતિની વેદના અનુભવી રહ્યું હતું અને આખા વાતાવરણમાં નવી ભાવનાના જન્મ માટે પૂરતી સામગ્રી પડેલી હતી. 'નવાઈ' નથી કે યોગણીસમી સદીના આ પ્રારંભકાળે અનેક વિચારકો અને તત્ત્વચાંચીઓને જન્મ આપ્યો. માર્ક્સના પુરોગામી-એના લખાણોમાં સામાજિક અન્યાયોનો વિરોધ અને નવી સૃષ્ટિની રચનાના બહુકારો સંભળાય છે. દુઃખી લોકોનો આર્તનાદ એમણે સાંભળ્યો અને એમની મુક્તિ માટે માર્ગ શોધવાની ઉત્કટ ઇચ્છા એમાં વ્યક્ત થતી આપણે જોઈએ છીએ. જે વિચારશ્રેણી માર્ક્સે રજૂ કરી તેનું ફ્રેંચ થોડેકાં અંશે એમને થયું હતું. ધાર્મિક વક્તવ્યવાળા વિચારકોને આ સામાજિક અન્યાયના મૂળમાં ઇસુના બોધેલા ઉપદેશોના લંગ જણાતો હતો. ઉદ્યોગની નવી પ્રથામાં મજૂરકલ્યાણ પ્રત્યે થતું પુરેપુરું ઈર્ષસ કેટલાકને બાસતું હતું, અને મજૂરકલ્યાણની યોજનાઓ વિચારવામાં તેઓ મન પરાવતા હતા. પણ રોગની સર્વપ્રાણી ચિકિત્સા કોઈએ નહોતી કરી વસ્તુસ્થિતિનું સાચું અને સમગ્ર ફ્રેંચ તો માર્ક્સને જ થયું. આમપ્રજાની નોંંડી એ પારખી શક્યો, અને એમના દુઃખની જડીલુદી એના હાથમાં આવી.

કોઈ પણ પ્રાણુદાયી વિચાર, આમપ્રજા માટે કલ્યાણકારી વિચાર, આપબોગની લકીમાં વિશુદ્ધ થયેલો હોવો જોઈએ એમ માર્ક્સનું જીવન આપણને બતાવે છે. માર્ક્સનું જીવન એટલે આપબોગની પરંપરા. એના જીવનનું એકએક પ્રકરણ આપબોગની 'કથાથી' ભરેલું છે. દુઃખ અને દારિદ્ર્ય વેદીને એણે દુઃખીઆઓને મુક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો. એના જીવનનો અભ્યાસ કરવા જેવો છે. આપણે તો આપણા વિષયને પ્રસ્તુત નેટલું હશે તેટલું જ આજે વિચારીશું.

૧૮૮૪નું સામ્યવાદનું જાહેરનામું માર્ક્સના જીવનનો ઘણો અગત્યનો બનાવ છે. આ જાહેરનામું એટલે મજૂરોની મુક્તિનું અત્યંત અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યના ઈંદોરો જેટલી અગત્ય

એ ધરાવે છે. આ જહોરનામાનું હાર્દ એના અંતિમ વચ્ચેનામાં છે. 'દુનિયાના મજૂરો, તમે એક યાઓ. તમારે કશું ગુમાવવાનું નથી. ગુમાવવાની હોય તો માત્ર તમારી બેડીઓ. અને મેળવાનું છે આપું જગત.' આ વચ્ચેના આમંત્રણ પર ટેટલી વિજળીક અસર કરે એ કદી શકાય એમ છે. અમદાવાદના મિલમજૂરોને આ શબ્દો જ્યારે સંજળાવવામાં આવતા ત્યારે તેમનામાં કાંઈ નવું એતન પ્રકટતું જોયું છે. આ એક જ ભાવનાએ મજૂરોની મુક્તિનું દાર ખોલી દીધું છે. આ એક જ અમકારમાં મજૂર સમજી ગયો છે કે એના સંગઠનમાં જ એનો છૂટકારો છે.

આ જહોરનામામાં કાર્લ માર્ક્સે પહેલવહેલા સામ્યવાદના સિદ્ધાંતો ખરાબર રજૂ ક્યાં. સામ્યવાદના મૂળતત્ત્વમાં ત્રણ ચોક્કસ અને એકબીજા સાથે સંકળાએલા વિચારો છે. આ દરેક વિચાર સ્વતંત્ર રીતે જીવી શકે એમ છે, અને સ્વતંત્ર રીતે પણ તે અણમૂલા વિચારો છે. કાર્લ માર્ક્સે પ્રતિપાદન કર્યું કે ઇતિહાસની ઘટનાઓના મૂળમાં તે તે વખતની આર્થિક રચના છે. કોઈ પણ યુગની આર્થિક રચના એ જ તે તે યુગની રાજકીય સંસ્થાઓ, ધાર્મિક મતો, સામાજિક નીતિ અને ન્યાય વિષેના ખ્યાલો, કાયદાઓ, દુકામો ઇતિહાસ ધડનાર એક માત્ર પ્રેરક બળ છે. કાર્લ માર્ક્સની વિચારશ્રેણીમાં માનવ ઇતિહાસનું આ મુજબનું દર્શન ધણો મદત્તવનો લાગ જાગ્યે છે. એ વધુમાં બતાવે છે કે ઇતિહાસની ઘટનાઓ કુદરતી ક્રમને અનુસરે છે અને તેમાં વર્ગવિરોધનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ નજરે પડે છે. આખા ઇતિહાસના પટમાં એક વર્ગને ઝીલ વર્ગ વચ્ચે વિગ્રહ કેમ જણાય છે, એ હવે માર્ક્સેને સમજાવવાનું રહ્યું. શોષણક્રિયાનું તત્ત્વ શોધી કાઢીને એણે એનું નિરૂપણ કર્યું. આ મૂળતત્ત્વો વિષે હવે જરા વિગતમાં જીતરીએ.

તમે બધા જાણતા હશો કે જાનરો સર કરવાની હરિદાસ એ ૧૯૧૪ની મોદી લડાઈનું મૂળ કારણ હતું. ઇતિહાસના આ બનાવ પાછળ આર્થિક પ્રેરક બળ હતું. અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ પાછળ આર્થિક કારણ નહોતું એમ કોણ કહી શકે? આપણી સ્વારાજની લડત મોટે ભાગે આર્થિક લડત જ છે. માર્ક્સે આ જ તત્ત્વ આખા ઇતિહાસની ઘટનાઓમાં વ્યાપક સ્વરૂપે જોયું. એણે જણાવ્યું, સુધારો અને જુદા જુદા જમાનાઓની સંસ્થાઓના પ્રભાવો નહીં કરવામાં તે તે વખતમાં જીવનનિર્વોહનાં ક્યાં સાધનો વપરાય છે તે જ જોવું જોઈએ. 'હાયરાળ એ સમાજને નિર્માણ કરે છે જેમાં કુટુંબ લોઈ આધિપત્ય બોગવે છે; પરાજયત્રથી ચાલતી રાણ એ સમાજને નિર્માણ કરે છે જેમાં હિલોગતો મૂડીદાર આધિપત્ય બોગવે છે.' જેના હાયમાં આર્થિક લગામ હોય છે તે સમાજના વિચારો ધડે છે, કાયદાઓ રમે છે, નીતિ અને ન્યાયનાં ધોરણો ચુકરર કરે છે. ઇતિહાસના દરેક યુગે સમાજની આર્થિક લગામ એક વર્ગના હાયમાં હોય છે અને તે વર્ગ ચાલુ આર્થિક વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવા પોતાને અનુકૂળ રાજકીય સંસ્થાઓ, કાયદા, નીતિ ઇત્યાદિ ધડે છે. સાહિત્ય અને કળા પણ તેનાં ચાહેરની માફક તેની પાછળ જાય છે.

મધ્ય યુગ અને અર્વાચીન યુગની જુદી જુદી માન્યતાઓ અને સંસ્થાઓની સરખામણી કરવાથી આ વધુ સમજાશે. મધ્ય યુગમાં પુરોષમાં 'રાજના દેવી દહ' નું તત્ત્વ સર્વમાન્ય હતું. રાજ એ રેવાથી અપતાર છે એમ જાણ જ માનતા. આજે આ માન્યતા હાસ્યજનક અને પોદાંગ લાગે છે. પરંતુ તે વખતની જમીનદારશાહીને અનુરૂપ એ માન્યતા હતી.

એકદંત્ય મૂઢીવાદી પદ્ધતિએ પોતાનો અગ્રાવ ધ્યાય અને આમગ્રજને રીઝવી શકાય એવું તત્ત્વ—લોકતંત્રનું તત્ત્વ—શોધી કાઢ્યું છે, જે લોકતંત્ર સહીસલામત રીતે ચાલે તે માટે ગઈ લડાઈમાં લાખો ખેડૂતો અને મજૂરોનો વધ થયેલ. આવું લોકતંત્ર હમણાંના વિચારકોને પોઠળ માલૂમ પડ્યું છે. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વગર રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય શા કામનું ?

આજ પ્રમાણે કાયદા વિશે. મધ્ય યુગમાં ગુલામી રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય હતી. કાષ્ટને પણ ગુલામીની પ્રયામા કાંઈ ખોટું બાસતું નહોતું. આ મૂઢીદારોના યુગમાં ગુલામીએ છૂપું અને બીધણ રૂપ લીધું છે, અને તે રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય છે. મજૂરને ગમે ત્યાં ગમે તે શરતોએ કામ કરવાને આજે છૂટ છે. પણ સમાજની તિબેરી પર તો મૂઢીદાર બેઠો છે, જેનું બળ મધ્યકાલીન રાજ કરતાં અનેકગણું છે—અરે, એમને ક્ષણભંગના રાજ, કાલસાના રાજ એમ ઊંડેચોક કહેવાય છે. રાવણના આ અવીચીન અવતારોને ઘેર પવન પણ પાણી ભરે છે. એનું પેટ ભરવા સારું લાખો મજૂરોને વેઠ કરવી પડે છે અને એની હજૂરમા રહેવું પડે છે. આ બધું કાયદાસર છે ! આજનો કાર્યદો નનમાલની પેલિત્રતા બધે છે. હું મહેલમા રહું, મારા મહેલના પગથિયા પર આરસપહાણ જેડેલા હોય અને તેના પર મખમલની મોઢક લીલી જાજમ બીછાવી હોય, એ મહેલમાં આરામ કરતા કરતાં બાતબાતના હું બોલન જમુ અને મારી બેન્કવેટમા શિષ્ટવર્ગને નોતડું, છાપાં તેના ભભકભાઈ પ્રશંસાયુક્ત વર્ણવેા છાપે; અને મારી મિલનો કામદાર ૮“૪૮”ની ઓરડીમા એના લાઈબાંડુઓ અને બાળકોના લુથ સાથે રહેતો હોય, એને પહેરવાને વસ્ત્ર ન હોય, ખાવાને અન્ન ન હોય અને દશ કલાક બેરીછોકરા સાથે મિલમા કામ કરતાં છતાં એના બાળબચ્ચા ફીડીમા થયરતા રહે અને એમને પીવાને દૂધ ન હોય, એમના પ્રત્યે કૃપા વરસાવી કાષ્ટક સગવડ કરી દઉં અને એમનું ઉત્પલ કરેલું ધન હું ખાઈ જાઉં છતાં હું રાજમાન્ય અને લોકમાન્ય છું, આજના કાયદા મુજબ હું કાયદેસર વર્તું છું ! અને મારી કૃપા વરસવાથી હું દાનીમા ખપી શકું છું !

ચાલુ વ્યવસ્થાને ટકાવી રાખવા ધર્મનો ઉપયોગ હંમેશ થયેલો છે એ જાણીતી વાત છે. આર્થિક લગામ જે વર્ગના હાથમા હોય તે પોતાની હરતી ધર્મમાન્ય છે એમ ખતાવવા પ્રયત્ન ન કરે ? આ વર્ગના હાથમાં ધર્મચુરુઓ રમકડા છે. રોમન કેથોલિક ધર્મ મધ્ય યુગની માન્યતાઓ પોષનારો હતો. પોપ પોતે જ ઓટો જમીનદાર અને જમીનદારશાહીનો પ્રતિનિધિ. ક્રિસ્ટલ વ્યવસ્થા પોષવા અને ટકાવવા પોપની સંસ્થાએ કેટલો ફાળો આપ્યો છે તે બધા જાણે છે. એન્જલ્સ (Engels) જે માર્ક્સના જમણા હાથ જેવો હતો તે કહે છે, ‘ગ્રોટરેટન્ટ ધર્મ એ મૂઢીવાદી ધર્મ જ છે.’ માર્ક્સ લખે છે, ‘કુદરતી બળો પર મનુષ્યે પ્રધાન પદ નહોતું મેળવ્યું ત્યારે તે બળોની મનુષ્ય પૂજ કરતો, હવે માણસ પુરુષોત્તમની પૂજ કરે છે.’ અત્યારે પણ જે જનસમૂહોએ આ કુદરતી બળો પર વિજય નથી મેળવ્યો તે વૃથા અને વહિ આદિ દેવોની પૂજ કરે છે. આપણી ઇશ્વર વિશેની કલ્પના અત્યારની આપણી માન્યતાઓને અતુરપ છે. મોરચુકુશ્ધારી, શીખચક્રગદાપદ્મવાળા પુરુષોત્તમની અગ્રણ્ય પૂજ કરીએ છીએ. ખરેખર ધર્મ પ્રજને ઉધારી દેવાનું અપીણ છે. સામાન્ય માણસ (Average Man) ની ભક્તિ ન્યારે થશે ત્યારે જ આમગ્રજનો છૂટકારો થશે.

સાહિત્ય અને કળા તો સામાજિક વાતાવરણને પ્રતિબિંબિત કરે છે. મધ્ય યુગની

માન્યતાઓ પ્રચલિત છે ત્યાં ત્યાં હજીય સાહિત્ય અને કળા જમીનદારો અને રાજ્યોની મદદતા અને વિદ્યાસિતાનાં ચિત્રો રજુ કરે છે. શેક્સપીયરના નાટકો અને પાત્રો મોટે ભાગે આમર્શના છે. આપણું આજ સુધીનું સાહિત્ય સમાજના ઉપલા વર્ગની મહત્વાકાંક્ષાઓ અને ગડમથલો રજુ કરે છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ, કાક અને મંજરી વગેરે પાત્રો એનાં જ પ્રતિનિધિ છે. સામાજિક અન્યાયો અને ગરીબોની વેદના રજુ કરતા સાહિત્યનું સર્જન હવે થવાના સ્પષ્ટ ચિન્હો છે. ધૂમકેતુ અને દિરેશના સર્જનો એના દાખલા છે.

હવે તમને સમજાયું હશે કે આર્થિક લગામ જે વર્ગના હાથમાં અમુક કાળે હોય છે તે વર્ગ સમાજનો રથ હંકારે છે. સમગ્ર ઇતિહાસ જે આર્થિક પ્રેરક બળને આભારી છે તે કુદરતી ક્રમમાં વિકાસ પામે છે અને ઉત્ક્રાન્તિના નિયમોને અનુસરે છે. માર્ક્સે બતાવે છે કે સંસ્કૃતિની શરૂઆતમાં ખાનગી મિલકત જેવું કશું નહોતું અગર જે મિલકત હતી તે સમાજની હતી. આ રીતિત બદલાઈ બેઠોતો અને જમીનદારો અને વાણીજીયો અને નાનાં કારખાનાંવાળા શ્રેષ્ઠો યુગ આવ્યો. પછી ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ અને મોટા પ્રમાણમાં માલની પેદાશ કરનારાં કારખાનાં રચાયા. આધુનિક મૂડીદારી પદ્ધતિમાં ગણ્યાગાંઠ્યા માલિકોના હાથમાં ધન ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનો એકઠાં થયેલા છે અને મૂડી એકત્રિત થયેલી છે; જ્યારે સમાજના મોટામાં મોટા ગરીબ વર્ગના હાથમાં ધનના ઉત્પાદનનું કોઈ પણ સાધન હોતું નથી. આધુનિક આર્થિક પદ્ધતિનો સ્વભાવ જ વળા એવો છે કે તેમાં દહાડે દિવસે ગરીબ વર્ગની સંખ્યા વધતી જાય છે અને ધનિક વર્ગની સંખ્યા ઘટતી જાય છે. છેવટે, સમાજમાં મજૂર અને માલિકના બે પરસ્પર વિરોધી વર્ગો સ્પષ્ટ અને જુદા પડી જાય છે. ઇતિહાસ જે જાલિમ અને મજલુમ, ફળનર અને ફલિતના વર્ગવિરોધની કથા છે તેનું જલદ અને ઉત્કટ સ્વરૂપ આ મજૂર માલિકના વર્ગવિરોધનું છે. દિવસે દિવસે તીવ્ર બનતા આ સંઘર્ષોને લીધે સામાજિક સંઘ્રામમાં સામસામા મોરચા મેડાય છે.

માર્ક્સના વિચાર મુજબ ઐતિહાસિક ક્રમમાં આ મૂડીદારી પદ્ધતિ આવશ્યક અને અગત્યની છે. મૂડીદારી રચના બે રીતે ઉપકારક છે. જે કુદરતી બળો પર મનુષ્યે વિજય મેળવ્યો છે એની વૈજ્ઞાનિક રીતે ઉપયોગિતા વધુમાં વધુ દસ્તસિદ્ધ મૂડીદારે કરી છે, માત્ર એ પોતાના સ્વાર્થ માટે એ સંગઠિત શક્તિ વાપરે છે. બીજી, મૂડીદારે રચાપેલા આ મોટાં કારખાનાંઓમાં છુટાછવાયા મજૂરો સંગઠિત થાય છે. જનશૂર થએલો મજૂર આ સંગઠનમાં મહા શક્તિ જુએ છે અને પોતાની બેઠીઓ તોડી નાખવા માટેની બધી સામગ્રી એકઠી થએલી છે તેનું લેને બાત થાય છે. મૂડીદારી પદ્ધતિના ગર્ભમાં જ મજૂરની શક્તિ અને નવી સામ્યવાદી રચના રૂઢેલી છે. વિકાસક્રમના છેવટના પગથિયાં રૂપી આ સામ્યવાદી સમાજમાં વર્ગ વર્ગ વચ્ચેનો વિરોધ નાશ પામશે, મજૂર પોતાનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવશે અને સુવર્ણ યુગ રચાશે.

હવે માર્ક્સની સામ્યવાદી યાત્રા પદ્ધતિમાં જે ઉલ્લેખ પણ મહત્વનો વિચાર સંકળાયેલો છે તેનો આપણે વિચાર કરીશું. મધ્ય યુગની તેમ જ અવગતિન યુગની સામાજિક અસમાનતાઓ કેમ યથા બને છે ? કારણ કે મજૂરને-ધનના ઉત્પાદનને એની મજૂરી નોટલું આપવામાં આવતું નથી એજે જે ધન ઉત્પન્ન કર્યું છે તેનો મોટો ભાગ એનો શો

પકાવી લે છે. મૂડીનું ખીજ આ જાતની શોષણક્રિયામાં છે. કાર્લ માર્ક્સે 'મૂડી' નામે એક મોટો ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં આ વિચાર ગણિતશાસ્ત્રની યોગ્યસાધ્યતા અને ખૂબ જીણવટથી રજૂ થયેલો છે. આ ગ્રંથ 'મજૂરની ગીતા' જેવો યથા પડ્યો છે. આ શક્યતઃ વિચાર રજૂ કરતું પુસ્તક કેવી કૌટુંબિક આપત્તિ વચ્ચે માર્ક્સે લખ્યું તેનું વર્ણન વાચતાં આપણી આખમાં આંસ આવે. માર્ક્સની પત્ની જેની (Jenny) એક ઉમરાવની દીકરી હતી. એણે ખીજ ખાળકને તરતમા જન્મ આપ્યો હતો. આખું કુટુંબ પૈસાની સંકડામણમાં ઘેરાયેલું હતું. આ જ વખતે માર્ક્સે સોળ સોળ કલાક લાંબાના મ્યુઝિયમમાં બેસી આંકડાઓ ભેગા કરી પુસ્તકની ભૂમિકા તૈયાર કરતો હતો. થોડા જ દિવસમાં મિત્ર પાસેથી ઉછીના લીધેલા પૈસા પુરા થયા. માર્ક્સે સિદ્ધાંત અને તેના જીવનકાર્યના ભેગે પૈસાના વારસે માથું નીચું નમાવે એવો નહોતો. ધરનું ભાડું ચંદ્રે જતું હતું. ધરધણીએ આવી જેનીને ધમકી આપી. પારણું બહાર ફેંકી દીધું. જેનીનું નાનું બાળક ભૂખુ ઠંડીમાં થયરતું બહાર પડ્યું. આવી આફત કામ પણ માણસને ગાઠો બનાવે, પરંતુ માર્ક્સે ધીરજથી અને હિંમતથી પુસ્તકનું કામ આગળ ધપાવ્યું. ધન્ય છે એને!

'મૂડી' નામના પુસ્તકમાં માર્ક્સે કિંમતનો સિદ્ધાંત સમજાવેલો છે. એ કહે છે, 'વસ્તુની કિંમત તેના ઉત્પન્ન કરવામાં જે સરેરાશ મામાજિક મજૂરી પડી હોય તે ઉપરથી જ યોગ્ય રીતે અંકાય છે.' માલના ઉત્પાદનમાં ત્રણ સાધનો આવશ્યક છે: જમીન કે કાચા પદાર્થો, માલ ઉત્પન્ન કરવાને જરૂરી સાધનો, (જેવા કે ટ્રેક્ટર કે હળ, સ્પ્રીંગલ કે રેટિયો) અને મજૂરી. માલ અને છતનું ધોરણ કે સામાજિક જરૂરિયાતો સંતોષવાનું હાથણ એ કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત આપવાને આડકતરી રીતે ઉપયોગી છે પણ એ વસ્તુની મૂળભૂત કિંમત તો એમાં પડેલી મજૂરી જ છે. કિંમતની આકાંક્ષી સરેરાશ ઉપયોગી ('average socially necessary') મજૂરી પર આધાર રાખે છે. નકામી ગીજો જે મજૂર ઉત્પન્ન કરે તો તેની મજૂરી એણે જાય. એ ઉપયોગી મજૂરી નથી. વળી સરેરાશ રીતે મજૂર કેટલું કામ આપી શકે એ ધોરણ જ કિંમત આંકતા વિચારનું આવશ્યક છે કારણ કે આગામી મજૂર એક કામ પર જે સમય વ્યતીત કરતો હોય તે પરથી ગણતરી કરાય તો પણ કિંમત ખરી રીતે ન આપી શકાય. એટલે પહેલાં કહ્યું તેમ, માર્ક્સે આ કિંમતનો સિદ્ધાંત શાસ્ત્રીય રીતે મૂકેલો છે.

એક સાદો દાખલો લેવાથી આ સિદ્ધાંત સરળતાથી સમજાશે. વીસ રતલ રૂમાથી સુતર બનાવવું હોય તો તેની સુતર તૈયાર થયે કેટલી કિંમત પડે, તે વિચારીએ. ધારો કે વીસ રતલ રૂના આપણે ૧૫ રૂપિયા આપ્યા. ત્રાક વગેરે સાંચાકામનો ધસારો, વ્યવસ્થા ખર્ચ, વેસ્ટનું નુકસાન વગેરે બધું યદ્યપે તેના પર ખીજ ૩ રૂપિયા ચડ્યા. દરે મજૂરી ઉમેરો. એ મજૂરી ૨ રૂપિયા હોય તો રૂમાથી જે સુતર ઉત્પન્ન થયું તેની કિંમત ૨૦ રૂપિયા થઈ. પણ ખગરમાં આ સુતર વધારે ભાવે વેચાશે. મિત્રમાલિક તેના દામએ ઉપર ચડાવશે. જે માલિક ૨૫ રૂપિયે આ માલ વેચે તો ૫ રૂપિયા એ ખાઈ જાય છે, તે મજૂરનું જ ખાઈ જાય છે. એની વ્યવસ્થાનો ખર્ચ તો ઉપર આપણે ગણ્યો જ છે. માલિકે જે મૂડી ભેગી કરી છે તે આ રીતે જ એકઠી થયેલી છે. જે માલ ઉત્પન્ન કરવાના પહેલાં જે સાધનો—જમીન કે કાચા પદાર્થો તેમજ દરિયાદો કે યંત્રો—મજૂર પાસે હોય તો આ શોષણક્રિયા નષ્ટ થાય.

અમદાવાદના મજૂર મદાનને કાદેલા આકાશ ઉપરથી જણાય છે કે ત્યાંની ૪૫ મિલોના સરવૈયા બનાવે છે કે તેમણે ૩૧૨ લાખની થાપણ પર ૧૨૪૦૬ લાખ નફો ૧૯૨૭ ની સાલમાં કર્યો હતો. આમાંથી ૩૬૦૦૫ લાખ ધસારા ફંડના બાદ કરતાં જે ૮૭૮૧ લાખ રહ્યા તેના ૩૫ ટકા જેટલી એટલે ૩૧૦૧ લાખ રકમ એજન્ટોના કમીશન ખાતે મળી હતી. અને છેવટે ભરાયેલી થાપણના ૧૮ ટકા જેટલો ચોડખો નફો સરકાર મિલોને રહ્યો હતો. એજન્ટોના કમીશનના ૩૫ ટકાની મોટા ભાગની રકમને આ શોષણક્રિયા જ માની શકાય. થાપણ પરના નફાની વાત તો આપણે બાબુ પર રાખીએ છીએ. કમીશનો ઉપરાંત એજન્ટો અનેક રીતે મિલોમાંથી લાભ લેવાય છે એ વાત પણ ખૂબી જઠ હલકામાં હલકું ધોરણ વિચારવા આપણે આ કમીશનના મોટા ભાગને શોષણક્રિયા કહીએ છીએ. 'મોટો ભાગ' કહ્યું કારણ માસિક પણ મજૂરની ચાક ૧૦ કલાક કામ કરતો હોય તો તેને પણ એવી મજૂરી મળવી જ જોઈએ. હવે તમને સ્પષ્ટ રીતે સમજાયું હશે કે આ શોષણક્રિયાનું નત્વ કેટલો ગંભીર કરે છે. મૂઠી માત્ર મજૂરીમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે એનો આપણે હળવામાં હળવો વિચાર અત્રે કરેલો છે.

અત્યારના મૂઠીદારોએ ધન ઉત્પન્ન કરવાના ઉપરોક્ત બે સાધનો કબ્જે કરેલાં છે- આ જ શોષણક્રિયાની પાપી પ્રથાથી. આ બે સાધન પ્રજા સમગ્રની મિલકત યર્ષ જાય એટલે મજૂર પોતાનું હકનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે. માટે માકસે થોપણા કરી કહ્યું કે ખાનગી મિલકતને—જે ખાનગી મિલકતથી ગુલામીની પરંપરા ઉત્પન્ન થાય છે તેને—દફનાવી દો, એને સમાજની મિલકત બનાવો અને સામાજિક દિત માટે વાપરો.

કૌપોદ્ધિકન જે સ્વૈરવાદનો મોટો હિમાયતી છે તે તો આપણને આંકડાઓથી જતાવે છે કે જો આજની સ્વાર્થી મૂઠી સામાજિક બની ગય તો મનુષ્યને પોતાનાં સુખસમૃદ્ધિનાં સાધન ઉત્પન્ન કરવા અને સુખી હુંદગી ગાળવા માટે આજના વિજ્ઞાના યુગમાં દરેક જ બે કલાક મજૂરી ભાગ્યે જ કરવી પડે. કુદરતની રિક્તસિદ્ધિ આજે મોટા પેટવાળો મૂઠીદાર પચાવી પડ્યો છે તેથી આધુનિક યુગના અનેકવિધ સાધનો હોવા છતાં કાપડ ઉત્પન્ન કરતો મજૂર પહેરવાને કાપડ પામતો નથી, કાલસાની આણુમા પુરાછ રહેતો મજૂર ઠંડી માંમે રક્ષણ મેળવવા કાલસા પામતો નથી, જિયારો આખો દિવસ પરસેવો ઉતારતો ખેડૂત ધાન પામતો નથી. કેટલો અન્યાય! અને એમાંથી બચવાને માત્ર ખેડૂત અને મજૂરની જાગૃતિ એ કેટલો સાચો ઉપાય!

આ નવા વિચારની અસર આર્થિક રીતે પણ અનેક મળી છે. આજે માત્ર જાહેર ખજાર અને નવી ફેન્સી જરૂરિયાતો પેદા કરવા અને સંતોષવા દગલાખંધ માલ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે જાહેર ખજારમાં વેડફાતી પ્રગ્નશક્તિ બચશે અને આડે રહેતે આકાંક્ષાઓ નહિ વળે. વળી દરિદ્રાધને લીધે જોઇએ તે કરતા વધુ માલ પેદા થાય છે અને ખડકાય છે. પરિણામે અર્થદાઓએ કહ્યું છે તે મુજબ દશ દશ વર્ષે કે વખતે વખતે 'Crises' આવે છે અને અર્ધ કાગળ પડી ભાગે છે. આ નવી ભાવના સમગ્ર તો માલ ઉત્પન્ન કરવામાં શકે સંકલના અને મેષમ પગાપ. અત્યારે માલ ઉત્પન્ન કરતાં મનુષ્યકલ્યાણને વિચાર ભાગ્યે જ થાય છે. આ નવી ભાવના સમગ્ર તો એ વિચાર પ્રધાનપદે આવીને બેસે. ધન

એકઠું કરવાની લોહીપતામાં પ્રગતિ અહિં ન થાય. સમાજમાં ધનની અન્યાયી વહેંચણી બધે છે તે અસમાનતાઓ અને અન્યાયો સદંતર નાશ પામે. દરેક માણસને પોતાની શક્તિઓ અજમાવવાનો અને મનુષ્યત્વના વિકાસનો સુઅવસર મળે. પ્રગતિ સર્વોદય થાય.

નવી સામ્યવાદી રચના કેવી હશે ? ભાવિ સમાજનાં સ્વપ્નાં સેવવા કરતાં આની કલ્પના માટે તો આપણે આધુનિક શિયા તરફ જ નજર નાખવી જોઈએ.* માકર્સે જે સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કર્યા તેને મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપનાર લેનીન. આધુનિક શિયાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા એણે કરી છે. આપણને એ માકર્સના સિદ્ધાંતો ગળે જીનમાં હોય તો આજે શિયા સફળ થયું છે કે નિષ્ફળ એ પ્રશ્ન મુઝવનારો નહિ થઈ પડે. માકર્સના સામ્યવાદનાં ત્રણ મહત્ત્વના તત્ત્વો વિષે અનેક વિચારકોએ જુદા જુદા અને સમગ્ર રીતે વિચાર કર્યો છે અને ઘણું ઝીણું કાંત્યું છે. માકર્સનું ઐતિહાસિક મર્ચન એકાગ્રી છે એમ કહેવાયું છે, ઇતિહાસમાં માત્ર વર્ગ વિરોધ નથી તેમ હજી પણ સમાજમાં બે પરસ્પર વિરોધી સ્પષ્ટ વર્ગો નથી પડ્યા અને માકર્સની એ ભવિષ્યવાણી ખોટી પડી છે એમ કહેવાયું છે, માકર્સનો શોષણક્રિયાનો સિદ્ધાંત ત્રુટીઓવાળો છે એમ કહેવાયું છે, પણ માકર્સની આખી વિચારમાળા છેવટે તો અર્ધપક અને અખામિત રહેલી છે. એનું તત્ત્વ એના અનુયાયીઓએ કપૂત રાખ્યું છે, સમાજ પર શાસન અસાધનાર વર્ગ એને નાખ્યો છે, દરેક દેશના કાયદાએ એને થોડે બહુ અંશે સ્વીકારી ખેંચણી આપી છે, અને કરોડો દુખી અને અસહાય ખેડૂત અને મજૂરોએ એમાં પોતાનો તરણોપાય જડાવ્યો છે. ભાવિ ગમે તેવું હોય પણ આજની સામાજિક અસમાનતાઓ જેને કંપતી હશે, ગરીબની ખાંધે આપણે ચઢીને એકા છીએ એનો અંતરનો ધા વાગ્યો હશે તે તો આ અન્યાયો અને અસમાનતાઓ તોડી નાખવાના ધર્મયુદ્ધમાં લાખો ખેડૂતો અને મજૂરોને સાથ આપશે અને એમની જંજીરો તૂટશે ત્યારે કોણ કયું સ્થાન લેશે એ પ્રશ્ન મુઝવશે નહિ. ગાંધીજીની સ્વરાજની સેનાના સૈનિક તરીકે આ જ દિશામાં આપણે ક્યકદમ કરીએ છીએ એની તમે ખાતરી રાખજો.†

જીવજીવલ ક. ચાંપાનેરીઆ

* આખ્યાનનો આ બીજો ભાગ અગ્રે આપ્યો નથી.

† જોકમદ આદિત્ય મહા પ્રમથ અધ્યક્ષ સામ્યવાદી નેપ જીવજીવલ

કાઠિયાવાડી બોલી*

૬

વર્તમાનકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનો 'આ' પ્રત્યય.

'ભણતી હા રે કાનડા કારા' લોકગીત.

'કાંઈ ભણા ?' વગેરે આયગની બોલીમાં આ પ્રત્યય દેખાય છે. આનો વપરાશ હવે તો સાવ ઘસાઈ ગયો છે. માન ભરવાડ, આચર વગેરેમાં એ સંગળાય છે.

સિધી અને ધેનનીમા પણ વર્તમાન પહેલા પુ. એક.-માં આ પ્રત્યય છે.^૧

આ પ્રત્યયની પ્રક્રિયા તપાસીએ.

રા. જવેરચંદ મેઘાણી એક જગ્યાએ 'સા' પ્રત્યય ગણાવે છે તે ભ્રમભૂલક છે. અને તદ્દન અશાસ્ત્રીય રીતે 'ભણે' 'હું હું છું' વગેરેમાંથી ઊતર્યાની અટકળ કરે છે.^૨ ડૉ. દુમ્પ આ પ્રત્યયને પ્રાકૃત પ્રથમ પુ. એકવચનના મિ ની સાથે મંદેષ છે એમ જણાવે છે. વધુ ચર્ચા તેમણે નથી કરી જે બીમ્સ જરા વધુ કલ્પના દોઢાવે છે. તેના ધારવા મુજબ સંવલ્લામિ નું મૂઢુ રૂપ ચલાંઈ થયા પછી તેમાંથી આ 'ચલા' આવે. તેનું એમ કહેવું છે કે આમાં બીજાસાથ વધુ છે કારણ આથી તે પાંચ ભાષાનાં રૂપો (મરાઠી અને ઓરીયા ચલે.—જે ઉપર લખેલ 'ભણે' ની સાથે એકરૂપ છે; બંગાળી ચાલિ; અને પંજાબી અને સિંધી ચલાં) સમાજાવે છે. આ કલ્પના આમ સજા લાગે છે; માત્ર એક જ વિષ્ણુ તેમણે દેખાય છે તેણે સ્વીકારેલ કાલ્પનિક ચલાંઈ રૂપ ઠાઠ પણ પ્રાકૃત વૈયાકરણે નોંધ્યું નથી. વપરાશમાં જો આ રૂપ દોષ તો તે તેમની સમજાતી સ્વીકારવામાં કરી જ અઠ્યણુ નથી. પરંતુ દુભાંગે આ રૂપની નોંધ પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ક્યાંય નથી લેવાઈ એટલે તે રૂપને તેની કલ્પના સિવાય, બીજે કરી પણ આધાર નથી.

પરંતુ એક બીજી ચર્ચામાંથી જ આની કુંચી મળે તેમ છે. બીમ્સ લખે છે કે રજપુ-તાનાની બોલીઓમાં પ્રથમ પુ. જદુવચનનું રૂપ 'ચલા' થાય છે.^૩ આનું અવનરણ તે સંવલ્લામ: પ્રા. ચલામુ ઉપરથી ચલાંડ કાલ્પનિક રૂપ લઇને આપે છે. અહીં પણ ચલાંડ ક્યાંય પ્રાકૃતમાં નથી મળતું. પરંતુ બીમ્સે જો વધુ તપાસ કરી અપભ્રંશની પ્રક્રિયા તપાસી દોત તો આનો નીકાલ ચર્ષા નત. અપભ્રંશમાં વર્તમાન પ્રથમ પુ. એકવચન માટે ડં પ્રત્યય છે, એટલે રૂપ મળતું કે ચલાંડ થાય. તેમ જ જદુવચનમાં કું પ્રત્યય છે જેથી રૂપ

* આ લેખના આરંભા બે વારા માટે જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૬ પૃ. ૧૬૨, ૨૧૧.

૧. ૨૧૧ થી ૨૧૨ થતા દસમાં ૩-૪-૫ વિભાગનો સમાવેશ થઈ ગયો છે.

૨ જુઓ: ડૉ. દુમ્પનું મિષ્ટી વ્યાકરણ પૃ. ૨૮૧-૨૮૨ તથા બીમ્સ પૃ. ૧૦૨.

૩ જુઓ: સૌરાષ્ટ્રની રજવાડા પૃ. ૧૪

૪ જુઓ: બીમ્સ પૃ. ૧૦૪

૫ બીમ્સ પૃ. ૧૦૫. ૬૧ મીમંસુકન પણ રાજસ્થાની ચારે બોલીઓમાં આ 'આ' પ્રત્યય બનાવે
D. L. S. Vol. IX Part II p. 11.

ચલહું યાય, જેમાંથી ચલહું યતાં વખત ન લાગે કારણ હું નો લોપ ધણી જાર થતો. આ જન્નેમાં સસ્કૃતમાં જેમ વિકરણ આ પહેલા પુરુષમાં લંગાય છે તેમ લંગાય એટલું ધારીએ તો બધું સરળ થઈ રહે. અહીં પણ કલ્પના તો આવે છે. પરંતુ કલ્પનાંથી કૃદાવવાનો પ્રદેશ દૂકા-ધણો દૂકા જની રહે. ચલહ ઉપરથી પરજાઈ પણ 'ચલો' આવી શકે. અંતિમ ઉ, જોડી જતાં પાત્રને લંગાવી અતુસ્તાર ત્યાં દબે એમ અને આથી પણ 'ચલો' થઈ શકે.

૭

વિવૃત એ અને એ નો અભાવ.

ખીજ બધી આર્ય હિંદી ભાષાઓ કરતાં, ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષામાં એ અને એના વિવૃત ઉચ્ચારનું જે તત્ત્વ છે તે તદ્દન નીરાળું છે. ગુજરાતીમાં આ વિવૃત ઉચ્ચારનાં અસ્તિત્વ વિશે ઘણા વિદ્વાનો^૧ એકમત છે. અને આ ઉત્સર્ગની વિસ્તૃત ચર્ચા મુ. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાનાં ભાષણોમાં કરી છે.^૨ આ વિવૃત ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં છે તેમાં ના નહિ; પણ એમ લાગે છે કે ગુજરાતી ભાષાની વાત કરવી હોય ત્યારે આ વિવૃત ઉચ્ચારનો ઉત્સર્ગ ભાષામાં વિકલ્પે પ્રવર્તે છે એમ જ કહેવું જોઈએ. કારણ ઠાઠિયાવાડમાં હાલાર અને સોરઠમાં આ ઉચ્ચાર નથી સંભળાતો. જામનગર, રાજકોટ, જુનાગઢ, વેરાવળ વગેરે રથજના લોકોના ઉચ્ચારમાં આ તત્ત્વ નથી જ. આનું એક સમ્બળ પ્રમાણ એ છે કે તે ભાગના વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અંગ્રેજી ભણવાની શરૂઆત કરે છે ત્યારે અંગ્રેજી ભાષાના વિવૃત ઉચ્ચારોને બદલે, હંમેશા સાંકડા ઉચ્ચાર કરે છે. આ મુશ્કેલી ઠાઠિયાવાડના તે ભાગના ફરેક શિક્ષકે અનુભવેલી હોય છે. ભાવનગર અને ઝાંસાવાડમાં આ વિવૃત તત્ત્વ દેખાય છે, અને રાજકોટમાં ભણતા એકાદ ભાવનગરી ભાઈના ચોપડીના વિવૃત ઉચ્ચાર તરફ દર્શતાં હાલારીઓ જોયા છે. એટલે વિવૃત એ અને એ નો અભાવ હાલાર અને સોરઠની બોલીનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ ગણાય.

હવે ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં, આવે વિકલ્પે થતો ઉચ્ચાર ભાષાશાસ્ત્રના નિયમને અનુસરે છે કે નહિ તે તપાસીએ. આ વિવૃત એ અને એ ગુજરાતી તેમ જ મારવાડીમાં જોતરી આવ્યા તેની પછવાડે રહેલી એસરનું પ્રયક્ષરણ મુ. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાની તે ચર્ચામાં આમ કર્યું છે. એક દાખલો લેવાથી વધુ સરળ થશે.

જ્યાં 'એસે'ના 'એ'નો ઉચ્ચાર વિવૃત છે તે રિયતિનું અવતરણ રા. નરસિંહરાવભાઈ આમ સૂચવે છે:

उपविशति=उवविस्तइ उवइसइ इइसइ=असे
તેવી જ રીતે

'કાણુ'ના વિવૃત ઉચ્ચારણનું અવતરણ આમ છે: कः पुनः=क उण चैवण=काणु. આ જન્ને દાખલામાં તેમના મૂળ પ્રમાણે, અન્તર્ગત 'અણ' કે 'અઉ' આ વિકારમાં પહેલાં 'અય' અને 'અવ' પ્રતિ સંપ્રસારણને લીધે ઘાય છે, અને પછી તેમાંથી વિવૃત એ અને એ ધાય છે.

અહીં આ અવતરણ વિશે કશું જ કહેવાનું નથી, પરંતુ આ જન્ને શબ્દોનો સાંકડો

૧ રા. નરસિંહરાવભાઈ, ડો. ટેસીટારી, રવ. મજલાલ યાત્રી, કવિ નર્મદારાઈ, રા. દેસાઈ-લાલભાઈ, રવ. નવલસમસાઈ, સર જ્યોત્સ્ના ગ્રીવ્સન, બીએસ, ડો. સર લાડારાઈ, (આ હજીકત રા. નરસિંહરાવભાઈનાં ભાષણોમાંથી જ લીધી છે.

૨ જુઓ 'Gujarati Language and Literature vol. 1, pp. 125-56.

સમુદ્રને

અગાધ છું અપાર છું અતર્ક્ય અંતરાત્મવાન
 પ્રપૂર્ણ શક્તિમાન તું પ્રસન્ન ભવ્ય ને મહાન
 સદા વિશાળ સાર શાન્ત ને કદાચ રૂદ્ર તું
 અનેક અર્થ સ્થાન ને નિદાન છે સમુદ્ર તું
 રવિ તથા અપૂર્વ તેજ પૂર આ ઝરી રહ્યા
 ઉરે મલાં છતાય તેમની નથી તને સ્પૃહા
 પ્રતાપ પુનઃ હોય તોય કારનાર કે તને
 અગાધ સત્ય ગાનમસ્ત એકલા સમુદ્રને !
 પરંતુ એ હિમાશુ આવી રાચતો નજો જમલાં
 પ્રસન્ન મસ્ત વારિધીય નાચતો હસે ત્વહા
 પિય્ય પૂર્ણ મિત્રની ન પ્રાપ્તિ કે વધાવશે
 પરંતુ હવે વ્યક્તિમા સમુદ્ર તુલ્ય કે થશે.
 સદાય પૃથ્વી સાથ યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું તને
 મટાડી માટીને બધું રસે બર્ષુ, કર્ણુ ગમે
 પ્રચંડ કે તરંગથી શિલાતલો ઉઠાડીને
 કરી દઈ સુરેચુરા ધણાકને' છુડાડીને,
 સ્વરાજ્ય સ્થાપનાર સર્વ કામને દિશા વિષે
 ઉપાધનાર કાઈ ઉગ્રશાસનો ? કથા મિથે !
 ઉછે રહે શું પૂર્ણ સામું જોર કાઈ કુદનું
 ખરેખરો જણાય એક નાથ એ સમુદ્ર તું.
 કદાચ કેપની છટા મુખાકૃતિ પરે તરે
 કદાપિ ફોજ પામનાર વારિધિ ન અંતરે
 કરે કદાચ વિશ્વદોષ ફર દષ્ટિ શાસન
 રસાળ અંતરે ન કોષ રહોંચશે કદાચન.
 તુથી જ કેટિ' નાવ ચાલતાં જણાય તે છતાં
 ન કાર્ય ભેપ તેમના તને જણાય સ્પર્શતા
 સદાય મસ્ત બાળ શો વિશાળ તું રમ્યા કરે
 હશે તરંગ મહાલતા અગમ્ય. કેતરો પરે
 વિશાળ યાન છે ન તો શું જાણું તું વિશાળને
 રસમ ના પૂરેપૂરો હું જાણું શું રસાળને
 પરંતુ એક વાત અંતરે મહી રહ્યો જ છું
 ન ખૂંજ જૂંજ છું જ છું જ એકનો સમુદ્ર તું.

આમાં ન સમજવાય તેવું કંઈ જ નથી. ભવિષ્યકાળમાં તળ ગુજરાતીમાં પણ, બીજા પુરુષ અને વચનો તથા ત્રીજા પુરુષ બન્ને વચનોમાં 'ઇ' નથી. આ જ પ્રક્રિયા ઉપર બાર મૂકાઈને પણ આ 'ઇ' ઉઠાડાયો હોય.

૬

બ્યંજન પછી આવતા 'ઇ' નો લઘુ પ્રયત્ન ચકાર નથી થતો.

તળ ગુજરાતીમાં બ્યંજન પછી આવતા 'ઇ' નો લઘુપ્રયત્ન ચકાર થાય છે.

અક્ષિપ્ત = અક્ષિપ્તો = આખ્ય^૧

એવી જ રીતે ગાઘ્ય, રીત્ય, જાત્ય, લાબ્ય, બોલ્ય વગેરે. પણ આવી દરેક જગ્યાએ સુરતીઓની પેઠે કાઠિયાવાડીઓ પણ આંખ, ગાઠ, રીત, જાત, લાવ, બોલ વગેરે વાપરે છે. આમાં બોલનારનું વલણ 'ઇ' નો લોપ કરવાનું જ રહે છે. 'ઇ' કે 'ઉ' નો લોપ કરવાની વૃત્તિ માટે ગુજરાતીઓ કંઈ ઓછા જાણીતા નથી.

પરંતુ કાઠિયાવાડમાં આ લઘુ પ્રયત્ન ચકારનો બદલકાર કરવાની વૃત્તિ કંઈકે તીવ્ર લાગે છે. મૂળ ભૂતકૃદંતમાંથી ઊતરી આવેલા રૂપો જે આજે ભૂતકાળના રૂપો તરીકે વપરાય છે તેમાં પણ કેટલાક કાઠિયાવાડીઓ ચકાર નથી વાપરતા. 'લાબ્યો', 'બોલ્યો' ને બદલે 'લાવો', 'બોલો' કહેનારા સાંભળ્યા છે. તેમ જ 'પાઘ્યું' 'વાઘ્યું' ને બદલે 'પાઠું' 'વાઠું' કહેનાર પણ છે. મેઘાણીએ 'જ્યો' ને બદલે 'જો' નો પ્રયોગ નોધ્યો છે.^૨ 'પાઠું' 'વાઠું' માં તો લજ્ઞ ય દાખલ કરવા જેટલે પણ કાઠિયાવાડીઓ નથી પડોઆ.

પરંતુ આ લઘુપ્રયત્ન ચકારનો વિચારથી વધુ તોફાન મચ્યું છે. જાલાવાડ, સોરઠ વગેરે ભાગોમાં, ધણીવાર એમ કહેવાય છે કે આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર છે. સર જ્યોર્જ ગ્રીન્સન લાબ્ય, આબ્ય વગેરે જોડણી આપે છે.^૩ રા. મેઘાણી પણ ધણીવાર આવી જોડણી વાપરે છે.^૪ અહીં એમ કહેવાનો આશય નથી કે આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર આ ભાગમાં તદ્દન નથી વપરાતો પણ જેટલું જ રપટ કરવાનો હેતુ છે કે તેનો વપરાશ બહુ જ મર્યાદિત છે. ખરી રીતે સર ગ્રીન્સન વગેરેએ આપેલી જોડણીવાળા 'આબ્ય' 'લાબ્ય' ના ઉચ્ચાર 'આઇવ' 'લાઇવ' જ થાય છે. અને આ રૂપો કંઈ ન સમજાવી શકાય તેવા નથી.

સમાપ્ત

ડૉક્ટરશાય રંગીસદાસ માંકડ

૧ જુઓ S. L.L.

૨. રસધાર પૃ. ૧૪.

૩. L. S. vol. IX Part II p. 427.

૪. જુઓ

'કાઈ બીજું હાર્યું છે ૧'—દાદાજીની વાતો-બીરોજ. પૃ. ૬૫.

અહીં બોલવામાં 'હાઈરે' જ વપરાય છે.

'હવે ધુપ લાબ્ય, દીપ લાબ્ય'—કાવઠી, પૃ. ૬૨.

'હમ્ય એલા' સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૩.

આ બધા દાખલામાં કા તો ચકાર બોલાતો જ નથી અને તેને બદલે, પ્રતિસંપ્રસારણ તથા ચર્ચાવ્યત્થથી (metathesis) આવેલા 'ઇ' વપરાય છે અને કા તો (બહુ જ જુદા દાખલામાં) આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર વપરાય છે ત્યાં તે અત્યાક્ષરની પડેલા બોલાય છે. બોલવાનાં આ જ વલણને લીધે અસુક ભાગોમાં આબ્યો, લાબ્યો ને બદલે 'આઇવો' 'લાઇવો' બોલાય છે. સર જ્યોર્જ ગ્રીન્સને સુરતી બોલીમાં માર્પો ને બદલે માયરો અને માઇરો બોલાય છે તે નોંધ્યું છે.

સમુદ્રન

નાશચતુષ્ઠ :

અગાધ છુ અપાર છું અતર્ક્ય અંતરાત્મવાન
 પ્રપૂર્ણ સ્થિતિમાન છું પ્રસન્ન જાણ ને મહાન
 સદા વિચાળ સાર શાન્ત ને કદાચ રૂદ્ર છું
 અનેક અર્થ સ્થાન ને નિદાન છે સમુદ્ર છું
 રવિ તથા અપૂર્વ તેજ પૂર આ ઝરી રલા
 ઉરે મલા છતાંય તેમની નથી તને સ્પૃહા
 પ્રતાપ પુજ હોય તોય કારનાર કે તને
 અગાધ સત્ય ગાનમસ્ત એકલા સમુદ્રને !
 પરંતુ એ હિમાંશુ આવી રાચતો નજે જ્યાં
 પ્રસન્ન મસ્ત વારિધાય નાચતો હસે ત્યાં
 મિપૂર્ણ પૂર્ણ મિત્રની ન પ્રાપ્તિ કે વધાવશે
 પરંતુ હવે વ્યક્તિમા સમુદ્ર વૃક્ષ કે થશે.
 સદાય પૃથ્વી સાથ યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું તને
 મટાડી માટીને બધું રસે બધું. ક્યું ગમે
 પ્રયંત્ર કે તરંગથી શિલાતથો ઉઠાડીને
 કરી ઈ સુરેસુરા ધણાકને છુડાડીને,
 સ્વરાજ્ય સ્થાપનાર સર્વ કામને દિશા વિષે
 ઉપાધનાર કેઈ ઉચ્ચાસનો ? કયા મિત્રે !
 ઉશ્ચ રહે શું પૂર્ણ સામું જોર કેઈ કુદરતું
 ખરેખરે જણાય એક નામ એ સમુદ્ર છું.
 કદાચ કેપની છટા મુખાકૃતિ પરે તરે
 કદાપિ ક્ષોભ પામનાર વારિધિ ન અંતરે
 કરે કદાચ વિશ્વદોષ ફર દષ્ટિ ચાસન
 રસાળ અંતરે ન કેધ રહોંચશે કદાચન.
 તુમી જ કેટિ નાવ ચાલતાં જણાય તે છતાં
 ન કાર્ય ભેપ તેમના તને જણાય સ્પર્શતા
 સદાય મસ્ત બાળ શો વિચાળ છું રમ્યા કરે
 હશે તરંગ મહાલતા અગમ્ય. કેતરો પરી
 વિચાળ માન છે ન તો શું જાણું છું વિચાળને
 રસમ નો પૂરેપૂરો હું બાળું શું રસાળને
 પરંતુ એક વાત અંતરે મદી રલો જ છું
 હું છું જ છું જ છું જ છું જ છું જ એકલો સમુદ્ર છું.

સવાઈલાલ પંડ્યા

શ્રમજીવન અને મનોવિજ્ઞાન

આજે પણ ખૂબ ઉદ્યોગોમાં યંત્રોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે તેથી મજૂરો અને કારીગરોના માનસિક જીવનનું મૂલ્ય ઓછું મનાવા લાગ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ મજૂર કે કારીગરની કિંમત યંત્રો સાથેની તુલનાપૂર્વક ઓછાવા લાગી છે; યંત્રોથી તેમની માનસિક કાર્યશક્તિનો ઉપયોગ હવે થયો હોય, પરંતુ મજૂરો કે કારીગરો, સ્થૂળ કાર્ય નીપજાવનારાં અને મનસ્વી વિનાનાં જીવતા યંત્રો હોય છે, એ સમજ ન્યાયસુધી પૂરી રીતે દૂર નહિ થાય, ત્યાંસુધી ઉદ્યોગોની આખાદી કે ખીલવણી થવાની નથી અને ઉદ્યોગોના કારખાના અસંતુષ્ટ મજૂરોની હડતાળો, કલહો, કે મૂઠીવાદ વિરુદ્ધના પોકારો રૂપી ઉપદ્રવોથી મુક્ત થવાના નથી. આ કારણથી શ્રમજીવનને પણ મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોવું જોઈએ એવી સમજ છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી યુરોપ-અમેરિકામાં પ્રસરવા લાગી છે. એ મનોવિજ્ઞાન હવે શાસ્ત્રનું રૂપ લેતું જાય છે અને એ દિશામાં વધુ ને વધુ સંશોધનો પણ થતાં જાય છે. આપણા દેશમાં એ મનોવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર મૌલિક સંશોધનોથી આગળ વધતું નથી, પરંતુ પશ્ચિમના અનુકરણરૂપે છૂટક-છૂટક પ્રયોગોથી તેનો અનુભવ લેવામાં આવતો રહે છે.

થોડાંને આજુક ભારીને કે તેના મ્હોં આમળ ચંદીની ટોપલી ધરી તેને લલચાવીને ઉતાવળે અક્ષાવતારનો એવો અનુભવ સાધારણ છે કે તેથી થોડો ઉતાવળો આવે છે ખરો, પરંતુ તે થોડા વખતને માટે જ. તેની ગતિ પુનઃ ધીમી થઈ જતા વાર લાગતી નથી. ઉદ્યોગનાં કારખાનાઓના માલિકો કિંવા વ્યવસ્થાપકો ઘણીવાર મજૂરો, કારખાના કે કારીગરોની સાથે કામ હેતા આ અનુભવનો પાઠ જૂઠી જાય છે. તેઓ એમ સમજે છે કે માણસો પાંસેથી વધારે કામ લેવા માટે તેમના મનમાં ક્ષોભ ઉપજાવવો જોઈએ. આ હેતુથી તેઓ માણસોને પગારમાં કાર્મિક વધારો આપે છે, વર્ષે દહાડે બેટ-ઈનામ કે 'બોનસ' આપે છે અને કાં તો હુખ્ખી મમતા કે કારજુરહિત ઠપકાના શબ્દોથી અથવા નોકરીમાંથી કાઢી મૂકવાની ધમકીથી તેમના મનમાં અનુકૂળ કિંવા પ્રતિકૂળ ક્ષોભ ઉપજાવે છે. આ ક્ષોભથી જરૂર કામ વધારે ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તે થોડા વખત માટે જ; એ ક્ષોભની અસર લાંબો સમય ટકતી નથી. મજૂરો કે કારીગરો ઓછું કામ આપે છે તેનાં કારણો ઘણા હોય છે; કેટલાંક કારણો સ્થૂળ પ્રકારનાં અને કેટલાંક કારણો સૂક્ષ્મ પ્રકારના હોય છે; પરંતુ તે કારણોનું કાયમી નિવારણ ઉપર જણાવેલી રીતે તેમના મનમાં અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ ક્ષોભ નીપજાવવાથી થતું નથી. એવા કેટલાંક દાખલા મળી શકે છે કે જેમાં ઇનામ કે બોનસની લાલચથી કિંવા દંડ કે ખરતરશીના ભયથી કામની નીપજામાં વધારો થયો હોય, પરંતુ મનોવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પોતાની જુદી જુદી શીઘ્રો અને તપાસને આધારે એવું નક્કી કર્યું છે કે કામનો એવો વધારો લાંબો વખત ટકી શકતો નથી અને એ ક્ષોભની અસર ઓછી કે નાબૂદ થતા પાછું કામ શિથિલતા પકડે છે અને નવા ક્ષોભની જરૂરત સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.*

જે કારખાનાઓના મજૂરોને પેટપૂરતું ખાવાનું ન મળતું હોય અર્થાત્ તેમને પૂરતી રોજી ન મળતી હોય તેમની શારીરિક શક્તિ ઓછી હોય અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ તેમને ઓછો રહેતો હોય તે વિશે વિવેચન કરવાની અગત્ય જ રહેતી નથી. વળી જે કારખાનાઓમાં હવાની આવજન ઓછી હોય, અજવાળું ઓછું હોય, વ્યવસ્થા બરાબર ન હોય, કાચો માલ પૂરતો અને વેળાસર મળતો ન હોય, થોડા કામે મજૂરોને વધુ ચાક લાગી જતો હોય, અને મજૂરોને પૂરતો આરામ મળતો ન હોય, ત્યાં મજૂરોનું કામ પ્રમાણ કરતાં ઓછું નીપજતું હોય તેમા નવાઇ નથી. એ બધા કામ ઓછું નીપજવાનાં બાહ્ય અથવા સ્થૂળ કારણો છે. એ સ્થૂળ કારણો ઓછાં કરવા તરફ કારખાનાના માલિકો અને વ્યવસ્થાપકોનું ધ્યાન પહેલું ખેંચાય છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ કારણો તરફ તેમનું ધ્યાન લાગ્યે જ ખેંચાય છે. એ સૂક્ષ્મ કારણો શોધવા માટે મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો લક્ષમાં રાખી જોવા જોઈએ અને એ કારણો શોધવા પછી તેની ચિકિત્સા પણ એ જ સિદ્ધાન્તોને આધારે કરવી જોઈએ.

આ મંત્રચુક્રમા મંત્રોના લાભો ગમે તેટલા થયા હોય, પણ એક ગેરલાભ તો બહુ મોટો થયો છે અને તે એ કે પ્રત્યેક કારખાનાની પ્રત્યેક કાર્યશાળામાં કામનું એકરંગીપણું જ બહુધા જોવામા આવે છે. ત્યાં કાર્યની વિવિધતા હોતી નથી. એક દેશી વણકર સૂતર બેસવાથી માંડીને કાપડ તૈયાર કરતા સુધીનાં બધા કાચો એક પછી એક પોતાને હાથે કરે છે. સૂતર પકાળવાનું, તેને કાંચ ચઢાવવાનું, તેના તાણા-વાણા તૈયાર કરવાનું, તેને શાળ પર ચડાવીને વણવાનું અને તેમા કીનારીના રંગીન તારો મૂકવાનું: એ બધું કાર્ય તે પોતાને હાથે કરે છે, તેથી તેને પોતાનું કાર્ય વિવિધતાવાળું અને રસદાયક લાગે છે. કાપડની મિશોમાં કામ કરનારાઓને આ વિવિધતા મળવાનો સંભવ જ હોતો નથી. મંત્રો પોતાનું કાર્ય એકસરખી રીતે ક્યેં જાય છે અને આ જીવતા મંત્રો-મજૂરો પોતાનું એકરંગી કાર્ય સર્વાંશથી સાજ સુધી, પહેલી તારીખથી એકત્રીસમી તારીખ સુધી અને જન્મજીવંતીથી ક્રિસ્મસ સુધી ક્યેં જ જાય છે. કાર્યના એકરંગીપણાથી તેમને નીરસતાનો જે અનુભવ થાય તેની વાત આપણે એક બાજુએ રાખીએ, તોપણ ઉદ્યોગની દૃષ્ટિએ કાર્યનું નીરસ એકરંગીપણું કામનું પૂરતું પ્રમાણ નીચળવવામા વિઘ્નરૂપ બને છે. એક દાખલો જોઈએ. એક કારખાનામાં પતરાના દાખડાઓમાં પ્રવાહી પદાર્થો ભરવાનું કામ ડેટલીક ઊંડરીઓ કરતી હતી. તેઓ ખાલી દાખડાઓ એક ઓરડામાંથી લઇ આવતી, તેમા તેઓ પ્રવાહી પદાર્થો ભરતી, ઉપર ઢાંકણ લગાવતી, સેજતો ચોડતી, પછી તે દાખડાઓને તેઓ બીજા ઓરડામા પહોંચાડતી. વ્યવસ્થાપકને લાગ્યું કે ખાલી દાખડા લાવવામા અને ભરેલા દાખડા લઇ જવામાં એ ઊંડરીઓનો કેટલોક વખત નકામો જતો હતો. તેણે દાખડા લાવવા-લઇ જવા માટે બીજી નાની ઊંડરીઓને કામે રાખી અને મોટી ઊંડરીઓની નાની-નાની ટુકડીઓ પાડીને દરેક ટુકડીને જુદું જુદું પણ એક જ પ્રકારનું કામ સોંપ્યું, એક ટુકડી પદાર્થ ભરે, બીજી ટુકડી ઢાંકણ પાસે, ત્રીજી ટુકડી સેજ લગાવે છતાં. વ્યવસ્થાપકની ગણતરી એવી હતી કે દરેક ટુકડીને એક જ પ્રકારનું કામ કરવાનું હોવાથી નકામો વખત નહિ જાય અને કામ વધારે નીપજશે. આથી થોડો વખત કામ વધારે નીપજ્યું પણ ખર્ચ, પરંતુ પછી તે થટવા લાગ્યું અને એટલું ધીરે ધીરે કે પહેલા જેટલું કામ પણ નીચળવા લાગ્યું નહિ. આનું કારણ એ હતું કે કાર્યના એકરંગીપણાથી કામ કરનારી ઊંડરીઓનો રસ ઘટ્યો હતો. એકરંગી કામ ઉપર ધ્યાન લગાવી રાખવાનું હોવાથી તેમને થોડી વારમાં કંટાળો-

માનસિક થાક લાગી જતો હતો અને શરીર તથા અવયવોની વિવિધ ગતિ અટકી જવાથી તેમના જ્ઞાનતંત્રો ઉપર પ્રભાવથી વધારે જોજો પડતો હતો. આ ધંત્રયુગમાં ટાંકણી બનાવવાની પેઢે દરેક નાનું-નાનું કાર્ય એકધારી રીતે જુદા જુદા ખાતાંઓમાં થાય અને તેથી વધારે કામ નીપજે એ સિદ્ધાંત ખરો હોવા છતાં તેમાં કામ કરનારાં માનવીઓની કાર્ય-ક્ષમતાની અને તેમની માનવતાની દૃષ્ટિથી જોવા તેમને માટે કાર્યની વિવિધતાની જરૂર હોય છે. એક કારખાનાની દરકોઈ કાર્યશાળામાં એક ચતુર વ્યવસ્થાપક આવી વિવિધતા યોજી શકે છે. પોતાને ધેર રોજ ૧૨-૧૪ કેટલાક કે તેથી વધુ વધુ વખત કામ કરનાર ઉદ્ઘાસવંત વજુકર અને મિલોમાં ૧૦ કેટલાક કામ કરીને શરીરથી તેમ જ મનથી લેથપોથ થઈ જનાર મજૂરની સરખામણી કરનારને કાર્યની વિવિધતાની આવશ્યકતા સમજાશે.

કોઈ માણસ એક પ્રકારનું કાર્ય કર્યું જ શક્ય છે એટલે તેને અમુક વખતે થાક લાગે છે. કાર્યની વિવિધતા હોય તો તેને એ થાક મોડો લાગે છે અને તે વખતે તેને આરામ મળવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ શારીરિક થાક કરતાં વધુ વધારે દાનિકર માનસિક થાક અથવા કંટાળો હોય છે. કંટાળાથી મજૂર પોતાના કાર્યમાં લાખો વખત એકચિત્ત રહેતો નથી અને કામ ઓછું નીપજવા પામે છે. પૂરતી રોજ મળવા છતાં અને સારી હવા તથા અજવાળાવાળા કારખાનામાં કામ કરવા છતાં મજૂરને કંટાળાને લીધે જ એવા કારખાના છોડવા પડ્યાના દાખલા જોઈ એ તેટલા મળે છે. કંટાળાના કારણે જહુવિષ હોય છે. પોતાના ઉપરી કે મુકાદમની વારંવાર ઠપકો દેવાની કુટ્ટે, વારંવાર થતા દંડ, નવા માણસો ખાતામાં દાખલ થતા જૂના માણસોને ઉત્પન્ન થતી તોફારી શંકાવવાની ચિંતા, નવા ઉપરીના સ્વભાવને એકદમ અનુકૂળ થઈ જવાની ચટપટી, ખાતાના કામકાજની ઓછી સમજવાળા શેઠિયાંની વ્યર્થ તથા વિચિત્ર પ્રશ્નપરંપરા, પોતાનું બાળક ભૂખું થયું હશે કેવા રડતું હશે તેવો એક માતાને થતો રહેતો ઉદ્વેગ : એવા અનેક માનસિક વિકારો કંટાળાને જન્મ આપે છે. જ્યાં મિલોમાં ઘોડિયાખાતરો સંખ્યામાં આવે છે ત્યાં મજૂર સ્ત્રીઓને પોતાનાં બાળકોને લઈ મિલમાં કામ કરવા જવાની સગવડ મળે છે. એ વ્યવસ્થામાં લગે મિલમાલેકોની દ્વારોંતર કેવા માનવજીવન પ્રાપ્ત થતા મનાતી હોય, પરંતુ વસ્તુતઃ તે વ્યવસ્થાથી મજૂર સ્ત્રીઓની પોતાનાં બાળકો વિષેની ચિંતા દૂર થાય છે, તેઓના માનસિક થાકનું એક કારણ નાબૂદ થાય છે. આ સર્વ પ્રકારના અનિર્ણ્ય મનોવિકારમાર્ગો મજૂરોને મુક્ત રાખવાને જે જે વ્યવસ્થા જરૂરી લાગે તે તે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો મજૂરોનું કારખાનાઓની અંદરનું જીવન કાંઈક ઉદ્ઘાસવાળું લાગે.

કારખાનાના વ્યવસ્થાપકો અને માલિકો હમેશાં પોતાનાં કારખાનામાંથી વધુ માલ કાઢવાની આતુરતાવાળા હોય છે અને તેટલા માટે વધારે ઝડપવાળા સાધા દાખલ કરવા ઉપર, સાંચાના કામના જુદા જુદા એકમેની વચ્ચે નકામો કાળ એછો જાય તેવી વ્યવસ્થા ઉપર અને એક ભાગમાં ૧૨ સાંચાને બદલે ૧૬ સાંચા રાખી શકાય તો કીક એવી ગોઠવણ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપે છે. આવા કામ માટે ઇજનેરની સલાહ હમેશા લેવામાં આવે છે, પરંતુ એ બધી ગોઠવણમાં મનોવિજ્ઞાન ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી કારખાનું વધારે કામ આપી શકતું નથી. એક લેખક+ કહે છે કે—“મનુષ્યો એ મનુષ્યો જ છે અને

મંત્રા નથી, એટલે તેઓની કાર્યક્ષમતા પ્રથમ પ્રથમ સંયોગો અને સંગવડો ઉપર આધાર રાખે છે કારણ કે તેથી જ તેમની કાર્યનિષ્ઠા ઉપર સારી કે માઠી અસર થાય છે અને કામ વધુ કે ઓછું નીપજે છે. ” એક સાચો કલાકરના કલાકો સુધી એક ધારી રીતે ચાલ્યા જ કરે અને તે ઉપર કામ કરનારના હાથ-પગની ગતિને કે તે સાંચા ઉપર નજર રાખી રહેનાર મજૂરની આખોને સાચાની ગતિના લુદા લુદા એકમોની વચ્ચે પડતા ગાળા જેવો ક્ષણિક વિરામ પણ મળે નહિ તો તેના અવધવાને કે ઈન્દ્રિયોને થોડા વખતમાં ધણો થાક લાગી જાય છે કામ કરનાર મનુષ્યના અવધવાની દિલચાલમાં સ્વાભાવિક દોષન ઉત્પન્ન થાય તેવી સાંચાની ગતિ હોવી જોઈએ, અને તેથી સાચાની ગતિના લુદા લુદા એકમો વચ્ચેનો કામક્ષેપ મજૂરોના અવધવાની ગતિને એકસરખું કામ નીપજાવ્યે જવામાં મદદ કરે છે. જે કારખાનાઓમાં થોડી જગ્યામાં વધુ સાચા ગોઠવવાની લોકુપતા રાખવામાં આવે છે તેમાં મજૂરોને પોતાની શારીરિક દિલચાલ માટે સંકડાશ વેઠવી પડે છે અને કારખાનાનું ભર્યું-ભર્યું દસ્ય દૃષ્ટિને વિષાદ ઉપજાવે છે અમદાવાદમાં તાજેતરમાં બંધાએથી કેમકે કેમકે મિલમાં સાચાઓની વચ્ચે પૂરતી મોકળાશ રાખવાનું પસંદ કરવામાં આવ્યું છે તે આ દૃષ્ટિથી જોતા કહાપાયુકરેક છે. મજૂરની આસપાસનું વાતાવરણ વિષાદજનક હોય, ઠરવા-ઠરવા માટે કે અંગ મરડવા માટે પૂરતી મોકળાશ ન હોય અને કામ કરતાં કરતાં જે ક્ષણિક આરામ મળવો જોઈએ તે ન જ મળે એવી સાચાઓની રચના હોય તો તેથી મજૂરને માનસિક થાક ઉતાવળે લાગી જાય છે.

મજૂરને જ્યારે થાક લાગે છે ત્યારે તેના શરીરને તથા મનને ઘુરત આરામ મળવાની જરૂર જોવી થાય છે. આપણા દેશના મજૂરોની સામે એક સાધારણ દુરિયાદ એવી છે કે તેઓ કામ કરતાં કરતા પાપ્પી પીવાનું કે ચાદ પીવાનું જંદાનું કરીને કારખાનામાંથી બહાર ફરવા ચાલ્યા જાય છે અને તેટલો વખત સાચો બંધ રહેવાથી માલેકને નુકસાન થાય છે. કામ કરવાની અનિયમિતતા અને રખડેલપણાની ટેવને લીધે આમ કેટલેક અંશે જનતા દુરો તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ આવી રીતે કામ કરતા છટકી જવાનો મજૂરોનો દોષ મજૂરોને આરામ આપવાના વખતની વહેંચણીની ખામી સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. આપણા દેશમાં જે કારખાના રોજ દસ કલાક ચાલે છે તેમાં ખાસ-સંપ્રાપ્ત્ય કલાક પછી મજૂરોને આરામ તથા બોજન માટે એક કલાકની છૂટી આપવામાં આવે છે. બ્રિટનમાં પણ સામાન્ય રીતે એ જ રિવાજ હોય છે. પરંતુ કામના કલાકો દરમિયાન મજૂરોને કેવો થાક લાગે છે અને તેમને કેટલા તથા કેવી રીતની ગોઠવણીવાળા આરામની જરૂર હોય છે તે વિષે તપાસ ચલાવવા માટે ત્યાં એક સંસ્થા રચવામાં છે તેના અનુભવો તથા અખતરાઓએ જતાવી આપ્યું છે કે એક મજૂરને જે વખતે જેટલો આરામ જોઈતો હોય તેટલો આરામ તેને તે વખતે આપવાથી તેના મન તથા તનને તાજગી મળે છે તે કરતાં જે ઓછી તાજગી તેને તેની મોઝાઈ સિવાયની-કવખતની આરામ માટેની છૂટી આપવાથી મળે છે ! કારખાનાનો વિરામ માટેનો નિયમિત સમય બધા ખાતાંના મજૂરો માટે ધણીવાર એકસરખો ઉપયોગી હોતો નથી, હતાં જે એક કલાક કારખાનું બંધ પડે તે વખતે સૌને એક માથે જ છૂટી મોકલવી પડે છે. જ્યારે મજૂરનું મન થાકે છે ત્યારે તેનું ચિત્ત કામ ઉપર ચોટતું નથી;

તે વખતે તે વગર રમ્ય એ કે કાંઈ પણ કારણ જતાવીને કારખાનાની બહાર નીકળી જાય છે અને આરામ મેળવે છે: જેને હમેશાં મજૂરોના રખડેલપણાને નામે અને અનિયમિતતાને નામે ઓળખવામાં આવે છે. કારખાનાની મજૂરીમાં મોટે ભાગે અલણ વર્ગ જોડાયેલો હોય છે; તે વર્ગમાં જવાબદારીની પૂરી સમજ હોતી નથી; અનિયમિતતામાં પ્રેક્ષીક વાર તેમની કુટુંબો પણ કારણીભૂત થતી હશે; પરંતુ જેમણે ત્યારે જ આરામનો સમય ન વહેંચી આપવાની રીતિ પણ તેમાં કારણીભૂત હોય છે. આરામના સમયની વહેંચણી બધાં કાંઈ અને કારખાનાઓ માટે એકસરખે ધોરણે કરી શકાય તેમ હોતું નથી. કામના પ્રકાર ઉપરથી 'એને' મજૂરોના અનુભવોની નોંધ ઉપરથી એવું ધોરણ દરેક કારખાનાએ શોધી કાઢવું જોઈએ. કામના વધુ કલાકો પછી એકસામરો વધુ આરામ આપવાની પદ્ધતિથી મજૂરોને જોઈતો આરામ મળતો નથી, પરંતુ થોડા થોડા કલાકે ટૂંકા-ટૂંકા આરામ આપવાનું ધોરણ વધારે આદરણીય છે એવું પ્રયોગોથી અને અનુભવથી માલૂમ પડ્યું છે. ચોક્કસ પ્રકારનું માનસિક કાર્ય કરનારાઓમાં એક કલાકને અંતે બે મિનિટનો અને બે કલાકને અંતે પાંચ મિનિટનો આરામ ગોઠવવાનું ધોરણ વધારે ઉપયોગી નીવડ્યું હતું. એક ખાન કામમાં દસ મિનિટનો આરામ આપવાના ધોરણ કરતા બે વખત પાંચ-પાંચ મિનિટનો આરામ આપવાનું ધોરણ વધારે અનુકૂળ જણાયું હતું અને તેથી કામની નીપજ વધી હતી. 'સરાસરીથી' જોતા એવો અનુભવ મળે છે કે રાત્રિના આરામ પછી મજૂરો સવારે કામ પર મડે છે ત્યારે તેમનું કામ ઉતાવળું અને સંતોષકારક હોય છે પરંતુ અમુક કલાક કામની ગતિ એકસરખી રહ્યા પછી તે ઉતરવા લાગે છે, અને જેમ જેમ છૂટીને વખત નજીક આવે છે તેમ તેમ કામ બદલાઈ જાય છે. છૂટીને વખત આપણે ત્યાં બોજનનો સમય થઈ ગયો છે અને બોજન પછી મજૂરો કામને ચડે છે તે વખતે તેમની કામની ઝડપ સવારની ઝડપના જેવી કદાપિ હોતી નથી. સવાર કરતાં બપોર પછીના કામનું પ્રમાણ વધારે ઓછું નીપજે છે અને સાંજે તો તેની વધારે મંદગતિ હોય છે. કેટલાક દાખલાઓમાં એવું માલૂમ પડ્યું છે કે સાંજે પડતાં પહેલાં અમુક પ્રમાણ જેટલું કામ આપવાની ફરજ જ્યારે મજૂર ઉપર નાંખવામાં આવી હોય છે અને કામ પૂર્ણ ન કરે તો તેને દંડ વેઠવો પડતો હોય છે, ત્યારે સાંજે તેને કામની ગતિ વધારીને કામ પૂર્ણ કરવું પડે છે, પરંતુ તેથી તેના શરીરને અને મનને કામના પ્રમાણ સાથે સરખાવતા વધારે પડતો યાક લાગે છે. આવા કારણોથી દરેક ઉદ્યોગ-દુર્જનના કારખાનાના કામદારોને વિરામ આપવાને કેવી વ્યવસ્થા કરવી તેનો નિર્ણય મજૂરોની ટેવો, ખોરાક લેવાનો તેમનો સમય, તેમના કામકાજનો પ્રકાર, કામકાજના કલાક, એ બધું ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલો જોઈએ. સીવણકામ કરનારા એક કારખાનામાં કરવામાં આવેલા અખતરો ઉપરથી એવું માલૂમ પડ્યું છે કે બપોરની એક કલાકની છૂટી પહેલાં ૧૦ વાગ્યે અને બપોર પછી આશરે ૩ વાગ્યે ૧૦ થી ૧૫ મિનિટનો આરામ કામ કરનારાઓને આપવાથી નીપજેલા કામનું પ્રમાણ વધ્યું હતું અને ભૂલો પણ ઓછી થવા પામી હતી.

આ નાના લેખનો હેતુ શ્રમજીવનના બધાં પાસાં તપાસવાનો નથી પરંતુ શ્રમજીવનના બધાં પાસાં તપાસવામાં મનોવિજ્ઞાન કેટલું મદદગાર થઈ શકે અને શ્રમજીવીઓને સુખ આપવા ઉપરાંત ઉદ્યોગને પણ લાભકારક થઈ શકે તે જતાવવાનો છે.

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૧૯

હરજીવન કુપેરજી તવાડી (“ ઋષિરાજ ”) : અવળ વાણી

આ દસા સદ્ગુરુ યડી આલે : બહા રે આ દસા ૦ ૨૬.

ધાધીને બાધીને ફેરવે ધાણી, જલ અગ્નિને તપાવે, હા રે હરિ ૦/૬૦ :

ધાધીને જલ વિષુ થોતિયું ધોવે, અન્ન મનુષ્યને ખાવે,

સોનારને સુવર્ણ તાવે :

આ દસા ૦ ૧

દેખાપ નિત્ય વદનમાલ દર્પણ, જનનીને પુત્ર બુદ્ધાવે, હા રે હરિ જન ૦ :

ગોવાળને ચારવા બપ ગોધા, સાપ ગુરુને ડાવે,

નહદે બાળકને હડાવે :

આ દસા ૦ ૨

તમ બીરે અસવારને તોરો, દોઢીને દોઢ જલવે, હા રે હરિ દોઢી ૦

પુસ્તક બેસી પુરાણીને વાંચે, ખેડતને ખીજ વાવે,

બિંદુ માલ સિંધુ સમાવે :

આ દસા ૦ ૩

સપ કરી જ્ઞાન કારીએ ચાલ્યા, ચોપગને ચાર્ધ આવે, હા રે હરિ ચોપ ૦ :

સિંહ ક્યો સસલાવણી સેદ્યા, જનની સુતાને ધાવે,

પાપીમાલ ગંગા ન્હાવે :

આ દસા ૦ ૪

આખ સુલે ને દેખાપ કલે, વાધુને ટક્ક હલાવે, હા રે હરિ વાધુ ૦ :

કાળનું શીષ હલાલ કરે અજ, ધનુષને ઘીર ચલાવે,

કુંવારને ચાક દિશાવે :

આ દસા ૦ ૫

પથ ગુરુ સમો પંપ કાવે, મેરુને કીડી હડાવે, હા રે હરિ મેરુ ૦ :

બાળકો વેદ ચારે ચંદ બોલે, અસણ ભગ્યાને બાણાવે,

છલ વિણ ગધર્વ આવે :

આ દસા ૦ ૬

અગ્નિને ટાટ બારે માસ પીરે, જૂખ્યાને લાપણ બાવે, હા રે હરિ જૂખ્યા ૦ :

ચિત્ત હરીને ચિતાવાને રંગે, શાગને દેવ ધસાવે,

ઋષિરાજ અપર હસાવે :

આ દસા ૦ ૭

છંદ—હોરી, (તાલ દીપચંદી) : સાંવરો અજદ નંદિ આવે, એ હાજ.

કવિ—જન્મ વિ. સં. ૧૮૯૧ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧. વિ. સં ૧૯૮૪ લગી હયાત લના કવિ દલપતરામ ડાળાબાજને અંતે એમને ષણ્ઠી વર્ષ સારી ઓળખાણ પિછાન હતી. એમની કૃતિઓમાં બાજનો અને ચાલકા ચરિત્ર (ચાપોતકટ કાવ્ય) નામે લાંબું આશરે ૧૫૦૦ શ્લોક કાવ્ય મુખ્ય છે.

અર્થ—૧ ધાધી=અગ્નિ મન. ધાણી=ચિતા સદ્ગુરુ ન મળે ત્યાં લગી મન રૂપ ધાધી સંસાર રૂપ ચિતાઓની ધાણી ફેરવ્યા કરે. સદ્ગુરુ મળતાં જ, સંસારની ચિતાઓ છૂટી જઈ મોક્ષ મેળવવાની ચિતા જ રહે, અને એ ચિતા રૂપ ધાણી મન રૂપ ધાધીને સત્સંગ રૂપ સમારનાં જ તથાપિ નવાં કુંડામાં ફેરવ્યા કરે છે. જલ=જ્ઞાન. અગ્નિ=જ્ઞાન.

સહચરુ ન મળે ત્યાં લગી સંસાર જ્ઞાન રૂપ અગ્નિ ક્ષમાવૃત્તિ રૂપ જળને તપાવ્યા. અને ઉકાળ્યા કરે. સહચરુ મળતાં જ ક્ષમા (વૈરાગ્ય તિતિક્ષા) થી શીતળ પવિત્ર અંતઃકરણ જ્ઞાનાગ્નિને જ્ઞાનની કર્મદાહક શક્તિને પ્રદીપ કરી કરે છે.

સહચરુ નથી મળ્યા ત્યાં લગી ધોળી (પુન્ય-સદાચાર) પાપ રૂપ મલ કર્મ રૂપ વસ્ત્રપટમાથી ધોયા કરે. સહચરુ મળતાં જ કર્મ નિષ્કામ બની જાય, અને એ નવી દૃષ્ટિએ; પુણ્ય-સદાચાર આદિમાં પણ સ્વર્ગની, આવતા ભવમા વધારે સુખની, અને આ ભવમાં સત્તા પ્રતિષ્ઠા લક્ષ્મી સંતતિ આદિની સામાન્ય વાસનાઓનો બનેલો પ્રમાણિસુખ અહંકાર (ધોળી) હોય છે, તે જ ધોવાતો જાય. પુણ્ય-પાપ દંડનું મૂલ્યપરિવર્તન યદ જાય; અને એ એક જ દંડનું નહીં, એવા તમામ દંડોનું.

ઇદ્રિયો આદિ=મનુષ્ય. તેમના વિષયો=અજ્ઞ. ઇદ્રિયો આદિ વિષયોથી (સહચરુની ચોટને લીધે) પરાડસુખ બની જતાં, ઘણ જે એક જ સત્સનાતન આનંદ રૂપ વિષય છે તેની ઝાખી દેહી આત્માને યદ શકે છે, અને દેહી આત્મા, એ સુવર્ણથી એ શુદ્ધ પ્રકાશથી ખવાતો તવાતો, દેહીપણું ઓગાળતો, મુમુક્ષુમાંથી મુક્ત બને છે.

૨ પ્લેહી કઠી જેટલા વિસ્તારની જરૂર નથી. આરસીમાં માત્ર ઓછો પ્રતિબિંબ જણાય, તેવું જ આપણું ઇદ્રિયગ્રાહ્યજ્ઞાન છે. એ સપાટી પાછળનો ભાવાર્થ તત્ત્વાર્થ જ નિત્યાર્થ છે, જે, સહચરુ મળતા, મન-દર્પણ આતર દૃષ્ટિ કેળવી કેળવીને વદન રૂપ મૂલ વસ્તુને જોતા શીખે છે. માતા તે માયા, બાલક તે જીવ, દુનવધી સુખદુઃખ ભોમ નૈરાશ્યાનુભવો તે બાલકનું પારણે ઝુલવું; એ જ છે બીજું નથી એવું જ્ઞાન આપ્યા કરે તે નિદ્રાવસ્થા. સહચરુ મળતા એ જ જીવ એ જ અનુભવે અનુભવે પ્રકૃતિને ઝુકાવું છું વા પ્રકૃતિ ઝુક્યા કરે એમાં મ્હારે શું એમ સ્વરૂપાનુસંધાન ખિલવતો માથાને સુવાડી ઉઘાડી દે છે. ગોધા તે ઇદ્રિયો, મન તે ગોવાળ. સાચા ગોપાલ શ્રીદરિમા, સહચરુ પ્રતાપે, મન ચોટાતા.....શમદમાદિક દૈવી સંપત્ત સર્પો છે, વિસર્પિ છે, અરિયર છે, અજ્ઞાનગરુડથી નહાસ્યા કરે છે. સહચરુ મળતા, એ જ દદમૂલ અને અભય બની ગરુડને દરે સુદૃઢ ભગાડી મુકે છે. ઊડે=પતંગ. દોરે=અંતઃકરણની વૃત્તિઓ. આકાશ=ચિદાકાશ. બાલક=જીવ. જીવ વ્યવહાર જ્ઞાન અને વ્યવહારની લાલસાઓ રૂપ પરપોટા અને પતંગને અંતઃકરણની વૃત્તિઓ લંબાવી લંબાવીને પોતાની સત્તા પ્લેહો તેટલા વ્યવહારમા ઉકાળ્યાં કરે છે. સહચરુથી તત્ત્વજ્ઞાન અને શ્રેયોભિલાષાનો સાચો સનાતન પતંગ મળતા, તે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ મન અહંકાર આદિને ભક્તિજ્ઞાન કે શોગજ્ઞાન રૂપ આકાશમા ઉડાવે છે.

૩ અજ્ઞાનદશામા જીવ ધોડો છે અને મન સવાર છે, ઢોલ જીવાત્મા છે, ઢોલી માયા-વિમૂઢ અહંકાર છે. જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડતા વિપર્યય યદ જાય છે. સહચરુની ગરજ સારે એવાં પુરતકમાં અને સામાન્ય ચોથામાં ફેર છે; પુરાણી એટલે વાચક મહાંપુરુષકમા પ્રવેશ પામતો તેનાથી મળેલી નવી દૃષ્ટિએ બીજાં બધાં ચ પુરતક વાચે. સકામ કર્મો તે સામાન્ય બીજાં; માણસ સકામ કર્મો કર્યા કરે ત્યાં લગી વાવે લણે વાવે લણે એમ લખચોરાશીના ચક્રવામાં ચકરેડી ધુમરેડી રૂપી કરે. નિષ્કામ કર્મ રૂપ સનાતન બીજ એક જ વાર વવાતા બેડુત જાતે ફરી જાય, એ નવા બેડુત વૃક્ષ ઉપર નિષ્કામ કર્મોના જ ફલ પાકે. લોભ સિંધુ જેવો અપાર અતલ છે; તથાપિ જ્ઞાનનું પિંદુ પણ પ્રાપ્ત થતા લોભ માત્ર શોષાત જાય; પ્રકાશના અણુ માત્રથી ધોરતમ અંધકાર પણ ઓસરી જાય.

મણી અશુદ્ધ છે. “ઉદર મહિના” (પૃ. ૧૯૮-૨૦૩); “ચોપાંચી ચોપાઈ” (પૃ. ૧૪૭-૫૫), અને એના મનહર હંદો, કવિતો, છપા અને ધીરાની કાશીઓમાંથી કેટલુંક સામાન્ય કાવ્યદોહનો અને કાવ્યસંગ્રહોમાં પણ લેવા જેવું છે. રા. રા. મહાદેવ પ્રતાપનામાં જણાવે છે તે કરતાં એ વધારે લાંબુ હવેલો હતો:—

ફકાળ હવા જળ કવિના કર કે હમની કપન છપાઇ
અર્જુન પાડવ ગુપ્ત ફિરે પણ જળ સળ જાહેર ગાઈ

ફઃખસુખ તલે નયના ભાઈ (પૃ. ૬૬)

એ કહી ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કે એ ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં હયાત હતો, અને એના તે સાક્ષમા છપાયેલા લજનોના ચોપાનિયાની પ્રત મેળવવી જોઈએ નીરાત ભગતનો શિષ્ય રણછોડ અને રણછોડનો શિષ્ય પોતે, તથા રણછોડના ગુરુના સહ્યોધથી વિ. સં. ૧૯૪૮ ના બાદરવા વઢી એકાદશીએ પોતાને રાત્ર પ્રકટયુ એમ એનાં લજનોમાંથી મળે છે. (જુવો પૃ. ૫૫, ૫૯, ૧૧૦, ૧૧૮, ૧૩૧ વગેરે). અમે આ ભગતની કૃતિઓ તર્ફ બિશુ અખંડાનંદનું ધ્યાન ખેંચવા લક્ષ્યાધ્યે છીએ, એવી અભિલાષાથી કે અનવરની કૃતિઓ આકર્ષક અને આખ કરે એવા રૂપમાં છપાઈ તો તેની અનેક આવૃત્તિઓ થઈ તે સારી રીતે ફેલાઈ છે, તેમ આ ભગતની વાણી પણ અખંડાનંદજી જેવાની વ્યવસ્થાક્રિતિનો ટેકો મેળવીને ફેલાવા પામે

છંદ—૫૬ છે.

અર્થ—૧ શુદ્ધ શુદ્ધિ : સિદ્ધ શુદ્ધિ, એમ પણ હોય

૨ અંતરદર્શિ ઉપગમી, સૂરતા પડે, બધુ દેખાય, સમજાય

૩ થી ૮ લગીમાં એટલે આ અષ્ટકમાં એ કમીર, કમાલ, સજનો, પીપો, મીરા, નરસિ, સુદામો, નારદ, ગોરખ, શુક, વ્યામ, હરિશ્ચંદ, ધીરો, ધનો, અખો, કુમોબાઈ, સુરદાસ અને રણછોડ એમ અદાર ભકતોને સ્મરે છે. એ અદારની સંખ્યા આકસ્મિક નથી : અદાર પુરાણ, અદાર પર્વ, અદાર અધ્યાય, તેમ અદાર મંત્ર એટલે બધા યે સંતો, આખું સંતમંડલ : જેમ નવલખ તારા એટલે અગણિત તારા તેમ. ઉપરાત નીરાતને તો પ્રથમ ગણેશ માઠીને વૃત્ત જ પોતાના સહયુગને પ્રણમવું જોઈએ એ નિયમ પ્રમાણે એણે બીજી કહીમાં જ સ્મરી લીધો છે

૩ મુનમા, શ્રવણમા. વખિયાવેલી, વિષયોની સર્વવ્યાપી વેલ.

૪ હોરિયો, ધડો. જલ, સંસારસાગર, માયાકૂપ.

૫ બાવન અક્ષરની બારાખડીમાં જે શુભ છે, વાણીથી જે પર છે, સોરડી રૂપ પ્રત્યક્ષમાં જે તેના સાર સાકર જેવો અલખ છે.

૭ અખ્યા બખગ, અક્ષય કવચ. રણ, સંગ્રામ, આદિ લખઓમાંથી ફેરાનું મહારણ જેમાંથી મુક્તિ રૂપ વિજય મેળવે તે જ પાર હિતરે. હું અર્જુન કે કૌરવ રૂપ માયાખલ વૌધનાર પાંડવ અર્જુન, દરેક જીવના પ્રતીક માત્ર છીએ. મદને નીરાત શિષ્ય રણછોડની સ્લામ મળી, પાંડવ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ રણછોડરામની સ્લામ મળી, તેમ દરેક નરને નારાયણ રૂપ સહયુગનો સ્લામ મળી રહે.

* આ રણછોડ ભગતની છઠી કોઈ કોઈ જગ્યાએ જેવામાં આવે છે ખરી.

જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ :

માડીની ઝુંપડી

હુ ખિયાનો વિસામો રે માડી ત્હારી ઝુંપડી,
 રણુવગડાનો છાથો રે આધળિયાની લાકડી : ટક,
 કુંજ નિકુલે લચી વણી નિર્જીરણુ સંતાય,
 યમલ કમલદલ પર ખખીડા બ્રહ્મશોલા રાગ ગાય
 રઢિયાળો એ વાડી રે સોહવતી ને ઝુંપડી.
 આલો ખાવા ધાતી રે નિર્જન રણુમા ઝુંપડી. દુઃખિં ૧
 ધર્મ કર્મ રસ કસ હુંઝાર્યા ઘર પાવખરી છીર,
 છતી સંતતિ સગવ હુંઝારું ખેચાર્યાં તુજ ચીર
 હુંઝારી આ માડી રે ખાલી ત્હારી ઝુંપડી:
 ખાલી તો યે મ્હારી રે માડી ત્હારી ઝુંપડી: દુઃખિં ૨
 ઘણુ ખૂટ્યા ખિતર સુકાર્યાં દલ ફેંદ્યાં આપાસ,
 રાતી વિઝુની આંખડી દેખી ખખી ખામે ત્રાસ:
 તેને સોડે રહાતી રે વ્હાલી માતા રાક:
 પાપલિયા રી પાતી રે આછી નડી રાખડી: દુઃખિં ૩
 વન વીંદ્યા સીચાણે સધળાં અવરા પરયા તુજ બાળ,
 કામ કચીને હડધુત કરીને રણુવગડે દે માર
 અકે લેવા ધાતી રે તેને માતા રાકડી,
 રીખી છાથે છાતી રે માડી ત્હારી ઝુંપડી. દુઃખિં ૪
 ચણુ કણુ કાળે વન વન વીંડે તુજ બાલૂડા ખાખ,
 પણુ સુખદુઃખતાં લહાણા લેવા કરતી તુજ પર આંખ
 અતે હું સંધરતી રે માતા મ્હારી દુખળી,
 પ્રણુ પંચા દાખવતી રે માડી ત્હારી ઝુંપડી: દુઃખિં ૫
 હું ન જીવન અમ હું સર્વદેવ હું ન સુધાનો સાર,
 મૂર્તિમતી વતસલતા દેવી સુરલોકનુ હું હાર.
 નંદનવન રી વ્હાલી રે માડી ત્હારી ઝુંપડી,
 નમનમનિજત પાળી રે રણુમારીકું ઝુંપડી. દુઃખિં ૬

છંદ—સાખીવાળું પદ. આ સાખીમા ૧૬ + ૨૧ માત્રાની બંને લીટી છે.

વિષય—આપણા દેશની કુદરત.

અર્થ—૧ સંતાય: આડગુહમવેલની ધટામા યજ્ઞને દેખાય ન દેખાય એમ વહે.

૨ ટ્રીપડી ચીર ખેચાયા ત્યારે અપુત્ર હતી, ત્યારે છતી સંતતિએ એમ બને છે.

૩ આ કડીની ખેલો લીટી રા. રા. ઇંદુલાલ કનૈયાલાલ માર્ગિક સંપાદિત "રાષ્ટ્રગીત"

(વિ. સં. ૧૯૭૬) અને રા. રા. દિમતલાલ ગણેશજી અંગરિયાની "સંગીતમંજરી" (૧૯૬૬) બન્નેમા બ્રષ્ટ છે, બંગબંગ આદિ કર્જનની જોડકાં સાંમેની ચળવળ દરમિયાન અમદાવાદમાં પતાકડા રૂપે છપાયેલી પ્રત હવે શોધી જડે એમ નથી, એટલે અહીં જરૂર ફેરવો લેખને જાણી છે.

૪ સૌચાણુ : શિકારી બાજ : જન્મ અને જન્મડા જેવા જનસિમને માટે આ ઉપમા ગુજરાતી કવિતામાં છેક નરસિંહ મહેતાના સમયથી વપરાતી આવી છે. ત્યારાં બાજક ખંદાર નીકળે તેને માર અને વધુ મારના હાથ, અંદર રહે તેને હડધૂત, એમ અર્થ જણાય છે. પણ આ કૃતિમાં એકથી વધુ ઠેકાણે બધખેસતા અર્થની ખામી છે.

૫ ચણકણ : આ પાક 'સંગીતમંત્રી' નો છે.

૬ શણગારીશું : આ અંશ આખી કૃતિના લાવ સાથે વિસંવાદી છે.

કૃતિ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે જે કાવ્ય લેખે સામાન્ય જ છે. એની અસરકારકતા એના લયને તથા કેદવત જેવાં રમ્મ ગયેલા અને મદમદ કરી મૂકે એવા કેટલાંક પદોની ગુચણીને લીધે છે. 'માડી ત્હારી ઝુંપડી', 'આઝી જાડી રાજડી', 'રણવગે દે માર', 'આજે ખાવા ધાતી રે', 'અતે તુ સંધરતી રે' વગેરે પદોની સંગીતમય ધ્રુવ કાનમાં રમી રહે છે, આખા ચિત્તને લોળવે છે, અને લોકને મદમદ કરી મૂકે છે. મનલગ્ન કે આ બંધખેસું કરુણ સંગીત છે, હૃદયી કવિતા નથી. આ સંગીતપોષક પદોમાં તો કઈકે અર્થ છે, રૂઢ અર્થ નહોં અને વિચારપ્રવાહને નામે આરતી, એવું પણ કેટલુંક સંગીત ખૂબ અસરકારક હોય છે એ જાણીતું છે; ટોર પંખી આદિને પણ સ્પર્શો શકે છે, અને અર્થ મદલ્ય કરવાને અશક્ત પ્રાણીઓમાં આમ અસર ઉપજે છે, તે અર્થ ખંદારના ગુણોને લીધે જ હોઈ શકે એ દેખીતું છે. એવું સંગીત સંગીત લેખે ઉચ્ચ અને કલામય, તથાપિ કવિતા તો નહોં જ કહેવાય. વળા આપણે કવિતાસહસ્ર અને કવિત્વમય (પોએટિકલ poetical) ધણી ધણી વસ્તુઓને કહી નાખીએ છીએ,—દાખલા તરીકે બગીચા, મકાન, ગદ્ય, વક્તવ્ય, નૃત્ય, નદીતરંગો, વાદ્યોના રંગ આકૃતિ અને ગતિઓ, પંખીની એજાઓ, બાજસીસા,—જેમાંની એકે કવિતા નથી જ. અને આવા આવા અનુવચોમાં કવિત્વમય જેવા શબ્દનો ઉપયોગ ભિન્નતા, કાવાદારિદ્ર્ય, કે સખ્દોની પસંદગીમાં બેજવાબદારીનું પરિણામ હોય છે.*

* અરખાવો 'વિરિક' ઉપરના નિબંધમાં આરભે ભિન્ન, ભિન્નપ્રકાર, ભિન્નમય, ભિન્નકાવ્ય આદિ શબ્દો વચ્ચેના અર્થભેદ એ રમ્મને વપરાયેલી વિવેકદષ્ટિ ધણી વધારે બ્યાપક રીતે લાગુ પાડવાની છે. સુંદર, રમણીય, મનોહર, લબ્ધ, કષ્ટ, આદિ ધણાં શબ્દો કેવળ અવિચારે અને છે અજાણના અનુવચોમાં અડાવી દેવાય છે. ધણા અર્થશિક્ષક સાહુઓ પોતે રસિક છે તે કમલે કમલે આવા શબ્દો ખૂબ વાપરીને બહુ બહેર કરવા માગે છે.

પ્રવાસની નોંધ

આજે સ્ટીમરમા દરરોજના ૫૦૦ માઇલની મુસાફરી સહેલાઈથી થઈ શકે છે અને એરોપ્લેન તથા આગાડીમાં દરરોજના એક હજાર માઈલ અનેક જાતનાં સુખ સગવડથી જર્ઝ શકાય છે, પણ જ્યારે ગાડામાં કે પગપાળા મુસાફરી થતી હતી તે વખતે જનસમાજનું જોખમીક અવસ્થાકન થઈ શકતું હતું તેવું આજે લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. પણ તેની સાથે જો પણ જાણી લેવાની જરૂર છે કે પારખાર ગાઉએ બોલી બદલાતી હતી તેવી વસ્તુસ્થિતિ હવે રહી નથી અને આખી દુનિયાના વિચાર અને કેટલેક અંશે આચાર એક જ જાતના થવા લાગ્યા છે. પ્રાંતિક કે અખિલ ભારતવર્ષીય પ્રવૃત્તિઓને અંગે આપણા માંથી ધણીઓને મુસાફરી કરવી પડે છે પણ જ્યાં જ્યાં જવાનું થાય છે ત્યાં પોતાનું કામ પૂરું કરીને વળતી ગાડીએ આપણે પાછા આવીએ છીએ.

એટલે આપણાં અતિ પરિચિત સ્થાનોનાં વર્ણનો પણ અસ્થાને નથી.

ચોડા વખત પર મારે મુંબઈ અને પૂના જવાનું થયું હતું અને ત્યાં કેટલીક સંસ્થાઓ જોઈ હતી તેનું વર્ણન રજૂ કરું છું.

(૧) વિદ્યાર્થી સમાજ-International Fellowship. આ મંડળની સ્થાપના મદ્રાસ શહેરની અંદર આસરે છ સાત વર્ષ પહેલા થઈ હતી, અને આજે મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે સાત આઠ શહેરોમા એવાં મંડળો રચાયા છે. જુદા જુદા દેશના, જુદી જુદી કોમના, જુદા જુદા ધર્મ પાળનારા માણસો લગભગ એકસરખી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે જાંબનારા હોય તે આ મંડળમાં એકઠા થાય છે. તેમાં કોમી ભેદો તથા રાજકીય મતો અંતરાયરૂપ ગણાતા નથી. આજની સમાજવ્યવસ્થા સુધારવાની જરૂર છે અને પ્રેમ અથવા અદ્વિતિયા બળથી જ સમાજનું બંધારણ સુધરશે એવી આ મંડળની માન્યતા છે. વ્યક્તિત્વની તેમજ સમાજની મતાધિતા અને ધર્માધિતાને લીધે જ જનસમાજની ઉન્નતિ અટકી પડી છે. વસુધૈવ કુટુંબનો આદર્શ ફળીભૂત કરવાનો પ્રયાસ આ સમાજ કરે છે.

આ સમાજમાં ખ્રિસ્તીધર્મીઓએ અગ્ર ભાગ ભજવ્યો છે તેટલા પરથી એવી ગેરસમજૂત થઈ છે કે આક્રમકરી રીતે પોતાના ધર્મને પ્રચાર કરવા માટે તેની સ્થાપના થઈ છે. આવી બીક નબળા પ્રજાને હમેશ ગભરાવી ચૂકે છે. યુરોપમા મોટી લડાઈ થઈ ત્યારે પ્રચલિત ધર્મ તરફ પણ ધણી અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. જો પ્રચલિત ધર્મમાં ખરું બળ હોય તો જનસમાજમાં આટલા બધા દુર્ગુણો-દ્રેષ, ક્લેશ, લોભ, જીહ્વાઈ, ધનપૂજ, હુતાડુવૃત્તિ હોઈ શકે નહિ, આજનાં મૂડીવાદ, સામ્રાજ્યવાદ, પછાત પ્રજાની લૂંટ, અમાનુષી અન્માય, અસમતતા વગેરે ટકી રહે નહિ. લડાઈ પછી સ્ટુડન્ટ ક્રિશ્ચિયન મૂવમેન્ટ, વાય. એમ. સી. એ., વાય. ડબલ્યુ. સી. એ, વગેરે સંસ્થાઓમાં ખૂબ વેગ આવ્યો અને રંગ ન્યાતાના ભેદોને દૂર કરવામાં આવ્યા. પીસ મૂવમેન્ટ, સોસાયટી ઓફ ફ્રેન્ડ્સ, ફેલોશિપ ઓફ રેકોન્સિલિયેશન વગેરે

મંડળોએ બીજી પ્રજાના માણસો સાથે દોસ્તી અને બાંધવારો શોધવા માંડ્યો. ક્રાન્સમાં યંગ રિપબ્લીક નામની સંસ્થા છે તેમાં પણ દરેક આત્માની ઉન્નતિ યાવ, નીતજાતના ભેદને બાજુએ મૂકીને નવી સૃષ્ટિ (સામાજિક) રચવાના મનેરથી સેવાય છે. યુરોપમાં મુવક મંડળો પણ ચર્ચ એટલે ધાર્મિક સંપ્રદાયોના બાહ્યાચાર તથા આંતરની સામે થયા છે. રુશિયામાં ધર્મની સામે બડ હિઠાબું છે અને સંપ્રદાયોના 'ઈશ્વર'ને ક્રુતકારી ઠાટવામાં આવ્યો છે. આવી રીતે યુરોપિયન અને એશિયાટિક, હિંદુ અને મુસ્લીમ, બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ, અંત્યજ અને દિબ, ખ્રિસ્તી અને અખ્રિસ્તી, સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર પ્રજા સૌના ભેદ કાઢી નાખીને દરેક મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ છે, દરેક મનુષ્યમાં કાંઈ કાંઈ મહત્તા છે, અને આપણે સૌ બાંધવો છીએ એવા આદર્શથી દોરાઈને આ સમાજની રચાવના થઈ છે. આવી સંસ્થામાં આપણું વ્યક્તિત્વ સચવાઈ રહે અને ખીલે એમ છે.

આપણા દેશમાં જે મંડળો રચવાયા છે તેના આગેવાનો અથવા પ્રતિનિધિઓની પહેલી વાર્ષિક સભા સાબરમતીમાં ૧૯૨૮ ની સાલમાં મળી હતી તેમાં ૨૨ પુરુષો (૧૪ હિંદી અને ૮ પરદેશી) અને ૧૨ સ્ત્રીઓ (૫ હિંદી અને ૭ પરદેશી) હાજર હતા. હિંદુ, ખ્રિસ્તી, જૈન, મુસલમાન, શીખ, થીઓસોફિસ્ટ અને પારસી ધર્મના પ્રતિનિધિ હાજર હતા. એ લોકો હિંદી, ઇંગ્લીશ, અમેરિકન, સ્વિસ, રુશિયન અને સ્વીડ પ્રજાના હતા. એ સભામાં ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે (૧) બધા ધર્મો સાચા છે; (૨) બધા ધર્મોમાં ટેટલીક ભૂલો અથવા અપૂર્ણતા છે, (૩) મને મારો હિંદુ ધર્મ વ્હાલો છે તેટલા જ બીજા ધર્મો વ્હાલા છે. મારો ધર્મ બીજા ધર્મો કરતા વધારે સારો છે એવી ભાવના હોય ત્યાં મિત્રતા અને બંધુત્વ શક્ય નથી. ધર્માન્તરનો વિચાર સરખો આવવો જોઈએ નહિ. આ મંડળનો હેતુ હિંદુ વધારે સારો હિંદુ થાય, મુસ્લીમ વધારે સારો મુસ્લીમ થાય, ખ્રિસ્તી વધારે સારો ખ્રિસ્તી થાય એવો હોવો જોઈએ. એક બાંધવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે જે આધ્યાત્મિક અનુભવો મને થયા હોય અને ઇષ્ટ જગ્યાએ તે મારા બાંધવોને આપવાનો પ્રયત્ન હું ન કરું તેનો જવાબ ગાંધીજીએ વાળ્યો કે કોટી શા માટે એવી ઈચ્છા રાખે કે પોતાના અનુભવ દ્વારા મને મારે ઈષ્ટ છે, કે દ્વારા શા માટે ધારે કે પોતાના વિચાર કોટીને મારે ઈષ્ટ છે ? દરેક જણ એવી પ્રાર્થના કરે કે ઈશ્વર દરેકને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને પ્રકાશ આપે.

આ મંડળની સભામાં, તેમ જ તેના પ્રતિજોગતમાં થયા જાણીતાં ઓપરશો મને મળ્યાં. ટેટલાક મિત્રો જેમને ૨૦-૨૫ વર્ષો સુધી મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો તે ત્યાં મળ્યા.

(૨) અખિસ ભારતવર્ષીય મહિલા પરિષદ-આ પરિષદ મુંબઈમાં ભરાઈ હતી અને તેને વિષે ખૂબ લખાઈ ગયું છે તે છતાં મારા વિચારો ટૂંકમાં દર્શાવું. પુનર્વિસંધીના બાગમાં રંગબેરંગી સાડીઓ અને સાધારણ રીતે બપકાળંધ કપડાંથી વિભૂષિત સ્ત્રીઓના જલસો જોઈને મેં મને પણ એવો વિચાર આવે કે આ જોઈને પોતાની મરીમ અને નામડિયા બહેનો મારે શું ઉઠાવશે ? પણ આપણી મહાસભાની શુભાત્મકતા પણ આવી જ વસ્તુચિતિ હતી. કુવાનાં ધાણી ગાળાને

સુધારીશું ત્યારે હવાડાનું પાણી સુધરશે. આટલાં શોડ વર્ષોમાં એક ઠરાવ થયો છે કે હવેથી અમલદારોની ઓએને હાથે પરિષદ ખુદી મુકાવવી નહિ. આજ સુધી મહારાષ્ટ્રીઓ પ્રમુખ થયા હતા ત્યાં આ વર્ષે શ્રીમતી સરોજિની નાયક પ્રમુખ થયા, અને આ તર્વની સભામાં દરેક પ્રાંતમાંથી પ્રતિનિધિઓ સારી સંખ્યામાં આવ્યા હતા. વાર્ષિક સંમેલન, ચંદ્ર રથા બાદ પોતપોતાના પ્રાંતોમાં પણ કાંઈ કાંઈ રચનાત્મક કામ થાય છે. એક બાબતની ટીકા અરથાને નહિ ગણાય. બંગાળામાંથી પ્રતિનિધિઓ આવ્યા નહોતા. અથવા બહુ જ શોડાં હતાં. આ બંગાળાને સ્વભાવ છે એમ કહેવામાં તેને અન્યાય ભાગ્યે જ થતો હશે. દિંદ સેવક સમાજની શાખાઓ ધણુખરો મોટા પ્રાંતોમાં છે, બંગાળામાં નથી. તેમાં બંગાળાઓ જોડાતા પણ નથી. ઇન્ડિયન વિમેન યુનિવર્સિટીની શાખાઓ ધણુ પ્રાંતોમાં છે, બંગાળામાં નથી. આ મહિલા પરિષદમાં પણ તેમજ છે. સોનાનું બંગાળા રૂપા જોડે મળવા ઇચ્છતું નથી. પરપ્રાંતોમાં જમને ભીષ્મ માગે છે પણ પરપ્રાંતોને મદદ કરતું નથી. પરપ્રાંતોમાં એના બંગાળાઓ જાય પણ બંગાળામાં પરપ્રાંતીય મનુષ્યો-વેપારી, પ્રેરેસરો વગેરેને સહન કરતું નથી એવી એની શાખ છે. આ વાત ખરી છે? ખરી હોય તો શા માટે આ માનસિક સંકુચિતતા આવી છે એ બાબતની સારી ચર્ચા થવાની આવશ્યકતા છે.

મહિલા પરિષદે ડેળવણીના પ્રશ્નોથી શરૂઆત કરી પછી તેમાં સામાજિક પ્રશ્નોને દાખલ કરવા પડ્યા અને હવે તેમાં રાજકીય દાખલ થશે ત્યારે તેનું ખર્ચ બળ વધશે. આજે તેમાં શહેરી ઓઓ છે અને ગામડાની ઓઓના પ્રશ્નો તેણે હાથમાં લીધા નથી. તેમાં નવાઇ નથી, નિરાશ થવાનું કારણ નથી. ધીમે ધીમે વિસ્તાર થતો જશે. હજી દિલ્લી મહાસભા મંજૂર વર્ગ અને ખેડૂત વર્ગ તરફ (ઠરાવો કરવા ઉપરાંત) કેટલી વળા છે? વાર્ષિક રીપોર્ટના બાતુ દિલ્લીમાં ટ્રેઇનિંગ કોલેજ કાઢે તેમાં દેશને ફાયદો નથી. હાર્ડિંગની મેડિકલ કોલેજ, નસો માટે હકીરીન ફંડ, વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ, એમ્સફર્ડની બાળ સંરક્ષણ લીગ એ બધી સંસ્થાઓ બિખારી અંગ્રેજ બેરાઓને મોટા પગારો મેળવી આપવા માટે રચવામાં છે. એમ્સફર્ડની ચોજનામાં હું એમ્બર હતો અને દિલ્લી સિમલા રખડી આવ્યો છું. ત્રીસ રૂપિયાની હાથકાતવાળા ભૂતઠીઓ ત્રણસો રૂપિયામાં ગોઠવાઇ ગયેલી જોઇ છે. આ પરિષદમાં પ્રાંતપ્રાંતની પ્રગતિ જોઇને ધણુએ ઓઓને ઉત્તેજન મળ્યું. મુંબઇમાં ઓઓ સંપૂર્ણ છૂટથી હરેફરે તે જોઇને ઉત્તર દિલ્હીમાંથી આવેલી જહેનોના પડદા દૂર થયા, અને તેમાં મુંબાઈની સંસ્થાઓ-પતિત ઓઓ માટેના આશ્રમો, ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ માટે સાધનોવાળા શાળાઓ, સામાજિક સેવાના મંદિરો વગેરે જોઇને જહેનો એવા અપાસ કરવા તૈયાર થયાં. એટલે, એકંદરે આ પરિષદોથી ઘણો ફાયદો થયો છે.

મેં પુખ્ત વયના નિરક્ષર લોકોને જ્ઞાન આપવાની યોજના વિષે ઘણી ચર્ચા મુંબઈમાં કરી હતી. વિલ્સન કોલેજના પ્રો. વાઢીઆએ એક વર્ગ (Adult-Education) વર્ષો સુધી ચલાવ્યો હતો પણ તેમાં ભણેલા વર્ગો, કારકુન વગેરેને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થ-શાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. ઈંગ્લંડમાં યુનિવર્સિટી એકસ્ટેન્શન તથા ટ્યુટોરિયલના વર્ગો છે તે આવું કામ ખૂબ મોટા પાયા પર કરે છે. પ્રેરેસરો અને શિક્ષકો નાના ગામોમાં આવો પ્રચાર-સેવાભાવથી કરે. થોડું વેતન આપવામાં આવે અને ગામોને સારા પ્રેરેસરોને સમાગમ થાય. આપણી સુરત, વડોદરા,

અમદાવાદ, ભાવનગર, લુનામઢી કાલેજોના અધ્યાપકો યા માટે વલસાડ, બરચ, નડિયાદ, ગોધરા, પેટલાદ, પાટણ, સિદ્ધપુરમાં આવા વગેરે વૈકલ્પિકમાં ચલાવતા નથી? પણ મારે તો કેવળ અબજ માણસોને વાંચતા લખતા કરવાની યોજના વિશે ચર્ચા કરવી હતી અને મુંબઈએ એ બાબત પર વિચાર કર્યો હોય એમ જણાતું નથી મુંબઈથી પાછા આવ્યા બાદ અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી પરિષદ બરાબ હતી તેમાં પણ કાંઈ ખાસ વિચાર થયો નહોતો. પણ ત્યારપછી રક્ષિણમૂર્તિ ભવન તરફથી આ બાબત જાહેરાત નીકળી છે. એ યોજના કેવી છે તે જોયા પછી કદી શકાય પણ આ બાબત પર ગુજરાતે લક્ષ રાખવાની આવૃત્ત આવશ્યકતા છે. મુખ્ય પ્રશ્નો એ છે: (૧) શીખવવાની પદ્ધતિ અને તેને માટે ટ્રેનિંગ વર્ગો; અને (૨) તેને માટે જોઈતા સાધનો, પાઠ્યપુસ્તકો વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની યોજનાને આપણે દેશમાં ૯૪ ટકા જેટલી વસ્તી નિરક્ષર હોય તો આપણે કરોડો માણસોને લખાવવાના છે. લાખો લુવાનિયાને ધધી અને શેણ મળી શકશે.

(૩) મુંબઈમાં સ્વાતંત્ર્ય દિન-મુળધર્મમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી વિશે થોડી ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. કહેવાય છે કે દોઢ લાખ માણસો એકઠા થયા હતા. સદ્બાગ્યે હું સભામાં જઈ સકળો નહોતો અને તેથી ભારે ગીરણી કામગર સંબંધ સરક્ષસ લાલ વાવટા સાથે આવ્યું ત્યારે હું પાસે જોબો હતો. મુંબઈમાં મદાસમાનું જોર આપું છે. લુવાનો એટલે લગભગ વિદ્યાર્થીઓને ખાદ્ય કરાવે તો બહુ જ થોડું છે. આવી મોટી સભામાં જ્યાં બહારના આગેવાનો હતા. શ્રી. અખ્યાસ તેમજ એમ જિજ્ઞાસા છે, મિસીસ જ્વાહિર નહેરૂ અનાપાસે ઢાંચર દતાં, તેવી જ રીતે શ્રી. ખારીલકર અને શ્રી કમળાદેવિ ચઢોયાધ્યાય. મુંબઈમાં તો માત્ર શ્રી સરોજિની નાયક, નરીમાન અને જમનાદાસ મહેતા. કોઈ જાણીતા આગેવાન દિલ્હી મુસ્લીમ કે પારસી ઢાંચર નહોતા. મુંબઈમાં કામગર વર્ગનું જોર વધતું જાય છે. ત્યાંની પ્રાંતિક સમિતિમાં કે ભાગ કામગર વર્ગના આગેવાનોનો હતો પણ હાલમાં ધણી લાકડાં મીરતની જેમ ભોગવે છે. આ કામગર આગેવાનોમાં સંકલ્પજન છે અને તેની આગેવાની શ્રી. સુદાસિની નામ્બી. મારે લીધી હતી. આ બહેનનો આત્મભોગ અજળ છે. તે ગરીબ મજૂરોની મારફત રહી શકે છે. સમાજમાં લગભગ અરપૂર્ય ગણાય છે, જે કે મિસીસ નાયકની નાની બહેન થાય. એમનું લગ્ન ખંડોર દિલ્હી જોડે થયું છે, તેમનાથી દિલ્હીમાં પણ મુકાય એમ નથી, એનું સાંભળ્યું છે. આ કામગર વર્ગના લોકો ઝડપથી ઉતાવળે પગલે દિલ્હીને આવીને પોતાને માટે રસ્તો ઢાંચી લીધો. જે આપણામાં જળ ન હોય તો બીજા જરૂર તેનો લાભ લેશે. મજૂર વર્ગ હદામદી છે. તેમનામાં પ્રિસિપ્લીન છે, તેમનામાં સંકલ્પજન છે, તેમના આગેવાનો યોગ્ય દમ્યપ્તુ નથી. તેમને લાલ વાવટા તરફ પ્રેમ છે તેવો તેમને ફિલ્લારનારને રાષ્ટ્રીય વાવટા માટે હોય તો ધણું સારું. યોગ્યે અપવાદ તરીકે જોઈ પણ કામગર વર્ગને લાલ વાવટો પવિત્ર અને પૂજ્ય છે. એ લાકડાંઓમાં દિલ્હી મુસલમાનના ભેદો નથી જગર ધણી જોઈ છે. આખી દુનિયામાં તેમની દૃષ્ટિએ એ વર્ગ છે: ચૂસનાર અને ચૂસનાર. લાલ વાવટો ચૂસનારની સાથે જંડ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, ચૂસનારનું નિકેલન ઢાંચી નાખવાનો આદેશ આપે છે. એ સિવાય બીજા કશાનો તેમને આમદ નથી.

(૪) લિખરસાની સભા-લિખરસા એટલે વિનીત પરાની સભામાં પણ દૂર ઢાંચર હતો. એ સર નાંખેલે અક્ષત દોડાવીને એવી વ્યવસ્થા કરેલી કે કોઈનો મન જ લેવો નહિ, પણ એમને

બોલવા જ નહિ દે તે તેમને સૂઝ્યું નહિ. કોઈ પણ બંડેખાં બવરયા કરવાને હાજર નહોતું, બધા હસી મિનિટે હાજર થયા. બધા કોઈ સંગઠરયાનમાથી આવેલા મજાપીયન 'મમી' ના જેવા જણાતા હતા. તેમને કોણ બોલવા દે ? મેં ઇન્ડિયામાં સભાઓ જોઈ છે તેમાં લોકોનાં માર્યાં પુટલાં જોયાં છે, અને હવે તો ટીઅર ગેસના બોમ્બથી સભાઓ વીખેરી નાખવામાં આવે છે. તે છતાં કમળખત અંગ્રેજો આપણાં તોફાનને દુસ્વડની સરખામણી આપે છે. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' કેમી બેદબાવને હરકેરે છે, રાષ્ટ્રીય આદર્શોને તુચ્છ-કારી કાઢે છે તે છતાં આપણામાં કેટલી બહુ સહિષ્ણુતા છે ? મેન્ચેસ્ટરના એક પેપરમાં બહુમતિના પક્ષ સામે લખવા માટે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ આફ્રિકા જઈને બાંગ્લોડ કરીને તંત્રીઓને નસાડ્યા હતા તે મેં નજરે જોયું છે. બિચારા છ લિઅરશોની પછવાડે કાંઈ પણ બળ ન મળે. જો એ લોકો જરાયે સ્વાર્થત્યાગ કરતા હોત તો તેમની પ્રતિષ્ઠા હોત, અને કોઈ માન આપત.

(૫) મહારાષ્ટ્રમાં-મુબઈથી દું પૂના ગયો અને પૂના ચોવીસ કલાક પછી ત્યાં રજો નહોતો. ખેતીની કોલેજની સામે અને એન્જિનિયરોન કોલેજની પાસે એક " ખ્રિસ્ત સેવા સંઘ " નો આશ્રમ છે. પૂનામાં રહેતા હિંદુ મુસ્લીમો આ આશ્રમથી દૂર રહે છે અને તેના કાર્ય વિશે જાણવાની દરકાર કરતા નથી આપણી પ્રજામાં જે અશ્રદ્ધાનું માનસ (inferiority complex) રહ્યું છે તેને સીધે આપણે મિશનરીઓથી દૂર નાસીએ છીએ. દૂર નાસવાથી શું જશે ? આપણે તો ખ્રિસ્તીઓને હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે માન વધારવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય; પણ આ સંસ્થા સામાન્ય મિશનરીઓની નથી. તેમાં જે બાઈબલો હાખસ થયા છે તે હિંદીઓને વટાળવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા પણ ખ્રિસ્ત તરફ દોરવા હરખે છે. આપણે ખ્રિસ્ત બુદ્ધદેવ, શ્રીકૃષ્ણ, કે મહમદ સાહેબ ચા માટે ન હોય ? અને ચા માટે કોઈ અમુક પયગંબર જ હોય, બધાએ કેમ ન હોય ? અથવા કોઈ પણ ટેકાની ચા માટે જરૂર હોય ?

આ સંઘમાં જે બાઈબલો જોડાયા છે તે ઘણા ખરા આંકસર્કડના ગ્રેન્ડુઓટા છે. તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ સંઘને આપી દીધું છે. અત્યંત સાદાઈથી નાની એરડીઓમાં રહે છે, ખાદીના સુરવાળ કુડતાં પહેરે છે અને અધ્યનન, અધ્યાપન તથા ધ્યાન, તથા સામાજિક સેવામાં જીવન ગાળે છે. જીસસ ખ્રિસ્તે પોતાના અનુયાયીઓને જનસમાજની સેવા માટે મોકલેલા-માદની માવજત કરવા, રક્તપિતીઆની સંભાળ સેવા, પછાત કોમની ઉન્નતિ કરવા, અને પોતાને મળેલા સંસ્કારો સંસ્કાર રદિતોને આપવા માટે આ જાતનો જીરસો આપણા લોકોમાં જોઈએ તેટલો છે ખરો ?

આ સંઘ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાનો સીધો પ્રયાસ નથી કરતો, આડકતરો પ્રયાસ થતો હશે ખરો. ચારિત્ર બળની અસર થયા વિના ન જ રહે. આ વસ્તુએ જાણુ કેશવચંદ્ર સેન જેવા મહાપુરુષને પણ આંજ નાખ્યો હતો. પણ તેમાં શું ખોટું થયું ?

સંઘના બાઈબલો પોતાનું ધરકામ સંભાળી લે છે. વાત્રણ માગે છે, હુગડા હુએ છે, ઝાડુ વાળે છે, ભોજન પીરસે છે. આવા આશ્રમો આપણે કાઢીએ તો જ આ દેશની ઉન્નતિ થાય. સ્વતંત્રતાની લડાઈ માત્ર ઉન્નતિનાં સાધનો કળગે કરવાને માટે છે.

ડેક્કન એન્જુકેશન સોસાયટીની રચા'ના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સોઢી કેળવણી આપવા માટે થઈ હતી. હવે ત્યાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ કેટ પાટલુન પહેરતા થઈ ગયા છે, અને

બોર્ડિંગમાં ભોજનનું બિલ મહિને રૂ. ૨૨ થી ૨૫ આવે છે. અધ્યાપકો થોડા પગારે કામ કરતા હતા તેમના પગારમાં વધારો થયો છે તે વાસ્તવિક છે પણ તે બાકીઓ સંતોષી રહ્યા નથી તેથી પરીક્ષક તરીકે નીમાવા માટે, સેનેટમાં જઈ ગાડીભાડાં લેવા માટે, પાઠ્ય પુસ્તકો લખીને કમાણી કરવાના પ્રયત્નોમાં પોતાના સમય ગાળે છે. ચાલીસ વર્ષ પહેલાંના આદર્શો જૂસાધ ગયા છે, અને ન્યૂ પૂના કૉલેજ વધારે આકર્ષક થઈ રહી છે. હાલ પૂનામાં ધણા ગુજરાતીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, પણ થોડા વખતમાં ત્યાં મરાઠી બાપાદ્વારા કેળવણી આપવાનો પ્રયાસ થશે એટલે જે ગુજરાતીઓએ લાખો રૂપિયા ત્યાં રેડ્યા છે તેમણે નાહી નાખવાનું છે.

મહારાષ્ટ્રમાં વેપાર ઉદ્યોગની ખાલવણી થોડી થઈ છે, ખેતી પણ સારી નથી, તેથી ગરીબાઈ હદપાર છે. હાલમાં બ્રાહ્મણના છોકરાઓ ધણી મોટી સંખ્યામાં કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરે છે કારણ કે ખીજો કોઈ ધંધો જડતો નથી. બહારના લોકો એમ માને છે કે એમને ગાન સંપાદન કરવાનો શૌખ ખૂબ હોય છે. વખતે બંને કારણોને લીધે કૉલેજોમાં અભ્યાસ થાય છે. નીચેના કોષ્ટકથી પાલકોની રિયલિટી જણાશે.

પાલકની માસિક આવક	ફર્ગ્યુસન	સાગલી	ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ.
રૂ. ૪૦ ની નીચે	૨૬	૪૬	૩૪
૪૦ થી ૮૦ સુધી	૨૧	૨૧	૨૧
૮૦ થી ૧૭૦ "	૧૭	૧૬	૨૧
૧૭૦ થી ૨૫૦	૧૫	૧૦	૧૪
૨૫૦ થી ૫૦૦	૧૪	૫	૬
૫૦૦ થી વધારે	૭	૨	૪

આ ત્રણે સરચાઓમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓની અડધી સંખ્યાના પાલકોની માસિક આવક રૂ. ૮૦ થી ઓછી છે. ફર્ગ્યુસન અને ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલના ૧૩% જેટલાના પાલકોની માસિક આવક રૂ. ૨૫ થી ઓછી છે. એ સ્કૂલમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓની અડધી સંખ્યા નોકરીઆતના પાલકોની છે.

પૂનામાં કેળવણીનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેની અસર, તેમજ આર્થિક સંકોચને લીધે છોકરા છોકરીઓની પરણવાની ઉંમર પર ઓકળી અસર થઈ છે. આપણે ત્યાં એવી અસર થઈ નથી એમ અનુમાન કરી શકીએ છીએ. આપણી કૉલેજોમાં કોઈ અધ્યાપકો આવા આકડા કાઢીને પ્રગટ કરે તો સારું. આ કોષ્ટકમાં આપેલી વિગત તપાસો.

સંરચા	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	પરણેલાં દર સેંકડે
ફર્ગ્યુસન કૉલેજ	૧૧૭૬	૨૦
સાગલી "	૨૮૪	૨૫
ન્યૂ પૂના સ્કૂલના ત્રણ ઉપલા		
વર્ગો—છોકરાઓની ઉંમર	૮૮૨	૩૦.૬
સરેરાશ ૧૬ થી ૧૮ -		

પૂનામાં કન્યાઓને માટે હાઇસ્કૂલ છે તે સામાન્ય રીતે હજુર પાગાલી સ્કૂલ કહેવાય છે. તેમાં ૫૦૦ છોકરીઓ હાઇસ્કૂલમાં (અંગ્રેજી વર્ગોમાં) બાળે છે અને તેમાંથી ૯૬ ટકા જેટલી કન્યાઓ કુમારી છે. મદારાષ્ટ્રની છોકરીઓ ગુજરાતી છોકરીઓ કરતાં મોટી ઉંમરે મૅટ્રિકમાં જાય છે એટલે તેમની ઉંમર ૧૭-૧૮-૧૯ હોય છે તે જોતાં આ પરિણામ ખાસ લક્ષમાં લેવા જોઈ છે.

(૬) પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ—મુળમથી પાછા ફરતી વખતે હું નવસારી બિતર્થો હતો. ત્યાં અંત્યજ સેવા મંદિર છે તે વિષે મેં અનેકવાર લખ્યું છે. ગુજરાતના હીરા જેવા યુવાનો ત્યાં કામ કરી રહ્યા છે. રાત્રે દહર બાપાની સાથે પાસેના એરુના એક ફળિયામાં દુબળાની નિશાળ જોવાને અમે ગયા. દુબળા એટલે ગુલામ, ધણું કરીને કોઇ ધણિયામાના જીવન પર્વતના ગુલામ. એ લોકોમાં કેટલાક જીવાનો આખો દિવસ નવસારીની વીણીમાં નોકરી કરે અને રાત્રે બાળવા આવે. નવસારીથી ત્રણ ચાર માઇલ દૂર હશે. એ બિચારાઓને શીખવવા માટે તદ્દન માનુષી પણ આત્મભોગી માસ્તરો હતા. બિચારા ગરીબ લોકોને શીખવવા માટે કેટલી થોડી સગવડો છે અને આપણા છોકરાંઓ માટે બધી સગવડો મળે છે. આ બંધકર અન્યાય દૂર કરવાનો છે. વડોદરાની સરકાર એવી વિચારહીન છે કે આ ગુલામોએ બોડિંગ રકૂમની માગણી કરી ત્યારે તેમની પાસેથી રૂ. ૧૦૦૦ ની માગણી કરવામાં આવી. તેમની પાસેથી ૧૦૦૦ પાંચ પછી નીકળે નહિ, એટલા જીવાનો દાણા માત્ર નીકળે.

સુરત જિલ્લામાં ધણે દારૂ પીવાય છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, અને હાલમાં ત્યાં દારૂ નિષેધનું કામ ખૂબ જોસજોર ચાલી રહ્યું છે. બારડોલીની અંદર અને તેની આસપાસના જિલ્લા તેમજ ગાયકવાડી અને દાહમાં રાજપીપણના રાનીપરજોમાં ખાદીપ્રચારનું કામ ફેલાઈ રહ્યું છે અને તેની સાથે સાથે દારૂનિષેધનું કામ ચાલે છે. એની વ્યવસ્થા બહુ સારી છે. દારૂ કે ધણું થાણું છે. આ ગળવળની અસર બારડોલી, મહુવા, બારા, સોનગઢ, વાંકેજ, માંડવી, ચીખલી વગેરેમાં ફીક યઈ છે. બીજી દિલચાલ જોલપાડ તાલુકામાં છે, ત્યાં કોળાઓની ન્યાતના બંધારણ મારફત દારૂનિષેધ યથ રહ્યો છે. જાણું કહેવાનાં ૧૦૨ ગામોની અંદર રહેતા કોળાઓ આ નિષેધમાં જોડાયા છે અને ખૂબ મક્કમ રહ્યા છે આજ સુધીના કડવો અનુભવ એવો છે કે ન્યાતનાં બંધારણ બહુ વખત સુધી ટકી રહેતાં નથી. જલાલપુર તાલુકામાં દારૂની દુકાનો પર સવિનય પિકેટીંગ ચાલે છે અને તેનું પરિણામ પણ હજી સુધી સાફ આવ્યું છે. નવસારી વગેરે તાલુકાઓમાં ગામડે ગામડે યુવક મંડળો નીકળે છે અને તે દારૂ પીવાનું અટકાવે છે. આવી રીતે નવસારી પ્રાંત અને સુરત જિલ્લામાં એટલે પેશાબ “સુરત અઠાવીસી” મા ચાર અખતરા સાથે સાથે યથ રહ્યા છે. પરિણામ શું આવશે તે કોણ જાણે ! પણ તે પ્રજાની જાગૃતિના મિદનરૂપ છે એટલું તો જરૂર કહેવાય.

ડૉ. મુમન્ત મહેતા

લો ડ ચ યા

[આ માસિકના વાચકોને અને ગુજરાતના જીવનમાં રસ લેનારાં સ્ત્રીપુરુષોને અને વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ અમને પોતપોતાનાં રચનાના લેખકજીવનની, અથવા ગયા માધના પ્રદાનમાં આપેલી પ્રમાણની પ્રમાણ પોતાની નાતની સપ્રમાણ માહિતી આપી અમારા પ્રયત્નમાં તેમને સહકાર આપે. એમાંથી નજીવાચન અને ચોક્કસ લાગશે એવી માહિતી આ વિભાગમાં આપવા પ્રયત્ન કરીશું. તંત્રી]

પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણ

પ્રશ્નોરા એક બ્રાહ્મણનાત છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રશ્નોરા પોતે પોતાને છ નામરમાના એક ગણે છે અને વડનગરા વગેરે બીજી નાગરનાતો એ હાલે કબૂલ રાખે છે.^૧ અને નાગરનાતની ઉત્પત્તિ તથા તેના ઇતિહાસ સંબંધી જે અનેક અન્યો લખાયા છે તેમાં પ્રશ્નોરાને નાગર બ્રાહ્મણની એક ઉપનાતિ ગણેલ છે. (શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ લખેલ નાગરોત્પત્તિના નાગર સંબંધી લખાયેલા અન્યો તથા લેખોની મોટી માત્રા આપી છે- પા. ૧ અને તેની ટીપ્પણી ૧-૨)

ઇ. સ. ૧૮૦૧ ના વરતીપત્રક પ્રમાણે નાગર બ્રાહ્મણોના (૧) વડનગરા, (૨) વીશનગરા, (૩) પ્રશ્નોરા, (૪) સાંઠેદરા, (૫) કૃષ્ણોરા, (૬) ચિત્રેડા અને (૭) બાપડ એ પ્રમાણે પેઠામેદો ગણાવ્યા છે. અલગજીત બાપડ તો વડનગરા વગેરે બધી નાગરનાતોમાં મળે છે. જૂના વખતમાં કાષ્ઠપણ કારણથી બહિષ્કૃત થયેલા જથ્થાને બાપડ કહે છે. પ્રશ્નોરા નાતમાં પણ બાપડ નાત છે અને તેઓ ખોરાસા (ખોરાસા ગામ ઉપરથી) અથવા સોરઠી પ્રશ્નોરા કહેવાય છે. પણ વડનગરા પેઠે ગૃહસ્થ અને બિહુકનો બેઠ પ્રશ્નોરામાં નથી.

પ્રશ્નોરા નાતે હાલમાં કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને રજપૂતાના (દિલ્લી, ગઢવા અને કાશીમાં વસનારા કુટુંબોને પણ રજપૂતાનામાં ગણ્યાં છે.) ના અનેક ગામોમાં વસે છે. અત્યારે ઘંઘા અથે છુટા છુટાં માણસો વેરાઈ ગયા છે એ ન ગણીએ તો કાઠિયાવાડી પ્રશ્નોરાઓ અમરેલી, કુંડલા, ઉમરાળા, ચાવડ, સુમ, જામજેઠપુર, જામનગર, જૂનાગઢ, જોતપુર, ધાંધા, પોરબંદર, જાજરા, જાયાવદર, માણાવદર, માળીઆદાદીના, મોરબી, લીલીઆ, વાસાવડ સોદાર અને મુંબઈમાં મુખ્યત્વે વસે છે.

ગુજરાતી પ્રશ્નોરાઓ અમદાવાદ, કટારીઆ, કુંડલા, ગાંધીસ, જવારજ, ધનાળા, ધોળકા, નાનીખોર, પગેગામ, પાલીતાણા, ખરવાળા, બાદીપડવા, ભડિયાદ, બાવનગર, બોળાદ, મીતલી, લીલીઆ, વડોદ, વારણા, સીદોર, મુંબઈ વગેરે ગામોમાં વસે છે.

૧ આ શાખાના અનેક શાખાઓમાંથી એક જ શાખું છે. (વિ. સંવત ૧૮૮૫ માં વેદાન્ત કલ્પવૃક્ષના નામનો અન્ય ઉતારીને અન્તે પ્રશ્નોરા શ્રી. ગોવર્ધન કૃષ્ણ અધિષ્ઠાનાગરજાતીયેન ગોવર્ધનેન એ રીતે લખે છે. અને વડનગરા નાગર (જૂનાગઢના લીવાન) રજુગાંછમે એક પુસ્તકમાં નામને બ્રાહ્મણનાં પ્રશ્નોરા વિશે લખ્યું છે કે:-

વજ્રમ પ્રશ્નોરા વપધારી

ચંદ્રેશ્વરેશ્વર અધિકારી.

અને રાજસ્થાની પ્રશોરા અજબગઢ, અણવર, કમરી, કાથી, કુમ્હેર, કોટા, ખોવા, ગુદા, જયપુર, લુણેટા, જાલરાપાટણ, ડહલા, દરીયા, ફાદળાબાદ, જુમ, ખૂજ, ભરતપુર, મધૂરા, રાજગઢ, વસવા, શ્યામગંગા, સકટ, સુરતગઢ, સંકિસનેકર, ખાણું વગેરે ગામોમાં વસે છે. *

ખીજ હિંદુચાલિઓની ગામવાર વહેંચણી સાથે પ્રશોરાની ગામવાર વહેંચણી સરખાવવા જેવી છે. અઢી હજાર માણસો (એક નાના ગામકાની વસ્તી) સાકથી સીતેર ગામોમાં વહેંચાયેલા છે. ખીજ ઉપર આધાર રાખતાં ધંધો એટલે એક ગામમાં વધારે સંખ્યા પોસાય જ નહિ. પણ આ રિયતિનો એક ફાયદો છે. ફાટી નીકળતા રોગમાં કે દુકાળમાં પાસે પાસેનાં ખેતાર ગામોમાં જ રહેતી નાની નાતનો જેમ નાશ થવાનો સંભવ છે તેમ અનેક ગામોમાં વહેંચાયેલી નાતનો નાશ થવાનો સંભવ નથી.

પ્રશોરાચાલિની આ વર્તમાન રિયતિ; પણ પ્રશોરાચાલિ આવી ક્યાથી ? આપણી ચાલિઓનું મૂળ શોધવું એ કઠણ, કેટલીકવાર અશક્ય કામ છે. ચાલિઓ વિષે મંથો લખનારાં પ્રાચીન લેખકોએ ચાલિઓનો ઇતિહાસ ઉકેલવાને બદલે પગેનાં મૂંસી નાખ્યાં છે. નાગરખંડ, મોદપુરાણ, વગેરેમાં ચાલિની ઉત્પત્તિને પૌરાણિકરૂપ આપવા જતા “ સત્ય તત્ત્વોને એટલાં બધાં વિરૂપ કરી નાખ્યાં છે ” કે એમાથી ઇતિહાસ ઉકેલવો એ ‘ લોહાના ચણા’ આવવા જેવું છે ’ એમ શ્રી. માનસંકર પાતાંજરદાસ મહેતા કહે છે.

પ્રશોરા, વડનગરા, વીરનગરા વગેરે નાગરો કે ઔદીચ્ય, શ્રીગોડ, થીમાળા, મોદ વગેરે ખીજ બ્રાહ્મણો બધાનો આતુર્વવચની દષ્ટિએ બ્રાહ્મણવર્ણમાં અસારે સમાવેશ થાય છે અને પહેલા એ થતો એ હકીકતને ઐતિહાસિક રીતે જોષએ તો મૂળ એક બ્રાહ્મણવર્ણમાંથી બધી બ્રાહ્મણચાલિઓ ધીમે ધીમે વાડા બંધાઈને ચતી ગઈ છે એ સત્ય સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પહેલેથી જુદી જુદી ચાલિઓ હતી એમ, હું ધારું છું, કોઈ કહેવું થે નથી. પણ કઈ ચાલિ ક્યારે જુદી અસ્તિત્વમાં આવી એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ ધંધ પડે છે.

પ્રશોરાચાલિનો જ વિચાર કરીએ. પ્રશોરાચાલિનાં જુદાં જુદાં ગોત્રોના જે વંશજો (આબાઓ) મળે છે તેમાં દસ દસ બાર બાર પેઢીઓ મોટે ભાગે મળે છે. ચાલિના જુદો એટલે કે વિ. સં. ૧૯૦૦ પહેલા જન્મેલા મણાઓ પોતાના છ-સાત પૂર્વજો સુધીની અર્ધી જોયેલી અને અર્ધી સાંભળેલી વાતો કહેતા. આ ઉપરાંત કેટલાક કુટુંબો પાસે પોતાના બાપદાદાઓએ લખેલાં કે લખાવેલાં પ્રસ્તકો છે. આ પ્રસ્તકોની પુષ્પિકાઓમાં તે તે કુટુંબનો થોડો ઇતિહાસ જળવાયો હોય છે. સમ્રત મ. મ. ચંકરલાલ માહેશ્વરે કેટલાંક પ્રશોરા કુટુંબોની પોથીઓ આ દષ્ટિથી જોષ હતી અને કેટલીક મેં પણ જોષ છે. એ બધા ઉપરથી

* અઢી કાઠિયાવાડી (કે દાહારી), જુનરાત્રી અને રાજસ્થાની એ બેઢ માત્ર લૌગિક નથી, જુદા જુદા જાતોનો નિદર્શક છે, એ સ્પષ્ટ દેખાય ચિતું છે. ઉપર કહેલા ત્રણ જાતોમાં થયેને પ્રશોરા ચાલિની કુલ વસ્તી આશરે અઢી હજાર (કે ૨૬૦૦) ની છે (તેમાં જુનરાત્રી લગભગ ૧૬૦૦, દાહારી લગભગ ૬૨૬-૬૩૦ અને રાજસ્થાની ૩૫૪-૮૦). કુલ એટલે કે છ અથવા સાતે નાગર ચાલિઓની વડની આખા હિંદુસ્થાનમાં પીરવાલીગ હજાર ઈ. સ. ૧૯૦૧માં હતી. (દાહમાં પચાસ હજાર ઉપર હોવી જોષએ.)

વિ. સં. ૧૭૮૫, ૧૭૬૯, ૧૭૭૫ અને ૧૭૦૪માં કોઈ કોઈ પ્રશ્નોરાએએ અન્યો ઉતારેલ દેખાય છે. અને વિ. સં. ૧૭૦૪માં લોલિખરાજની પ્રત ઉતારનાર હાલારી પ્રશ્નોરા દેવજી ભટ્ટના પ્રપિતામહ વિશ્વેશ્વરથી ચાલેલો મુલાણી કુટુંબનો એક આંખો મળે છે. હવે આ દેવજી ભટ્ટના પૌત્રે વિ. સં. ૧૭૩૫માં એક અન્ય ઉતાર્યો છે એ જોતા દેવજી ભટ્ટની જન્મ વિ. સં. ૧૬૭૦-૭૫ ની આસપાસ અને એના પ્રપિતામહનો તેથી સો વર્ષ પહેલાં માનવામાં વંધેલા જાતો નથી-અથોત જમરાવળે વિ. સં. ૧૫૯૮માં જમનનગર સ્થાપ્યું ત્યારે વિશ્વેશ્વર જમનનગર આવ્યા અને એમણે સ્થાપનાના શ્લોકો રચ્યા વગેરે એ કુટુંબમાં કહેવાતી દંતકથાને સંભવિત માનવામાં વાધો નથી. આ રીતે હાલારી પ્રશ્નોરાનાં એક (ધૃતકૌશિક) ગોત્રનો આંખો ચારસો વર્ષથી પ્રશ્નોરાચાતિતું અસ્તિત્વ દર્શાવે છે. * એ જ રીતે ગુજરાતી પ્રશ્નોરા કુટુંબોના કેટલાક આખાઓમાં પણ જરૂર ચારસો વર્ષનો ઇતિહાસ સચવાયો છે. (પણ મને તારીખો મળ્યા શકી નથી.) વળી જોનાદના વચ્ચસ ગોત્રના એક આખામાં બનીશ તેંત્રીસ પેઢીઓ મળે છે. * એટલે કે આ આંખો સાતસો આઠસો વર્ષનું વૃક્ષ છે પણ એ વૃક્ષની શાખાઓ પ્રદક્ષિણ વગરની છે. જૂના કાળના કોઈ પુરુષની તારીખ મળતી ન હોવાથી આ જૂના આખાની ઐતિહાસિક કિંમત ઘણી ઘટી જાય છે. પણ આ જૂનું વંશવૃક્ષ વચ્ચસ ગોત્રનું છે એ હકીકત ઉપયોગી છે.

પણ જૂના ઉતારીયું લેખોમાં નાગરો અને નાગર શ્રાવણોના ઉલ્લેખો મળે છે (જુઓ નાગરોત્પતિ) પણ પ્રશ્નોરાના ઉલ્લેખવાળો એક જ ઉતારીયું લેખ મારા નાથવામાં છે અને તે વિ. સં. ૧૬૩૦માં અહિંજન ચાતિના દેવદાસે નાનીબોરમાં કરાવેલા નારાયણ-પ્રસાદનો શિલાલેખ (જુઓ અહિંજન ત્રિમાસિક પુ. ૪, અંક ૩, પા. ૮૪). આમાં લેખ ગોત્રચંપનારની બે પેઢી આપી છે.

અચકાર તરીકે પણ જૂના પ્રશ્નોરાએને બહુ મથ મળે એમ નથી લાગતું. છેલ્લાં સાતસો આઠસો વર્ષમાં નાગરોએ સંસ્કૃતમાં અનેક અન્યો રચ્યાનું પ્રકારમાં આવ્યું છે. પણ પ્રશ્નોરામાં સદ્ગત મ. મ. ચક્રવર્તી માહેશ્વરે સાવિત્રીચરિત્ર વગેરે અનેક અન્યો સંસ્કૃતમાં રચ્યાનું પ્રસિદ્ધ છે એ સિવાય વિ. સં. ૧૮૧૫ માં નાનીબોરમાં જન્મેલા જગન્નાથ પંડિતે બાગ્યમહોદય, નાગરમહોદય વગેરે અન્યો રચેલા છે. જનકાળમાં આવી જોડા ઉતારતાં ફક્ત ત્રણ નામો મળે છે.

(૧) કાશીમાં વસનાર વત્સગોત્રી અહિંજન દ્વિજે (પ્રશ્નોરાએ) મત્ર મહોદયિના મનોમન્ય વિ. સં. ૧૬૪૫ માં રચ્યો છે;

(૨) આ મહીધરના પુત્ર કલ્યાણે વિ. સં. ૧૬૪૪ માં ખાલતંત્ર નામનો વેદનો એક અન્ય લખ્યો છે; અને

(૩) કલ્યાણના પ્રપૌત્ર તર્કવાગ્ધીસ વેણુદિત્ત ભટ્ટે વિ. સં. ૧૭૭૪ માં રસતરંગિણીની રસિકરંજની નામની ટીકા અને અલંકારચંદ્રીકા નામના અન્યો લખ્યા છે. આ ત્રણે અન્ય-

* ચાલક, અમરેલીના હાલારી બાગંવ ગોત્રનો પણ એક ચૌહ પેઢીનો આંખો મારી પાસે છે. એમાં મૂળ પુરુષથી આંખો જમરજી સં. ૧૭૨૬માં અને ખીલ કલ્યાણે સં. ૧૭૦૦માં અન્યો લખ્યા છે.

* શ્રી. દશરાજ બાઈસર ગુહલે આ આંખો છપાવ્યા છે.

કરોએ પોતાના કુળ વિશે જે સખ્યું છે તેનો સાર એટલો જ છે કે વત્સગોત્રના અદિછત્ર નામના રત્નાકરના પૌત્ર મહોદધે તથા એના પુત્ર કલ્યાણે પોતાનો દેશ છોડી કાશીમાં વાસ કર્યો અને ત્યાં મંત્ર મહોદધિ વગેરે ગ્રન્થોની રચના કરી. આ પુરાણો પણ ચારસો કે વિ. સં. ૧૬૪૪માં ગ્રંથ લખનાર કલ્યાણના પ્રપિતામહ સામું જોઇને બહુ તો સાગચારસો પાંચસો વર્ષ પહેલાં પ્રસારાને મુકે છે. પણ એથી આગળ તો અંધારું જ રહે છે.

અદિછત્રજ્ઞાતિ નામ શાથી પડ્યું ?—જેમ વડનગરા નામ વડનગર શહેર ઉપરથી અને વીશનગરા વીશનગર ઉપરથી, (મોદ મોડેરા ઉપરથી, શ્રીમાળા શ્રીમાળ કે ભિન્નમાળ ઉપરથી વગેરે અનેક નામલાઓ છે) તેમ અદિછત્રા અદિછત્ર નગર ઉપરથી એ સાદી કલ્પના છે. પણ જૂના કાળમાં એક કરતા વધારે અદિછત્ર નામના નગરો હોવાનું પુરાતત્ત્વજ્ઞો કહે છે. પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો એક જ ઉત્તર પાચાલની રાજધાનીરૂપ અદિછત્ર પ્રખ્યાત છે. મહાભારતમાં દ્રોણે પાચાલના રાજા દુષ્યને હરાવી, પાંચાલના ઉત્તર અને દક્ષિણ બે વિભાગ પાટી ઉત્તર પાંચાલ (જેનું બીજું નામ અદિછત્ર દેશ હતું) નું રાજ્ય પોતે રાખ્યું વગેરે કથા છે. (મ. મા. અ. ૧૪૦). આ કથા જાણનારા ૧૬ પ્રકોશોએ પોતાને અદિછત્રના એટલે દ્રોણના કુળના માનતા. ઉત્તર પાંચાલનું આ અદિછત્ર પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન " અદિછત્રિકો વેશ્યા સાથે સસર્ગ જ નથી રાખતા " (કા. સુ. ૨-૭) વગેરે જે અદિછત્રિકોની પ્રશંસા કરે છે તે આ ઉત્તર પાચાલના વતનીઓની. આ અદિછત્ર દેશનું અદિછત્ર નગર બે જિલ્લાના રામનગર ગામને ઢેકાણે હતું. ચીનાઇ મુસાફર મુવાનચંગના વખતમાં એ શહેર આબાદ હતું અને પાશુપત મતના તીર્થસ્થાન જેવું હતું.

પણ આ ઉત્તર પાચાલના અદિછત્રથી ઊતરી આવેલા બ્રાહ્મણો પ્રકોશો હોય એમ મને માગતું નથી, પરંતુ જંગલદેશના એક અદિછત્રનો ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં મળે છે. પૃથ્વીરાજવિજય વગેરેમાં અજમેરના ચૌહાણોના ગ્રૂપ પ્રુષ્ઠ વાસુદેવે અદિછત્રપુરથી આવી

* અદિછત્રમિજ્જહત્ર વત્સગોત્ર સમુદ્ભવઃ ।

આસીવ્રત્નાકરોચિમ વિદ્યામ્વપાતો ધરાતલે ॥

તત્તત્તુજોરામભક્તઃ

મહોદધસ્તકુટુમ્બઃ સંસારાચારતાં વિવ્રત્ત

નિજંદેશપરિત્યજ્ય ગતો ધારાણસૌ પુરોમ્

કલ્યાણાભિષ્ણુપુત્રેણ તથાચૈમિસસત્તમૈઃ

સંપ્રાર્ચિતઃ સ્થમત્યાસૌ નામ્નામૈત્રમહોદધિ.

અઠ્ઠે વિક્રમસૌ જાતે યાળયેદનૃપૈમિતે

જ્યેષ્ઠાષ્ટમ્યાં શિષ્સ્વામે પૂર્ણે મન્ત્રમહોદધિઃ ॥

કલ્યાણ ૨૫૯ કહે છે કે યુગયેદરસાકારમિતે ચર્ષે નમે રથૌ પૂર્ણિમાયાં ચકારેદ્ લિલેષ ચ શિયાલયે ॥

ઉપર કહેલા લાલછ શબ્દે વિ. સ. ૧૭૧૪ માં જોડેલા અગ્રમાં પ્રકોશને " અદિછત્રા જાળી નાત " એ રીતે અદિછત્રા કહેલ છે એ જોતા તો પહેલાં વીસ જ વર્ષે અન્ય લખનાર વેણીદત્ત બદ્ધને તથા એના દાદા પરદાદાને અદિછત્ર દિગ્ એટલે પ્રકોશ અથવા વગર પ્રત્યે નથી.

(વિ. સં. ૭૪૩ની આસપાસમાં) શાકંભરીમાં રાજ્યધાની સ્થાપી એમ કહ્યું છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧). આ જંગલ દેશનું અદિછત્ર તે હાલનું નાગૌર (જેધપુર રાજ્યમાં આવેલું) એમ દિંદી વિદ્વાનો કહે છે (જુઓ નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા નં. સં. ભા. ૨ એક ૩ પૃ. ૩૨૮).

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક કાળમાં ઘણી વસ્તી રજપૂતાના મારવાડમાંથી હિતરી હોવાના અનેક પુરાવા છે. વળી શાકંભરી-(અજમેર) ના ચૌહાણ રાજાઓ અને ગુજરાતના ચૌહાણ રાજાઓ છેક મૂળરાજના વખતથી એક બીજા સાથે લડ્યા કરતા તથા લમસંબંધ પણ ઘણીવાર જોડતા. આ રીતે શાકંભરીથી બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં આવવાનો માર્ગ સાવ સીધો હતો. બીજી એક હકીકત પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવી છે. અજમેરના ચૌહાણોનું વત્સગોત્ર ગણાય છે. આજો પણ એનો જ મોરો છે. ગુપ્ત ગોત્ર ક્ષત્રિયો પોતાના ગુરુ-પુરોહિતોનું ગોત્ર ધારણ કરે છે એમ સાહજ્યું છે. અર્થાત્ અદિઃછત્રનો વત્સગોત્રનો કેઈ બ્રાહ્મણ-વત્સગોત્રી પ્રશ્નોરનો કેઈ પૂર્વજ ચૌહાણોનો કુળગુરુ હશે. પણ જે જૂના કાળનો વિચાર આવે છે તે કાળમાં હજી ચાલિયો બંધાઈ નહોતી.

છઠ્ઠા સાતમાં શતકનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર કે આનંદપુર વિનિર્જત બ્રાહ્મણોને કાનો મળ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ પ્રકારના ઉલ્લીર્થુ લેખોમાં ઇ. સ. ૧૧-૧૨ માં શતક સુધી અમુક ગામમાં રહેનાર કે અમુક ગામમાંથી નીકળેલા બ્રાહ્મણોને અમુક દાન આપવામાં આવે છે એ રીતે નોંધો મળે છે. છતાં અગિયારમાં બારમાં શતકમાં નાતો બંધાવા માડી હતી. બીજા પ્રાન્તો કરતા ગુજરાતમાં અત્યારે વધારે નાતો છે અને જૂના કાળમાં નાતો બંધાવાની શરૂઆત પણ બીજા પ્રાન્તો કરતાં ગુજરાતમાં વહેલી થઈ લાગે છે. ઉલ્લીર્થુ લેખો તથા પ્રબંધચિંતામણિ, સુકૃત સંકીર્તન, કીર્તિકોમુદી વગેરે પ્રબંધો ઉપરથી, ઇ. સ. દશમાં-અગિયારમાં શતકમાં ગુજરાતમાં પોરવાડ, મોદ, શ્રીમાળી વગેરે વાણિયા નાતો અને નાગર જેવી બ્રાહ્મણ નાતો રહેતી હોય એમ જણાય છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૨ના ગુજરાતના રાજા કુમારપાલના વડનગરના શિલાલેખમાં આનંદપુરનું નગર નામ સૌથી પહેલું વાચવામાં આવે છે. અને વિ. સં. ૧૦૦૫ (ઇ. સ. ૯૪૮)ના દરસોલના દાનપત્રમાં નાગરપદનો ઉલ્લેખ પહેલવહેલો જોવામાં આવે છે (કૌમુદી વર્ષ ૫ અં. ૨. મેવાડના ગુહિલોને પા. ૩૯૪-૩૯૫).

દૂકામાં, દશમાં અગિયારમાં શતકથી ગુજરાતમાં નાતોના વાડા બંધાવા માડ્યા હોવાના પુરાવા મળે છે. વડનગરનાગરો પણ એ અરસામાં કાંઈક વહેલા જુદા પડ્યા હશે.* પહેલાં ચમતકારપુર (વડનગર)ના બ્રાહ્મણોમાં મોજનનો; જ નહિ પણ લગ્નનો પણ

* શ્રી. માનસ કર પીતાજીદાસ મહેતા ઇ. સ. ચૌથા શતકમાં આનંદપુરનું નામ ત્યાના બ્રાહ્મણોએ નગર પાડ્યું અને ઈતર બ્રાહ્મણોનો સસર્જ છોડી દઈ નાગર સંજ્ઞા ધારણ કરી એમ કહે છે (નાગરોત્પત્તિ પા. ૭૫-૭૬-૮૦). પણ નાગરસંજ્ઞાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઇ. સ. દશમાં શતક પહેલાં નથી મળતો (અને વધારે તો બારમાં તેરમાં શતકથી મળે છે) એમ એ પોતે જ કબૂલ રાખે છે. વળી મેવાડના રાણાનો મૂળ પુરુષ આનંદપુરનો બ્રાહ્મણ (નાગર) હતો અને તે વડનગરથી નાગડા બંધને છઠ્ઠા શતકમાં રાજા થયા એ કલ્પના શ્રી. મા. પી. મહેતા માન્ય રાખે છે. એ જોતાં છઠ્ઠા શતક સુધી તો બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય પણ થઈ શક્યા. ઇ. સ. છઠ્ઠા સાતમાં શતક સુધી રાહદણ વગેરે પરદેશીઓ પણ આતુર્વ્યમાં લાળી ગયા છે એમ ઘણા પુરાવાવલોકો આપે છે.

આજો પ્રતિબંધ નહોતો પણ પછી ગડબડ થતી જોઇને (ચદ્ર બ્રાહ્મણ કન્યાને પરણી ગયો એ જોઈને) ભત્રીયોએ વ્યવસ્થા કરી એમ નાગરખંડ કહે છે, (અ. ૧૯૯-૨૦૦). આ વ્યવસ્થા ક્યારે થઇ ? ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે છતાં સાતમા શતક પછી અને દશમા પહેલાં એમ મારું અનુમાન છે.

પણ પ્રશ્નારો ક્યાંથી અને ક્યારે નાગર થયા ?--નાગરખંડમાં પ્રશ્નોરો વિષે કે વીશનગરા વગેરે બીજા નાગરો વિષે કશો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર એક કથા કાષ્ઠક સૂચક છે. નાગરખંડ (અ-૧૦૭)મા કહ્યું છે કે “કાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમાં વસતા વત્સગોત્રના બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્માએ સંકરતું તપ કરી વરદાન મેળવી કાટકેશ્વરના લિંગની ચમત્કારપુરમાં રચાપના કરી, તથા ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં પ્રથમ પદ મેળવ્યું.” (નાગરોત્પત્તિ પા. ૪૬) હવે નાગરખંડનું ચમત્કારપુર એ જ વડનગર, પણ વડનગરાનાગરોમાં વત્સ નામનું ગોત્ર જ નથી, પણ પ્રશ્નોરોમાં વત્સગોત્ર મોટું છે. ઉપર કહેલા મહીધર વગેરે વત્સગોત્રી હતા. આથી પણ એ ગોત્રનો જ મોટો મળે છે. આ કથા ઉપરથી અહિંચત્રથી પાછળથી આવેલો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્મા કાટકેશ્વર પૂજનો વડનગરમા પ્રચાર કરીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોમાં ભળ્યા ગયો પણ પોતાનું અહિંચત્ર જૂથો નહિ એમ કલ્પના થઇ શકે. આ કલ્પના માટે મીઠા પુરાવા કશો નથી, એ હું સ્વીકારું છું.

વિ. સં. ૧૦૩૧ના ધારાના વાક્યપતિરાજ મુજબ તામ્રપત્રમા ધનિકના પુત્ર વસન્તાચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. આ લેખમા આ વસન્તાચાર્યને અહિંચત્ર વિનિર્ગત કહેલ છે. પણ અહિંચત્ર વિનિર્ગત બ્રાહ્મણ વિષે આ એક જ ઉલ્લેખ મને મળ્યો છે અને તે પછી છેક વિ. સં. ૧૬૪૪-૪૫મા અહિંચત્ર સાર્થિનો પદ્મેશો ઉલ્લેખ મળે છે. આ એ તારીખો વચ્ચેના હસો વર્ષના ગાળામા ક્યારે અહિંચત્ર નાન બંધાય ?

એકના છ નાગરો ક્યારે થયા ? એ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. વલ્લભકવિએ, નાગર સંકીર્તનમાં શાસ્ત્રી વળલાલ કાલિદાસે તથા એ ઉપરથી સદગત મણિલાલ નલુભાઇએ, એક દંતકથા ઉતારી છે કે રામ વીશલદેવે વીશલનગર વસાવી જે નાગર બ્રાહ્મણોને “આપ્યું તે વીશનગરા, પટ્ત્રદ (રેવાતટે છપાદર) આપ્યું તે સાહોદરા, પ્રશ્નિપુર આપ્યું તે પ્રશ્નોરો વગેરે (જુઓ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો પૃ. ૯) પણ પ્રશ્નિપુર નામનું કોઇ ગામ ગુજરાતમાં જણાતું નથી. વળી આ વીશલદેવ ગુજરાતનો વાલેલો રામ હતો એમ કેટલાક માનતા પણ અજમેરના ચૌહાણ રામ વીશલદેવ ત્રોજએ ઇ. સ. ૧૧મા શતકમા વીસલનગર વસાવી વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું ત્યારથી વીશલનગરા વગેરે બેદો થયા એમ શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાએ આ દંતકથાના આધારો તપાસી નહો કર્યું છે તે વ્યર્થ લાગે છે. (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પા. ૮૪, ૮૫ તથા જુઓ કાલિયાવાડ ગેઝીટીઅર. વૉટસન પણ અજમેરના ચૌહાણ વીશલદેવે વીશનગર વસાવ્યું માને છે) પણ નાગરોના છ થે બેદો એક સાથે પડ્યા એમ માનવાનું કારણ નથી. વૉટસન ખરું જ કહે છે કે “આ પ્રકારનાં કારણોથી ચિત્રોદા વગેરે બીજા બેદો પણ પડ્યા (એજન).

છેક વલ્લભીકાળથી વલ્લભી રામજો તથા ભરચના ગુર્જરા આનંદપુર કાન્થકુખજ વગેરે ગામોમાંથી સારા બ્રાહ્મણોને બોલાવી ગુજગતમાં રાખવા લાગ્યા હતા, પણ મૂળરાજે અને

તેના અનુયાયી ચૌલુક્ય રાજાઓએ બહારથી ઘણા પાત્રાણોને ખેલાવ્યા હોવાનું તથા તેઓને કાનો આપ્યાં હોવાનું સ્થાનિક પુરાણો, માહાત્મ્યો, હંતકથા વગેરે ઉપરથી જણાય છે. (જુઓ ભોમ્મે ગ્રેટીટીઅર પુ. ૧ ભા. ૧ પા. ૧૬૧) અને એ કાળથી ગુજરાતમાં જે પાત્રાણો આવ્યા અને જુદા ગામમાં રહ્યા તેઓ નાતો રૂપે જ દેખાય છે.

પ્રત્નોરા નામ શી રીતે પડ્યું એનો તો પતો જ લાગતો નથી. પ્રશ્નિપુર, પિશુનહર, પિષ્ટયા, પ્રશ્ન વગેરે અનેક વ્યુત્પત્તિઓ સૂચવવામાં આવે છે પણ એકેય સતોષકારક નથી (જુઓ નાગરોત્પત્તિ પા. ૮૬). પણ અહિંચત્રા (પ્રત્નોરા) વીરાનગરાખી જે પછી ઘણું કરી બારમાં તેમાં સતતમાં ધોળકાના વાઘેલાના કદાચ આશ્રિત થઈને અહિંચત્રથી વડનગર થઈને ગુજરાતમાં આવી રહ્યા હશે એમ માનવું સહુક્રિતક છે. ગુજરાતી પ્રત્નોરાઓનો ભોર, ભોળાદ, વારણા વગેરે જે ગામોમાં મુખ્ય વસવાટ છે તે એક કાળે ધોળકાના રાજાઓનો મુલક-ધોળકાની નજીક જ આવેલા હશે. કર્ણુ વાઘેલા હાર્યા પછી પણ ધોળકાના વાઘેલાના વંશજો કે બાકાતો સાર્ણુદના ઠાકોરા થયા અને પ્રત્નોરાઓને તેઓએ કાષ્ઠક આશ્રય આપ્યો હશે.

પ્રત્નોરા નાતનો આથી વધારે ઇતિહાસ મારા જાણવામાં નથી. કાઠિયાવાડમાં તો ગુજરાતમાંથી જ ધીમે ધીમે ગયા છે. અને રાજપૂતાનામાં પણ બરસો વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાંથી જ ગયા છે. આ રીતે છુટા પડી જવાથી આ ત્રણે વિભાગમાં સંબંધ ઓછો થયો છે એ વાત ખરી છે, પણ કેટલીક શાંતિઓમાં લગનવ્યવહારના પ્રતિબંધવાળા ધોળા હોય છે તેવા આ વિભાગો નથી. જામનગર, જુનાગઢ ગુજરાતથી દૂર હોવાથી એ ગામો માથે લગનસંબંધના દાખલા ઓછા મળે એ સ્વાભાવિક છે પણ જામનગર જુનાગઢનો અમરેલી કુંડલા સાથે ચાલુ લગનસંબંધ અને અમરેલી આવડનો ગુજરાત સાથે ચાલુ લગન સંબંધ; આ રીતે કાઠિયાવાડ ગુજરાતનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો છે, (દાખલા મેં આપણી શાંતિનું દિગ્દર્શન પા ૮-૯માં આપ્યા છે) પણ ગુજરાતના કશયપ ગોત્રના એક આંખામાં આઠ પેઢીએ અને કૌશિક ગોત્રના એક આંખામાં છ જ પેઢીએ રાજપૂતાનાના તે તે ગોત્રના પ્રત્નોરાઓ મળ્યા જતા હોવા છતાં રાજપૂતાના સાથે દાલાર કે ગુજરાતને લગન વ્યવહાર રહ્યો નથી, ભોજનવ્યવહાર છે.

પ્રશ્ન ૧ થી ૬, ૯-૧૦ અને ૧૪નો જવાબ ઉપર આપી ગયો હવે બાકીના જવાબો હુંકામાં આપી દઉં.

પ્રશ્ન-૭-૮ પરંપરાગત ધંધો-કથા, જ્યોતિષ, વૈદ્ય એ પાત્રાણ ધંધાઓ પહેલાં હતા. કથા લગભગ બધ થઈ છે, વૈદ્ય ચાલે છે અને શિક્ષકનો દાક્તરનો વધીલનો વગેરે શિક્ષિત ધંધાઓમાં હમણાં પ્રત્નોરા પડવા માડ્યા છે. કાષ્ઠક વેપાર પણ કરે છે.

પ્રશ્ન-૧૧-નાતની અટકો પાઠક, મહેતા, પંડ્યા, દાદાવેદા, પટ્ટણી, મૂલાણી વગેરે અટકો છે, પણ એ બદલ્યા કરે છે અને જાડું સૂચક નથી રહી.

* છ નાગરોમાં વડનગરા પહેલાં નબરના, વીરાનગરા બીજા નબરના (એક સહોદરા વિદ્વાનના કહેવા પ્રમાણે), સહોદરા ત્રીજા નબરના વગેરે માન્યતા છે. આ કાલાનુક્રમ સૂચક હશે કે સખ્યા સૂચક કે પ્રત્નોરાનો કેટલાનો નબર કે ગમે તેમ વીરાનગરા પછી છુટા પડ્યા એમ માનવું યોગ્ય છે.

પ્રશ્ન—૧૨-શાંતિ સમસ્તમાં ગોત્રો નીચે પ્રમાણે છે અને ગોત્રવાર વસ્તીસંખ્યા કૌંસમાં આપી છે. ૧ વચ્છસુ (વત્સ) (૧૭૦), ૨ કસ્યપ (૫૨૧), ૩ સામ્યાયન (૨૫૯), ૪ પારાશર (૨૪૪) ૫ બારહત્ત (૨૭૭) ૬ કૌશિક (૧૯૬), ૭ ભાર્ગવ (૧૫૮), ૮ માંડવ્ય (૧૨૧) ૯ ધૃતકૌશિક (૫૪) ૧૦ દક્ષસ (૯)

[આ ગોત્રવાર વસ્તી સંવત ૧૯૭૭ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી આપી છે. એ વસ્તીપત્રકમાં કેટલોક ફેર હતો અને પછી પછુ ફેર પડ્યો હતો.]

આ દક્ષમાંથી સુજરાતમાં અને રાજપૂતાનામાં ધૃતકૌશિક નથી, અને હાલારમાં કસ્યપ નથી.

જુદા જુદા ગોત્રના પ્રવરો ગોત્ર પ્રવરના સામાન્ય ધોરણ પ્રમાણે છે અને ઉપર કહેલા વસ્તીપત્રકમાં આપેલ છે. ગોત્ર બહાર જ લગ્ન કરવાના રિવાજને લીધે માતાના સપિડમાં નજીક નજીક લગ્ન કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ત્રણ ત્રણ પેઢીએ-એટલે કે મામા કુટુંબનાં છોકરાનાં છોકરાં પરણ્યાના હાલારમાં અનેક દાખલા છે. મલ્લપિણ્ડા ધ યામાતુઃ એ મનુના નિયમની આ રિયલિટી થઈ છે.

પ્રશ્ન—૧૩-એક ભાર્ગવો આશ્રલાયની શાખાના ઋગ્વેદાધિપતિ છે, બાકી બધાં ગોત્રો યજુર્વેદની માધ્યદિની શાખાનાં અનુયાયી છે. (જુઓ ઉપર કહેલું વસ્તીપત્રક) પણ ભાર્ગવોને પોતાને ધણીવાર વેદની ખબર ન હોવાથી અને કોઈ વાર પોતે એકલા પડી જતા હોવાથી તેઓ યજુર્વેદને અનુસરી કર્મો કરે છે એમ જોયું છે.

પ્રશ્ન—૧૪-પ્રત્યેકના આરોહ છે. એક આરોહ વડોદરામાં રહે છે એને ત્યાં ચોપડા છે. પણ હું એ ચોપડા જોઈ શક્યો નથી એટલે ઉપર આપેલો ઇતિહાસ તે તે સાધનો ઉપરથી ઉપજાવેલો છે. બાકીના ચોપડાઓ કોઈએ જોવા જોઈએ.

પ્રશ્ન—૧૫-વડનગરા નાગર તથા નાગરચાહણ પેઠે પ્રત્યેકના પચ્ચ બીજી કોઈ બ્રાહ્મણ નાત સાથે ભોજનવ્યવહાર રાખતા નથી, નાગરો સાથે પણ નહિ, અને નાગરો પેઠે જ નવેણુ (નાહીને કોષ્ટ વસ્તુને અડધા વગર જમવું વગેરે) પાળે છે. અથવા પાછલા પચ્ચીશિક વર્ષથી નવેણુ લુપ્તપ્રાય થવા માડી છે અને ભોજનવ્યવહારની ધણી છૂટ ચાલી છે.

પ્રશ્ન—૧૬-મજ્જમાનજ્ઞતિ ખરી—કોઈ કોષ્ટ કુટુંબો પાસે લાગા પણ ખરા.

પ્રશ્ન—૧૭-લગ્ન વગેરેની રીતઓ સૂત્રમ-શોને અનુસરતી નાગરોને મળતી (કેટલોક ફેરફાર પણ ખરા) પણ સાદી અને લેવડદેવડ વગરની. પરણતી વખતે વરને ખૂબ પહેરાવે છે તે જરા વિચિત્ર છે. એક ઉપર બીજી સ્ત્રી ન થાય એ નિયમ વડનગરા પેઠે પ્રત્યેકનામાં પણ છે.

મરણ, લેધવ્ય વગેરેના રિવાજો બીજી બ્રાહ્મણ નાતોને મળતા જ છે. ખાસ કોઈ નથી.

પ્રશ્ન—૧૮-સમસ્ત નાગરોના ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર પ્રત્યેકનાના પણ ઇષ્ટદેવ ગણાય છે. હાટકેશ્વરનું મંદિર નાનીબોરમાં છે.

દેવીભક્તિ વડનગરા સાદોદરા જેવી પ્રત્યેકનામાં નથી દેખાતી અને બાગવત કથાનાં ધંધાને લીધે વૈષ્ણવ ધર્મના અને કયાક સ્વામીનારાયણ માર્ગના પણ અનુયાયી મળે છે.

પ્રશ્ન—૧૯-૨૦-ખાસ દેવદેવીની માનતા કે કુલદેવીનું બહુ જોર નથી, અલગત સ્ત્રીઓમાં પોતપોતાનાં ગોત્રની માતાને અમુક અમુક વ્યવહાર અનુકૂળ નથી વગેરે વહેમો છે ખરા.

૩૦—૨૧—ખીજ બ્રાહ્મણ નાતોના પ્રશ્નોથી જુદા કોઈ પ્રશ્નો પ્રશ્નોરાના હોય એમ મને દેખાતું નથી—માત્ર નાત ટૂંકી છે, અને તેને લીધે નવા જમાનાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે તે જુદી વાત. દા. ત. હાલારી પ્રશ્નોરાને વર ગોતવો હોય તો તે વખતે યોગ્ય ઉમ્મરના ૨૫-૩૦ કે વધારે ઓછા કુંવારા છોકરામાંથી જ પસંદગી કરવાની રહે. વગેરે.

૩૦—૨૨—વિભાગત જઈ આવનારાઓની સંખ્યા ખીજ કોષ્ટિકણ સમાન વસ્તીની નાત કરતા વધારે અને ભોજનવ્યવહારમાં છૂટ એ બે જ અત્યારે તો નાતમાં સુધારા દેખાય છે. નાત બહાર લગ્નો હજી થયા નથી. બે પ્રશ્નોરાઓ ખોરાસામાં પરણ્યા છે. પણ હજી નાતે એનો ૨૫૪ સ્વીકાર કર્યો નથી (એથી બિલકુલ પણ નથી ક્યું).

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કવિતા અને સાહિત્ય વ્યાધ્યુમ જઃ—કર્તા : સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ. કિંમત એક રૂપિયો.

સહગત સર રમણભાઈના સાહિત્યલેખોનો આ છેલ્લો વિભાગ છે. આમાં તેમનો હાસ્યરસ ઉપરનો નિબંધ છે, તેમની પ્રગટ અપ્રગટ કવિતાઓ અને ચાર વાર્તાઓ છે. હાર્યરસનો લેખ તો પહેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે એટલે અહીં તેને માટે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું કહીશું કે સર રમણભાઈ આપણા સાહિત્યમાં હાર્યના ઉત્તમ લેખક છે તેમ હાસ્યના ઉત્તમ મીમાસક પણ છે, અને આ નિબંધ આપણા આ વિષય ઉપરના વિવેચનસાહિત્યમાં હજી અદિતીય જ રહ્યો છે. તેમની કવિતાઓમાં અત્યાર સુધી જે સારી ગણાઈ છે તેમાં થોડી જ આ સંગ્રહમાંથી ઉમેરાશે. સંગ્રહ નોર્તા જણાય છે કે સહગત સાક્ષરની કાર્તિ કવિ કરતા વિવેચક તરીકે રહેશે, અને લાખા લેખન ગાળામાં તેમણે ઘણા ઓછાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે પણ એ ખતાવી આપે છે. છેવટે ચાર ટૂંકી વાર્તાઓ છે. તેમાં ત્રીજી સર કોનન કોષ્ટિકની એક વાર્તાનો અનુવાદ છે અને ખીજ તેના જ અનુકરણમાં લખેલી ગુન્હો-પકડવાની ચમત્કારક વાર્તા છે. પહેલી 'તારાના અભિગ્ન'ની વાર્તા જોડી લાગણી કરે તેવી છે. તેમાં પતિ, ગેરસમજનો ખુલાસો થતા, ત્યાગ કરેલી પત્નીનો ફરી પશ્ચાત્તાપપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. પણ એક દંપતીના મેળાપ માટે આખી બે ટૂંકોનો અકરમાત કરાવવો એ હવે કંઈક જની યએલી વાર્તાનિર્મોણની રીતિનો દાખલો છે. છેલ્લી "મીઠી"ની વાર્તા સહગત લેખકની કટાક્ષમય વાર્તાનો નમૂનો છે. આપણા પામર વ્યવહારમાં ચિટ્ટોનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે આમાં એક તરફથી દેખાય છે તો ખીજ તરફથી 'ગરજવાનને અછલ નહિ' એ કહેવતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ થાય છે. વાર્તાની રચના ઘણી જ સાદી છે, અને તેનું હાસ્ય અસરકારક છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ લેખો સુગમ કરી આપી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

રોમનો ઇતિહાસ :—અનુવાદક: આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, બી. એ., છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ આસિ સેક્રેટરી, અમદાવાદ. કિંમત બાર આના.

આ જાતના પુસ્તકની અગત્ય વિશે કહેવાની જરૂર જ નથી. પણ આવા પુસ્તકો માત્ર અનુવાદ હોય એના કરતાં સ્વતંત્ર લખાવાની વિશેષ જરૂર છે. સદૃગત નવચરામભાઈએ ઈંગ્લંડનો ઇતિહાસ જેમ હિંદની દૃષ્ટિએ લખ્યો તેમ રોમનો લખાવો જોઈએ; ખાસ કરીને એટલા માટે કે હિંદ ઉપરની ઈંગ્લંડની બાદશાહત રોમન બાદશાહતની અનેક રીતે નકલરૂપ છે. આવા પુસ્તકો સ્વતંત્ર લખાવવા જતા વેતન કે પારિતોષિક કે ઑનરેરિયમ વધારે આપવું પડે, અને સોસાયટી અત્યારે જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી શકે છે તેટલાં ન કરી શકે, પણ હવે આવા અનુવાદો ઉપયોગી નહિ થઈ શકે. ગુજરાતી ભાષા પ્રગતિની એ ભૂમિકાએ આવી છે જ્યારે આવા વિષય ઉપર સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખાવા જોઈએ. આવા જ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઓછા વંચાય છે તે અમે જાણીએ છીએ, છતાં આ પ્રકારના કેવળ અનુવાદના પુસ્તકોના વાચનનો કેટલી વ્યક્તિઓ લાભ ઉઠાવે છે, સોસાયટીના કામથી ધરાકોમાંથી પણ કેટલા તે વાચે છે, તે જાણવાની યોજના ચાલ, તેમનો આવા પુસ્તકો વિશેનો અભિપ્રાય જાણવાની યોજના ચાલ તો આ બાબતમાં નવું દિશાસૂચન મળે. પુસ્તકમાં અંતે વિગતવાર સૂચી આપવી જોઈએ. મૂળ પુસ્તકનું નામ પ્રસ્તાવનામાં આપવું રહી ગયું છે, તે તરફ ધ્યાન આપીએ છીએ.

વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ:—અનુવાદક: ખુશવંતલાલ ચંદુલાલ ઠાકર, બી. એ., છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે કિંમત એક રૂપિયો.

મૂળ પુસ્તક પ્રો. બેરીને હાથે લખાયેલું હોય યુનીવર્સિટી લાઇબ્રેરીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, અને પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રશંસા કરી છે તેની સાથે અમે સમત છીએ. પણ ઉપરના પુસ્તક વિશે અમે લખ્યું તે જ આને માટે અમારે સવિશેષ કહેવાનું છે. આ પુસ્તક કેવળ જ્ઞાન આપવાને નથી, પણ સમાજની ઉદારતા કેળવવાને છે, અને એ કામ માટે પુસ્તક આપણા દેશકાલની ભૂમિકાથી લખાયું હોય તો જ સારું થાય આપણા ઇતિહાસમાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય હતું કે નહિ, હતું તો કેવી મર્યાદામાં હતું, અત્યારે આપણી કેવી સ્થિતિ છે એ પ્રશ્નો જ મુખ્ય રીતે આપણને વિચાર કરવાને પ્રેરે. બીજી સંસ્કૃતિઓમાં શું બન્યું, અને કેમ બન્યું એ એ પછાનો પ્રશ્ન છે. એટલું જાણું ન થઈ શકે તો છેવટ આપણી સ્થિતિ વિશે એક ઉપસહારનું પ્રકરણ ઉમેર્યું હોત કે ઉપોદ્ધાતરૂપે આપણા વિશે કંઈક કહ્યું હોત તો સારું. આને અંતે પણ સૂચીપત્ર હોય તો સારું.

પૌરાણિક કથાકોષ. તૃતીય ખંડ પૃ. ૩૨૨ થી ૪૪૮:—કર્તા: ડાહ્યાભાઈ પીના-અરદાસ દેરાસરી, ઍરિસ્ટર એટ-લૉ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે આના આગત્રા એ ખંડોની સમાલોચના થઈ ગઈ છે તેથી વિશેષ અહીં કહેવાનું નથી.

ગૃહસૂક્ત્રમી:—અનુવાદક: મહારાસકર છદ્રજી દવે. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત આઠ આના.

પુસ્તકનું તસ્તુ ઉપયોગી છે. અને દૃષ્ટિ સર્વત્ર ડહાપણ બરેના વ્યવહારની છે. ગૃહ-વ્યવસ્થાને માટે દરેક સ્ત્રીને વાંચવા લાયક છે. બંગાળીમાં મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં બાળાઓ

પ્ર૦—૨૧-ખીજી બ્રાહ્મણ નાતોના પ્રશ્નોથી જુદા કેાઈ પ્રશ્નો પ્રશ્નોરાના હોય એમ મને દેખાતું નથી-માત્ર નાત દૂંડી છે, અને તેને લીધે નવાં જમાનાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે તે જુદી વાત. દા. ત. હાલારી પ્રશ્નોરાને વર એતવો હોય તો તે વખતે યોગ્ય ઉમ્મરના ૨૫-૩૦ કે વધારે એાછા કુંવારા ઓઠરામાથી જ પસંદગી કરવાની રહે. વગેરે.

પ્ર૦—૨૨-વિલાયત જઈ આવનારાઓની સંખ્યા ખીજી કેાઈપણ સમાન વસ્તીની નાત કરતા વધારે અને બોજનવ્યવહારમાં છૂટ એ બે જ અત્યારે તો નાતમાં સુધારા દેખાય છે. નાત બહાર લગ્નો હજી થયા નથી. બે પ્રશ્નોરાઓ ખોરાસામાં પરપયા છે. પણ હજી નાતે એનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કયો નથી (એથી બિલકુલ પણ નથી કયું).

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

પુસ્તકે પરિચય અને સ્વીકાર

કવિતા અને સાહિત્ય વાદયુગ ૪:—કવો : સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. પ્રકાશક : ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનલાલ પારેખ બી. એ. કિંમત એક રૂપિયા.

સદગત સર રમણભાઈના સાહિત્યલેખોનો આ છેલ્લો વિભાગ છે. આમાં તેમનો હાસ્યરસ ઉપરનો નિબંધ છે, તેમની પ્રગટ અપ્રગટ, કવિતાઓ અને ચાર વાર્તાઓ છે. હાસ્યરસનો લેખ તો પહેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે એટલે અહીં તેને માટે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું કહીશું કે સર રમણભાઈ આપણા સાહિત્યમાં હાસ્યના ઉત્તમ લેખક છે તેમ હાસ્યના ઉત્તમ મીમાંસક પણ છે, અને આ નિબંધ આપણા આ વિષય ઉપરના વિવેચનસાહિત્યમાં હજી અદિતીય જ રહ્યો છે. તેમની કવિતાઓમાં અત્યાર સુધી જે સારી ગણાઈ છે તેમાં થોડી જ આ સંગ્રહમાંથી ઉમેરાશે. સંગ્રહ જોતાં જણાય છે કે સદગત સાક્ષરની કીર્તિ કવિ કરતા વિવેચક તરીકે રહેશે, અને લાખા લેખન ગાળામાં તેમણે ધણાં એાછાં કાવ્યો લખ્યાં છે તે પણ એ જતાવી આપે છે. ઉપર ચાર દૂંડી વાર્તાઓ છે. તેમાં ત્રીજી સર કોનન ડોઈલિની એક વાર્તાનો - અનુવાદ છે અને ખીજી તેના જ અનુકરણમાં લખેલી ગુન્હો-પકડવાની અમત્કારક વાર્તા છે. પહેલી 'તારાના અભિયાન'ની વાર્તા જોડી. લાગણી કરે તેવી છે. તેમાં પતિ, ગેરસમજનો ખુશાસો યતા, ત્યાગ કરેલી પત્નીનો ફરી પચાત્તાપપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. પણ એક દંપતીના મેળાપ માટે આખી બે દ્રેનોનો અકસ્માત કરાવેો એ હવે કંઈક જની થએલી વાર્તાનિર્માણની રીતિનો દાખલો છે. છેલ્લી "ચીઠ્ઠી"ની વાર્તા સદગત લેખકની કટાક્ષમય વાર્તાનો નમૂનો છે. આપણા ખામર વ્યવહારમાં ચિટ્તીનો કેટલો ઉપયોગ થાય છે તે આમાં એક તરફથી દેખાય છે તો ખીજી તરફથી 'ગરજવાનને અછલ નહિ' એ કહેવતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ થાય છે. વાર્તાની રચના ઘણી જ સાદી છે, અને તેનું હાસ્ય અસરકારક છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ લેખો સુગમ કરી આપી સાહિત્યની સેવા કરી છે.

રેશમનો ઇતિહાસ :—અનુવાદક: આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી, બી. એ., છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ. આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ. કિંમત બાર આના.

આ જાતના પુસ્તકની અગત્ય વિશે કહેવાની જરૂર જ નથી. પણ આવાં પુસ્તકો માત્ર અનુવાદ હોય એના કરતાં સ્વતંત્ર લખાવાની વિશેષ જરૂર છે. સદૃશ નવચરામસાધ્યો ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ જેમ હિંદની દૃષ્ટિએ લખ્યો તેમ રોમનો લખાવો જોઈએ; ખાસ કરીને એટલા માટે કે હિંદ ઉપરની ઇંગ્લેન્ડની બાદશાહત રોમન બાદશાહતની અનેક રીતે નકલરૂપ છે. આવા પુસ્તકો સ્વતંત્ર લખાવવા જતા વેતન કે પારિતોષિક કે ઑનરેરિયમ વધારે આપવું પડે, અને સોસાયટી અત્યારે જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરી શકે છે તેટલાં ન કરી શકે, પણ હવે આવા અનુવાદો ઉપયોગી નહિ થઈ શકે. ગુજરાતી ભાષા, પ્રગતિની એ ભૂમિકાએ આવી છે જ્યારે આવા વિષય ઉપર સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખાવા જોઈએ. આવાં જ્ઞાનના પુસ્તકો ઓછા વંચાય છે તે અમે જાણીએ છીએ, છતાં આ પ્રકારના કેવળ અનુવાદના પુસ્તકોના વાચનનો કેટલી બધી વ્યક્તિઓ લાભ ઉઠાવે છે, સોસાયટીના કાપમી ધરદામાંથી પણ કેટલા તે વાંચે છે, તે જાણવાની યોજના થાય, તેમનો આવાં પુસ્તકો વિશેના અભિપ્રાય જાણવાની યોજના થાય તો આ બાબતમાં નવું દિશામૂલ્ય મળે. પુસ્તકમાં અંતે વિગતવાર સૂચી આપવી જોઈએ. મૂળ પુસ્તકનું નામ પ્રસ્તાવનામાં આપવું રહી ગયું છે, તે તરફ ધ્યાન ઐચીએ છીએ.

વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઇતિહાસ :—અનુવાદક: ખુશવંતલાલ ચંદુલાલ ઠાકેર, બી. એ., છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે કિંમત એક રૂપિયો.

મૂળ પુસ્તક ગ્રે. બેરીને હાથે લખાએલું હોમ યુનીવર્સિટી લાઇબ્રેરીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, અને પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રશંસા કરી છે તેની સાથે અમે સંમત છીએ. પણ ઉપરના પુસ્તક વિશે અમે લખ્યું તે જ આને માટે અમારે સવિશેષ કહેવાનું છે. આ પુસ્તક કેવળ જ્ઞાન આપવાને નથી, પણ સમાજની ઉદારતા કેળવવાને છે, અને એ કામ માટે પુસ્તક આપણા દેશકાલની ભૂમિકાથી લખાયું હોય તો જ સારું થાય આપણા ઇતિહાસમાં વિચારસ્વાતંત્ર્ય હતું કે નહિ, હતું તો કેવી મર્યાદામાં હતું, અત્યારે આપણી કેવી સ્થિતિ છે એ પ્રશ્નો જ મુખ્ય રીતે આપણને વિચાર કરવાને પ્રેરે. બીજી સંસ્કૃતિઓમાં શું બન્યું, અને કેમ બન્યું એ એ પછીનો પ્રશ્ન છે. એટલું બધું ન થઈ શકે તો છેવટ આપણી સ્થિતિ વિશે એક ઉપસંહારનું પ્રકરણ જોઈએ હોત કે ઉપોદ્યાતરૂપે આવણા વિશે કઈક કહ્યું હોત તો સારું. આને અંતે પણ સૂચીપત્ર હોય તો સારું.

પૌરાણિક કથાકોષ. તૃતીય ખંડ ૫ ૩૨૧ થી ૪૪૮ :—કર્તા: ડાહ્યાભાઈ પીતા-અરદાસ દેરાસરી, ઍરિરટર ઍટ-લૉ. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ઉપર પ્રમાણે. આના આગલા બે ખંડોની સમાલોચના થઈ ગઈ છે તેથી વિશેષ અહીં કહેવાનું નથી.

ગૃહલક્ષ્મી :—અનુવાદક: મહારાજકર ઇન્દ્રજી દવે. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે કિંમત આઠ આના.

પુસ્તકનું ૧૨૮ ઉપયોગી છે. અને દૃષ્ટિ સર્વત્ર ડહાપણ ભરેલા બ્યવહારની છે. ગૃહ-બ્યવસ્થાને માટે દરેક જાતે વાચવા લાયક છે. જગાળીમાં મેટ્રિકયુક્તેશનની પરીક્ષામાં બાળાઓ

માટે તે પાઠ્યપુસ્તક હતું, અને અહીં પણ સ્ત્રીઓને આના વાચનથી લાભ મળે તેમ છે. હાલ સ્ત્રીઓનું લક્ષ સ્ત્રીપુરુષ સંબંધી પ્રશ્નો ઉપર વિશેષ ગયું છે. તેની સામે વાધો, હોષ રાકે નહિ, અને એ પ્રશ્નોની ચર્ચા થવી જ જોઈએ, પણ તેથી આવા વિષય, દુર્લભ્યને પાત્ર થતા નથી.

શ્રી હરિલીલા ષોડશ કલા, ઉત્તરાર્ધ-નોટસ :—સંપાદક: રા. રા. અંબાલાલ શુભાખીદાસ જાની બી. એ. પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે. કિંમત બાર આના

વિષયદાસ લીમકૃત શ્રી હરિલીલા ષોડશ કલાનું આજ લેખકે સંપાદન કરેલું હતું, તેના ઉપર આમા વિસ્તૃત ટીકા આપેલી છે. પુરાણોના ઉદ્દેશો વિગતવાર આપેલા છે. મૂળ પુસ્તક ઉપરનો ઉપોદ્ધાત આ પછી પ્રસિદ્ધ થશે.

ગોરક્ષાકલ્પતરુ :—લેખક વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ. મુદ્રક અને પ્રકાશક: સ્વામી આનંદ, નવજીવન મુદ્રણાલય, સારંગપુર, અમદાવાદ, કિ. સાડા ચાર આના.

ગાંધીજીની આપણા જીવન અને સાહિત્ય ઉપર એક મહાન અસર થઈ છે તે એ છે કે રૂઢિમા જડ થઈ ગયેલી ધર્મવૃત્તિને આપણે જીવિ-ચાપ-તર્કશુદ્ધ કરવાને પ્રેરાયા છીએ. અત્યાર સુધી ગાય તરફની ધર્મવૃત્તિ કેવળ પાંજરાપોળમા અને કસાઈવાડેથી પેસા આપી દોર છોડાવવામા પૂરાઈ રહી હતી, તેના ઉપર ગાંધીજીએ જીવિનો પ્રકાર પાડવા માડ્યો. તેથી આવી ગોરક્ષા પ્રવૃત્તિએ નવું સ્વરૂપ લીધું છે. આ પુસ્તક તેનું ફળ છે. આના લેખકે ખતાવી આપ્યું છે કે નવી પ્રેમવૃત્તિ લીધેલ સાહિત્યપ્રિય ગ્રજરાતી પણ આકડા સાથે કુસ્તી કરી શકે છે. આ પુસ્તકમા આપેલા ફકરા અને આકડા ઉપરથી જ જણાશે કે આપણે જે વિષયોનો અભ્યાસ અને સ્વતંત્ર વિચાર કરવો જોઈતો હતો તે બધો અત્યાર સુધી અંગ્રેજો જ બધો ભાગે કરતા આવ્યા છે. આપણા પ્રશ્નો અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અહીં નવો જ પ્રકાશ પડે છે. પુસ્તક સાદી રીતે લખાયું છે અને આકડા એવી રીતે મૂકેલા છે કે વસ્તુસ્થિતિ અને આપણું કર્તવ્ય એ આકડા જ બોલી નાંખે છે. વિદ્યાપીઠે જોડણી-કોષ કાઢી એકધારી જોડણી કરી તે પહેલા આ પુસ્તક પ્રગટ થયું છે એટલે લેખકની વિશ્લેષણ જોડણી આમા આવે છે. કવચિત્ લેખકે હજી સાહિત્યમા નહિ થયેલા નવા પ્રયોગો કર્યા છે, તે તરત નજરે ચડે છે. જેમકે, વિષયને આગળ વિસ્તારતા “ત્યાંથી ચાલતા”નો પ્રયોગ. પણ આ સર્વ વિશિષ્ટતા સાથે પુસ્તક સુવાચ્ય છે, અને પોતાનો ઉદ્દેશ સચોટ રીતે પાર પાડે છે. ગોરક્ષાનો પ્રશ્ન આપણા કુલોગે કોમી થઈ જાય છે પણ વારતવિક રીતે દરેક દિવસે તેને દિવસ પ્રશ્ન તરીકે વિચારવો જોઈએ.

ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ :—લેખક: મદાદેવ હરિલાલ દેસાઈ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. કિ. બાર આના

ખારડોલીએ વધારેલી કિસ્ત ન આપીને સત્યાગ્રહ કર્યો તેમા સરકારનો પુબ્ધ જુલમ સદન કોઈ, છેવટે સરકારે વ્રાહિત અમલદારોદ્વારા તપાસ કરાવી અને લોકપક્ષ ખરો પડ્યો તે તો હજી મધ કાળની વાત છે આ પુસ્તકમાં આ બધાનો લગભગ ૪૦૦ પાનામાં ઇતિહાસ છે. પોતાની નિકટના મમયનો ઇતિહાસ લખવો બહુ અધરો છે પણ આ પુસ્તક પ્રામાણિક સત્યનિષ્ઠાથી લખાયું છે તે પાને પાને દેખાશે

સત્યાગ્રહનો એક ચરત્ર તરીકે પ્રયોગ એ હજી નવી જ વાત છે એ માટે તેનો

અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. લઘુ લઘુવાની રીત ઘણી સાદી અને સરસ તરીકે એ પુદ્ગલરમિયાન નિરૂપાઈ હતી, અને એ એક રીતે સાચું પણ છે, પણ તેમા પણ, સામાન્ય યુદ્ધની પેઠે વ્યૂહરચના, કુનેહ, આગ્રાહી, સંયમ, અને સૈનિકાના પ્રેમની કેટલી જરૂર છે તે પણ આ વૃત્તાન્તમાથી શીખવાનું છે.

પુસ્તક, વસ્તુને છાન્ને તેની શૈલીમાં લખાએલું છે. યુદ્ધના વર્ણનનો તેમાં ઉત્સાહ છે, અને સત્યાગ્રહને યોગ્ય તેમાં સત્યની ચીવટ અને ભાષાની ચોકસાઈ છે. આપું પુસ્તક તપ અને ક્ષત્ર એમ બે ભાગમા વહેંચાએલું છે. પહેલા ભાગમાં સત્યાગ્રહ માટે તાલુકો તૈયાર થયો અને લડ્યો તેનું વર્ણન છે, અને બીજામા તપાસ સમિતિ પાસે યથેચ્છા કામનું વર્ણન છે. પહેલા ભાગમાં શ્રીયુન વહંભભાઈના ભાષણોના ફકરામાં 'અત્યારે પણ એ જ ઓજસ-અનુભવી શકાય છે; ગુજરાતી ભાષાની શક્તિના નમૂનારૂપે' અને એક છવન્ત વિચારબળ તરીકે તે આપણા સાહિત્યમાં દમેશ રહેશે. બીજામાં મહેસૂલને માટે કષ્ટ રીતે તપાસ થઈ તે વર્ણવ્યું છે. તેમાથી એવું ધૂણી નીકળશે જે આખા ગુજરાત જ નહિ પણ આખા હિન્દની ખેતીની સ્થિતિ સમજવામાં ઉપયોગી થઈ પડે.

પુસ્તક દરેક ઘેર અને દરેક પુસ્તકાલયમાં રાખવા યોગ્ય છે.

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ :—લેખક: રત્નમણિરાવ ભીમરાવ બી. એ. પ્રકાશક: ગૂજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૩ ૬

આ પુસ્તકને અનેક દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય. એક તો આ અમદાવાદ વિશેની સર્વ હકીકતનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકની પુરોવચનિકામાં શ્રી. કે. હ. ધ્રુવે કહ્યું છે તેમ આમા શું નથી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને ફારસી સર્વ સામગ્રીમાંથી જેટલી મળી શકે તેટલી હકીકત અહીં એકત્રિત કરી મૂકી છે. આ અમદાવાદ સર્વસંગ્રહ છે.

પણ આ સર્વ હકીકતનાં સંગ્રહ ઉપરાંત ઇતિહાસનું પુસ્તક પણ છે. અમદાવાદ છેલ્લા પાંચ સૈનિકાના ગુજરાતના ઇતિહાસનું કેન્દ્ર નહિ તો મહત્વનું મથક તો છે. કતોને ઇતિહાસનો શોખ છે અને ઇતિહાસના છૂટા છવાયા દાઝકાપાસળાને કલ્પનાની અંજલિથી સજ્જન કરવાની તેમની શક્તિ આ પુસ્તકમા દેખાય છે. આપું પુસ્તક એક સાધારણ અભ્યાસવાળો માણસ પણ રસથી વાચી શકે એવું છે. ઇતિહાસને અંગે તેમણે માત્ર ઐતિહાસિક બનાવોને જ નથી પ્રત્યક્ષ કરાવ્યા પણ ઇતિહાસમા ઉલ્લેખાએલા પ્રાચીન રચણો વિશે પણ શોધખોળ કરી તેમના રચાનો નક્કી કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એવો એક સફળ પ્રયત્ન સાહચાલમના રાજ સંબંધી તેમણે પહેલા પણ કરેલો જેનો આ પુસ્તકમાં ઉપયોગ થયો છે. તેમણે આપેલા મુસલમાની સમયના ઇતિહાસ સંબંધી એવી ટીકા થઈ છે કે લેખકે મુસલમાન રાજકર્તાઓ તરફ પક્ષપાત બતાવી મરાઠાઓ તરફ કંઈક અન્યાય કર્યો છે. આ લેખમાલાનો ઉત્તર લેખક તરફથી જ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે, તે, થયા પછી મતોની ઘુલના કરવી હીક પડે. પણ એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે મુસલમાની રાજકર્તાઓના ધાર્મિક ઝનુન વગેરે દોષોની ઐતિહાસિક ઘુલના કરતાં તેના સામેના પક્ષમાં અત્યારની સ્થિતિ નહિ પણ જગતના બીજા દેશોની તે કાલની સ્થિતિ મૂકવી જોઈએ, અને એમ કરતાં મુસલમાનોનું ઝનુન બીજા દેશોથી વધારે તો કાંઈ રીતે જણાશે નહિ. બીજું એ કે ગુજરાતની દૃષ્ટિએ તો મુસલમાનો અને મરાઠાઓની રાજકીય કારકિર્દીની ઘુલના કરતા

એટલું કહેવું પડશે કે સુસલમાની કારકિર્દીમાં ગમે તેટલું ખરાબ હોવા છતાં તેના અવશેષમાં કંઈક પણ અભિમાનથી સાચવી શકાય તેવું નીકળશે, પણ મરાઠા કારકિર્દીમાંથી એવું નહિ નીકળી શકે. આનાં ઐતિહાસિક કારણોમા મરાઠાઓનો પ્રગ્નકીય સ્વભાવ ગણવો કે તેમને દેશ છૂટ્યા પછી બંદોબસ્ત કરવાનો સમય ન મળ્યો એમ ગણવું કે પ્રગ્નના પુરુષાર્થથી ન ફેરવી શકાય એવી કોઇ કારણ પરંપરા ગણવી, અથવા આ બધાં કારણોમાંથી અનેક હોય તો દરેકની કેટલી જવાબદારી ગણવી તે દુર્ઘટ પ્રશ્ન છે, અને સહજાએ તે આ પુસ્તકને અંગે અત્યારે પ્રસ્તુત પણ નથી. પણ એક ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે ઉપરની તુલના અમને ખરી લાગે છે.

પુસ્તકની મર્યાદામા વર્તમાન સામાજિક સ્થિતિ અને તેનો પૂર્વનો ઇતિહાસ બંને આપે છે. દરિયા કિનારાના કે એવા કોઇ પણ કુદરતી લાભ ન છતાં, અને રાજધાની અને દેશના લશ્કરી બંદોબસ્તનું કેન્દ્ર મટયા પછી પણ અમદાવાદ પોતાનું મહત્ત્વ સાચવી રહ્યું છે, જિલ્લો કંઈક વધારી શક્યું છે તે તેની પ્રગ્નની દૂરદર્શિતા, ડહાપણ, ઉદ્યોગપરાયણતાને આભારી છે. વર્તમાન પુરુષોની મદત્તા આંકવાનું જવા દઇ, અમદાવાદનો ઇતિહાસ, તેના મોટા કુટુંબોનો ઇતિહાસ, અને તેના મહાજનોની નામાવસી વાચતાં, શરમાળ, બિન-શોખીખોર અમદાવાદ પણ, પ્રથમ પંક્તિના નહિ તો બીજી પંક્તિના સમાજભિમાની, કાર્યકુશળ નાગરિકોની અવિચ્છિન્ન પરંપરાનું અભિમાન લઈ શકે એમ જણાય છે. અને અમદાવાદના વેપારસૈન્યગાર વિશે વાચતાં એટલું નવું જણવાનું મળે છે કે અહીંની વેપારની સ્થિતિ સંબંધી અને તેની પ્રગતિ માટે શું કરવું જોઈએ તે સંબંધી તો સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવાની આવશ્યકતા છે.

આ પુસ્તક અમદાવાદના અને તેની આસપાસનાં સ્થાપત્ય કલાનાં ધામોની હકીકત માટે પણ અત્યાર સુધીના પુસ્તકોમાં અદ્વિતીય છે. દરેક સ્થાનનો ઇતિહાસ આપ્યો છે તે ઉપરાંત તેની ખૂબી વિશે પણ સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. આ ભાગ ધણો રસિક છે અને ક્તાંએ આ વિષયમાં થોડું ઉમેરી તેનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે યોગ્ય થયું છે.

પુસ્તકમાં પુષ્કળ ફોટાઓ આપેલા છે અને સ્થાપત્યના અલંકારો પણ ઠેકઠેકાણે છદાછવાયા આપેલા છે. તે ઉપરાંત એક નકશો પણ આપેલો છે. દરેક સ્થાને હકીકતને માટે પ્રમાણ આપેલું છે અને તેની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરી પોતાનો સ્વતંત્ર મત પણ આપેલો છે. પુસ્તકને છેડે મહત્ત્વના નામોની સૂચી આપેલી છે. પુસ્તક અમદાવાદ સંબંધી દરેકોઈ વિષયને માટે મહિત્તાપૂર્ણ છે.

આવા ૮૦૦ પાનાના પુસ્તકને અહીં ન્યાય આપી શકાય એમ નથી. આ સંબંધી એક બે સૂચનાઓ માત્ર કરી આ સમાલોચના પૂરી કરીશું. પુસ્તક એક જ વરસમાં લખવાનું હોવાથી ઉતાવળમાં લખાયું છે. કેટલાક ભાગોનાં પુનરાવર્તનો ઓછાં કરી શકાય, કેટલાક ભાગો થોડા દુકાવી શકાય, તો આ પુસ્તક જેટલું સરસ લખાયું છે તેટલું દરેકને સુલભ થાય. બીજી આવૃત્તિમા જોડણીના રહી ગયેલા દોષો પણ સુધારી શકાશે. ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ પોતાનો મહોત્સવ જીજ્ઞવવા માટે પુસ્તકની યોગ્ય પસંદગી કરેલી છે. અને લેખકે અને સંસ્થાએ બંનેએ આપણું સાહિત્ય વ્યવહારથી પરાડુમુખ રહે છે એ આશ્વસન જોડા પાડ્યો છે. પુસ્તક ખાતગી તેમજ જાહેર દરેક પુસ્તકાલયમાં રાખવા યોગ્ય છે. પ્રગ્નએ આને ઉત્તેજન આપવું જોઇએ.

અમેરિકાના પત્રો

પત્ર ૧૮ મો

કેમિગ્રાજ માસ,

તા. ૩-૨-૩૦

સ્નેહી ભાઈત્રી,

આજે જગત આખાની દષ્ટિ કોઈ પણ મુલક પર સૌથી વધારે ચોટી હોય તો તે હિંદુસ્તાન પર છે. જર્મની કે ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકા-સૌ દેશોના પત્રો હિંદુસ્તાનની નેશનલ કૌન્સિલ અને તેના નેતા ગાંધીના સમાચારોથી ભરચક છે અને હિંદુસ્તાનના ભાવિ વિશે જાતજાતની કદવનાઓ થાય છે. અત્યાર સુધી હિંદુસ્તાન બહારનું જગત એમ માનતું હતું કે ગાંધી (‘ધાન્ડી’)ની સત્તા નબળી પડી છે અને એમણે એમનો અહિંસાનો અખતરો સમેટી લીધો છે. પણ છેલ્લા ચાર મહિનાના સમાચારોએ આ ભ્રમને રહેવા દીધો નથી, જાણતું, ગાંધીનો જોશ પહેલા કરતાં ચે વધારે ઝડપથી હિંદુસ્તાનના લોકો ઉપાડી લે છે એમ સૌ માને છે.

હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેના સંબંધ જગતની અદાલતમાં આજે ચર્ચાઈ છે. લીગ ઓફ નેશન્સ વિશે આ દેશમાં પ્રચારકાર્ય કરવા આવેલા જનરલ સ્મટસને પણ પોતાના બ્યાખ્યાનમાં હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નો ઉલ્લેખ કરવા પડે છે તે કહે છે કે “કુમિનિયન રોટસ (સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય) એ જ આ કાયડાનો જોકલ છે અને ઇંગ્લેન્ડે તે માટે હિંદુસ્તાનને બાહેધરી આપી છે.”

જાનેવારીની છઠ્ઠીએ અહીંના સિમ્પ્લી હોલમાં ૩૦૦૦ મનુષ્યો મમક્ષ્ જનરલ સ્મટસે ભાષણ આપ્યું. હાર્વર્ડના પ્રેસિડન્ટ લાવેલ પ્રમુખસ્થાને હતા અને ઝોળખાણ કરાવનાર તરીકે લીગ ઓફ નેશન્સના જૂના કોષાધ્યક્ષ (Treasurer) કેનેડાવાળા સર હર્બર્ટ આર્મસ્ટ્રોન્ગ પસંદગી કરી હતી. સર આર્મસ્ટ્રોન્ગે પ્રેસિડન્ટ વિલ્સન અને જનરલ સ્મટસની લીગની જનેતા તરીકે ઝોળખ આપી અમેરિકાને પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનને પગલે ચાલવા અનુરોધ કર્યો. જનરલ સ્મટસે લીગ ઓફ નેશન્સની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસનું વર્ણન કરી જણાવ્યું કે: “લીગ ઓફ નેશન્સ એ આખી માનવજાતનું બચ્ચું છે (offspring of the human race) અને દુનિયાભરમાં વસતા માનવ કુટુંબની એકતાનું પ્રતીક છે (symbol of the unity of human family). ૨૦૦૦ વર્ષ પર ભગવાન ઇશુએ જે આદર્શ રજુ કર્યો હતો તે આદર્શને મૂર્તિમેત કરવા મથનાર લીગ ઓફ નેશન્સ છે. (Peace on Earth and Good Will among Men).

“લડાઈની સામે આજે એણે જેહાદ પોકારી છે (outlawed war). રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચેની તકરારોનો નિવેડો હથિયારોથી નહિ પણ સમાધાનીને માર્ગે, ચર્ચાને માર્ગે આણવા તેણે જાહેર કર્યું છે. મદાનયુદ્ધ જાહેર થયું તે પહેલા સર એડવર્ડ ગ્રેએ ઇંગ્લેન્ડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, રશિયા વગેરે દેશોના અગ્રગણ્ય નામકોને એક જગ્યાએ બેસાડવા ખૂબ

જાય છે એમ તેઓ માનતા હતા અને લડાઈ પછી જે સિદ્ધાંતો માટે લડાઈ જાહેર થયે તે સિદ્ધાંતો તેમને પોતાને પણ લાગુ પડશે એની તેમને ખાતરી હતી.

“લડાઈ પછી ૧૯૧૭નો ટંદોરો બહાર પડ્યો અને મોપ્ટેગ્યુ-એમ્સફોર્ડને નામે ઓળખાતા સુધારા ૧૯૧૯ માં દાખલ થયા. પણ તે પછી કમનસીબ અમૃતસરનો હત્યાકાંડ બન્યો અને હિંદુસ્તાનના કેટલાક લોકોએ ગાંધીની આગેવાની નીચે બ્રિટિશ સરકાર સામે અસહકાર પોકાર્યો. ગાંધી પોતે અહિંસાના ઉપદેશક છે અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં શાન્તિના હથિયારોમાં અસહકાર એ છેલ્લામાં છેલ્લું શસ્ત્ર છે. (Non-Cooperation is the last word in the spiritual weapons of the Universe). આજે આ દેશમાં અને મારા દેશમાં દેવળના માચકા પર લેભા રહી ધણા જે પાદરીઓ શાન્તિની ઉદ્દોષપણા કરે છે પણ એ બધાનો ઉપદેશ આ ગાંધીના ઉપદેશ આગળ પાણી ભરે છે. He is almost like a Virgin Boy of Mother Mary speaking to us again. જાણે કે કુંવારી મેરીનો પુત્ર ફરી અવતાર લેખ શાન્તિનો ઉપદેશ જગતને ન સમજાવતો હોય તેવી તેની વાણી છે.

“પણ, ગૃહસ્થો, જાણે કે એ જ ગાંધીના ધોતિયા નીચે સંતાઈને એના જ અનુયાયીઓએ પોશિસ પર ગોળાબાર કર્યાં (showered bullets from under his loin-cloth) અને ગાંધીએ અસહકારની અળવળ સમોટી લીધી. જે વરસ પછી લેબર ગવર્નમેન્ટે આવી એને જેલમાંથી બહાર કાઢ્યો ત્યારે તેની સત્તા તૂટી ગઈ હતી અને એના અનુયાયીઓ સરકાર સામે લડવા કૌન્સિલોમાં દાખલ થયા હતા.

“તે પછી બ્રિટિશ સરકારે હિંદુસ્તાનને આગળ વધારવા માટે a second great move-બીજું એક મોટું કગલું બરવાનું નક્કી કર્યું અને તે માટે એક કમિશનની નિમણૂક કરી. એ કમિશનના પ્રમુખ તરીકે ઇંગ્લેન્ડના નામકિત લિયરલ લોયર સર જહોન સાયમનની પસંદગી કરી અને જે લેબર મેમ્બરને પણ તેમાં નીમ્યા. આમાં એક પણ હિંદીની નિમણૂક કરી નહિ એથી એ મગરૂર અને અભિમાની દેશને (aproved and sensitive people) મારું લાગ્યું અને એ દેશના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનોએ એ કમિશનનો અહિંકાર કર્યો છતાં સર જહોન સાયમનની સાથે દેશના સૌથી વધારે પ્રતિ-નિધિત્વવાળા આગેવાનોએ સહકાર કર્યો અને કમિશનના કામમાં સહાય કરી. (It secured the good will and cooperation in a great measure of the most representative Indians in the Country). દરમિયાન ઇંગ્લેન્ડમાં ચુંટણી શરૂ થઈ અને લેબર પાર્ટીએ એના ચુંટણીના એકરારમાં હિંદુસ્તાનના સ્વનિર્ણયના હકને સ્વીકારી જણાવ્યું કે સ્વરાજ બોગવવાનો હિંદુસ્તાનનો હક છે અને બ્રિટિશ શહેનશાહતમાં બીજાઓના જેવું જ તેનું સ્થાન છે. (It believes in the right of the Indian people to self-determination and self-government and believes in India as an equal partner, like the other members, in the British Commonwealth of Nations)

“લેખર પક્ષના સત્તામાં આવ્યા પછી દિંદીવજીર વેજવૂડ બેને (one of those pure white man) મિ. બાલ્ડવિનના પસંદ કરેલા કોન્ઝેવેટિવ વાઇસરોય લોર્ડ અરવિન સાથે મળી અસંદિગ્ધ જાહેરનામું (An unequivocal and momentous Declaration) બહાર પાડ્યું કે સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય એ હિંદુસ્તાનનું હાવી છે અને તે તરફ કૃત્ય કરવા શા શા ઉપાયો લેવા તે માટે સર્વે પક્ષોની બનેલી ગોળમેજી પરિષદ બરવી. મારા એક મિત્ર જેઓ છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાનમાં છે તેમણે મને લખી જણાવ્યું કે જે શિક્ષિત દિંદીઓના સહવાસમાં તેઓ આવ્યા છે તેમના મન પર આ જાહેરનામાની ઘણી જ ઊંડી અસર થઇ છે અને છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં એટલા ઉત્કેરણેલા તેમને તેમણે ક્યાઇ જોયા નથી.

“મિ. ગાંધી જેનું મહત્ત્વ વાઇસરોયથી બીજા નંબરે અને કેટલીક બાબતોમાં બીજે નહિ પણ પહેલે છે, તેમણે અને બીજા અમેવાનોએ આ જાહેરનામાને આવકાર આપ્યો અને જલદીથી ગોળમેજી પરિષદ બોલાવી હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતાનું બંધારણ ઘડવા સૂચના કરી. [Mr. Gandhi is second in importance to the Viceroy only-and in many respects not even second. He wields great influence over the multitudes of his Indian subjects (*etc*).] બાકીના બધા જે શિક્ષિત દિંદીઓએ ગાંધીના સૂરમાં સૂર પુરાવ્યો અને આખું વાતાવરણ વિદ્યુતમય બની ગયું (The whole atmosphere was surcharged). લેખર સરકાર અને તેના નેતાઓને ગાંધી અને તેના અનુયાયીઓ મોટામાં મોટી મદદ કરે છે કારણકે બન્ને પક્ષ શાન્તિની અળવળમાં માનનારા છે. (Gandhi's movement is one of the greatest helps to the Labour Government. Gandhi's great desire to have the movement as a pure pacifist movement appeals to us more than anything else). ગાંધી અને તેના અનુયાયીઓના બાવડામાં એટલી શક્તિ છે કે તેઓ લેખર સરકાર વિના (independent of the Labour Government) ઘણું કરી શકે તેમ છે પણ તેમણે જે માગણી કરી તે લેખર સરકારથી પૂરી પડે તેવી નહોતી. ગાંધીએ જણાવ્યું કે ગોળમેજી પરિષદે ઘૂરત જ પૂરેપૂરા સ્વરાજનું બંધારણ ઘડવા બેસી જવું (A constitution for Complete self-government)—એટલું જ નહિ પણ તેઓ એક ડગલું આગળ વધ્યા અને જણાવ્યું કે ગોળમેજી પરિષદે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું બીજ ઘડવાની બાંહેધરી આપવી. (He went a step further and wanted a pledge from the Labour Government that the Round Table Conference will frame a Constitution of *Complete Independence* for India) આજે લેખર સરકારની પાલોમેન્ટમાં બહુમતિ નથી. એવી સ્થિતિમાં ગાંધી માગે છે તેવી બાંહેધરી કોણ આપી શકે ? (Who can give such a pledge ?) આથી આ વાત આટલેથી અટકી છે અને લેખર સરકાર હિંદુસ્તાનને માટે સાતિમય વિકાસનો માર્ગ યોજવામાં રોકાય છે. (To find out the technique of peaceful evolution.)

“સફળતા અને સજારીઓ, હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન એ આજનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે (a great, single problem) એ રાજકીય પ્રશ્ન નથી પણ અત્યંત જાનિતો. ...”

અમને હજી સો એ સો ટકા જવાબદારી મળી નથી. ૧૦૦ ટકા નહિ તો કહો ૪૦ ટકા — એટલી જવાબદારી તો છે ને ? એ ૪૦ ટકામાં રહીને અમે 'ઇંગ્લેન્ડના મન્નરોએ' જેમ ધક્કો માર્યો તેમ તમે ધક્કો કેમ ન મારો (Work with that 40% responsibility and push forward) ? ૧૯૭૦ પહેલા અમારા દેશમાં કયા કેળવણી હતી ? મારી મા એક વરસ પણ માંડ શાળામાં ગયું છે અને હું પોતે અગિયાર વરસનો હતો ત્યારે ફેક્ટરીમાં કામ કરતો હતો. આજે તમારા દેશની લગભગ એ જ સ્થિતિ છે. તે સુધારવી તમારા પોતાના જ હાથમાં છે. કોઈ સરકાર તે સુધારી શકે તેમ નથી.

“ માત્ર સલાહ એ છે કે અમે જેમ શાન્તિમય માર્ગે પ્રગતિ કરી તેમ તમારે પણ શાન્તિમય માર્ગે જ પ્રગતિ કરવી છે કે ખૂનામરડાઓ માર્ગ લેવા છે ? કહો કે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આજે નહિ પણ ૨૫ વરસ પછી મળે તો તેથી શું ખાતુંગોળું થઈ જવાનું છે ? પ્રબળતા જીવનમાં ૨૫ વરસની શી વિસાત ? એ ૨૫ વરસમાં શાન્તિમય માર્ગે જે વિકાસ સધાશે તે ચિરસ્થાયી હશે, પ્રગતિ રોગરગમાં જોડો જોડો જીત્યો હશે. અને તૈયાર થયેલી પ્રબળ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં કેણુ ખાળી શકે તેમ છે ? ન્યારે બધી સત્તા તમારા હાથમાં હશે—જેમ આજે બધી સત્તા અમારા હાથમાં આવી છે—ત્યારે કોન્ઝર્વેટિવ સત્તામાં હોય તો તે પણ શુ કરી શકે તેમ છે ?

“ ગાંધીનો માર્ગ એ શાન્તિનો માર્ગ છે. તમે એ માર્ગને પસંદ કરો છો કે ક્રાન્તિના માર્ગને પસંદ કરો છો ? મોરડોની ફિલસુફીથી ટ્રેરાયેલા ‘અમર રહો ક્રાન્તિ’ના લોહિયાળ માર્ગના તમે ઉપાસક છો કે ગાંધીના શાન્તિમય વિકાસના માર્ગને આહવાન છો ? જે પહેલાં માર્ગના ઉપાસક હો તો મારે તમને કાંઈ કહેવાનું નથી; બીજા માર્ગના ઉપાસક હો તો હું અને આખો લેખરપક્ષ તમારી સાથે છીએ.

“ તમારા પોતામાં ઘણું જ બળ છે તમે ધારો તે મેળવી શકો એટલી તમારી શક્તિ છે લેખરપક્ષ તમને શી મદદ કરી શકે તેમ છે ? તમે પોતે જ શક્તિના ભંડાર છો. માત્ર એ શક્તિનો લોહિયાળ માર્ગ (bloody warfare) ઉપયોગ ન થાય પણ શાન્તિમય વિકાસના માર્ગે થાય એટલું જ હું ઇચ્છું છું. પ્રભુ હિંદુસ્તાનને ખૂનામરડામથા બધાવે એ જ મારી પ્રાર્થના છે.”

આ પછી અહીંના રિવાજ પ્રમાણે સવાસો પૂછવાનો પ્રારંભ થયો અને એક હિંદીએ ભારે લશ્કરી અર્ચના આંકડા આપ્યા પૂછ્યું કે આમાંથી મોટી રકમ લોકોની કેળવણી પાછળ ખર્ચાય એવો પ્રબળ મજૂર સરકાર ક્યારે કરવા ધારે છે ? જવાબમાં વ્યાખ્યાતાએ જણાવ્યું કે ભારે લશ્કરી ખર્ચ એ માત્ર હિંદુસ્તાનનો જ પ્રશ્ન નથી પણ જગતના સર્વ દેશોનો એ પ્રશ્ન છે અને તેને હલ કરવા નેવલ કોન્ફરન્સ ભરાઈ છે ૩૦ કરોડ લોકોની વચ્ચે આજે માત્ર બે લાખનું લશ્કર છે એ જ મારે મન તો હસવા જેવી વસ્તુ (Comic) લાગે છે.

આજે હિંદુસ્તાનમાં હિંસામાં માનનાર એક પક્ષ જિત્યો થયો છે એ વાત સાચી છે ? એનું જોર કેટલું છે ? (પૂછનાર એક અમેરિકન)

એ વાત સાચી છે પણ તે પક્ષનું જોર નથી. હિંદુસ્તાનના લોકો સ્વભાવે જ સુલેહ-પ્રિય છે (are temperamentally peace-loving) અને જે હિંસાનું તત્ત્વ ઉપર-

છલ્લુ દેખાય છે તે બહારના દેશોમાંથી આધાર કરેલું છે, દેશમાં જન્મેલું નથી. (It is not native to the soil).

તો પછી આટલું મોટું લશ્કર રાખવાની કેમ જરૂર પડે છે ? (પૂછનાર એક નીત્રો)

તમારા પ્રશ્નનો શો અર્થ છે તે સમજતો નથી. (What is the implication of your question ?) વસ્તિના પ્રમાણમાં મેં કહ્યું તેમ લશ્કર મોટું નથી, પણ નાનું છે. તેઓ કેટલીકવાર પોલિસનું પણ કામ કરે છે.

મુસલમાનો ગાંધીની સાથે બળ્યા છે કે નહિ ? (અમેરિકન બાઇ)

તેઓમાંથી કેળવાયેલો ભાગ દૂર રહ્યો છે પણ જનસમૂહ પર ગાંધીનો ધણો કાબૂ છે.

ફિલિપાઈનની સ્વતંત્રતા માટે તમારો શો અભિપ્રાય છે ? પ્રશ્નકર્તા એ પ્રશ્ન આપણે ફરી કોઈ દિવસ ચર્ચાઈશું. આજે તેને છોડવા રહેવા દો.

હિંદુસ્તાનને સાર્થાનિક સ્વરાજ્ય આપવાનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું છે અને ગાંધીએ તે જાહેરનામા પ્રમાણે સાર્થાનિક સ્વરાજ્યનું બંધારણ ધડવા આહ્વાન કર્યું છે. તો લેખર ગવર્નમેન્ટ તે આહ્વાન સ્વીકારી લેતી કેમ નથી ? જો પાર્લામેન્ટની બહુમતિ તેના પક્ષમાં ન હોય તો તે પાર્લામેન્ટમાંથી બહાર નીકળી સાર્થાનિક સ્વરાજ્યના મુદ્દા પર નવેસર ચૂંટણી કેમ કરાવતી નથી ? આમ કરવાથી લેખર ગવર્નમેન્ટની શુદ્ધ દાનત પર હિંદુસ્તાનના લોકોનો વિશ્વાસ એસે એમ તમને નથી લાગતું ?

હું પોતે તો ગાંધીના આદેશને સ્વીકારી લેવાના મતનો છું (I personally am of opinion that he should be taken at his word and asked to frame a Constitution of Dominion Status for India which will be acceptable to the majority). પણ લેખર ગવર્નમેન્ટ હિંદુસ્તાનના સંચાલ પર નવેસર ચૂંટણી કરાવવા તૈયાર નથી, કદાચ એમ બહાર નીકળી પડે તો તે ફરીને ચૂંટાઈને આવે જ એવું નહીં નથી ઇંગ્લેન્ડની આટીલૂટી તમને અહીં એકદમ સમજાય તેમ નથી. દાખલા તરીકે નીત્રોને શહેરીપણાનો હક આપતાં તમને અહીંયાં ઘણી મુશ્કેલી નહીં છે તેનો તમને ખ્યાલ હશે. મારો ઉદ્દેશ સરખામણી કરવાનો જરા થે નથી, છતાં હિંદીઓને હકો આપતાં અમને કાંઈક એવી જ મુશ્કેલીઓ નડે છે.

ગાંધીના વિચારો યત્રકળાની વિરુદ્ધ છે એ ખરું કે ?

એ ખરું છે. એક વેસ્ટ આફ્રિકન વિચારક ગાંધીના જીવનનો ઊંડો અભ્યાસી અને પ્રશંસક છે તે માને છે કે ગાંધીના યત્રકળા વિશેના વિચારો medieval ages—(૧૨મી સદી)નું સ્મરણ કરાવે છે. તે વખતે જીવનનો આદર્શ દેવળોમાં (monasteries) બેસી પ્રત્યક્ષરાયણ થવાનો હતો અને નિવૃત્તિમાર્ગે મોક્ષ મેળવવાનો હતો. આજના જમાનામાં એ monastic આદર્શનું સ્થાન પ્રવૃત્તિએ લીધું છે અને એને લીધે એ જૂના વિચારો ટકી શકે તેમ નથી.

હું તો માનું છું કે ગાંધીના ખુદ અનુયાયીઓ જ આ વિચારોના પક્ષપાતી નથી અને એના મરણ સાથે એ વિચારો પણ મરણ પામશે (They will not survive his death).

લિં નંદલાલ અશિલાલ શાહના
સરનેહ વંદિમાતરમ્

રાજકીય પરિસ્થિતિ

આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ અત્યારે આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચે છે. ઇંગ્લંડમાં તો તેના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે તે પાર્લિમેન્ટના સવાલજવાબમાં જોઈ શકાય છે. ખરી રીતે ઇંગ્લંડ અત્યારે વિષમ સ્થિતિમાં છે. ઐતિહાસિક તકનો લાભ લઈ તેણે પોતાની શક્તિ પર્યંત રાજ્યવિસ્તાર કર્યો

અથવા તેને કરવો પડ્યો, અને અત્યારે તેના પર રાષ્ટ્રીય દેવું એટલું વધી ગયું છે કે બીજા દેશોની દરીયાઈમાં તે પહેલાની પેઠે પોતાની મુક્તિમાંથી વધારાનું જઈ શકે નહિ નેવસ કોનફરન્સ તેણે તે માટે ભરી છે. બધા દેશો દરિયાઈ લશ્કરી જહાજોની મર્યાદા સ્વીકારે તો ઇંગ્લંડને દરીયાઈ ન કરવી પડે અને હિંદ ઉપરનો તેનો કબજો નિર્ભય રહે.

પણ આમાં ઝાઝું પરિણામ આવે તેમ જણાતું નથી. બધાં રાજ્યો સંજમરીનો બંધ કરવા તૈયાર છે પણ ક્રાન્સ તૈયાર નથી. તેની સંજમરીન સત્તા ધણી બળવાન છે, અને પોતાના દરિયાપારનો રાજ્ય માટે તેને તે જરૂરની છે. પ્રેટલી યુરોપ ખંડના કોઈ પણ રાજ્યથી પોતાનું દરિયાઈ બળ ધટાડવા રાજ નથી એટલે કે તે ક્રાન્સ સાથે સરખામણી

કરે છે, જો કે તેનો દરિયાપારનો રાજ્ય-વિસ્તાર ક્રાન્સ કરતા ઓછો છે. જાપાન મીઠું થઈ આ જોવા કરે છે અને પોતે સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવા ઉપરાંત ઝાઝું કરવા રાજ નથી. ત્યાં ક્રાન્સનાં કારભારી તંત્રો, જે યુરોપમાં સૌથી વધારે ટૂંકજીવી છે, તેમાં વારંવાર ફેરફાર થાય છે. એક કારભારતંત્ર પાંચ જ દિવસ

જીવી વિખરાયું, જે અર્થમાં ક્રાન્સના ઇતિહાસમાં પણ ટૂંકામાં ટૂંકો છે. આ સાથે અમેરિકાનો જે પત્ર આવ્યો છે તે પણ બનાવે છે કે ત્યાં પણ હિંદ વિશે જિજ્ઞાસા જાગી છે. આ બધા માધ્યમો એટલું ફલિત થાય છે કે હિંદ જેમ સક્રિયતા બતાવે છે તેમ તેના તરફ દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચાય છે.

હિંદના રાજપ્રકરણની ચૂંચણીના અત્યારે તથા મુખ્ય સૂત્રો છે: સરકાર

રાષ્ટ્રપતિ જવાહર

ફેરો-આનંદી કાકર

પોતે. લિબરલો જોયો હુમીનિયન રોટસ ગોળમેજી પરિષદ દ્વારા મેળવવાની આશા રાખે છે તે; અને અસહકારી પદ જોમને એ પરિષદ ઉપર વિશ્વાસ નથી અને દલે હિંદ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાનો પ્રયાન કરવો જોઈએ એમ માને છે તે. ત્રણેય પક્ષો પોતપોતાની નીતિ પ્રમાણે વેગથી કામ કરવા લાગ્યા છે. નામદાર વાઈસરોયે જવાબે

જ્યારે જાહેરમાં બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે ત્યારે તેમણે ગોળમેજી પરિષદમાં સદકાર આપવાની બહામણ કરી છે, અને વડી ધારાસભા શીઘ્રતાં પણ એ જ કહ્યું છે સવિનય કાયદા-બંધનેદખારી દેવાની તેમની નીતિ છે એ પણ તેમણે જાહેર કર્યું છે.

હિંમતવાની મણુતરી સગકારથી લિજ બજારી કરવી જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રજા સમસ્તતા વિરોધ સમયે તેઓ સરકાર પક્ષમાં જોડા રહે છે. પણ આ વખતે તેમના અત્ર-ગણ્યોએ કહ્યું છે કે સરકારની દમનનીતિ સાથે તેમને સમજાવ નથી, અને તેઓ પોતાના ચળદ પ્રભાવે વર્તશે એવી ખાતરી પડે છે.

આ પક્ષની કાર્યરેખા એક રીતે સૌથી નિર્વિધ અને તેથી ચોક્કસ અને સરલ કદી ચકાવ. ગોળમેજી પરિષદમાં જનારા બધા મત-મતાન્તરોની તેમણે એક પર્વિષ બોલાવી છે અને કાર્ય શરુ કર્યું છે અત્યારે દવે તેઓ કેમી પ્રજા આમળ આવી ચૂક્યા છે. અને એ પ્રજાનો શો નિવેડો તેઓ લાવી શકે છે તે જોવાનું રહે છે.

વડી ધારાસભાનાં કાર્યોની નોંધ પણ અહીં જ લેવી જોઈએ, વડી ધારાસભા શીઘ્રતાં હોય એવર મિ. કેરારે સભાની અંદર પ્રમુખના રક્ષણ માટે પોલિસ અમલદારો મૂક્યા, અને પ્રમુખે પોતાની સત્તા સર્વોપરી રાખવા એસે-રીઓ ખાલી કરાવી. આ પ્રજાનો ફડકો ના. વાહસરોયે એવો આપ્યો છે કે સભારચાનની જલ્દારનો બંદોબસ્ત કારોબારી ખાતાના હાથમાં રહે પણ અંદરની વ્યવસ્થા માટેના અમલદારો પ્રમુખની નીચે ગણાય. આ નિવેડો સંતોષકારક ગણાય પણ નામદાર વાહસરોય સભામાં પ્રમુખની સત્તા સર્વોપરી રાખવાનો સિદ્ધાન્ત માન્ય કરતા હોય એમ જણાઈ નથી. આ વખતનાં ત્રણ સામાજિક સુધારાનાં બિલો ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. પણ તેની ચર્ચા સ્વનંત કરવી પડે તેવી છે.

સૌથી વધારે ઊંચ રૂપે કામ કરનાર પક્ષ સવિનય કાયદાબંધનો છે. ફેબ્રુઆરીની ૧૪ મીએ કેંગ્રેસની કાર્યવાહી સભા અમલદારમાં મળી અને તેમાં તે સભાએ સત્યાગ્રહની લડતનું સુકાન પૂ. ગાંધીજીને આપ્યું. ત્યારથી ગાંધીજીએ પોતાની સર્વશક્તિ આ પોતાને પ્રિય કાર્યમાં

વાળી છે. 'નવજીવન'

અને 'યંગ ઇન્ડિયા'ના લેખોમાં શબ્દે શબ્દે એમની અંતરજવાલા પ્રગટ થાય છે. સત્યાગ્રહ શરુ કરવાને મીઠાનો કાયદો તોડવાને માટે પસંદ કર્યો છે. આ પસંદગી અનેક દષ્ટિ-બિન્દુએ ચોગ્ય ગણાય. અત્યારે મરીજ માણસો ઉપર જ વધારે પડતો અને તેમને અંદરથી રીતે ચૂંટી લેતો આ મીઠાનો ફર છે. મીઠાનો કામદો માત્ર ઉપજ માટે કરેલો

જવાહીર તેમની બહેન સાથે

ફોટો: આનંદી મોર

છે. તેનો ભંગ કરવામા કોઇ પણ પ્રકારનો નીતિભંગ થતો નથી. દરેક માણસ જરા જ

વિચાર કરતાં આનું અનિષ્ટ સમજી શકે તેમ છે. અને તેનો ભંગ કરવાનો ઉપાય પણ સરલ છે.

કામદાનો ભંગ કરવાને તેઓ દરિયાકાંઠા તરફ પ્રયાણ કરવા અમદાવાદથી તા. ૧૨ મી એ ઉપડવાના છે. આ પગલું ભરતાં પહેલાં તેમણે કાયદો ભંગ કરવાનો પોતાનો ઇરાદો એક આખરી સંદેશથી ના. વાઈસ રોયને

સરકારનું એક દરજી

ફોટો • મો. મુવમાઇ મુવ

મોકલ્યો હતો, તે હવે પ્રસિદ્ધ થયો છે સરનિયલગ જેમ એક અપૂર્વ લડત છે, તેમ આ આખરી કહેણ પણ ઇતિહાસમા અપૂર્વ છે. દિલ્હો કેસ, દિલ્હનું રક્તશોષણ કેવી રીતે ચાલુ છે તે આથી વધારે સ્પષ્ટ અને વધારે ગંભીર રૂપે ન મૂકી શકાય. તેમાં સખ્તે સખ્તમા લખનારનું આત્મ-બળ દેખાય છે. તે જેમ આ-મજબૂતમા અદ્વિ-તીય છે તેમ જ અદ્વિસાની ચીવટમા પણ અદ્વિતીય છે. નામદાર વાઇસરોયને તેમા સ્પષ્ટ સખ્તેમા ખતાવ્યું છે કે તેઓ જે પગાર લે છે તે બીજા દેશો સાથે સરખાવતા, અને દિલ્હી માયાદીઃ ઉપજનો વિચાર કરતાં વિશેષ કરીને, કટલો ભયંકર છે.

આખા દેશમાં ગાંધીજીનો વિચાર અને પ્રેરણા એક વિષુતના વગે પ્રસરી છે. અમને

ખાતરી છે કે આખા દેશની તે ના તરફ ત્રહાતુભૂતિ છે, અને જેમાં જેમા જરા પણ કાર્યની શ્રદ્ધા દર્શો તે તેમા જોડાશે. ખાસ કરીને યુવાનો ઉપર આની પ્રતિબલ અસર થઇ છે અને અમે માનીએ છીએ કે યુવાનો કેદમાં જઇને બીજા કશાથી નહિ તેા માત્ર પોતાની સં-ખ્યાથી સર-કારને મૂંઝવી દેશે. આ કાર્ય-

ક્રમ યુવાનોને અપૂર્વ ક્ષોભ અને બદને અનુભવ લેવાની એવી તક છે કે, દિસા કે બોંબાદી પક્ષ પણ આપાં ભણી જઈ ગાંધીજીને પોતાના કાર્યક્રમમા નિર્ભય કરશે એવી આશા વધુ પડતી નથી

પ્રજમા નવું ચેતન આવતાં પ્રગ્ન બીજી શક્તિઓ પણ ખીલવતી જાય છે. આત્મર સુધી ગુજરાતી વાયક વગે દેશના ઘરભારના અને વેપારના આક્રમમાં જરાપણ રસ લીધો નથી. ગાંધીજી પંડિત નથી પણ તેમણે સાદિત્વને હિતેગન આપ્યું છે, તેઓ કલાકાર નથી અને તેમણે કલાને હિતેજન આપ્યું છે, તેમ તેઓ આક્રમશાસ્ત્રી નથી પણ

તેમણે ગુજરાતના વાચક વર્ગને આંકડા વાંચતો સમજતો અને તેમાં રસ લેતો કરી મૂક્યો છે. કોષ્ટ પણ વર્તમાનપત્ર કે સામયિક લેા, લાગ્યે જ તે આંકડાની ચર્ચા વિનાનું હત્યે. અને કંપક સંયોગ પણ એવો છે કે શ્રી ધન-સ્થામદાસ બિરલાનું બાપણ અને બજેટો પણ પાસ પાસે થઇ ગયા. પુણ્યલોક દાદાભાઈ નવેરાળ પછી વિદના આર્થિક સ્થાવ ઉપર આટલું સચોટ માત્ર બિરલા જ બોલ્યા છે. તેમણે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે કે હિંદ પોતાના દેવાનું વ્યાજ પણ આપી શકે તેમ નથી, વ્યાજ ભરવાને પણ તેણે દેવું કરવું પડે તેમ છે, અને આ દેવા જરા પણ દેશની સંપત્તિને ઉપકારક નથી. નામદાર વાઇસરોય તેમના બાપણનો માત્ર એટલો જ જવાબ આપી શક્યા કે ભવિષ્યમાં સૌ સારાં વાના ચર્ચ રહેશે, જેનો અર્થ કશો જ થતો નથી. નવા બજેટમાં પણ આ આર્થિકસ્થાવ કમી કરવાને કશું કહેલું નથી. મુખ્યના બજેટમાં જ્યારે ખચ એણું કરવું જોઈએ અને કંપક રૂપ-તને રાહત આપવી જોઈએ, ત્યારે બહુ બહુ પરાક્રમ કર્યું હોય તેમ બજેટના જમે ઉધારના ટાટિયા મેળવી આપ્યાની ખાત્ર કરેલી છે. નકામી જમાઓ, મુંબઈ ઈલાકામાં ચાર કમિ-સનરોની કશી જરૂર નથી-કમ કરવાને કશું કર્યું નથી અને કૌસિલજાણથી ધાર્યું બજેટ પસાર કરાવે છે. મુખ્યના દરિયાપુરાણ જેની સફર બેરેજ રકીમ હજી ચાલ્યા કરે છે, વડી ધારાસભાના બજેટમાં પણ હિંદના રૂના ઉઘો-અને લાભ આપવાના બહાના નીચે ચહેન-ચાહતના પક્ષપાતનો સિદ્ધાન્ત ખુસારી દેવાનો પ્રયત્ન થયો છે. દુનિયા આખી પર પથરાયેલી ચહેનચાહતને એક કરવા હમણાં એક નવું વૃત્ત બીજું કર્યું છે કે કરો નાખતી વખતે ચહેન-ચાહત અને તેનાં અંગો તરફ પક્ષપાત બતાવવો. એટલે જાપાનના માલ કરતા બ્રિટનના માલ પર આધારના પાંચ ટકા એાછા રાખેલા

છે. જ્યારે હિંદ, જે કાષ્ટ ધન્યું હોય તો, બલકું બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર ધર્યું છે. લશ્કરી ખર્ચ કમી કરવો જોઈએ તે કયો નથી. લશ્કરમાં હિંદીઓને મૂકવાની વાત તો ઠીક પણ સરકારથી ચાલતી રેલ્વેમાં પણ હજી અંગ્રેજો અને યુરેજિયનો તરફ નરાતાળ પક્ષ-પાત ચાલ્યા કરે છે. એક સરપ જમ પોતાના લાક્ષની આસપાસ ભરડો દે તેમ બ્રિટન આર્થિક ભરડો હજી વધારે દેવું જાય છે. સહ-ભાગ્યે અત્યારે પ્રજા આ સર્વ સમજવા માડી છે. સરકારની મુખ્ય આશા બેદનીતિ છે. હિંદુ મુસલમાન વૈમનરયનો તે જ્યારે ત્યારે લાભ લે છે, પણ અમને આશા છે કે મુસલમાન ભાઈઓ પણ આ બેદનીતિ સમજશે અને બ્રિટનના દાયમા પ્યાડું નહિ બને. પણ આ દિશામાં પણ આશાનાં કિરણો જણાય છે. મિ. ગિન્ડાએ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ પર દમનનીતિ થશે તો તેઓ પણ સ્વાતંત્ર્ય પક્ષમાં જશે.

લગાઈનો પહેલો કા સરકારે કયો છે. ગાંધીજીના જમણા હાથ જેવા શ્રીયુત વક્ત્ર-લાઇને તેમણે ઉપાડી લીધા છે. પકડવાની ઉતાવળમાં ગુંહો થયાની રાહ જેવા પણ નથી રહ્યા. બાપણ કરવાની બધી કરી, અને બાપણ કયાં પહેલાં પકડી લીધા છે! ખરું તો એ છે કે તેમણે ખારડોલીની છત મેળવી ત્યારથી સરકારનો કૃપાકટાક્ષ તેમના તરફ હતો જ. હિન્દનું હિતરવી 'ટાઇમ્સ એાફ ઇન્ડિયા' તો ગાંધીજીને પણ તેઓ નીકળે તે પહેલાં પકડી લેવાની પટાન્તરે સૂચના કરે છે. સર-કાર તે પ્રમાણે કરી ચકશે, એ પ્રકારનું ધણું એ કરી ચકશે, પણ સરકારે સમજવું જોઈએ કે એવા કયો માત્ર તેમના અનુયાયીઓની સખ્યા જ વધારશે.

પણ કોષ્ટ પણ સત્તાના મહાવાળા સરકાર એવું વખતસર સમજી છે !

તારે સમય આઠ્યો પાસે ત્યારે
 કોને કોની વારે;
 તને હું કરું નમસ્કાર.

અમો કોણ પોતાનાં કોણ પરાયાં,
 કોણ ઘરે ને કોણ હરાયાં,
 ઝોહિ કર્ણધાર !

ભાખી તારે મુખે મનને મુખે
 લઈશું બધો ભાર;
 તને હું કરું નમસ્કાર.

અમે લીધાં હલેસાં સઢો તાણી,
 યે જા હવે તું સુકાની;
 ઝોહિ કર્ણધાર !

હવે જીવન મરણ જલનાં ખેલન,
 ચિંતાં શી તલભાર;
 તને હું કરું નમસ્કાર.

અમો સહાય માટે દ્વારે દ્વારે
 ભટકીએ ના વારે વારે;
 ઝોહિ કર્ણધાર !

કેવળ તું રહ્યો છે - અમો છીએ;
 એ જાણ્યો છે સાર;
 તને હું કરું નમસ્કાર.

જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ

પ્રાચીન સમયમાં જેના ઉપર લખાતું તે સાધનના અર્થમાં પશુ કે પત્ર રાખ્ધનો ઉપયોગ પ્રતો હતો જે હાલ સુધી પાતું કે પતું રાખ્ધમાં જળવાયેલો છે. એ વર્ણુ કે પત્ર રાખ્ધ જ સચવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રાચીન સમયથી એના વાચ્ચાર્યનો જ લખવાના વાહન તરીકે ઉપયોગ થતો, પણ આજે દેશના મોટા ભાગમાં એના વાચ્ચાર્યનો ઉપયોગ ઓછો થયેલો છે કારણ કે જો વિશેષ વપરાય છે.

આ દેશના આઠ સાહિત્યકારો અને લેખકો સામે જે જે વસ્તુઓ હતી તેમાં જુદો જુદો મુખ્ય દત્તા. એએએ લખવાની પ્રેરણા યતાં જુદાં પાંદડાંનો તાંબાપત્ર અને લોખપત્ર ઉપયોગ પહેલો કર્યો. તદુપરાંત પોતાના લેખ્ય અંશોનો ભિન્ન ભિન્ન વિભાગ બનાવવા તે તે અંશોને સ્કંધ કાંડ શાખા વદત્રી કે સૂત્ર વગેરે નામો પણ આપ્યાં, જે જુદાના અંશ વિશેષને જણાવવાને પહેલેથી પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે એક યુગમાં લેખનકળા અને જુદો વચ્ચે ગાઢી સંગાઠ જમી હતી, એ વાન જુલો શકાય તેમ નથી. લખવાના વાહન તરીકે તાંબાપત્રો કે લોખપત્રો દત્તાં, અત્યારના સંશોધકાર અને સમકલા કાગળો કરતાં તે (પાંદડા) બહુ કાળ સુધી ટકી શકતાં.

૪. સ. ની બીજી સદીના મનાયેલાં તાંબાપત્રનાં અને ચોથી સદીનાં મનાયેલાં લોખપત્રનાં સિખિત પાનાં આજે પણ ઉપલબ્ધ છે.

૫. સ. પૂર્વે ચોથા સદીમાં ચડી આવેલા બાદશાહ સિંકરનો સેનાપતિ નિઆર્કસને પોતાના પુદ્ગતાન્તમાં લખે છે કે ' ભારતવાસી લોકો કાગળ રૂને કૂટી કૂટીને કાગળ બનાવતા. ' આ ઉપરથી આપણે ત્યાં કાગળો બનાવવાનો પ્રધાન પણ પછો જૂનો જણાય છે.

અહીં બનતા એ કાગળો સારા ટકાવે દતા.

કાગળો ઉપર લખાયેલાં એવા પણ પુસ્તકો આજે મળે છે જે આશરે ૫. સ. ના પાંચમાઈ સદીનાં કહેવાય છે. પાંદડાં તે સૌથી વધારે ટકાવે દતાં અને સસ્તા પણ. એથી જ મોંશે એના ઉપર વિશેષે કરીને લખાતા. આ વાત જેના ઉપર લિપિ લખાય છે તે સાધનની યાદ.

૧ ભારતીય પ્રાચીન લિપિગાથા પાનું ૨ નું દિ. ૫૫ ૩ નું.

૨ ભા. પ્રા. વિ. પા. ૨ દિ. ૨ નું.

૩ ભા. પ્રા. વિ. પા. ૩ નું દિ. ૬

૪ ભા. પ્રા. વિ. પાનું ૨ નું દિ. ૪ પુ.

તેનાં બીજાં સાધનો પૈકી કંબિકા કોરો ગાંઠ સિખાસન છ'દ્ય સાંકળ મધીં અને લેખિનીનો હલેખ રાજપ્રતીયસૂત્ર^૧ પૃષ્ઠ ૯૬ માં કરેલો છે. આ લેખપ્રાનાં/સાધનો સૂત્રો સુમુખ પુખ્ત પ્રમાણે ન મળે ત્યાં સુધી વૃક્ષની વામુનને મળતો છે. અને તે વીરાવ હમર અને વિક્રમનો પાંચમો સેક છે.

આ ઉપરાંત અક્ષર હુંટવાના સાધનનું એક નામ લલિતવિસ્તરમા આવે છે જે
 'વર્ણતિરક' કહેવાય છે; જેનું 'પૂર્વરોતી' નામ વતરણી છે; અને
 'વર્ણતિરક' અને તેમાં જ પાડીનું નામ સિપિદ્ધક બનાવીને મૂકેલું છે. 'વર્ણતિરક'
 'સિપિદ્ધક' 'સખ્દ વર્ણ' અને 'તિરક' એમ બે રાખેલો બનેલો છે. એનો અર્થ અક્ષર
 'લખવાનું તિરક કરવાનો' સાધન જેવું સાધન કે તિલકવૃક્ષના આકારમાં
 થી બનેલું સાધન કે તીર જેવું સાધન એવો થાય છે. સિપિદ્ધકનો બ્યુત્પત્ત્યર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે:

રાજપ્રતીય સૂત્રમાં એક રચણે દેવાને વાંચવાનાં પુસ્તકોનું વર્ણન આપેલું છે, તે
 પ્રસંગે તેને લગતાં બધા ઉપયુક્ત ઉપકરણોનો ઉલ્લેખ છે. સૂત્રકર
 કંબિકા એ બધા ઉપકરણોને રત્ન અને વજ્રમય વર્ણવેલાં છે, મુખ્ય
 આપણે સાદી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એ ઉલ્લેખ તાડપત્રની
 પુસ્તકોને બરાબર બધે બેસે એવો છે. તાડપત્ર વગેરેના પુસ્તકોના રક્ષણ માટે ઉપર અને
 નીચે જે બે પાડીઓ રાખવામાં આવે છે તેનું નામ કંબિકા છે. આ કંબિકાનો ઉપયોગ
 આજે લલિતઓ અને લિખિત પુસ્તકોના સંગ્રહકોરો પણ કરે છે.

૪ આ સાધનો વિષે રાજપ્રતીય સૂત્રમાં જે પાઠ છે તે આ પ્રમાણે—

“તસ્સ ણં પોત્તપ્પવણસ્સ હમ્મમારુલ્લે વર્ણનાં ધર્મિ વર્ણતે, તંજેશ્-રચણાં મર્યાદિ
 પત્તગાર, રિદ્ધમર્મ્મો, કવિસાઓ તવણિજ્ઞમણકોરે, નાણામણિમય ગંઠો,
 વેહલિયમણ લિપ્પાસણે, રિદ્ધામણ છદ્ધે, તવણિજ્ઞમર્મ્મ સકલ્લો, રિદ્ધામર્મ્મ સલ્લો,
 વદ્ધરામર્મ્મ લેદ્ધણો ॥”

૬ વતરણને રાખપૂતાનામાં ‘બરયા’ કે ‘બરતા’ કહે છે. ભા. પ્રા. વિ. માં પૃ. ૬ માં
 થી જોડાણ લખે છે કે હલિત વિસ્તરમાં આ બરયા અર્થમાં ‘વર્ણક’ રાખેલો ઉલ્લેખ છે. અમે
 જોઈએ તે પ્રમાણે તેમાં ‘વર્ણક’ રાખેલો ઉલ્લેખ મળ્યો નહિ પણ ‘વર્ણતિરક’ રાખેલો ઉલ્લેખ
 મળ્યો છે. આ ઉલ્લેખ હલિતવિસ્તરના વિપિદ્ધાસંસ્કરણ પરિવર્તમાં ૧૨૫ મેં પાને છે.

૭ હલિત વિસ્તરમાં વર્ણતિરક રાખે વચરાયેલો છે. ઘણીય તોરક વર્ણતીરક એટલે વર્ણ
 લખવાને તીર જેવું અણીવાળું સાધન; આ રીતે અર્થ કરવા મૂળમંથમાં તિરકને બદલે તીરક
 હોવું જોઈએ પણ મંથની બાધાની પ્રાપ્તતાને લીધે એ બ્યવરથા સચવાઈ લાગતી નથી. અથવા
 સંસ્કૃતમાં ‘તિલક’ અર્થવાનો તિલક રાખે પ્રસિદ્ધ છે. એ ‘તિલક’ રાખેને અહીં ‘તિલક કર-
 વાનું સાધન’ એ અર્થમાં આરોપીએ તો ‘પણ’ ઉપયુક્ત અર્થ બધે બેસી નથી છે. ‘તિલક’ કરવાનું
 સાધન સાધન પણ અણીદાર જ હોય છે. અથવા તિલક રાખે ‘નિલકના વૃક્ષ’ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 અહીં આ વૃક્ષાર્થક રાખેલો ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેને તીરની જેવો આપવારિક અર્થ થઈ
 શકે છે, અને તે વર્ણ લખવાને માટે તિલકવૃક્ષમાંથી બનેલું સાધન. આ પદમાં પણ ‘૧’ અને
 ‘૨’નું સામ્ય સમજીને વર્ણતિરક રાખેલી નિષ્પત્તિ કાઢવાની છે.

૮ રાજપ્રતીયસૂત્રના રીકાકત મત્તમગિરિસુરિએ કંબિકાનો અર્થ પૃષ્ઠ લખેલો છે.
 (“કમ્બિકે પૃષ્ઠકે રૂતિમાયઃ”) પણ સુવિખ્યાત વિપિદ્ધાસો થી જોડાણ કંબિકા-કાળી
 એટલે મહ અર્થમાં ‘આકાશની લાકડાની ચપટી પટી’ એમ કહેવાય છે. અને એનું રાખપૂતાની
 નામ કળા સૂચવે છે. જુઓ ભા. પ્રા. વિ. પૃષ્ઠ ૧૫૮.

જૂના જમાનાનાં લખવાનાં સાધનો અને પ્રતિનો અર્થ કેહેડે

તાડપત્રનો પુસ્તકને તેની લંબાઈ પ્રમાણે વચ્ચે એક કે બે સળંગ છિદ્રો કરીને બંને તેમાં દોરો પરાવીને બાધવામાં આવતું. આ રિવાજ કાગળોનાં દોરો વિખિત પુસ્તકોનાં છટાં પાનાં રાખવાની પદ્ધતિને લીધે લુપ્ત થયો છે અને પાનાં છટાં રાખવાની એ પદ્ધતિ પણ એક એક પાનું હાથમાં રાખીને વાંચવાની સગવડને લીધે ઘટે થઈ હોય એમ લાગે છે, છતાં પ્રાચીન અને અત્યારે લખાતાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં પણ લલિત આવે. પ્રત્યેક પાનાની વચ્ચે જોગણ ખાલી જગ્યા રાખી મૂકે છે તે એ તાડપત્રના બંધનાં વપરાતા દોરો પરાવવાની જગ્યાની રચીતરૂપ છે.

તાડપત્રના પાનામાં પરાવાતા દોરાની શરૂઆતમાં અને છેડે દોરો પરાવ્યા પછી તે નીકળી ન જાય તે માટે જે લગોડા કે તેના જેવું બીજું કંઈ અંધિ ખાધવામાં આવતું તેનું નામ સૂતકારે અંધિ આપેલું છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા તાડપત્રોમાં આ અંધિ પણ મળી આવે છે.

જેને અત્યારે આપણે ખડીઓ કહીએ છીએ તેનું નામ લિખ્યાસન (લિપિનું આસન) આપેલું છે. ખડીઓ નામ તો ખડી વાપરવાનાં કારણે થયું લેખ્યાસન છે. લિખ્યાસનનું બીજું નામ મયીબાજન કે મયીપાંત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આ ખડીઆને ટાંગવા માટે સાંકળ પણ રાખવામાં આવતી, એથી સૂતકારે એને

જેન સાધુઓમાં કેટલાકોને એવો રિવાજ છે કે માત્ર સભામાં કયા કરતી વખતે માટે મુદ-પત્તિ બાંધવી, આ રિવાજ તાડપત્રની બાધવાની વ્યવસ્થામાંથી નિષ્પન્ન થયો હોય તેમ લાગે છે. એટલે કે તાડપત્રનું આખું પુસ્તક વચ્ચે દોરો પરાવી સળંગ બધાય છે. લાજવાતી કે વાચતી વખતે તેનું એક એક પાનું ફટક થઈ સડત નથી એથી પાનાને વાચવા માટે બંને હાથોને ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. આમ બંને હાથ પાનું ફેરવવામાં રોકાયાથી ને વાચનાર કે બહુનાર ઉપાટે મુખે જ પુસ્તક લીધે તો પુસ્તક ઉપર થૂક પડવાનો સંભવ છે. થૂક પડતાથી પુસ્તકના અંદરો ખૂસાય છે અને પુસ્તકની આવરણ પણ ઓછી થાય છે. એની જગ્યા લોકોએ પુસ્તકના રક્ષણને 'પુરુષ કોલિનું' બતાવેલું છે અને તે માટે પુસ્તક વાચતી કે બહુતી વખતે મોઢા પાસે દાણા કે કપડું રાખવાનું મળે છે. એથી પુસ્તક ઉપર કે પાસે રહેલા વિચારથી કે શ્રોતા ઉપર બ્યાખ્યાતા કે વક્તાનું થૂક ન પડે અથવા કોઈ બ્યાખ્યાતા કે વક્તા તાડપત્રના પાનાને ફટક કરીને રાખે તો પણ એ પાનું એવડું મોડું હોય છે કે જેને ફેરવવામાં બે હાથ રોક્યા વિના ચાલત નથી. આ રીતે પણ મોઢા આગળ કપડું રાખવાની અને બાધવાની પદ્ધતિ આજ સુધી હોય એમ લાગે છે અને પાછળથી તે સર્વત્ર રુદ્ધ થયેલી દેખાય છે. મનોરમ્યાર કરતી વખતે પાસેથી અવલુઓમાં મોંઢે કપડું બાંધવાની પ્રથાનું, સાંખ્ય પરિમાળકોમાં મોઢા આગળ ઢાઢગની પટ્ટી રાખવાની પ્રથાનું અને રવામિર્દોત્રિયનું સ પ્રદાયની શરૂઆતમાં વાંચતી વખતે મુખવસ રાખવાની પદ્ધતિનું ખૂબ એક ન લાગે છે.

૧૦ ખડી અર્થે સ્વટી સજ્જ ઉપરથી છે અને તેનો ઉલ્લેખ સરસ્વત કોશમાં આપીતે મળે છે.

“શુદ્ધધાતો પાકશુદ્ધા કલિનો સ્વટી”

અમિયાંત ચિન્તામણિ ૪-૧૦-૩

જેન મથોમાં સ્વટિકા સજ્જ પેલું ખડી અર્થમાં મળે છે.

પણ ઉપકરણમા ગણી છે. અને તેના ઉપર ઢાકણ પણ રહેતું તેને છંદણ નામથી છંદણ અને સાંકળા જણાવેલું છે.

આ પછીનાં બે ઉપકરણો મળી એટલે ચાદી અને મેલેખિની એટલે કુલમ પ્રસિદ્ધ અને પ્રાચીન છે.

આકવાના ઉપકરણનું નામ અત્યારે જુજખજ કહેવાય છે જે લોહનું બને છે. જુજખજનો ખાસ સૂચક અર્થ સમજાતો નથી. બીજું ઉપકરણ કાટિયું જુજખજ અને કાંટિયું છે જે એક પુઠા ઉપર મીણિયા દોરા એક પછી એક ગોઠીને કરવામા આવે છે. તેના ઉપયોગ કરતી વખતે લખવાના કાળજીને તેના ઉપર રાખવામા આવે છે. આ બન્નેનું સ્થાન જગરમા અત્યારે અનુક્રમે રીલે અને આકણીએ લીધું છે.

પુસ્તકોની જાતો વિશે જેમ અત્યારે દ્વાયપ ગુપરૌપવ ડેમી વગેરે પરદેશી શબ્દોનો આપણે ત્યા પ્રચાર છે તેમ પુરાતન કાળમા અમુક આકાર અને પુસ્તકોની જાતો પ્રમાણના પુસ્તકો માટે ખાસ ખાસ શબ્દો હતા. આ વિશે જૈન ટીકાકારો જે માહિતી આપે છે તે મળવા જેવી છે.

આચાર્ય હરિભદ્ર પોતાની દશવૈકાલિક ટીકામા (પત્ર ૨૫) પ્રાચીનોએ^{૧૧} કહ્યું છે એમ કહી જણાવે છે કે પુસ્તકોના પાંચ પ્રકાર છે: ગંડી, કન્ડાળી, મુદ્ધિ, સંપુટકુલક, અને સ્તૂપાદિ. આ સ્થળે ટીકાકારે ક્રૂર ગાય પુસ્તકના માત્ર પરિમાણોનો પરિચય આપેલો છે. પણ અહીં જે વિગતથી લખવામા આવ્યું છે તે તે પુસ્તકના નામ અને વ્યુત્પત્તિને ગાનુમરીને લખ્યું છે.

જે જાડાઈ અને પહોળાઈમા સરખું અને લાંબું હોય તેનું નામ ગંડી પુસ્તક. 'ગંડી' શબ્દનો અર્થ ગડિકા-કાનળી થાય છે, એથી જે પુસ્તક ગંડિકા-ગંડી પુસ્તક ગંડી જેવું હોય એને ગંડી પુસ્તક કહેવામા આવ્યું હોય એમ લાગે છે અથવા અધિ ઉપરથી ગડિ યર્મને તેનું બદ્ધરૂપ ગંડી થયું હોય. એ અધિનો અર્થ પર્વ-પાનળો કે ગાઠ યાય છે, એટલે જે પુસ્તક કાનળી જેવું અને જેટલું હોય અથવા જેને બાધવામા વિરિષ્ટ ગાંઠો ઉપયોગ થનો હોય તે ગંડિ પુસ્તક

૧૧ પુસ્તકોના પ્રકાર વિશે પ્રાચીનોની ગ્રાંથો આ પ્રમાણે છે.

ગંડો કચ્છયો મુદ્ધી, સંપુટફલજ તદ્વા દિવાહીય ।

મયં પુત્યયપણય, વવરવાળમિર્ણ મયે તસ્સ ॥ ૧ ॥

વાદલપુદત્તેદિ, ગંડોપુત્યોઝ તુલ્લગો દોદો ।

કચ્છયિ એતિ તણુઓ, મજ્જે પિહુલો મુણેવવ્વો ॥ ૨ ॥

વડરગુલદોદો વા, વદ્ધાગિર્ મુદ્ધિપુત્યગો સહવા ।

વડરંગુલદોદો ચિય, વડરંસો દોર વિણેઓ ॥ ૩ ॥

સંપુટગો તુગમાર્, ફલગા યોચ્છં દિવાદિમેસાદે ।

તણપત્તસિયવ્વો, દોર દિવાદો યુદા યેતિ ॥ ૪ ॥

દોદો વા હમ્સો વા, જો પિહુલો દોર અપવાહલો ।

તં મુણિયસમયસારા, દિવાદિપોત્થં મળતોદ ૫ ॥

હોય એમ જણાય છે. જૈન સાધુઓ અધી ભાર જાતે ઉપાડતા હોવાથી તેઓ પુસ્તકો પણ જાતે ઉપાડતા, તેથી જેમાં ઘણું લખ્યું હોય અને પાનાં ઓછાં હોય અને જેને 'ઉપાડનાં પુસ્તકની રક્ષા' અને પોતાનો વિદાર અવ્યાહતપણે યતો રહે તેવા પુસ્તકો પ્રવાસમાં પાસે રાખતાં. નાનાં તાડપત્રનું પચાસેક પાનાંનું પુસ્તક ગંડી પુસ્તકને બરાબર મળતું લાગે છે.

જે પુસ્તક ઉગ્રઓમાં પાતળું હોય અને વચ્ચે ઉપસેલા જેવું હોય તેનું નામ કચ્છપી પુસ્તક. આની આકૃતિ કચ્છપી—કાચખીને મળતી આવતી દશે કચ્છપી પુસ્તક તેથી તેને કચ્છપી કહ્યું દશે. આ જાતનાં પુસ્તકનાં પાના કદાચ ગોળ હોય છે કે વધારે પાતળા દશે. આ જાતનું પુસ્તક જેવામાં આવ્યું નથી.

જે પુસ્તક ચાર આગળ લાંબું હોય અને ગોળ કે ચોરસ હોય તેને મુદિ પુસ્તક કહેવામાં આવે છે. કહેલાઈથી મુદ્ધિમા રહી ઘેરે એવું હોવાથી મુદિ પુસ્તક કહેવામાં આવ્યું દશે. જૂના બંકારામાં નાનાં કેટલાંક ગુટકાઓ મળે છે તે આ પુસ્તકની કાટિના લાગે છે. 'દાર્યનોધ' કે દાર્યપોથી જે હંમેશાં સાથે રાખવામાં આવે છે અને જેમાં હંમેશાની ઉપયોગી. પરચૂરણ બાજતો લખેલી હોય છે તે આ પુસ્તકની કાટિમાં આવી શકે છે. દાલની રાજનિશી પણ આ પુસ્તકનો જેવી ગણાય.

જે પુસ્તકની ઉપર અને નીચે બે ફલક-પાટિયાં કે પુઠાં સંપુટની પેઠે જોડીને મૂકેલાં હોય છે તે પુસ્તકને સંપુટ ફલક કહેવામાં આવે છે. કદાચ આ

સંપુટ ફલક પુસ્તકની જાત અત્યારના બાધેલા પુસ્તકના જેવી હોય. સુપાટિનો અર્થ એવું એટલે ચાંચ જતાવેલો છે, એથી જે પુસ્તક સુપાટિ જેવું હોય તેનું નામ સુપાટિ—છિવાડી પુસ્તક છે. એ પુસ્તક બીજું હોય છે, સુપાટિ પુસ્તક અને એના પાનાં પાતળા હોય છે અથવા એ પહેાળું થોડું હોય છે પણ લાંબું કે ટૂંકું હોય છે, અર્થાત્ એના લંબાણ કરતાં એની પહેાળાઈ ઓછી હોય છે.

આ જાતનાં પુસ્તકોનાં નામ અત્યારે તો પ્રચારમાં નથી. અત્યારે જે નામો લઢી-ઓઓના પ્રચારમાં છે તે પુસ્તકની લખવાની દળ ઉપરથી પાડેલા છે.

જે પુસ્તકમાં વચ્ચે મોટા અક્ષરથી મૂળ અને ઉપર નીચે એથી નાનાં અક્ષરમાં રીઠા લખવામાં આવે છે. અર્થાત્ એમ ત્રણ વિભાગમાં લખવાનું હોવાથી એ પુસ્તક ત્રિપાઠ કે ત્રિપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં ઉપર કલા પ્રમાણે વિભાગ હોવા સાથે પાનાની આલુબાલુ પણ લખ્યું હોય એટલે જેમાં એમ પાંચ વિભાગે લખ્યું હોય તે પંચપાઠ કે પંચપાટ કહેવાય છે.

જે પુસ્તકમાં કોઈ જાતના વિભાગ સિવાય સળંગ લખવામાં આવ્યું હોય તેને સૂડ કહેવામાં આવે છે. આ સૂડનો સબ્બર્થ કળા સકાતો નથી; પણ કદાચ સૂત્ર, સૂત્ર અને સૂટ થયું હોય. એટલે જેમાં મૂળ સૂત્રો કે એકલો મૂળ લાગ જ લખવામાં આવ્યાં હોય તેના ઉપરથી આ

શબ્દનો પ્રચાર થયો હોય અને તેને બધે લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય; અથવા, સૂતરનાં તાંતણાની પેઠે સીધું લખાણ હોવાથી પણ સૂઝ કહેવાયું હોય.

આ બધી જાતનાં લખેલાં પુસ્તકો પ્રતિને નામે પ્રસિદ્ધ છે. પ્રતિનો અર્થ 'પ્રતિકૃતિ પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ' થાય છે, જેને આપણે આદર્શ કે નકલ પ્રતિ કહીએ છીએ. જે એક પુસ્તક ઉપરથી જે બીજું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હોય તે બીજું પુસ્તક મૂળ પુસ્તકને સ્થાને ઉપયોગમાં આવતું હોવાથી તેનું નામ પ્રતિકૃતિ પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ ખરાબર 'અંધો' બેસે છે. જે પ્રેમકારે તદ્દન નવું જ પુસ્તક લખ્યું હોય તે પણ એ પ્રતિની કોટિનું છે, કારણ કે એ પ્રેમકારના વિચારદેહનું પ્રતિનિધિ છે 'પ્રતિ' શબ્દ 'પ્રતિકૃતિ પ્રતિબિંબ કે પ્રતિનિધિ'નો દૂકો શબ્દ છે, જેમ શુકલને બદલે શુભ અને દિવસને બદલે દિવ લખાય છે તેમ આખા પ્રતિકૃતિ વગેરે શબ્દો લખવાને બદલે 'પ્રતિ' શબ્દનો પ્રચાર થયો છે અને તે એક ખાસ જુદા શબ્દ તરીકે અણગમત લાગે છે.

આપણે ત્યાં શાહી સોનેરી રૂપેરી કાળી વાદળી એમ અનેક પ્રકારની જૂનાં, જૂનીં બહારનાં લખેલાં પુસ્તકો જોવાથી શાહીની અનેક વિધિ જનાવડોનો ખ્યાલ આવે તેમ છે. એ શાહી જે જે મીઠોના મિશ્રણથી જૂનાં તેના ખરાબર પરિભાષપૂર્વકના ઉદ્દેશો આજે પણ જૂનાં જ્ઞાનાંઓમાં મળ્યા આવે છે અને લેખણ મારે કેવી જાતનાં બેરુ વાપરવાં અને તે કયા કયા વસ્તુનાં લેવા તથા લેખણને અનેક રીતે કેમ જનાવવી અને સુશોભિત કરવી એ બધું પણ આજે પુસ્તકોમાં લખેલું મળે છે. આ મુદ્દામાં લખવાનાં સાધનોની અને પ્રાચીન પુસ્તકોની આકૃતિની માહિતી થોડી ઘણી આપેલી છે. આ મારે વધારે જણાવવા મારે ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા (લેખન સામગ્રી પૃ. ૧૪૨-૧૪૮), મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના પુરાતત્ત્વ ત્રિમાસિક (પુ. ૧ પૃ. ૪૧૯-૪૩૩) અને લિંબડીના બહારનાં સૂચિપત્રોના લેખો જોવાની બહામણ છે.

લાલચંદ્રેશોમાં પણ જૂનાં પુસ્તકોના પરિભાષ આકૃતિ વગેરે વિષે અને તેના લખવાના સાધનો વિષે ઘણી મનનીય હકીકતો આવે છે. તે મારે ચોગિની તંત્રના પાશોતર ખંડો ૧૧૭ મે અખ્યાલ જોવા ઘટે છે. (વાચસ્પતિ કોશ પૃ. ૪૩૬, ૨) *

વિચાર-ચંક્રમાળુ

ત્યારે ત્યારે હું અતિગૂજરાતમાંથી આવેલા મારા વતનમાં જાઉં છું, ત્યારે ત્યારે પરદેશમાં કાયમનો વસવાટ કરનારાઓએ પોતાના મૂળ વતનની ભાષા રાખી મૂકવી યોગ્ય છે કે તે છોડી દઈને તે દેશની ભાષા સંપૂર્ણપણે અપનાવી લેવી યોગ્ય છે એ પ્રશ્ન મારા મનમાં બેઠે છે.

દિંદુસ્તાનમાં ધણા પ્રાન્તોમાં બસો કે ત્રણસો વર્ષથી વસવાટ કરી રહેલાં સંકેડો ગૂજરાતી કુટુંબો છે. રવાનાવિક રીતે જ તેમનું શિક્ષણ વગેરે બધું પ્રાન્તીય ભાષામાં થયેલું હોય છે અને તે પ્રાન્તના અસલ વતનીના જેટલી જ શુદ્ધ રીતે તેઓ પ્રાન્તીય ભાષા બોલી અને લખી શકે છે. છતાં, સામાન્ય રીતે તેઓ ઘરમાં અને પરસ્પર પોતે જોને ગૂજરાતી સમજે છે તેવી એક ભાષા બોલે છે. ગૂજરાત સાથેનો સંબંધ છૂટી ગયેલો હોવાથી, શુદ્ધ ગૂજરાતી કેમ બોલાય છે, અને તેમની ગૂજરાતી અને આધુનિક ગૂજરાતીમાં કેટલો ફરક પડી ગયો છે, તેનો એમને ખ્યાલ નથી હોતો.

પરિણામે તેઓ ગૂજરાતી સમજીને જ ભાષા બોલે છે, તે કાંઈક જે કાળમાં તેમના પૂર્વજોએ ગૂજરાત છોડ્યું હશે, તે કાળની ગૂજરાતી, કાંઈક તે પ્રાન્તની, અને કાંઈક બંનેના વિચિત્ર મિશ્રણથી બનેલા ચળવેલી એવી યદ્ય ગદ્ય હોય છે.†

* ગૂજરાત બહાર વસવાટ કરેલા ગૂજરાતીઓને ખ્યાલમાં રાખી એ દેશોને જૂદા જૂદા ગૂજરાત અથવા મહા ગૂજરાત કહેવાનો રિવાજ પડ્યો છે. આ અર્થે *Greater Gujarat* નો તરજુમો છે. દેશી પરિભાષા આવા સંબંધોમાં 'અતિ' ધવી એકઠો એમ મને લાગે છે. 'પૂરી ને વધારું' એ અર્થમાં 'અતિ' ઉપસર્ગ વારંવાર વપરાય છે. જેમકે, પ્રસિદ્ધ પુસ્તકક્રમા ભરતિદ્રશાસ્ત્રજ્ઞ । એ જ પ્રમાણે અતિ-ન્યામિ, અતિ દેશ વગેરે શબ્દો સરખાવી શકાય.

† આ ઉલ્લા મહાવેલા મિશ્રણના કોઈક દાખલા આપું. ગૂજરાતીમાં 'બીજી' ત્રીજી 'વિરોધણ' છે, મરાઠીમાં 'કુસરે' 'કુલરી' છે. ગૂજરાતીનો 'બી' અને મરાઠીનો 'સરી' ભેગા કરી, મહા-રાષ્ટ્ર-ગૂજરાતીઓ 'બિસરી' રાખે વાપરે છે. આજ રીતે મરાઠીમાં ત્રીજી વિકસિતનો અને ગૂજરાતીમાં ચોથી વિકસિતનો પ્રત્યય 'ને' છે. આ લોકો આ સમાનતાથી ચોંટાળામાં પડી નહીં થયું-ખરું ગૂજરાતીમાં યે ત્રીજી વિકસિતને 'ને' પ્રત્યય લગાડે છે.

'સ્વૈરવિહારી' એ મહા મહિનાના 'પ્રસ્થાન'માં 'બગવં' રાખે ઉપર ધ્યાન યે ચ્યું છે. આ પણ બાલ સામ્ય પરથી થયેલા મિશ્રણનો નમૂનો છે. મરાઠી શબ્દ 'બગવં' નહિ, પણ 'બલવં' (મલતે) છે, અને એ હદના વિરોધણ નથી. મરાઠીમાં 'બગ' ધાતુ નથી અને એ ધાતુ સાથે એ વિરોધણને સંબંધ નથી. હું માનું છું કે એનો સંબંધ 'બહું' વિરોધણ સાથે છે. એનો અર્થ 'સ્વૈરવિહારી' એ સૂચવ્યા પ્રમાણે 'લગભગ જુદું' નહિ, પણ 'જેવું તેવું, અવિચારી, મનમાં આગ્યું તેવું, ઠીક (બહું) લાગ્યું તેવું' એવા યાવ છે. 'બલવં જ બોલે છે' 'બલવે જ વખતે', 'બગવં જ રીતે' - વગેરે મરાઠી ભાષાપ્રયોગો છે. લક્ષણથી 'બલવં જ બોલે છે'નો અર્થ 'અપમારે છે' એવા થઈ શકે ખરો.

રચનામાં આને મળતાં બીજાં વિરોધણો મરાઠીમાં જાયતેં, જુકતેં, ગુમતેં વગેરે છે. 'આપવં' એ શબ્દ પણ ગૂજરાતીમાં વપરાયો જાય છે. એનો અર્થ 'આગ્યું તેવું' યાવ; અને એ રીતે 'આપવં ખાતું', 'આપતે વખતે', 'આપતો દાવા' એટલે તક ન ચૂકાવા દઈ કરેલી ક્રિયા યાવ.

આ શબ્દો ગૂજરાતીમાં દાખલ કરવાથી નુકસાન થયું છે એમ મને નથી લાગતું.

ભાષાશાસ્ત્રીએને ગૂજરાતી ભાષામાંથી કેટલાક નિર્ણય થઇ ગયેલા શબ્દો અને તેનો કદાચ જેવો ને તેવો જળવાઈ રહેલો ઉચ્ચાર જૂના અતિગૂજરાતીઓમાંથી જાણવા મળે ખરો, પરંતુ ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ તો એ બધા ગૂજરાતીની જુદી જુદી બોલીઓ (dialects) નું નિર્દેશન કરાવે છે.

સામાન્ય રીતે એવું માલમ પડે છે કે પરદેશમાં જન્મ વસેલો પહેલો માથુસ પરદેશની ભાષા વ્યાકરણ કે ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ બોલવામાં ફાવતો નથી. એ કામચલાઉ ભાષા જાણી લે છે ખીજી પેઢીનો માથુસ સ્વભાષા તેમજ પ્રાન્તભાષા જાનને થોડી ધણી અશુદ્ધ જ બોલે છે. સ્વભાષાની વ્યાકરણશુદ્ધિ જાળવી શકે છે, પણ એમાં પરભાષાના ધણા શબ્દો ભેળવી દીધેલા હોય છે હોશિયાર હોય તો પરભાષાની વ્યાકરણશુદ્ધિ કેળવી શકે, પણ ઉચ્ચારણ અને લેંકામાં એ પરદેશી તરીકે જણાઇ આવ્યા વિના રહેતો નથી. ત્રીજી પેઢીના માથુસમાં ધણો દરેક પડી જાય છે. એ સ્વભાષા કરતાં પ્રાન્તભાષા વધારે શુદ્ધ રીતે બોલી શકે છે, અને ઉચ્ચારણ અને લેંકા પણ એવું એટલો પરભાષાનો પ્રાપ્ત કરી લીધો હોય છે કે સ્વભાષામાં થે એ પોતાના અસહ્ય વતનના ઉચ્ચાર અને લેંકા નથી ભાવી શકતો.

આના કેટલાક ગૂજરાતીઓનો તો ગૂજરાત સાથેના સંબંધ સાંવ વૂટી ગયો છે. એમના બેટી-બ્યવહારો પણ હવે એમના પોતાના ઘોળોમાં જ થાય છે. પુરુષોના પહેરવેશ અને મુદા ઉપરથી એમનો પ્રાન્ત ભાષ્યે જ ઓળખી શકાય. ઓઝોએ ગૂજરાતનો જન્મલો પાંચવ રાખી મૂકેલો છે, એટલું જ તેઓ તે પ્રાન્તની નથી એ જાણવાનું ચિહ્ન.

જતાં, આ લોકોએ ધરના અને ન્યાતના બ્યવહારમાં એક જાતની ગૂજરાતી બોલી રાખી મૂકી છે.

આ રાખી મૂકવી ઇષ્ટ છે શું ? હોય તો કય દૃષ્ટિએ ? ન હોય તો પરદેશમાં વસનારે ક્યારથી સ્વભાષા છોડવી ?

x

x

x

ધણીખરી ન્યાતોના નામો તેઓનાં પૂર્વજોનું મૂળ ગામ સૂચવે છે. મુસલમાન કાળની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં દરેક ગામના મહાજને આત્મરક્ષાર્થે એવું કરાવ્યું હતો કે ગામ (કે ગ્રામસમૂહ) બહાર બેટી-બ્યવહાર કરવો નહિ. આવો નિયમ લાંબો વખત ચાલુ રહેવાથી એ ગામો ઉપરથી એ ન્યાતો પડી ગઇ હતી, આવું અનુમાન છે. આને આપણે મામવારી ન્યાતો કહીએ.

પછી, કાળાન્તરે, તે ગામોમાંથી ધીમે ધીમે કેટલાક કુટુંબોએ બીજાં ગામો તથા શહેરોમાં વસવાટ કર્યો. આથી, એક જ ગામમાં જુદી જુદી ગામવારી-ન્યાતોના લોકો ભેળા થયાં.

જે આ લોકોએ જુદાં ગામમાં વસવાટ થયા બાદ તે નવા ગામની નવી ન્યાત જનાવી હોય તો જેમ લાડ, પોરવાડ, ઝારાળા વગેરે વાણિયા છે, તેમ સુરતી, જરુમી, મુંઝખરો વાણિયા, ખાકાણ ઇ. ન્યાતો અસ્તિત્વમાં આવી હોત. એક જ વર્ણની બધી ન્યાતો વચ્ચે રોટી બ્યવહાર તો સામાન્ય રીતે હતો જ. જેવું પોતાના અમલ ગામમાં ' સાજના ' નું કે ' મહાજન ' નું તંત્ર હતું, તેવું વસવાટના ગામોમાં થે દાખલ થયેલું હતું. પણ જૂના ગામ પરથી નાના નાના ' સાજનાં ' રચવાને બદલે, એક ગામમાં વસવાટ

કરેલા એક, જ, વર્ણના, માણસોએ સ્વતંત્ર મહાજન બાધી દેવાં એવી રીત પડી હોત તો ન્યાત-ન્યાત વચ્ચે અમેઘ પડ્યા ન થયા હોત, પણ સમાજરક્ષાને માટે આવશ્યક એવાં મહાજનો, બનવા છતાં એ સંકળે વધારે 'સ્વચ્છિક' (elastic), થઈ શક્યા હોત. નવા આવનારોએ પોતામા દાખલ કરવાની એમાં શક્યતા રહી હોત, ગામ છોડી જનારને પોતામાંની કમી પૂરું કરી શક્યા હોત.

આવું થતું રહ્યું હોત તો આજના યુગમાં રાટ્ટી-વ્યવહાર સાં ખેટી-વ્યવહારનું તંત્ર વિકસારવામાં ઓછી માનસિક તેમજ વ્યવહારિક મુશ્કેલી જણાત.

પરોપનાં 'ગિલ્ડ' અને આપણી ન્યાતો વચ્ચે આજે મોટા ભેદ ધરેા. ન્યાતો મૂળે વસવાટને લીધે જ થયેલી છતા ધીમે ધીમે જન્મગત થઈ ગઈ. એકમાંથી બીજામાં સંકાય જ નહિ.

x

x

x

નવા ગામમાં વસવાટ કર્યા પછી જૂના ગામની ન્યાત છોડી દેવાનો પ્રથમ નવા પ્રાન્તમાં વસવાટ કર્યા બાદ જૂના પ્રાન્તની ભાષા છોડી દેવા જેવો જ છે. બન્નેમાં વતનના અભિમાનેનો પ્રથમ રહેલો છે. એકમાં વતનનું ક્ષેત્ર વધારે સંકુચિત છે એમ પણ કહેવામાં કહી શકાય એમ નથી. કોનાજી, માલવીય વગેરે ન્યાતોનાં વતનનું ક્ષેત્ર સંકુચિત ન કહી શકાય.

x

x

x

જૂની માતૃભાષા છોડી દીધાના દાખલા છે જ નહિ એમ પણ ન કહી શકાય. મહારાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરેલા ધણી લાડ અને પોરવાડોએ તથા સત્રજગ બધા જ સેવા કણુખીઓએ ગૂજરાતી તદ્દન છોડી દીધી છે.

ભાષાની સેવા કરવાની દૃષ્ટિને વિચાર કરીએ તો પર-પ્રાન્તમાં વસેલાને સ્વભાષાની સેવા કરવાની અનુકૂળતા છે જ નહિ એમ કહીએ તો ચાલે. વસવાટના પ્રાન્તની ભાષાની તેઓએ સારી રીતે સેવા કરીના ઉદાહરણો છે, અને તેમાં કશું આશ્ચર્ય પણ નથી.

x

x

x

મુંબઈ અને પરા માટે એક ભાષા રાખવાનો પ્રથમ બહુ મુશ્કેલ બને છે. ગૂજરાતી તેમજ મરાઠી બન્નેનો વપરાશ લગભગ સરખો છે એમ કહેવાને હરકત નથી. રયાનની દૃષ્ટિએ એ મહારાષ્ટ્રનો ભાગ કહેવાય; પણ ગૂજરાતીઓએ એને એટલું અપનાવ્યું છે, અને વેપાર વગેરેને લીધે ગૂજરાતી ભાષા એટલી વગવાળા થઈ છે કે એનું મદત્ત મરાઠી કરતાં ઓછું નથી.

એવા કેટલાક દિભાષી મુલકો રહેવાના જ. એથી કેટલીક અગત્ય નડ્યા વિના નથી રહેતી. દેશી ભાષામાં જે કંઈ સામાન્ય પ્રચાર કરવાનો હોય તે બે બે ભાષામાં કરવો જોઈએ. આમાં કાંઈક ન ધરજવા જેવી અદેખાઈ પણ પ્રગટે છે.

પણ મુંબઈમાં કેવળ બે ભાષાઓ જ પ્રથમ હોય તો ઓછી મુશ્કેલી ગણાય. મદ્રાસી વગેરે તો એ બેમાંથી એકે ભાષાને ન અપનાવે. એમણે પ્રાન્તની ભાષા કરતાં તેમજ રાષ્ટ્રભાષા કરતાં ઊંચે ભાષા પ્રત્યે જ વધારે પક્ષપાત બતાવ્યો છે. અને મુંબઈ અને

x ગૂજરાતી વિદ્વાનો આ મરાઠી રાષ્ટ્ર દાખલ કરવા બદલ લાગેલાં કરો. એવા કાંઈ યથાર્થ ગૂજરાતી રાષ્ટ્ર હુ લખેના નથી. 'સ્વચ્છિક' એટલે રજગરના જેવું.

પરાંઓના જાહેર જીવનમાં તેઓ દીક જાગ લેતા હોવાથી તેમની સગવડ ન તપાસવી એવું બીજા ભાષાના કાર્યકર્તાઓને પોષાતું નથી.

જો એમની સગવડ એ મુખ્ય પ્રશ્ન હોય તો, આ કારણથી, ઇંગ્રેજોને રાખી શકાતી નથી. ખ્રિસ્તી વગેરે કામોને પણ એ જ વધારે સગવડ ભરી લાગે છે. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હિંદીનો જ અધિકાર કહેવાય, પણ હિંદીનો અધિકાર છતાં આજને કિવસે એ સમજાતી ન હોય તો તેથી કામ કેમ કરી શકાય ?

આમ ઇંગ્રેજ અને હિંદી વચ્ચે પસંદગી કરવાની હોવાથી અને બન્નેના પક્ષકારો પૂરતા હોવાથી એ બન્ને રાખવી એમ મુશ્કેલી છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે ચાર ભાષા ચલાવવી પડે છે.

આમ ચાર ભાષા રાખ્યે પણ પતવું હોય તો મુખ્ય જોવા શહેરને કંઈ ન પડે એમ કદાચ કોઈ કહેશે. ખરું પૂછતાં, એ જાણે મોંઘું તો પડે છે જ, એમાં એકની જગ્યાએ ઓછામાં ઓછા ત્રણ કામ કરનારા શોધવા પડે છે. (અંગ્રેજ બધા જ કામ કરનારા જણે એમ માની લેખે.) પણ એકથી વધુ ભાષાનો રતીકાર કરો એટલે દેવનાગરી-ઉર્દુ લિપિનો પ્રશ્ન પણ જોડે જ છે, દેવનાગરી કે ગૂજરાતી લિપિ ન જાણનારા મુસલમાન વર્ગ મુખ્યમાં વધતો જાય છે; અને કાષ્ઠક લિપિનું અભિમાન પણ એની માગણીનો આગ્રહ વધારે છે.

ત્યારે કયાય પણ અત્યર્થપરંપરા (vicious circle) નિર્મોલુ થાય ત્યારે તેનો છોડ એક રથાને નક્કર મૂકીને જ થઈ શકે. બધાં સંકુચિત અભિમાનોનો ઉચ્છેદ કરી છોડ આણવો જોઈએ. આમાં હિંમતની જરૂર હોય છે. એવો ઉપાય પહેલા ગાંડો, શુદ્ધ. કે અશક્ય લાગે છે, પણ, ઘણાખરું, એ જ સાચો નીચો છે.

એક તો આ ભાષાની ગૂચ જે મૂંઝાસ કરનારા હોય છે તેમની પોતાની અને પોતાના વર્ગની મુશ્કેલીનો વિચાર કરી જીભા કરેલી હોય છે. મુખ્યર્થના કે પરાંના આમ-વર્ગને માટે કામ કરનારા એ છે અને કામ કરનારની સંરચનાનું અસ્તિત્વ ઉપયોગી છે, એ જો લક્ષમાં રાખીએ તો એ ગૂંચ ઓછી થઈ જાય. ઇંગ્રેજ તો જીડી જ જાય. મુખ્ય અને પરાંઓ માટે મરાઠી એ જ આમવર્ગની ભાષા છે એ નક્કી કરતાં ચાર લાગે એવું નથી. ગૂજરાતના કારીગર અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લેખા વગેરે વર્ગોએ કામચલાઉ મરાઠી ભાષા સમજી લેવી રહી, અને તેઓ તે સમજી લે પણ છે. એટલે કામ કરનારાઓએ મરાઠી ભાષા ફરજિયાત શીખવી જોઈએ.

હિંદુસ્તાનના સુતરાઉ કાપડનો ઉદ્યમ

: એક સમાસોચના :

The Indian Cotton Textile Industry: Its Past, Present and Future by M. P. Gandhi, M. A. Etc. Published by G. N. Mitra, Esq. Bom. Company Ltd 4-3 B College Square, Calcutta: પ્રીયુત બીરબાની પ્રસ્તાવના સાથે રૂ. ૩. ૩/-

આ પુસ્તક કલકત્તાની હિંદી. વેપારી મંડળના મંત્રી બાઇ મનમોહન પુ. ગાધીએ લખ્યું છે. રા. મનમોહન ગાધીએ હિંદુસ્તાનના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યમ ઉપર ઇ. સ. ૧૯૨૪માં મુંબઈ યુનિવર્સિટી માટે એક નિબંધ લખ્યો હતો ને તે માટે તેમને " એસાઇનમેન્ટ પ્રાઈઝ " આપવામાં આવ્યું હતું. એ નિબંધને છેલ્લા ચાર વર્ષોના ઇતિહાસના અનુભવ ને આંકડાઓથી રૂપાંતર આપી તે વિષયની ચર્ચાને કર્તાએ હવે પુસ્તકરૂપે બહાર પાડી છે. પુસ્તકના પ્રથમ પ્રકરણોમાં આપણા દેશના સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યમનો જૂના વખતથી તે અત્યાર સુધીનો વિગતવાર ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી ને પુરાતન વખતમાં આપણે ત્યાં આવેલા જુદા જુદા પરદેશી મુસાફરોનાં લખાણોમાંથી ઉતારાઓ આપી આપણા સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યમની ઉપયોગિતા ને તેમાં આપણું કૌશલ્ય કર્તાએ સારી રીતે બતાવ્યા છે. લેખક એમ જણાવે છે કે પુરાતન કાળમાં દરેક હિંદીના ઘરમાં ચરણો કે રેટિયો તો હતો જ. મશીન-સાચાકામ-થી પણ જે બારીક સુતર હજી બનાવી શકાતું નથી તેવું બારીક સુતર આપણે તે વખતે તૈયાર કરી શકતા હતા. આ હકીકતો જુની પુરાણી છે ને સામાન્ય રીતે દરેક શિક્ષિત કે અશિક્ષિત માણસને તે સારી રીતે જણીતી હોય છે; છતાં એ તમામ હકીકતો સ્વદેશી ને વિદેશી સાહિત્યમાંથી ઉતારાઓ આપી પૂરવાર કરી આપવા માટે દરેક વાચક લેખકનો આભાર માનશે. પુસ્તકના ત્રીજા પ્રકરણમાં આ ઉદ્યમ કેવી રીતે દેશમાં નબતો હતો તે બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં કારી-બરોની સ્થિતિ, કારીગરોનાં મહાજનો, તૈયાર થએલા માલનું વેચાણ, બજારની વ્યવસ્થા, મોજલ સહેનશાહો તરફથી મળેલાં ઉત્તેજનો, કારીગરો ને સરકારનો પરસ્પર સંબંધ, ને એવી પરચૂરણ હકીકતો વિગતવાર વિચારવામાં આવી છે. પણ સૌથી અગત્યનું તો પુસ્તકનું ચોથું પ્રકરણ છે. આપણા કાપડના ઉદ્યમનો વિનાશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને હાથે કેવી રીતે થયો તે આ પ્રકરણમાં આમેદજી બતાવવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાંથી કાચું ર ઇંગ્લેંડ લઈ જવું, હિંદના કાપડ ઉપર ઇંગ્લેંડનાં બંદરોએ મોટી જગ્યા નાંખવી, હિંદુસ્તાનમાં આયાત થતા ઇંગ્લેંડના કાપડ ઉપરની જગ્યાત ઓછી કરી નાખવી, વહાણવટાના કાયદાઓથી, બંગાળના ને બીજા પ્રદેશોના કારીગરોને અનેક પ્રકારે લાયકાતવતો આપી ને કેટલીક વાર અસહ્ય ત્રાસ આપીને પણ હરીફાઈમાં ઉતરતા આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યમનો નાશ કરવો, એ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા

કંપનીની ને ઇંગ્લંડની સરકારની રવાર્ધી નીતિનું આ પ્રકરણમાં ખરાબર દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. રમેશ દત્તા લખાણે જેમણે વાચ્યાં હશે તેમને પણ આ પ્રકરણમાંથી કેટલુંક નવીન જણવાનું મળશે. લેખક આ બધી વસ્તુસ્થિતિનું ચિત્ર આપતી વખતે સરકારી રિપોર્ટોને ઉપયોગ કરે છે. પણ તેમાં જે આવ્યો, લેખક લખતાં ચૂકી ગયા હોય એમ જણાય છે. ઇંગ્લંડમાં જે ઔદ્યોગિક સંક્રાંતિ યદ્ય તેમાં ઈકોનોમી સારો ભાગ બજવ્યો હતો. આપણા દેશના સરાફે આવી ઈકોનોમી સંરચાઓ કાઢી શક્યા નહિ; તેઓ તેવા ધોરણથી તદ્દન અપરિચિત હતા. ઉપરાંત, નાની નાની ચાપણો એકઠી કરી મોટી કંપનીઓ કાઢવાની પ્રથા આપણા દેશમાં કયાં પણ તે વખતે નહોતી, જ્યારે ઇંગ્લંડમાં તે પ્રથા ધણી વખત થયાં ચાલતી હતી. ઔદ્યોગિક સંક્રાંતિથી તે પ્રથાનો સારો વિકાસ યદ્ય શક્યો. ઈકોનોમી ને આ કંપનીઓથી ઈંગ્લંડના ઉદ્યોગ એકદમ વિકાસ પામવા લાગ્યા. અદારમાં સેકામાં ને યોગણીસમાં સેકામાં ઇંગ્લંડની સરકારે તે વિકાસને યોગ્ય સહાનુભૂતિ આપી. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લંડની રાજ્યસત્તા યદ્ય ત્યારે તેનો દુરુપયોગ કરી તે ઉદ્યોગને એકદમ રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવ્યું; છતાં જે આપણા લોકોમાં એ વખતે અર્થશાસ્ત્રનું કોઈક પણ સાદું જ્ઞાન હોત ને આપણે આર્થિક વ્યવહાર ને તે વખતે સહેજ પણ પ્રગતિશીલ હોત તો આપણા ઉદ્યોગોને તેટલો સત્વર નાશ યદ્ય શક્યો હોત નહિ.

મારી આ દલીલોને આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં ખાસ પુષ્ટિ મળી આવી છે. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં પુલ્કેષ્ટીએ જે કક્ષકતામાં એક મિલ ચાલુ કરી; તે બહુ વખત ચાલી નહિ. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૮૫૧માં પાગરી કાવસજી નાનાભાઈએ મુખ્ય રિપનિંગ બેન્ડ વિવીંગ મિલ ચાલુ કરી. પણ આ નવા ઉદ્યોગને ચાલુ કરવાનું ખરું માન તો યુગરાતને મળવું જોઈએ. અમદાવાદવાળા રણછોડલાલ સુનીલાલ (સર ચિતુભાઈના વડા)ને આ વાત ઇ. સ. ૧૮૪૪માં સૂઝી આવી એમ તેના જીવનચરિત્ર ઉપરથી આપણને માલમ પડે છે, જે કે લેખકે આ આવત પ્રકાશમાં આપી નથી. બીજું રણછોડલાલે લેન્ડ નામના માણસ મારફત મિલની યોજના જીભી કરી તે માણસને લેખકે અંગ્રેજ કહ્યો છે; વસ્તુતઃ આ લેન્ડન અમેરિકન હતો. હિંદમાં મજૂરીના દર ધણી ઓછા; કપાસ તો આપણે આગળે જ; માલખાવાવાળાઓ પણ આપણે પોતે; છતાં આપણે કાચો માલ દેશાંતર જાય; દૂર, મજૂરી, ફલાઈ વગેરે તેના ઉપર ચડે; ને છતાં અહીં આયાત થતા તે માલ આપણને પોષાય—એ દીવા જેવી ચોખ્ખી પણ વ્યવહારમાં ચૂકવામાં ધણી મુશ્કેલ બાબત રણછોડલાલે વ્યવહારમાં પણ સિદ્ધ કરી આપી આપણા કારીગરોને મશીનનો ઉપયોગ કરતાં તેણે શીખવ્યું. મિલનો રોડ તે વખતે મુજબથી ખંભાત દરિયાવાટે આવ્યો. ને ખંભાતથી ગાડામાં તાપ્પી તે માલને અમદાવાદ મુકામે લાવી મિલમાં જોડવામાં આવ્યો. આપણા મિલ—ઉદ્યોગની શરૂઆતમાં આપણા માલ ચીનમાં જતો તે તો સૌ કોઈ જાણે છે, પણ બાઈ મનમોહન ગાંધીએ પડમાં પાના ઉપર જણાવ્યું છે કે તે જ માલ દૂર દેશોમાં પણ ખપતો ને એક વાર તે માલ રશિયામાં ને અમેરિકામાં પણ પોષાતો. આ બન્ને આપણા હાથથી કેમ ચાલ્યા ગયા એ લેખકે વધારે વિગતવાર જણાવ્યું હોત તો ઠીક થાત. એ બન્ને આપણે પાછાં આપણા હાથમાં કેમ લઈ શકીએ નહિ? લેખક ૧૨૬માં પાના પર લખે છે કે જાપાનેમાં સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગનો ફોર્મો ભાગ માત્ર ચાર મિલોના હાથમાં છે

અને કપાસની ખરીદી કરવા માટે તથા કાપડ વેચવા માટે તે જ દેશમાં ત્રણ મોટી વ્યાસા-
મીઓ એકત્રિત થઈ કામ કરે છે. આવું જ સંગઠન આપણે ત્યાં થવું જોઈએ. કપાસની
ખરીદીમાં ને તૈયાર થએલા માલના વેચાણના સવાલમાં આપણા મિલમાલેકો ધણા પછાત
રહ્યા છે. તેમણે નવીન ઉપાયો હમણાં સુધી તો લેશ માત્ર વિચાર્યાં જ નહોતા; હવે જે
તેઓ તેવા ઉપાયો તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોરવતા થયા છે; ખુદ આપણા દેશમાં જ પ્રચારકાર્ય
કરવાની ધણી જરૂર છે. વળી આપણો ઉદ્યમ એકપટ્ટી અનુભવી શકતો નથી અમદા-
વાદની મરકતી બજારના વેપારીઓએ મિલમાલેકોના અચોક્કસ ને અપ્રમાણિક ધોરણ સામે
હમણાં સખત વાઘો ઉઠાવેલો હતો તે વાચકને યાદ હશે બંગલગ પછીની સ્વદેશી
પ્રવૃત્તિનો અમદાવાદીઓએ દુરુપયોગ કર્યો હતો તે હવે સૌ કેઈ જાણે છે. આપણા આ
ઉદ્યમની આટલી ટૂંકીઓ ધ્યાનમાં રાખવાએ છે, પણ તે જ સાથે એટલું પણ કહેવું
જોઈએ કે ગુજરાતનો મિલઉદ્યમ ગુજરાતીઓના હાથમાં છે; તેમાં ગુજરાતનો જ પૈસો
રોકાએલો છે; ને તેનાં નફોનફોસાં પણ ગુજરાતીઓ જ વેઠે છે. મુંબઈમાં થોડાએક
અપવાદો સિવાય એ ઉદ્યમ મુંબઈગરાઓના હાથમાં છે. આ વસ્તુસ્થિતિ માટે ગુજરાતીઓએ
અધિમાન રાખવું ઘટે છે ને તે ઉદ્યમને સરકારી બેરકારી સામે ને પરદેશી હરીફાઈ સામે
દશવી રાખવા માટે ગુજરાતીઓને, ખાસ કરીને અમદાવાદીઓને, ધન્યવાદ ઘટે છે. અમદા-
વાદીઓના મિલઉદ્યમમાં મનુરો પણ મુંબઈ કરતાં વધારે સુખી ને સંતોષી જણાય છે. તેનું
મુખ્ય કારણ મહાત્મા ગાંધીજી, અનસૂયા બેન, અને મનુરસંધના કાર્યવાહકોનો પરસ્પર
સહકાર છે. મુંબઈમાં હમણાં અનુભવવામાં આવેલી એકાદ હડતાળથી આ ગુજરાતી ઉદ્યમનો
એકદમ નાશ જ થઈ ગયો હોત.

શ્રીયુત મનમોહન ગાંધીએ સરકારની બેરકારી તો પાને પાને ઉધારી પાડી છે. એ
બેરકારીનો ઇતિહાસ જાણીતો છે પણ હમણાં જ સરકારે ચાંદીની આપાત ઉપર જગાત
નાંખી તેથી તે સંબંધી લેખકના પોતાના તે જ બાબત ઉપરના વિચારો ખાસ જણાવા
યોગ્ય છે. લેખક કહે છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૧માં સરકારે ચાંદી ઉપર જગાત નાંખી તેથી
આપણો ગ્રીન સાથેનો કાપડનો વેપાર ધણો ઓછો થઈ ગયો. હમણાં નાખવામાં આવેલી
ચાંદી ઉપરની જગાત આ વેપારની આડે આવે તો એ અનુભવ વળી ખરા પડે ને એટલે
અંશે આપણા ઉદ્યમને આપણું સંરક્ષણ નિરર્થક નીવડે. બજેટ ઉપર ચર્ચા કરતાં આ વાત
કેઈ સચો સરકારના ધ્યાનમાં આણશે ખરા ?

સાતમાં પ્રકરણમાં લેખકે કપાસના વાવેતર ઉપર ટૂંકી પણ વિચારયોગ્ય ચર્ચા કરી
છે. ત્યારપછીના પ્રકરણમાં મિલઉદ્યમની સાથે ધરતણુ વણાટકામનો સંબંધ બતાવવામાં
આવ્યો છે. લેખક આંકડાઓથી બતાવી આપે છે કે આપણી મિલોમાં તૈયાર થતા સુતરનો
ઉપયોગ વણકરો પોતાનાં ઘરમાં કરે છે ને ચરખા કે રેંટિયાનો ઉદ્યમ મિલના ઉદ્યમ
સામે હરીફાઈમાં ઉતરતો નથી, એટલું જ નહિ પણ તે બંને અન્યોન્ય સહાયક છે. ને
ગાંધીજીના રેંટિયાવાદે આ અન્યોન્ય સહકારને વધારે ગાઢ કર્યો છે. દર વર્ષે આપણા દેશમાં
ખપતા ૫૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ વાર કાપડમાનો ચોથો ભાગ ધરતણુ ઉદ્યમમાં, ૪૦ ટકા જેટલો
ભાગ મિલોમાં ને ૩૫ ટકા જેટલો ભાગ વિદેશી આપાતમાં આવી જાય છે એ વાંચક
વાંચે ત્યારે તેને ચોક્કસ આશ્ચર્ય તો લાગે જ. આ પ્રકરણ સૌથી ઉત્તમ છે.

ઉદ્દેશ પ્રકરણમાં આ આપણા રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશનો વિકાસ કરવાના ઉપાયો બતાવવામાં આપ્યા છે. લેખક નોંધક કમિશનની સૂચનાઓનો સ્વીકાર કરવા સરકારને ખાસ આમ્રક કરે છે. એ સૂચનાઓનો કેટલોક ભાગ તો સરકારે હમણા જ અમલમાં મૂકવાની ઇચ્છા બતાવી છે. લેખક કહે છે કે મુંબઈની મિલોએ ભવિષ્યમાં બિયું કાપડ તૈયાર કરવું ને તેથી બીજી મિલોની સામે હરીફાઈમાં ઉતરવાના સંયોગોમાં જેમ બને તેમ ઓછું ઉતરવું પડે તેવા પ્રયાસો કરવા. મુંબઈનાં હવાપાણી આ કાર્ય માટે એકદમ અતુકુલ છે. પણ તે માટે સરકારી સંરક્ષણ મળવું જોઈએ, મળૂં નહીં વચ્ચે ને મિલોના માલેકો વચ્ચે સહકાર હોવો જોઈએ, અને મિલોના માલેકોએ "સ્વદેશી"નું પ્રચારકાર્ય કરવું જોઈએ. અત્યાર સુધી આલું પ્રચારકાર્ય બિલકુલ થઈ શક્યું નથી; બિલકુલ, એવા પ્રચારકાર્ય સામે ધણી વાર મિલમાલેકો ધયા છે ને પોને સરકારથી ડરતા હોય નહિ એવી શિથિલવૃત્તિ દર્શાવી છે. બાઈશ્રી મનમોહન ગાંધી આ પ્રચારકાર્ય કેવું હોવું જોઈએ, ને મળૂં નહીં સાધેનો બ્યવહાર કેવો ધડાવો જોઈએ તે વિષે આ નાના પુસ્તકમાં વિશેષ ચર્ચા કરી શક્યા નથી તે ખેદની બાબત છે, ભવિષ્યમાં આ ઉદ્દેશની સમગ્ર પરિસ્થિતિ ઉપર તેઓ આપણને માર્ગદર્શક બોધ આપે એટલી ઇચ્છા અહીં પ્રકટ કરવામાં કશો સંકોચ થવો જોઈએ નહિ.

આલું સાહિત્ય ઇંગ્રેજીમાં ઉપયોગી તો છે જ; પણ ગુજરાતીમાં તેની ઉપયોગિતા હવે સ્વીકારાય તે વખત શું હજી નથી આપ્યો ?

કેશવલાલ હિંમતરામ ઠાકર

યુદ્ધના પત્રો

પ્રિય ભાઈ રામનારાયણ,

ગાંધીજી સાબરમતીથી નીકળ્યા તે વખતનું અને ત્યારપછીના પ્રવાસનું વર્ણન પેપરોમાં આવ્યા કરે છે. હું તેમાં થોડા ઉમેરો કરું છું. હું સુરતની ચોર્વાડી તાલુકા સમિતિનો સભ્ય છું અને ત્યાંથી મને પ્રાંતિક સમિતિમાં મોકલ્યો છે. સુરત જિલ્લાના એકાદપાડ તાલુકાની અને હાંસોટ પેટામહાલની વચ્ચે કીમ નદી આવી છે. આ નદી એળંગીને ગાંધીજીએ સુરત જિલ્લામાં પ્રવેશ કયો. એ નદી પર વાંસનો પૂલ કયો હતો. બાજુએ વાંસના કંઠરા કયો હતા. આપણા મિત્ર અધ્યાપક ઝીણાબાઈએ સ્વેતકેતુથી શંકા સુધી બંધાયેલા પૂલની સાથે સરખામણી કરી અને બીજા એક ભાષ્યએ કહ્યું કે સખરસ એ સીતાજી છે અને તેને લાવવા માટે ગાંધીજી લશ્કર લઈ નીકળ્યા છે. રાત્રે આઠ વાગે દીવાના ઝગઝગાટમાં ગાંધીજીએ કીમ નદી એળંગી તે વખતનું દબ્બ બહુ સુંદર હતું, પણ હું તો હાંસોટ તાલુકામાં દોઢેક માસ સ આગળ ગયો હતો. મેં ધારેલું કે લશ્કરની આગળ ગાંધીજી ચાલતા હશે અને તેની પછવાડે ચારચારની હારમાં અથવા બેતરની અંદર એક પછવાડે બીજા એમ હારમાં યુવા સૈનિકો આવતા હશે. સૈનિકોનો પહેરવેશ બહુ વિચિત્ર હતો, ફરકનો શુદ્ધ પ્રકારનો એમનો સામાન (load), પણ એકરસે નહિ, અને પગદંડી મુસાફરી માટે ભેદ એ તેવો અતુક નહિ. ગાંધીજીની આગળ ધણી સૈનિકો ચાલતા હતા, અને એમની પાસે અને પાછળ ચાલવામાં કાંઈક ધસાધસી અને ઉતાવળ ભાવમાં આવ્યાં. આ કાંઈ હિંસાત્મક લશ્કર નથી પણ શહીદાનું ધાડું છે એવો વિચાર મને આવ્યો. લોકોએ રસ્તા સાફ કરવામાં, પાણી ઊંટવામાં, કાટા કાઢી નાખવામાં કાંઈ ખાટી રાખ્યું નહોતું, આ તાલીમ પણ સારી હતી. ગામડાંના લોકો તો બરાબર સમજી પચી ન શક્યા કે આ લશ્કરમાંથી ગાંધીજી કાણ? પણ એટલું ખરું કે એમની આસપાસ જયપ્રેમ થતા નહોતા. આ વાકાવ્યૂહ, અનિયમિત, અવ્યવસ્થિત માનવપ્રવાહની અંદર ઉપાડા પાનળા ટાંટીઆવાળો બોબો ડેસો એક લાકડીને ટેકાને ચાલતો હતો. જ્યારે કોઈ એમની સાથે વાત કરતું નહોતું ત્યારે એમનું મોં ધણું જ ગંભીર હોય વિચારમાં બેસતી ગયેલું લાગતું હતું. એની દૃષ્ટિ જમીન પર ચોટી રહી હોય એમ જણાતું. એમના હોઠ પર જીદ અને ધૂનની મહામતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી અને જ્યારે જોયું ભેટા ત્યારે આંખમાં અજળ ચમકારો દેખાતો હતો. ગાંધીજીને હમેશા જસસ ખ્રીસ્ત સાથે સરખાવવામાં આવે છે, શુદ્ધેવ કે મદતીર સાથે નહિ. ખ્રીસ્તને ખ્રીસ્તમાં Man of sorrows (વિપાદમય પુરુષ) કહેા છે. એ દેવ નથી પણ માણસ છે ગાંધીજીના મોં પર ચાંતની છાપ નથી પણ દુઃખની છે. જે હાસ્ય વડે અનેક મિત્રોનાં હૃદય જીતી લે છે તેના શિયાળામાં દુઃખ અને દયા બેઠાં છે. એમનું હૃદય દેશનાં દુઃખોથી ધવાયેલું છે. એમની

ચાલમાં ઝડપ દત્તી, લગભગ અધીરાઈ દત્તી નજાણેને લીધે એમના પગ વાંકા પડતા હતા, પણ એમની આત્મશ્રદ્ધાનું બળ અજબ છે. નદીને ચેસે પાર ભેખડ હતી તે પગથીએ નહિ પણ વચમાંથી ચઢી ગયા. ગામડાંની બહુતેનાએ એમનો સત્કાર કર્યો તે સ્વીકાર્યો, જરા મશ્કરી કરી, પણ જાણે એમનો આત્મા ખૂબ પાઠી રહ્યો હતો કે આગે! આગે! તેમ ઝડપથી ચાલવા માડ્યું. આ તાપતી ઝડપમાં દસ દસ માંદલ ચાલ્યા પછી બપોળે લાંબાં બાપણે કરવાં, તેમા સરકારને ફટકા અને પ્રજાને ફટકા, બનેને શિખામણ, બનેને સુધારવાનો પ્રયાસ એ જોઈને અજાણ્ય ઘઈ જવાય એવું હતું. આવી ધૂન વિના કેઈ પણ માણસ કંઈ મદત્વનું કાર્ય કરી શકતો નથી. આ માણસે પ્રજાની રગ પકડી છે, એના એક દુકમથી સેંકડો માણસો જેસ જવા, લાડીનો માર મૂંઝે મોઢે ખમવા, અને ગોળા ખાંવાં તેવાર યમ જાય છે. અનેક પેસાદાર, યાજ્ઞીન માણસો વેલવ છોડી દે છે. પ્રજા એટલે ગાંધી, પ્રજાની લડન એટલે ગાંધીની લડત એવું લોકો સમજે છે. જેણે સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે તેને જંગમ મળ્યું છે, જે પ્રજાને માટે મરી રીટે છે તે જ ખરો જીવે છે. આ માણસ જીવે છે. એના આજ્ઞ અખતરાઓ લોકો ભૂલી જાય છે, એના વિચિત્ર વિચારો ગળી જાય છે અને લડતમા યાદોમ કરીને પ્રાણ પાથરવા તેવાર યાય છે. જ્યારે નેપોલિયન એજાના ટાપુમાંથી નાસી છૂટ્યો ત્યારે પલ્લવારમા દમ્બરો સૈનિકો એની સાથે ભેટાઈ ગયા; તેમ ગાંધીજી સાજરમતીમાંથી નીકળ્યા છે અને સેંકડો કે દમ્બરો સૈનિકો રાષ્ટ્રધ્વજ નીચે લખવાને મનથનાટ કરી રહ્યા છે. જ્યાં ગાંધીજી જાય છે ત્યાં આગ લગાડે છે, લંકામા પ્રવેશ કરીને હનુમાને આવી જ રીતે લોકોને ઉરોથી હરો. લંકામા આગ લાગી રહી છે અને હવે ધુધ પવાનું.

ડૉ. ઝુમન્ત મહેતા

૨

મહેમદાવાદ જેલ,
ચેત્ર સુ. ૧૨, ૧૯૮૬
ગુરુ: ૧૦-૪-૩૦

સ્નેહી મુ. શ્રી. બટુભાઈ,

‘પ્રસ્થાન’ને માટે સુદના પત્રો માગ્યા હતા તે હું જ્યાં સુધી સુદક્ષેત્રના ઉચ્ચાટમાં હતો ત્યાં સુધી તો નહોતો લખી શક્યો પણ હવે આ ‘ચાતિનિકેતન’માં આવ્યો છું એટલે લખવાનું મન થાય છે.

મને જ્યારે ગઈ તા. ૧૩ મીએ કપડવંજ તાલુકામાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે રવાના કર્યો ત્યારે મુ. શ્રી. નરહરિભાઈએ કહ્યું હતું કે તાલુકો ખૂબ જ પછાત છે; આ પચીસ પ્રતિગાપત્રો લઈ જવ હો એટલાં પણ ભરાતી લાવશે તો મયો મયો થઈ જશે.

હું આ તાલુકામા ૧૫૦ માંદલ પત્રપાણો ફેર્યો છું. ચાત્રીમ બેનાલીસ ગામોમાં ધૂમ્મેા છું છતાં મને કશા એવું નથી લાગ્યું કે અહીંના લોકો લડનમાં કામ ન આપી શકે. મને આત્મી વખતે કેમ આટલો બધો ડગલી મૂક્યો હતો તે જ મપાળ્યું નહિ. આપણે સદેરમાં બેડા બેડા દંડ ગામડામા ફેટલુ ચેતન આવી ગયું છે—આપણા દેશપણ

પ્રકારના પ્રયત્ન વિના આવી ગયું છે તેની આપણને ભાજ સરખી નથી. ગામે ગામે મે, દેશની સ્થિતિ વિશે વાતો કરી છે. કેમપણ ગામે—નાનામાં નાને અને માત્ર રાત્રીપરજ જેવી વસ્તીવાળે ગામે પણ—લોકોને એ વાત ન સમજાઈ હોય એવું બન્યું નથી. અને તે કેટલી બધી સહેલાઈથી. આમ આ વાતો લોકોને ઝટપટ ગળે ઊતરે છે એવું કારણ તો વિચારતાં મને એ લાગે છે કે આપણે જે દુઃખોની વાતો કરીએ છીએ એનો અનુભવ હવે આખી પ્રજાને જોઈતા પ્રમાણમાં ઊંડો યથ રહ્યો છે. ગામના મુખીને સાડા સત્તર વર્ષમાં જેટલા પગાર મળે એટલો પગાર વાઈસરોયને એક દિવસમાં મળે એ વાત સામળતા વેત જ ગામેગામના લોકો હેબતાઈ જતા હતા. અને કહેતા કે આ તો માણસના હજાર વર્ષ તે! ખસાનો એક દહાડો થાય એવું થયું !

મને તો આ પ્રવાસ દરમ્યાન એવું સમજાયું કે આપણે જે વસ્તુઓ લોકોને સમજાવવા નીકળ્યા છીએ તે એટલી તો સાચી છે, એટલી તો એમણે અનુભવેલી છે કે તેને ગળે ઊતારવા માટે બીજા કરાની જ જરૂર પડતી નથી. તમે જોશો છો, જોશો છો ત્યાં તો લોકો ટાપશી પૂરે છે.

વળી હવે લોકોને બીજી એક વાત પણ સમજાઈ ગઈ છે કે આ લોકો ગામમાં કામ કરવા આવે છે તે ખરેખર જ કામની ધમરાથી આવે છે. આપણે શહેરોને દેશને હીલે પૂરી નીકળેલાં જૂમડા કહીએ છે—દેશનું પાત્ર ત્યાં ભેંચે મથું છે એમ કહીએ છીએ ત્યારે આપણે સાચે જ એ વસ્તુ માનીએ છીએ એ વિશે હવે એમને ખટ્ટ રાકા જેવું રહ્યું નથી. ગામડાના લોકોને હવે ધીમે ધીમે પોતાનું મહત્ત્વ સમજવા માડ્યું છે.

અને જ્યારે એમની આગળ અમે અભયની વાત કરીએ—સમજાવીએ કે તમે જે અમલદારોથી કરો છો તે તો તમારા જ પૈસાથી પોષાતા તમારા નોકરો છે, તેમને માથે નથી શિગડા કે પૂંઢે નથી પૂંછા, તમે જ ડરી ડરીને હાથ ઊગો કરેલો છે ત્યારે પણ તેઓને લાગે છે કે હા, ખરું; એ તો આપણા ગામનો દિસાખ રાખવા રોકેલા પાણીતરો. એમનાથી ડરી ડરીને દૂંકું આપરદા વધારે દૂંકું કરવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. આ અભય-મંત્ર તો લોકોમાં રમણે ચઢેલા અગ્નિની જેમ ફેલાયો છે અને અમલદારોની બે બદામની કિમત રહી નથી.

લોકો અહિંસા અને શાન્તિ સમજશે કે કેમ એ વિશે અનેકને ભારે શકા રહ્યા કરે છે. મને એ વિશે હવે છાંટાવાર પણ અંદેશો રહ્યો નથી. લોકો અહિંસા અને શાન્તિના પાઠો સમજ્યા છે—સમજ્યા લાગ્યા છે. આપણા અહિંસા અને શાન્તિ એ તો સરકારની તોપ અને બંદૂકને મેઢે હાસેલા ડૂંચા છે. એ જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી સરકારની તોપ બંદૂકો કોઢીની નથી એ વાત સમજાવી જ પડતી નથી.

આમ દેશનું વાતાવરણ જ આખું બદલાઈ ગયું છે એટલે જ હું લસુદ્રામાં મોરચા માંડી શક્યો. અને મને તો ખાતરી છે કે ત્યાંને માટે માણસો કહી બદારતા લેવા પડવાનાં નથી.

જે દિવસે લસુદ્રામાં મેં છાવણી નાખી તે દિવસે કોઈ અમારી માથે વાત સુદાઈ કરવા તૈયાર નહોતું ત્યાં આજે મારે પોલોસો સૈનિકોની જોબબજાવરથા કરવી હોય તો મેં લેશ માત્ર વિચાર કરવાનો ન રહે; આખું ગામ એકપણે અમારી મદદે ખડું થઈ ગયું છે.

રાતે બાર બાર વાગ્યા સુધી તનતોડ મહેનત કરીને યાત્રાળુઓને આખો દિવસ આમે એટલું પાણી ભરે છે : સરકારી કામદારોને ગોઠ કરવાની જગ્યા રહી નથી અને સ્ત્રીઓ પણ સેકડોની સંખ્યામાં યુદ્ધના રંગ નિહાળતા ટેકરે ટેકરે ઝૂમી છે. એ બધું શું સૂચવે છે ? એ જ કે મદાન ક્રાંતિ માટે કાળ પાકી ગયો છે. હવે જો કોઈ ખામોશની વાતો કરે તો તેને દેશનો સાચો પરિચય નથી એમ જ કહેવું જોઈએ.

કેટલા પકડાયા અને કેટલું મોં વેચાયું એ ઉપરથી આજે દેશની શક્તિનું માપ કાઢવાનું નથી-તે કે એ રીતે પણ શક્તિનું માપ કાઢતાં પરિણામ આશ્ચર્યજનક જ આવે એમ છે. પણ આ દેશના લોકમાનસમાં જે નવો પ્રાણ નવું ચેતન્ય સૂર્ય છે તે ઉપરથી કાઢવાનું છે.

મેં એ પણ જોયું કે દેશનો જુવાન વર્ગ હવે બેદિસાબ બનતો જાય છે. સાંભા કાળા ગુંગાવી નામે એવા ભવિષ્ય સંબંધેના વિચારો કરવાની ટેવ ઊડતો જાય છે. દરેક ટેકાણે 'જુકાવો' કરી જુકાવનાર હવે મળી રહે છે અને ક્રાંતિને માટે આ અત્યંત શુભ લક્ષણ છે. સસ્તુ !

આ જ મારો પહેલો અને છેલ્લો યુદ્ધપત્ર. ગપ કાસે બપોરે મને ૧૧૭ મી પ્રમાણે પકડ્યો. બે ત્રણ દિવસે મારો કેસ ચાલશે. આ મહિના દરમિયાન મેં કરેલી તનતોડ મહેનતનો જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે તો જે અદી વરસથી આજો શિરપાવ જો મળે તો મારું અપમાન જ થાય.

હવે તમો ક્યારે પ્રદ્યોત કરો છો ?

જય જય.

સિં

નગીનદાસ પારેખ

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ

૨૨

નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા :

ઇતિહાસની આરસીમાં ગુજરાત

ઇતિહાસની આરસી સાહી મે જોયું માંદી,
ધિર ધાંવર દીકું ન કાઈ ફરતી છે છાંદો. ૧
આ મુદ્દક બધામાં આજ ક્યાં ને ક્યા રહેતા,
ઉમેરું કરે છે રાજ, જગમાં જરા લેતા. ૨
પણ એવી વર્ષ પછાત ને જોઈએ આખી,
દીસે દશણીઓ ગુજરાત ધ્રુમતા ડર દાખી. ૩
શે પેશવાઇને દોર પુણેથી સચરાવ,
બહુ ચકરાં ભલમજોર—ફકટે આ કરતા. ૪

(માર્યા) રાજે અધર્મ અપાર ધર્મનું કલાવેલે,
કરી ચાર દિવસ અમકાર શૂન્ય થયું રાહલે. ૫
પેશવાઈ ખેલ્યા મુખલાઇ ચાલતી ચોપાસે,
અહીં રયાપા અકબર રાહ બાંધી નીતિપાસે. ૬
નહીં જુલમ ન હાલુ દાણ નહીં પસાપક્ષી,
વીધ દેશીને માન સમાન દેશાઈગીરી બક્ષી ૭
છકી બસો વર્ષ મુગલાઈ તે આને ચોગે;
ક્યાં રાનનીતિ બદલાઈ પડી મરવા રોગે. ૮
આ બસો વર્ષ પણ ભાદ કરી ને પછવાડે,
પાદશાહી અમલાવાડ સ્વતંત્રપણે હાડે. ૯

“કુતે ધર આમા સસા !—અસામા રહર સાહને.”
આ આશાલીલને અસાવળે, ગમ્યુ તેમને. ૧૦
થો મહમુદ બેગડો એક છેક મહા મહોટા,
બાધ્યા મસીદ મિનાર અનેક રહેવ સણુગ કેટા. ૧૧
હતો જખરદરત મહાશર મહા મહોટા જંગી,
મરી બહાણુ લડી ચકચૂર ક્યાં બહુ ફિરંગી. ૧૨
પણ ચૌદસો બાર અગાઉ હજુ ક્યા રહેવ જા;
હવે પાટણપુરને ગાઠ થયા અકરોડર જા. ૧૩
સન તેરસો પૂરામાલ યથા હિંદુ પૂરા,
પડ્યું પાટણ વર્ષો ત્રાલ્ય—ધિક નાગર ગુમરા. ૧૪
પેમા મુલકે મુસલમાન “મારુ” ! “મારુ” !” કરતા,
હુટિ હુટિ વડાળે લે જાત વહાં લીકરી હરતા. ૧૫
લડ્યા પડ્યા હજારો રૂર “ભાવે” મારી મરિયે,”
વહુ લોહી જેમ જળપૂર હુબ્બો દેશ તે દરિયે. ૧૬
એ દિવસ પડી તે ચોક હજી ગમને ગાળે !
એ દિવસ દેશીઓ શોક કરો ને મળી આળે ! ૧૭
એ દિવસ થકી પરત જ થયા, લાગી આપણુ રે;
એ આગે હતા રવત જ હિંદુ સૌ આપણુ રે. ૧૮

વધ્યા શોક યંદયુ મુજ ગાન—જ્ઞાન આ એક જ રો

વિણુ ધર્મ નવલ આ રંગાન અલિત રેા છેક જ રે. ૧૯

છંદ: પદ. આવા સાદા દાળનાં માપ પિંગલમાં સહેલથી દાખલ થાય અને દાખલ કરી દેવાં
જોઈએ, સાદા નહીં એવાં પણ ધણાં પદને માત્ર છંદ ગણી પિંગલ પ્રમાણેના પૃથક્કરણથી માર્પાને
તેમના માત્રા એકમેા નિશ્ચયો આદિ જણાવી શકાય એમ છે. આપણા લકડો કવિઓ અને
રસિકોએ ધણાધણા પદબંધોને આમ છંદો જનાવીને કવિતા માટેના બંધબેસતા લયોના
સાધન સેકે સેકે વધારેલા છે. આપણા પિંગલગાત્રીઓ એ કવિઓની પાછળ પડી ગયા છે.
અર્વાચીન કવિતા કલા અને સાહિત્યની સાથે સાથે આપણી વિવેચના અર્વાચીન થતી
આવે છે, આપણું અલંકારશાસ્ત્ર અર્વાચીન થતું આવે છે, તેમ આપણું પિંગલશાસ્ત્ર પણ
અર્વાચીન દષ્ટિએ અંદર કેટલાંક પ્રકરણો જોમેરીને આપું નવેસર ગોઠવવાનો સમય જરૂર

દીકું એ સૌ દીર્ઘ કાલ, સુધાર્યું સુધાર્યું ચ તે,
 પળી સસારવાદીથી સહેલી લીધ દહિને.
 બદ્ધ વરો સુધી આપે મૂલ્યના મોટી બહારના,
 પળી પારખવા પેઠા આત્મના દરિયાવમાં. ૧૬

ધૂમતાં સૌ દિશે તેને ધાર્યા એક સમાધિમાં,
 વાળી બહારથી ચક્ર પરીવ્યાં પરમેશમાં.
 સ્મિતની મુદ્રતાના કપોલે અંકુરો હસા,
 મધુરા દારવની દીપે મુખે મધુરી પ્રજ્વા. ૨૦

આત્માનું તેજ, વીધીને રોમરોમ, વિકાસલ,
 બહારિ, આપને દેહે બહારવર્તે વિહારાલું.
 નેહ નેવા મદામાવ, દેવ સા દિવ્ય કાન્તિના,
 પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ રાતિના. ૨૪

સદસ ધારથી નેમ વર્ષે ઇ મેધની ઝડી,
 સોડમાં વર્ષતા તેમ આપના આત્મના અંધી.
 સિંધુ પ્રત્યે વહે નેવી લાગ્યા નદીઓ તળી,
 યોગનાં દેવના પૂર બેટા તેવા તલમે બળી. ૨૮

સારપ આસિયો બેઠો નોનોમા યુગ નામના,
 સચ્ચાઈ હઈ સદ્ભવે આપ અક્ષર ધામના
 દેવના મુરખે રથાપી દેલી કેરો મદારથી,
 દરિયાના અંધ ભેરી, લગભો વનિની યુધી, ૩૨

રિતે સારથી માડી અખંડ પ્રજ્વાળી દિશે,
 તલમે કીધી મદામાત્રા વિચિત્રા વિષયો વિષે.
 નિત્યે જ્વનમાં યોગી, તત્ત્વચિંતક ચિંતને,
 સારા સસારી સંસારે, તપસ્વી ન તપોવને. ૩૬

ભક્તિરેયો મદામજા, કપળો ભાવની કળી,
 આપને આજ્યે એમ ઘણિયો સૌ કળી કુલી.
 યુ યુ સંસાર ને શી શી પૂલ પુણ્યવિમુક્તિ એ,
 પુણ્યમાના વૈરાગ્યો તે આજ નેવાં અગાધ છે. ૪૦

૨

ને એકં થે દટ બ્યારે પડ્યોતો પિતૃભાવથી,
 વિસારી પિતૃધમ હું ખડ્યોતો પુણ્યદાવયો.
 બહુ અવરજ્યા, તાત્રી અસહ્યારી, અનાદર્શ,
 દે અપમાનને મારે આ દાયે દેવ અર્ચિયા. ૪૪

હંદ : અનુક્રમ : સંસ્કૃતમાં અનુક્રમ એ છે; મદામાગ્રમમાં છે તેવો જરા મદાપદર
 પણ લાગા પ્રવાદને લાગક, અને બીજી જાતનો, વધુ વ્યવસ્થિત, તે સાંગા પ્રવાદને માટે
 એકો લાગક. આ “પિતૃતર્પણ કાવ્ય”નો અનુક્રમ રહેલી જાતનો છે; કવિએ અંત્યપ્રાન પણ
 વાપર્યો છે એટલે જ વિશેષ છે.

બીજાના પાંચના પૂરા: કુમળ દિલ કપિયુ,
 ને તલમારા દિને ઉદ્ધવા હેર કીધા—સદુ બધુ.
 અધો તે યુગ મરતીનો, હઝાવાતો ગયા બધા:
 આપના મૃત્યુએ તાત, આછાંતીર હૈંડા કીધા. ૪૮

પાપની મોહની પેળે, ન તો એ મોહ પામતા:
 પુરાણી ને પુણ્યવંતી આર્ષોની એ ન મારતા.
 નામની વેળ ને આગે યજ્ઞ યોગી મુજ અતરે,
 નિભાગ્યો આર્ષતાએ એ ને બચાગ્યા પશુવરે, ૫૨

ભમે છે આ ગદ્દો આભે, મોઈ તેયે નહીં પડે;
 ન છૂટે દારીથી ને કે વીંછણે રમણે મટે.
 રમિને ને ભમિને હું આગ્યો, છુ આપ કામના:
 દેવે એ છાંયડી શીળી લીધી છે નેમ કામ આ, ૫૬

સૌ અજળીતરાની એ ક્ષમાઓ તાત, આપને:
 ન ભેરો માર્યોને, દેવા ! માનને પક પકભે.

૩

અધારી રાત્રિએ હડા રાખે દો આધારના,
 બેલે છે જરમાં એવા, રાખે દો ભૂતકાલના. ૬૦

રોલાવે આત્મની નયોત હઝાનિયો રમૂલિતના,
 પ્રયંડ મોલે કહ્યો એ અવિરામ પોષણ.
 અદીકા સિંધુની આવે ગર્જના સિનિને તરી,
 ગળે છે પડછા દો એવા અતર્થદા ભરી. ૬૪

પોરે નેવો મદાપોરે ધેરો તોફાનનો જાનિ,
 સમરન જ્વનકેરો પોરે એરો મદાપવનિ,
 અને એ રમૂલિતા લગિ પડ્યા ભૂતકાલના,
 ને બધા મુંઝવે એવા બોલ ને મુજ સામ્યના. ૬૮

તે સૌમાં તારતો, નવો અંદગા બોગને નયે,
 સુરધો આકાશવાણી રો રાતિનો રાખે એક યે.
 રામાવે પ્રજ્વાળા રાખે આ મોલાદલ વિધનો,
 એ રોખે એમ મદારો થે રાગો પોઠાર જારનો. ૭૨

વર્ષ માધુર્ષ દેવોનું, અંધકાર જાનતો,
 પુરાણા થે યુગોને એ જોગથી રાખે આપનો.
 નયોતરાની પ્રારમાં નેવો બધો મત્ર મુધામત્ર,
 એવો એવી સુરધો મત્ર-વિત્તુ દેવો મત્ર, કિત્રી. ૭૬

સને ૧૯૨૯ ના ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

માન્ય પ્રમુખશ્રી, સહયોગીઓ, અને અન્ય સાહિત્યરસિક સજ્જનો,

સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક પર્વે ૧૯૨૯ ના ગુજરાતી પુસ્તકોની સમાલોચના કરવાનું કામ મને સોંપ્યું તે માટે હું આ સંસ્થાનો આભાર માનું છું.

વાર્ષિક સમાલોચના લખાવવાનું કામ સાહિત્ય સભા પ્રથમ જ કરાવે છે. પણ આ પ્રકારનું કામ સભાને માટે કે આપણા સાહિત્યમાં તદ્દન નવું જ નથી. આપણા માછ પ્રમુખ સદગત સર રમણભાઈ દર વાર્ષિક પર્વે તે વરસના ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર સામાન્ય રીતે કંઈક ખોલતા. તેમના પછી પણ સાહિત્ય ઉપર કંઈક સામાન્ય વિવેચન સભાના ઉપપ્રમુખો કરતા. આ વરસ તે કામ લખીને રીતસર કરવા મને સોંપાયું છે. આના પહેલાં આવા વાર્ષિક સમાલોચનો કરવાના પ્રયત્નો થયા છે. સદગત રણજીતરામ વાવાભાઈએ ‘૪૨મું વર્ષ ૧૯૦૭’ લખેલું હતું. તે પછી પ્રો. દાકોરે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી એ કામ કરવાનું માથે લીધું પણ કેટલીક અગવડોને લીધે તેઓ તે ન કરી શક્યા. તે પછી તે કામ સદગત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીએ માથે લીધું તે પણ ન કરી શક્યા. તે પછી આ સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખે સન ૧૯૧૬ નું સાહિત્ય અને કેળવણી વિષયક દિગ્દર્શન, અને સન ૧૯૧૭ નું રાજકીય દિગ્દર્શન કર્યું હતું. તે પછી પણ તેઓ વર્ષના સાહિત્ય ઉપર લેખો લખતા રહ્યા છે.

અને આ કામ અંતરંગ દૃષ્ટિએ મુશ્કેલ છે તે કરતા બહિરંગ કારણોથી વધારે મુશ્કેલ છે. ટીકાનું કામ કડવારા પેદા કરવાનું તો છે જ. પણ તે સિવાય પણ બાહ્ય મુશ્કેલીઓ ઘણી છે. આખા વરસમાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો બહાર પડ્યા તે પૂરેપૂરાં જાણવાને આપણી પાસે કોઈ ચોક્કસ સાધન નથી. તેમાં પણ અમદાવાદમાં તો એવું કોઈ પુસ્તકાલય નથી જ્યાંથી સામાન્ય પુસ્તકો વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મળી શકે. આ મુશ્કેલી મને સૌથી વધારે નડી છે અને શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પુસ્તકોની સગવડ આપી, તે ન મળી હોત તો મારે આ કામ કદાચ ચૂકી દેવું પડત. આ પ્રસંગે જે જે સંસ્થાએ મને પુસ્તકો મોકલીને મારું કામ સરલ કરી આપ્યું છે તે સર્વેનો હું આભાર માનું છું, અને તેમાં ખાસ હસિણીમૂર્તિભવનનો, જેના કાર્યકર્તાઓએ મને નાની મોટી ૪૨ ચોપડીઓ મોકલી આપી છે. પુસ્તકાલયનું મહેલું અમદાવાદ કોઈ રીતે નહિ ટાળી શકે ?

અને અહિંયા જ હું જે લેખકોનાં પુસ્તક ન જોઈ શક્યો હોઉં તેમની માફી માગી લઉં છું. કોઈ પણ લેખકની ઉપેક્ષા કરવાનો મારો ઇગદો નથી. પણ પુસ્તક ન મળી શકવાથી હું ઘણાં વિશે કશું નહિ કહી શક્યો હોઉં. આ સંબંધમાં એ પણ જણાવવું અપ્રસ્તુત નહિ જણાય કે મને વખત પણ ઓછો મળેલો હતો. આવા કામને માટે આખું વરસ મળે તો જ કામ વધારે વ્યાપક થઈ શકે એ દેખીતું છે.

આ પ્રકારનું કામ, સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રથમ થતું હોવાથી આ સમાલોચનાનો પ્રદેશ મેં કયા સિદ્ધાન્તોથી આક્રોષે છે તે પ્રથમ જણાવીશ, જેથી લવિષ્યમાં આ ક્ષેત્રનું સીમાંકન વિસ્તૃત કે સંકુચિત કરવામાં સમ્ભવ પડે. પ્રથમ તો મેં દૈનિકો, માસિકો, ત્રિમાસિકો અને અન્ય સામયિકોને મારા ક્ષેત્રમાં લીધા નથી. આ ક્ષેત્ર ઘણું બહોળું છે. અને તેમાંનું ઘણુંખૂંદ લખાણ કેવળ તત્કાલને માટે હોય છે એટલે તેમાંથી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણું થોડું મળી શકે. વળી આ સામયિક સાહિત્યમાંથી અંતરે અંતરે વસ્તુના ગુણદોષ અને તેની ખૂબત ઉપર નજર રાખી તેમાંથી જે કાંઈ ઉદારીને સ્વતંત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા લાયક હોય છે તેનું તેમ થાય છે. એટલે આ સાહિત્ય, સમયના ગળણાગા ગળાયા પછી જ તેનું વિવેચન કરવું એ વિશેષ યુક્ત છે તેમ છતાં માસિકો અને કદાચ સાપ્તાહિકોમાં પણ કંપાંક કયાક એવા લેખો રહી જતા હશે—રહી જાય છે, જેનો મગ્ગ અવરણ કરવો જોઈએ. પણ કરનારના કે સાધનના અભાવે તે કાંઈલાંબા દટાઈ રહે છે, પછી શોધ્યું જડતુ નથી, અને છેવટ સ્મરણમાંથી પણ ભૂત થાય છે. આ સામગ્રીનો સંગ્રહ થઈ જવો જોઈએ. આ સંબંધમાં એક સૂચના કરુ તો આપ સર્વ અને અન્ય સંબંધ ધરાવતા ગૃહસ્થો માફ કરશે. આપણા સામયિકોને અંગે કે તેના તંત્રીઓને અંગે જ્યારે જ્યારે સ્મારક બંધો કાઢવાનું નહીં થાય ત્યારે ત્યારે તે તે સામયિકના આવા લેખોનું ઉદ્ધરણ જ એ સ્મારકમાં થાય તો શું બોલુ ? અદ્યતન સ્મારક બંધને અંગે કેટલાક નવા લેખો આવે છે પણ તેમાં પણ કાયમી સત્ત્વવાળા તો ઘણા બોલા હોય છે એમ આપણે કયુક્ત કરવું જોઈએ. સ્મારક તો વધારેમા વધારે ચિરંજીવ સામગ્રીનું અનાવનું જોઈએ. અને આ દોહન કરેલા લેખો હજી સમયની કસોટીએ નહિ ચડેલા લેખો કરતાં અવશ્ય વધારે આયુષ્યવાળા નીકળશે અદ્યતન, આ રીતે સ્મારકમાં નવીન લેખો હોવાનો સંતોષ નહિ મળે પણ નવીન લખાણેલા લેખોમાં પણ કેટલી ઓછી નવીનતા હોય છે ? અને આપણા આ માસિકોદોહનો ! હિન્દ અભ્યાસ કરનારાઓને કેટલા બધા ઉપકારક થઈ પડશે ?

સાહિત્યની સંરચાઓને પણ મારી એ જ સૂચના છે. તેમના કાર્યક્રમોમાં, સદગત સાક્ષરોના લેખોનું સમુદ્ધરણ તેઓ દાખલ કરી શકે. જેમનું સમુદ્ધરણ હવે વિલંબ ન સેહી શકે એના સાક્ષરોમાં બાહ્યશકર ઉક્તાસરામ કંચારિયા મણીભાઈ નણુભાઈ અને ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી, વિચાર કયાં વિના પણ સૂઝે એવા છે.

મારા ક્ષેત્રના સીમાંકનના બીજા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જે પુસ્તક પહેલી જ વાર બહાર પડ્યું હોય તે જ મેં સમાલોચનામાં લીધું છે. ફરીવાર છપાતું પુસ્તક, તેમાં ખાસ વિશિષ્ટ ફેરફારો ન કર્યા હોય તો, તે તે સાલની દ્રમલમાં ન ગણાવી શકાય. ૧૯૨૯ના વરસમાં કોણ જાણે શા અકસ્માતથી એક કે બે સિવાય કોઈ સર્વમાન્ય 'સાક્ષરોના' નવાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં નથી. ઓ. ઠાકોરે પ્રયોગમાળા પ્રસિદ્ધ કરવી શરૂ કરેલી તે 'હજી' અધૂરી છે, પણ તેનું કોઈ પણ પુસ્તક ૧૯૨૯માં આવ્યું નથી. શ્રીયુત નરસિંહરાવભાઈનું એક મનોમુકુર બહાર પડ્યું છે, તે પછી તેનો બીજો ખંડ કે બીજું એવું પુસ્તક તેમના તરફથી બહાર પડ્યું નથી. સદગત રમણભાઈનું કવિતા અને સાહિત્ય વો ડ્યું બહાર પડ્યું, તેમાં હારવરથ ઉપરનો લેખ જૂનો છે, માત્ર વાતોઓ અને કાળોનો સંગ્રહ જ પ્રથમ પુસ્તકાકાર બહાર પડ્યો છે. મોટી ઉંમરે પણ અતિ પરિશ્રમથી ઉત્તમ સંસ્કૃત સાહિત્યના બાષાન્તરો ગુજરાતી

સાહિત્યને આપનાર આપણા પ્રમુખશ્રીએ પણ એક બે વ્યાખ્યાનો સિવાય આપણને કશું આપ્યું નથી. દર વરસ કંઈને કંઈ નવું કાવ્ય કે નાટક આપનાર શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિએ પણ ૧૯૨૯નું વરસા નજીકે પુનરાવૃત્તિઓ ખાતે રાખ્યું જણાય છે. તેમણે ૧૧ પુસ્તકોનું પુનર્મુદ્રણ કરાવ્યું, '૨૯માં તેમનું નવું કાવ્ય માત્ર રરજીયા! શ્રીયુત ખજરદાર ત્રણેક વરસ ઉપર એક મહાકાવ્યનું વચન આપેલું, પણ તેઓ આપી શક્યા માત્ર રાસચન્દ્રિકા. શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈનું કંઈક વાચવા સર્વે આતુર હોય ત્યારે અતિ વ્યવસાયને લીધે તેઓ લેખો પણ ઓછા લખી શકે છે ! આમ આપણા સાહિત્યની જૂની પેઢીએ આ વરસમાં ઓછા જ ફાળો આપ્યો છે. મારું વક્તવ્ય એ નથી કે જૂની પેઢી આજસુ ધર્ષ ગર્ષ છે. એક વરસના આકડા ઉપરથી એવું મોટું અનુમાન બાધવું બેઠુંદું ગણાય. તેમણે સાહિત્યની જે અનન્ય ખંત અને નિષ્ઠાથી સેવા કરી છે તે હજી નવી પેઢીએ ખતાવવી બાકી છે. વક્તવ્ય એ છે કે જૂની પેઢી દલે પોતાની વયને અને શ્રમને યોગ્ય આરામ અને વિરામની અધિકારી યજ્ઞ છે અને નવી પેઢીએ તેમની ધુરા ઉઠાવવી જોઈએ.

અને નવી પેઢીની બે ત્રણ કૃતિઓ જોતા તે પેઢી પણ ગુજરાતની રાખ હીણી પડવા દે એમ માનવાને કારણ નથી. સૌથી પ્રથમ આપણી સભા તરફથી જ પ્રસિદ્ધ થયેલ ગુજરાતનું પાટનગર ગણા. તે પછી શ્રીયુત મુનશીના 'કાકાની શશી' 'ધુવસ્ત્રામિની દેવી'. આ સાલ જ પુસ્તકાકારે બહાર પડતું 'બગવાન કૌટિલ્ય' અને સાહિત્ય સંસદનું 'મધ્યકાલીન સાહિત્ય'. અને ગંબીર સાહિત્ય વાંચવાની દરકાર કર્યો વિના, 'નથી' એવી ખૂમ પડાય છે પણ આ જ વરસમાં ગણા: પંડિત સુખલાલજીને જૈન દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રમાણ્યૂત ગ્રંથ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર, ગુજરાતી ટીકા સાથે; પ્રો. જેઠાલાલ શાહનું અણુમાળ્ય ગુજરાતી સાથે; શ્રીયુત કિશોરલાલભાઈનું જીવનગોધન વગેરે વગેરે. નિરાશ કે ચિતાતુર થવાની જરૂર નથી.

પણ હજી હું મારા વિવચના સીમાકનના સિદ્ધાન્તો ચર્ચુ છું. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો કેને સાહિત્ય ગણવું અને કેને ન ગણવું એ છે. છપાય એટલું બધું સાહિત્ય નથી. સાહિત્યની કસોટીએ ઉતરે તે જ સાહિત્ય ગણાય. બીજી તરફ આવી વાર્ષિક સમાલોચનામાં સાહિત્યની કસોટીએ સો ટચનું ઉતરે તેટલું જ સાહિત્ય અને બાકી બધું ફેંકી દેવાનું એમ ગણીએ, તો પરીક્ષાનું ધોરણ બહુ ઊંચું હોવાનું અભિમાન લઈ શકાય, પણ પરિણામ કાઢ જ ન આવે. વળા મને તેવા ટીકાકારે પણ યાદ રાખવું જોઈ એ કે સાહિત્ય કૃતિઓની કસોટી સમય કરે, છે તેવી કાઢ ટીકાકાર નથી કરી શકેતા. ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓ તત્કાલીન ટીકાકારોએ વખોટી છે, અને તત્કાલ બહુ વખણાએલી કૃતિઓને દશકા પછી કાઢ ઓળખવું પણ નથી. એટલે આ બધા દૃષ્ટિબિન્દુઓને ધ્યાનમાં લઈ હું એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું, કે જે કૃતિમાં ઠીક ઠીક સાહિત્યનો અંશ હોય, જે કૃતિ અમર કે ચિરંજીવ ન હોય પણ તત્કાલ પણ તેમાંથી વાચકો રસ લઈ શકે તેમ હોય, ઉપચારથી પણ જે જે સાહિત્યમાં મૂકી શકાય તેમ હોય, તેને લેવી. કાઢ કૃતિ હજી સાહિત્યની કોટિએ ન ગઈ હોય પણ તેનો લેખક વધારે સારી કૃતિઓની આશા આપતો હોય તો તે લેવી. તે સિવાય જે કૃતિનો કાઢ પણ ગુણ ગણાવી શકાય તેવો ન હોય, અને માત્ર દોષ જ ખતાવવા પડે તેમ હોય તેને ન લેવી. પણ છતાં કાઢ કૃતિ કેવળ હીન હોવા છતાં અતિ લોકપ્રિય હોય તો તેની વિરુદ્ધ પણ ટીકા કરવી. કેવળ બાધાન્તર ઉપર બહુ ધ્યાન આપવું નહિ. હાલ વાતોનો

શોખ વધતા અનેક પ્રકારની વાતોઓનો અનુવાદ જુદી જુદી ભાષાઓમાંથી, તથા સ્વીકારીને કે તેટલો પણ વિવેક ક્યો વિના થાય છે. તેમાં જે વિષયગત ગુણો ઉત્કૃષ્ટ હોય, તે જ તેની સમાલોચના કરવી, નહિતર તેના તરફ ધ્યાન ન આપવું. સામાન્ય રીતે સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓનાં પ્રકાશનોની, વ્યક્તિગત નહિ તે સામાન્ય પણ પચાસોગ્ય સમાલોચના લેવી, અને હવે આ વ્યવહારુ વિચારોથી અંકિત થએલા ક્ષેત્રની સમાલોચના હું આરંભું છું.

વિષયની ચર્ચામાં ખાસ મુરોલી તે સાહિત્યના વર્ગીકરણની છે. અનેક સાક્ષરોએ સાહિત્યના અનેક રીતે વર્ગો કયો છે છતાં કેમ વર્ગીકરણ શાસ્ત્રીય સંપૂર્ણતાવાળું કે સર્વમાન્ય થયું નથી. એટલે આ દિશામાં તવો પ્રયત્ન ક્યો વિના હું મારી સામગ્રી ઉપર દષ્ટિ રાખી, પરંપરાગત વર્ગીકરણ સ્વીકારી આગળ ચાલીશ.

સાહિત્ય કે વાસ્તવમાં નિબંધ વિગત વગેરે સર્વનો સમાવેશ થઈ જાય એમ સાહિત્ય પરિષદે સ્વીકાર્યું છે. છતાં સાહિત્ય શબ્દ મુખ્યત્વે કલ્પનાસર્જનો માટે જ વપરાય છે. સાહિત્યમાં તેનું મુખ્ય સ્થાન છે એટલે પ્રથમ તે સાહિત્ય લક્ષણ, અને તેમાં પ્રથમ કાવ્ય (અપદ્માગદ્ય સહિત) અને નાટક લક્ષણ.

કાવ્યોમાં સદ્ગત રમણુભાઈના કવિતા અને સાહિત્ય વો. ૪ માં પ્રગટ થયેલા કાવ્યો, કવિશ્રી ન્દાનાલાલનું 'સંસ્કૃતિ પુષ્પ' દેશવ દ. શેઠની 'રસમંજરી' 'શ્રી દેશળજી પરમારના 'ગૌરીના ગીતો' શ્રી મેઘાણીનું 'કિલ્લોલ' શ્રી મનઃસુખલાલ ઝવેરીનાં 'અંદરૂત' અને 'અભિમન્યુ' એટલા મુખ્ય અર્થવા જેવા મને જણાય છે.

આ જ અનુક્રમે હવે આપણે કાવ્યોની સમીક્ષા કરીએ. સર રમણુભાઈનાં કાવ્યો વિશે ઝાઝું કહેવાની જરૂર નથી આ સંગ્રહથી, તેમના જે ઉત્તમ કાવ્યો ગણાઈ ગયા છે તેમાં ખાસ કેમ કાવ્યનો ઉમેરો થતો નથી. 'તુ યદ્ધ' 'સર્વસ્વ' એ એ કાવ્યો કાવ્ય નિર્વા-સુએને પરિમિત હતા પણ સુલભ નહોતા તે આ સંગ્રહથી સુલભ થયા. પણ આ સંગ્રહથી સદ્ગતનું કાવ્યમાર્ગનું આંખું પ્રયાણ દષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેથી નવું જાણવાનું વિચારવાનું ધણું મળે છે. દલપતરામભાઈની કાવ્યસાળાના સખત પ્રતિપક્ષી રીકાકાર તરીકે સર રમણુભાઈની ખ્યાતિ દત્તી અને છે. પણ આટલે લાખે અંતરેથી જોતાં બેતી કવિતામાં 'ખડ્ડ ફેર નથી દેખાતો. ઉલટું માનવાનું મન થાય છે કે જેમ મણિશંકર રતનજી અને ખજરદાર ઉપર પ્રારંભમાં દલપતરામની અસર દત્તી તેમ સર રમણુભાઈ ઉપર પણ દત્તી, અને મણિશંકર અને ખજરદાર એટલા રમણુભાઈ એ અસરથી દૂર નથી ગયા.

હાલોય હિમ્મત નહીં જરિ ચરવીર,
મૂઝી હંસ નહિ હું તુજ ખડ્ગ તીર.
પાછા હરીશ નહિ રે રણબુભિમાથી,
ચિત્તેયિ હું દલિશ ના કદિએ કરાથી.
છાને ભરો જ કલસા તુજ સૈન્ય પૂરે,
છાને શિખળ વડ પાછળ તારિ છૂટે.
એ સર્વ હકિ મુકરો તુજ મિત્ર ખીલ,
હું સૈન્ય સર્વ તુજ આગળ રે લઈ બી.

એ ૧૮૮૬નું કાવ્ય. તેની સાથે ૧૯૧૧નું શહેનશાહને આવકારનું સરખાવો.

નય ! ચક્રવર્તી રાજરાજ, ચક્રવર્તિનિ રાણિ ! નય !
સ્વાગત વદતો હિંદ આખો સ્વરિત બણતો પ્રીતિમય;
યદ્ય ધન્ય ભારતભૂમિ કે અત્રે પધાર્યા પ્રેમથી,
સમ્રાટ રાજ જ્યોત્સ્ના પચમ રાણિ મેરી શ્રીમતી.

x

x

x

આરોગ્યથી સુસ્તેમથી આ દેશમાહે વિચરતો.
આ દેશ કેરા પ્રેમનો અભિષેક મગળ ધારતો;
કલ્યાણમય પથ આપતો તે વિનય અતિશય પામતો,
શુભ દર્શનથી હિંદના સહુ દુરિત દુઃખો દાળતો.

આનાથી ઉત્તમ અને નવી શૈલીના કાવ્યો તેમણે લખ્યા છે અને તે કાવ્યો આપણી
ભાષામાં ઘણો કાલ જીવશે, પણ જૂની અસર કોઈ પણ સ્વરૂપમાં પહોંચે છે તેટલું જ આ
અવતરણથી ખતાવવા માયું છું. સદગતે પોતે આ કાવ્યો કદી પ્રસિદ્ધ નથી કર્યા, તે જો
ખતાવે છે કે કાવ્યપ્રવૃત્તિને તેઓ પોતાની મુખ્ય માનતા નહોતા અને તેમનો યશ એક-
નવી વિવેચનાના પ્રસ્થાનકાર તરીકે ઘણો સમય ટકશે.

હવે કવિત્રી ન્હાનાલાલનાં કાવ્યો લખ્યો. તેમનું સંસ્કૃતિ પુષ્પ સંસ્કૃત જ્ઞોત્તોમાં લખ્યા-
એણું છે. કવિ શ્રી જે છૂટ સંસ્કૃત જ્ઞોત્તોમાં લે છે તે અહીં પણ લીધી છે, અને ખીજી રીતે
પણ તેમનાં જૂનાં કાવ્યોથી આ કાવ્ય કોઈ રીતે જુદું પડી આવે તેવું નથી. આની સાથે
સરખાવી શકાય તેવાં તેમના ખીજાં કાવ્યો કરતા આમાં કંઇક ઓછી મીઠાસ, ઓછો પ્રસાદ
ઓછું સંગીત જણાય છે.

આની આવી ભાસ્કરો અર્પિસદીના
વાયુ દોળે તુમને ભર્મથી લીના;
સૂર્ય-ચન્દ્રે લીધ એ પુણ્ય તેજમા
ન્હાતા-ઝલતા કુવકસુમને ત્હે જ પીયૂષ પામા.

છેલ્લો પંક્તિમાં 'ઝીજ્ઞતા'નો ઉચ્ચાર 'ઝિજ્ઞતા' કરવો પડે. અને એમ કરીએ ત્યારે
પંક્તિ મંદાકાન્તાની થાય. તેની સાથે એસતી આવે તેવી ઉપરની પંક્તિઓ 'શાલિની'ની
થાય, પણ ઉચ્ચારમાં મને તેવા ફેરફારો કરતા પણ 'શાલિની'નું પિંગલમતરૂપ તેા નહિ
પણ શાલિનીનો સંવાદ પણ એ પંક્તિઓમાં જણાતો નથી. પણ આનો અર્થ એવો નથી
કે કવિત્રીના લાક્ષણિક ગુણો આ કાવ્યમાં નથી.

ચ્છડયા નથી હા ' ચ્છડવા જ એટલા,
વીત્યા, નથી વીતવવા મ એટલા.
સસારનાં પન્યની કેડી ભે ! બધી
અનન્તના પન્ય મહી લાજે, રાખી.

વાસન્તી વેલીએ જેમ સુગન્ધી છે ફૂલે ફૂલે,
એમ સૌભાગ્ય સોહાભે, સુન્દરીને કુલે કુલે.

આવા ખીજા દાખલા આપી ચકું પણ આવડા નાના કાવ્ય ઉપર આથી વધારે ચર્ચો

અહીં યુક્ત નથી. એટલે જીવનતી 'અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતા'ના ૪૧ અધ્યાય થયા તે પ્રસંગે તેમને અભિનંદન આપી તેમના શરણાધ્યા કાવ્ય તરફ વળાએ.

આ કાવ્ય અપવાગદમાં લખેલું છે. આ શૈલી સંબંધી હું ચોક્કસ માત ધરાવું છું પણ તેની ચર્ચા તેમનું હરકોઈ એક કાવ્ય લખને કરી ન શકાય, કરવી એ વાળખી પણ ન ગણાય. કોઈવાર કવિઓનાં બધાં કાવ્યોની સમસ્ત કે વ્યસ્ત ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા છે અને ત્યારે તે કરી શ. હાલ તો એટલું જ કહીશ કે આ શૈલીથી કવિના કાવ્યને હાનિ થાય છે. અને તેમા મુખ્ય એ કે પાત્રપરત્વે તેઓ જુદી બાધા નથી થોડી ઘટતી બીમતા પ્રશ્નથી હાસ્ય ચયુ એમ કહ્યું છે, પણ-તેના પ્રશ્નમાંથી હાસ્ય વ્યક્ત નથી થતું તેનું એક કારણ બાધા છે, જે કે નહિતર પણ કવિ હાસ્ય મારે પ્રસિદ્ધ નથી.

વળા આ કાવ્યમા પણ બીજાં કાવ્યો જેવું નોંડણીનું અને શબ્દોના અર્થનું દુર્લક્ષ છે. 'સૂક્ત'ને અર્થે 'સૂક્ત.' 'વીરમંડળના વિરન્દ' તેમા 'વીર'ની પહેલા ખરી નોંડણી અને પછી ખોટી: આ દુર્લક્ષ સિવાય બીજું કશું નથી. તેમનાં કાવ્યોના લય એટલે rhythm (તે જે હોય તે) ને આવી નોંડણી કોઈ રીતે આવશ્યક જણાતી નથી! તેમજ "પાયે દંડવત્ કીધા" એમા "દંડવત્"નો અર્થ તો 'લાકડી પેટે' એટલે જ થાય! 'લાકડી પેટે સું કયું?' 'દંડવત્ પ્રણામ'ના અર્થમા આ એકલો શબ્દ અભણ લેકો શબ્દોર્થમા અજાનથી વાપરે છે, પણ કવિએ એવો પ્રયોગ કરવાને એક પણ કારણ નથી.

પણ આ જવા દેખાએ. તેમના કાવ્યના બાહ્ય શરીરને છોડી તેના અંતરને! જોઈએ. શ્રીયુત ન્હાનાલાલ કવિએ પોતાના સાક્ષરજીવનના ઘડતરમા ગોવર્ધનરામભાઈના સરસ્વતીચંદ્રને ગણાવ્યો છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ મહાભારતનો નવો અર્થ કર્યો છે. મહાભારત હિંદુઓની અને તેથી પૂર્વની સંસ્કૃતિનો મહાન ગ્રંથ છે અને યુગે યુગે કવિઓએ અને દર્શનોએ તેમાંથી ચોપણ અને પ્રેરણા મેળવ્યા છે. ગોવર્ધનરામભાઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ તેનો એક અર્થ કર્યો. કવિ બીજાને અર્થ કરે છે આ મહાન વિષય અને મોગલ સમ્રાટમાલાએ, લક્ષ્મણની એક જ દિશાએ ચાલી જતી કવિની કલ્પનાને બીજાને વિષય આપ્યો છે. તેમા પણ મહાભારત તો કવિઓની રસસમૃદ્ધિને અજૂટ ખમ્મનો છે. શરણાધ્યા મહાભારત સંબંધી કાવ્યો-માનો એક મણકો છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વ, અનુશાસનપર્વ, અશ્વમેધપર્વના વસ્તુને અનુલક્ષીને આ કાવ્ય લખાયું છે. આ એક મહાભારતનો સૌથી જંગીર, સૌથી શાન્ત, સૌથી જ્ઞાનશાસ્ત્રી ભાગ છે. કુરુક્ષેત્રમા ભીષ્મ પડ્યા, કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ પૂરું થયું, સૂર્ય ઉત્તરાયણના થયા અને બીષ્મપિતામહને દેહવિસર્જન કરવાનો સમય થયો ત્યારે પાંડવોના હિનેષી કૃષ્ણે પાંડવોને બીષ્મ પાસેથી છેલ્લું વેદલું લેવાય તેટલું જ્ઞાન લઈ લેવા કહ્યું. પાંડવો ગમા.

પાયે દંડવત્ કીધા,

મર્મરામ પ્રદક્ષિણા કર્યો,

બીષ્મ ચરણાંજીવ નેત્રે આપ્યા,

કૃષ્ણચન્દ્રે મરતકે હરતયળી રથાપી.

એમ સૌએ પોતપોતાને ચોગ્ય રીતિએ પિતામહ તરફ લાવ દર્શાવ્યો. પિતામહે પ્રથમ શરણાધ્યાનું રહસ્ય કહ્યું અને પછી પ્રત્નોત્તરી ચાલી.

પ્રત્નોત્તરી મૂળ ભારતની નથી પણ કવિની કલ્પનાની છે. હિન્દુધર્મના કેટલાક કાવ્ય રહસ્યો આમા કવિએ દર્શાવ્યાં છે :

પાર્થ : 'આર્થ સંસારનો પાથો કિયો ?
બરતવશનાં મૂળ ને શિખર શા ?'

પિતામહ : 'આર્થસંસારનો પાથો છે
પૃથ્વી અથળ ગૃહસ્થાશ્રમ;
આર્થસંસારના શિખર છે
સિદ્ધસગા જીવન્મુક્ત પરમહંસો.'

બધા ધર્મોમાં હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા એ છે કે તેણે વ્યવહાર અને પરમાર્થ, - માયા અને ઇશ્વર બન્નેનો સમન્વય કર્યો છે, જો કે સદીઓથી આ દષ્ટિ આપણા જીવનમાંથી લુપ્ત થઇ છે. જીવન્મુક્તો સંસારથી દારી મથેલા સંસારબીરુ કે પાપબીરુ નથી પણ ખરા વીર્યશાળી નિર્ભય સંસારવિજેતા છે એ સત્યનું પણ અહીં પુનઃ સ્મરણ થાય છે, સર્વ પ્રત્યોત્તી બાપા અને વાતાવરણનું વર્ણન ગૌરવયુક્ત છે. પણ સર્વ પ્રત્યોત્તીમાં આવું ઔચિત્ય અને ઉત્તરમાં આવેા વસ્તુનો પરામર્શ આવેા નથી પ્રશ્ન અને ઉત્તર બન્ને, જાણે વસ્તુની આરપાર ઉતરવાને બદલે, વસ્તુનું દૂરથી જાણું દર્શન કરી સંતોષ માનતાં હોય એમ લાગે છે. કવિને મહાભારતકાર સાથે સરખાવવા એ અન્યાય જેવું છે, કારણ મહાભારતકાર એક દેશમાં એકાદ પાકે છે. પણ વસ્તુ મહાભારતનું હોવાથી તેમ કરવાની દૂરજ પડે છે. મહાભારતકારની વિશાળતા અને ભવ્યતા તેણે પ્રત્યક્ષ કરાવેલા વસ્તુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે, અને કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું કાવ્ય જાણે કે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કરાવવાને બદલે વસ્તુનાં આલેખકીય વર્ણનથી સંતોષ માની લે છે. કુરુક્ષેત્રનો સંદેશ જે:-

કુરુક્ષેત્રનો મહામન્વ છે યુગપદ્ધતી :

મહાભારતનો મહામન્વ છે મહાસન્ધ્યા.

એ અપર્યાપ્ત અને કંઈક અપ્રસ્તુત લાગે છે. મહાભારતનો સંદેશ 'જ્યાં ધર્મ ત્યાં જય' એ પ્રસ્તુત છે. એ અન્યત્ર જુદા પ્રકરણમાં કહેલું છે. યુગના વર્ણનમાં પણ કંઈક વર્તમાન યુગ જોધને તેના વર્ણનને અને લોકવાયકાએ કરેલા કલિવર્ણનનો સંકર થઈ જાય છે. શરશ્યાના રહસ્યમાં ઉચ્ચ વિચારો અને જ્ઞાવનાનો ઉલ્લેખ આવે છે, આધુનિક આદિસાનો આદર્શ આવે છે પણ રાત્યપ્રકરણ તેનાથી મુક્ત થઈ શકે કે નહિ, એ સ્પષ્ટ નથી કહ્યું. મહાભારતમાં બીજમ જીવનની નીતિ રચિત બતાવે છે તેમ અહીં થતું નથી. છેવટનો અર્ધ સુવર્ણદેહી નોળિયાનો પ્રસંગ એટલો ટુંકાવ્યો છે કે એ જ્ઞાન્ત નહિ જાણનાર એ સમજી ન શકે.

પણ ખરી રીતે જીપર જે કાંઈ કહ્યું તેને કાવ્યતા દોષો ગણવાને બદલે કવિશ્રીની શૈલીની ચર્ચાએ કહેવી જોઈએ. તેમની શૈલીમાં વસ્તુની સુગન્ધ આવી શકે પણ વસ્તુનું દર્શન કે રસપર્શ આવી ન શકે એવી તે છે. પણ આ કાવ્યમાં પણ કવિશ્રીએ જગત સંબંધી એકલમમ શ્રદ્ધાવાળું, મહાન આત્માઓની યાનગોષીનું, આખા હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિનો નિઝોડ આપવાનો પ્રયત્ન કરતું, એક કાવ્ય આપ્યું છે અને તેમના પહેલાનાં કાવ્ય જેટલું જ આ પણ લોકપ્રિય થશે એમ માનું છું.

શ્રીકૃત ખચરદારે રાસચન્દ્રિકામાં કેટલાક નવા રાસોનો સંગ્રહ આપ્યો છે. આ કવિના સંગ્રહોમાં ઘણાને જણાયું હશે કે ઉત્તમ કાવ્યોની સાથે મધ્યમ કે સાધારણ પંક્તિનાં કાવ્યો પણ આવી જાય છે. તેમ આ સંગ્રહનું પણ છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં કવ્યના ખરેખર રમણીય સ્વરૂપે પ્રગટ થાય છે. થોડા દાખલા લઈએ,

કે પાદરે પાંડે પલકે હીરલા રે,
 કે ઉછળે હર હર વાળ્ય અનંતઃ
 કે નાચે ફૂલવાડીનો મોરલો રે,
 કે આબને માથે રગભર છોળલાં રે,
 કે એવા ધરણીશિર ગુલ મહોરઃ
 કે નાચે ફૂલવાડીનો મોરલો રે,
 કે હથડે ચદરવા દિશદિશ તણા રે,
 કે હથડે હૈયા આડે પટોરઃ
 કે નાચે ફૂલવાડીનો મોરલો રે.

ફૂલવાડીનો મોરલો

કાવ્ય વર્ણનાત્મક છે. ગુણમહોરને આબને માથે ઉછેજાં રંગભર છોળાં સાથે સરખાવ્યું તે મથાર્ય છે. પીલેહું ગુણમહોર ખરેખર કલ્પનાની જવાલોને લાભકાવે એવું છે, આ કવિએ તેને સાદૃશ્યમા રચાન આપ્યું તે ગોચ્ય કર્યું છે. પણ આ આલંકાર્યનમા પણ લગ્નકાલનીના કાણો સુંદર વ્યંગ્યાર્ય છે.

હિંદુ સંસારના કેટલાક અદિતીય મીઠા સંબંધોમા લાલ ખંડનનો સંબંધ છે. લાલખીજને દિવસે ખંડેન લાલને સંભારે છે.

લાળા પડ આકાશના, લાળા મહીયર પમ;
 ધન ધનતો દિન દોહતો, નદી રજનીનો અતઃ
 બાહા આલિયા રો ધમધમતો જરી આવજો દો વીર !
 હર ઉછળાવજો દો વીર !
 મારી સજસજની રાતલડીને ચમકાવજો દો વીર !
 મહીયર આવજો દો વીર !
 નદી આગર પર રાડ હડે, નદી વાટે કો વેલ;
 વરસ વરસના વાયદા, આંખલડીના ખેલ
 હસતા આલિયા રો ગુમગુમતો જરી આવજો દો વીર !
 હર ઉછળાવજો દો વીર !
 મારી વનથેરી રાતલડીને પલકાવજો દો વીર !
 મહીયર લાવજો દો વીર !

લાલખીજ

‘ પનિદારી ચંદા ’ મા કવિ ચંદને પનિદારી સાથે સરખાવે છે. અમીસરોવરથી પાણી ભરી ચંદા નીકળે છે અને તેનું હલોછત્ર ભરેહું બેહું હલકાય છે તેથી આદની થયે છે.

કે પાણીડા ગઈતી અમી સરોવરે રે,
 કે બેહું રેહાહું ચાપારઃ
 હલોછત્ર હલકે મારું બેહું રે,
 કે દળી દળી જતા અમી એ વાટમા રે,
 કે હસતો હપતો સૂર્યકમારઃ,
 હલોછત્ર હલકે મારું બેહું રે.

જેમ કેટલાંક કાવ્યોમાં શ્રી ખખરદાર ઉપર શ્રી નરસિંહરાવની અસર છે તેમ રાસોમાં તેમના પર શ્રી ન્હાનાલાલની અસર છે. પણ તે અસર અંધ અનુકરણની નથી. શ્રીયુત ન્હાનાલાલે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

કૃપાનાથે બ્રહ્માંડ આલું કા કીધું રે લોલ !
નમન આવડું ને જગ તો મ્હોટું બધું રે લોલ !

તો કવિશ્રી ખખરદાર કહે છે.

તેની, વિશ્વ આ વિશાળ તો કહું દિસે રે લોલ !
તોયે સમાલ એ આખની કીધી વિશે રે લોલ !

આ પંક્તિઓ લખતાં ખખરદારને ન્હાનાલાલની ઉપલી પંક્તિઓ નાદે હશે જ અને પ્રશ્ન અને જવાબ એક બીજાના સંબંધમાં આવ્યા વિના, પોને, પોતાને સ્વરૂપે યોગ્ય છે.

આ સંગ્રહમાં માત્ર યૌવનના કોડના જ ગીતો નથી, શૌર્યનાં છે અને વધારે ગંભીર પ્રેમનાં પણ છે. 'દાપત્યનો વિજયકાળ' એ વિષય ગંભીર છે અને આપણા સાહિત્યમાં બહુ ઓછો ખેડાયો છે.

રાસનું એક અવસ્થક અંગ પ્રસાદનું સ્ત્રિય અસ્ખલિત ગેયતા છે, ઉપરના દાખલામાં તેવી ગેયતા છે પણ ઘણી જગ્યાએ ગેયતા ખંડિત થવાના દાખલા પણ છે. 'દાપત્યના વિજય કાળ' નો રાદ

સાથી સાથી ગોકુળની પ્રભાત, કે મહીડા વેચવા રે લોલ
તેમાં 'કે' થી જુદા પડતો ખંડ અને તેની પ્રસન્ન ગેયતા વિચારી જુઓ. તેની સાથે શ્રીયુત ખખરદારના એના જ સમાન્તર ખંડો જુઓ.

વહાતે ભાસ સોલવા રે લોલ
હોરતા રીત તેજના રે લોલ.
ખીલી છે જ્યોતિ રનેહની રે લોલ.

લહેકાતા સંગીતને અને તેટલા ગુરુ સ્વરો જોઈએ, અને તે સાથે સંયુક્ત બંધનનોતો ઓછામાં ઓછો ચડકારો જોઈએ છેલ્લી પંક્તિ તો, એક જગ્યાએ નવલરામભાઈ કહે છે તેમ 'કાગળની કાચળામાં ખીલા' બધાં જેવી લાગે છે. પણ હું તો માનું છું કે જૂના કવિઓની પ્રસન્ન ગેયતા હજી બહુ ઓછાને સિદ્ધ થઈ છે. મેં તો બહુ જ થોડા રાસોમાં તે જોઈ છે.

સુંદર પ્રાસ એ પણ રાસનું આવશ્યક અંગ નહિ તો અલંકાર ગણવો જોઈએ. જૂનાં ગીતોમાં તો ઘણીવાર એક ટેકની કડી જ સુંદર અર્થવાણી હોય અને બાકીનાં બધાં જોડકણાં લગભગ અર્થહીન હોય છે. તેથી ઉત્તરું આ સંગ્રહમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ ટેક આપ્યા કાવ્યના અર્થને વૌંટીને એક કરવા પૂરતી સમર્થ નથી, તેમજ ગેયતામાં પણ આપ્યા કાવ્યને પ્રવાહ-હીન કરે એટલી પ્રવાહી નથી. . -

બાલે તે તો છે થેલી બાપડી
તમારી સાથે
બાલે તે તો છે થેલી બાપડી

આ કૃપમાં કશી વિશેષ રમણીયતા નથી. અને પછીની કડીઓના પ્રસો 'બાપડી'

‘આપડી’ ‘તરાપડી’ ‘નીચાં પડી’ એ પણ નવીન છતાં રમણીય નથી. આને હાસ્યના પ્રાસો પણ ગણી શકાય તેમ નથી કારણ કે કાવ્યમાં હાસ્ય છે નહિ.

એટલે આ સંપ્રદાય તેમના બીજા સંપ્રદાયથી વિશિષ્ટ નથી. પણ શ્રીયુત ખખરદારે ગુર્જર સુંદરીઓને અને ગુર્જર સાહિત્યને પણ એક સંધરવા યોગ્ય સંપ્રદાય આપ્યો છે અને તે તેને આદરપૂર્વક ગણે અને સંધરશે તેમા શંકા નથી.

‘રાસમંજરી’ વિશે વધારે ચર્ચા નહિ કરીએ. આ રાસસંમંદ કર્તાના બીજા રાસ સંપ્રદાય કરતાં કોઈ ખાસ વિશેષ ગુણવાળો નથી. કાવ્યોના વિષયો નવા થયા છે પણ વર્ણનો, કલ્પના તરંગો, કલ્પનાના પદ્યો, ઉપમાનો લગભગ એનાં એ રહ્યાં છે. તેમની કલ્પના કવિ નહાનાઝાલે પાડેલ ચીસે એટલી સહેલાઈથી ચડી જવાને બદલે સ્વતંત્ર ચીસા પાડશે ત્યારે તેમનાં કાવ્યો નવીન પ્રતિભાવાળાં થશે. પ્રેરણા લેવી એ એક છે અને કલ્પનાને અમુક જ અનુકરણથી કામ કરવાની ટેવ પડે તે બીજી જ વાત છે. ‘ગૌરીનાં ગીતો’માં કંઈક નવીન રીતે કહેવાનો પ્રયત્ન છે, પણ લાગણીના જે પ્રવાહથી અને કલ્પનાના જે તેજથી વિચાર કાવ્યરૂપ પામે છે તે હજી તેમની કલ્પને નથી ચલ્યાં. અત્યારે ઉપજતું રાસ સાહિત્ય મને લાગે છે એકના એક વિષયો એક જ કાદિના વિચારો એક જ રાહો એક જ કલ્પનાઓ વગેરેથી પ્રગતિ કરતું અટક્યું છે. નવા વિષયો, વિચારનાં અને કલ્પનાનાં નવાં પ્રતીકો, નવાં ભાવો માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

શ્રીયુત મેઘાણીનું ‘કિલ્લોલ’ ઉપરના પ્રયત્નો કરતાં કંઈક જુદા પ્રકારનું છે. તેમને લોકગીતોનો ધણો સારો પરિચય છે અને તેની ધારીનાં તેમણે કાવ્યો લખવા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમના હાલરડાં વગેરે કેમ જવાતાં હશે તે ખજાખજા કહી શકાતું નથી, પણ હાલરડાંના લાખા લહેકાતા રાગોને આમા અવકાશ નથી, પણ વીર કે હાસ્યને યોગ્ય જોરદાર તાલ પડે છે. હાલરડામા તેમણે વીરનો બાવ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે કે માતા પોતે પુત્રને મોટો થઇ લડતો અને જીતતો કલ્પે છે. કેટલાંક કાવ્યોમાં, લોકગીતોના જેવી વિચિત્ર સ્વપ્નશીલ કલ્પનાઓ છે. પ્રયત્ન અભિનંદનને યોગ્ય છે, પણ કહેવું જોઈએ કે જૂના લોક સાહિત્યની રીતિમા વહેતા સૂક્ષ્મ તરંગી રમતિયાળ આભાને પકડવો ધણો મુશ્કેલ છે.

છેવટ હું એક જુવાન કાઠિયાવાડી કવિતાલેખકનો પરિચય આપીશ. તેમનું નામ મનસુખલાલ મગનલાલ ઝવેરી. તેમણે ૧૯૨૯ માં ચંદ્રહત અને અભિમન્યુ એ કાવ્યો પ્રગટ કર્યા છે. જન્મેમાં આપણા પ્રમુખશ્રીનો સમભાવ અને સૂચના મેળવવા બાળ્યશાળી થયા છે. ચંદ્રહત મેઘહતના અનુકરણનું કાવ્ય છે. કાવ્યમા કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે. અત્યારે બબ્બે પૈસે પોસ્ટલ ફૂતો મળે તે જમાનામા ચંદ્રહતનું ઔચિત્ય નથી, અને કાવ્યને પ્રાચીન સમયમાં ચૂકતા તેમાથી હકીકતનો રણકાર ચાલ્યો જાય છે. પણ આંખ આપ્યા કાવ્યના વિચારોથી આગળ જઈ કાવ્ય જોઈએ તો તેમા કાવ્યરસિકને ‘ધણું’ રમણીય જણાશે, અને તેમા પણ કાઠિયાવાડનું વર્ણન આવતા તો કાવ્ય ખરેખર સત્યનો વિજય રણકાર કરે છે. થોડા અવતરણો સાંભળશો.

પૂર્વાકારો કિતિ જ સમિષે, અજ પ્રત્યંજ જોડી
સૂતા વારાપથ વસુમતી આદિથી જ્યા રૂપાળા;
ત્યાં વહાલાને વિવરા કરતો, પ્રેમના તરવ જોલો,
બાળ્યો તેણે હિમકર રૂડો, વિશ્વ સોહાવનારો.

વિયોગી યાદવ (અહીં યક્ષને બદલે દારકાનો યાદવ કહેયો છે). પૃથ્વી અને આકાશને સમજતા આદિતી ગાઠ આશ્લેષમા કહે છે, તે કાવ્યની ભૂમિકા રચવાને સુંદર કહેવતા છે. બીજા ધણા દાખલા એવા એવા છે પણ હું તેમના સૌરાષ્ટ્ર તરફ જ આપને લઇ જઇશ:

મુકતા આપી વિમળ, હજી અધિ ન્યા પ્રેમ હર્ષે.
જે ભૂમિનાં ચરણ સુમવામાં ચ સાફલ્ય માને,
કર્તા કેરી પરમ કૃતિના પૂર્ણ સૌભાગ્ય જેવા,
એ સૌરાષ્ટ્ર અમ સહુ યશે રાન્ત હે પાન્ય ! તારા !

નીલી સાડી સરસ. કૂંદની ભાતવાળી રુપાળી,
ને મુક્તાની રુમરુમ થતી ગોખલા અધિ કરી;
હૈયે ઝીણી સરિત જળની સેરનાં મૌકિતકાના
હારો 'વાળી લલિત, અતિરો રહ્યો સૌરાષ્ટ્રનારી.

વગેરે વગેરે

“અભિમન્યુ” માંથી થોડી વાનગી નેપથ્યે:

સાતે જાણે સમદર ભર્યા, કૂંદને માત્ર મૂકી,
ખારે જાણે ધન, મયજતા ગૂંચડાદી ગૂંડી;
તરી જાણે કાંડ કરતું, આશ ભોયે પડે છે,
એવા આ અદ્વૈતારથે ભયજનક, જણે ચડી રાને હસે છે ?

આને રજાતંત્રતા થકો, આને ઉત્સવ વીર્યના,
આને છે દેશને ધર્મો તણા જંગ જવાનના.

આપે જોયું હશે કે લેખક ધોધધંધ પ્રવાહી વૃત્તો લખી શકે છે. તેમની કૃતિમાં આંધળ નથી. પ્રારંભકને વિષયે દોરનાર ચબ્દાલંકારનો મોહ નથી, ઔત્સુક્ય અને ઉત્સાહ અકૃત્રિમ છે. આ કાવ્યો હજી માત્ર વર્ણનાત્મક છે. લેખક બાલ વર્ણનો બેઠો આત્માના ઊંચ ભાવો પારખી આવી જ વિજયી બાપામા પ્રગટ કરશે તો ભવિષ્યને સંધરી રાખવા જેવું ધણું આપશે. કવિ નંદલાલ વિહલદાસનું ‘રસકુંજ’ અને બાવાભાઈ મકનંજી ગોડાનું ‘વશિષ્ઠ આતુરી’ નો નામનિર્દેષ કરી આગળ ચાલીશું.

કાવ્યની પછી તરત નાટકો લખ્યો. નાટકોમા ચર્ચવા યોગ્ય ‘શકાની શશી’ અને ‘ધ્રુવ સ્વામિની દેવી’ બન્ને શ્રીયુત મુનશીનાં. શ્રીયુત મુનશીમાં બીજી કાંઈ પણ શક્તિ ન હોય તો પણ ગુજરાતના સમસ્ત વાચકવર્ગની નજર ખેંચવાની તો શક્તિ છે જ અને તે પ્રમાણે તેમના બન્ને નાટકોએ અને ખાસ કરીને પહેલાએ આખા ગુજરાતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ‘શકાની શશી’ આપણા વર્તમાન ઐસમાજની ટીકારૂપ છે. કહેવાતી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની ફીલચાલ નીચે અતૃપ્ત કામવાસના રહેલી છે એમ તેમણે પ્રત્યક્ષ કરાવી બતાવ્યું છે અને તેનો મુશ્કેળ ઉપહાસ કર્યો છે. આટલે યંશે નાટક એક ફારસ જેવું ગણી શકાય. સ્ત્રી સમાનતા સંઘની દરેક સભ્ય મુખ્યત્વે આવી છે અને તેની મંત્રી શિવગૌરી તેનો સૌથી ઉત્કટ દાખલો છે. બધા સભ્યો ભેગાં થઇને નક્કી કરે છે કે “લગ જ આપણાં બધાં દુઃખનું મુળ છે” આ સમાજની ઉપહસનીયતા અનેક ગોણપાત્રો મૂકીને અને વિવિધ પ્રસંગો મૂકીને કતી ખરાબર બતાવે છે. એ ઉપહાસ એટલો સચોટ છે કે તેને ટીકાની જરૂર નથી. આ ફારસનો ભાગ સમજવો સરસ છે. પણ એ ફારસ જેટલો જ મહત્ત્વનો ભાગ મનહરલાલ

શેઠ અને શશીની કથાનો છે. મનહરલાલ શેઠ ધીર, મરકરો, વિચક્ષણ, સાહસિક, અને માણસનું મન પારખનાર છે. તેની મારફત કર્તા આધુનિક સ્ત્રીની કેટલીક ટીકા કરે છે, તે જાણવા જેવી છે. પુરુષોને પોતે પ્રેરે છે એવી માન્યતાથી પુરુષોમાં ફૂટથી હરતી હરતી શશીને તે કહે છે :

તું ભયાનકમાં ભયાનક રમત ખેલી રહી છે—દૃઢધોની રમત. એ રમત નાચકણો કરે છે પૈસા માટે. તું કરે છે—તારું અભિમાન સંતોષવા...દિંદ વિદ્યાવત નથી, ત્યાંના પુરુષોના દુષ્કરમાં જે સ્ત્રીને માટે માન છે તે આપણામાં નથી; અને ત્યાંની છાહરીની આત્મસંરક્ષણવૃત્તિ દ્વારો પેદીના ખમીરથી વિકસી છે. તે ફરરો ઢરરો રમરો ગમે તેની જોડે પણ જેને પરણવાની નહિ દોષ તેને દૂર રાખતા તેને આપડરો...તારી બુદ્ધિથી, તારી જાવનામયતાથી પ્રેર-તારા સ્ત્રીત્વથી નહિ. અને સ્ત્રીત્વથી પ્રેરતું દોષ તો સ્ત્રી યા—પ્રેરવાનો આડખર છોડ.

પ્રણાલિકાભંગ એ આખું સત્ય નથી. એ સત્યની ખીજ ખાજુ પણ પ્રણાલિકાભંગના દિશાયતીએ આપી તેથી સંતોષ થાય છે.

પણ આ નાટકમાં કાકા અને શશીનું છેવટે લગ્ન થાય છે એ ખરો પ્રશ્ન છે. તેની યોગ્યોચોગ્યતા વિશે અનેક મતો દર્શાવાયા છે. પ્રથમ તો ફારસની સાથે આ ભાગ પણ ફારસ ગણવો, કે નિષ્પણ ગણેલું ફારસ ગણવું કે ગભીર ગણવો એ પ્રશ્ન છે. અને માનીએ છીએ કર્તા ગભીર રીતે મનહર અને શશીને પરણાવવા માગે છે અને ફારસની સાથે ગંભીરતા ન જ આવી શકે એવો કોષ તાત્ત્વિક નિયમ નથી. ખીજું, કેટલાક કહે છે કે મનહર શેઠ જેમણે શશીને વાતસલ્યથી ઊછેરી તેઓ પોતે છેવટે જતાં તેને એકદમ પરણી ખેસે એ અસામાવિક છે. આનો જવાબ એ છે કે કાકા એકદમ પરણી ખેસતા નથી, પણ શશી મોટી થતી ગઈ તેમ તેમ તેમને શશીને પરણવાની વૃત્તિ થતી ગઈ છે. જો કે આ વૃત્તિના સૂચનો જોઈએ તેવા બળવાન નથી એ નાટકની એક ક્ષતિ છે. અને 'વિશ્વ ચરખા' ના નિયમે વાતસલ્યને ખસેડી કામ પ્રભવે એ સ્મૃતિકારોએ કહ્યું છે.—

માત્રા સ્વસ્તા દુહિત્રા વા નૈકશય્યાસનો ભવેત્ ।

बलवानिन्द्रियग्रामो विदांसमपि कर्षति ॥

જો કે આપણે તેમને વેદિયા કહીએ છીએ; અને કલાથી એ અનુભવ્યું છે :

મીઠા દલાટ ચડી ચુંબન એ સર્જું, ને

મીઠા કપોલ ઉપરે સરહી પડયું. ઢા ।

ચુંબન વિષય

પણ હરકોઈ દષ્ટિકત બુદ્ધિથી જાણવી એ દષ્ટિકતને પૂરી સમજવા બરાબર નથી, પણ દષ્ટિકતનું માનવદષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવું એમાં ખરી કલાકારની દષ્ટિ છે. સ્ત્રીઓ વિષ્ણુ મનોભાવથી સ્વાતંત્ર્યની દીક્ષાલા કરે છે એ પણ દષ્ટિકત જ છે પણ તે માનવ દષ્ટિએ ઉપદ્રવનીય છે એ એનું મૂલ્યાંકન છે, અને એ પ્રગટ કરવામાં રસ રહેલો છે. તેમ કાકા શશીને પરણે એ દષ્ટિકતનું મૂલ્યાંકન શું ? એ ખનાવનું રસય શું ? શશી પુરુષોનાં દૃષ્ટ સાથે રમત કરે છે એ નાચકણપણું, તો મનહર શેઠ શશી તરફ વતસલના દાખવી પછી તેને પરણે તે શું ? કામવૃત્તિનું મનુષ્યમતિ પર સત્તાન્ય છે એ ખરું, પણ મનુષ્યમતિએ પણ તેના પર છત મેળવીને માતા-પુત્ર, પિતા-પુત્રી અને બહેન-ભાઈનો સંબંધ અસ્તિત્વમાં આપ્યો છે, અને

માણસાઈ આ સંબંધોને કુટુંબની દૃષ્ટી મેંથીદા બહાર વિસ્તારવામાં છે. મનહર શેઠ આના પર પાણી નથી ફેરવેતા ? શું શ્રી મુનશી એમ કહેવા માગે છે કે પિતાપુત્રી સંબંધ માત્ર દેહનો જ છે. અને દૈહિક સંબંધ બહાર તેનો ગમે ત્યારે અનાદર કરી શકાય ? મને તો લાગે છે કે શ્રી મુનશી આ હકીકતથી એટલા બધા મોહાઈ ગયા કે તેના મૂલ્યાંકનનો તેમણે વિચાર જ નથી કર્યો. એક યુવાન પુરુષ યુવાન સ્ત્રીનો પ્રેમ છોડે તે કરતાં એક આધેડ વયનો પુરુષ એક યુવતીનો પ્રેમ મેળવે એ વિચાર ઘણા સમયથી શ્રી મુનશીને આકર્ષેલો હતો. ‘ગુજરાતના નાથ’માં મગ્નતન પંડિતને ઓચિંતિ મંજરીને પરણવાનું મન થઈ ગયું હતું પણ ત્યાં સ્ત્રીના ધમકાવ્યાથી પંડિત સરખો થઈ જાય છે. સ્વપ્રદર્શમાં પ્રો. કાપડિયાને સુલોચનાનું આકર્ષણ થાય છે, તેને ધમકાવનાર સ્ત્રી નથી, પણ એ પોતે ભોળો કેવળ વિચારશીલ હોઈ સુલોચના ઉપર પ્રભાવ પાડી શકેતા નથી. ઉલટું સુલોચના તેની નખખામનો લાભ લઈ જાય છે. એ બે ન કરી શક્યા તે ધૃષ્ટ સાહસિક મનહર શેઠ પાંદિતા પુત્રીના સંબંધમાં કરી શકે છે. અને એ રીતે વાર્તાકારની એક મુખ્ય સર્જનશક્તિ પાર પડે છે, કહો કે મોક્ષ પામે છે. વાર્તામાં, સંધિઓની શિથિલતા, પાત્રના સ્વભાવમાં અસંગતિઓ, વર્તનની અસ્વાભાવિકતા, સંવાદની કૃત્રિમતા, વગેરે નાની મોટી ત્રુટિયો છે તે જ્યાં દ્રષ્ય, શ્રવણના ભાગ પૂરતી તેને દોષ પણ ન ગણીએ. પણ મનહર શેઠનું ગંભીર જ્ઞાન, જે હાસ્યનું નથી, અને નાટકનું પ્રધાન સૂત્ર છે, તે જ કલાની એક મોટી અપેક્ષા પૂરી પાડી શકતું નથી. પણ તે સિવાય કર્તાના સર્વ લાક્ષણિક ગુણો આ કૃતિમાં છે. અને શ્રીયુત મુનશીએ વર્તમાન સ્થિતિના સામાજિક પ્રશ્નો વિશેનું એક બંજવી શકાય તેવું નાટક આપી આપણી રંગભૂમિને સાચી દિશાએ વાળવાનો એક સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે.

તેમનું બીજું નાટક છે ‘ધુરસ્વામિની દેવી’. નવા બહાર પડેલા નાટ્યદર્પણના પુસ્તકમાં વિશાખદત્તના ‘દેવી ચન્દ્રગુપ્ત’ નામના નાટકનાં કેટલાક અવતરણો ઉપરથી ગુપ્તવંશના ઈતિહાસની કેટલીક હકીકત બહાર આવી. સમુદ્રગુપ્ત અને બીજા ચંદ્રગુપ્ત વચ્ચે એક રામ-ગુપ્ત હતો, તેણે હારવાથી પોતાની રાણી શકપતિને આપવાની દીણી સરત કશુલ કરી, અને ચન્દ્રગુપ્તે રાણીને વેપે જઈ શકપતિને માર્યો અને ગુપ્તવંશની લાજ રાખી. પછીથી રામગુપ્તનું ખૂન થતા આ ચન્દ્રગુપ્ત રામગુપ્તની રાણીને પરણીને ગાદીએ બેઠો એટલું આ નાટકનાં ત્રુટક અવતરણોમાંથી ક્ષિત થાય છે અને એ નાટકનું મૂલ વસ્તુ છે. શ્રીયુત મુનશીએ સુવર્ણયુગનાં સર્જનોમાં કર્યું છે તેમ, સ્મૃતિકાર યાજ્ઞવલ્કય અને કવિ કાલિદાસને પણ આ અરસામાં રાજકુટુંબ સાથે સંબંધ ધરાવતા કલ્પ્યા છે. શકપતિને હાથે થએલા પરાજયનું કારણ તેઓ રામગુપ્તનો દીન દિવ્યકરો વિપથી મોજામો સ્વાર્થી સ્વભાવ કલ્પે છે. કલ્પનામાં કદાં બોલું નથી. એવા મોજામો રાજાએ દરેક દેસના ઇતિહાસમાં થએલા છે. પણ તે આવી દીન મોજામજની દ્વિસુધી રહે એ મને એ સમયના દિલના ઇતિહાસમાં શક્ય નથી લાગતું. બીજું ગમે તેવો દીન-પુરુષ પણ આટલી સહેલાઈથી પોતાની પત્નીને આપવા કશુલ થાય એ અસંભવિન લાગે છે. અને શકપતિની સાથેની સુલેહની મંજણમાં રામગુપ્તના બોલાવ્યાથી મદાદેવી દાગર સા મોટે ઘાય તે સમજાતું નથી. ત્યાં આવી વિપરીત સજાદ ઘરી એમ તો તેને ખતર નહોતી, પણ ત્યાં અપમાન અને દૈન્ય સિવાય બીજું કંઈ નથી. મજાનું એટલું તો એ જાણની હોતી જોઈએ. મદાદેવીને ત્યાં લાવવાની જરૂર પણ નથી.

કોમપણ્ય કારણથી રુદ્રસેન તેને પહેલાં જોઇ મથો હોય એટલું બસ હતું. વળા અહીં પણ શ્રીયુત મુનશીએ કામરૂતિના સામ્રાજ્યની પેતાની પ્રિય માન્યતા પાછી રજુ કરી છે. રામગુપ્તની સ્ત્રીને છેવટે ચન્દ્રગુપ્ત પરણે છે એટલે એ બે વચ્ચે પ્રેમ હોવો જોઇએ એમ માનવામાં જોડું નથી. પણ જાણે એ પ્રેમ જીવનનું એક જ પ્રેરક બળ હોવું જોઇએ, ગ્રામવંશની કીર્તિ, મહારાજ્યનું અર્થ, ધર્માભિમાન, ક્ષાત્ર વૃત્તિ, એમાંનું કશું પણ જીવનને ટકાવવા સમર્થ ન જ નીવડી શકે એ એમના માનસશાસ્ત્રને હું માનતો નથી. કાલિદાસને લગાઈમાં બાળ લેતો ક્યો છે એ ચોચ થયું છે. કાલિદાસ વ્યવહારમાં રસ લેનારો, જીવનના એકે એક પ્રાન્તમાં રસ લેનારો હતો એમ તેનાં કાવ્યોમાં પણ જણાય છે. ચન્દ્રગુપ્ત રામગુપ્તના દગાથી બચવા ગાડો ચઢી જાય છે તે તત્કાલીન ઇતિહાસમાં બંધ બેસતું છે; રામગુપ્તના મૃત્યુ પછી ધ્રુવ દેવીને રાજ્યસભામાં આપવાની સૂચના ચન્દ્રગુપ્ત ગાંડપણના સવારામાં કરે છે તે પણ સારું કૌશલ છે. પણ હેલા દશ્યમાં દરવાજા ઉપર દલા યતા હોય ને ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવી પાસે વાતો કરતો બેસી રહે, કાલિદાસ પાસે તેણે રચેલાં કાવ્યોના ઝોઝો બોલાવ્યા કરે, અને લડવા પહેલાં પરણવાનું માગે, એ કોમપણ્ય રીતે સંભવિત કે ઉચિત નથી લાગતું. એ તો ચન્દ્રગુપ્તના શબ્દ માત્રથી દલેલો કરનાર માણસો બધા બદલાઈ મથાતે દીક મથું. પણ તેને પોતાના શબ્દની આવી જાદુઈ અસર થવાની છે એમ માનવાને કારણ નહોતું. અને તે સમયની જન્મેની વાતોમાં પણ જન્મેના મનનું કામ અને પર્મનું મંથન નાટકકાર રપટ જતાવવામાં સફળ થયા નથી. સંવાદ બાવને વિકસાવવાને બદલે જાણે માર્ગ શોધવા ધુમાડાની પેઠે ગોટાય છે. કદાચ એક રૂતિના વેગથી નિપજતા કાર્ય એટલું આ મંથન તેમની સર્જક શક્તિને અનુકૂળ નહિ હોય.

આ નાટક, એક પ્રાચીન નાટકના વસ્તુ ઉપર રચાયું છે, કતોંએ પ્રાચીન રાજનીતિ અને ઇતિહાસના જ્ઞાનનો તેમાં ઉપયોગ ક્યો છે, અને છતાં કહેવું જોઇએ કે પાત્રનિરૂપણ કે નાટકની રીતિ પ્રાચીન શિષ્ટ નાટકને અનુસરતી નથી. સમર્થ કાર્યકર પુરુષો સંખ્યા શ્રીયુત મુનશીની જે કલ્પના છે તે જ કલ્પના આ નાટકમાં પણ વ્યક્ત થાય છે, અને એ કલ્પના તેમણે પૂર્વ કરતા પશ્ચિમના સાહિત્ય ઉપરથી ધરી છે એમ રપટ જણાય છે. પણ જે રીતે ધરી છે તે રીતે આ કૃતિ આકર્ષક છે.

વાર્તાઓમાં પણ પ્રથમ શ્રી મુનશીનું બગવાન કૌટિલ્ય લઇશ જેથી એક જ કતોંની ત્રણેય કૃતિઓ પાસે પાસે આવે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રીયુત મુનશી લખે છે કે બગવાન કૌટિલ્યે તેમનું બારણું ઠોક્યું અને તેમને વાર્તાસૃષ્ટિમાં ઉતારવા પડ્યા. અગ્રજન બગવાન કૌટિલ્ય જેવો શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર જનનેમાં પ્રથમ પંક્તિનો, સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરેલો પુરુષ ઇતિહાસમાં મળેલો વિરલ છે. ત્વરિત અને બગવાન કાયોથી આકર્ષીતા શ્રી મુનશી જેવા લેખકનાં બારણાં ખખડાવી એ રવેઝાથી દાખલ થાય તેમાં નવાઇ નથી.

અહીં ઇતિહાસસિદ્ધ વસ્તુ પોતે જ બહુ જ પ્રભાવયુક્ત છે. કતોંએ તેમાં તે સમયના બૌદ્ધ જૈન અને બ્રાહ્મણધર્મના વિચિત્ર રંગો પૂર્ણ છે. જૈન સંપ્રદાયમાં નામ દારેય રમ્યભદ્ર

કે તેમનાં પાત્રોનું માનસ મને જરા પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સાચું નથી લાગતું. અને તેમની ઐતિહાસિક કથાઓ બહાર પડતી જાય છે તેમ તેમ મને એ વધારે સ્પષ્ટ દેખાતું જાય છે, મને એ પશ્ચિમનું અસ્વસ્થ માનસ જ વેષ બદલે અહીં આણેલું જણાય છે. તેમની પાટણની પ્રજાતામાં પાટણના લોકો શહેરના અભિમાનથી પાટણના દરવાજા પાટણની રાણી મીનજીવેલી સામે બંધ કરે છે, તે મને તો રામન ઇતિહાસમાં બનેલા તેવા જ એક બનાવનું અનુકરણ લાગે છે. પાટણની પ્રજાતામાં આવતો પેલો જૈન સાધુ, જે એક જૈનશાસનના વિસ્તારની અદ્ય અભિલાષાનો મૂર્તિમાન આંધજો વેગ માન છે તે પણ મધ્યકાલમાં ખ્રિસ્ત શાસનના પ્રસારકો જેવો વધારે લાગે છે. પંચવિસ્તારનું ઋતુન ખ્રિસ્તીઓમાં છે, મુસલમાનોમાં છે, પણ હિંદુઓમાં નથી, બૌદ્ધોમાં અને જૈનોમાં પણ એવા સ્વરૂપમાં નહોતું-નથી. આ વાતોમાં પણ મુખ્ય કાર્યકર્તા પુરુષોના હેતુઓની તેમની કલ્પના મને ઇતિહાસ-વિસંવાદી લાગે છે. ઇતિહાસમાં અને સુદારાક્ષસ નાટકમાં પણ ચાણક્યના નંદ ઉપરના દ્વેષનું કારણ અંગત અપમાન હતું. શ્રીયુત કેશવદ, કુવ પ્રભાણે, પ્રમુખનું ખાલી આસન એક અભવ્યા બ્રાહ્મણે-કૌટિલ્યે લીધું, અને રાજાએ તેને ત્યાંથી ઉઠાડી મૂક્યો એ જ. આવું અંગત કારણ ખરેખર બળ્ય ન ગણાય, પણ જેમ દુનિયામાં ઘણી વાર આવા અંગત કારણો બીજાને મહાન કારણો સાથે બળા જઈ મહાન કાર્યોને હિતવન્ન કરે છે, તેમ ચાણક્યમાં પણ બન્યું હોય. લોભી નંદોથી પ્રજા કંટાળી હોય, નંદોથી ચન્દ્રગુપ્ત પણ દાસીપુત્ર તરીકે અપમાન પામ્યો હોય, અને આ બધા યોગો બેગા થઈ ચાણક્ય-ચન્દ્રગુપ્ત આખો રાજબાદશો કરી શકે એ શક્ય છે. પણ શ્રીયુત મુનશીને આ પૂરતું પ્રેરણાપોષક ન લાગ્યું, તેમણે ચાણક્યના નંદનિકંદનનો અર્થ એવો કયો કે નંદો બાહ્યદેવી હતા, અને બાહ્યજીવસંસ્કૃતિ પુનઃ સ્થાપના ચાણક્યે ચન્દ્રગુપ્તને રાજબાદી આપી. આપણા ઇતિહાસમાં અમણ બ્રાહ્મણ ધર્મે વચ્ચે હરીકાષ નહિ હોય એમ હું કહેતો નથી, પણ ચાણક્ય કૌટિલ્યે કરેલો રાજબદશો, માત્ર અમણ બ્રાહ્મણ ધર્મોનો કલહ હોય એ રીતે નિરૂપતું એ ઐતિહાસિક હકીકતથી વિરુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ, ઐતિહાસિક સાચી વિરુદ્ધ છે, કારણકે બીજા કોષ્ટ પણ દેશ કરતા ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય દિદમાં વિશેષ હતું.—એ હિંદના ખમીરમાં છે. આચાર્ય વિષ્ણુગુપ્તને કાર્યદક્ષ અને બહાદુર કહ્યેલો છે પણ તેની કાર્યદક્ષતા અને તેનું ધર્મચિંતન એ બેના યોગ્ય સમન્વય યએલો જણાતો નથી એ બે વસ્તુ ચિંતના ક્યા એક જ ખિન્દુમાંથી પ્રગટે છે તે જણાતું નથી.

ચન્દ્રગુપ્તના ચિત્રણમાં પણ એક બે બાબતો નોંધવા જેવી છે. પોતે દાસીપુત્ર છે એ તરીકે પોતાના બાગ્યથી સંતુષ્ટ જેવો તે દેખાય છે. ચાણક્ય તેની પાસે સામ્રાજ્યનું આધિપત્ય કરે છે ત્યારે પણ તેની ઇચ્છા ફરકતી નથી. ચાણક્યની શક્તિ ન જણતો હોય તેથી એમ થાય. પણ પછી ચાણક્ય તેના પિતામહને મહાનંદીનો ઔરસપુત્ર કહે છે ત્યારે તેનામાં એકદમ મહેન્દ્રા જાગે છે. આમ વિષ્ણુગુપ્ત પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે મહેન્દ્રારહિત પુરુષને તેના કુલાન્વયને લીધે પસંદ કરે, અને એ પુરુષને કુલાન્વયદાનથી મહેન્દ્રા જાગે એ બંને અયોગ્ય છે. દિદમાં ઘણામ અગાતકુલ વીરોએ રાજ્યો સ્થાપી પછી સૂર્ય-કે ચન્દ્ર સાથે પેઢીઓ મેળવી છે. અને ચન્દ્રગુપ્તને સંનિષ્ઠાતાની પાતી મનાડી સાથે આડો સંબંધ છે, એતો હું માનું છું, શ્રીયુત મુનશીએ પોતાનો માનસદાઅનો નિયમ સાખીત કરવા યોગ્યે હશે !

ગુજરાતના નાય પછી તેની હરોળમા મૂકી શકાય એવી નવલકથા શ્રીયુત મુનશીએ નથી લખી એમ ધણા ટીકાકારો માને છે. અને આ વાતોની ગુજરાતના નાય સાથે તુલના અહીં નથી કરી શકતા પણ આ નવલકથા શ્રીયુત મુનશીની શક્તિનો એક સારો નમૂનો છે એમા શક નહિ. તેમની બધી વાતોમાં કાર્યવેગ સારો હોય છે, અને કાર્ય શરૂથી જ ચાલવા માટે છે, તેમ આમા પણ થાય છે. લગભગ દરેક પ્રકરણમા કંઈક ને કંઈક ચમત્કારક કાર્ય છે જ પાત્રોની સંકુલતા, તેમની કાર્યશક્તિ, તેમનું બલ, પ્રસંગની વિચિત્ર ઘટના, વચ્ચેનો કટાક્ષ હાસ સર્વ તેમની વાતોનાં લક્ષણો આમાં છે.

શ્રીયુત મુનશીનાં પાત્રો હમેશ જીવતા જાગતા લાગે છે, અને પોતાના જીવરાપણાથી તરવરાટથી આપણને ચક્રિત કરનારા હોય છે. તેમની કલ્પના ધણાં પાત્રો ધડી શકે છે એ પણ ખરું પણ તેમના પાત્રો દેખાય છે તેટલી વિવિધતાવાળાં નથી. તાત્કાલિક નિશ્ચય કરી ધા કરનારા પાત્રો તેમનામા ધણા છે. તે બધામાં બેદ સ્વભાવનો નથી, પ્રસંગનો છે. પ્રસંગ જુદો હોવાથી એક પાત્ર એક રીતે ધા કરે, બીજું બીજી રીતે કરે પણ બન્નેનો સ્વભાવ જુદો નથી હોતો. એટલે તેમની વિશિષ્ટતા પ્રસંગો ધડવામાં મુખ્યત્વે છે અને તે પણ મારામારીના.

આ સિવાય 'રદના વરસમાં વાતોના ધણાં પુસ્તકો લખાયાં છે. તે બધાનો નામ-નિર્દેશ ન કરું તો એ લેખકો મને માફ કરશે એમ આશા રાખું છું લોકોમાં વાતો વાંચવાનો રસ વધતો જાય છે. એ વાતો વાંચનારો વર્ગ પણ વધતો જાય છે, અને તેની ખપત પૂરી પાડવા વાતો લખનારો વર્ગ પણ વધતો જાય છે. તેમાંની કેટલીક અંગ્રેજી, બંગાળી, રશિયન વાતોના પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ તરજુમા હોય છે. તરજુમામા પ્રસંગ કે પાત્રોના નામોનો કશો પણ ફેર ન કરવો જોઈએ એમ હું માનું છું, આવા ફેરફારો કરવાથી વાચકની રસજ્ઞતા ખગડે છે. ગમે તેવી વાતોમા પણ તે સમાજની ખરી વાસ્તવિક સ્થિતિની ભોંય હોય છે, અને એ ભોંય તેના પાત્રોથી જુદી પડી શકતી નથી. પાત્રોનાં નામો ફેરવવાથી ગુજરાતી પાત્રો પરદેશી ભોંય પર રજુ થાય છે, અને વાચનારની નજર આગળ ખોટો ભાસ, અપચાર્ય 'ફર્સન' કરાવે છે, તેથી ચિત્રની એકતા તૂટે છે અને રસભંગ થાય છે. આવી વાતો વાંચવાથી પછી સાચી વાતો સમજવાની શક્તિ પણ કુંઠિત રહે છે. આવી વાતોનું મૂળ જેમ વધારે પરદેશી તેમ અનુવાદ વધારે હાનિકારક. આ સંબંધી મારા વિચારો 'મુંબઈ અને બીજી વાતો' અને 'પુષ્પાં-જલિ' ની પ્રસ્તાવનામા મેં રજુ કર્યાં છે.

પણ હજી કયાં સુધી આપણે આમ પરદેશી વાતોના અનુકરણો કર્યાં કરશું. બાવાનતરો કરવા હોય તો તો સુરોપના ઉત્તમોત્તમ ગણ્યોતા અમર કલાવિધાયકો શેક્સપીઅર, હોમર, ગેટ્ટે એવાના કરવાં જોઈએ. તેને બદલે નાના નાના કણુજીવી કણુગા સાથી લાવી આપણી ભૂમિને ભારે મારવાનો શો અર્થ છે ? હું નથી માનતો કે આપણા પદવીધારીઓ અને અન્ય લેખકો સ્વતંત્ર વાતો ન લખી શકે. સ્વતંત્ર પ્રયત્ન ન કરવાનું કારણ તેમનું અધૈર્ય-વાતો લેખક યવાની જિતાવળ, સ્વતંત્ર સર્જક શક્તિની અછદ્દા, અને સ્વભાષામા વિચારો પ્રકટ કરવાનો અનશ્વાસ છે. તેમાંથી સ્વભાષાનું કારણ તો હવે ઓછું થતું જાય છે. અત્યારના ૧૬ વરસની નીચેના વિદ્યાર્થીઓ પણ નિઝરનાથી સ્વચ્ચતાથી શુદ્ધ ગુજરાતીમા વાત-ચીત અને ચર્ચા કરી શકે છે. બાકી રહ્યું અધૈર્ય તે તો મેજે ટાળવું જોઈએ. અને જે ધણાય

લેખકોનાં અતુકરણો આપણા અતુકારો કરે છે, તેમની બધાની છુદ્ધ અને કદાચ સામાન્યથી બાળે જ ચડતી હોય છે. આ આત્મનિર્ણયના જમાનામાં આવી સાધારણ વાર્તાઓ પણ પહેલેથી લેતાં આપણે શરમાવું જોઈએ. સ્વતંત્ર લખના કદાચ ઉત્પન્ન થાયું યશે, પણ તેથી જે યશ મળશે અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ યશે તે અતુકારના પ્રયત્નોથી કદી યશે નહિ.

અને આ કદાચના પ્રધાન સાહિત્ય વિશેનું મારું વક્તવ્ય બંધ કરતા મારે એ શબ્દો નાટકો વિશે કહેવાના છે. આપણા જુવાન સાદસિકવર્ગનું ધ્યાન હું નાટકલેખન અને નાટ્યકલા બે તરફ ખેંચું છું. એ આપણે આજે કરીએ કે ન કરીએ, પણ સાહિત્યનું ભવિષ્ય નાટક છે. વસ્તુને પ્રત્યક્ષ કરવાને તેના જેવું બીજું બળવાન સાધન નથી. લોકોને કેળવવાને, તેની લાગણીઓ સમૃદ્ધ કરવાને, તેની ગ્રામ્યતા શુદ્ધ કરવાને, તેમને અન્યનાં ચિત્તો સમજતા કરવાને, એક જ લાગણીનો અનેક હૃદયમાં એક સાથે જુવાળ લાવવાને, રંજૂમિ જેવું બીજું સ્થાન નથી. નાટકલેખન અને નાટ્ય બન્ને કેળવાયેલાઓએ હાથ કરવાં જોઈએ. રંજૂમિ ઉપર યતા ખાસિય તમારાઓ એક જ મપાટે કાઢી નાંખવા જોઈએ અને નાટકની રીતિઓના અનેક પ્રયોગો કરવા જોઈએ. નાટકકાર જેટલો કોઈ સાહિત્યકાર પોતાના લાવકોની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ બાધી રાકતો નથી, અને નાટક જેટલું તરત યશ અને ધન આપનાર બીજું કોઈ સાહિત્યનું એક નથી. આપણા પદવીધરાએ દૂર રહ્યાં રહ્યાં લોકોની કે નડોની રસજ્વલિની નિદા કરવા કરતાં આપણા જીવનના પ્રભોનો અને મોડમાનસનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને સફળ યતા સુધી પ્રયત્નો ઉપર પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. અરુ.

કદાચના સાહિત્ય છોડી આગળ જતા, સાહિત્યસંસદ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ ગુજરાતી સાહિત્યનો મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાહ એ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે. આવડાં મોટા પુસ્તકોની અહીં પૂરી સમાલોચના રાક્ય નથી. આપણા સાહિત્યમાં સાહિત્યના ઇતિહાસનું આવડા કદનું આ પ્રથમ જ પુસ્તક છે. કદાચ અનેક કૃતિઓના સંકલનથી થયેલું આ પહેલું પુસ્તક છે. સાહિત્યને અમુક પ્રવાહોની દૃષ્ટિએ જોવું તે યથાર્થ છે. પણ પ્રવાહોનું વર્ગીકરણ કેવું કરવું એ ચર્ચાનો વિષય છે. આ પુસ્તકમાં મુખ્યત્વે કાવ્યમાં વહેતા સૂક્ષ્મ વિચાર કે લાગણીમય વિચાર કે ફિલસૂફીના પ્રવાહો લીધા છે, જેમકે સંસ્કૃત સાહિત્યના આંદોલનો, જૈનોનું સાહિત્ય, મુસલમાન જેવા પરસંસ્કારનો પ્રવાહ, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય, ભક્તિનું સાહિત્ય વગેરે. વર્ગીકરણની યોગ્યથોગ્યતા તો અધોગચાળી સમગ્રમ તેવી બીજા કથાથી ન સમગ્રમ. અને સાહિત્યનું એક પણ તાર્કિક વર્ગીકરણ થવું શક્ય નથી, કારણકે તેનું સ્વરૂપ બાહ્યકારથી તેમ જ તેના અંતરતત્ત્વથી નક્કય છે. પણ ઉપરના વર્ગીકરણમાં સાહિત્યના બાહ્યકારને ગૌણ કે નહિ જેવું સ્થાન મળે છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. અલગ અલગ સાહિત્ય આંતર બાવોનું પ્રકટીકરણ છે, પણ તે સાથે તે બાલજીવનની જરૂરિયાતો સાથે પણ બંધ બેસતું યઈ ગયું હોય છે, અને સાહિત્યના સ્વરૂપધટનમાં આ બાલ રચિતિ પણ ધણે અંશે કારણભૂત હોય છે, જેમકે ગુજરાતની માણુભટ્ટની સંસ્થા. કવિઓના આખ્યાનોના વસ્તુને એક બાજુ કૃષ્ણભક્તિથી તમે ખુલાસો કરો તેવો જ બીજા બાજુથી માણુની સંસ્થાથી કરવાનો છે. માણુને લોકજીવનમાં એક સ્થાન હતું અને તેની જરૂરિયાત પૂરી પાડવા આખ્યાનો થોડા થોડા ફેરફારવાળા બોલાયા જ કરતાં. આપણે જેને કાવ્યચોરી, ગણીએ

તે માણુની સંસ્થા જોતાં ચોરી જ નહોતી. અને એકને એક અર્થવાળા કથા પણ તાત્ત્વિક ફેરફાર વિનાના અનેક કાવ્યો થતાં તેનું કારણ આ માણુ છે. તેવી જ રીતે સાગ્રે ભજનો ગાવાની પદ્ધતિ, સવારે પરભાનિયાં ગાવાની પદ્ધતિ, લક્ષ્મીના કે ધીરિયાના ગીતો, ચૌર્યની વાર્તાઓ, હવેલીમા ગવાતાં ગીતો વગેરેનું આદેશ્ય, એકરૂપતા વગેરેનો ખુલાસો આ સાહિત્યની પરંપરાથી કરવાનો છે. સાહિત્યના આ પણ પ્રવાહો કહો કે, ધોરિયા કહો, પણ સાહિત્યના ઇતિહાસમા તેના પર પણ પૂર્ણ ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે.

આ મોટા પુસ્તકમાં સમયના વિભાગો શ્રીયુત કેશવ દ કુવના વિભાગોને અનુસરીને કર્યા છે. પણ પ્રાચીન ગુજરાતીથી ઇતિહાસ શરુ કરવાને બદલે મધ્યકાલીન ગુજરાતીથી શરુ કર્યો છે પુસ્તકના જુદા જુદા પ્રકરણો જુદા જુદા લેખકોને સોંપાયાં છે, પણ તે બધામા કોઈ એક જ યોજના અનુસર્યૂન દેખાતી નથી. દરેક પ્રકરણનો વિસ્તાર પણ તેના વિષયની મહત્તા સાથે કોઈ પ્રમાણુ ધરાવતો નથી અને બધા જુદા જુદા પ્રકરણો ડખાવવા પહેલાં કોઈ પણ એક યોગ્ય જોઈ ગયો નથી. અર્થાત્ અંધમા પ્રકરણોના વિષયો નક્કી કર્યા તે સિવાય કશી યોજના નથી. જાણે જુદા જુદા લેખકોના લેખો ભેગા કર્યા હોય એવું છે. આમ થવાથી એક જ બાબત ઉપર લેખકોના મતો વિરુદ્ધ પડ્યા છે, જેમકે ૫. ૨ ઉપર શ્રી જયોતીન્દ્ર દેવે કહે છે કે "જૂની ગુજરાતીમાં જૈન કે વેદમાર્ગી કે ભેદ અણુવાનો નથી." તો ૫. ૧૪મે શ્રીયુત હીરાલાલ પારેખ જૈન અંધકારોની બાબા જુદા ચર્ચ તેના ઐતિહાસિક કારણો આપે છે. વળી શ્રીયુત હીરાલાલ ૫. ૧૩ મે ગુજરાતના છેલ્લા બાદશાહ બહાદુરશાહનો અંત શીરંગીએના કાવત્રાનો તે ભોગ ચર્ચ પડ્યો તેથી આજો એમ લખે છે, ત્યારે ૫. ૨૬ મે શ્રી વિજયરાય વૈદ તેણે આખરે આપખાન કર્યો એમ ખતાવે છે. વળી શ્રી વિજયરાય, વલ્લભ મેવાડો (સં. ૧૭૫૬-૧૭૯૩) અને તે પછીના યુગવાળા ગોવિંદરામ (સં. ૧૮૩૭-૧૮૭૦) તથા કૃષ્ણારામનાં કળિકાળનાં વર્ણનો ઉપરથી અનુમાન કરે છે કે એ સમય અંધાધૂંધીનો હોવો જોઈએ "કેમકે ખસુમ કરીને કર્ણાકાળને જ કોઈ કવિએ આ યુગની પહેલા કે પછી અલગ વિષય તરીકે સ્વીકાર્યો નથી." પણ ૫. ૧૨૯ મે શ્રીયુત મોહનલાલ દેસાઈ, હીરાનંદસરિફત કવિકાળનો ગણ સં. ૧૪૬૫ મા લખાવાની નોંધ લે છે આ વિસંવાદો સહેજે ટાળી શકાયા હોત. આનું કારણ ધણે મોટે ભાગે આપણું સર્વનું ગુજરાતના ઇતિહાસનું અજ્ઞાન છે. ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિરે ગુજરાતના ઇતિહાસની સામગ્રી ભેગી કરી તે પર દિખ્પણુ આપવાની યોજના કરેલી પાર ન પડી તે અત્યારે સખેદ માદ ખાવે છે. પણ તે સંસ્થા ન કરી ચાકી તે હજી દરકોઈ બીજી સંસ્થા કરી શકે એમ છે.

અને સાહિત્યના પ્રવાહો આપવાના હોવાથી દરેક લેખકે પોતાને ઠીક પડે ત્યાંથી તે પ્રવાહનો ઇતિહાસ શરુ કર્યો છે. અને તેને સોંપી દૂર પૂર્વ કાલમા શ્રીયુત મુનશી પોતે લખ ગયા છે. ભક્તિનો ઇતિહાસ તેમણે વેદથી શરુ કર્યો છે અને પછી આગવત અને શેવ મતો, દક્ષિણનો પ્રપતિ સંપ્રદાય વગેરે સર્વની ચર્ચો આમાં કરી છે. અર્થાત્ વિષયને

૧ કેશવ કૃતિમા આવડું " હાય હાય રે હિંદુપણું જાય હાલું " એ અને હાલનો જમાનો પાપી યઈ ગયા છે એવો મતલબનું બધું રેલવેમા અને શેરીઓમા વેચાણ સાહિત્ય (I) કવિકાળનું જ છે. આપણે તેની નોંધ નથી લેતા એટલું જ.

દેશ કે કાલ કલાની, સીમા નથી રહી. અસ્તુ. પણ આ વિષયની ચર્ચામાં પણ શ્રીયુત મુનશીએ, ભક્તિ એક કામજન્ય વિકાર છે એવો, માત્ર થોડા માનસશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારેલા, અને હવે વધારે વધારે શકારપદ થતો જતો સિદ્ધાન્ત ગંભીર રીતે પ્રતિપાદિત કર્યો છે, તે અસ્થાને છે. એની લાંબી ચર્ચા અત્ર શક્ય નથી. માત્ર એટલું જ કહીશ કે એને બદલે તેમણે બીજાં કેટલાંક વિદ્વાનો વધારે ચર્ચ્યા હોત અને તેનું સવિસ્તર સમર્થન કર્યું હોત તો વધારે સારું. નરસિંહ મેતાના કાલનિર્ણય સંબંધી એમનો મત મને એટલો જ ચર્ચાર્પદ લાગે છે. પણ તે સંબંધી ચર્ચા શ્રીયુત દુર્ગોશંકર શાસ્ત્રીએ પ્રસ્થાનમાં આ પહેલાં કરી છે, એટલે તેના પુનરાવર્તનની જરૂર નથી.

આમ આ સાહિત્યનો ઇતિહાસ અનેક દૃષ્ટિએ ડીકાપાત્ર હોવા છતાં તેની પ્રસિદ્ધિ માટે સાહિત્યસંસદને અભિનંદન ધટે છે આવા મહાન પ્રયત્નોનો નિકાલ કામ શરૂ કરવાથી જ કોઈ દિવસ પણ આવે છે. એ ખરેખર શોચનીય છે કે તેમને આ કાર્યમાં એટલોજ સહકાર નહિ, મળવાથી કાર્યની પદ્ધતિ ફેરવવી પડશે.

આ પ્રયત્નની સાથે મૂકી શકાય એવો બીજો પ્રયત્ન વિદ્યાપીઠનો જોડણી કોષ છે. કોષ તો નાનો છે, તેમાં માત્ર શબ્દોની જોડણી જ આપી છે, અર્થ. પણ આપ્યો નથી, (અર્થ સાથે કોષ અત્યારે તેમના તરફથી તૈયાર થાય છે) છતાં તેને આવો પ્રયત્ન કર્યું હું તેનું કારણ એ છે કે જોડણીનો પ્રશ્ન ગચ્છાઈ ચર્ચાઈને અત્યારે ખરેખર મહત્વનો થઈ ગયો છે અને ઘણા વિદ્વાનો આનો અંત આવે એમ ધ્રુવે છે. આ જોડણી કોષ ઉપરથી કેટલાંક વિદ્વાનોનું જોડણી સંબંધી એકમત્વ કરવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રયત્ન થયો હતો પણ તેનું કાંઈ ફળ આવ્યું નથી. આ કોષ તરફ સર્વ સાહિત્યકારો અને સાહિત્ય સંસ્થાઓનું હું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું આમાં પણ રખડતો નથી એમ નહિ, પણ તે માત્ર સરળચૂકના છે તેના જોડણીના સિદ્ધાન્તો જોશો તો એકાદ ઉપર જ વિદ્વાનોનો મતબેદ જણાશે વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સભામાં તો માત્ર હું ની જોડણી સંબંધી જ એકમત્વ નહોતું થઈ શક્યું એમ મને સ્મરણ છે અજ્ઞાન સાહિત્યમાં કોઈને અમુક કરવાની ફરજ ન પાડી શકાય પણ ભાષામાં વ્યવસ્થા લાવવાની દૃષ્ટિએ આનો વિચાર કરવાને હું લીનવું છું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના જ પુસ્તકો ભા. તેમાં જોડણીની કેટલી અવસ્થા છે તે જુઓ. યુ તેમાં લખે છે તે દરેક લેખકને જોડણીનો અમુક આગ્રહ છે માટે આ જોડણીની અતંત્રતા આવે છે ? માત્ર એ કે ચાર જ વિદ્વાનો પોતાની જોડણીને માટે આગ્રહી છે, બાકી ઘણાખરા લેખકો તો અત્યારે જોડણી વિશે જરા પણ ધ્યાન આપ્યા વિના લખે છે. તેમને મારી વિનંતી છે કે તેઓ વિદ્યાપીઠની જોડણીના નિયમો જુઓ, અભ્યાર સૂધી પોતે કરેલી જોડણીની અતંત્રતા જુઓ, અને પછી છેવટ બીજું કાંઈ નહિ તો વ્યવસ્થાની ખાતર પણ તે જોડણી સ્વીકારવામાં શો વાધો છે ને વિચારે સરત્રતા અને શાસ્ત્રીયતા બંને એવી દૃષ્ટિઓ છે કે તેને ક્યાંક નહિ ને ક્યાંક અવગામ પડે જ, છતાં બંને વચ્ચે સમાધાન કરવાની જરૂર છે જ, અને એ સમાધાન વિદ્યાપીઠના નિયમોમાં થતું હોય તો શા માટે આ અતંત્રતા આપણે ચાલના દેવી ? શ્રીયુત મુનશીનાં પુસ્તકો જુઓ, જોડણીની કેટલી અવ્યવસ્થા ? 'કાકાની શરણી' માં અનેક રથને જ્યાં જોઈએ ત્યાં અતુસ્તાર નથી, ન જોઈએ ત્યાં છે. ઉ એટલા હસ્ત અને ઇ એટલા દીર્ઘના લશ્કરી નિયમથી મધ્યકાલીન

ધર્મિદામની જોડણી કેટલી વિરુધ્ધ બની છે? 'શ્દિ' ને બદલે 'રુદી' 'રુપ' ને બદલે 'રુપ'! આ અતંત્રતા એટલી ભયંકર છે કે ધણાખરા લેખકોના લેખોમાં તો જોડણીની દૃષ્ટિ પણ રાખી શકાતી નથી. સાહિત્ય સભાએ આ જોડણી સ્વીકારી છે. અને ખીજ સર્વ સાહિત્યસંસ્થાને અને સાહિત્યકારોને હું આ જોડણી સ્વીકારવા વિનંતી કરું છું.

આ સિવાય સાહિત્યના અભ્યાસને ઉપકારક એક બે ચોપડીઓનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આમા શ્રી અંબાલાલ બાનીનું દરિલીલા ધોડપ કલાનું ટિપ્પણ, શ્રીમુત મજમુદારનું પંચદંડ સટિપ્પણ, અને શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સંવાના દરલલિખિ! પુસ્તકોની યાદી આવે છે. આનું કામ એકદમ લોકપ્રિયતા મેળવી ન શકે પણ સાહિત્યના અભ્યાસને ઘણું ઉપકારક છે અને ઘણી જ ધીરજ અને શ્રમની અપેક્ષા રાખે છે. આ પછી હું બાલસાહિત્ય લઈ છું.

આજ કાલ બાલસાહિત્ય ઘણું બદલ પડે છે, અને ખરે છે પણ સાફ, એમ ગણાય છે. બાલસાહિત્ય બદલ પાડનારી મંસ્થાઓ ઘણી છે. બાલસાહિત્યમા બહુ નાનાં પુસ્તકો બદલ પાડવાના હોય છે એટલે તેની સંખ્યા તો ઘણી થાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ તે બાનમા લેતાં પણ આ સાહિત્ય દીક બદલ પડે છે. લોકોને ચાલુ સંસ્કારી કેળવણીનો અસંતોષ છે. પોતે પોતાની સ્થિતિથી ગાંસેતુટ છે એટલે પોતાની અપૂર્ણતા અને ચાલુ કેળવણીની અપૂર્ણતાથી પોતાના ફરજદેને મુક્ત કરવા સમજી માખાપો સાહિત્ય લે છે. અસહકાર શરૂ થયો, રાષ્ટ્રીય કેળવણી શરૂ થઈ, ત્યારથી આ અસંતોષ વધારે તીવ્ર થયો અને તેની સાથે જ બાળકોની કેળવણી સારી કરવાની ચીવટ પણ વધી. આ કારણથી બાલસાહિત્ય દીક ખરે છે. આ બધું ખરૂં છે તેમ છતાં ખપતના પ્રમાણ જેટલી જ એ ચીવટ વધી છે એમ નથી. દરેક માણસને, પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણે, અમુક રકમ એવી હોય છે જે પોતે વિચાર કર્યા વિના વાપરી નાખે છે. સામાન્ય રીતે પહેલાં ન્યાં પાંચ વપરાતી ત્યાં દાલ પૈસો કે આનો વપરાય છે એ તો ઘણા જાણે છે. એક સામાન્ય માણસ મિત્રને આ પાવામાં જે ત્રણ આના ખરચના, ટૂંકમા ચુસાફરી કરતા જે ત્રણ ટિફીનો ભોજન, નાટક સિનેમામાં અમુક રકમ ખરચનાં વિચાર નથી કરતો. આવાં ખરચથી દરેક માણસને અમુક રકમ વિચાર કર્યા વિના ખરચવાની ટેવ પડી જાય છે. તે રકમ નીચેની ચોપડીઓ પણ લાગમાં આવે તો તે લઈ લે છે. એક માણસ કડકે કડકે વાતોની આઠ આઠ આનાની દસ ચોપડીઓ વરસમા લેશે. પણ તેજ માણસ વિચાર કરીને ત્રણ રૂપિયાની સારી વારતાની એક ચોપડી નહિ લે. કારણ કે તેને આઠ આના ગમે તેટલીવાર અવિવેકથી ખરચવાની ટેવ છે, પણ ત્રણ રૂપિયા વિવેકથી ખરચવાની ગમ નથી. લોકોની આ ટેવ પારખી શકે તે કેવડી ચોપડી કરવી અને શી કિંમત રાખવી તે સમજી શકે. આપણું ઘણું ખરું બાલસાહિત્ય અને સોબુ વાતોસાહિત્ય આ અવિવેકી ખરચની સીમાની અંદર આવે છે મારે ખરે છે. પણ આ બામત તો બધા દેશોમા આમ જ હોય છે. આપણે ત્યાં બીજા દેશો કરતાં વિવેકી ખરચ કરનારની સંખ્યા ઓછી છે, અને ગરીબાઈને લીધે ખરચની મર્યાદા હુંફી છે એ જ નોંધવા જેવું છે.

બાલસાહિત્ય પ્રકાશનની અનેક સંસ્થાઓ છે. લગભગ દરેક બાલ કેળવણી સંસ્થા કંઇકે કંઇકે કરે છે. તેમાં મુખ્ય શ્રી દક્ષિણામૂર્તિભવન અને ગાંધી સાહિત્ય મંદિર છે. દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના બાલ પુસ્તકોમાં 'બાલ સાહિત્યમાલા'ના મણકા છે. મણકાનાં વિષયની

પસંદગીમાં એ સંસ્થાનો બાલ માનસનો અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. આમાં વરતો, શાસ્ત્રીય જિજ્ઞાસાના પ્રશ્નો અને તેના જવાબો, બાલનાટકો, સાદી વાર્તા, કવિપત્ર કે સાચાં સાદાં વર્ણનો, પ્રાસમય જોડકણાં, હરિશ્ચન્દ્ર જેવી પુરાણ વાર્તા, અને કાકાસાહેબના 'ઓતરાતી દિવાલો'ની સાદી આવૃત્તિ, અસ્પૃશ્યતા^૧ વગેરે ઉપર સાદી ભાષામાં લખેલું છે. બાલકોને વાંચતાં આવડતાં જ એક નવી ભૂખ ઉઠે છે, અને સમજીને અને નહિ સમજીને પણ, તેને ધણું વાચવા જોઈએ છીએ. આ ભૂખનો લાભ લઈ તેનામાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જિજ્ઞાસા અને રસવૃત્તિ અગૃત કરી દેવી જોઈએ, અને તેની બાલ કદપનાને રીઝવીને, બલવાન કરીને સંતોષાવી જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ આ બાલ સાહિત્ય ઉપયોગી છે. 'ગાંધીવનું બાલસાહિત્ય ધણેખરું યેગાળી, કે અંગ્રજીમાંથી ભાષાન્તર છે અને જરા મોટી ઉંમરનાં બાળકો માટે છે. પણ તે આપણી જ ભાષામાં કહેલું છે અને બાળકોને રસ પડે તેવું અને ખરેખર રમુજી છે. તે સિવાય જુગતરામના માંધીજી અને પ્રદ્લાદ શ્રીયુત ગોવિંદરામ ઠાકરનો 'ખયુ' શ્રીયુત વલ્લભદાસ અક્કડના 'બાલપત્રો' વગેરે સાહિત્ય પણ આ વરસમાં બહાર પડ્યું છે. દરેક પુસ્તક ઉપર જુદુ જુદું કહીએ તો જગા. ધણી રોકાય એટલે આ પ્રકારના સર્વ બાલ સાહિત્યની સામાન્ય દૃષ્ટિએ જ સમાલોચના કરું છું. દરેક લેખક યથાયોગ્ય તે સમજી લેશે એમ આશા રાખુ છું. શ્રીમતી તારા બહેન મોડકની ચોપડીઓમાં બાલક તરફની નિર્દોષતા મીઠાશ અને બાલ માનસને અનાવાસે, કદાચ સ્પષ્ટ વિચારની પણ જરૂર પિના, અતુલ જ ચવાની ગૂઢ શક્તિ છે. એમના સ્વસ્થ અને હાલપણ બરેલા બાલપ્રેમ તરફ બાલસાહિત્યના સર્વ લેખકોનું ધ્યાન ખેંચવા રમ લઈ છું. પણ તેમની જન્મભાષા ગુજરાતી નથી એટલે કેટલાક ભાષાના દોષો તેમનામાં આવી જાય છે. 'ભાષાને શોભા આવે છે તેમ જ જોર આવે છે' એ ખોટું ગુજરાતી છે 'ભાષાને જોર આવે છે' એ તો કંઈક વિપરીત અર્થ સૂચવે છે 'ભાષામાં જોર આવે છે' એમ જોઈએ. 'ફેડો મારીને બાહુ મારી પાસે ગયો' ત્યાં 'ગયો'ને બદલે 'આવ્યો' જોઈએ.

આપણે ત્યાં હજી બાલોચિત ભાષા ખેડાઈ નથી. જ્યાં આધુનિક ગદ્યને જ પૂરી સહી થઈ નથી, ત્યાં બાલોચિત ગદ્ય હજી કેળવાયુ ન હોય તો નવાઈ નથી. બાલસાહિત્યની ભાષા સાદી સરલ અને ધરગથુ જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત સાચો છે અને શ્રીયુત ગિજુ-લાલજી આ દિશામાં પ્રયત્ન ચારુ કયો ત્યારથી દરેક બાલસાહિત્ય લેખક તેમને પગલે આશુભો લાવવા મથે છે. પણ તે સાચે જોતું જોઈએ કે સાદી સરલ અને ધરગથુ ભાષાને પ્રાતિક કે અશ્લીલ ચવાની જરાએ જરૂર નથી બાલભાષા પણ શિષ્ટ હોઈ શકે અને બાલકને નાનપણથી શિષ્ટ ભાષાનો પરિચિત કરવો મારુ છે. બાલકોના ધરમાં, અને ખાસ કરીને માતા અશિક્ષિત હોય ત્યાં, અશિષ્ટ ભાષા બોલાતી હશે, અને તેથી બાલકો તે વધારે સમજતાં હશે, છતાં લેખની ભાષા તો શિષ્ટ જ હોવી જોઈએ. શિષ્ટ ભાષા બાળકો સમજતાં નથી એમ તો છે જ નહિ. ભાષાને શિષ્ટ કરવાથી તેની ધરગથુ સાદાઈ અને તેનું સાદું બળ જરા પણ લોપાતુ નથી. જેમ બાળકની સાથે, તે સમજે અથવા ખુશ થાય, એટલા માટે કાંઈ બોલવાની જરૂર નથી, તેમ જ તેની સાથે બોલવામાં અશિષ્ટ ભાષા વાપરવાની જરૂર

^૧ જેઠે નામના જળચર પ્રાણીનું લોહી યજું લોતુ નથી. તે પ્રાણી સ્તનવાળું અને ગરમ લોહીવાળું છે. તેમજ 'ગુચકન્દને મારી ફૂજ ત્યાં (ત્રિવનારમાં) સતયા હતા' એ ખોટું છે.

નથી આધારે લેખન વાચન ફેલાવાથી ચરોતર સુરત કાઠિયાવાડ વગેરેની પ્રાતિક્રિયા પસાતી જાય છે, અને આખા ગુજરાતને માટે એક શિષ્ટ ભાષાનું રૂપ ધરાવું જાય છે, ત્યાં આ જુદા બારણેથી પ્રાતિક્રિયા દાખલ કરવી અનિષ્ટ છે. અને આ પ્રાતિક્રિયા પેસવા માટે તો તેને પાર જ નહિ આવે. ચરોતરવાળા 'લેખકો પેપરો' કહેશે, તો સુરતવાળા 'લાઇવા' 'લાખ્યા' કહેશે તો કાઠિયાવાડી વળી જુદું જ કહેશે. આ બધી પ્રાતિક્રિયા ભાષામાં ફરી ધુસાડવી ન જોઇએ.

બાલસાહિત્ય અસ્વીક જે રીતે થાય છે. એક એ કે કેટલીક બાલવાર્તામાં અને બાલ જોડકણમાં અસ્વીક શબ્દો આવે છે. આવા જોડકણાં ભાષામાં રાખવાની જરૂર નથી. અલબત્ત બાલકો સામાન્ય રીતે આવા શબ્દો વાપરતા હોય છે પણ તેનું કારણ એ જ કે એની અસ્વીકતા પારખવા જેટલી તેમની રસરૂચિ સૂક્ષ્મ થઈ હોતી નથી. અને બીજી રીત એ કે બાળકોનું શરીર સાફ રાખવાની શિખામણમાં કેટલાક અસ્વીક શબ્દો વપરાય છે. હવે એ ખરૂં છે કે બાળકોને શરીરના મળ ધોવાની વાત કરવી જોઇએ. શરીરના મળની કે શરીરની વાત જ ન કરી શકાય એવી સૂઝ પેદા કરવાથી બાળકોને બિવિધમાં ધણું નુકસાન થાય છે એ ખરું. વળી શરીર તરફ પણ સૂઝ કે અસ્વીકતાની પાર જતી શુદ્ધ સામ્રોધ દર્શિ હોઇ શકે એ પણ ખરું. પણ આ કોઇપણ કારણથી અસ્વીકતાનું સમર્થન થતું નથી. પ્રથમ તો એ કે બાળકોને નાક મોં વગેરે અવયવો સાફ કરવા રૂબરૂ કહીએ અને તેને માટે લખીએ નહિ તો બસ છે. કાંઇ દરેક બાળન લખવી જ જોઇએ એવું નથી. લખવા પ્રમાણે કરવાની વૃત્તિ ધણી મોઢી જગે છે. બાળકમાં તે હોતી નથી. બીજું હમેશા બોલવાની અને લખવાની વસ્તુમાં અને શૈલીમાં એક ભેદ પળાતો આવ્યો છે, તે સાચો છે અને સૂક્ષ્મ કારણોને અવલખીને રહેલો છે. લેખની વસ્તુ વધારે ગંભીર અને ઉપયોગી અને વધારે સારી રીતે કહેલી હોવી જોઇએ. તેમ છતાં જો કાંઈ કહેવા યોગ્ય લાગે તો તે શિષ્ટ ભાષામાં પ્રગટ કરવું જોઇએ 'જાડે જવું' એ બે શબ્દોને બદલે એક ક્રિયાપદ મૂકવાની જરૂર નથી. એવું ક્રિયાપદ ભાષામાં બોલાય છે પણ તે અશિષ્ટ છે, અને 'જાડે જવું' એ કાંઈપણ રીતે ઓછું ધરત્યુ કે સુગમ નથી.

આને જ મળતી એક બાબત કહેવાની છે. સાહિત્ય હમેશા પોતાની રીતિને અને વસ્તુને અનુરૂપ સ્વરૂપ લે છે. કોઇ વાર્તા કહેવાની હોય છે અને કાંઈ વાંચવાની હોય છે. ખતેનું એક જ સ્વરૂપ હોઇ શકે નહિ. ભાટ ચારણો 'સરસ્વતીચંદ્ર' 'પાટણની પ્રભુતા' કે 'હિયા' જેવી વાર્તા કહે નહિ, કહે તો એ જ વસ્તુને જુદી રીતે કહે. તેમ જ ભાટચારણના જેવી વાર્તા આપણે લખવી હોય તો તે જ રીતે કહે છે તે જ રીતે લખી ન શકીએ. વાર્તાની રીતિ બદલાતાં તેનું સ્વરૂપ બદલાય જ. કહેવાતી વાર્તાના નમૂના તરીકે આપણે તેને મૂળ રૂપમાં લખી લઇએ એ જુદો પ્રશ્ન છે હવે ધણીખરી બાલવાર્તાઓ કહેવાતી વાર્તાઓ છે. તેને લખવા જતા તેનું કંઈક પણ સ્વરૂપાન્તર થાય. પરંપરાથી ચાલી આવતી વાર્તાઓ તો જૂની વાર્તાના નમૂના તરીકે એને એ રૂપમાં છાપવામાં વાધો નથી, એટલું જ જ નહિ, એ ને એ રૂપમાં જ તે છાપવી જોઇએ એમ હું માનું છું પણ આપણે જે નવી બાલવાર્તાઓ કરીએ તેને એ કમનની શૈલીમાં ન લખવી જોઇએ વળી એ જૂની વાર્તાના અનામી કર્તાઓ જેટલું, એ શૈલીનું પ્રસૂત પણ આપણને નથી. એ રિમિનિમાં કમસૌચીના

અનુકરણથી વાર્તા ડાહીલો, કે કેટલાક કહે છે તેમ 'આંખડી' થઈ ગય છે. તેમા પણ એવી વાર્તામાં કવિત્વ લાવવાનો, કે ભાવ કે મૃદુતાનો કે બાલકને આકર્ષવાનો એવો કોઈ કૃત્રિમ પ્રયત્ન થાય છે (આવા પ્રયત્નો વિશેષે કરીને કૃત્રિમ હોય છે) ત્યારે વાર્તા ખરેખર જુઝુપ્સાકારક અને છે. 'બાળક તો નિર્દોષ હોય, બાળક તો બહુ લાગણીવાળું હોય, બાળક તો પુષ્પ જેવું સુકોમળ હોય' વગેરે અર્થસંયોના-એકતરશી અતિભાનથી કેટલીએ કૃતિઓ વિરૂપ અને છે.

બાલસાહિત્ય સંબંધી અમુક અમુક દૃષ્ટિબિન્દુ રચ્ય કરવા માટે લાંબી ટીકા કરવી પડી પણ તે ઉપરથી આ સાહિત્યના ગુણ કરતા દોષો વધારે છે એમ વિવક્ષા નથી. તેમના પ્રયત્નના મહત્ત્વને લીધે જ હું વિસ્તૃત ટીકા કરવા દોરાયો છું. બાલસાહિત્યના સર્વ પ્રયત્નો ઉત્તેજનને લાયક છે, અને નેવી ટપ્પના બાલસાહિત્યના પ્રથમ લેખકો તરીકે શ્રીયુત ગિજુ-ભાઈને અને શ્રીમતી તારામહેન મોડકને સર્વથા અભિનન્દન ઘટે છે.

જરા મોટી ઉમરના બાળકો માટેનાં પુસ્તકોમા શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ જાટ (નાનાભાઈ) ના 'સતપુત્ર' કૈર્ણ્ય' તરફ ધ્યાન ખેંચું છું બાળકોને માટે હોવા છતા, સરલ ભાષામાં હોવા છતા, અને ભાષા અને નિરૂપણ આધુનિક હોવા છતા, મહાભારતના કર્ણુના જીવનનું ગૌરવ, બલ, અને હૃદયને જાડું ઉતારી દે તેણ અપૂર્વ કારુણ્ય સર્વ આ નાના પુસ્તકમા છે. હું શ્રીયુત નાનાભાઈને મહાભારતના બીજાં પાત્રો સંબંધી પણ આવા મજાકા પ્રગટ કરવા વિનંતી કરું છું.

દક્ષિણામૂર્તિ ભવને બાળકોનાં માન્યપોને માટે 'વસંત બાલશિક્ષણ પ્રચારમાળા' ના ૧૦ મજાકા પ્રગટ કરેલા છે. હાલનાં માળાપો અગત્યતા કે સારા ઉદ્દેશથી બાલશિક્ષણમાં અને ધરવ્યવસ્થામાં ક્યાં ક્યા બૂલો કરે છે તે શ્રીમતી તારા ખંડેને અને શ્રી ગિજુભાઈએ બહુ સફળ અવલોકન કરી જણાવેલું છે. બધા મજાકા વાચવા જેવા છે પણ 'નવા આચારો' 'તોફાની બાળક' 'દોંગલીની રમત' 'બાળકની આગત પ્રદર્શન,' અને 'બાલ પ્રેમ' તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. 'બાલ પ્રેમ' મા માહીકરો અને આપદીકરી વચ્ચેના આકર્ષણને દ્રોષકને અનુસરીને કરેલો અર્થ મને માન્ય નથી, પણ તેમજો આપેલી સૂચનાઓ સમજીને અમલમાં મૂકવા જેવી છે, તેમા એમતને અવકાશ નથી.

કેળવણીના પુસ્તકોમા 'ધરમા મોન્ટીસોરી' અને ડોલ્ટન પદ્ધતિ' બન્ને દક્ષિણામૂર્તિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે. કેળવણીકારોને એ બન્ને વાચવા જેવા છે, અને અખતરો કરવા જેવાં છે. આ ઉપરાંત શ્રી હરરાય અમુલખરાયનું 'કસરતો અને ડિલો,' શ્રીયુત મૂળજીભાઈ હીરાલાલ ચોકસીનું નવીન વ્યાકરણ ભાગ ૧ સો, શ્રીયુત ગોગીલાલ કેશવલાલ પટવાનું સરળ બાળ અંગકગણિત એ પુસ્તકો નોંધ લેવા લાયક છે.

લોકસાહિત્યમાં શ્રીયુત મેઘાણીના ઋતુગીતો અને ચુંદડી ભા. ૨ જે. બન્ને એમના શોખ અને ઉદ્યોગના દ્રશ્ય છે. દહાડે દિવસે આ કામ તેમને વધારે હાથ બેસતું

૧. ૩૧ મા ગીતમા 'દોડયે પગલું'નો અર્થ સાધારણ કરતા દોડગળું મોટું એમ ક્યાં છે તે ખરો નથી લાગતો. 'દોડયે પગલું' એટલે ધલું જ દૂંડે પગલું, જે પગલું ભવાઈમા અને રામલીલામા ખીર પાત્રો ભરે છે તે. ચલુતરમા 'દોડયે ઘટ' મુદ્રાય છે એટલે એક ઈંટ પૂરી થઈને તેના પર બીજી નથી મુકાવી પણ એક ઈંટ વધારી બીજી અરધી આવે એમ મુકાય છે, 'દોડ આખ' એટલે પૂરી બે નહિ,

બધ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રસ્તાવનામા તેમણે આ જાતના સાહિત્યપ્રવાહોનો કંઈક ઇતિહાસ અને ખીજ પ્રાતોમા તેનાં સ્વરૂપો પણ દર્શાવ્યા છે. અમને માત્ર એટલું જ લાગે છે કે ગુજરાતમાં આવાં ગીતો હજી ઠાકરા લોદણો ધાંચી ગોલાં વગેરે નાતોમાં અને ઇડર વગેરે ડુંગરાળ મુઘકમા અનેક પવાડા વગેરે સચવાઈ રહ્યા છે, તેને માટે ગુજરાતમાથી કોઈ મેધાણી નીકળતો નથી. કે ગુજરાત કાઠિયાવાડનો અલેદ જતાવવા એ કામ પણ કાલા ગુજરાતે શ્રીયુત મેધાણી માટે જ રાખ્યું છે ? શ્રીયુત મતુભાઈ એલ, મેધાણી કૃત 'સુંદરીઓનો શણગાર,' લાલજી મૂળજીભાઈ જોશીકૃત 'કચ્છની લોકકથાઓ,' અને શ્રી ધિરસિંહ બહેરાભાઈ જોશિય સંપાદિત કાઠિયાવાડની દત્તકથાઓ ' અદી નોધવા જેવાં છે.

ગુજરાતમા અને આખા દેશમા રાજકીય જ્ઞાન લોકમાં ઉભય પામવા માડ્યું છે. પણ તેના પ્રમાણમા રાજપ્રકરણી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. આ પ્રકારના સાહિત્યમાં માત્ર સૌરાષ્ટ્રના 'નરવીર લાલાજી' 'અમર મહાજનો' અને બટલર કમિટીનો રિપોર્ટ એ ગણાવવા હોય તો ગણાવાય. પણ પહેલા બે માત્ર જીવન અરિતની દૃષ્ટિએ લખાયા છે, અને છેલ્લું ત્રણેય રાજપ્રકરણી સાહિત્ય છે તે સિવાય 'સરસ્વતી ગ્રંથમાળા'નાં 'અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ', 'કાન્તિ' '૧૮૫૭' અથવા બળવની ખીજ બાજુ' 'છટાલીનો મુક્તિયજ્ઞ' એટલાં ગણાવી શકાય. પણ આમાના કોઈ ખાસ ખરી રાજકીય દૃષ્ટિએ લખાયાં નથી. અને આ સાથે જ ખીજને પ્રકાશન મંદિરો સબંધી પણ મારે કહેવાનું હું કહી દઉં છું. સગભગ દરેક પ્રકાશક સંસ્થા, લોકોમા સાચી દિશાની રુચિ ઉત્પન્ન કરવાને બદલે વર્તમાન રુચિને બાવે તેવું સાહિત્ય આપવા પ્રયત્ન કરે છે અને છુદ્ધિને વધારે તેજસ્વી કરે તેવી સામગ્રી આપવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે લાગણીને મગે તેવું આપવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણે ત્યાં રાજપ્રકરણી બાજતમા માત્ર લાગણી ઉકેરવી એટલું બસ નથી. દરેક માણસે હાલની રાજકીય સ્થિતિ સમજવી જોઈએ, પોતાના હકો શા છે અને શા હોવા જોઈએ, જે હકો છે અને જે નવા લેવાના છે તેનો હેતુ શો છે, અને તેમાંથી સારામાં સારા ફોજો કેવી રીતે લઈ શકાય, લોકલ બોડો મ્યુનિસિપાલિટી વગેરે અર્થ પ્રત્યક્ષ સંસ્થાઓ શું શું કરી શકે, એ સર્વ દરેક માણસને હસ્તામલકવત યજ્ઞ જવું જોઈએ. તે ઉપરાંત આપણી વેપારી અને સામાજિક સ્થિતિ પણ દરેક માણસે સમજવી જોઈએ આપણે સ્વરાજ્ય લઈશું ત્યારે સ્વરાજ્યની સફળતા પણ દરેક સાધારણ માણસની સમજશક્તિ અને બુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખશે પણ આ બધું દીવા જેવું સ્પષ્ટ હોવા છતાં આત્રી સંસ્થાઓ તે દિશામા આગળ જઈ શકતી નથી તેવું કારણ તેમનો કે લોકોનો દોષ નથી, પણ પુસ્તકો ખરીદનાર આલસમનું સામાન્ય અજ્ઞાન છે. જે વિષયનાં ખીજ નાનપણની કેળવણીમા નથી વવાઈ મળ્યા હોતાં તે વિષય ઉપર સામાન્ય માણસ મોટે યજ્ઞ ધંધામા પડ્યા પછી માત્ર વાચનદ્વારા લાગ્યે જ વિચારો બાંધી શકે છે. એટલે હજી આપણા દેશમાં એવી સ્થિતિ છે કે માત્ર પુસ્તકો દ્વારા આ જગતને આપણે એતાવી કે જાગૃત કરી નહિ શકીએ. તેમને જાગૃત કરવાનો ઉપાય તેમના પોતાના હિતની કોઈ વાતોદારા તેમની શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી તેમને કેળવવાએ એક જ છે એ રીતે પ્રજામા

તેમ દોઢે પગલુ એટલે એક પગલુ આપ્યું પૂરૂ થાય પણ બીજું નહિ, પણ તેની સાથે દોઢાય એવી રીતે બીજું પગલુ, 'પોરે પગલુ ભય' એમા સમજમા ધીકે પગલુ લેવા કહ્યું, અને 'દોઢે પગલુ ભય' એમા અતરમા પણ દેશમાં દેશ પગલુ ભરવા કહ્યું છે. લખાઈમાં ધીરલલિત નાયક એવા જ પગલા ભરે છે.

રાજપ્રકરણી સ્વભાવ પેદા થશે, તેમાં આખા સમાજનું—સમષ્ટિનું દિત તે જોનાં શીખશે પછી આ પ્રકારના સાહિત્યનું ક્ષેત્ર ખૂલશે. અસહકારની હીનચાલ આમ આડકતરી રીતે સાહિત્યનું ક્ષેત્ર તૈયાર કરશે, અત્યાર સુધીમા તેણે કંઈ પણ છે તે દરેક પુસ્તક વેચનાર જાણે છે. પણ સમાજના આ નીચામાં નીચા થશે સુધી સાહિત્ય ન પહોંચી શકે તો પણ મધ્યમ વર્ગો સુધી પહોંચ્યાડું જોઈએ. મધ્યમ વર્ગોમાં પણ રાજપ્રકરણી કે રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક કે નગરજનનું સ્વભાવ જોઈએ છે, તે હવે ધીમે ધીમે આવતું જાય છે. એ કામ ખાતરી વેપારી સાહસથી કામ કરતી પ્રકાશક સંસ્થાઓ ન કરી શકે પણ ગુજરાત વર્નોકેયુંલર સોસાયટી જેવી આવું કામ હાથમાં લઈ શકે. અત્યાર સુધી આ સોસાયટીએ મુખ્યત્વે સાહિત્યના વિષયો ઉપર જ વધારે લક્ષ આપ્યું છે. વિદ્યાન અને ઇતિહાસને પણ તે કાર્ય-ક્ષેત્રમા લે છે પણ હજી રાજકારણને તેણે પ્રત્યક્ષ રીતે હાથ ધર્યું નથી, વળી ઇતિહાસના વિષયોમાં પણ તે અંગ્રેજી પુસ્તકોનું માત્ર ભાષાન્તર કરાવે છે. હું આ પ્રસંગે નમ્ર સૂચના કરવાની રજા લઉં છું—જે કે હું જાણું છું કે લગભગ કાયર કરી નાખે એટલી 'નમ્ર સૂચનાઓ' 'જહેરમા કામ કરનારાઓને સાબળવી પડતી હશે—કે આવા વિષયનાં પણ મૌલિક પુસ્તકો લખાવવા તેમણે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેમ કરવાથી પુસ્તકો ઓછા પ્રકાશિત કરાવી શકાશે પણ તેની ઉપયોગિતા ઘણી વધશે. 'રોમનો ઇતિહાસ' અને 'વિચાર સ્વાતન્ત્ર્યનો ઇતિહાસ' બહાર પાડ્યા છે તે આપણા દષ્ટિખિન્નુધી લખાય તો અત્યારે છે તે કરતાં અનેકગણા ઉપયોગી થાય.

કેટલાંક નિબંધાત્મક પુસ્તકોની અઢી નોંધ લઈએ. 'પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ' એ શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુનું જીવન ચરિત્ર છે. તેની વિશિષ્ટતા એ છે કે લેખક શ્રી નર્મદાચંકર બાલારાંકર પંડ્યાએ બંગાળમા ફરી બંગાળી સાહિત્ય જોઈને આ લખેલું છે. 'રકાઈટિંગ અને ખીજ વાતો,' લેખક શ્રી ગમ્મનન ઉ. ભટ્ટ, એમાં રકાઈટિંગ સંબંધી માહિતી હોવા ઉપરાંત કેટલીક મરદાનગીની જાણકો સંબંધી વાતો છે, અને પક્ષીઓના જીવન સંબંધી ખરેખર રસિક માહિતી છે. 'કાશ્મીરથી નેપાળ' એક સાદું મુસાફરીની સગવડ રસ્તા વગેરે માહિતીનું પુસ્તક છે. ગુજરાતી બહેનો પ્રત્યે ત્રણ લેખો 'સદ્ગત સૌ. ચૈતન્ય બાલાના ત્રણ લેખો છે, શ્રીકૃત વિષ્ણુ શામરાવ અને કૃત 'સંગીત પ્રવેશિકા' શ્રી ભાત-ખંડેની શાળાનું સંગીતનું નાનું પુસ્તક છે. શ્રી જગમોહનદાસ ધરમદાસ સંપાદિત 'ભાનુસ્મૃતિ' : સ્વજનને તેમના મિત્રોએ આપેલી શ્રદ્ધાજલ્લિ છે.

હું શરુઆતમા જણાવી ગયો કે સાહિત્યના પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ રાષ્ટ્રીય રીતે સંપૂર્ણ થવું લગભગ અશક્ય છે. તેના દાખલા આ એક વરસમાં પણ અનેક મળે છે. આપણી ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' રોમાં મળ્યું? તે એકલી બૂજોળનું પુસ્તક નથી કારણ કે તેમાં પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન સ્થાનોના નિર્ણયો અને તર્કો છે. તે એકલું ઇતિહાસનું પણ નથી કારણ કે તેમાં વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર પણ પુષ્કળ લખેલું છે. વળા આ ઉપરાંત તેમાં અમદાવાદની સ્થાપત્યકલા ઉપર મનનીય વિવેચન પણ છે. આ પુસ્તક એટલું મોટું છે કે તેની સમાલોચના આખી લેખમાલા વિના કરી શકાય નહિ. તેવી લેખમાલા વસન્તમાં ઘરુ થઈ છે, તેમાથી એક રસિક વિવાદ પણ શરુ થયો છે, અને તેનો જવાબ શ્રીકૃત રતનમણિરાવ પોતે આપવાના છે. અહીં હું તો માત્ર મારો અભિપ્રાય જ નોંધીશ કે સુસલમાન બાદશાહોનું

અનુન અને ધાર્મિક જુલમોનો કયાસ વર્તમાન રિયલિટી ઉપરથી નહિ પણ તે સમયનાં બીજાં રાજ્યોની સાથે તુલના કરીને કાઢવો જોઈએ, અને તેમ કરી જોતાં આ દોષો મુસલમાન આદરાહોના જ અદ્વિતીય નહિ જણાય. બીજું એ કે ગુજરાત પરત્વે તો એટલું સાચું છે કે મુસલમાન રાજ્યોની કારકીર્દીમાંથી, તેમના ગમે તેટલાં અને ગમે તેવા દોષો છતાં, કેમકે પણ આંતરમાન લેવા જેવું નીકળેશે પણ મરાઠા રાજ્યમાંથી કશું નહિ નીકળે — આનાં ઐતિહાસિક કારણો ગમે તે હોય અને તેને માટે જવાબદાર ગમે તે હોય તેની ચર્ચા હું અહીં નથી કરી શકતો. આ પુસ્તકને માટે એટલું જ કહીશું કે તે અમદાવાદ સર્વસંગ્રહ છે, તેમા અમદાવાદ વિશે શું નથી એ જ પ્રશ્ન છે. ગ્રંથમાંથી કેટલાંક પુનરાવર્તનો કાઢી નાખીને અને કેટલોક જાગ દુકાળીને ગ્રંથને નાનો અને જરા સોધો કરી શકાય, પણ એટલી હિતાવળમાં તેઓ આટલું કરી શક્યા એ જ તેમને માટે માન લેવાનું કરે છે.

આવું બીજું પુસ્તક 'સિંહોરની હકીકત' કર્તા સદગત દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ અને સંસ્કૃતો મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ આ પુસ્તકની પણ પદ્ધતિ ઉપરના જેવી જ છે, પણ સિંહોર અમદાવાદ જેટલું અગત્યનું અત્યારે નથી એ મુખ્ય ફરક છે. કાઠિયાવાડના બુદ્ધિજી ઇતિહાસ કે પુરાતન રથજોમા જિજ્ઞાસા ધરાવનારને આ પુસ્તક એટલું જ રસિક લાગશે.

આ પછી આવું જ વર્ગીકરણને મુંઝવે એવું પુસ્તક શ્રીયુત મહાદેવ દેસાઈનું 'ખારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ'. એક વરસ ઉપર બનેલી હકીકતને ઇતિહાસ કહેવાય ? બલે કહીએ. પણ તે પુસ્તક જેટલે અંશે ઇતિહાસનું છે, એટલે અંશે સત્યાગ્રહ લડતના વ્યૂહનું છે, અને એટલે જ અંશે લોકોની અને ખાસ કરીને ખેડૂતોની રિયલિટીનું છે, અને એટલે જ અંશે સરકારની મહેસુલ વહીવટ ઉપર દીકાનું છે. લખિયમા આ પુસ્તક ઇતિહાસ કરતાં આમાના કોષ્ટ પણ એક વિષયને માટે વધારે ઉપયોગી ગણાય તો નવાઈ નહિ. પૂજ્ય ગાંધીજી સાહિત્યકાર નથી પણ તેમણે સમસ્ત જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ મહત્ત્વના ફેરફારો કર્યા છે. તેમા સાહિત્યમા કરેલો એક ફેરફાર એ કે અત્યાર સુધી વિચાર-શીલ વર્ગ, કહેા કે બ્રાહ્મણો, વ્યવહારોપયોગી વસ્તુ વિશે વિચાર ન કરતા, અને કામગાર વર્ગોને વિચાર કરવાનો અભ્યાસ નહોતો, તેથી આપણા વ્યવહારને જીવિતી પ્રગતિ કરવાની તક જ ન મળી. આપણી હાલની રિયલિટી વિશે પણ વિચાર કે ચર્ચા કરતું સાહિત્ય જોશે તો ધણુંખણું અંગ્રેજોનું કે બીજાં પરદેશીઓનું મળશે. ગાંધીજીએ સમસ્ત જીવનમાં મંથન ચલાવી જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓ તોડી, જીવિત ધર્મ લાગણી વગેરેને વ્યવહારમા વહેવાની નવી પ્રજ્ઞાલિકાઓ પાડી. આ પુસ્તક એ મંથનનું પરિણામ છે. તેમા એક બ્રાહ્મણ વિચારકે સમાજના વ્યાવહારિક પ્રશ્નો આધુનિક રીતે વિચાર કર્યો છે. નિઃશસ્ત્ર લડાઈ કેમ થાય, નિઃશસ્ત્ર દેશ પોતાના હક્કો કઈ રીતે માગી શકે, પોતાના નિર્ણયો કઈ રીતે સાચા મનાવી શકે, અનેક સહીયો કન્સાયલો સમાજ થી રીતે પરાક્રમ કરી શકે વગેરે સર્વ હાઈબિન્ડુથી આ પુસ્તક ઉપયોગી છે અને રહેશે.

હજી આ પ્રકારનું એક પુસ્તક છે અને તે ગાંધીજીની આત્મકથા^૧. આને આપણે આત્મકથા કહીએ છીએ, અને એ રીતે તેને જીવન ચરિત્રમાં મૂકી શકીએ. પણ ગાંધી-

છએ પોતે તેને મુખ્યત્વે આત્મકથા ગણી નથી; અને તે જ તેની વિશિષ્ટતા છે. તેઓ તેને 'સસના પ્રયોગો' કહે છે. અને સસના પ્રયોગો બીજા ઉપર યથા મહેલાં પંકા ઉપર જ પ્રથમ થાય છે, માટે તેમને એ પ્રયોગો પૂરતી પોતાની વાત કહેવી પડી છે. સામાન્ય રીતે આત્મકથા લખનારને એ લખવાનો જે હેતુ હોય તે કરતાં આ હેતુ ભિન્ન છે, જુદી જ કાદિનો છે. તેમણે પોતાના જીવનની મહત્તાના આત્મભાનથી આ કથા નથી લખી. તેમ જ પોતાના સમકક્ષીન ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ નાંખવા નથી લખી. તેમ જ સાહિત્યના શોખથી નથી લખી. પણ સત્યાગ્રહ, જેને તેમણે પોતાની જિંદગીનો મહાન ઉદ્દેશ ગણ્યો છે, તેનું નિરૂપણ કરવા લખી છે. સામાન્ય રીતે જે માણસ જીવનની કાંઈ નવી દિલસુરી પોતાને જાડી છે એમ માનતો હોય, તે તેને નિરૂપવા દિલસુરીનું પુસ્તક લખે, પણ સત્યાગ્રહ લખવાની વસ્તુ નથી, આચરણની વસ્તુ છે, એટલે તેનું દર્શિબિન્દુ સમગ્રવ્યાપી પોતે જાત ઉપર કરેલા પ્રયોગનું જ વર્ણન હોય, બીજું શું હોય ? આ દર્શિબિન્દુને લીધે, આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ પણ જગતના સાહિત્યમાં પણ અદિતીય છે. જેનું ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજી ભાષાંતર યદ્યદ્દગરો નકલો પરદેશમાં ખપી હોય એવું આ એક જ પુસ્તક છે. આપણા સાહિત્યના દેશ પરદેશના સાહિત્ય સાથેના સંબંધમાં આપણે જરૂર કંઈ ચકીએ કે "તેવાનાં પાણી મેળે ચડ્યાં."—જે કે પરદેશને મોભ ગણ્યો પડે છે, એ સ્થિતિથી આપણે શરમાવું જોઈએ. મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ આ પુસ્તકનાં અમુક પાનાં પણ એમ. એ. ની પરીક્ષાના ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કર્યાં એ પગલાને માટે તેને અલિનંદન ધરે છે,—જે કે આવા પગલાને આપણે મહાન ગણવું પડે છે એ સ્થિતિથી આપણે શરમાવું જોઈએ.

આ પુસ્તકે જીવનચરિત્ર અને કાયોત્તમક દિલસુરીનું ગણવું જોઈએ. એ આખા જન-સમાજને માટે લખાયેલું છે માટે તે સરલમાં સરલ ભાષામાં અને સીધીમાં. સીધી અને ઝગઝગમાં ઝગઝગ શૈલીમાં લખાયેલું છે. તે અમુક જીવનક્રમની દિશાયત કરવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલું છે તે સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય નરીકે લખાયું નથી. અને છતાં તે સાહિત્ય છે, અને સાહિત્યની જે વધારેમાં વધારે જીવન ઉપર અસર કરવાની શક્તિ આપણે કશી શકીએ, તેટલી બધી લગભગ તેમાં છે. ગાંધીજીના રાજપ્રકરણી વિચારોની સાથે સંબંધ નહિ યદ્યદ્દગરોએ માટે પણ આ પુસ્તક પૂરું આદરયોગ્ય છે.

છેલ્લે હું ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના એટલે દિલસુરીના ગ્રંથો પર આવીશ. ૧૯૨૯ માં જણે કોષ્ટક અકસ્માતથી દિલસુરીના ગ્રંથો સારી સંખ્યામાં બહાર પડ્યા છે. આમાં સૌથી પ્રથમ આપણે શ્રીમાન મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલનાં પુસ્તકો લઈએ. આ ગૃહસ્થ પોતાના બારીસ્ટરીના ધંધા સાથે રાજકીય સામાજિક તેમજ સાહિત્યની પણ સતત સેવા કરી છે દેશકાલના પરિવર્તનથી રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પોતાને રચાત નથી એમ જોઈએ તે પછી તેમણે દેશગ્રંથોનું જ સેવન કર્યું છે. તેમની પ્રકૃતિ છેલ્લી બગડી ત્યારે, તેમની એક ચિન્તા માત્ર પ્રધાનમંત્રી ઉપરની ન્યોતિ પૂરેપૂરી બહાર પડી જાય એ જ હતી. પરમ ન્યોતિના સાનિધ્યમાં એ ન્યોતિકારને ચિરશાન્તિ ધરાવી આપણે આંગળ ચાંટીએ.

વકીલાત કે કારભાર કરતાં સાથે વેદાંતમનન કે ગંભીર સાહિત્ય સેવા રાખવી એ જૂની પ્રણાલિકા હતી. સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ એ પ્રણાલિકાના રાજકોટના અમૃતલાલ અક્ષી, કલ્યાણરાય બક્ષી એ પ્રણાલિકાના. અમદાવાદના શિવાભાઈ અને

જેમને વિશે વાત થાય છે તે મગનભાષ અતુરભાષ એ પ્રણાસિકાના. અત્યારે પણ શ્રોયુત મોતીલાલ ઘોડા અને શીયુન નર્મદાશર ફેવરાંકર મહેતા એ પ્રણાસિકાના. આ પ્રણાસિકા કાઢને ધસારે ધીમે ધીમે ઓસરતી જાય છે અને નવું પૂર તેમાં આવડું નથી. પહેલાં વસન્તની શરુઆતમાં વડીલોના લેખો જુઓ અને અત્યાર સાથે સરખાવો તો જણાશે કે વડીલોની સંખ્યા વધતી ગઈ છે પણ તેમનો અભ્યાસ વધતો ગયો નથી. પહેલાં તો વડીલો રાજપ્રકરણી ક્ષેત્રને પોતાનું માનતા અને તેમાં ધણો ભાગ લેતા. પણ અસહકાર શરુ થતા અને એ ક્ષેત્રમાં વધારે ઉંમર કામ આપવાની જરૂર જોઈ થતાં વડીલોએ તે ક્ષેત્રની પણ માહોરી આપી છે. હું વડીલ બંધુઓને પૂછવાની ધૃષ્ટતા કરુ છું કે તેઓ જીવનની ઠંઠ પ્રવૃત્તિમાં પોતાની કૃતાર્થતા માનશે ? માત્ર વડીલાતના દ્રવ્યોપાર્જનમાં ? કે હવે જેમ કારભાર સાથે સાહિત્ય કે વિજ્ઞાનની સેવા કરનારા અંગ્રેજ અમલદારોની પરંપરા તૂટતી જાય છે તેમ તેમનું પણ યવાનું ? આમાં પણ રાજા કાલક્ય કારણમ્ ! ? સમાજસુધારો, સામાજિક કાયદાઓ, રાજ્યના બધારણો, મ્યુનિસિપલ કાર્યક્ષેત્ર, વગેરે સંબંધી જ્ઞાન મોઢામાં ફેલાવવાનું કામ તેઓ હાથમાં ન લઈ શકે ?

જ્યોતિમા ઉપનિષદ જ્યોતિ અને ગીતા જ્યોતિ ૧૯૨૬ માં આવે છે. બન્ને લખવાનો ઉદ્દેશ સામાન્ય વાચકને અર્થગ્રહણમાં મદદ કરવાનો છે. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન મનાતા દશ ઉપનિષદો ઉપરાંત તેમણે શ્વેતાશ્વતર^૧ અમૃતખિન્દુ, કેવલ્ય, અને સર્વ સારોપનિ-પદનો પણ આમાં સમાવેશ કર્યો છે. ઉપનિષદોનું મૂળ નથી આપ્યું જે કે ગીતાના અર્થ ઉપરાંત તેનું મૂળ પણ પાછળ આપ્યું છે. પ્રતિપાદ વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવવા જ્યોતિ ટીકા છે. ઉપનિષદના પહેલા ભાગની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં ઉપનિષદોની ફિલસૂફી ઠીકોએ પોતાના મતબ્ધ પ્રમાણે ટૂંકામાં લખી છે. બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં ઉપનિષદોનું બહિર્ગ પરીક્ષણ કર્યું છે, જે કે તેમાં ઉપનિષદકાલની ચર્ચામાં માત્ર મતોનો સંગ્રહ જ છે. કયાં કયાં ઉપનિષદો દિદના કયા કયા ભાગમાંથી પ્રભાવ્યાં તે સંબંધી પણ ચર્ચા કરી છે. ઉપનિષદના અર્થનિર્ણય માટે આ આવશ્યક નથી પણ આ દૃષ્ટિખિન્દુઓની ચર્ચા બહુ જ રસિક છે. બન્નેના અર્થ કરવામાં તેમણે યુરોપીય વિદ્વાનોની ચર્ચાનો લાભ લીધો છે પણ મુખ્યત્વે શકર મત તરફ વધારે ઢળતા રહ્યા છે. યમેવૈષ ઘુણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા યિષ્ટુતે તન્નું સ્થામ્. એ કંઠોપનિષદ (૨-૨૪)૨ નો સરલ અર્થ “પરમાત્મા જેને વરે તેનાથી જ તે લભ્ય છે, અને તેને જ પોતાનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરીને દેખાડે છે” એ છે; અને ભક્તિમાર્ગના આચાર્યોએ એ અર્થ કર્યો છે. પણ જ્યોતિકારે શંકરનો અર્થ જ સ્વીકાર્યો છે. (જુઓ ભા. ૫. ૨૬૩) પણ આવો, ખેત્યવું પડ્યું હોય એવો, ભાગ થોડો જ છે.

ગીતા જ્યોતિમાં પણ અર્થ શંકરાચાર્યને અનુકૂળ કરતા છતાં ગીતાનો નિષ્કર્ષ તેઓ નિષ્કામ કર્મયોગ માને છે. આમાં મતભેદને અવકાશ છે. મુખ્ય શું અને શું નહિ એ વિશે ગમે તે માનીએ પણ ગીતામાં જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ એ ત્રણેય મતોનો સંગ્રહ તો ઓળમાં ઓછો છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. અસ્તુ આ સર્વની ચર્ચા અહીં થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર એટલું જ કે ગીતા અને ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર રીતે અર્થ કરવાની

૧ શ્વેતાશ્વતર ઉપરનું ભાષ્ય શકરાચાર્યનું હોવાનું પણ વિદ્વાનો માનતા નથી.

૨ આ ભાગ લખવામાં મેં શ્રી દુર્ગાચક્ર કે. શાસ્ત્રીના પ્રયાનને માટે ઘણેલા પુસ્તક પરિચયનો ઉપયોગ કર્યો છે.

આવશ્યકતા છે. બધાં ઉપનિષદો એક જ દર્શનનાં છે એ માન્યતાના પાયા ઉપર આજ સુધી આચાર્યોએ લખ્યો છે. પણ હવે હું ધારું છું એવા પૂર્વગ્રહ વિના ઉપનિષદોનો સ્વતંત્ર રીતે અર્થ થવો જોઈએ. ઇશાવસ્યોપનિષદનો ૧૪ મો શ્લોક

સંમૃત્તિં ચ વિનાશં ચ યત્તદ્વેદોમયં સહ ।

વિનાશેન મૃત્યું તીર્ત્વા સંમૃત્યામૃતમશ્નુતે ॥

તેમાં સંમૃત્તિનો અર્થ અસંમૃત્તિ શંકરાચાર્ય (અને જ્યોતિષકાર પણ) કયો છે પણ આ અર્થ કરવાની છૂટની હદ આવી ગઈ લાગે છે. મેકસમૂલર અને શ્રી અરવિન્દ ઘોષે તેનો સાદી રીતે અર્થ કયો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. અર્થ કરવામાં પણ આપણે વધારે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી જોઈએ. જાન્ટોમ્પ ઉપનિષદમાં ૧-૧૦-૧માં મટાચીહતેષુ કુરુષુનો સામાન્ય અર્થ “ કરા પડવાથી કુરુ દેશમાં પાક નાશ પામતા ” એવા અર્થાત્ મટાચીનો અર્થ ‘ કરા ’ કરવામાં આવે છે. શ્રીયુત દેવદત્ત ભાટારકર પ્વાન ખેંચે છે કે એક ટીકાકાર મટાચીનો અર્થ રક્ષણર્થી: ક્ષુદ્રપક્ષિવિશેષાઃ ‘ લાલ પાખવાળાં હુદ પક્ષીઓ ’ એટલે ‘ તીડિયાં ’ એવા અર્થ કરે છે, અને મટાચીને કાનગ્રી ‘ મિડિયે ’ એટલે તીડિયાંની સાથે સરખાવી, ઠે વૈદિક સંસ્કૃત ઉપર દ્રાવિડ ભાષાની અસર બતાવે છે. આ બધા બહુ જ રસિક પ્રશ્નો છે. અને એ બધામાંથી એટલું તો ફક્ત થાય છે કે આ પ્રાચીન પુસ્તકોનો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે ગમે તે સાદસિક આ કામ માથે લાઇ શકે. પરંપરાગત બધા અર્થો બાજુનો હોય તેવા કોઇ વિદ્વાને આનો સ્વતંત્ર રીતે અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉપનિષદોની એકવાક્યતા કરવી એ અત્યારની ફિલસૂફીનો માત્ર એક ઉદ્દેશ ન હોઇ શકે.

બીજું પુસ્તક શ્રી જોહાસાથ ગો. શાહ કૃત જ્ઞાનસૂત્ર ઉપરના અણુભાષ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ. આ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે અને બન્ને ભાગમાં વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના આપી છે. પહેલા ભાગમાં અણુભાષ્ય ઉપરના શ્રી વલ્લભાચાર્યનું બીજું કોષ્ટ બૃહદ્ભાષ્ય નથી એ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તે સિવાય શુદ્ધાદિત, કેવલાદિત, વિશિષ્ટાદિત અને ગણ્ય સંપ્રદાયોમાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં શો ફરક છે તે દર્શાવ્યું છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર તથા તેના ટીકાકારોની નોંધ આપી છે. બીજો ભાગ જે ૧૯૨૬માં બહાર પડ્યો છે તેમાં શુદ્ધાદિત સિદ્ધાન્તનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેને અંગે અન્ય વૈદિક અવૈદિક દર્શનોના મતોનું ખંડન કરેલું છે. અનુવાદમાં મૂળ જાદરાયણ સૂત્ર, તે ઉપરનું આચાર્યનું ભાષ્ય અને નીચે ભાષ્ય ઉપર વિસ્તૃત ટિપ્પણ આપેલું છે.

સંસ્કૃત દર્શનશાસ્ત્રોમાં આ દર્શનશાસ્ત્ર નવીન શિક્ષિતોને હાથે ઉપેક્ષા પામ્યું છે. આમ થવાનું કારણ સંપ્રદાયના કેટલાક રીતરિવાજોને લીધે નવીન શિક્ષિતો અને સુધારકોએ આનો વિરોધ કયો એ છે. મહારાજ લાઇગલ ટ્રેસ પછી ઘણે વચ્ચે દજી હવે આ મનતા વિદ્વાનો પોતાનો દાવો જાહેર રીતે કરી શકે છે. આ રીતરિવાજોમાં અત્યારે સુધારા કરવા જેવું કશું નથી એમ તો ન કહી શકાય, પણ ગમે તેવા પ્રકારના સુધારાને માટે અથવા ખોટા આક્ષેપો દૂર કરવા માટે પણ તે દર્શનશાસ્ત્રને તેના ખરા સ્વરૂપમાં બહાર મૂકવું, પંડિતો અને વિદ્વાનોની યોગ્યતાથી કાઢીને પ્રકાશમાં ખુસ્તું મૂકવું એ ખરો ઉપાય છે. વળી અમે એમ પણ

માનીએ છીએ કે આપણે ત્યાં ફિલસૂફીની સ્વતંત્ર ચર્ચા થઈ શકે તેને માટે એ આવશ્યક છે કે બધાં દર્શનશાસ્ત્રો પ્રથમ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉતરી જવાં જોઈએ. શ્રીયુત જેઠાલાલ શાહો આમ અનેક દૃષ્ટિએ માત્ર પોતાના સંપ્રદાયની જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષા અને ફિલસૂફીની પણ સેવા કરી છે. શ્રીયુત યોગદાતા શ્રી ભક્તિરસાયનના અનુવાદની પણ અહીં નોંધ લઈશું.

મીએ આવો જ ગ્રંથ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર છે. પંડિત સુખલાલજીએ આ સૂત્રોનો ગુજરાતી અર્થ આપ્યો છે અને પ્રત્યેકતરણે આધુનિક રીતે તેને સમજાવ્યાં છે. આ પુસ્તકનું આપણું દર્શનશાસ્ત્રમાં પ્રારંભ અગત્યનું સ્થાન છે. તત્ત્વાર્થ એ શ્વેતાચર દિગંધર ઉગ્રાયને માન્ય ગ્રંથ છે. વળી જૈનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને સંસ્કૃતમાં દર્શનરૂપ આપનારો એ પ્રથમ ગ્રંથ છે. ગ્રંથ બે ભાગમાં છપાયો છે. ૧૯૩૦ માં છપાએલા બીજા ભાગમાં દર્શનકાર વાચક શ્રી હિમારવાતિ વિશે લાંબો વિવેચનાત્મક લેખ છે જે પુરાતત્ત્વના એક સ્વતંત્ર મંશોધનની ક્રાંતિનો છે. પહેલો ભાગ જે ૧૯૨૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પણ નવવાદનો અગત્યનો ભાગ આવી ગયો છે. હિંદની ફિલસૂફીમાં નવવાદ એ જૈન શાસ્ત્રોનો વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર છે. પંડિતજીએ આ ભાગ, જરા પણ સૂક્ષ્મ વિચારી શકે તેવા અધિકારીને સુગમ પંઝે તેવી રીતે, નિરૂપ્યો છે. અભ્યારસુધી જૈનોના ધર્મશાસ્ત્રનાં અનેક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં બહાર પડતાં પણ સમસ્ત જૈન દર્શન ઉપર આ પહેલું જ પુસ્તક છે જેનું દર્શનગ્રંથોનું વિવેચનાત્મક સાહિત્ય ઘણું ભાગે જર્મન વિદ્વાનો જ લખતા પણ આ ગ્રંથ એક જૈન પંડિતનો છે. તેમાં ચોંત અને ફિલસૂફીની તટસ્થતા છે તે સાથે દર્શન તરફનો આદર પણ છે. જૈનોએ પોતાની તત્ત્વચર્ચા માટે પ્રથમ ઉપર આધાર રાખવાને બદલે હિંદના વિચારો જ આવી ચર્ચા કરે તેને કિલ્લેજા આપવું જોઈએ.

આની સાથે એ જ લેખકનું “આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ: ગુજરાતના”નું પુસ્તક લખ્યું. તેમાં જુદા જુદા દર્શનો પ્રમાણે માનવના આધ્યાત્મિક વિકાસની કઈ કઈ ભૂમિકાઓ નક્કી કરેલી છે તેની દૃઢતા ચર્ચા છે. વિષય ઘણો જ વિગતપ્રેરક છે. આપણી ફિલસૂફીનું એક સુખ્ય અંગ એ છે કે દર્શનોમાં મતભેદ હોવા છતાં માનવ જીવનનું અંતિમ ખેય મોક્ષ છે, અને તે પામવાને માટે, વાઘનાદાય અને સંયમ મુખ્ય સાધનો છે એ સંબંધી મુખ્ય મુખ્ય દર્શનોમાં ફરક નથી. હજી જુદા જુદા દર્શનોએ જાણાવેલી માનસિક ભૂમિકાની સરખામણી અને આધુનિક માનસશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેની સમજણ અને પ્રાપ્તિ એ સંશોધનના વિશાળ પ્રદેશો લગભગ આજીવેડવા પડેલા છે.

શ્રીયુત ડોહરરાય રંગીવદાસ માકડ તથા ચન્દ્રસેંકર અચૂતભાઈ જુયનું દુરાધ્યાય (મૂલ ભાષાન્તર રીકા અને વ્યુક્ત રાખેડો સહિત) ૧૯૨૬ માં બહાર પડેલું છે. પ્રસ્તાવનામાં રુદ્ર શિવ અને સિંગપૂજની એક અંતિદાસિક સમીક્ષા લીધી છે. શ્રીયુત દુર્ગોદંકર કેવળરામ ચાસ્તોનો શંકધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ પહેલાનું આ વિષય ઉપરનું શાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. અને દુરાધ્યાયની અંતિદાસિક સમીક્ષા, એ જ સરણીએ ચાલે છે તે યોગ્ય કરે છે.

છેવટે ગીયુત કિશોરલાલ મહારવાળાનું “જીવન શોધન” લખ્યું ચોડાં વરસ ઉપર તેમણે “કેળાણીના પાયા” નામનું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખેલું હતું, તેનું જ સ્વતંત્ર પુસ્તક આ પણ છે, જે કે આનો વિષય ફિલસૂફી કે સમસ્ત જીવનનું શાસ્ત્ર હોવાથી

આ પુસ્તકમાં અનેક જગ્યાએ આપણું સાહિત્યના મતોની ચર્ચા અને તેના અર્થોની ચર્ચા આવે છે. પુસ્તકની શરૂઆતમાં ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોની તેમજ વ્યવસ્થા અને માનવ જીવનક્રમમાં તેની ઉત્પત્તિ વિશે જે મન દર્શાવ્યો છે તે વિચારણુ છે અને મનનીય છે. એથી પુરુષાર્થ એ જ્ઞાન છે એ મત બહુ જ વિચારવા જેવો છે.

આ પુસ્તકની સમીક્ષા અહીં શક્ય નથી. માત્ર આખા પુસ્તક સંબંધી એક બે વાત કહી આ ઊપ બંધ કરીશું. પ્રથમ તો એ કે લેખકે જે કાષ્ઠ લખ્યું છે તે બહુ જ મનન-પૂર્વક અને સત્યપર રહી લખ્યું છે. જૂના મન્યો તેમજ શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચ્યા વિચાર્યા છે, અને તેનાં મંતવ્યો, જ્યાં તેઓ પોતાના અનુભવથી નથી માની કે સમજી શકતા ત્યાં તેમજ સ્પષ્ટ એ પ્રમાણે કહ્યું છે. કેવલ આદરથી કહ્યું સ્વીકાર્યું નથી પ્રાચીન સાહિત્યનો અર્થ કરતી વખતે આધુનિક ચર્ચાપદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું છે. પુસ્તકને બંને તરફ સરજ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને છતાં બહુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા સિવાય પુસ્તક સમજાય એવું નથી. આ પુસ્તકથી ધીમુત કિશોરલાલબાઈ ગુજરાતી ભાષામાં એક સ્વતંત્ર વિચારકનું સ્થાન મહેત્તે મામ કરે છે.

પછી આ પુસ્તકમાં તેમજ પ્રાચીન શાસ્ત્ર લઘુ, તેનો અમુક રીતે અર્થ કરી પછી ચર્ચા કરી છે. એ પદ્ધતિથી પુસ્તકમાં ઘણી જ સંકુલતા આવી છે. તેમજ જૂનાં સાહિત્યનો આધાર શોધ્યા કરતાં, કે તેનાથી લિન્ન મત દર્શાવ્યા કરતાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાનું મંતવ્ય કહ્યું હોત, અને એ મંતવ્યને જ સ્પષ્ટ કરવા વધારે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો તેમનું વક્તવ્ય વધારે સમજી શકાત. ખરી રીતે શાસ્ત્રનો અર્થ કરવો, અને એ જ શાસ્ત્રના વિષય ઉપર પોતાનું મંતવ્ય કહેવું એ બે જુદી જ વસ્તુઓ છે, જો કે તેમના પોતાના આત્મવિકાસમાં આ બંને પગે તેમજ ગતિ કરી દર્શાવે દેણ હું તેમને તેમ કરવા વિનંતિ કરું છું. મેં આગળ કહ્યું તેમ, શાસ્ત્રનો અમુક અર્થ કર્યો પછી એક પ્રશ્ન દેણ રહી જાય છે અને તે એ કે શાસ્ત્રમાં જે મનસ્થિતિ કે વિકાસની ભૂમિકાનું વર્ણન કર્યું હોય, તે જ્ઞાનના શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શું છે તેનો નિર્ણય કરવો તે. ઉદાહરણ તરીકે ચિરામપ્રત્યયાભ્યાસપૂર્વક સંસ્કારકોપોડ્ઞ્યઃ આ સૂત્રનો લાઘ્યકાર એક અર્થ આપે છે, ત્રીમુત મશાવણા તેનો બીજો અર્થ કરવા પ્રયત્ન કરે છે. આ અર્થ કરવાનો પ્રશ્ન જુદો જ છે અને અમુક અર્થના આગ્રહ કરનારે એક જ સૂત્રનો નહિ પણ આખા દર્શનનો સળંગ સુસંબદ્ધ અર્થ કરવો જોઈએ એટલે એ પ્રયત્ન એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન જ થઈ શકે. દરે જોઈ વાત એ કે આનો અર્થ ગમે તે યતો હોય, પણ જો આપણા મનતવ્યમાં અમુક બાબત હોય, તો શાસ્ત્રનો અર્થ એ પ્રમાણે હોય કે નહિ, પણ આપણે આપણું મનતવ્ય તર્કથી વૃદ્ધિથી સુદૃઢી પ્રતિપાદન કરવું આ બીજો માર્ગ છે, અને પહેલાથી સ્વતંત્ર અને વિગત છે. અને ત્રીજો માર્ગ એ છે કે મૂળ સૂત્રનો ધારો કે અમુક અર્થ નહીં છે, પણ જ્ઞાનસાશ્ત્રની દૃષ્ટિએ બે પ્રત્યયની વચ્ચે વિરામ હોય છે ખરો? એ વિરામ હોય તો માણસ પોતાના પ્રયત્નથી તેને લંગાવી શકે? એ પ્રશ્નોની ચર્ચા વળી સ્વતંત્ર પણ ત્રીજી જ રીતે કરવાની છે. આ પુસ્તકમાં આ ત્રણેય પદ્ધતિઓનો સંકર થવાથી સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. અલગત ઉપર કયા તે ત્રણ માર્ગમાંથી દરેકાઈ એક માર્ગ લગભગ આખા જીવનનો અભ્યાસ માગે છે, તો અમે આ

સેખકને મધ્યમ માર્ગ એટલે શાસ્ત્રના અર્થ નિર્ણયને રહેવા દઇ કેવળ પોતાનું વક્તવ્ય જ રપુટ રીતે કહેવા સૂચના કરીએ છીએ, કારણ કે તેમના પુસ્તકોના મૂળ હિંદુ શાસ્ત્રનો અર્થનિર્ણય નથી, પણ પોતાના અનુભવમાં જે આવ્યું છે તે કહેવાનો છે. આ મુશ્કેલી છતાં પુસ્તક જિજ્ઞાસુને વાંચવા યોગ્ય છે.

હવે હું મારી સમાધેશના બંધ કરું છું. આ એક વરસનો પ્રયત્ન બંધ કરતાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે આવતા વરસ વિશે શું ? એક જ વરસની સમીક્ષા ઉપરથી આવતા વરસ વિશે કશું કહેવું એ કેવળ સાદસ છે. વળી સાહિત્યમાં કે ગાનવ જાતિની કોઈ પણ બીજી સંસ્કૃત વિદ્યાસ સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ વિશે કરેલાં અનુમાનો દૃઢ દકા ખોરા જ પડે છે. છતાં મનુષ્યસ્વભાવ છે કે ભવિષ્ય તરફ જોયા વિના રહેવાતું નથી. તેમાં પણ અત્યારે આપણે સમસ્ત પ્રાણને ક્ષોભમાં નાખતી એક અપૂર્વ હીલચાલના પ્રારંભ ઉપર જિજ્ઞાસુ છીએ. એટલે એટલું તો જરૂર કહી શકીએ કે સાહિત્ય જે શાન્તિ માગે છે, તે આવી હીલચાલમાં મળવી દુર્લભ છે. મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે અર્થશાસ્ત્રમાં જેમ વ્યય બે પ્રકારના છે, ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક, તેમ સાહિત્યમાં ક્ષોભો કે અશાન્તિ તેમજ શાન્તિ પણ બે પ્રકારની છે, ઉત્પાદક અને અનુત્પાદક. કોઈ ગામમાં કે કુટુંબમાં કાલો કુંસંપ કલેશ જાગે, વ્યક્તિ વ્યક્તિનું ચૈતન્ય હણે, છવનની એક પણ આશા ન રહે, એ એક પ્રકારનો ક્ષોભ છે, તે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ અનુત્પાદક છે. પણ આખી પ્રજા ચૈતન્યના મહાભોગને મરે, અપૂર્વ આદોષનો અનુભવે, મોટી ગદમચલો કરે, ધરતીને ધમધમાવે, એ અશાન્તિ ખરી, પણ તે ઉત્પાદક અશાન્તિ છે, અર્થાત્ તેના પછી આ નવીન અનુભવમાથી જ, નવીન ચૈતન્યરપુર્તિમાથી જ, સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ શાન્તિ પણ બન્ને પ્રકારની હોઈ શકે. માણસ કીધી કીધી યજ્ઞ માટે પડી પડીને મરી જાય, તે કેવળ અનુત્પાદક છે. એવી અનુત્પાદક શાન્તિ હિંદે ધણા વરસો ભોગવી અને તેમાં તેણે કલાની જગતને દેખાડીએ એવી કેટલી ઓછી કૃતિ આપી છે ! એટલે શાન્તિ અશાન્તિને બાજુ નજરે ન જોતાં જો તેના રહસ્ય તરફ જોઈશું તો જણાશે કે, જોકે આવતું વરસ કદાચ સાહિત્યનું ઉત્પન્ન ઝાંઝું ન બતાવી શકે, તોપણ તે વરસમાં માણસની અનુભવસમૃદ્ધિ એટલી વધવાની, કે જે, ભવિષ્યમાં ઉત્તર કલા કૃતિની જનેતા બનશે અને છતાં ફરીથી કહું છું કે આ માત્ર અનુમાન છે. અપૂર્વ ક્ષોભમાં પણ ઉત્તમ સાહિત્ય લખાયું છે અને આવતું વરસ આપણને બન્ને રીતે ફો.

અંતમાં ફરી ગુજરાત સાહિત્ય સભાનો આ કામ સોંપવા માટે આભાર માનું છું. અને જે જે લેખક ભાઈઓની કૃતિ જોવામાંથી કે અર્થવામાંથી રહી ગઈ છે, તેને માટે તેમની ક્ષમા ચાહું છું,

[અનુસંધાન પૃ. ૪૧૨]

વિષય— રા. રા. ન્હાનાલાલનું અપવાદ “ડોલન” લઘુને તેમ મને પણ અત્રિય બધું અગ્રાણ છે, એ જાણીતું છે. એ સાચા કવિ છે, પણ મહાકવિ તો આ અમને ને આ નર્મદથી આરંભાયલા યુગે હજી ગુજરાતમાં કોઈ જ પાક્યો નથી, એવી દૃઢ માન્યતા-જાળાઓમાં હું પણ છું. ઉપરાંત એકથી વધારે પ્રકારની કવિતામાં એમણે કવિતાના સિખર સાધ્યા છે એમ પણ માનું છું, અને સ્વીકારતો આવ્યો છું. આ અતિમર્યાદિત સંમૂહમાં પ્રાપ્તની જ એ કૃતિ માટે જગત, એટલે રા. ન્હાનાલાલની ભાતભાતની ઉત્તમ કે ઉચી કૃતિ-ઓમાંથી એક જ અહીં આવી શકે. તો હું એમની ગંભીર પ્રાયશ્ચિત પંક્તિઓને જ અહીં છતારું છું. વિ. સં. ૧૯૦૧ થી ૧૯૮૬ લગીના રચાયત્રી કોષ પણ ગુજરાતી કડીઓ અમર (અર્થાત્ ચિરંજીવી) નીવડે તો આ કડીઓ અમર નીવડશે, એવું મહારું અધીન મત છે. અને વાંચનારને સૂચવું છું કે એક વ્યક્તિનું પોતાના પિતાના આત્મા આગળ પ્રાયશ્ચિત, એટલે જ એ પંક્તિઓનો અર્થ નથી. સુધારા ઉન્નતિ અને દેશોદ્ધારને નામે સંસ્કૃતિના પરંપરાપ્રાપ્ત સાતત્યની સાંકળ તોડી નાખીને અનાર્થતામાં અંપલાવતા પશ્ચિમમોદિત અમાનાનું પોતાના જનક પૂર્વજ અને વડીલ આર્થ અમાનાઓની આગળ, વિનમ્ર ભાવે, આખમાં માથ નહીં એમ છલકાતો સાથે, અને ગાલ ઉપર પોતીકે હાથે તમાચા ઉપર તમાચા મારનાર નવીનનું પુરાણના પાઠપંકજે એ નિખાલસ પ્રાયશ્ચિત છે,—એવો અર્થ પણ એ પંક્તિઓમાં સ્પષ્ટ સ્પષ્ટે સ્પુરી આવે છે, તો આપણે એ વિશાલતર ગંભીરતર સત્યતર અર્થને વળગી તેને જ મુખ્યાર્થ ગણવો દલપતરામ અને ન્હાનાલાલને તમે તેટલા મ્હોટા માણસ ગણીએ તોપણ મ્હોટા માણસ એટલે મ્હોટા કણ માત્ર; જ કોષ પોતાને અગર પોતાના વિશે આથી વિશેષ દાવો કરે છે તે દરેક અખ મારે છે બેશક. એટલે એવા માત્ર વૈયક્તિક અર્થ કરતાં એક અમાનાનું પૂર્વજ અમાનાઓ આગળ પ્રાયશ્ચિત એવો અર્થ વિશાલતર અને ગંભીરતર જ ગણાય. અને આપણા પ્રાંતમાં નર્મદનો દાખલો જાણીતો છે તેવા બંગાળ પંગમજ આદિ પ્રતોમાં પણ થયા છે, એટલે આ વધુ વ્યાપક અર્થ વધારે સાચો પણ છે, અને વાંચનાર માત્રને વધુ અસરકારક તો છે જ. વિશેષ સ્પુટતા માટે વળી ઉમેરું છું કે પશ્ચાત્તપોક્તિ પણ એક જ વ્યક્તિની ગણવા કરતા અધીર ઉદત “વિશાયતી”ઓના વર્ગની ગણવી: એક આખા અમાનાની પણ ગણાય: “સુધારો” કરીને સંઘ કાષો તરફ વળે, ત્યાંજગીના અમાનાની: એ કડીઓનો પણ વધારે સત્ય, વધારે વ્યાપક, વધારે અસરકારક અર્થ એ જ છે.

‘પિતૃતર્પણ’ કાવ્યના ૧૦૧ અનુષ્ટુપોમાથી અહીં ૩૮ જ લીધા છે, તેમાંથી મ્હોટા ૨૦ દલપતરામને કે કોષ પણ એક વ્યક્તિને કેટલા લાગુ પડે, એ મતભેદનો વિષય બને, તે કરતાં આપણા પૂર્વજ વડીલોની આર્થતાને તે કેટલા લાગુ પડે, એ વિગે બહુ જ ઓછો મતભેદ થવાનો, એમ માનું છું. વીશ અનુષ્ટુપ પૂર્વજ પ્રસરિત, નવ પ્રાયશ્ચિત, અને નવ પિતૃતર્પણ એ મહામંત્રનું ત્રણ એમ કવિતાના ત્રણ વિભાગ યોગ્ય પડી જાય છે. આ નમૂનો અહીં છાપતાં કર્તાની જોડણી અને વિરામચિહ્નોની વિચિત્રતા તપજ દીધી છે.

* બીજા કવિઓ વિશે પણ સમૂહકર્તાની આ સ્વભાવગત અસહિત વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવા કૃપા કરવી. જે કવિ-ઉપકવિ બંધુઓની આમાં એક વાનગી પણ આપી ન શકે તેમની કમા પણ અહીં જ માગી લઈ લે.

કર્તાની કલમ મ્હોરે લાગે રોમાન્ટિક શૈલીવિહારી છે તે આ દાખલામાં પણ દેખાઈ આવે છે.

અર્થ: ૧ વસંત: દલપતરામની પુણ્યતિથિ, ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના માર્ચની ૨૫મી, વિ. સં. ૧૯૫૪ ના ૪ તો હું એ રમરહોનો પ્રેરિત રસદોરી ગાવાને ઠેકાણે પિતાની જ્યાં જ દષ્ટિ સન્મુખ ખડી કરું.

૬ પુણ્યશોક વિખ્યાત, ખામ કરીને વિશુદ્ધ સાર્વિક ચારિત્રને માટે વિખ્યાત: નવ, સુધિષ્ટિર, હરિશ્ચંદ્ર જેવાને જ લાગુ પડે.

૮-૧૦ દિમાનવ જેવા હૈયાના ગર્ભમાં આરથા આદિ જ્યોતિસિખાઓની દીપમાલા દીપી રહેલી.

૧૩ પંક્તિનો પૂર્વાર્ધ ખડખડ છે, પંક્તિ ૧૯, ૩૨, ૫૦, ૬૨ અને ૬૬ના પૂર્વાર્ધ પણ પ્રવાહી નથી. પણ હોતેરે પંક્તિ એક જ ઢાળમાં વહે એવું કૃત્રિમ માધુર્ય પણ કોઈને જ રુચે.

૧૫-૧૬ આત્માનો અન્તઃશક્તિ આગળ ખુલ્લો મહાસાગર બાજુ મહાસાગરથી જરા ય ન્હાનો નથી, એમાંનાં મોતી બાલ સ્પૃશ્યસાગરના મોતી કરતા જરાય ઉતરતાં મૂલ્યનાં નથી.

૧૪ અને ૧૮ સસારથી દષ્ટિ સંકેલી લીધી, બ્રહ્માંડથી ચક્ષુ વાળા લીધાં, એ સખ્દોમાં દલપતરામ નામે અમુક વ્યક્તિની કાપા અમુક વયે પ્રતાપશ્ચ બનેલી, એવો પણ અર્થ હોય, પરંતુ અહીં આપણને તે સાથે નિસંજત નથી. દલપતરામને જ અમર કોઈપણ એક વ્યક્તિને જ લાગુ પડે એવો આ પ્રથમની ચાળીશ પંક્તિઓના કોષપણુ લાગેનો અર્થ આપણને ઇષ્ટ નથી. આપણે તો એ પંક્તિઓનો આપણા આર્થ વડોતોને લાગુ પડે તેટલો જ અર્થ લેવો છે.

૨૪ પરમાનંદ પરબ્રહ્મને જ સુલભ એવી શાંતિ. ૨૯ ત્હમરી સારપનો લાભ મેળવનારોએ ત્હમને આશીર્વાદોને ખલ્લો આપ્યો.

૩૧-૩૪ આ કૃતિમાં બેચાર ઠેકાણે ઉપનિષદોના અમર વાક્યોની છાયા કુદરતી રીતે આવી જાય છે. ૩૧ દેહી કેરો મહારથી નરનારાયણની અખંડ જ્નેડ.

૩૩ પ્રભુની દિશામાં, રેખા માત્ર પણ આકુઅવણું ફટાયા વગર. ૩૪ વિપયો: (૧) સામાન્ય અર્થ; (૨) પ્રદેશો.

૩૫ થોગી, કર્મથોગી, નિષ્કામ કર્મથોગી. ૩૬ સૌ ગળાઓ. અનુભવ, ગાન, તપ, ભક્તિ ચારે.

૩૭ મુલમાં અહીં ઉદયો સખ્દ થે છે. થે=પણુ. એવડિપથી. 'પણુ' ઉમેરતાં અર્થલાભ કમોય થાય છે ખરો?

મુલમાં અહીં લગીના ૫૫ અનુશ્લુપમાંથી ૨૦ જ લીધા છે, દલપતરામને જ લાગુ પડે એવા તો ખાસ છોડી દીધા છે. અહીંથી અંત સુધીના ૧૮, મૂલમાં પણ ૧૮ જ છે.

૨

૪૧ પિતૃભાવ પિતા માટે આદરભાવ હોય તેના જેવા આચરણ, કુસીન ખાવકના આચરણ, છાત્રી સ્વચ્છદે અને વિરુદ્ધ લાવે વળે. ૪૨ ખડવું, ચ્યુન ચવં. કાઠિયાવાડી બોમીના મારો દાડકું કે અંગ 'ખડી ગયું' કહેવાય છે.

૪૩ અવમાનના કરી, સહારવા નેહિતા દવા, મેં તો વુચ્છકાપો: આદરવાવથી વર્તવું નેહવું દવું, મેં કિલ્લી જ વર્તણૂક ચલાવી, મદાપચીશીમાં 'મરતતીગંદ' ગાના 'ઉદત-લાય' ની જેમ વળે. ૪૪ ગારો: કાદવ સખ્દ એટલો તો આકરો છે કે મૂલમાં આ

પંક્તિનો ખેલો શબ્દ ને છે, ત્યાં મેં જે લખવાની છૂટ લીધી છે. આગળ “ઝેર કીધા” “પંક, ” “અળવીતરાં (અવળચંડાં વર્તન)” વગેરે પણ એટલા જ સખ્ત છે. પદ્યાર્થની તીવ્રતાની છાપ વાચનારના મન ઉપર પૂરેપૂરી ઉપસાવે છે. ૪૮ મહારા આત્માનું છાંછરાપણું હણું; મૃત્યુનો આ ધા એવો વાગ્યો કે હું ઉડો થયો, મહારી દષ્ટિ આખી યે ફરી ગયું; આર્થતા મહારામા જન્મવા પામી, અને આ નવા તેજે હું જોઈ શક્યો જે એ તો તહમે મહેને જન્મની સાથે જ આપેલો શ્રેષ્ઠ વારસો હતી. મહારા અતીવ નિરકુશ ઉદ્ધમાતોમા-પણ હું ઉખડી ન ગયો, તેનું ખરુ કારણ, મેં આજ લગી સ્વપ્ને પણ ધારેલું નહોં એવું, અર્થાત્ આ આર્થતાનો વારસો હતું, જે પણ હું દવે જ જોઈ શકું છું દશ પણ જ્યાં જ્યાં માટી-કાદવ-પંક હોય ત્યાં ત્યાં પંકજ (કમલ)-કે પંકજ ઊગી નીકળવાનો સંભવ-માનશો.

પરં સંયતું, સાંયતું: મહામૃત્ય વસ્તુને સંભાળથી ઉડી ગયો મુકવી, “સંય” માં, સુરક્ષિત રહે એમ.

૩

પદ્ય હો: થાય. કે ભૂતકાલ=અદીક સિંધુ, તેનો મહાધ્વનિ, આકાશવાણી શો, ઘેરા તુમુલ્ય તોશનના મહાધોર શો ઘેરતો, સમસ્ત યુવનના સાર રૂપ, પ્રયુના શબ્દ જોવા, ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાધારા શો, મુધામય; કારમો પણ દિગ્વિજયી અને નિર્ણયક. વિશ્વોદ્ધાસને પ્રભુનો શબ્દ રામાવે, ઘેર અંધકારને ચંદ્ર ઉગળે, તેમ મહારી બાલ્યકાલથી આજ લગીની સ્મૃતિઓ, મુગ્ધલો, તોશની ઊર્મિઓ, જેથી અંધૃતિઓ, સર્વને રામાવે, ઉગળતો, જીતતો; ચારિત્રને નવે નામે ખીલવનાર બીજ જેવો બીજમંત્ર, અવિરામ, અજેય, શાંતિ-સિદ્ધિ મંત્ર. ૬૪ પુરાણો એ યુગોને યે-એમ વાચતા એ ય સાથે સાથે ખોલવા સંભળવા નહોં પડે.

૬૬ પિતૃદેવો મય, મિય હે બ્રહ્મા, તું પુત્ર, તું તર એ જ અમારી પણ અમરતા; તું હજ, એ તો અમારો પણ વિનાશ. અને માટે, હે તાત, સમજ, પુરાણી અને સનાતન આર્થ સંસ્કૃતિના તારને તોડનારી ક્રાંતિ, # એ માર્ગ તારે માટે સમુદ્ધાતિનો નથી, ઘેર અપાય અને સત્યાનારાનો છે; આર્થસંસ્કૃતિના તારનું સાતત્ય સચવાય એવા માર્ગે જ આર્થબાલકો સમુદ્ધાસને, ન અન્યથા, ન અન્યથા.

આ વિવરણથી સંતોષ ના થાય એવા વાચનારને માટે ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે કે કવિતા અને કલાની રીતિ વિચારખીજનું સૂચન માત્ર કરે છે. આ સૂચનને તે મથનોત્તર શાંતિ નિરૂપનાની ચોનાની પદ્ધતિએ જનતું મનોવેદક બનાવી શકે, પરંતુ સૂચન તે સૂચન જ. કવિતાકલાં પ્રતિપાદન પણ કરવા મંડી પડે ત્યાં જ તેમથી કલા-પરી ઊડી જાય. વિચારના સંપૂર્ણ પ્રતિપાદનને માટે જિજ્ઞાસુએ ઇતિહાસ, શાસ્ત્ર, અને દિલ્લસરીનું ક્ષેત્ર ખેડવાનું રહે છે જ.

• ક્રાંતિ, બ્યુટાંતિ: રેવોલ્યુશન (revolution); સમુદ્ધાતિ ઇવોલ્યુશન (evolution), સમુદ્ધમ્બું to evolve, સમુદ્ધકો છે, સમુદ્ધકમ્બું, સમુદ્ધકમ્બો, વગેરે. વિષ્ણવ ડેલ્યુઝ (deluge), નવ ફરી વળે એવો પ્રલય. -નાશ, વિનાશ, પ્રલય ડિસ્ટ્રક્શન (destruction), ડિસોલ્યુશન (dissolution). જ્વાળાધાર લેખકો અને વક્તાઓએ આ ભારે શબ્દો તેમના અર્થે રૂપક અને જુદા જુદા છે, તે ધ્યાનમાં રાખીને જ વાપરવા ધટે. જેજ્વાળાધાર લેખકો અને વક્તાઓના ઉત્પાત (ઉછાળા)થી આપા ખેડાની ચોરાની નથી, કે રાક્ષિતવાળી નથી થતી, ઉલટી રૂએ છે.

હિંદના દાકતરો પર નવો પ્રહાર

વિભાગતમા, પાર્લામેન્ટના કાયદાથી રચાયેલી અને ત્યાંના દાકતરોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી, જનરલ મેડિકલ કાઉન્સિલ નામની એક સંસ્થા છે. તે યોગ્ય પ્રમાણપત્ર અથવા ડીગ્રી ધરાવતા દાકતરોનું એક દફતર રાખે છે, ઉપરાત દાકતરોને અપાતી ફેળવણી પર તથા તેમના દેહો તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપે છે. જો કોઈ દાકતર ધંધાને ન જાળવી વર્તણૂકે અધાવતો માલમ પડે તો તેનું નામ તે દફતરમાંથી કમી કરીને તેને ધંધો કરતા અટકાવે છે. એના દફતરમા જેનું નામ ન હોય એવો કોઈ દાકતર ત્યા ધંધો કરી શકતો નથી.

વિભાગત સિવાય બીજા દેશના દાકતરોનાં નામ પણ એ દફતરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. સરત માત્ર એટલી જ કે એ દેશના દફતરમા વિભાગતના દાકતરોનાં નામો પણ દાખલ થવા જોઈએ અને એ દાકતરોને યોગ્ય વૈદકીય શિક્ષણ મળ્યું છે એટલી જનરલ મેડિકલ કાઉન્સિલને ખાતરી થવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓમાં પાસ થયેલા દાકતરોના નામો પણ અત્યાર સુધી અમુક શી લખીને એ દફતરમાં દાખલ કરવામાં આવતા હતા. પરંતુ ગઈ તા. ૨૪મી ફેબ્રુઆરીએ કાઉન્સિલે ઠરાવ કર્યો છે કે હવે પછી હિંદની યુનિવર્સિટીઓનું પ્રમાણપત્ર ધરાવનાર દાકતરોને તે પોતાના દફતરમાં નોંધશે નહિ.

આ ઠરાવ થયા પહેલા ચાલેલી લડાઈનો ઇતિહાસ જાણવા જોવો હોયને અમો આહોં તેનો સાર આપીએ છીએ. એ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે અંગ્રેજોને દરેક ક્ષેત્રમા, સાર્વભૌમવાદ (Imperialism) કેટલો વઢાલો છે ?

(ક) ઇ. સ. ૧૯૨૨ થી મેડિકલ કાઉન્સિલે ડખલગીરીની શરૂઆત કરી. તેણે એમ ખતાવવા માંડ્યું કે હિંદમા વૈદકનું શિક્ષણ-પાસ કરીને સુતિકાશાસ્ત્રમાં-અરાબર અપાતું નથી. તેમજ તેની જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ એ શિક્ષણ આપવાને પૂરતાં સાધનો ધરાવતી નથી. માટે જે યુનિવર્સિટીઓ વૈદકીય શિક્ષણ આપવામા કચારા રાખશે તેમણે આપેલી ડીગ્રીઓ મેડિકલ કાઉન્સિલ સ્વીકારશે નહિ અને પોતાના દફતરમાં તે દાકતરોનાં નામ દાખલ કરશે નહિ.

(ખ) આના પરિણામે યુનિવર્સિટીઓએ પોતાના વૈદકીય શિક્ષણક્રમમા સુધારાવધારા કર્યાં. એ વિષે જુદા જુદા સરકારી દાકતરોએ મેડિકલ કાઉન્સિલને રિપોર્ટો પણ મોકલ્યા પરંતુ તેથી કાઉન્સિલને સંતોષ થયો નહિ.

(ગ) ગયા વરસમાં, આ અવકાનો નિકાલ કરવા બે માર્ગો સૂચવવામા આવ્યા. એક એ કે બ્રિટિશ મેડિકલ કાઉન્સિલ જેની જ એક આલ ઇન્ડિયા મેડિકલ કાઉન્સિલ સ્થાપવી, જે વૈદકીય શિક્ષણ તેમજ ધંધા પર દેખરેખ રાખે તેમજ બ્રિટિશ મેડિકલ કાઉન્સિલની સાથે દરેક પ્રશ્નની યોગ્ય ચર્ચા કરે; અને બીજો એ કે આ કાઉન્સિલ, હિંદમા, કાયદાસર ન રચાય ત્યા સુધી, વૈદકીય પરીક્ષાઓની તથા વૈદકીય શિક્ષણની દેખરેખ રાખનાર એક કમિશનર સરકારે નીમવો.

(ધ) આ પછી જુદા જુદા ઇલાકાના પ્રધાનોની એક સભા દિલ્હીમાં મળી. પ્રધાનો આલ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ સ્થાપવામાં સંમત થયા નહિ કારણુ આખા હિંદને લાગુ પડતો એક કાયદો ધડતાં પહેલાં વધુ વિચારની જરૂર હતી. પરંતુ તેમણે કમિશનરની નિમજીક્ની દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો.

(ચ) દેશના દાકતરો તેમજ જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ આ કમિશનરની નિમજીક્ની સામે પડી. એક જ માણસ જુદે જુદે ઠેકાણે ચાલતી પરીક્ષાઓની દેખરેખ કેમ રાખે ? તે દરેક વિષયમાં—મેડિસિન, સર્જરી, મિડવાઇફરી વગેરે—જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓને સલાહ પણ કેમ આપી શકે ? આ કમિશનરને બદલે તેમણે માગણી કરી કે એક આલ ઇન્ડિયા બોર્ડ નિમજી, તેમાં સરકારી તથા યુનિવર્સિટીઓના વિદ્વાન પ્રતિનિધિઓ રાખવા અને તેમને વૈદકીય શિક્ષણ પર દેખરેખ રાખવાનું કામ સોંપવું. જ્યારે દિંદમાં કાયદેસર મેડિકલ કાઉન્સિલ સ્થપાય ત્યારે આ બોર્ડ નાબૂદ કરવું.

(છ) આ ગડમથલ ચાલતી હતી ત્યાં તો બ્રિટિશ મેડિકલ કાઉન્સિલનું અસ્ટીમેટમ આવ્યું ! અમારી પસંદગીનો દાકતર—કર્નેલ નીધામ—કમિશનર તરીકે નીમો, એનો રિપોર્ટ જ અમોને સંતોષ આપશે ! તમારું આલ ઇન્ડિયા બોર્ડ નહિ જોઇએ !

(જ) હિંદુસ્તાનની સરકારે, તેના સલાહકારો—આર્થ. એમ. એસ. અમલદારો—ની ખજર પ્રમાણે, નાવડું હંકાર્યું. વડીધારાસલામા કમિશનરની નિમજીક માટે મેજીસ્ટ્રી માગવામાં આવી. પરંતુ તે ન મળ્યા. એટલે કમિશનરની નિમજીક બંધ રહી.

(ઝ) વડી સરકારે આ હકીકત મેડિકલ કાઉન્સિલની પવિત્ર સેવામાં રજુ કરી, અને સવિનય જણાવ્યું કે તેઓ કમિશનરની નિમજીક કરી શકે એમ નહોતા પરંતુ આલ ઇન્ડિયા બોર્ડની નિમજીક કરવા તેઓ તૈયાર હતા. આ વરસની શરૂઆતમાં વાઇસરોયે ત્યાં તાર કરીને આ બધી બાબતો બાર દહને જણાવી.

(ટ) મેડિકલ કાઉન્સિલનો રોપ બબૂખી ઊડ્યો. અમારી પસંદગીનો કમિશનર શું તમોએ ન નીચ્યો ? બસ કરો કલે આમ ' તા. ૨૪ ફેબ્રુઆરીએ એકલા થઇને તેમણે કવો કહાડ્યો કે હવેથી હિંદની માસુલી ઝેબીઓ ધરાવનારા દાકતરોનાં નામ એમના દસ્તરમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

આટલા વિવેચન પછી આ લડાઇના કારણો તથા તેના પરિણામો તરફ વળીએ.

આપણા ગૌરાગ વાલીઓ તથા પત્રકારોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તથા આ લડાઇનું આંતરિક રહસ્ય ન જણનારાને પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ જ લાગે કે મેડિકલ કાઉન્સિલ હિંદી લીગોએ ન સ્વીકારવામા વ્યાજબી છે કારણુ તેઓને આપણી વૈદકીય શિક્ષણપદ્ધતિમાં વિશ્વાસ નથી, તેને તેઓ અપરહેડ માનતા નથી. માટે આપણે તેમ મુધારા કરીને ફરી પાછું તેમને ચરણે જવું. પરંતુ આ બતાવેલી સાલ ખ્યાનમા લઇએ તો આ હાલિ કમાથી અને કેમ આવ્યો તેના ખુલાસો યથ જગ્ય છે.

* કર્નેલ નીધામ (Colonel Needham) ને શિક્ષણને અનુભવ વહુ જ ઓછા છે. તે એને-રોમીમાં (શારીરશાસ્ત્રમાં) એક વખત ગૌણ અધ્યાપક હતા. છતાં તેઓ હિંદની બધી યુનિવર્સિટીઓના વૈદકીય અધ્યાપક તથા શિક્ષણપ્રણાલી પર અભિપ્રાય દર્શાવી શકે એમ જિ. મે. કાઉન્સિલ માને છે. ૧૧૧ સર્વે. કાંતમાતમીયં પર્યતિ ॥

કહેવાતા સુધારા આ દેશમાં દાખલ થયા ત્યારે વૈદકીય ખાતું કાળા પ્રધાનોના હાથમાં ગયું. એટલે તે ખાતામાં, તેમજ યુનિવર્સિટીની વૈદકીય કોલેજોમાં પણ કાળા માણસો વધારે ભરાવા માડ્યા. આઇ. એમ. એસ. અથવા વૈદકખાતાના સનંદી અમલદારોની સત્તા ઘટવા માંડી. અને પછી તો જાણો છે ને ? દેશી ઑફિસરો-ભલે પછી તે વિદ્યાવતમાં હંચામાં હંચી પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થયા હોય-કંઈ જરાજર શિક્ષણ આપી શકે છે ? ૧૯૨૨ ની સાત પહેલાં અને તેથી એ પહેલાં જમારે વૈદકીય શિક્ષણક્રમ અત્યારના જેવો વિરાળ નહોતો, સાધતો નહોતાં ત્યારે મેડિકલ કોલેજિસલ ઉઠતી હતી. કારણ શિક્ષણ જરાજર અપાતું હતું, કારણ એ શિક્ષકો આઇ. એમ. એસ. અમલદારો પુરેપુરા નિષ્ણાત હતા. !!!

આઇ. એમ. એસ. ઑફિસરોના ઘટતો જતો લાગવગ, પ્રધાનો વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વિદ્યાવતમાં પાસ થયેલા દિંદી દાકતરોને શકશે એવી માન્યતા વગેરે આ ઝઘડાનાં ગુપ્ત કારણો છે. હવે એના પરિણામો જોઇએ.

૧ દિંદમા પામ થકને ગયેલા દાકતરો, વિદ્યાવતની ડીગ્રીઓ મેળવી શકશે નહિ. (જે શરૂઆતથી જ વૈદકીય શિક્ષણ ત્યાં લે તો ડીગ્રી મળે.)

૨ અર્હોથી ડીગ્રી મેળવીને ત્યાં ગયા પછી ઉચ્ચતર શિક્ષણ માટેનાં (Part graduate Classes) વર્ગોમાં શિક્ષણ લીધાં છતાં તેઓ પરીક્ષામાં બેસી નહિ શકે અને પ્રમાણપત્રો પણ મેળવી નહિ શકે.

૩ આર્ષ એમ. એસ ની પરીક્ષામાં બેસી નહિ શકે, કારણ એ પરીક્ષામાં બેસનાર પાસે, પ્રિ. મે. કોલેજિસલ સ્વીકારી શકે એવું પ્રમાણપત્ર હોવું જોઇએ. એટલે હવેથી અર્હોની ડીગ્રી ધરાવનાર વિદ્યાર્થીઓ આર્ષ. એમ. એસ. (Indian medical Service) ની પરીક્ષાના ખારણા તેને માટે, બંધ થયેલા ગણી લેવાં.

પ્રિ. મે. કોલેજિસલના આ ઉતાવળીઆ અને અવિચારી પગલા સામે, દિંદમા દરેક સ્થળે, દાકતરોએ વાઘો ઉઠાવ્યો છે. તેમના પર કંઈ વીજળી પડી નથી. બ્રહ્મ 'સાંઠે છુદ્ધિ નાકી' એમ માની લાકડે તેમણે મેડિકલ કોલેજિસલને ઘટતો ઉત્તર વાજવા માડ્યો છે. ઉપર જે પરિણામો ખતાવ્યા છે તેનાથી તેઓ જરાપણ ગભરાયા નથી. કેનેડાનાં કેટલાએક સંસ્થાનો, ઓસ્ટ્રેલિયા, અરે આજકાલનું પ્રજીમ વગેરે કોઇપણ મે. કોલેજિસલની આજુ માનતા નથી. હિંદુસ્તાનના દાકતરોને એમની ડીગ્રીઓના અસ્વીકારથી કથુંબે ગુમાવવાનું નથી. વૈદકીય શિક્ષણ એકલું વિદ્યાવતમાજ મળે છે એમ નથી. વીએનામાં આખી કુમિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ શિક્ષણસંસ્થા છે અને ત્યાં અંગ્રેજીમાં શિક્ષણ આપવાની પણ ખાસ વ્યવસ્થા છે. ખુદ વિદ્યાવત, ફ્રાન્સ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાંથી લા વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. તો પછી દિંદના વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં જતા શું બાધ ?

ખુદ વિદ્યાવતમાં જ જવું હોય તો ત્યાં પણ શ્રી ભરીને દાખલ થઇ શકાય. ફક્ત ડીગ્રી ન મળે એટલો જ ગેરલાલ. હાલ પોર્ટુગીઝ વગેરે દેશોના વિદ્યાર્થીઓ એ જ રસ્તો લે છે. જે બ્રિટિશ ડીગ્રીનો જ મોહ હોય તો વાત જુદી.

ઉદ્દેશ વાઘો આઇ. એમ. એસ ની પરીક્ષામાં ન બેસી શકાય તે. આ વાઘો દૂર કરાવવા, દિંદીસરકાર મારફતે દિંદી પ્રધાન પરદાખાણ કરી શકાય દિંદની યુનિવર્સિટીઓની ડીગ્રીઓવાળા વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમાં બેસી શકે એનો નિયમ કરાવી શકાય. પરંતુ આ બધાં

શક્યાથી છે. સો કોઈ સ્વીકારે છે કે હિંદી પ્રધાન આપણા કરતાં ખિ મે. કાઉન્સિલના અભિપ્રાયને જ વધારે માન આપશે, અને જેમ લેકેચાવરનું દિત તેને વહાલું છે તેમ જ ખિ. મે. કાઉન્સિલનું દિત તેને વધારે વહાલું છે.

જેમ આપણા ઉદ્ધરમતવાદીઓ (Liberals), વ્યાપારીઓ તથા મિત્રભાવેકા હાલની પરિસ્થિતિમાં દિવ્ય અશુભો પામ્યા છે તેમ દાકતરો પણ મેડિકલ કાઉન્સિલના આ પગલાંથી દિવ્ય અશુભો પામ્યા છે!!!

સામા પગલાં તરીકે, તેઓ વિલાયતમાં બનેલાં ઓગરો તથા દવાઓ ન વાપરવાનો હરાવ, રથને રથને, કરતા ગમ્ય છે. બ્રિટિશ મેડિકલ કાઉન્સિલનો હાલ તેમને ખીવરાવી શકે. નથી એ આનંદની આખત છે.

x x x

આડે ચડીયો રે અતિથલો; મા, મને હાલ દેખાડ

હાલ છે રાવણુ લેસરી, હાલ છે મથુરાનો રાય—આડે ચડીયોરે

(એક લોકગીતમાથી),

x x x

બાલકૃષ્ણ અમરેળ પાઠક

અમેરિકાના પત્રો

૧૯

૧૯૨૬ એન્ડ્રુઝ ગઈઆ છે. થોડા જ દિવસ પર મોસ્ટનમાં હતા. ફરીથી આવશે ત્યારે તેઓ એમ. આઇ. ટી. હિંદુસ્તાન એસોસિએશનના આશ્રય નીચે બાપ્તિસ્માન આપનાર છે. એના પ્રમુખ તરીકે મેં એમની પાસેથી એ વચન લીધું છે. તેઓ છાપાંઓમાં હિંદુસ્તાન વિષે ખૂબ જ લખે છે અને તેમનાં લખણો લખ્યાપર ચર્ચના ઓતાઓ આગળ યામ છે.

મિ. એન્ડ્રુઝે મને કહ્યું કે “બ્રિટિશ ગીઆનાના હિંદી મજૂરો પોતાનું લામ રજીસ્ટર કરાવતા નહોતા એથી તેમનાં બાળકો બધા રે ગેરકાયદેસર ગણાય છે. સરવન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટી-વાળા મિ તેવારી ત્યાં ગએલા ત્યારે એમનું ધ્યાન તે પર ગએલું પણ તેઓ તો છાપાંમાં એ વાત છાપીને જ સંતોષ માની બેઠા. પણ મેં તો તે બધાને એકઠા કર્યો અને બધાએ પંડિતોને ગળે એ વાત કિતારી. તેમણે કહ્યું કે અંગ્રેજ તેઓ સમજતા નથી. એથી હિંદી કે ઉર્દુમાં એ કારમ ધડાવું જોઇએ. સરકારી અધિકારી પાસે જઈને વાત કબૂલ કરાવી અને ત્રણ ડોલરની કે ખીજ કોષ પણ રજીસ્ટ્રેશન થી તેમની પાસેથી ન લેવી એમ કરાવી સૌની પાસે સહીઓ કરાવી આ કલંક દૂર કર્યું. આમ કરવાથી તેમના છોકરાઓ પર પાંચ ડોલરનો જે ફર પડતો હતો તે મગી ગયો અને સૌએ ટપોટપ સહીઓ કરી. પહેલા સહીઓનું પ્રમાણ ૪૦% ટકા હતું પણ આજે તે વધારે છે. વરતી ૩૨૦,૦૦૦ ની છે. લામની ઉમર ઓછામાં ઓછી

justice.' All those who are opposed to us leave the country and then we will take the plebiscite¹ British justice, indeed !

"I confess that my party is in a minority today but my party consists of people who are ready to sacrifice themselves for freedom. But there are many more *outside* my party who believe in freedom even though they are not prepared to pay the price for it, and if the plebiscite is taken, I am sure, they will swell my minority into a majority. So it is my challenge to Ramsay Macdonald to take a plebiscite, a free vote of the Irish people and I am prepared to take the risk and abide by the decision of the majority. But the question is whether *he* is prepared to take the risk ? "

["વારુ, પણ તમારો પક્ષ એ આયર્લેન્ડના એક નાના ભાગનો જ પ્રતિનિધિ છે, અને તમને આખા દેશને માટે બોલવાનો હક નથી. બ્રિટિશના ટેકા વિના આયર્લેન્ડની આદિશિયિય થઇ જાય અને આયર્લેન્ડ તદ્દન એક નજીવો દેશ બની જાય. તમારે જો સર્વસાધારણ મત લેવો હોય તો લસે લ્યો, પણ એ પહેલાં તમારા જેવી ચળવળ કરનારાઓએ દેશને છોડવો જોઇએ. તમે તે કરવા તૈયાર છો ? "

"ચળવળાઆની આ વ્યાખ્યા એ મારે માટે ઘણી જૂની વ્યાખ્યા છે, તે જરા પણ નવી નથી. જે દોષ પણ માણસ બ્રિટિશ અન્ધાપની સામે થાય છે તે ચળવળાઓ છે. અને આ જ, હું જોને બ્રિટિશ ન્યાય કહું છું તેનો નમૂનો છે. જે લોકો અમારા વિરોધી હોય તે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય ' અને પછી અમે સર્વસાધારણ મત લઇશું ' અહિંનુ બ્રિટિશ ન્યાય ! હું કબૂલ કરું છું કે મારો પક્ષ આજે નાનો છે પણ મારો પક્ષ એવા માણસોનો બનેલો છે કે જેઓ સ્વાતંત્ર્યને માટે પોતાની જાતને હોમવા તૈયાર છે. પણ, મારા પક્ષની બહાર પણ એવા માણસો છે જેઓ સ્વાતંત્ર્યમા માને છે પણ તેઓ તેની કિંમત આપવા તૈયાર નથી. અને જો સર્વસાધારણ મત લેવામા આવે તો મને ખાતરી છે કે મારો નાનો પક્ષ એ બહુમતી પક્ષ થઇ જાય. તેથી રામ્સે મેકડોનાલ્ડને હું આકર્ષિત લોકોનો સર્વસાધારણ મત લેવાને આહવાન કરું છું અને એતું જોખમ સ્વીકારશ તથા બહુમતીના નિર્ણયને વળગી રહેવા. હું તૈયાર છું. પણ પ્રશ્ન એ છે કે તે જોખમ ખેડવા તૈયાર છે કે નહિ ? "

1 : કોઇએ લગાઇ વખતે આયર્લેન્ડની શી રિયર્ટિ દતી એ પૂછ્યું. એમણે જવાબ આપ્યો :

"Well, we were producing cheap food for Bntain, Irish beef and butter. The Englishman eats it not because it is Irish. He does not eat Irish beef because he loves Ireland or the Irish people. He eats it because it is cheaper and better quality.

-- "Well, we had only 500 rifles, rather sporting guns in 1916 when we began the fight. But as it proceeded we were able to

હોકરીને માટે ૧૪ વરસની દરાવી છે (સર્વોનુમતે), અને સૌને ભણાવવાનો આમદ કર્યો છે. ધણાખરા યુ. પી. માંથી આવી વરસા છે અને પંડિતોનું (ગૌર મદારાન્ને) જોર થઈ છે. તેઓ પણ તેમની સાથે જ આવી વરસા છે. ” આ બધું સાંભળ્યા પછી મને એમ જ થયું કે આ જલા ખ્રિસ્તીની જગ્યા લેવા આપણામાંથી કોઈ તૈયાર થઈ રહ્યું છે કે નહિ ? કે તે જગ્યા ખાલી જ રહેશે ?

આયરિશ નેતા ડી વેલેરાને મળવાનું સહભાગ્ય મને સાંપડ્યું. એની હિંમતી લગભગ આપના જેટલી જ છે અને તે ચરમા પહેરતો નથી તે ખાદ કરીએ તો તેના મ્હોની profile પણ આપના જેવી જ છે. તેના હોઠ આપની માફક જ બીડાય છે. માત્ર નાક સહેજ આપના કરતા વધારે લાંબું, જોકે ઘાટ તો આપના નાક જેવો જ છે. એને સવારો પછીને મૂંઝવણ ઇંગ્લંડનારોએ એણે જવાબો આપીને મૂંઝવી નાંખ્યા. એ જોતો છે લગભગ આપની માફક જ અને મને તો હું તેને સાંભળતો હતો ત્યારે બધીયે વખત આપનું જ રમરણું આપ્યા ક્યું.

આયર્લેન્ડના ખારામા હજી અંગ્રેજી વડાણો છે, અલ્ટર અંગ્રેજોએ નોખું પાડ્યું છે અને ત્યાં Army of occupation દબાયે છે. દવાઈ વિમાનો પણ ત્યાં છે અને ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકા લડે તો આયર્લેન્ડનો ઇંગ્લેન્ડ ઉપયોગ કરે; પણ આયર્લેન્ડ પ્રતિપક્ષી તરીકે લડતો દેશ (Belligerent country) બની જાય તે બધીયે રિયલિટી એને અસહ્ય છે. એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા માગે છે અને ખ્રિદિશોને પડકાર કરે છે:

“ I challenge the British to take away their threat of war and take a free vote of the people of Ireland and I promise to abide by the vote of the majority. This is my challenge since the year 1919 and I have repeated it every year but nobody has still come forward to accept it. For, gentlemen, the truth is all normal: people want independence. ” [હું બ્રિટિશ લોકોને લાડાઈની ધમકી ખસેડી લેવાને અને આયર્લેન્ડના લોકોને સ્વતંત્ર મત લેવાને આહવાન કરું છું. અને એમ કરે તો હું બહુમતિના મતને સ્વીકારવાનું વચન આપુ છું. આ આહવાન હું ૧૯૧૯ની સાલથી આપતો આવ્યો છું અને દરેક વર્ષે એ ફરીથી આપું છું; પણ હજી સુધી કોઈ તે સ્વીકારવાને આગળ પડ્યું નથી. શુદ્ધરથો ! સત્ય એ છે કે અહીં માણસોને સ્વાભાવિક રીતે સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે.]

પણ આટલું સાંભળીને પાસે બેઠેલો એક ન્યૂઝીલેન્ડર એક અંગ્રેજના કહેવાથી હાલો થયો અને બોલ્યા: “ Well, but your party represents a very small party in Ireland and you cannot claim to speak for the whole country. Without British support the credit of Ireland would have been undermined and Ireland will be an insignificant country. If you want a plebiscite, alright, have it; but before it is taken agitators like you must leave the country. Are you prepared to do that ? ”

“ This definition of an agitator is very, very old to me. It is not at all new. Every one who stands up against British injustice is an agitator. And here is a sample of what I call ‘ British

justice.' All those who are opposed to us leave the country and then we will take the plebiscite! British justice, indeed!

"I confess that my party is in a minority today but my party consists of people who are ready to sacrifice themselves for freedom. But there are many more *outside* my party who believe in freedom even though they are not prepared to pay the price for it, and if the plebiscite is taken, I am sure, they will swell my minority into a majority. So it is my challenge to Ramsay Macdonald to take a plebiscite, a free vote of the Irish people and I am prepared to take the risk and abide by the decision of the majority. But the question is whether *he* is prepared to take the risk?"

["વારુ, પણ તમારો પક્ષ એ આયર્લેન્ડના એક નાના ભાગનો જ પ્રતિનિધિ છે, અને તમને આખા દેશને માટે બોલવાનો હક નથી. બ્રિટિશના ટેકા વિના આયર્લેન્ડની આટલિયણ યજ્ઞ જાય અને આયર્લેન્ડ તદ્દન એક નજીવો દેશ બની જાય. તમારે જો સર્વસાધારણ મત લેવો હોય તો બલે લ્યો, પણ એ પહેલાં તમારા જેવી ચળવળ કરનારાઓએ દેશને ઊઠવો જોઈએ. તમે તે કરવા તૈયાર છો?"

"ચળવળીઆની આ વ્યાખ્યા એ મારે માટે ઘણી જુની વ્યાખ્યા છે, તે જરા પણ નવી નથી. જે કોઈ પણ માણસ બ્રિટિશ અન્વાયની સામે થાય છે તે ચળવળીઓ છે, અને આ જ, હું જોને બ્રિટિશ ન્યાય કહું છું તેનો નમૂનો છે. જે લોકો અમારા વિરોધી હોય તે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય. અને પછી અમે સર્વસાધારણ મત લઈશું! અદ્દલન બ્રિટિશ ન્યાય! હું કબૂલ કરું છું કે મારો પક્ષ આજે નાનો છે પણ મારો પક્ષ એવા માણસોનો બનેલો છે કે જેઓ સ્વાતંત્ર્યને માટે ચોતાની જાતને હોમવા તૈયાર છે. પણ, મારા પક્ષની બહાર પણ એવા માણસો છે જેઓ સ્વાતંત્ર્યમા માને છે પણ તેઓ તેની કિંમત આપવા તૈયાર નથી. અને જો સર્વસાધારણ મત લેવામાં આવે તો અને આટલી છે કે મારો નાનો પક્ષ એ બહુમતી પક્ષ યજ્ઞ જાય. તેથી રામ્સે મેકડોનલ્ડને હું આહરિશ લોકોનો સર્વસાધારણ મત લેવાને આહવાન કરું છું અને એવું જોખમ સ્વીકારવા તથા બહુમતીના નિર્ણયને વળગી રહેવા હું તૈયાર છું. પણ પ્રશ્ન એ છે કે તે જોખમ એવા તૈયાર છે કે નહિ?"

કોઈએ સજાઈ વખતે આયર્લેન્ડની ફી રિયલિટી એ પૂછ્યું. એમણે જવાબ આપ્યો:

"Well, we were producing cheap food for Britain, Irish beef and butter. The Englishman eats it not because it is Irish. He does not eat Irish beef because he loves Ireland or the Irish people. He eats it because it is cheaper and better quality.

"Well, we had only 500 rifles, rather sporting guns in 1916 when we began the fight. But as it proceeded we were able to

smuggle German rifles of 1870 make, enough to create trouble. And what happened you know already."

["અમે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ માટે સરતો ધોરાડ તૈયાર કરતા હતા, આઈરિશ બ્રીફ અને માખણ. એ આઈરિશ છે એટલા માટે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ તે ખાપ છે એમ નહિ. તે આઈરિશ બ્રીફ ખાતો નથી કારણકે તે આયર્લેન્ડ અને આયર્લેન્ડના લોકોને સાહે છે: તે ખાપ છે કારણકે તે સરતું છે અને સારું છે.]

વારુ, અમારી પાસે ૧૯૧૬માં જમાવે અમે લડાઈ શરૂ કરી ત્યારે ચિકાર કરવાની ફકત ૫૦૦ બંદૂકો હતી. પણ અમારી લડત આગળ આવી તેમ અમે ૧૮૭૦ની બનાવટની પુરતું તોફાન કરી શકે એવી જર્મન બંદૂકો મુસાદી શક્યા. અને ત્યારપછી શું બન્યું તે તમે બરાબર જાણો છો.]

હાલની federal સરકાર તરફ તેમની શી શક્તિ છે, તે પૂછતા જણાવ્યું:

"For national rights we are all one. We uphold as a party all these schemes for the betterment of our people. But we do not accept the constitution imposed upon us from outside as an alternative to war."

["રાષ્ટ્રદંડની દૃષ્ટિએ અમે બધા એક જ છીએ. અમારા લોકના ભલાને માટે જે કંઈ યોજનાઓ કરવામા આવે છે તેને અમે ટેકા આપીએ છીએ, પણ અમે લડાઈના બીજા વિશ્વ તરીકે બદારથી અમારા ઉપર લદાઈનું રાજબંધારણ સ્વીકારવા તૈયાર નથી.]

એક દિલીએ પૂછતા તેણે જણાવ્યું કે:

"India has my full sympathy in her struggle for freedom." [દિલીની સ્વાતંત્ર્યની લડત તરફ મારી પૂર્ણ સહાયતા હોય છે.]

અને પછી તો સૌએ આવી તેની સાથે હાથ મિલાવ્યા. અને વિરોધી પ્રશ્નો પૂછનાર એક્સપ્રેસે અને તેમના મજબૂતાઓએ પણ આવીને મિલાવ્યા. તેઓએ કહ્યું કે:

"Our differences are political, Mr. D. Valera They are never meant to be personal."

["મિ. ડી. વેલેરા, અમારા મનબેદો રાજકીય છે, તે અંજત નથી.]

"Oh ! I never think so. On the other hand it is very interesting to me to come across people holding the opposite views, for I want to meet them especially."

["જોડ! હું એમ કદી માનતો નથી. જોડું, વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળા માણસોને મળવામાં મને ખુબ આનંદ થાય છે, અને હું તેમને ખાસ મળવા ઇચ્છું છું.]

તે પછી પેલા ન્યૂઝીલેન્ડરનો વારો આવ્યો તેણે એક અંગત ટીકા કરી અને 'ઓર્ડર, ઓર્ડર' ની જગ્યા પડેલી: "Supposing you became the President, of course that presupposes a large degree of intelligence, (order ! order !)

do you think that..." ["ધારો કે તમે પ્રમુખ થયા, જો કે પ્રમુખ થવાને માટે ઘણી શ્રદ્ધા જોઈએ છે (ઓર્ડર, ઓર્ડર), તમે ધારો છો કે..."]

એ હાય મીલાવીને જરા શુંયવાયો અને "Please excuse me for my remark which was not meant for you [માફ કરજો, મારી ટીકા માટે; એ તમારે માટે નહોતી.] કહીને તે આજળ વધે ત્યાં તો ડી. વેલેરાએ એની બધી મૂંઝવણ એક જ વાક્યથી ટાળી નાખી: "Oh ! I understand! you were just advancing all the arguments of the British propagandists, but that does not matter. I only wish you to understand our side too." [હં, હં, સમજ્યો. તમે બ્રિટિશ પ્રચારકાર્ય કરનારાઓની બધી દલીલોનો ઉપયોગ કરતા હતા. પણ એનું કોંઈ નહિ. તમે અમારો પક્ષ પણ સમજો એટલું જ હું ઇચ્છું છું.]

અને સૌ મિત્રોની માફક છૂટા પડ્યા. એની પાસેથી છૂટે પડતા જાણે હું તમારાથી જ છૂટે ન પડતો હોઉં એમ મને લાગ્યું.*

નંદલાલ મણિલાલ શાહ

તા. ૬.

તાજ ખાનગી પત્રમાંથી

અહીંઆ હિંદુસ્તાન વિશે ખૂબ જ ચર્ચા ચાલે છે. ફેનર બ્રાઉને જેવા મજબૂત પક્ષના આગેવાનો, રેટકલીફ જેવા લિબરલ પક્ષના આગેવાનો વગેરે વગેરે સહેરેસહેર ફરે છે અને ભાષણો આપે છે—'શાધી અને હિંદુસ્તાન' ઉપર. તેઓ બોસ્ટન આવશે ત્યારે તેમના ભાષણો અમે પણ સાંભળીશું.

x

x

x

અમે અમારા હિંદુસ્તાન એસોસિયેશન ઓફ અમેરિકા તરફથી પણ સભાઓ ગોઠવવાના છીએ, અને બાપુજીના સત્યાગ્રહના અર્થ સમજાવવાના છીએ. ખાનગી રીતે તો રાજ બે ચાર માણસોને એનો સાચો અર્થ સમજાવીએ છીએ.

બાપુજીની એ વાત સાવ સાચી હતી કે પરદેશોમાં તો આપણે હિંદુસ્તાનમાં કરેલું કામ જ બોલશે, પૈસા ખર્ચે પ્રચારકામ નહિ ચાલે. આજનાં અહીંના પત્રોમાં મોટા મથાળાં હિંદુસ્તાનના જેવામાં આવે છે, અને જે ભાષણો ચાલે છે અને છપાય છે તે બાપુજીના મતનું જ સમર્થન કરે છે. x x x અહીંના લોકો શાધીજી સફળ થાય એમ ઇચ્છે છે.

નં. ૩. શા.

ક્રાન્તિને માર્ગે ભારત

[ન્યૂયોર્ક કોન્ટ્રીની ચર્ચના રેવરન્ડ લેન હોમ્સે ઓસ્ટન સિમ્સની હોલમાં એક વિરાટ સભા સમક્ષ એક પ્રોત્સાહક ભાષણ તા. ૨-૩-૩૦ને દિવસે આપ્યું હતું. તેનો સાર ઉપયોગી હોવાથી નીચે આપીએ છીએ.]

આજથી બસો-ત્રણસો વર્ષ પછી ભવિષ્યનો ઇતિહાસકાર આપણી પ્રગતિના ઇતિહાસ વિશે લખશે ત્યારે તે પૂર્વની જગતિ વિશે અને દુનિયાની પ્રગતિમાં તેણે આપેલા ફાળા વિશે જરૂર ઉલ્લેખ કરશે. મીનના પિરતાલીસ કરોડ તેના મહાન રાષ્ટ્રનાયક ડૉ. સન યાટ્ સેનના સ્પર્શે માનથી જાગી ઊઠ્યા છે અને એકબીજાની સામે પૂર્વ અને પશ્ચિમની આક્રમણ અને સંરક્ષણની પદ્ધતિઓનો હવે ઉપયોગ કરે છે. મારી દૃષ્ટિએ આ આત્મવિશ્વલ ક્રાન્તિની અનિવાર્ય તૈયારી છે; અને એ કાણુ કહી શકશે કે સ્ત્રીય જ્યારે 'શાન્ત' થશે ત્યારે શું કરશે? એ જો સ્વિટ્ઝરલેન્ડ અને અમેરિકાની સામાજિકનીતિના રસ્તા સ્વીકારશે તો તે પ્રજા પૂર્વના લોકોના પક્ષમાં અને પશ્ચિમની વિરુદ્ધ એક મહાન બળ થશે જેવડા મહાન વિપ્લવમાં પશ્ચિમના પ્રભુત્વનો અંત આવ્યો અને દુનિયાનું પ્રભુત્વ સ્વિટ્ઝરલેન્ડના હાથમાંથી સરકી આ દેશના (અમેરિકા) હાથમાં આવ્યું છે. પણ આપણે જે સ્વિટ્ઝરલેન્ડના રસ્તે જ જવાનું હોઈએ સરખાયું છે. અને તેથી તે પ્રભુત્વ પૂર્વના જગત્તે થના અને આપણું દક્ષિણ આપણી સામે વાપરતા કરોડો લોકોના હાથમાં જવાનું છે.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર મીને જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનને પોતાના દેશને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવા માટે લડનાર વીર પુરુષ તરીકે વર્ણવ્યો છે. ઇતિહાસની શરૂઆતથી તે આજ સુધીના રાષ્ટ્રનીરોમાં તે સૌથી વધારેમાં વધારે આશ્ચર્યકારક વ્યક્તિ છે પણ, જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનના કરતાં જે વંધારે ઉદારચરિત ભારતના સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો નાયક મહાત્મા ગાંધી છે.

૧૭૭૬માં આ દેશની જેવી રિચતિ હતી તેવી દિલ્હીનાની આજે છે. અને આ દેશમાં જે બનાવોને લીધે છગ્ગાડ અને ૧૭ સંસ્થાનેને છૂટા થવું પડ્યું તેવા જ બનાવો આજે દિલ્હીનામાં બની રહ્યા છે.

૧૯૨૦ની સાલમાં મહાત્મા ગાંધીએ બ્રિટિશ રાજની સામે અદ્વિસક અસહકાર ચર કર્યો અને જે ઊંચી પદવીના અમલદારે તેમને કેદખાનાના પિંજરામાં પૂર્ણ તેનું જ પ્રમાણ-પત્ર છે કે ગાંધી તેની અદ્વિસાની પદ્ધતિથી સફળતાથી એક તસ જેટલા જ દિવસ દતા. પણ ગાંધીના જીવનો એક નિયમ છે કે તે પોતાના અનુયાયીઓની દિસાની જરા પણ ઉપેક્ષા કરતા નથી. તેમણે ચળવળને બંધ રાખી અને 'ચોસો' કહીને આખી ચળવળને અટકાવી દીધી. બ્રિટિશ સરકારે એમને ૭ વર્ષ માટે કેદમાં પૂર્ણ અને જે વર્ષ પછી રાજસે મેકડોનલ્ડના શાસને તેમને છૂટા કર્યા. જેલમાંથી છૂટા થયા પછી તેમણે તેમના પ્રથમ જાહેર ભાષણમાં જણાવ્યું કે દિલ્હીના દરેક સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા જેટલો સંક્રમ જેળવ્યો નથી. આથી તેમણે તેમની પ્રજાતિ રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી ઉઠાવી લઈ ધાર્મિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં મૂકી. ઇ. સ. ૧૯૨૫માં તેમણે પોતાના દેશ સમક્ષ પંચવિધ ધાર્મિક મૂલ્યો: (૧) બ્રિટિશ માલનો અદ્વિસકાર; (૨) દિલ્હીસમક્ષ આજે;

(૩) અસ્પૃશ્યતાનિવારણ; (૪) મદ્યપાનનિષેધ; (૫) સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની સમાનતા. આ પાંચ વસ્તુઓ એક હાથની પાંચ આંગળીઓ જેવી હતી. બ્રિટિશ લોકોની અકલ્પ્ય જડતાએ એમ માની લીધું કે ગાંધીનું બળ ત્યાના લોકોમાંથી એસરી ગયું હતું અને ગાંધી ફૂટી ગયેલા બોમ્બ જેવો થઈ ગયો હતો. તેથી ગાંધીની સાથે હાથ મિલાવીને હિંદુસ્તાનમાં શાન્તિથી પ્રગતિ કરવાની ક્ષત્રે આપેલી તક છોડી દધને તેઓએ દુનિયામાં એવી ખબર ફેલાવવા માઠી કે મિ. ગાંધી હિંદુસ્તાનની ચોરીમાં બદ્દાર ફરવા નીકળે છે ત્યારે એક ફતરું સરખું બે લસતું નથી. તેમને હિંદુસ્તાનના માનસ ઉપર ધર્મનું કેટલું બળ છે એનું જાન નહતું. ગાંધીએ પોતાની જાતને હાથી ભૂમિકા ઉપર—કોન્ફુશિયસ, બુદ્ધ અને જીસસ ક્રાઇસ્ટની ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર—તપોવ્રજથી મૂકી અને એ રીતે હિંદુસ્તાનના કરોડો ઉપર એવી સત્તા જમાવી કે જે કોઈ પણ પહેલાના રાજકીય નેતાને મળી નહતી.

અને પછી સાયમન કમિશનનો અકલ્પ્ય છત્તરડો વળ્યો. તમે એ માની શકશો કે અંગ્રેજ લોકોને આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એક પણ દિંદી સાયમન કમિશનની સાથે બેસવાને યોગ્ય ન લાગ્યો ! મજૂર પક્ષે તે વખતે શાસન કરતા ટોરી પક્ષ સાથે કાવતરું કર્યું અને પોતાના પક્ષના એક સભ્યને કમિશન ઉપર બેસવા દીધો. તે ક્ષણથી ગાંધીને અંગ્રેજ લોકોમાં જે કાંઈ થોડાકણે વિશ્વાસ હતો તે જતો રહ્યો અને આજે ગાંધી અને તેના અનુયાયીઓની દૃષ્ટિમાં ટોરી અને મજૂર બન્ને પક્ષ નકામા છે. તેમને એ માલૂમ પડી ગયું કે ત્યારે હિંદુસ્તાનનો પ્રશ્ન હોય છે ત્યારે બધાયે એકસરખા થઈ જાય છે.

૭ મહિના પહેલાં—અરે, ત્રણ મહિના પહેલાં, ગાંધી અને તેના અનુયાયીઓએ 'હુમિનિયન સ્ટેટ્સ' ને પોતાનું ધ્યેય માન્યુ હતું. પણ આજથી લગભગ બે મહિના પહેલાં લાહોરમાં મળેલી દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની છેલ્લી બેઠકમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સાથેનો બંધો સંબંધ તોડી નાખવાનો અને સર્પૂર્ણ સ્વતંત્ર્યને પોતાનું ધ્યેય બનાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. આ દેશના (અમેરિકા) ઇતિહાસનું તે દેશમાં (હિંદમાં) પુનરાવર્તન થાય છે. ત્રીજા જ્યોર્જની સરકારે ૧૭૭૫ માં આપેલું સ્વીકારાત તે ૧૭૭૬ માં અસ્વીકાર્ય થઈ પડ્યું. બહુ મોડા જગ્યા ! પાંચમા જ્યોર્જની સરકારે આપેલું જે ૧૯૨૧ માં સ્વીકારાત તે આજે હિંદુસ્તાનના લોકોને અસ્વીકાર્ય છે. "બહુ મોડા ! બહુ મોડા !" આ શબ્દો બ્રિટિશ લોકોની અબેદ મૂર્ખતાના ઇતિહાસ ઉપર કાતરાવલા છે.

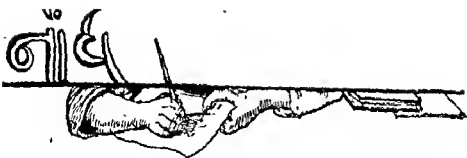
જેમ્સ રામ્સે મેકડોનલ્ડ એક એવા માણસ છે કે જે હિંદુસ્તાનને ન્યાય આપી શકે. પણ હિંદુસ્તાનના સવાલમાં તે ટોરી પક્ષની નીતિથી એક તસલાર પણ ખસ્યો નથી. આપણામાં એક જૂની કહેવત છે કે જ્યારે લડાઈ જાય ત્યારે આપણે ડેમોક્રેટ નથી અને રિપબ્લિકને નથી, પણ આપણે બધાયે અમેરિકનો છીએ તેમજ, ત્યારે ઇંગ્લાંડમાં હિંદનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે બધાયે અંગ્રેજો સામ્રાજ્યવાદીઓ છે. હિંદુસ્તાનને ન્યાય આપવાની ઇચ્છાવાળું કોઈપણ પક્ષનું શાસન ઇંગ્લાંડમાં જીવી જ શકે નહિ. અને રામ્સે મેકડોનલ્ડ પોતાનું શાસન જીવે એમ ઇચ્છે છે. આ અંગ્રેજ પક્ષના નિરર્થકતા એ દુનિયાની કાળમાં કાળો કદાણી છે. હિંદુસ્તાનમાંની ભયંકર નિષ્ફળતા અને નૌકા પરિવર્તની નિષ્ફળતા એ મજૂર પક્ષના મોટામાં મોટા ડાઘ છે. સમાજવાદના જે

સિદ્ધાન્તો ઉપર એ મજૂર પક્ષ રચાયો છે તેનો હું પ્રસંસક છું, પણ મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે એ પક્ષ વિશેની આપણી બધી આશાઓ ખોટી પડી છે.

તેઓ અપારે સાપ્તમ્ય કમિશનના અહેવાલની રાહ જોઈ બેઠા છે, જાણે કે સાપ્તમ્ય કમિશનના અહેવાલનું હિંદી મહાસાગરમાં પડતા એક વરસાદના બિંદુ કરતા વધારે મહત્ત્વ હોય ! અને આ અરસામાં હિંદુસ્તાન બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની બાજુમાંથી સરકવા માંડ્યું છે અને ગોળમેજી પરિષદની બધી વાતો બહુ મોટી પડી છે. એ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે ગાંધીજીએ પોતાની શરતો રજૂ કરી છે અને એ શરતો એવી છે કે તે સ્વીકારીને કોઈ પણ બ્રિટિશ શાસન એક કલાક પણ જીવી ન શકે ! અને તેથી ગોળમેજી પરિષદ અસંભવિત થઈ પડી છે.

થોડાએક જૂની ઢળના ઠંડા લોહીવાળા હિંદીઓ છે જેઓ એ પરિષદમાં જશે અને બેસશે, પણ હિંદુસ્તાનના લોકોનો મોટો ભાગ ગાંધીની સરદારી નીચે ન્યા સુધી એમની શરતો સ્વીકારાય નહિ ત્યા સુધી દૂર રહેવાનો છે. તેમણે 'પૂર્ણ સ્વરાજ' પોતાના ખૂંચ તરીકે જાહેર કર્યું છે અને આ જાહેરનામું મને તે દિવસોનું સ્મરણ કરાવે છે કે ન્યારે આપણા બેઠોતોએ લેકસોંગ્ટન ગ્રીન * આગળ બ્રિટિશ લશ્કર ઉપર પહેલવહેલો ગોળાબાર કર્યો. અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર થયું તે દિવસ પછી પાંચ વર્ષે આપણી વ્યવસ્થિત સરકાર દ્વારાતિમા આવી. અને આઠ વર્ષે, છેવટના બ્રિટિશ સૈનિકોએ અમેરિકાનો કિનારો છોડ્યો. બ્રિટિશ સૈનિકો હિંદુસ્તાન છેવટનું છોડશે એ મારે કેટલો સમય જોઈશે તે કહેવું કઠણ છે. આપણા કરતા મોટા સમુદાયની એ ચળવળ છે, તેથી કદાપિ તે ધીમી હોય, પણ એકવાર શરૂ થયા પછી તેને કોઈ પણ અટકાવી શકશે નહિ.

સંભવ છે કે ગાંધીને પરહેજ કરે. સંભવ છે કે ભારતવર્ષના કારણે બ્રિટિશ કેદખાનાના ખોજરામાં એ શહીદ થાય. પણ તેનું રક્ત એટલું બિયું બિજળશે કે હિંદીઓને કોઈ પણ થાય તે પહેલાં બધા એ અંગ્રેજોને તે જુઝાડી દેશે. x

રાષ્ટ્રીય માનસ

ધર્મગ્રંથોમાં ઉત્તમ પુરુષોનાં લક્ષણોથી આપણે પરિચિત હતા. ઇતિહાસમાં રાજ્યકાન્તિ-ઓના વર્ણન આપણે પાંચમાં હતા. આ બધી જૂતકાળની મોટામોટા લાગતી, કેટકિવાર આ મોટામોટા વારતચક્રતા કરતાં ધ્યેયની કાલ્પનિકતા વિશેષ લાગતી. અધ્યાગતિમા સડતી પ્રજાના માનસમા કેવી રીતે ચૈતન્યનો ઊભરો આવે છે તેની શાસ્ત્રીઓએ કરેલી ચર્ચા કાષ્ઠક સમજાવતી, પણ ધણું તો ગૂઢ જ રહેતું. જે જમાનાઓએ એ મહાન પુરુષોને જોયા હશે, જે લોકોએ એ નવાં ચૈતન્યોને પોતાનામા બિતરવા દીધાં હશે તેની કાંઈક ઈર્ષ્યા આવતી.

પણ ગાંધીજીનું જીવન જોવાનું અને સમજવાનું જેને હાલ્ય ગ્રાસ થયું છે તેઓને કવિઓની આદર્શ પુરુષની કલ્પના પણ શીડી લાગે છે; જેઓએ ગાંધીજીનું ચમત્કારી અભિગમન જોયું તેઓને એક પુરુષ બીજામા ચૈતન્ય કેમ પૂરે છે તેનો સાક્ષાત્કાર થયો; અને જેઓ ગાંધીજીની પાનાના સાક્ષી થયા અને સત્યાગ્રહ સમાહમાં પ્રજાએ જે કામ કરી બતાવ્યું તે જોયું તેમને સમજાઈ ગયું કે પ્રત્યક્ષ કાન્તિ કેમ થાય છે.

માણસનું મન વ્યથિરૂપે કે સમથિરૂપે હજી પણ ગૂઢ છે; અને તેથી તેમાં થતા પરિવર્તનો પણ ગૂઢ રહે છે. ગયા ડિસેમ્બર પહેલાંનું આપણું માનસ અને અત્યારનું આપણું માનસ આ બન્ને સરખાવીએ તો તેમા રહેલો ફેરફાર

ખરેખર ચમત્કારી લાગે એવો છે. બહારની દુનીયામાં કાંઈ એવડા મોટા ફેરફાર થયા નથી કે જેને લઇને આં માનસિક ફેરફાર આપણે સમજી શકીએ. આનું કારણ એમ લાગે છે કે આ કાન્તિ માટે બહારની રિયલિટી તો પોકાર કર્યા કરતી હતી. એ પોકાર કેટલાક પદ્ધતિદ્રોષવાળા સાંભળતા હતા, પણ બીજાઓને સંભળાવવાની કોષની કિમત આપતી ન હતી. ગાંધીજી પોતે કહે છે તે પ્રમાણે ઈશ્વરે તેમને એ પ્રેરણા આપી. પરિસ્થિતિના પોકારનું એ વાદન બન્યા, અને લોકોએ જે આંખ આગળ હતું તે જોયું, કાન આગળ ગણુગણ્યા કરતું હતું તે સાંભળ્યું; પણ આ દર્શન કોઈ બીરુ આચાર્ય મારફત થતું નહતું; એ એક 'અભય અને બીજાને અભય બતાવનાર' વીર આચાર્ય મારફત થતું હતું; એટલે એ દર્શનની સાથે જેમનાં આવરણ બદલાઈ ગયા તેમનામાં નિર્ભયતાનો ચમત્કારો થવા લાગ્યો. નિર્ભયતા—ચાલુ રિયલિટી જતી રહેશે તો હાથ હાથ થું થશે એવા ભયનો અભાવ, અને ભવિષ્યમા શાં શા દુઃખ પડશે એવા ભયનો અભાવ—એ કાન્તિનું પહેલું અને છેલ્લું પગ-થિયું છે. આ સામુદાયિક નિર્ભયતા ગાંધીજીએ નિર્ભય બની લોકોમા ફેલાવી, એ એમના નેતૃત્વનો ગદિમા છે. આ નિર્ભયતાનો ઊગમ અહિંસા અને સત્યમાં છે માટે તે ઝીંજનારા-ઓમાં પણ એ નિર્ભયતા, સત્ય અને અહિંસાને રૂપે પ્રગટે છે. માટે જે જેમનામાં પહેલાં આવી અહિંસા કે સત્ય નહિ હોય તેમનામાં પણ એ નિર્ભયતા સાથે સત્ય અને અહિંસા દેખા દે છે. પણ આ હિપરથી આપણે એમ રખે માની લઇએ કે આપણામા એ સત્ય—અહિંસારૂપ.

નિર્લયતા પૂરેપૂરી વિકરી ગઈ છે; આપણામા એ ક્રિયા થઈ થઈ છે—અને જેમ જેમ એમા આપણે વિકાસ કરતા જઈશું, જેમ જેમ સાત્ત અને અદિસા અકિત નિર્લયનાં કેળવતા જઈશું તેમ તેમ આપણી કાન્તિ અનિવાર્ય થતી જશે. એ કાન્તિ માટે દિલ્હીનું તખ્ત ખસુ દૂર નહિ રહે.

કેટલાક વિદ્વાનો ભય ખતાવે છે કે આ તો લાગણીનો જીભરો છે, જે ડિસેમ્બર પહેલા પ્રજા તૈયાર ન હતી તો આટલામાં એકદમ તૈયાર શી રીતે થઈ ગઈ? અત્યારે જે દેખાય છે તે કેવળ જીભરો છે અને ખીજા પક્ષા જીભરાતી જેમ સમી જશે.

સંભવ છે કે એમ અને! પણ સાચે સાચે એમ ન અને તેનો પણ એટલો જ સંભવ છે. વિદ્વાનો ત્યારે વિવેચન કરતા હોય છે ત્યારે એ ભૂખી જાય છે કે માણસનાં સુખ દુઃખ કેવળ છુદ્ધિમા જ નથી રહેલા. છુદ્ધિ તો તમને તમારી પરિસ્થિતિ સમજાવે પણ એ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ લાગણીઓ અનુભવી તે પ્રમાણે કામ કરવાની તમારામા શક્તિ નહિ ખીલી હોય તો છુદ્ધિ શું કરવાની છે? આપણા છુદ્ધિશાળા વિદ્વાનો દિન્દુરયાનની રિથિતિ આપણે સમજીએ છીએ તેવી જ સમજે છે; અથવા કહે કે એ વિદ્વાનો આપણને સમ જાવે છે તેમ આપણે સમજીએ છીએ કેર એટલો છે કે માણુ પરિસ્થિતિ જદલવાની તેમનામા હોશ નથી; આપણામા એ હોશ આવી છે. અને આ હોશ એ કાળનો સવાલ નથી; ચીનગારી લાગે અને દાવાનળ ફાટી નીકળે એમ આ સામુદાયિક હોશ બમૂકી બેઠે છે એ કયો ચિત્તલાઓ નથી જાણતો? જે માણસમા આ હોશ પ્રગટાવવાની શક્તિ હતી તે ડિસેમ્બર પહેલા એ કરવા તૈયાર ન હતો; એણે નિશ્ચય થયો અને લોકોએ શક્તિ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો.

આ બધા ચર્ચાઓમા મુખ્ય મુદ્દો એ જ છે કે તમારે 'આ બધું સારુ (?) પરરાજ્ય'

જોઈએ છે કે 'કોણ જાણે કેવું સ્વરાજ્ય' જોઈએ છે? સ્વરાજ્ય જોઈતું હોય તો લોકોમાં સ્વરાજ્ય માટે લાગણી ઉત્પન્ન કરી તે માટે તેમને લક્ષતા કરી દેવા. કારણ ખીજો મદત્વનો મુદ્દો એ છે કે લડ્યા વિના પચાવી પડનાર આપણું પાણું આપવાનો નથી. અને લડાઈ શરૂ થઈ વિના કાંઈ લાતાં આવડવાનું છે? અને તે પણ અપૂર્વ અદિસાની લડાઈ? લોકો અદિસાની લડાઈએ ચડ્યા છે. સંભવ છે કે ભૂમો કરે અને દાર ખાય, પણ ભૂમો અને દારનો સંભવ છે એટલે માણસ લડવાનું મૂકી દેશે? માટે શ્રદ્ધા રાખી નહીં કરેલા અદિસાના માર્ગે લડતું એ એક જ ધર્મ આજે જેનામાં દિમત હોય તેના માટે છે. શ્રદ્ધા એ કે:

न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति।

સરકારે કેદ કરેલા 'સર્વ' વીરોને અભિનંદન! તેટલાં જ અભિનંદન સરકારના જુલમના બોજ થતા દાન્ટ અને દાન્ટ વીરોને!

'પ્રસ્થાન'નાં લેખકોમાંથી દાકતર સાહેબ, દરિપ્રમાદ, શ્રી. ચંદુલાલ દલાલ, શ્રી. મિશોરલાલ મસરવાળા, શ્રી નગીનદાસ પારેખ, શ્રી. કાકુલાઈ દેસાઈ તથા શ્રી. જીવણલાલ ચાંપાનેરીઆ સરકારના મહેમાન થયા છે.

શ્રી. કનેયાલાલ મુનશીએ યોગ્ય સમયે વકીલાત અટકાવી યુદ્ધમા અંપલાવી સાહિત્ય-કરોની તથા વકીલોની ન્યાતને નિંદામાંથી ખચાવી છે તે માટે તેમને અભિનંદન.

૨. છા. પ.

પંડિત બહેચરદાસનો લેખ 'જૂના જમાનાનાં લખવાના સંધ્યો અને પ્રતિનો અર્થ' સન્મતિ-તર્કની પ્રસ્તાવનામાંથી લેવામા આવ્યો છે. ગૂજરાતની વિદ્વાને શાલાવે એવા આ ગ્રંથ ત્યારે પ્રકટ થશે ત્યારે તેનો યોગ્ય પરિચય કરાવવાની અમારી હિમેદ છે.

૨. છા. પ.